ОЛЕКСАНДР КОНИСЬКИЙ

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

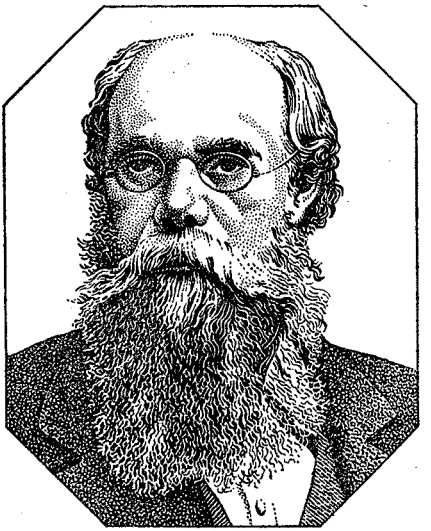

ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ КОНИСЬКИЙ

(1836—1900)

ДОЖОВТНЕВА
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ОЛЕКСАНДР КОНИСЬКИЙ

ОПОВІДАННЯ
ПОВІСТЬ
ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1990

ББК 84Ук1
К64

Серію засновано в 1982 р.

Подано кращі оповідання, повість «Юрій Горовенко» та поетичні твори українського письменника Олександра Конiського.

Представлены лучшие рассказы, повесть «Юрий Горовенко» и поэтические произведения украинского писателя Александра Конисского.

РЕДАКЦІЙНА
КОЛЕГІЯ

І. О. Дзеверін (голова)
О. Т. Гончар
Ю. Е. Григор'єв (секретар)
В. Г. Дончик
М. Г. Жулинський (заступник голови)
П. А. Загребельний
С. Д. Зубков
О. В. Мишанич
Л. М. Новиченко
Д. В. Павличко
Ф. П. Погребенник
В. М. Русанівський
О. В. Шпильова
М. Т. Яценко (заступник голови)

Вступна стаття
М. Є. СИВАЧЕНКА

Упорядкування і примітки
М. Л. ГОНЧАРУКА

Редактор тому
М. Є. СИВАЧЕНКО

Редакція художньої літератури
Редактор *Н. М. Максименко*

К $\frac{4702640201\text{-}270}{\text{М221(04)-}90}$ передплатне

ISBN 5-12-002485-8

© М. Є. Сиваченко, вступна стаття, 1990
© М. Л. Гончарук, упорядкування, примітки, 1990

ОЛЕКСАНДР КОНИСЬКИЙ

В українському літературному процесі другої половини XIX ст. активно працював Олександр Якович Коніський, письменник різнобічного обдарування, яскраво вираженої громадянської позиції. Тогочасна критика висловлювала різні, часом зовсім протилежні думки про його твори. Так Б. Грінченко у своїй полеміці з М. Драгомановим вводив Коніського-белетриста майже в ранг класиків, ставив його поряд з І. Нечуєм-Левицьким та Панасом Мирним. З свого боку М. Драгоманов хоч і визнавав певні літературні заслуги Коніського, передусім його публіцистичні виступи в російській пресі, відмовляв йому в белетристичному таланті. Все це, звичайно, були крайнощі, немалою мірою зумовлені духом гострої полеміки. Не випадково ж з оцінкою Драгоманова щодо Коніського-белетриста не погодилася Леся Українка.

До визначення особливостей і міри таланту Коніського, а водночас і його місця в історії української літератури, зокрема прози, найоб'єктивніше підійшов І. Франко. Оглядаючи українську прозу 70—90-х років, виділяючи за силою таланту Нечуя-Левицького та Панаса Мирного, І. Франко писав: «Обік сих двох письменників з великим епічним талантом висунувся в тих часах наперед, особливо в Галичині, Олександер Коніський. Талант без порівняння менший від обох попередніх, не глибокий, але незвичайно рухливий і ріжносторонній, він мав у Галичині далеко більше впливу від обох попередніх письменників» [1].

Конкретизуючи таку рису таланту Коніського, як різносторонність, І. Франко вказував, що письменник «в потребі умів бути і новелістом, і повістярем, і драматиком, і поетом, і публіцистом, і сатириком, і істориком літератури, і критиком, і популяризатором потрібних відомостей» [2]. Від себе додамо, що він був ще й перекладачем (переклав на українську мову майже всю прозу Шевченка, ряд творів російських і зарубіжних класиків — Крилова, Рилєєва, Лермонтова, Байрона, Шіллера, Мюссе, Фрейліграта), автором статей з питань права, економіки, педагогіки тощо.

«Се був чоловік,— говорить далі І. Франко,— немов створений для перехідної доби, для заповнення ріжних люк, «zur Bevölkerung der Wildnis» [3],

---

[1] *Франко І.* Молода Україна. Провідні ідеї й епізоди.— Львів, 1910.— Ч. 1.— С. 40. Розрядка наша.— *М. С.*

[2] *Франко І.* Молода Україна.— С. 40.

[3] Для заселення пустелі *(нім.).— Ред.*

як каже Гейне»[4]. Що то були за люки, добре знає кожний, хто пильніше знайомився хоча б з історією української журналістики другої половини XIX ст., зі становищем, коли у виданні українських журналів — звісно, матеріально не забезпечених — дуже часто через брак коштів виникало загрозливе становище, ба й вакуум в редакційних портфелях. Не знаючи утоми, не вміючи скаржитись ні на відсутність часу, ні на завантаженість службовою роботою, Коniський, як правило, попереду інших з'являвся там, де треба було заповнювати отой вакуум.

Перечитуючи такі галицькі журнали, як «Правда» (початок і середина 70-х років, початок 90-х років), «Зоря» (середина 80-х років, перша половина 90-х років) та інші, не раз натрапимо на номери, складені наполовину, а то й більше з матеріалів Конiського. Ось він ще не закінчив друкувати якийсь свій роман чи ширшу повість, а вже запускає в друк нову повість або серію оповідань, вихоплюється з публіцистичною чи літературно-критичною статтею, вміщує переклад якоїсь статті з російського журналу, подає вісті з Києва, Полтави або Чернігова, а на додаток підкидає ще й півдесятка чи десяток віршів. Усе це йде під різними псевдонімами й криптонімами — їх у Конiського налічується близько півтори сотні[5],— а інколи й зовсім без підпису.

Різносторонність Конiського, його виняткова працездатність — це особливості, що в царині літератури мають усе ж таки вторинне значення, вимірюються передусім фактором кількості. Якість — ось основна міра мистецького таланту. Якщо виходити з цього принципу, то Конiському не завжди вдавалося досягти бажаного — привести у повну гармонію кількість з якістю.

Чим це можна пояснити? Конiський — холерик, натура неспокійна й задирлива. Його всякчас тягне на громадську арену, у вихор полемічних боїв, де він наносить удари іншим і сам дістає їх. У нього, крім обтяжливих службових обов'язків, завжди є гора невідкладних справ, турбот, чимало прикростей, часом і таких, ім'я яким: «жандармские любезности». Йому бракує конче потрібних для творчої праці зосередженості і спокою. А до того ж доля наклала на його плечі ще й обов'язок організатора різних літературно-громадських і наукових справ. Конiський володіє «легким пером», пише швидко і відразу написане іде в друк. Всяке більш-менш тривале виношування матеріалу йому не властиве, та й оті порожні люки підганяють. І, звичайно, найістотніше: у своїй творчості Конiський подеколи не досягав успіху в зв'язку із суперечностями свого світогляду, а також тому, що не раз використовував белетристику з пропагандистською метою, для популяризації своїх «рятівних» ідей, що мали поліпшити гірке життя мужика, художності ж надавав не першорядного значення.

---

[4] *Франко І.* Молода Україна.— С. 40.

[5] Ось основніші: В. Ф.; О. Я. К.; В — р — ля; Верниволя; Галайда; Горовенко; Василь Буркун; Дрозд; Семен Жук; Кошовий; Красюченко; Маруся К.; Кость Одовець; Перебендя; О. Переходовець; Полтавець; О. Старий; Сирота; Хуторний; Шкода; Яковенко та ін. Максимально повний перелік псевдонімів та криптонімів Конiського див.: *Дей О. І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.).— К., 1969.— С. 483—484.

Олександр Якович Кониський народився 18 серпня 1836 р. на хуторі Переходівці Борзенського повіту Чернігівської губернії в зубожілій дворянській родині. Початки грамоти він дістав від матері та діда — старосвітського священика; один рік відвідував дворянську повітову школу в Ніжині; потім як син неімущих дворян був влаштований на прожиття в сирітський дім у Чернігові та навчання в тамтешній гімназії, з якої на тринадцятому році був виключений за писання українських віршів. Повернувшись до Ніжина, Кониський продовжував учитися в дворянській повітовій школі. Спроба здобути вищу освіту в Ніжинському ліцеї закінчилася для нього невдачею. На перешкоді стали матеріальні нестатки та хвороба очей.

У 1853—1854 рр., як засвідчує автобіографічна повість «Молодий вік Максима Одинця» (1900), Кониський здійснив подорож по Чернігівській та Полтавській губерніях, під час якої знайомився з життям і побутом різних суспільних верств — покріпачених селян, «вільних» козаків, старосвітських священиків, чиновників, полупанків, великих земле- і душевласників-дворян, був свідком моторошних розправ панів-кріпосників над селянами, читав заборонені твори Шевченка та іншу підцензурну літературу. Вже в ті молоді роки Кониський ратував за свободу особистості від політичного і економічного гніту самодержавного ладу, протестував проти кріпосного права, мріяв про визволення селян.

Відбувши в роки Кримської війни державну службу, Кониський перегодом склав іспит на кандидата прав, поселився у Полтаві, де спочатку служив у суді, а після проголошення реформи 1861 р. став займатися адвокатською практикою, сподіваючись, що ця нова служба дасть йому більшу можливість вступатися за інтереси «визволених невольників» — селян.

У бурхливі 60-ті роки, ознаменовані небувалим суспільним піднесенням, Кониський на повну силу віддається громадській діяльності, яка, проте, не виходила за межі просвітительства. Він стає членом «Полтавської громади», разом з іншими «громадівцями» (Д. Пильчиковим, В. Лободою, В. Куликом та ін.) організовує у Полтаві кілька недільних та вечірніх шкіл, дві суботні школи для єврейських дітей, громадську бібліотеку, читає публічні лекції, пише підручники для початкової грамоти («Українські прописі», 1862; «Арихметика або щотниця», 1863), як член і кореспондент комітету Петербурзького товариства грамотності у своїх зверненнях і до цього комітету, і до урядових установ обстоює ідею української національної школи, «дійсну потребу початкового навчання тутешнього (українського.— *М. С.*) населення на туземній мові».

У ці ж роки розпочинає Кониський і свою літературну діяльність, пише вірші, короткі оповідання та кореспонденції, які друкує в «Черниговских губернских ведомостях», «Основі», «Черниговском листке», в галицьких виданнях — «Слові», «Галичанині». У початкуючого письменника пробуджується також публіцистичний хист, бажання «гласити про обскурантизм». З початку 1860 р. він стає кореспондентом російського сатиричного журналу «Искра», на сторінках якого (зокрема в рубриці «Нам пишут») дошкульно висміює здирство та самодурство полтавських урядовців, їх пристрасть «тащить и не пущать», гасити все нове, що з'являється в суспільному житті.

Відтак серед властителів Полтавської губернії та місцевого панства ім'я Кониського стає ненависним, на нього сиплються доноси, навіть звинувачення в тому, що він «їздить по селах та наущає народ різати панів». Про пережите він разом зі своїми приятелями пише гострий фейлетон, друкує його в кількох номерах галицького «Слова» за 1862 р., а в приватному листі до українського етнографа і фольклориста С. Носа розповідає про все це так: «О! що за капосне кодло оцих панів, дак і сказати не можна!.. Викинули вони і зо мною штукерію... да вже ж і їх одшльопали у галицькому «Слові»! Крий боже, як одшльопали! І Герцен би так не одшльопав!»

Незважаючи на те, що у діяльності «Полтавської громади», як засвідчує і сам Кониський, «не робилося нічого потайного, революційного», і діяльність ця, як досить влучно говориться в одному з жандармських донесень, «зводилася виключно до введення в Малоросії національних малоросійських звичаїв, мови та поширення самої грамотності», однак з наступом урядової реакції та назрівання польського повстання, коли самодержавний уряд взявся очищати тили від «беспокойных лиц», частина полтавських «громадівців» (В. Лобода, О. Стронін, І. Шиманов та ін.) була спроваджена в далеке заслання. Не минув заслання і Кониський. Його звинувачено «в стремлении к распространению малороссийской пропаганды» і в січні 1863 р. без слідства і суду вислано у Вологду, а через рік — далі на північ — у Тотьму.

Слід віддати належне Кониському, який і в умовах заслання не припиняв літературної діяльності. З властивою йому енергією він відновлює зв'язки з галицькими виданнями, продовжує друкувати свої вірші, оповідання та кореспонденції в «Слові», «Галичанині», «Вечерницях», «Меті», «Русалці», навіть здобуває ім'я в тогочасній, порівняно бідній на художні здобутки літературі Галичини.

У зв'язку з серйозним захворюванням, що могло призвести до повної втрати зору, Кониському в 1865 р. було дозволено виїхати до Воронежа, а потім і за кордон для лікування. Відвідавши Львів, а також побувавши в Німеччині (Дрезден, Лейпціг), Кониський повернувся на Україну, де під офіційним наглядом поліції якийсь час проживав у Єлисаветграді, Бобринці, а з кінця 1866 р.— у Катеринославі (майже шість літ), займаючись адвокатською та літературною працею. Більшість з того, що за ці роки Кониський написав та зібрав (наприклад, роман «Не даруй золотом, та не бий молотом», три віршовані поеми: «Семен Палій», «Козак Розум», «На засланні», близько 20 тисяч слів для українського словника, великий збірник прислів'їв), у 1871 р., під час чергового трусу, було забрано поліцією і назавжди втрачено. Тільки в 1872 р. з Кониського зняли поліційний нагляд. Відтоді і до останніх днів — 12 грудня 1900 р. письменник жив у Києві.

Не був спокійним для Кониського і київський період життя. Хоча і в ці роки в діяльності письменника не було нічого революційного, він у сферах «охранителей» вважався людиною неблагонадійною, «ненавистным украинофилом». Не раз йому доводилося відбиватися від доносів відомих україножерів — професора Піхна (редактора реакційного «Киевлянина»), цензора Рафальського, зазнавати тероризування з боку шефа київських жандармів полковника Новицького, інколи роками жити під погрозою висилки в далекий

Туркестан. Особливо частим гостем у жандарма Новицького Кониському довелося бувати в 1885—1886 рр., коли галицькі москвофіли (Площанський, Марков, Наумович, Добрянський) зробили донос, ніби Кониський, буваючи в Галичині, веде пропаганду проти «православия и России», заважає їм, москвофілам, перетворити Галичину у «Львовскую губернию» та передати її під високу руку російського самодержця, займається ввозом в імперію заборонених видань тощо.

Зі своїми політичними ворогами Кониський не завжди добирав належних методів боротьби. Траплялось, що він шукав захисту у «сильных мира сего», навіть апелював до самого царя, заявляючи про свою політичну лояльність, а в полеміці з галицькими москвофілами, серед яких було немало платних агентів російського царизму, виходив за межі толерантності. Так, виступаючи проти «об'єдинительної» політики москвофілів, Кониський написав брошуру «Етнографія слов'янщини», в якій об'єктом нападок зробив не російський царизм, а російський народ. Рішучу відсіч Кониському дав М. Драгоманов у статті «Науковий метод в етнографії».

Відсутністю повної згоди характеризувалися взаємини Кониського з «Київською старою громадою». У 70-х роках він розійшовся з нею через політичний радикалізм її лівих елементів (М. Драгоманов, М. Ковалевський, Ф. Вовк та ін.). «Відрізаною скибою» продовжує він лишатися і тоді, коли в «Старій громаді» взяли верх поміркувано ліберальні діячі. Якщо у своїй основній масі ці діячі, вступивши в добу гнітючої політичної реакції 80-х років, виявляли млявість у громадському житті, то Кониського не залишала потреба публічної діяльності, активної літературно-громадської роботи.

По натурі своїй Кониський був людиною діяльною, сповненою різносторонніх намірів. Та в умовах, коли царизм жорстоко придушував розвиток української культури, літератури, а в 1876 р. видав варварський Емський указ про заборону українського друкованого слова, письменник не міг знайти повного застосування своїм силам на Наддніпрянській Україні. Щоправда, інколи він звертався до російських часописів («Вестник Европы», «Русская мысль», «Страна», «Юридический вестник» та ін.), друкував там свої публіцистичні та літературно-критичні статті, переважній частині котрих, як відзначив М. Драгоманов, були властиві «тенденції демократичні і поступові». Не залишав Кониський і спроб розбити кам'яний мур царських заборон українського друкованого слова. До речі, одна з таких спроб закінчилася виходом у світ літературного альманаху «Луна» — першої книжки на Наддніпрянській Україні після Емського указу. Якщо виданий М. Старицьким у 1883 р. альманах «Рада» І. Франко порівняв з «першим весняним громом по довгих місяцях морозів, сльоти та занепаду», то виданий Кониським на два роки раніше альманах «Луна» (до речі, не без допомоги М. Старицького) можна назвати першим передвісником того «першого весняного грому».

А втім, подібні «весняні громи» були рідкісним явищем на тогочасному українському літературному небосхилі. У зв'язку з такими дуже несприятливими обставинами Кониський з початку 80-х років головну свою діяльність переносить у Галичину,— цю, за його словами, «літературну Січ».

І соціально-політичне обличчя Кониського, і суть його літературно-громадської діяльності, передусім тієї, яку він проводив у Галичині, стануть більш зрозумілими, якщо врахуємо таке проникливе судження І. Франка про цього суперечливого, дуже несталого у своїх поглядах та діяннях письменника: «Його жива, палка вдача переймалася всякими ідеями, але не держалася їх довго. Він бував і в рядах радикалів, і в рядах їх противників» [6].

На початку 80-х років Кониський справді зближується з галицькими радикалами, активно виступає на сторінках журналу «Світ» (1881—1882), де, як висловився І. Франко, «перший раз на грунті прогресивних ідей зустрілися галичани, російські українці й українські емігранти: Драгоманов, Вовк, з одного, Кониський, Нечуй-Левицький, Лиманський, Грінченко й інші, з другого боку» [7].

Цей «радикальний дух» виразно дає про себе знати також у «Листах з Полтавщини», з якими протягом 1884 р. виступав Кониський на сторінках газети «Діло». Оперуючи фактами, спостереженими в гущі живого народного життя, особливо ж багатими статистичними даними, Кониський-публіцист відтворив дуже сумну картину економічного становища пореформеного полтавського селянства, ствердив те основне положення, що селянство хоч і звільнилося від особистої кріпацької залежності, але потім в основній своїй масі потрапило в «інше, ще гірше, ще тяжче — економічне кріпацтво».

Коли журнал «Світ», який, за характеристикою І. Франка, був «першою пробою компромісу поступових і радикальних елементів усієї України — Русі» [8], у 1882 р. припинив своє існування, впродовж наступних восьми років (власне, до часу утворення в Галичині радикальної партії) здійснювалися інші проби компромісів щодо загальноукраїнських видань.

Кониський був не тільки постійним учасником таких компромісових проб, а й дуже часто брав на себе роль ініціатора, посередника між сторонами (наддніпрянцями і галичанами), між партійними угрупованнями (народовцями і радикалами), більш ніж інші його сучасники вірив у можливість створення такого загальноукраїнського друкованого органу, в якому і «праві» й «ліві» діяли б спільно, виявляли б згоду і взаєморозуміння.

Природно, що заходи такого характеру не могли бути ані тривкими, ані тривалими. Характеристика літературно-громадської і наукової діяльності Кониського була б неповною, якби ми не згадали, що ще на початку 70-х років Кониський і колишній кириломефодіївець Д. П. Пильчиков роздобули в полтавської поміщиці Є. Милорадович значний фонд, який, поповнившись внесками інших людей (М. Жученка, О. Кониського, Д. Пильчикова, С. Качали), став підставою для заснування 1873 р. у Львові Товариства імені Шевченка, завданням якого було «спомагати розвою руської (малоруської) словесності», в той час придавленої указом царського міністра Валуєва.

Оглядаючи в 1889 р. п'ятнадцятилітню діяльність Товариства імені Шевченка, яке знаходилося в руках галицьких народовців (С. Качали, Ом. і Ол. Огоновських, Ю. Романчука та ін.), Кониський прийшов до невтішних висновків, констатуючи, що воно «не сповняло свого призначення», «обмежу-

---

[6] *Франко І.* Молода Україна.— С. 40—41.
[7] *Франко І.* Зібр. творів: У 50-ти т.— Київ, 1984.— Т. 41.— С. 489.
[8] *Франко І.* Молода Україна.— С. 26.

валося удержуванням власної друкарні», в основному займалося комерційними справами. Отож Кониський як один з фундаторів став рішуче вимагати його реформи, висловив думку, щоб це Товариство перетворити в наукове, яке б «стало засновником будущої українсько-руської академії наук».

Наукова діяльність Кониського — передусім його праця по створенню біографії Т. Г. Шевченка, бо цією біографією Кониський забезпечив собі тривке місце в дожовтневому шевченкознавстві, в історії дослідження життя великого українського поета.

Цій праці Кониський присвятив останні десять років свого життя. Він провів величезну роботу по збиранню необхідного матеріалу, відтак відвідав Звенигородщину, інші шевченківські місця на Україні, зв'язався з багатьма людьми, що знали Шевченка, роздобув чимало рукописів поета, його листи, спогади про нього, урядові документи тощо. На матеріалі, значна частина якого вперше вводилася в науковий обіг, як і на матеріалі, зібраному попередніми біографами, Кониський впродовж 1892—1897 рр. написав і надрукував — переважно в «Записках Наукового товариства імені Шевченка» та «Зорі» — понад двадцять нарисів і розвідок, в яких висвітлювалися різні періоди життя поета [9]. На основі цих нарисів та розвідок, які ще не раз доопрацьовувалися, в ряді моментів поповнювалися новими фактами, Кониський склав грунтовну біографію Шевченка, що вийшла двома мовами — українською в двох томах (Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. Написав Олександр Кониський.— Львів, 1898.— Т. 1; Львів, 1901.— Т. 2) і російською в одному томі *(Конисский А.* Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченко, критико-биографическая хроника.— Одесса, 1898).

Тогочасна українська і російська критика прихильно зустріла книжку Кониського про Шевченка. Віддавав належне біографії і І. Франко, назвавши її «найдокладнішою з усіх, які досі були присвячені життю великого українського Кобзаря». «Книжка Кониського,— підкресловав І. Франко,— то не холодне оповідання, то гаряче возвеличення Шевченка, якого Кониський уважав найвищим цвітом, правдивим генієм і пророком українського народу» [10].

Сам Кониський не мав ілюзії щодо власного місця в історії літератури, усвідомлював, що це місце буде порівняно скромним. Можливо, саме тому він з особливим пафосом обстоював думку, що в письменстві мають вагу не одні лише генії та таланти першої лави, а й таланти середні. Заслугу останніх він бачив у тому, що вони розносять думки й ідеї геніїв та великих талантів, орють і ралять духовну ниву, готують грунт під посів нових ідей і для зросту нового світоча. «Коли б люди чекали на самих лишень геніїв та поводатарів,— зауважував Кониський,— то й вимовити не можна, яку велику страту понесла б і наука, і письменство, і взагалі уся освіта й культура; поступ, коли б не зупинився, то певно б ішов воловою ходою» [11].

---

[9] Максимально повний перелік праць О. Кониського, присвячених вивченню життя і творчості Шевченка, див. у кн.: Т. Г. Шевченко. Бібліографія літератури про життя і творчість.— К., 1963.— Т. 1.

[10] *Франко І.* Про життя і діяльність Олександра Кониського.— Львів, 1901.— С. 35.

[11] *Кониський О.* Біографічні замітки // Ватра.— Львів, 1887.— С. 106.

З першими прозовими творами Кониський виступив на початку 60-х років, майже на десять років раніше, ніж І. Нечуй-Левицький і Панас Мирний. У деяких істориків літератури склалася думка, що ранній Кониський писав оповідання й нариси в асоціальному, суто етнографічно-побутовому плані, поповнював своїми творами такі популярні види «основ'янської» прози, як «Людська пам'ять про старовину» та «З народних уст». Звісно, в молодого Конського є і присвячений «старовині», навіть густо виповнений архівними джерелами нарис «Сапфарієва рудка», написане за зразком «з народних уст» оповідання «Купований батько», в основі якого лежить фольклорного походження «кумедна притча» про батькопродавця, що трактується в морально-дидактичному плані.

Та є в раннього Конського і такі твори, які мають яскравий антикріпосницький характер, і своїм змістом, і своїми художньо-стильовими особливостями йдуть у фарватері реалістичної, гостро соціальної прози Марка Вовчка. Це передусім написані російською мовою нарис «Беглые» та оповідання «Пьяница».

У нарисі «Беглые» розповідається сумна історія життя дівчини-кріпачки Пріськи, яка втекла від розпусного пана в південні степи, там покохала «беглого» Савку, разом з ним хотіла викупитися на волю, але втратила й те, що мала,— чоловіка, дітей, була засуджена «к заключению в монастырь» і з великого горя вмерла.

Трагічно закінчується й оповідання «Пьяница», героєм якого є кріпак-росіянин Ванюха. Підданий російської поміщиці-скнари, «ставившей золото выше всего в мире и называвшей крестьян своих не иначе, как скотами», Ванюха — душевна, здібна людина, хороший тесля — разом з сотнею інших кріпацьких родин був проданий «на вывод» українському поміщикові Необачному. В нового кріпосника тяжко страждає Ванюха в неволі, сумує за померлою жінкою й дітьми, за рідним краєм, мріє тільки про одне: «Эх, кабы воля! Полетел бы я на сторонушку родную!.. Хоть бы посмотреть на избушку, в которой родился, да умереть на родной земле...» Не маючи змоги видобутися на «милую волю», Ванюха спивається і замерзає в степу. «По медицинскому освидетельствованию оказалось, что Ванюха умер от водки...» — такою іронічною фразою закінчується це сумне оповідання, весь об'єктивний зміст якого доводить, що справжньою причиною смерті Ванюхи була кріпосна неволя.

Кріпосництво зумовило трагедію і в родині безіменного оповідача з твору «Панська воля» (у цензурованих виданнях — «Старці»). Головний герой оповідання — син кріпака одружився з вільною козачкою Ганнусею, сплатив викуп, але став жертвою обману, замість «вольної» одержав фальшивий папір, лишився в панській кабалі, втратив дружину, синів, повністю розорився, став бездомним жебраком.

Це реалістичне, сповнене глибокого співчуття до жертв панської сваволі оповідання має ряд таких сюжетних ситуацій, які при всій своїй оригінальності все ж нагадують відповідні епізоди в антикріпосницьких оповіданнях Марка Вовчка «Викуп» і «Козачка». В плані вирішення спільної теми оповідання «Старці» Конського можна також порівняти з відомим оповіданням «Старці» Д. Мордовця.

Варта уваги цензурна історія цього твору. Під первісною назвою «Панська воля» Кониський 1900 р. включав це оповідання до збірки своїх творів (том 3), але цензурного дозволу на нього не одержав. Мотиви заборони зводилися до того, що цей твір — «воскрешая в памяти народной мрачные картины отношений панов к закрепощенным крестьянам, тем самым не представляет здоровой нравственной пищи для народа» [12].

Серед творів, у яких Кониський викривав і засуджував кріпацтво, до див, що цей суспільний лад є антигуманним, таким, що позбавляє людину її природних прав, особливий інтерес становить етюд «Протестант» (у першодруку: «Дмитро Книш»).

У центрі уваги образ волелюбного селянина-кріпака Дмитра Книша. З дитинства і до самої смерті він прагнув бути вільним, мав у душі огиду до підневільної праці. Незважаючи на катування, Дмитро вперто стоїть на своєму, відмовляється робити на пана, залишається протестантом. Показово, що він виявляє глибоке невдоволення реформою 1861 р.: «Що мені з сієї волі, коли їсти нічого», коли «і землі мало, і земля погана, самий пісок, і оброк на землю великий». Сам же Кониський не скупився на дифірамби проголошеній «волі» (вірш «В пам'ять дня 19 лютого 1861 р.»), а в даному разі не вчинив насилля над героєм, не нав'язав йому колишнього свого погляду, підкорився суворій правді життя.

Кращі твори раннього Конисього близькі до творів Марка Вовчка тематикою, антикріпосницьким спрямуванням, певною спорідненістю стилістичних прийомів. Як і Марко Вовчок, Кониський виявляє себе майстром короткого епічного жанру, часто вдається до використання оповідної манери викладу, надає можливість самим героям — представникам народної маси — висловитися про своє гірке життя, систему образів і лексику щедро черпає з ресурсів усно-розмовної народної мови, фольклорних джерел.

Водночас не можна не помітити і оригінальності Конисього, своєрідності його стильової манери. На відміну від Марка Вовчка, яка у своїх ранніх оповіданнях немовби зливається з оповідачем, перевтілюється в нього, безпосередньо не втручається у розповідь, Кониський — натура іншого складу, енергійна, збуджена, запальна — активно виявляє своє авторське «я»: то від свого імені веде розповідь («Пьяница», «Протестант»), то виступає співбесідником героя-оповідача, то «коментатором» того, що розповідають ці героїоповідачі («Беглые», «Старці»).

Цей нахил до виявлення авторського «я», до потреби не просто малювати явища життя і характери людей, а й давати їм власну оцінку, виповнювати об'єктивне живописання авторськими зауваженнями, ліричними відступами зближує Конисього з такими його літературними сучасниками, як М. Помяловський, М. Успенський, Ф. Решетников, О. Левітов, А. Свидницький та ін.

Дещо інший характер має нарисове оповідання «Неважное мертвое тело». В ньому діють соціальні типи нової доби, спритні «лицарі копійки»,

---

[12] ЦДІАЛ, ф. 776, оп. 21, од. зб. 404, арк. 7. Тільки 1903 р. вдалося добитися цензурного дозволу на оповідання «Старці» і воно ввійшло до 4-го тому творів письменника (Одеса, 1903).

що вміють «собирать там, идеже не расточали». Такими постають морально розбещений поміщик Транкевич, який, будучи земським справником, «научился гнуть такие крючки, над которыми задумывались и губернские бюрократы», та його приятель — повітовий лікар Затушинський. Їх правило — «уметь пользоваться случаями». Це нарисове оповідання, в якому вже чуються подуви нової доби, розкриваються деякі істотні риси «героїв» первісного капіталістичного нагромадження, і за своєю новаторською темою, і за своєю гостросюжетною, «вигадливою» побудовою, зумовленою «вигадливістю» самих дійових осіб, близько стоїть до написаних у середині 60-х років нарисів і нарисових оповідань А. Свидницького, зокрема таких, як «Железный сундук», «Попался впросак» та ін. Все ж реалізмові цього нарисового оповідання шкодить розв'язка за принципом: «всегда наказан был порок».

У раннього Конiського є також твори, присвячені відображенню життя української інтелігенції: оповідання «Пропащі люди» та «Перед світом». Перший твір, з відчутним елементом автобіографізму, залишився незакінченим. Спробу дати образи «людей нового часу» робить Конiський у другому творі. Головними персонажами тут є дочка дрібномаєткового панка Климовського Маруся та син селянина-чумака лікар Опанас Світайло. Перейнявшись ідеями просвітительства, характерними для значної частини української інтелігенції 60-х років, вони виявляють бажання працювати на користь народу, відкривають школу для селянських дітей, навчають їх грамоти. В цілому оповідання «Перед світом» Конiському не вдалося. Ще Ом. Огоновський відніс його до тих творів письменника, які «не можуть зватись вдовольняючими», слушно вказав на наявність у ньому «неімовірних ситуацій» [13].

Пробує свої сили Конiський і у великій прозі. В кінці 60-х років був написаний роман «Не даруй золотом, та не бий молотом», який 1871 р. під час чергового обшуку забрала поліція і він безслідно зник. У 1873 р. письменник розпочав працю над повістю-хронікою «Семен Жук і його родичі», дві частини її з'явилися 1875 р. в народовському журналі «Правда». Перша редакція третьої частини повісті 1876 р. загинула на прикордонній станції Волочиськ під час обшуку особи, що переправляла рукопис у Галичину. Пізніше на прохання І. Белея, який збирався видати всі три частини твору, Конiський написав третю частину вдруге (1884). Проте вона не була надрукована, оскільки Белей знайшов її не у всьому задовільною, в чому переконав і самого автора [14].

Свого часу І. Франко з-поміж інших творів, які в 70-х роках друкувалися на сторінках народовської «Правди», виділив повість-хроніку Конiського «Семен Жук і його родичі», назвав її «найзамітнішою», хоч і «недокінченою пробою представити інтелігента-українофіла як тип «нового чоловіка» [15].

---

[13] *Огоновський О.* Історія літератури руської.— Львів, 1891.— Ч. 3.— Від. 1.— С. 462—465.

[14] Автограф цієї редакції третьої частини повісті зберігається в архіві Василя Лукича (ІЛ, ф. 61, № 188).

[15] *Франко І.* Зібр. творів: У 50-ти т.— Т. 41.— С. 364.

У названому творі виразно контрастують два образи: з одного боку, Антон Джур — «космополіт», що нехтує інтересами народу, має девіз «ubi bene, ibi patria [16]», на перше місце ставить власну матеріальну користь, міняє професію лікаря на чиновника фінансів, зрештою стає «слугою банкірів», а з другого — Семен Жук — мирний ходак «у народ», що має вищу юридичну освіту, але не бажає служити за професією, шукає «опори в селі та в землі», веде власне поміщицьке господарство і водночас намагається зарадити злиденній долі мужика легальними реформами і дрібними удосконаленнями.

В образі Антона Джура письменникові вдалося узагальнити характерні риси буржуазного інтелігента, людини «віку грошей, віку егоїзму». Щоправда, не всі етапи біографії цього героя виписані з однаковою реалістичною силою.

Створюючи образ Джура, Кониський не уник спрощення, тенденційності в його характеристиці, хоч об'єктивно реалістичний спосіб малювання тут переважаючий. Іноді письменникові вдається піднятися до тієї високої безсторонності, коли об'єктивна правда життя висловлюється устами персонажа не позитивного, а негативного. «Справді ти мені нагадуєш Манілова»,— каже Джур Жукові, коли той, викладаючи програму дій, висловлював думку, що бідним селянам треба шукати порятунок у секретах агрономії, в гуртовому користуванні сільськогосподарськими машинами.

Хоч образові Джура й бракує завершеності, художньої повнокровності, він все ж був новим в українській літературі, по суті відкривав пізніше створену в ній галерею образів буржуазних інтелігентів.

Програмним образом повісті-хроніки Кониського є Семен Жук. Коли він заявляє, що не буде одягати «народного вбрання», що віддасть перевагу не слову, а «практичному ділу», то в цьому виразно чується відгомін полеміки Жука зі своїм літературним попередником Радюком (повість І. Нечуя-Левицького «Хмари»), який, щоб зблизитися з народом, одягав свитку, бажаючи цією свиткою дати «значок про свої ідеї», а проти «хмар» протестував головно словом, патетичними тирадами.

У висловлюваннях Жука простежується полеміка і з тими людьми 60-х років, які, прикриваючись легальними формами громадської діяльності, вели в народі політичну пропаганду.

Не приймаючи революційних методів боротьби за перетворення суспільства, Жук проповідує поступове, мирне вдосконалення життя, власну діяльність обмежує рамками легальності і філантропії, прагне визволити селян з «економічної неволі» за допомогою позичкової каси, «дешевого кредиту», влаштування громадської кузні, крамнички, «дітського приюту» тощо.

Помітне місце в творчому доробку Кониського займає соціальна повість «Юрій Горовенко», яка окремим виданням з'явилася 1885 р. у Львові, була підписана псевдонімом Красюченко і мала підзаголовок «Хроніка з смутного часу».

Твір цей справді має виразні ознаки хроніки. В його сюжет вкраплено згадки про історичні події, що відбувалися в добу розгнузданої реакції 80-х років, названої письменником «смутним часом». Так, на сторінках повісті

[16] Де добре, там батьківщина *(лат.).— Ред.*

згадано про вибух у Зимовому палаці, влаштований 1880 р. Халтуріним з метою вбивства Олександра II, про невдалий замах Молодецького на міністра внутрішніх справ Лорис-Меликова і спробу Гартмана підірвати царський поїзд, про політичні процеси над народовольцями-терористами тощо.

Конкретно-історичними реаліями густо насичена також характеристика 40—60-х років, що розкриває минуле головного героя твору Юрія Горовенка. Миколаївська реакція, справа Петрашевського, завірюха з-за Кирило-Мефодіївського братства, Кримська війна і падіння Севастополя, вихід Кулішевої «Хати», Шевченкового «Кобзаря», виникнення недільних шкіл, польське повстання 1863 р., урядова реакція 60-х років, каракозовщина — ось далеко не повний перелік тих подій, що характеризують суспільні умови, в яких син збіднілого поміщика-невдахи, типовий різночинець Юрій Горовенко виходив на дорогу життя, вчився в повітовому училищі, кадетському корпусі та університеті.

Орієнтація Конського на конкретні суспільні події, на певні історичні особи найбільш відчутна, коли він показує перебування Горовенка в кадетському корпусі в Отаві, малює образ учителя історії Дмитра Павловича Пучки, який мав значний вплив на Горовенка, розвинув його здібності, критичний погляд на життя, давав йому читати книги Вольтера, Руссо, Бюхнера, Фейєрбаха, Бєлінського, Міцкевича, Пушкіна, Шевченка, виховав з нього «національ-народолюбця».

Прямі вказівки на те, що Пучка був товаришем по університету Куліша, Білозерського, Навроцького, Опанаса Марковича, добрим знайомим Костомарова й Шевченка, довгі роки викладав історію в кадетському корпусі в Отаві, гуртував навколо молодь, спрямовував її сили на культурно-освітню роботу, не лишають будь-якого сумніву в тому, що це Дмитро Павлович Пильчиков — колишній член Кирило-Мефодіївського братства, довголітній викладач історії в Полтавському кадетському корпусі, активний учасник культурно-просвітнього руху 60-х років.

Посилена увага охоронців самодержавства до твору «Юрій Горовенко» була викликана тим, що в ній вони бачили «преступную противоправительственную тенденцию». Підставою для такого висновку став виведений у повісті головний герой, його життєвий шлях, соціально-політична еволюція. Горовенко, як він постає в початкових главах повісті, був людиною справді «благонамеренною», мирним українофілом-культурником. До небезпечних він потрапив тому, що захищав юного гімназиста Шпаченка, безпідставно звинуваченого педагогами-охоронниками в поширенні «крамоли».

Супроводжуваний знущанням над правами людини поліційний трус, увільнення від служби, смерть матері, яка не пережила синового горя, позбавлення права давати приватні уроки, а потім висилка в провінційний Глупів під нагляд поліції — таких ударів долі зазнає Горовенко.

Пануюча в суспільстві неправда, дикий терор і важке особисте горе роблять у свідомості Горовенка справжній переворот. Уже на похоронах матері він відчув, «що прежній Горовенко, котрий проводив боротття проти зла освітою й шляхом мирного розвою, сей Горовенко в ньому вмер. Замісто його виріс новий Горовенко, з ненавистю, з жадобою помсти, з жадобою крові». «Я тепер

соціаліст!.. З цього часу я... я самий гарячий проводар соціалізму й революції»,— каже «новий» Горовенко, про якого далі дізнаємося, що він налагоджує зв'язки з Виконавчим комітетом революційно-народницької терористичної партії «Народна воля», одержує звідти листи, чекає «приказів».

Інша справа, що в трактуванні Конисього народовольство Горовенка тільки декларується. В жодних революційних акціях цей герой себе не виявляє, взятої присяги мстити ворогам не виконує. Вся його «революційність» полягає тільки в тому, що він чекає завдань Виконавчого комітету. Коли ж надходить одне з таких доручень — «писати статті задля «Народної волі», то читач так і не може дізнатися, чи виконав його Горовенко. Тим часом стає відомо, що цей «бунтар» апелює до міністра внутрішніх справ Лорис-Меликова, просячи зняти з нього поліційний нагляд. Із сторінок повісті Горовенко постає безвольною, слабкою людиною, яку засмоктує багно міщанства і яка зрештою на грунті ревнощів кінчає життя самогубством.

Шлях, обраний Горовенком, не був для Конисього суспільним ідеалом, і не тільки тому, що письменник не поділяв форм і методів революційної діяльності народовольців-терористів, а й тому, що він у принципі не приймав будь-яких форм революційної боротьби. Горовенко, який під впливом урядового самовладдя залишив мирну культурно-освітню діяльність і зв'язався з Виконавчим комітетом, був для Конисього людиною пропащою. Ця авторська думка знаходить особливо яскравий вияв у підсумкових роздумах адепта мирного українофільства інженера Копача, який у фіналі повісті каже про Горовенка: «Погиб чоловік... Нізащо погиб! Погиб за свої чесні й чисті прямування. В іншому місці, при інших обставинах не те б з його вийшло. Гніт і самовластя задавили чоловіка... чоловіка з розумом, з добрим серцем. Ех! не полюдськи в нас діється! Не треба нам таких людей; вони не знаходять у нас для себе роботи... свої знання, свою працю ми примушуємо їх розвіювати, розкидати або в чужині за границею, або поховати де на мочарах, або на оцих глупівських пустинях. Ой, темне, темне царство!.. Кругом неправда й неволя; народ замучений мовчить».

І. Франко мав цілковиту рацію, сказавши, що автор «Юрія Горовенка» «вважає революційну роботу нещастям, подвійним нещастям для України, але заразом нещастям, що мусило вирости з дикої самоволі російської адміністрації» [17]. Водночас критик бачив у цій повісті і «деякі гарні уступи». До них можна сміливо віднести сцени й епізоди, що малюють юнацькі роки Горовенка, пережитий ним поліційний трус; вдалися письменникові й сатиричні образи охоронників та переляканих реакцією глупівців; безсумнівним творчим успіхом автора є образ-характер Галкіна — колишнього учасника польського повстання 1863 р. та ін.

Щодо критики Кониським «темного царства», реакційних заходів уряду, то вона при всій своїй радикальності є половинчатою. Водночас з тенденцією зверхньою, «противоправительственною» повість «Юрій Горовенко» має ще й тенденцію внутрішню, глибинну — усовістити і надоумити уряд та його охоронців, переконати їх у тому, що вони, вдаючись до утисків, переслідувань,

[17] *Франко І.* Молода Україна.— С. 41—42.

арештів і страт, творять «велике зло». Мовляв, коли б цього не було, то не було б і соціально-революційного руху, то мирний українофіл-культурник Горовенко не йшов би в «анархісти», а займався б культурно-освітньою роботою, самовдосконаленням, моральним вихованням ближніх, писав книги на історичні теми, одно слово, тихо і мирно впроваджував у життя програму мирного українофільства.

Кониський вважав українофільство, просвітянство панацеєю від усіх лих, єдино можливим способом вилікувати болячки в суспільному і народному житті.

Відтоді, як у Кониського на станції Волочиськ (8—9 липня 1885 р.) були відібрані п'ять примірників «Юрія Горовенка» та інша заборонена в імперії література, він впродовж кількох років перебував у стані тривожної невідомості, жив, за власними словами, «заячим життям», чекаючи найгіршого. «Заслання,— писав він 5 лютого 1886 р.,— не минуть мені, до сієї думки я вже привик... От тільки страшно — як поведуть етапом. Се пекельні муки! З моральними муками я справлюся, а за фізичні — хто його зна» [18].

Хоч свого часу в Кониського і вихопився вірш, що починався доволі сміливими рядками:

Я не боюсь тюрми, ні ката,
Вони для мене не страшні,—

але тепер ці слова мало гармоніювали з настроями їхнього автора. Кониський шукав захисту у «сильных мира сего», зокрема у генерал-губернатора Дрентельна,— і хоч цей сказав: «Не очень тревожьтесь»,— жандармський полковник Новицький не залишав у спокої «ненавистного украинофила», вчиняв йому нові допити і вимагав нових «объяснений».

Втім, Кониський і в наступні роки не сходив з позицій мирного українофільства, ліберального народництва і з цих позицій написав не один твір. Ідеями «громадівства», «міщанського соціалізму», такими характерними для ліберального народництва, перейняте оповідання Кониського «С т е л ь м а х и» (в першодруку: «Брати Чепіги»).

Твір починається соціальною драмою, а закінчується прекраснодушною байкою. Головний герой Іван Чепіга — в минулому злодій, людина, якій довелося зазнати багато горя,— під старість не нахвалиться змінами, що сталися в житті його родини. Він каже: «Гріх нарікати: з того часу, як покинули злодійство — життя наше поліпшало; розжились і на пасіку, я пасічникую; діти з небожатами коло землі, а зимою стельмашать...»

Як зуміла ця родина позбутися злиднів, придбати землю, досягти заможності? Виявляється, вирішальними у цих перемінах стали «десять рублів», що їх «з легкої руки й щирого серця» дав сільський піп Іванові Чепізі. Окрім того, цьому щасливцеві «упала з неба нова ласка» — якось їхав хутором молодий панок (звичайно ліберальний народник!) і дав пораду, як треба правильно господарювати, щоб жити в щасті й достатку. Згідно з рецептами панка —

---

[18] *Кониський О. Я.* Думки і помітки // Відділ рукописів Інституту літератури ім Т. Г. Шевченка (далі — ІЛ), ф. 108, № 136, арк. 165.

пропагандиста «міщансько-соціалістичних ідей» — Чепіженки почали вести «гуртове» господарство — і стало їм «навіки добре», «і скотинки побільшало, й земельки на гуртові заробітки прикупили...» Перестали Чепіженки й горілку пити, й сваритися та лаятися, почали їх люди шанувати та незлобиво дражнити «гуртовиками».

Як автор оповідання «Стельмахи» Кониський нічим істотно не відрізнявся від тих «друзів народу», які, закриваючи очі на класовий антагонізм тогочасного суспільного життя, у всі сурми сурмили про потребу заведення на селі «гуртових господарств», «артілей», «спілок» тощо.

Наполегливо пропаговані Кониським ліберально-народницькі й українофільські ідеї знайшли своєрідний синтез в його романі-хроніці «Грішники». У початкових розділах письменник малює безвідрадні картини економічного занепаду, в якому опинилося село Варварівка. Не дочекавшись «слушного часу», безземельні варварівці існують з того, що орендують землю в поміщиці Пащенківни, але збирають злиденний урожай, з року в рік не мають чим сплачувати оренду, вкрай зубожіють. Та катастрофи, з волі автора, не відбувається, оскільки у варварівців є «праведна душа» Артем Пригара — поміщик-ліберал і «свідомий син України», власне — українофільствуючий «друг народу», який хоче працювати «по спроможності, де можна і як можна на користь рідному краю і народові». Він переймається горем нужденних варварівців, відстрочує їх борги, ставить собі за мету допомогти цим злидарям «вийти на ліпшу стежку побуту економічного». Знайшовши, що віддача варварівцям власних півтори тисячі десятин не є найкращим варіантом, Пригара виїздить до Петербурга, щоб зустрітися з своєю хрещеницею Антоніною Пащенківною і вмовити її за доступну ціну продати варварівцям триста десятин землі. Хоч Пащенківна людина егоїстична, позбавлена любові до рідного краю, будь-якого інтересу до тих, чиєю працею вона живе, Пригарі порівняно легко вдається витягти свою хрещеницю з «атмосфери егоїзму», розворушити в ній «патріотично-демократичні почуття», прищепити їй «український народно-національний ідеал», свідомість того, що настав час всім українським панам — цим «великим грішникам перед рідним краєм, перед рідним народом» — покаятися, визнати «свої національно-народні гріхи» і спокутувати їх. Отож Пащенківна під впливом Пригари дуже швидко перевиховується і дарує триста десятин землі зовсім не відомим їй варварівцям.

Так легко розв'язавши «земельне питання», як і всі інші конфлікти, автор закінчує роман ідилією: через три роки злиденна Варварівка змінилася до невпізнання, має святковий вигляд: варварівці вже не скніють у голоді й холоді, а живуть по-людськи, гуртом орють, сіють, жнуть і молотять.

Перед нами напрочуд виразна картинка «міщанського соціалізму», поманіловськи сконструйованого устрою, де і вовки залишаються ситими і вівці цілими.

Кониський не розумів корінних причин народного горя в буржуазно-поміщицькому суспільстві і не приймав революційних способів перетворення цього несправедливого соціального ладу, був типовим ліберальним народником. Як письменникові йому дуже шкодило й те, що він спрощено уявляв завдання

художньої літератури, власне, художності надавав другорядного значення, висуваючи на передній план пропаганду ідей.

Лише тоді, коли письменник виходив не з наперед заданої тези, а із спостережених у житті явищ і фактів, осмислював їх як тверезий художник, з-під його пера з'являлися твори, позначені реалізмом, демократичними тенденціями. Можна цілком погодитися з І. Франком, який з великого творчого доробку Конiського-прозаїка на перше місце ставив оповідання «з українського народного життя», вважав їх «артистично найціннішими», такими, що були «все-таки вищі від більшої часті того, що продукувалося у нас у Галичині» [19].

Відображенню народного життя Конiський присвятив кілька десятків оповідань, які своїми темами помітно розширили рамки української прози 60—90-х років. У них розкриваються разючі картини селянських злиднів («Чи злочинець, чи недужий»), важка доля жінки-трудівниці («Наймичка», «Хоча б була постаті дожала!», «За плахту»). Ці твори відзначаються соціально-критичним спрямуванням, гуманним ставленням до «маленьких людей», доля яких часто закінчується трагічно: на п'ятнадцять років каторги засуджено селянина Шелеста, що заподіяв смерть рідній дитині, не бажаючи, аби вона так тяжко страждала, як страждав він сам — останній злидень, невиплатний боржник («Чи злочинець, чи недужий»); смертю закінчується мученицьке життя безробітної Стехи, яка нічим не могла зарадити опухлим з голоду чоловікові-каліці та маленькому синові («Наймичка»); бідна німа Настя продає своє єдине добро — телицю, щоб поховати чоловіка, а потім в розпачі топиться в колодязі («Хоча б була постаті дожала!»). Перше з названих оповідань дістало позитивну оцінку І. Нечуя-Левицького, який писав авторові: «От і я недавно прочитав Вашу повістку «Чи недужий...», і вона мені дуже сподобалась. Ваш талант вже зовсім розвився. Оповідання чудове, щодо стилю — дуже гладеньке і читається з великим смаком» [20].

У дусі вимог критичного реалізму написане оповідання «Козарський ланок», де показано ряд типових явищ з життя пореформеного села, розкрито два його соціально протилежні полюси, представлені, з одного боку, образом зажерливого попа й поліційного донощика Гречаного, а з другого — образом селянина-протестанта Олешка. Не примиренням ворогуючих сторін, а картиною стихійної помсти закінчується цей твір: селянин Олешко, землю якого загарбав піп-жмикрут, спалює його дворище.

Під назвою «Спокуслива нива» це оповідання 1900 р. передруковано в третьому томі зібрання творів Конiського. До речі, цензура у висновку про цей твір зазначала, що автор «в весьма непривлекательных красках выставил сельское начальство», а також «местного священника, прибегающего из корыстных целей ко всякой неправде и даже клевете» [21]. Хоч оповідання, зрештою, й пройшло цензурні рогатки, але в ньому було знято соціально гострі епізоди та фінальну сцену пожежі.

Не була чужою Конiському й здорова традиція критичного реалізму

---

[19] *Франко І.* Молода Україна.— С. 42.

[20] *Нечуй-Левицький І. С.* Зібр. творів: У 10-ти т.— К., 1968.— Т. 10.— С. 298.

[21] ЦДІАЛ, ф. 776, оп. 21, од. зб. 284, арк. 115—116.

відображати «темні сторони» народного життя, риси відсталості в свідомості й побуті селянства. В його нарисовому оповіданні «Завертка» правдиво показано темноту і забобонність селян, їх безсилля перед стихійними силами природи, намагання приборкати ці сили різними замовляннями, молитвами і чаклунством. Проти тих наївних романтиків, які в житті пореформеного села ладні були шукати ідилію, рафіновану моральність, спрямоване одне з кращих оповідань Конисього «Народна педагогія». У центрі уваги тут — селянські діти. В тому, як вони бавляться, які влаштовують ігри, чітко проявляється дійсність, що оточує дітей, той «оригінал», що стає для них об'єктом ігрового «передражнювання». А «передражнюють» вони відворотні явища. Майстерною рукою відтворено сцену цілого дитячого «спектаклю», в якому «суддя» судить пійманого на порубці лісу «злодія», віддає його спочатку «до двору», а потім для хльости «становому». З багатого підтексту оповідання виразно видно, що причиною безрадісного, антипедагогічного побуту селянських дітей була сумна соціальна дійсність.

Об'єктом критичного зображення для Конисього часто служили явища й типи, породжені капіталізмом. Як непереможна в буржуазному суспільстві влада грошей підкоряє собі людей, калічить їх морально, розвиває потворну пристрасть до наживи, збагачення, показано в оповіданнях «Бабуся Харитина», «У тісної баби», «Баба Явдоха».

Глибше ця тема розроблена Кониським в оповіданні «Наввипередки». Залізна руда, видобуток якої має принести мільйони,— таким є той головний об'єкт, до якого «наввипередки» кидаються українські буржуйчики. Банковий «туз» Вакуленко-Трегубенко, урядовець і землевласник Ворона, гірничий інженер Летючий ведуть між собою запеклу конкурентну боротьбу, разом з іноплеменною буржуазією організовують акціонерні товариства, будують заводи, мріють про «свій Кривий Ріг».

Тут уже в образі інтелігентів постають не ідеалізовані автором «друзі народу» з середовища заможних суспільних верств (як це було в «Семені Жуку...», «Грішниках», «Стельмахах» та ін.), а п'явки народні, хижі набувачі багатства, капіталісти. Як про оповідання «Наввипередки», так і про оповідання «Козарський ланок» дореволюційний критик висловлював слушну думку: в обох цих творах Конисього, на відміну від його більших повістей і хронік, «тенденція насувається сама собою», насувається тому, що «саме списування економічного визискування мужиків інтелігентами — значиться, спритними людьми — промовляє за визискуваними» [22].

Реалізм, відсутність нав'язливої авторської тенденції властивий і ряду оповідань Конисього, присвячених різночинній інтелігенції. Кращим серед них є етюд «Антін Калина», що його І. Франко поставив на перше місце серед оповідань, друкованих Кониським у «Світі», про всі ж ці твори сказав, що вони «визначалися добрим літературним обробленням [23]». На фоні урядової реакції 60-х років постає образ покараного адміністративним засланням інтелігента, його стрічене життя. Єдиною провиною Антона Калини, який довгі роки пере-

[22] *Авдикович О.* Огляд літературної діяльності Олександра Конисього.— Перемишль, 1908.— С. 20.

[23] *Франко І.* Зібр. творів: У 50-ти т.— Т. 41.— С. 489.

бував «в местах не столь отдаленных», підірвав здоров'я, втратив близьких, було його прізвище, що його царські тюремщики сплутали з прізвищем одного «государственного преступника». В окремих епізодах цього оповідання, передусім тих, що малюють адміністративне заслання Антона Калини, виразно відчутні елементи автобіографізму. Автобіографічний характер має нарис «Пригоди в дорозі». В ньому відтворено суспільну атмосферу напередодні польського повстання 1863 р., з дошкульним гумором показано охоронні заходи прислужників царизму.

Різні сумні історії з життя народних учителів, зневажених і приниженних, переслідуваних жандармами, попами, старшинами, розкриває письменник в оповіданнях «Чотири вечері», «Непримиренна». Хвилюючим є оповідання «Сестра-жалібниця», в якому з щирою симпатією змальовано образ непримітної героїні — медичної сестри Ніни Григорівни Маківки. Приїхавши у злиденне єврейське село Кисилівку, вона до самозабуття, що межує з одержимістю, віддається рятуванню людей від холери, жертвує всім, навіть власним життям.

Трагічний образ талановитої людини, яка не розцвівши відцвітає, всіма забута бореться з злиднями, вмирає від сухот, створив Кониський в оповіданні «Доля одного письменника». Цей суворо реалістичний твір має підзаголовок «етюд з натури». Такою «натурою» для автора міг бути не один його знайомий — і П. Кузьменко, і В. Кулик, і І. Новицький, і А. Свидницький, і Т. Зіньківський. Цей останній, як потім згадував Кониський у листі до етнографа М. Дикарєва, «трохи що не голодний лежав хворий на сухоти, і товариство (йдеться по певну частину «Київської старої громади».— *М. С.*) відмовило дати йому в позику сотню рублів» [24]. Між іншим, близький до цього мотив проходить і в розглядуваному оповіданні.

Над тими умовами, в яких доводилося працювати діячам гнобленої царатом української культури, відкриває завісу оповідання «Тривоги автора і видавника». Вістря критики тут спрямоване проти Емського указу (1876), його «ограничительных правил в отношении употребления малорусского наречия». Одне з таких протиприродних, шовіністичних «правил» вимагало, щоб при друкуванні українських книг «не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания». А оскільки правопис однієї мови не міг бути цілком прикладений до іншої, то на цьому грунті для українських письменників створювалися додаткові труднощі, а ще більше непорозуміння з цензурою. За найменшу правописну дрібницю, от хоч би за слово «уїзд», яке згідно з «общепринятым правописанием» передавалося «уйиздъ», цензор погрожував накласти на вихід книги заборону, бо вважав, що треба писати не «уйиздъ», а «уиздъ». Подібних прикладів в оповіданні наведено немало. Звісно, не однією цензурною «філологією», ілюстрацією правописних «отступлений», взятих з тогочасної сумної практики видання українських книг, вражає читача цей твір. Його головну ідею письменник доносить через розкриття образів людей — письменника Кривунди та видавця Спориша, через їхні душевні тривоги й хвилювання, викликані свавіллям цензорів, які не тільки могли заборонити

[24] ІЛ, ф. 77, № 265.

українську книгу, а й виставити проти її автора чи видавця політичне звинувачення, в правописному «отступлении» побачити «сепаратизм».

У творчому доробку Конисього є ряд творів, які відображають комічне в житті. З-поміж них виділяється оповідання «Бугай». Показово, що постать селянського хлопця, котрий виступає в комічній ролі, викликає співчуття, а об'єктом сміху є дурноверхі земські адміністратори.

Про плідність пошуків Конисього в сфері сатири засвідчують такі його оповідання, як «Суддя Гарбуз», «Павло Бодько», «Сікутор». З сатиричним блиском у першому творі розкрито політичну і моральну дволикість мирового судді Гарбуза, в якого слово розходиться з ділом. Він вдає з себе заступника інтересів народу, завзято лає реакційні «Московские ведомости», хвалить Щедріна, цікавиться «робочим питанням» і водночас наживається на народному горі. Іменем «закону» цей жрець Феміди створює такі безвихідні обставини для викликаних у судових справах селян, що вони змушені виконувати для нього всі польові роботи. У судді Гарбуза, як дотепно висловлюється один з героїв оповідання, «закон і косить, і жне, і молотить». Дармова праця селян стає для цього ліберальствуючого балакуна основним джерелом збагачення.

До класичних можна віднести сатиричне оповідання Конисього «Сікутор». Подорожній, що потрапляє на ніч до сільської збірні і зустрічається з тутешнім сікутором, думає про себе: «Що воно таке «сікутор»?.. Чи се така посада, чи яке нове «почетное звание»? Вік прожив, а ніколи не чув, щоб по селах були такі посади. Знаю по великих містах є такі урядові посади, от, наприклад, і в університеті, і в «губернському правленії» і по інших — посади екзекуторів; але ж щоб по селах... Та ще й те: сікутор — чи се ж те саме, що екзекутор?»

Думку проїжджого прояснює сам сікутор — Павло Товбич. Підвипивши, він розповідає про своє минуле життя, коли був дитиною-безбатченком, потім солдатом («вірою і правдою служив 15 років богові і государю»), ще потім — запопадливим панським сторожем, колієм у різника, а тепер служить сторожем при волосній управі, власне, виступає в ролі сікутора при волосному суді, за допомогою різок виконує його присуди.

Товбич сік різками осуджених по всіх сусідніх волостях — «став на цілий «участок» земського начальника к а т о м». І своєю роллю ката Товбич не гидував, бо сліпо виконував волю начальства (воно ж бо «судить по закону»), бо був переконаний, що «без сего вже не можна... Он Пилат Припонтійський звелів — так і Христову кров пролили...»

Товбич — сліпа, бездушна тварюка, герой різки, кат.

«Отакий сюжет і так оброблений варт пера хоч би й Чехова»,— відзначив свого часу український письменник О. Авдикович [25]. Ката Товбича можна розглядати як літературну предтечу ката Лазаря з оповідання Коцюбинського «Persona grata» (герой цього останнього твору, зрозуміла річ, розроблений психологічно глибше й по-шекспірівськи різносторонніше).

---

[25] *Авдикович О.* Огляд літературної діяльності Олександра Конисього.— С. 14.

До творчого активу Конiського слiд вiднести його велике сатиричне оповiдання (а власне повiсть) «І ми — люде!». Написаний у добу полiтичної реакцiї 80-х рокiв, цей твiр з'явився на сторiнках революцiйно-демократичного журналу «Свiт» i дiстав прихильну оцiнку І. Франка. «І ми — люде!» — суспiльна сатира, спрямована проти лiберальних обивателiв, якi в роки реакцiї вiдмовились вiд будь-якого протесту i фактично ставали на шлях прислужництва царизму. В центрi твору — «я», оповiдач, лiберальний панок — i його спiвбесiдник Опанас, їх духовна еволюцiя пiд впливом реакцiї. Рятуючи свої «душi», обидва вони намагаються iзолюватися вiд суспiльства, жити тваринним життям — їсти, спати i навiть не розмовляти. Та вiдгородитися вiд дiйсностi неможливо. Цей стан героїв передається за допомогою оригiнального прийому. Розповiдь будується так, що звичайна розмова на побутовi теми завдяки законам асоцiацiї набуває соцiального звучання. Так, обидва герої, згадуючи смачну картоплю, якою їх частувала баба Оришка, непомiтно для себе починають розмову про безземелля селян. Але ненароком торкнувшись забороненої теми, цi обивателi так лякаються, що надовго втрачають дар мови, пiсля кiлькох подiбних приступiв ляку виявляють готовнiсть «служити», зближуються з «героями» реакцiї.

Засобами сатиричної типiзацiї оповiдання «І ми — люде!» близько стоїть до вiдомого роману Салтикова-Щедрiна «Сучасна iдилiя». Йдучи за великим росiйським сатириком, Конiський не змальовує своїх героїв всебiчно, а зосереджує основну увагу на одній, визначальній рисi, котра подається оголено, загострено, широко використовуючи принципи гiперболiзацiї i навiть гротеску. Гiпербола виступає тут як прийом розкриття глибинної суті вiдображуваних суспiльних явищ i характерiв людей. Важливу роль у створеннi сатиричного ефекту вiдiграє прихована авторська iронiя, яка супроводжує всю розповiдь основного персонажа. Пiзнiше до цього щедрiнського сатиричного прийому звернеться Панас Мирний, глибоко викриваючи єство полохливого лiберального панка, що запобiгає перед «героями» реакцiйного насилля (оповiдання «Дурниця»).

Бажанням писати в «новiй манерi», а отже, з бiльшою увагою до психологiчного аналiзу, до передачi вражень, вiдчуттiв, рефлексiй вiдзначаються такi оповiдання Конiського, як «З ранку до ночi», «Радощi i скорботи великого скрипника», «В тумані. Дiйсність i галюцинації» (iнша назва: «Раном в Алупцi»). В цьому останньому творi, що власне є поезiєю в прозi, Конiський передає свiй психiчний стан пiд час перебування в Алупцi, коли вiн писав роздiл про Шевченкове заслання, коли в нього краса Чорного моря — тут «спрацювала» асоцiацiя за контрастом! — викликала згадку про «друге море, з берегом, политим слiзьми-журбою та тугою многострадального поета», i коли в натрудженого працею бiографа не то вві сні, не то наяву з'явилося чудесне видiння.

Конiський з його нахилом «ловить момент», живо вiдгукуватися на злободеннi явища i подiї життя часто звертався до жанру нарису. Духом радикалiзму, соцiальної критики перейняті його «Листи з Полтавщини». Спираючись на реальні факти аграрних рухів, що відбувалися в середині 80-х років на Чернігівщині, письменник в одному з кращих своїх нарисів «Ана-

стасіада або лихоліття в Чернігівщині» показав, як по селах кипіла боротьба за землю між багатирями і селянською біднотою, як сам чернігівський губернатор Анастасьєв — достойний виученик сумнозвісного графа М. Муравйова і один із катів польського народу — терзав «сонну Чернігівщину», «викорінював радикалізм», в кожному інтелігенті бачив «соціаліста» і однодумця Кибальчича, виступав у ролі «заступника багатирів та панів», наділяв їх кращою землею, а на селянську голоту напускав каральні загони, різками й багнетами утихомирював «соціальний бунт».

До яких крайніх меж економічного занепаду й деморалізації доходило село за умов капіталізму, показав Кониський у серії економічно-етнографічних нарисів «В Дахнівці». Для змалювання сумної картини цього села, що стало «кублом великих злиднів», осередком жебрацтва, письменник послуговувався і статистичними даними, і «фотографіями» ряду дахнівчан, і їх сповідями, і етнографічно-фольклорним матеріалом. Не можна не помітити, однак, що цим нарисам шкодить квапливість автора, який іноді істотне, роздираюче душу не раз ставить поряд з несуттєвим, випадковим.

О. Я. Кониський як письменник і культурно-громадський діяч постать складна і суперечлива. Будучи типовим лібералом-народником, він відстоював мирні способи розв'язання суспільних питань, у своїй політичній програмі першорядного значення надавав освітній, культуртрегерській діяльності, «малим ділам», на цьому шляху немало «вібрував», то наближаючись до радикалів, то йдучи на компроміси з «верхами». Та у «вібруючого» Конїського була й одна константна риса, що її влучно охарактеризував І. Франко: «Одно тільки не покидало його (Конїського.— *М. С.*), не змінялося у нього — почуття обов'язку працювати для України і на користь її розвою» [26].

М. Є. Сиваченко

[26] *Франко І.* Молода Україна.— С. 41.

ОПОВІДАННЯ
ПОВІСТЬ

ПАНСЬКА ВОЛЯ

I

Люблю я старців!.. О! Як щиро, нелицемірно люблю; люблю їх старечі речі, люблю їх розмову, люблю їх усіх... Може, й мені доведеться бути на старості старцем — нема й у мене ні кола ні двора — хто його знає, що ще зустрінеться в моєму житті?.. Всяково буває чоловіку на віку. Не щастя, а гірка недоля та тяжка неволя роблять людей старцями...

Було літо, якраз у самісінькі жнива. Сонце стояло якраз о полудні і так палило, так палило, що земля аж порепалася. Зеленоверхі верби од куряви стали похожі на дідів, у котрих голови почали вже сивіти не од літ, не од старості, а од безпуття. Тяжко рано зістариться, а кого неволя не зістаріє?..

Спека була велика, нащо вже вороння, а й те поховалось у холодок; тільки мухи та оводи літали та гули, наче сердилися, що мало проїжджих, що нема коней, щоб сісти та нассати крові. Річка стояла наче мертва, піщані береги її наче стогнали від спеки. Усюди людей не видно було в сьому місці; тільки на греблі сидів босий, без шапки, в латаній сорочці старий-старенний лисий дід. І сонце пекло, і мухи садовились йому на лисину, і курява сипалась у його старі сліпі очі.

Тільки що порівнявся мій віз з старцем, старим розбитим голосом він проговорив: «Дайте, душа християнська, ради Христа, старому каліці на хліб!»

Я зупинив коня. Товариш мій став радити, щоб трохи спочити у холодку під вербами нам і коняці.

З'їхавши набік з греблі, товариш став випрягати коня, а я пішов до діда.

— Здоров, старче божий! — сказав я.

— Дай, боже, здоров'я! — відповідав він.

— Давно тутечки сидиш, діду?

— Та що давно: шосте літо.

Слово по слову — розговорились ми.

— А розкажи, діду,— питаю я,— через що ти старцем став?

— Е! Через що!.. Через панську волю; та не всім можна про се розказувати, а то ще й умерти на волі не дадуть, у тюрму запруть...

Догадався я, що дід, думаючи, що я пан, боїться вести зо мною бесіду.

— Не бійся, дідусю,— кажу йому,— я не пан, я чоловік простий, біди тобі ніякої не зроблю, а питаю тебе через те, що я люблю ваші старечі розмови, люблю розпитувати, через що хто став старцем. Аж і ти, діду, не родився старцем!

— Вістимо, ні! І я був чоловік, як усі люде, та панська воля на все!..

— А чув ти, діду, що тепер уже нема кріпацтва?

— То що, що нема? Мені все одно — гарна ложка до обіда.

Прийшов і товариш мій, став він розпитувать діда... Нічого... Дід не вірив. Загубив я вже всю надію знати, через яку «панську волю» дід зробився старцем. Чим довше ми говорили, тим більше бажалося мені розпитати діда, а дід не розказував.

— Боюсь,— твердив усе одно,— хто знає, що ви за люде: розпитаєте, випитаєте всю правду, та тоді мене в тюрму...

Довго божились ми, довго увіряли діда, що сього нічого не буде, що ми не судовнії і не пани...

— А що ж ви таке? Хіба богомольці? — спитав дід.

— Богомольці, дідусю, їдемо до Києва, святим угодникам поклониться.

— І між богомольцями всякі люде бувають.

Насилу, насилу впросили ми діда, насилу довірився він нам і став розказувати, та й то ще зійшовши з греблі до воза.

— А то,— каже,— їхатиме часом становий, побачить та наб'є або в стан забере: нашому брату, старцю, не приказано сидіть по дорогах.

II

Став нам дід розказувати:

— Верстов сорок відсіля на річці Коломаці стоїть село Свинківка. Отам я й родився. Кажуть люде, що дід мій був вольний чоловік, жив у підсусідках, та як писалася перша ревізія, то його й приписано в кріпацтво.

Після батька нас осталось двойко: я й старший брат; мені було восьме літо, а братові — дванадцяте. Матері я не зазнаю: малим був я, як покійниця вмерла. Царство їй небесне!

Дід перехрестився.

— От як помер покійний батько — нехай царствує — посадили до нас у хату стару бабу, щоб нас доглядувала.

Сердита покійниця була, натерпілись ми всього: доводилось і так, що по два дні нічого і в рот не брали.

Минуло два роки. Брата взяли у панський двір, а мене баба оддала в найми. Хлопцем я був щедушенний, такий, що, як кажуть, од вітру хилився. Спасибі богові, хазяїни трапилися люде богобоязливі, даром не обіжали; іноді було штовхне межи плечі або за чуба скубне, та се все дарма було; спасибі хоч за те, що добре кормили. Козаки вони були, а козача душа ще й досі не спаніла. Ріс я, хвалить бога, став і здоров'ям поправляться. У сімнадцять літ паробок з мене вийшов такий хлесткий — хоч куда.

У хазяїнів моїх — тільки було й дітей усього, що одна дочка — Ганнуся, двома годами молодша мене. Що за хороша, що за вродлива була — так і сказати не можна! А що за сердобольна була... Що за прихильна була душа до вбогих! Чи празник який було настане, чи так просто в неділю, вона після служби божої набере у припіл буханців, соняху, насіння й піде по вулиці роздавати вбогим дітям. Всі її любили. Та як було і не любити її за її добрість?!

А старі її, батько й мати, так і душі в ній не чули, берегли свою Ганнусю, наче чисте злото. За те ж і вона кохала їх. Отсе, було, в неділю візьме гребінку, виськає голови і старому, і старій, приспить їх, зачинить потихесеньку двері, сама сяде на призьбі й береже їх сон, наче той ангел-хранитель.

А коли, бувало, я дома, то зо мною розмовляє. Жартовать вона не вміла, а, було, все розпитує: як, що й од чого воно так.

Пройшло ще літо, й Ганнуся стала наче та пишна садова квіточка. Повновида, білолиця, брови так шнурком і протяглися, коса довга-довга, та товста, та розкішна, очі — як зорі, стан гнучкий, високий! Боже мій, яка хороша та прехороша була вона! Краще од неї я й не знаю нікого... Та, мабуть, і не буває кращих — хіба одні ангели божі! А як вона, голубка, скінчила своє життя!..

Дід замовк, і гарячі сльози полились із його старих сліпих очей. О, то були криваві сльози! Такими сльозами пани не плачуть, такі сльози не всім і даються. Серце рвалось од болю, дивлячись на ті сльози. Трохи згодя дід перевів дух, утер сльози і став казати далі:

— А про що ж я розказував? Еге! забув уже... Слаба пам'ять стала... Тривайте, згадаю... Еге — що Ганнуся вступила в сімнадцяте, а я в дев'ятнадцяте літо. Брат мій жив у дворі, наставили його гуменником. І він був чепурний, хороший парубійка, та про нього послі буде річ. Старі хазяїни мої все більше й більше любили мене. «Гарний парубок ти, Грицю,— каже, було, старий,— душа в тебе щира, правдива, та жалко, що кріпак; не тобі б бути кріпаком! Ото тепер усі гроші, що

заслуговуєш ти в мене, забирають пани, а коли б ти вольний був, то все б вернув на себе...» Я нічого, було, на се не одповідую, тільки тяжко-тяжко зітхну.

III

Була осінь. На Покрову [1] цілий день ішов дощ, усі ми сиділи дома. Ганнуся ськала стару, а старий розмовляв зо мною. Коли ось двері одчинилися навстіж і в хату вбіг стрілою товариш мого брата, увесь блідий, аж труситься, неначе пропасниця на нього напала.

— Що ти, Ничипоре? — питаю.— Чого такий блідний, чого дрижиш?

— Іди в двір,— одказав він.— Не все благополучно.

— А що ж там?

— Дмитра в москалі беруть.

Я й нестямився. Як сидів, так і обмер, наче мене хто варом обкотив. Старий, Ганнуся кинулися мерщій до мене, стали лити на мене воду... Одійшов я трохи, та не на добро! Краще б було не одходити.

Узяв я шапку і пішов у двір. Біля контори панської стояв віз, запряжений у тройку, а біля воза стояло багацько людей. Хто сіно мостив на возі, хто гладив коней по гривах, хто голосив, а хто просто стояв та колупав ціпком землю. Дмитро сидів на рундуці, закований з другим паробком у залізне путо. Та такий смутний, та такий невеселий, наче чорна осіння хмара.

— За що се тебе, Дмитро, везуть? — питаю.— Що ти заподіяв?

Дмитро підняв угору голову, подивився кругом себе, усміхнувся так тяжко, що другий так і не заплаче, та й каже:

— Не питай, брате! Нічого я не заподіяв, а така вже панська воля.

— Просто набор! — обізвався хтось із людей.

— Ні,— кажу я,— тут діло не просто, чом же не беруть кого другого, та Дмитра?

— Мовчи, Грицю! Не розпитуй! — обізвався Дмитро.

Вийшов з будинка пан. «Подавай!» — крикнув.

Ридван шестернею під'їхав до панського рундука. «Эй, староста! — крикнув пан.— Вслед за мною, пошел!» — Ридван полетів.

— А нуте, хлопці, садовіться! — сказав староста.

— Прощай, Грицю! Не забувай мене! — став казати Дмитро, обнімаючи мене...— Прощай! Я не винен...— Хотів ще щось сказати, та не здолів, сльози не дали; ждати було ніколи, бо староста все гримів: «А нуте, нуте, швидше, не гайтесь!..»

Поїхали... Я стояв як укопаний. «За що його взято? За що його заковано? Що він заподіяв? — думав я собі.— Кого розпитати? Хто знає?» Думав, думав, нічого не видумав. Прийшов додому, розказав усе старим і став просити ради в їх.

— Що ж, сину,— одказав мені старий (він уже так вподобав мене, що друге літо звав сином).— Нічого я тобі не пораджу. Набор, кажуть, добре, нехай і так: так єсть же багацько у вашого пана й окроме Дмитра. Тут щось воно та не так... Аж ти ще казав, здається, недавно, що пан любить Дмитра?

— Уся дворня кричала про се, і сам Дмитро хвалився, що пан щодня дякував йому за працю, а там хто його знає,— кажу.

— То-то ж і єсть,— каже старий,— стривай лиш, потягну я, розпитаю.

Пішов... Я сів під хатою на призьбі та плачу; довго плакав, нічого й не бачив, ні на що й не дивився. Коли ж ось щось мене взяло тихенько за руку та й каже: «Грицю, годі плакати тобі!»

Дивлюсь, аж біля мене стоїть Ганнуся й собі плаче.

— Що ти, Ганнусю,— питаю її,— чого плачеш?

Вона мовчить та ще більш плаче. Я злякався, думав, чи не лучилось якої пригоди.

— Кажи-бо, чого плачеш? — знов кажу їй.

— Так! — одказала.

— Та як же се так? Ти ніколи не плакала, а тепер так річкою сльози ллєш! — А сам теж плачу.

— Жаль тебе, Грицю! — сказала й так жалібно, так жалібно подивилась!

У мене серце тьохнуло, наче хто кольнув його там.

— Що ж тобі я, Ганнусю! Наймит... Безрідний... Поплачу, та й годі.

— Не говори сього, Грицю!.. Ти для мене...— та й не доказала, сльози ринули з очей.

Що сталося зі мною — я й сам не знаю... Я підскочив з призьби, став, узяв за руку Ганнусю й не зміг нічого їй сказати, мовчав тільки та пильно-пильно дивився їй у вічі. І вона мовчала та дивилась, і в неї очі світились, як зорі...

На той час мені так легко, так весело стало, що я забув і всіх, і все...

Е, не бувало більше таких годин! Не було й не буде вже такого щастя... І не забуду я тієї години й довіку, й до суду...

Чи довго ми такечки стояли, побравшися за руки, чи ні — того й не знаю; я тільки тоді опам'ятувався, як почув голос старого: він звав мене в хату. Я пішов. Ганнуся побігла на город.

— А що, сину,— почав старий,— я тобі казав, що не просто Дмитра повезли.

— А хіба що? — питаю.

— Та воно, бач, нічого, діло звісне, парубоче... Та жалко, гарний парубок був Дмитро.

— Що ж він зробив? Кажіть швидше!

— Та що зробив? Нічого такого не зробив, а просто пану не сподобався за те, що його сподобала Катря... Знаєш, ключниця, чи як там її звуть. От і все... Ну, пан дознав про їх женихання, та й квит!... На другий день у москалі... Звісно, в панів усе не так, як у людей... Усе по-своєму.

— Що ж тепер робити мені? Навчіть, як ослобонити брата?

Старий усміхнувся та й каже:

— Як ослобонити? Ніяк не ослобониш! Нічого й поривати-ся, а коли хочеш, піди у город, довідайся до брата, попрощайся з ним, та й годі.

Так я й зробив. Узяв у хазяйки три карбованці, пішов у город. Братові, як прийшов, уже лоб забрили. Довго ми плакали вдвох, та не помоглося. Прощався я з ним навіки; більш його й не бачив, бо його вбито під Варшавою, а пан за нього получив з казни триста карбованців.

IV

На друге літо пан дуба дав. Наслідників у нього не було, взяли нас в опіку й пішла чутка, що повернуть у казну.

Як не тяжка була мені втрата брата, а з Ганнусею я забував про неї. Стану, було, журитися, а вона обійме мене, здавить своїми руками й цілує-цілує.

Старі про наше кохання нічого не знали.

Пройшло літо й осінь, настала зима — різдвяні святки. Раз старі були в гостях десь та довгенько й засиділися; Ганнуся була з ними. Прийшли вони додому, я одчинив їм двері, засвітив їм каганець та й ліг собі. Сон щось не брав мене. Трохи згодя дивлюсь: старі не лягають, огню не тушать, сидять собі, всі смутні, невеселі, Ганнуся теж невесела, а далі старий озвався:

— Уже ж, доню, як знаєш, а завтра треба дать одповідь, як прийдуть старости.

Як почув я отсі слова, так і задрижав!.. Так мені й бажалося: схопитись, упасти старим у ноги, розказати про наше кохання; та як здумав, що я кріпак, а ті люде вольні, так мені й дух заняло! Слухаю далі.

— Що, тату,— озвалася Ганнуся,— що їм казати, просто скажу, що я не піду за нього, не хочу ще заміж.

— Чом не хочеш? — каже стара.— Не вік же дівувати... А проте як знаєш; я тебе не буду неволить.

— Мамусю, мамусю, я не думаю вік дівувать, а за нього не піду, бо не його я кохаю.

— А кого ж ти, доню, кохаєш? — питає стара.

— Ох, мамо, мамо! Луччe не питай, опісля скажу все, а тепер не неволь мене, не розпитуй, я кохаю...— та й не договорила, тільки зітхнула тяженько.

— Чим же не парубок, чим же не жених тобі Півторапівненко? — каже старий.— Молодий, пригожий, чесний, багатий — і не кріпак. Чого ж ще тобі треба?

— Мені нічого не треба, я не люблю його.

Усі замовкли... Ганнуся вийшла чогось у комору.

— Не невольмо, старий, дочки,— каже стара.— Вона в нас не переросла ще, хліба-солі не переїла, хвалити бога, достатки у нас і свої є, нехай же вона сама собі вибере жениха, щоб після не нарікала на нас...

— Та як же зо старостами?

— Та так-таки! Скажемо, що нехай ще Ганнуся погуляє, та й годі.

— Чи гаразд же воно буде?

— Усе те гаразд, що робиться по серцю та по волі.

— Побачимо... А тепер чи не пора лишень спати?

— Чи спати, то й спати.

Увійшла Ганнуся, послала старим, потушила світло й полягали...

Я всю ніч не спав... Ганнуся стала мені ще кращою, ще милішою. Чого я в ту ніч не передумав! Боже, боже, чого не перекуйовдилось у голові в мене!

Чуть світ устав я й пішов швидше поратись по хазяйству: став товару сіно заносити, напувати. Тільки дивлюсь — аж Ганнуся в кошарі стоїть; я й роботу покинув та до неї!

— Ганнусю, тебе сватають?

— Сватають, Грицю, та я не піду... Ні за кого, окрім тебе, не піду.

— А як не оддадуть старі?

— Вік здівую, а за нелюба не піду, світа собі не зав'яжу. Чи знаєш, Грицю, що?

— А що, моя голубонько, кажи, що?

— Сьогодні будуть старости, я скажу, що не піду за Півторапівненка!

— Ну?!

— А ввечері татуся не буде дома, а без нього ми скажемо матусі, що ми кохаємось... нехай нас одружать.

Я поцілував її та й кажу:

— Не одружать, моя сизокрила... Не одружать: ти вольного батька дитина, а я кріпак, ти багата, а я вбогий наймит, сирота безрідний...

— Дарма, Грицю! Ти мені миліший усього світу.

— І для мене ти станеш кріпачкою?

— Чим хоч стану, аби бути з тобою вкупі, аби бути твоєю. Та я не боюсь кріпацтва: дякониха казала, що вас усіх повернуть на казну.

— Все одно, моє серце, і казенні такі ж кріпаки або ще й гірші.

— Дарма, Грицю, все дарма! Аби ти був зі мною.

Ми обнялися, мої губи впилися п'явкою до губок Ганнусі... Ми землі не чули під собою. Коли ж зирк — аж стара стоїть та дивиться на нас... Я так і обімлів.

— А що се ти, Ганнусю, робиш?

Ганнуся стояла красна як рак.

— Так бач,— почала стара,— от кого вона кохає!.. Тепер я знаю, чом ти не хочеш іти за Півторапівненка!..

Ганнуся мовчала.

— А ти, безрідний приблудо,— каже до мене,— чи на те ж ми тебе викормили? От і пригріли гадину в пазусі!.. Ото й дяка за нашу хліб-сіль!

— Боже, боже! — озвався і я.— Паніматко, чи не гріх же отсе вам рівняти мене до гадини! Що отсе ви промовили?

— Те, що чуєш! Хіба не правда?

Я не здолів більш нічого казати. Кинув граблі, що держав у руках, і пішов з двору не оглядаючись і сам не знаючи, куди й чого іду. Так мені тяжко стало! Так у мене серце заболіло, що я сам себе не тямив...

V

Що було зо мною, де я ходив, що діялось у господі, що казали Ганнусі? — нічого не знаю. Згадую тільки, що як став я приходити в себе, то лежав у своїх хазяїнів у хаті на полу; біля мене сиділа Ганнуся, вся зблідла, зжовкла, схудла, на себе не похожа стала. Опісля вона мені розказувала, що на четвертий день після сварки з старою мене знайшли десь за селом у снігу й недужого привезли додому. Пролежав я без пам'яті всі м'ясниці [2] й чотири неділі великого посту [3]. Розказувала, що в мене була гарячка, що я все кричав: «Пустіть мене на волю, пустіть до Ганнусі!»

— Що, Грицю, чи швидко ти видужаєш? — питають, було, мене старі.

— Не знаю,— одкажу їм,— та й нащо мені одужувати? Не хочу — краще вмерти.

— Христос з тобою! — скаже стара.— Нащо вмирати! Ще рано, ти ще молодий... Прийде час — усі помремо.

Не втішали мене отсі речі. Раз старі пішли до церкви на пасію, [4] а Ганнуся зосталася дома.

— Ганнусю,— кажу їй,— що тобі казали татусь та матуся про мене?

— Нічого не казали, жалкували тільки, що ти нездужаєш.

— А не лаяли тебе?

— Ні, не лаяли.

— А за Півторапівненка що було?

— Не знаю, а я за другого не піду.

— А нічого про се не казали старі?

— Ні, не казали...

Та й замовкла. «Коли так,— думав я сам собі,— коли так, коли жити мені без Ганнусі, краще вмерти...» Думав сам на себе руки наложити... А далі страшно якось стало, жити захотілось.

«Підожду,— подумав,— одужаю — тоді, як не оддадуть Ганнусі за мене, піду світ за очі. Земля велика, не клином зійшлася; світ широкий — де пропадати, то пропадати».

VI

На другий тиждень Ганнуся говіла. У суботу дуже рано пішла вона на молитву, стара заходилася коло печі, а старий сидів собі. Я ще не здужав уставати й лежав.

— Через тиждень, стара, кажуть люде,— Великдень [5], а там почнуться в людей весілля, а ми ж як будемо?

— Як знаєш, старий! Треба б їх одружити: обоє сохнуть.

Од сих слів мені вдесятеро прибавилося здоров'я.

— Одружить не штука,— каже старий,— Грицько паробок неабиякий, моторний, слухняний, трудящий — та кріпак. От що погано! Як-таки наша дочка буде за невольником?! Як-таки мій чесний, споконвіку вольний козацький рід та перейде в неволю? Подумай лишень, стара.

— Та який же він тепер кріпак? Вони тепер опікунські...— каже стара.

— Не вік будуть опікунськими. Не буде Ганя — буде другая... Було б болото, а чорти знайдуться.

— А ти б розпитав панотця, що чув він?

— Та що його питати? Я й сам добре знаю. Грицька я люблю як сина... Хіба викупити його, одначе він одиниця!

— Як знаєш, старий! Чи викупити, то й викупити, а треба їх одружити, жаль Ганнусі: марніє вона, бідолашна... Я й тепер собі не прощу, що тоді посварилася; підбила мене нечиста сила, аж тепер і соромно й жалко.

Довго ще вони радились, а я лежав, буцім спав і нічого не чув. Стали на тому, що як видужаю я, то підемо з старим до опікуна, дамо йому виплату за мене, а тоді вже й до шлюбу.

Увечері я се все розказав Ганнусі — вона дуже зраділа; цілий вечір сміялася, співала, наче не та стала.

— Видужуй же швидше, Грицю, моє серце! — сказала мені.

І справді, як пройшла моя журба та туга, став я зовсім другий, став я видужувати не по дням, а по часам. Наче яка невидима сила засіла в мені. О, надія та любов — велика, цілюща сила!.. Навіть кріпшої сили й у світі нема.

VII

У чистий четвер [6] вийшов я вперше після недуга на світ божий. Так на мене й пахнуло свіжою, новою силою. Весна вже наставала вповні, бо се було близько коло Юрія [7]. Трава розкішно зеленіла і пахла, луги покрилися саєтовими килимами; сади цвіли, все ожило, все хвалило господа. Пташки щебетали свої веснянки. Весело їм! Та й хто не защебече, живучи на волі! Коли б люде були хоч на половину такі вольні, як птиці! Може б, менше було й зависті, менше сварки, не лились би людські сльози на сиру землю, не стогнали б люде по тюрмах, не вмирали б з голоду. Добре жити птицям! Далеко краще, ніж людям. Нема ні в одної птиці нічого свого, зате в усіх укупі все є: і не сваряться вони, і не лаються, і не позиваються, а живуть мирно та любо. Недаром кажуть, що гарне братство краще багатства. Та й що з того багатства! От же був я багатий, а тепер що? З довгою рукою ходжу, в людей прошу, а колись і я людям наділяв, колись і в мене засіки тріщали, та все загуло!.. На все панська воля, а людської не було.

Так ото, кажу, настав четвер, настав і Великдень, я видужав; порадились з Ганнусею, та на третій день святок і кажу старому, а стара десь у гостині була:

— Дядьку, звали ви мене кілька літ сином, зовіть же й повік!

Старий буцімто не второпав та й питає:

— Щобто як?

— Так,— кажу (знавши думку старого, я говорив сміло),— оддайте за мене Ганнусю! Вона мене щиро любить, та й я без неї не житиму на сім світі.

— Знаю я, знаю, Грицю, що ти Ганнусю любиш і вона тебе любить, що се діло непогане, любить і Христос навчає. Знаю, що ти чоловік гарний, ставши нашим зятем, ти будеш поважати нас, худоби не переведеш, догледиш нашої старості — та коли б ти був не кріпак!

— Се нічого,— кажу,— ми опікунські тепер. Ганнуся не боїться кріпацтва.

— Гой, гой! Які ж ви обоє дурні! Молоді ви, то теж і не знаєте, що значить воля!.. Чи знаєш ти, що чоловік без волі? Він і не чоловік, і не звір, а все одно, що коняка спутана, та ще й на припоні. Грицю! Грицю! Не був я зроду кріпаком, а добре знаю, що гірше неволі нема нічого на світі... О! Тяжко, тяжко жити без волі!.. Я чоловік уже старий, три дні до смерті, слухай же, що я тобі скажу: рід наш старинний, козацький, йде від запорожців, а ні козаки, ні запорожці зроду не були нічиїми підданками!.. Чи чув коли-небудь, що то за запорожці були? Не чув? То-то і єсть! Отож коли не чув, так слухай: запорожці були такий народ, що й самому чорту не оддавалися живцем у неволю; а ти хочеш, щоб я свою дочку, свою єдину дитину та оддав самохіть у неволю! Та що ж я за козак тоді буду! Що я за чоловік тоді буду! Та тоді мене й кури заклюють... З прадіда, з діда в нашій сім'ї ведеться заповідь: хто піде в кріпацтво сам або оддасть за кріпака свою дочку, той чорту брат, той анахвема та буде!.. От що, коли хочеш, чути!..

Я стояв ні в сих ні в тих. Старий розжеврівся весь, ніколи я його таким не бачив. Очі в нього горіли, видно було, що в нього душа заговорила.

— Що ж нам робити? — питаюся крізь сльози.

— Що робити? Коли б я сам змолоду не любив, коли б я сам не знав, що то за любов, я сказав би тобі: роби що хоч, а дочки я не віддам за кріпака, предківської заповіді не зміню!.. Ну, а тепер я сього не скажу, гріха на душу не візьму, а скажу тобі от що: треба викупитися.

— Викупитися! Коли нічим.

— Сорочку послідню з плечей продай, а з неволі викупись!..

Я став гірко ридати... Підійшла й Ганнуся, і вона стала прохати старого, і вона стала плакати.

— Чого плачете? — озвався старий.— Плач не поможе. Бачу я, що кохаєтесь щиро, не піду я проти вас, я не ворог своїй дитині! Іди, Грицю, до опікуна, спитай, що візьме викупу за тебе, та торгуйся, наче за бика. Пани за все люблять торгуватись, а за людей ще більше... Я положу за тебе викуп.

Ми впали старому в ноги, стали його дякувати, стали цілувати, я й не знаю вже, що ми од радощів тоді робили.

VIII

На другий день чуть світ пішов я до опікуна, сказав, що хочу викупитися на волю.

— А де ж ти грошей візьмеш? — спитав він.

— Своїх,— кажу,— крихта є, а то в людей позичу.

— А що ж ти даси?

— Не знаю, що наложите.

— Та що я наложу? Лишнього не візьму: двісті карбованців даси?

Я й похолов увесь... Стали торгуватися, довго торгувались, насилу зійшлися на півтори сотні.

Одніс я опікуну гроші, він узяв, перелічив, чи всі, сховав у скриньку і дав мені бумагу, кажучи, що то вольна.

Повінчали нас. Весілля бучного не справляли, а все було як слід... Я вже й не вмію розказати, що тоді робилося зі мною і з Ганнусею! Здається, на всьому світі не було щасливіших людей, як ми. Стали ми жити собі. Господь благословив нас діточками: двома синами — Федором і Петром — більше й не було. Старі, було, й не навтішаються ними! Старий раз у раз усе, було, пеститься з унуками, до хазяйства, було, вже й не приймається, тільки літом у пасіці сидів. Жилося нам, мов у раю. Та, видно, не можна, щоб чоловік вічно жив у щасті, видно, не можна сього, або вже так людям на роду написано, щоб вони мучилися не тільки на тім світі, а й на сім. І чого воно так? Що б, здається, всім людям бути рівними, всім щасливими? Ні ж! Єсть така личина зла, що псує людське щастя... Мабуть, їй завидно становиться, коли чоловік не страждає... Так було і з нами... Прийшла перша холера, стали люде мерти покотом; поховали й ми своїх старих: обох на одному тижні... Царство їм небесне! Нехай над ними земля пером!

IX

Пройшло кілька років. Діточки наші росли. Раз у неділю сидимо ми під ворітьми, коли ж дивимось: їде щось протягом шестернею, прямо в панський двір. Стали питатися, що воно таке? Кажуть — новий пан. «От тобі й повернули в казну»,— подумав я, а серце чогось так у мене й забилося... Чуло воно щось недобре, та не вміло сказати...

Почали розпитуваться, який пан, відкіля і як довелось йому се іменіє? Кажуть: був десь далеко, служив у Сибірі, далекий якийсь унук покійному панові. Ну, приїхав і приїхав! Кат його бери — нам і гадки немає.

Так думалося, та не так сталося! Тижнів через два прийшли звати мене у двір до пана. «Що там таке,— думаю собі,— нащо я йому здався? Одначе,— думаю,— піду, хоч подивлюся, що там за сибірний пан». Прийшов. Він зразу як гримне: «Чому ти, сякий-такий сину, на панщину не ходиш?»

— Тому,— кажу,— не ходжу я, пане, що я вже тринадцятий рік вольний, я викупився на волю.

— У кого ти викупився?

— В опікуна, в мене єсть і бумага.

— Брешеш! — кричить.— Опікун не смів випускати на волю чужих людей, покажи бумагу.

— Вона дома в мене.

— Піди, принеси!

Приніс я. Він прочитав та як швирне її мені межи очі!

— Се,— каже,— бумага, що тобі можна на козачці женитися, а ти мені ще теревені гониш, що ти вольний! На роботу завтра! А не підеш, у Сибір завдам...

Я своїм ушам не вірив. «Чи вже ж таки,— думаю,— опікун обманив мене? Ні, щось воно та не так».

— Воля ваша, пане! — кажу.— А я на роботу не піду.

— Не підеш?

— Ні, не піду, я чоловік вольний.

Тільки що сказав отсе, як накинеться на мене пан, як став мене трощить по вискам, по щелепам, крий боже! Насилу вирвався! Прибіг додому й нестямлюся, що й робити, що й жінці казать. О! Тоді-то я згадав старого свого тестя! Тоді-то я нагадав його речі про волю... Нагадав, та як ліг, то два годи й не вставав. Як уже я вичуняв, не знаю. А що переплакала моя сердешна Ганнуся, так і сказати не можна. З тих сліз її добру б калюжу можна зробити.

Позвали знов мене до пана. Став він знов питати, чи піду на роботу?

— Не піду, пане, що хочте робіть, а не піду.

— Ну, одкупися,— каже.

— У другий раз, чи що? Де ж таки воно видано, щоб з вола дві кожі драли? Нічим мені одкупитися!

— Плати оброк!

— Та за що ж, пане, платити, коли я вольний чоловік?

— А не хочеш ні робити, ні платити — будеш у Сибірі.

— І там, пане, люде живуть, аж і ви з Сибірі приїхали!

Розжеврівся мій пан! Кинувся до мене, щоб бить, та й став. Видно, бог пересилив-таки чорта.

— От тобі,— каже,— послідне моє слово: як через три дні не вийдеш на роботу або не заплатиш оброку, будеш у Сибірі.

Пішов я додому, порадився з жінкою; сходили в город і там радились, усі одно кажуть: опікуну не можна було брати викупу, а бумага та, що він дав, нікуди не годиться; треба покоритись панові. Робити було нічого, став я платити оброк і платив шість літ. То були криваві гроші, та пан на те не дивився: йому аби гроші.

На сьоме літо поніс я панові оброк — п'ятдесят карбованців; не бере, каже: «Мало, в тебе вже сини паробки, плати й за них».

Не видержав уже я на сей раз такої пекельної муки.

— Знаєте що, пане,— кажу йому,— ви мене били, нівечили, драли з мене і гроші, і кожу, тепер хоч візьміть та з'їжте мене, а більше не заплачу, бо ні з чого.

Пан нічого не сказав, тільки заскрежетів зубами, вхопив мене за комір та виштовхав на рундук. На другий день прибіг становий і забрав мене й жінку у стан; там держали нас дві неділі, а пан тим часом повіз моїх синів у город та й пооддавав обох у москалі.

X

Вернулися ми додому, дивимось: пустка, дітей нема, сусіди все нам розказали. У мене так серце закам'яніло, що я вже й плакати нездужав, а сердешна Ганнуся, як почала ридати, як почала битися в груди, об землю... крий боже, як билась, і сказати не можна! Не їла нічого, не пила, все билась, усе билася... Люде стали радити, щоб я не спускав її з очей — нічого не помогло. Кричить, було, не своїм голосом, аж сумно становиться. Недовго вона страждала... Раз, уже не здужаючи ходити, вибрала годину, як я пішов по воду, вилізла рачки з хати, прилізла в панський двір та як ударилась грудьми об рундук,— на тім місті й душу богу віддала. Ох, тяжко, тяжко!.. Дайте дух перевести, оддихати, вже небагацько, зараз докажу...

Довгенько дід віддихав, тяжко зітхаючи, а піт так і ллється з нього. Видко було зі всього, що в нього дуже душа боліла, що він багато вистраждав.

— Отже, слухайте дальше. Пан не вийшов і подивитися на Ганнусю, соромно, мабуть, йому стало, що загубив неповинну душу. А я, як почув про се, як прибіг у двір, як угледів мертву Ганнусю, як заголосив, як закричав не своїм голосом, то тільки й пам'ятаю, що якихось два чоловіки взяли мене під руки, одвели в контору та там і замкнули; без мене й покійницю поховали, не пустили мене кинути їй у могилу жменю землі... Через три дні пан прислав усю мою худобу забрати у двір, а мене перевели до овчаря в хату. З того часу став я ридати, наче мала дитина; іноді, було, рад би й перестати, так і не здолію, самі сльози ллються; та потім так плакав, покіль і очі виплакав... Очей же нема, а сльози ще єсть і тепер. Поки я бачив, я жив у селі для того, щоб щодня бачити могилу Ганнусі, а як осліп, нікому мене провести на могилу. Опротивіло мені рідне село, одпросився я в пана та й пішов у старці. Спасибіг, що пустив, бо його панська воля й на се була. Пішов та отак і ходжу вже шосте літо... От вам і все...

Дід замовк.

Боже, як у мене стало тяжко на серці, смутно на душі!.. І не найшлось же, подумав я, живої душі, щоб оступилась за

погублені душі! За душі, погублені так по-варварськи панською волею!..

О, боже, суд твій всує [8],
І всує царствіє твоє...

Полтава, 27 юнія 1862

ДМИТРО КНИШ

Чудний чоловік отсей Дмитро Книш! Двадцять літ як я його перший раз бачив; а хоч би тобі він на макове зернятко перемінився. Яким був тоді, таким і тепер. Та не то що не перемінив своєї вдачі, а й на вид не подався: ні потовщав, ні похудів, ні посивів, зовсім-таки не постарів, наче він тих двадцять літ і не переживав!.. Хіба вже дуже довго і пильно станеш придивлятися до нього, так запримітиш, що інколи у Дмитра очі не такі ясні, як колись були, і погляд не такий палкий; а більш нічого не запримітиш!

Я зазнаю Дмитра, як він ще був панським, ще парубкував: високий, кремезний, широкоплечий, русявий, кучерявий; ходить повагом, трохи перевалюючись з одного боку на другий; завжди невеселий, раз у раз недоволен. Отаким я його бачив вперше, такий він і сьогодні. Як тоді його дражнили «протестантом», так се прізвище зісталося за ним і понині, так вже і вмре він «протестантом».

Та й не даром же й прозвали його так: він усім недоволен, нічим його не можна задовольнити, на все він нарікає, усе він судить; усе у нього не до ладу, усе у нього не так як слід би, одно слово: против усього він протестує.

Він з дворових, сирота. На дванадцятім літі його взято до панів у дім; там він лакейчукував. Його й не били, й годували як і всіх людей, а зодягали — краще ніж кого іншого; і робота ніяка там була: прийми та подай, набий панові люльку, вичисти чоботи, перемий панську посуду та нагодуй щенят: от і все! Чого б, здається, ще йому! Так ні ж! Не така вдача у Дмитра була, не задовольнила його панська передня: то огризається він супротив старшого лакея, то лається з економкою, то гризеться з кухарчуками, то заб'ється собі у сінях та струже щонебудь, або клітку майструє, або робить мишину пастку. Та отак розвів у передній трісок, наче на дровітні. Пан поскуб його за чуба, а він обвісив губи та насупився, наче тхір, та й каже:

— Відпустіть мене, пане, на село!

— Що! На село? Чого?

— Невгодно мені тут.

— Ах ти, собаче кодло! — гукнув пан.— Ще й воно сміє розсуждати, де йому вгодно, а де ні! А зась! Я тебе як відпущу на конюшню та як скажу стягнути штани, так знатимеш ти, що вгодно, а що невгодно.

Дмитро замовк. Що ж би думали, так він і осів? Еге! Якбито так! Так ні ж! Яке мале було, а пустилося на хитрощі. Став він панську посуду бити: отсе було несе в кухню тарілки та умисне і впаде, начебто спіткнувся. Посуда лу-лусь об землю! Тільки черепки забриньчали... Ведуть Дмитра на конюшню, підложать йому в голови ті черепки і почнуть періщити з обох боків: періщать, періщать його, а воно собі мовчить, пари з уст не пустить, наче йому заціпило, наче воно неживе, мов не його б'ють! От раз, вдруге, втретє! Не помагає: б'ють Дмитра, а він — знай собі — б'є посуду. От же добився до того, що панові огидло вже його бити: велів він його завдати на винницю. А тоді якраз будувалася нова винниця: німець якийсь будував. Провели Дмитра до німця.

— Що вмієш робити? — питає його німець.

— Німецькі клітки вмію.

Німець лу-лусь його по пиці та й питає:

— Що хочеш робити?

Мовчить Дмитро.

Приставили його в столярню.

І тут не вподобалось йому: подумав він, погадав він, та ноги на плечі і пішов у довгі лози. Коли ж так як через місяць, чи що, ведуть Дмитра: ноги заковані у путо, а руки зв'язані. Провели прямо в винницю; отаман приніс шеляги, положили Дмитра, а німець-механік присів на барильце, запалив люлечку і велів «міряти» Дмитра шелягою і вдовж, і впоперек... Добре сполечували його і послали свиней пасти.

Тоді Дмитрові минав вісімнадцятий рік. Став Дмитро свинарем. Ну вже ж тут ніяка робота, сиди собі з гирлигою та дивися, щоб свині не забрели в збіжжя,— от і вся робота; жити б та бога хвалити. Так на Дмитра ж нічим не вгодиш. Та, мабуть, і сам бог на нього не вгодить.

Перебув Дмитро зиму сяк-так: дивився за надвірними і годованими свинями, а як тільки занялось на весну — не всидів Дмитро: знов ноги на плечі, знов у довгі лози. Та вже на сей раз щось довго його не було; мабуть, років зо два, коли не більше; думали всі, що вже Дмитро пропав, що, певно, десь його вбито. Коли ж на тобі! Якраз на самісінького Спаса [1] ведуть раба божого: і голова переголена, і руки в ланцюгах, а на ногах путо! На сей раз вже не били його, а тільки посадили на «бика», себто одним кінцем залізного ланцюга підперезали його і кінець замкнули, а другим кінцем замкнули до двопудової гирі. Тижнів зо два сидів Дмитро на «бику» та драв пір'я;

а далі зроблено йому полегкість: зняли його з «бика» та одну ногу забили в колодку і приставили пасти гусей. Волочив він колодку щось довгенько, мабуть, чи не до самої Покрови, поки колодка не протерла ноги аж до м'яса; тоді збили.

— Тепер нехай тікає! — сказав пан і велів іти Дмитрові до печі у винницю.

Пішов!.. Нога аж-аж болить, а він — анітелень. Мовчки вергає собі дрова в піч, та й годі! Прийшов раз пан у винницю, подивився на Дмитрову роботу, похвалив його і обіцяв прислать якоїсь мазі, щоб швидше нога загоїлась. На Дмитра наче хто приском кинув: від панської похвали наче робота випала у нього з рук... Пхне він поліно у піч та й дивиться на нього і жде, поки не гукнуть на нього:

— Ану, волоцюго, чого стоїш?.. Пхай дрова! Втомився чи знов на «бика» захотів?

Вхопив Дмитро колоду та так вергоне її у піч, що аж піч затріщить.

— Помалу ти, кривоногий! Піч хочеш розвалить, чи що?

Хто його знає, що б воно було дальш; але недовго довелося Дмитрові кочегарувати. За три дні перед Пилиповим пущенням [2] прийшов у винницю отаман, приставив до печі другого кочегара, а Книшеві велів обмитися, причепуритися, надягти чоботи нові, котрі й дав йому зараз, і йти до церкви.

— Чого се до церкви? — спитав Дмитро.

— Там побачиш.

— На сповідь, чи що? Я ж, здається, не збираюся ще на той світ, і не говію.

— Ну вже, швидше йди... молода жде!

— Яка молода? — питає Дмитро, вирячивши очі.

— Пріська, здається.

— От тобі й на! Не було печалі, так чорти накачали!.. Та що се ви, дядьку, шуткуєте, я й не думав ніколи женитися.

— Так люде за тебе думали; та й коли тобі було за мандрівками думати!

— Так хто ж старостував за мене?

— Пан.

— Бач, який добрий!.. Кого ж і висватав ще! Пріську!.. Що за дівка!.. Швачка! І от-от розсиплеться...

— А ти все знаєш? — гримнув отаман.

— Чув, люде базікають... а що, дядьку, буде, як я не піду в церкву? — спитав Дмитро, обувши чоботи.

— Поведемо... в зуби не подивимося... та ще перед вінцем можна і в баню повести, коли захочеш...

— Коли так, про мене, лучче ведіть, а сам не піду.

Отаман оперезав ціпком Дмитра, вхопив поза шивороти і повів у церков.

Панотець з причтом і молода з дружками і світилками були вже в церкві. Знайшлися і бояре: причепили молодому квітку, поставили на рушник і... звінчали!

— Тепер знов у винницю? — спитав Дмитро у отамана, вийшовши з церкви.

— Тепереньки додому йди з жінкою, та й людей проси на весілля; дурний, звичаїв хіба не знаєш?

— Моя ж домівка у винниці!

— То-то у винниці!.. Була у винниці, а тепер буде на селі у своїй хаті, поміж людей!

— Себто як?

— Побачиш як, йди за мною.

Пан велів одвести Дмитрові хату на селі, город, дав в придане порісну свиню, телицю, відро горілки на весілля, хліба, пшона, сала і на заводини карбованця грошей. Люде пили, веселилися, а Дмитро сидів, мовчав та сумно усміхався, до чарки й губ не приложив...

От і жонатий Дмитро! На кутю бог благословив його дочкою...

Живе Дмитро, хазяйнує: пан на цілий рік визволив його з панщини.

На жінку Дмитро не гримає: ніхто не бачив, щоб він її поцілував або приголубив; зате ніхто не бачив, щоб він її коли й штовхнув, ніхто навіть не чув, щоб він її й вилаяв. У себе в хаті і в господі він не те що наче чужий, але не скажеш, що він і свій. Так собі, мовчить, сопе, та й годі... Видно, що чоловік чимсь недоволен,— а чим він недоволен, не вгадаєш.

Прогула гутірка про волю! Люде зраділи, а Дмитро — ніби для нього те кріпацтво й байдуже! Прийшла і сама воля! Усі люде раділи, святкували, а Книш ні слова радісного не промовив, став і на волю нарікать. «Що мені,— каже,— з сієї волі, коли їсти нічого! І землі мало, і земля погана, самий пісок, і оброк за землю великий»,— нічим на Дмитра не вгодиш, усе не по його.

Вибрали його старшиною. Став він старшинувати: правда, не відмагався, але зараз усе захотів поставити по-своєму! Зараз, щоб жида в селі не було, давай підбивать громаду на приговор, щоб жид не шинкував, щоб навіть зовсім шинку не було в селі... Громада не послухала: відома річ, без шинку не можна! Добре Дмитрові, що він не вживає, так йому й байдуже, чи є шинок на селі, чи нема; а задля громади шинок важна річ. Наполовину громада послухала Дмитра, вигнала жида з села, а шинкувати припоручила якомусь москалеві. Дмитро й тут не задовольнився. «Шинкар,— каже,— все одно, чи він жид, чи москаль, чи наш брат; коли вже він шинкар, так і кровопійця».

Далі Дмитро став до збирщика приставати.

— Не так,— каже,— податки збираєш, не в свій час; квитків людям не даєш.

А збирщик йому правду каже:

— Як я даватиму квитки, коли я неписьменний?

А Дмитро йому каже:

— Навчись!

— Е, навчись! Де ж його навчиться, коли й школи в нас нема?

— А шинок є? — одповідає Дмитро.

І чого йому той шинок ввірився так? Наче він йому у горло заліз та там, мов та болячка, душить.

Причепився знов Дмитро й до попа.

«Здирство,— каже,— одно з отсього попа, та й годі; а користі — як з того цапа! Чи вже ж то усюди у людей такі деруни-попи, як наш?»

Поїхала раз попадя по селу льнувати [3], а Дмитро стрів її та й ну ганити! «Ви,— каже,— лучче б у старці йшли; а то, бач! З жиру щоки наче кавун, а їздите по селу, старцюєте, канючите жменю льону! Тьфу!» — Попадя образилась та до станового, становий до посередника, посередник прибіг, зібрав громаду і скинули Дмитра з старшини.

Думав Дмитро, думав довго та давай спродуваться! Усе спродав, тільки кобилу лишив собі та віз, наділ і хату передав громаді, а навесні взяв жінку й дочку і подався в дорогу. Нікому на селі у себе не сказав, куди це він ченчикує. Заїхав до мене в хутір попрощаться.

— Куди се ти, Дмитро? — питаю його.

Махнув рукою та й каже:

— Не питайте!.. Сам не знаю!.. У Таврію піду або за Кубань, на поселеніє.

— Чого се так?

— Тут тісно! Землі мало, земля лиха, урожаїв нема, а плата велика, не вистачить на одні податі та оброки.

— Аж і в Таврії те ж свято.

— Може! Та дармо вже! Хоч гірше, аби інше; вже замірився, так назад не піду.

— Ну, поможи тобі, боже!

— Дякую вам на сім слові... прощавайте!

— Прощай, Дмитре!

Подався Дмитро у Таврію; не було про нього ніякої чутки цілих два роки, наче в воду чоловік впав. Аж ось з місяць назад чую: Дмитро вернувся!.. Не втерпів я, швидше до нього:

— Що се ти, Дмитре, вернувся?

— От так, як бачите, вернувся.

— Чого?

— З дурного розуму!

— Як се так?

— Не взяв відсіля «увольнительного приговору», а там без нього мене не прийняли. Написав я сюди раз, вдруге, втрете — нічого!.. Не шлють мені приговору. Пишу, щоб хоч «паспорту» вислали,— і того не послали... От мене й випровадили відтіля яко безпаспортного...

— Що ж тепер діятимеш?

— Ніщо більш, як житиму...

І живе Дмитро Книш! Той же самий Дмитро: смутний, невеселий; все не по його, усім він недоволен! Така вже вдача у нього... Мабуть, йому так на роду написано!

СУДДЯ ГАРБУЗ

Не я б'ю, верба б'є.

Народна приказка

Сила Федорович Гарбуз у нашому повіті суддею; на суддю вибрало Гарбуза земство [1].

З Гарбузом ми ровесники; укупі росли, грались, бились, учились; разом «вивчились», одночасно «стали на власні ноги» і пішли в життя між людей.

Сила і підлітком, і парубком був якийсь сумний, дикий, безлюдок; тікав людей, найпаче дівчат. Сяде, було, собі в закутку самотою да все товче, коли не Фукідіда [2], дак Ціцерона [3] або Вергілія [4], насилу витягнеш, було, Силу з хати.

Сила, одначе, подавав і тоді великі надії. «З Сили буде значний учений»,— говорить було наш учитель історії. «Мій Сила буде чоловік неабиякий, умітиме копійку придбати і зберегти»,— говорила Силина мати. А сам Сила, було, говорить мені: «Дай тільки мені вибитися з-під батьківської кормиги та знайти собі таке діло, щоб жити не з батькових рук, тоді ти побачиш мене, тоді впевнишся — який я прихилець до народу; усі свої сили оддам на народний вівтар».

Я слухав, вірив Силі і радів, і самого мене брала велика охота оддати і свої сили «на народний вівтар».

Вийшовши з школи на шлях життя, ми розійшлися з Силою — він взяв направо, а я наліво. Та як пішли, то й не бачилися двадцять літ.

Стрічаємось отсе недавно. Сила — з сухореброго став тілистим, огрядним, твар його червона, виголена, аж вилискується.

— Як ся маєш, Сило, як живеш? — питаю.

— Так собі, нічого; бога гріх гнівити; от тільки праці занадто вже.

— Над чим саме працюєш?

— Та хіба мало є над чим: я — гласним в земстві і в повітовому, і в губернському; я — член шкільної ради, я — мировий суддя, я і опікун; ну і своя господарка, хоч і не велика, а все ж і на неї треба і часу і праці. Ти як живеш?

— Ат! живу та хліб жую.

— Та й годі?

— А що ж більш...

— Тут ходила чутка, що ти теє... далеко був?

— Був-таки...

— І довго?

— Вісім років...

— Дак отсе тепер спочиваєш?

— А що ж більш?

— Ба! Що! Хіба за нашого часу мало що можна робити, аби б хотів: земству б послужив; ну знов суддею вибрали б... Да ти, бачу, обважнів, облінився; ось приїзди лишень до мене, я піддам тобі енергії; дивлячись на мене, і тебе закортить до роботи; а то ти обабився зовсім. Приїдеш?

— Добре.

— Гляди ж, не дляйся.

Мені подобалася Гарбузова енергічність і веселість. Зовсім не той став Сила, який був замолоду, зараз знати, що живе чоловік незалежно, самостійно; без попечення опікунів...

Я поїхав в село до Сили.

Сила вибіг до мене назустріч, цілує мене, вітає, не знає де посадить мене, чим почастувать.

А в домі у Гарбуза неначе в раю: скрізь бронза сяє, картини і дзеркала в золочених рамах; пухкі оксамитові килими на долівці; долівка навощена, блищить — як скло. Любо!

«От чоловік уміє жити,— думаю я собі,— достатки не великі у нього: землі чи буде й чотири сотні десятин, а сім'я велика: мати, жінка, три сестри да діток семеро! Яка то з'їжа, а треба ж їх і одягти, і озути; скільки то грошей на те треба! У другого б і снаги не стало, а Сила виносить і в довги не залазить. От що значить чоловік з енергією та з доброю головою...»

На другий день ранком дивлюся у Сили повен двір людей,— хто на підводі, хто пішки.

— Чого се до тебе стільки людей привалило? — питаю у Сили.

— Се все ті, що судяться...

— Чи вже ж ти за один день усіх розсудиш?

— Де ж тобі...

— Так нащо ж стільки на один день викликав?

— Я бережу людський час, не хочу щоб позви залежувалися. На сьогодні сорок позвів... Мусів покликати усіх, з свідками чоловіка більш за сотню.

Напилися чаю; поснідали, тоді Сила почав творити «суд скорий і милостивий», а я пішов собі по селу.

На третій день я встав дуже рано. Ранок був дуже гарний, ясний. Хмарки розходились і зникали десь за обрієм; сонце, викочуючись, неначе якийсь величезний рубін, розливало світ на ліс; проміння його великими снопами плило по гущавині стовбурів старих дубів, осик, осокорів і інших дерев і красило рожевою барвою папороть, що росла насупроти лісу; сиві мохи здавалися кораловими килимчиками. З листви капали рожеві каплі роси; усе повітря дихало свіжими ранковими пахощами, що самі лилися до мене в груди і пробивалися в серце. Коли я вийшов у Силин двір, учорашній натовп народу стояв на судді-ному дворі.

«Що воно за знак,— подумав я,— учора Сила судив людей і розсуджував трохи що не до пізнього вечора, а сьогодні знов скільки народу!.. Не легка праця суддіна».

Небавом усі люди підступили до рундука, до них вийшов Сила.

— Чого хочете, люде добрі? — питає їх.

— Одпустіть, паночку, нас додому; зовсім обхарчилися; хліба брали на два дні, а сидимо четвертий день,— просилися люди.

— Не моя вина, люде добрі! Не моя, голуб'ята мої! Не я вас кликав сюди, а закон; не я вас держу, а закон,— ласкаво відповів Сила, дивлячись на мене.

— Ще коли б не така робоча година, то б ще — сюди й туди, а то ж... трава, пане, горить, час косити, вдруге літо не буде... Одпустіть, паночку, а позви наші нехай уже полежать, доки обробимося хоч трохи.

— Не можна так! Не можна, люде добрі; я сам розумію, що вам тепер сутяжно нидіти отут, а там не гребене сіно лежить, та що ж я вдію! Не можна: закон... Викликав — мушу розсудити; тоді з богом собі і рушите куди кому треба.

— Позви не втечуть, пане, ніде не дінуться; а робочий час не стоїть.

— Знаю, братику! Добре знаю, що тепер дорогий час, та що ж діяти... кажу вам: не я, а закон — закон на всяк час однаковий — і на зиму, і на літо... Підождіть, голуб'ята, більше ждали, а не розсудивши, не йдіть, бо за се закон покарає вас пенею.

— От притча, дак притча.

— Еге! Отак допозивайся: ні собі хліба, ні кобилі сіна, і попасти ніде... хоч ляж та й плач.

— Нехай би вже терпіли ті, що позиваються, а за що ж ми, свідки, отак караємось?..

— Так... з доброго дива...

— Справді, диво! Сиди не ївши, а дома робота плаче.

— Зате в гурті веселіше...

— Бодай би тому, хто поставив мене за свідка, отак весело було на тім світі.

— Чого ти, навіжений, лаєшся, я жартома, а ти...

— Не до жартів, коли в шлунку аж гуде.

Так гомоніли люде, а Сила не чув того гомону, бо творив суд скорий до самого обіду.

По обіді — дивлюся — людей не видно.

— Усіх розсудив? — питаю у Сили.

— Де тобі! Половину тільки; ще днів на три стане... трудно народові!.. Недогадливе наше земство; на наш повіт треба б не три, а шість, щонайменше, участків; а на літо двічі стільки, щоб людям не приходилося під робочий час надовго і далеко забиватися...

— Де ж отсе люде? Відпустив ти їх?

— Люде!.. Морока мені з ними! Відпустити не можна; ну і мушу не тільки судити, а ще й годувати: воно чогось та стоїть прохарчувати отаку громаду да коней з двадцятеро! Та що ж вдієш, не нарікаю; друг друга тяготу носите; ми повинні запомагати народові: ліпше я прохарчую їх день-другий, ніж їм ходити чи їздити по двічі до мене; іншому верстов шістдесят буде.

Мене взяла така вдячність до Сили, що я трохи не кинувся цілувати його і нехотя згадав собі його молоді, колишні обіцянки. «Певен Сила в своєму слові»,— подумав я.

А Сила говорив далі:

— Нелегка річ бути суддею; але мене тішить свідомість, що й з мене є народові сяка-така користь; що по спромозі і я запомагаю поліпшити економічний побит народа, не так як мої товариші. І стоїть же наш злидар-народ запомоги! Чи мало ж він перетерпів і терпить! Мене дивує: де у нього терпець той береться! А на нього брешуть та й брешуть. От нещодавно читав я десь, мабуть, в «Московских» [5], що наш народ не засвоїв собі пошанування чужого, найпаче громадського добра: чи се ж не поклеп? От тобі зараз доказ на те, слухай: ніхто з тих, що поприходили судитися до мене, не хоче дурно їсти мого хліба, кожен просить роботи... ну робота з них звісно вже яка: тяп да ляп; аби косу чи сокиру в руках держати; та тут важно не робота, а бажання праці; соромливість їсти дурно чужий хліб!.. Хіба не так?

— Авжеж, так.

Сила знов пішов творити суд, а я на степ. Бачу: величезна валка косарів.

— Здорові були! — привітав їх.— Поможи боже!

— Дякуємо.

— Чию траву косите?

— Гарбузову, суддіну.

— Толокою?

— Ще й якою! Такою толокою, що бодай би його ніхто не діждав отак толокувати, як отсе ми...

— Чому се так?

— Так! Розпитайте заднього, а то отаман почує... ну його.

Закортіло мене розпитатися. Тямлячи трохи вдачу наших селян, я почав здалека, та слово по слові по нитці дійшли до голки. Сьогодні, ледві встав Сила з ліжка, люде, яких він викликав на суд, почали знов благати його, щоб пустив їх сьогодні по домівках; а Сила їм своє, учорашнє: «Не я вас держу, закон держить». Люде йому: «Їсти в нас нічого». А він їм: «Чому ж харчів не набрали; хіба не знаєте: їдеш на день, бери на тиждень. Я і нагодував би вас, дак певен, що ви не захочете їсти мій хліб дурно, наче старці ті; соромно ж! А от, коли вже на те пішло, так ідіть на роботу до мене в степ, доки позову на суд». Не що робити: пішли; поневолі підеш, коли в шлунку скиглить. Хто косить, хто копиці кидає; жіноцтво або гребе, або тютюн пасинкує; робота про всіх знайшлася... Отаким чином — заким суддя Гарбуз розсудить — Сила Гарбуз має робітників, а люде мають харчі... Друг друга тяготу носять... Нема ні дармоїдства, ні сорому людям; люде роблять і знають, що «не суддя, а закон тому винен».

Того ж дня повернув я до господи.

Попасуючи коней, чув я, як біля шинку прохожі люде гомоніли, що з того часу, як став Гарбуз суддею (шостий рік вже), він майже зовсім не наймає ні косарів, ні гребців, ні женців. «Народна любов,— думав я,— запомагає йому». Але шинкар Лейзар перебив мою думку і мовив:

— Нащо йому наймати? У нього закон і косить, і жне, і молотить...

— Ні,— відповів хтось з людей,— не закон, а люде йому роблять: навикликає людей на суд, а вони в подяку йому і покосять, і погребуть... Народ привик вже до сього і не дуже ремствує...

Он яким чином Сила «поліпшує економічний побут темного народу»... Хіба се не заслуга Силина?

На третій тиждень у неділю Сила провідав і мене на хуторі. Мене якась недовідома сила одвернула од нього, але умови гостинності, сусідства, товаришування замолоду... Треба вітати гостя.

Вітаю... Сидимо, балакаємо.

Звісно, я пильную говорити про свої хуторянські обставини: про тютюн, косовицю, жнива; про численні свята, про жидівсько-шинкарське ярмо, про конокрадство...

Сила слухає; відповідає якось неначе нехотя і все закидає «ліберальні» слова про політику.

— На біса,— каже,— здалася нам ота Хіва... [6]

— То стежка в Індію...

— До Індії нам що? Тільки людей нівечимо; наче у нас свого мало... Отсі «владенія» в Америці продали [7] і добре зробили... А Ташкента не продамо; на нього купця не знайдемо; кому його треба... Он прочитай, що пише Щедрін... [8]

— Щедрін жартує...

— Нехай собі й жартує, а все ж з чогось він да взяв...

І почав Сила ганьбити. Особливо допікав він ганьбою людям помершим уже або дуже далеким: згадав і Наполеона з Седаном [9], і Бісмарка з Лотарінгією [10], і Базена [11] з Мецом... [12] пробрав і папу бідолашного, і Гербста [13], але японського мікадо похвалив, а Гарібальді [14] наградив епітетом «лежебока»; чому, каже, він досі не рушає одібрать Трієст? Тому, що ліноші не дають...

Завзято розбалакався Сила! Я отсе переб'ю його річ, скажу: «Тривай! Чого ти ченчикуєш до Трієста та Рима; обернися да подивись ближче; згадай, що й на Січі мудрий німець картопельку садить [15]...» Так де! Сила про наші хатні справи і слухать не хоче.

Невдовзі приїхав мій сусіда, піп Гречка. Розмова перемінилася. Отець Василій — своїм звичаєм — заходився зараз бідкуватися про своє убожество, зв'язуючи його з «упадком віри вообще».

— Віри в народі поменшало; штунда заводиться... народ одбився од церкви, служителів її не шанує, акафістів не наймає; сорокоустів не править; за вінчання, наче на глум, дає «трьошника», а є й такі, що й до сповіді не ходять... Яка сьому причина?.. Еге! А без віри, без благочестія усі погибнемо!..

Сила глумливо потурає попові і звертає річ на Калька [16], на Ледоховського [17]... говорив він, говорив, говорив багацько; нарешті накинувся на Вільгельма; що він нівечить Познаньщину [18]... Потім перевів бесіду на демократію, на соціалізм, на Бебеля [19] та як утне:

— Ніколи сонце не сходило з заходу, і не зійде звідтіль довіку; отак і сонце побиту економічного: коли судилося йому зійти, коли засяє світ справедливості, дак не звідкіль більш, як зі сходу, з Росії...

— Може... а проте Іркутськ, Якутськ ще більш на схід...

— Говори!.. Ти зауваж на те, що тільки у нас і єдине у нас на цілу Європу усі реформи заложені і закладаються на певному грунті демократичному.

Я подивився на долівку; жінка моя, слухаючи Силину бесіду, дивилася у вікно на курчат та на город, щоб не засько-

чило туди теля, а отець Василій гладив свою широку бороду та щось шепотів; судячи по тому, як двигтіли у нього пружки губ, мені здалося, що він шепотів: «Аще возьму крила і полечу в послєднія моря...»

— А по-твоєму, не так? — спитав мене Сила.

— По-моєму, час би вже «хліб наш насущний...».

— Зараз, зараз, я вже казала Опанасові, щоб давав борщ,— промовила жінка.

Сила запалив люльку і знов за демократію, вже за робочих.

— Тепер,— каже,— скрізь по світах робоче питання на черзі, воно переверне догори дном усю Європу, а нас мине, бо у нас нема і не буде робочого пролетаріату; наш народ забезпечений земельними наділами; наш народ шанує чужу власність; у нас панує не фабричний промисел, а хліборобство; нема у нас жмикрутів-фабрикантів; наше царство — з краю до краю царство мужиче; у нас найбільший аристократ — в душі мужик і рідний брат простого селянина... У нас кожна інтелігентна людина радо запоможе мужикові; ми не вміємо, не в наших звичаях експлуатувати працю темного мужика...

— Ось, ну, Сило, по чарці перед борщем...

— Зараз, дякую... От тільки ще одно слово: задля нас мужикова праця святощі... Чи так, батюшка, отче Василю?

— Мужик — гадина; ні страху, ні віри у нього нема,— відповів батюшка.

А я згадав собі як у Сили «закон» і косить, і жне.

— Прошу до столу,— озвалася жінка...

1873, Кам'янка, Прилуцьк[ого] повіту

МАРТА ПЕРЕПІЧКА

Марту Михайлівну Перепічку я спізнав давно: літ тому двадцять буде; я тоді був молодим парубком, а вона дівчиною літ шістнадцяти. Гарна була з себе тоді Марта Михайлівна, або як звали її Мартуня! Просто козир-дівка; краса на всю губу! Зростом висока, стан стрімкий, тонесенький; плечі широкі, закруглені, білі, наче сніг, рученята манюсенькі, кожа на них так і одливала блідо-рожевим кольором! Коса — товста, довга, чорна аж темна, наче ніч! Як вплете, було, стрічки та спустить, так трохи не до самої землі... чоло широке, пряме, немов виточене, а під ним гнулися брови, наче дві чорні п'явки, обвиваючи великі очі з довгими віями. Ой! Що то за очі були!.. Згадаєш їх, так і тепер помолодієш! Темно-сині, наче крило у ворона, а погляд!.. Погляду їх зроду-звіку я не забуду! Мабуть, коли б вмерши, я встав з гробу, то б першим ділом згадав

Мартунині очі! Такого погляду я ніде і ні в кого не бачив... Гляне, було, Мартуня — так з очей у неї аж іскри летять; а на самого тебе наче хто приском сипне!.. Дивишся, мовчиш, нічого не промовиш, доки не зведе вона з тебе свого палкого і палючого погляду... так наче хто в тебе річ одбере, немов занімієш! Якась чудна небесна сила була у Мартуніному погляді?..

Що ж дивного, що я закохався в Мартуню? Дивно було б, коли б не закохався в таку красу. То було перше моє кохання: не вернеться воно! Ні!.. Перше кохання і перші муки не вертаються. Та й добре! Цур йому! Що коли б у сорок літ та таким клекотом заклекотіла кров, яким вона клекоче у двадцять літ! Гай, гай! Хто його зна, що б тоді і робив чоловік!.. Двадцять літ минуло, а й досі, наче сьогодні, пам'ятаю, як тремтіло, як билося у мене серце до Мартуні. А як стисне, було, вона у мене руку, так завжди було вхоплюсь другою за лівий бік... так якось нехотя, мимоволі, ніби треба було придержать серце, щоб не вискочило...

От же й не побралися ми, а чому? Так собі!

«Не всі ж тії вінчаються, що вірненько кохаються...»

Раз при мені Мартуня стусонула межи плечі дівчину за те, що не швидко подала їй рукавички. Се було ще за кріпацтва, так тоді з слугами не панькалися так, як теперечки. Ні, тоді було малесеньке паненя, ще материне молоко не обсохло у нього на губах, а вже й воно б'ється...

І хто його знає, чого я за той духопелик не злюбив Мартуню? Служанки мені не жаль було: я знав, що у неї плечі привикли до духопеликів, і сама побита нічого не промовила, навіть не скривилася, навіть і виду не показала, що од Мартунінього духопелика стало їй або боляче, або соромно. От же не злюбив я Мартуню, та й годі; швидше попрощався з нею, вернувся додому, та ні з сього ні з того — в сльози. Молоді сльози не дорогі, тим-то, мабуть, і рюмсав я довго, наче мала дитина; рюмсав, аж доки не стомився і не заснув. І неня, й сестри питали: чого плачу? А я мовчав та плакав; таки й сам добре не знав — чому плачу? Виплакався, виспався добре, а другого дня подався геть-геть далеко від Мартуні. Та ото так і не стрічався з нею, навіть і не чув про неї нічого цілі двадцять літ, аж доки знов не вернувся до рідного хутора. Хутір мій недалеко того села, де жила й досі живе Мартуня, землі наші межа в межу.

Вернувся на хутір, якось пусткою несе від нього!.. Матуся померла, сестри пішли між люде; будинок похилився, на клуні солома попровалювалася, крокви світяться; у колодязі дубова соха струхла, а й товста ж була... в омшанику порожні вулики, а колись були з медом і з бджолами, теперечки чмелі та шершні

живуть... Горожу кругом обнесено на топливо, хоч навкруги шумлять гаї. І верби на греблі повсихали. Не диво! Двадцять літ минуло, а двадцять літ у нас вік цілого покоління! Все старіє, один тільки час, хоч і швидко минає, а не старіє; він зате людей старить. І мене він зістарів, а може, й не один він, не без того, що й люде докладали рук...

Зістарився і пасічник мій Василь Чміль: покинув його чоловіком не старим, в силі, при здоров'ю, а тепер, он який згорблений; голова як лунь; борода в сметані; сам насилу переступає з ноги на ногу; підтоптався, охляв. Каже: і в нього було своє лихо; і він випив дві неповних: жінку поховав, сина взято в некрути, дочку видав заміж, здавалося, і добре видав, а вона взяла та й повісилася... Лишився Василь самотою: і бджоли перемерли, і любима його собака Ратуй — взяла та й здохла...

— А я ще вештаюсь,— говорив до мене Василь,— та вже недовго; бачу, що вже на божій дорозі стою, хури своєї чекаю... Та й ви, добродію, подалися: он — голова лиса; хтось на чолі ралом пройшов, лице — наче кленове листя під Покрову!.. А чи таким ви були, як... пам'ятаєте... ходили до Марти Михайлівни...

— Літа, Василю!..

— Еге! Літа... хіба ваші літа які? Літа... гм!.. Знаю я літа... А Марта Михайлівна часто нагадує про вас, де тільки стрінемося — перше слово — про вас.

— Що ж вона? Жива-здорова?

— Дівує й досі... воно б, сказать, не то пора, а й пора перейшла, так наче замовлено: і женихів багацько було; траплялися і неабиякі люде! Присватувався і ваш шуряк; не пішла і за нього: удовець, бачте... Усе перебирала, вередувала, от і довередувалась; тепер рада б обіруч, хоч би й за старого, та ба!..— Василь хитро подивився на мене й додав: — Усе на вас сподівалася, а як почула, що й ви одружилися, то й остання надія пропала.

— А мати її, батько — живі? — питаю.

— Де там! Давно перемерли... сама собі живе; зубожіла вельми... Та ви б, може, поїхали, провідали її.

— А що ти думаєш? Справді, чи не поїхать.

— То-то б зраділа панночка!..

Поїхав.

Колись біленький, чепурненький будиночок Перепічки стояв тепер сумно, трохи похилившись; та такий корявий, рудий, не побілений... На широкому дворі, де красувалася шовкова трава, рута, рожі і море всяких квіток, там навалено тепер цілі ожереди тоненьких гілок, начухраних з березового хворосту. Перед рундуком розіслані рядна, на них проти сонця сохне квасоля; біля ряден сидить стара баба і пряде куделю,

заткнувши за пояс гребінь. Ворота в двір замкнуті; в'їхать в двір не можна. Я одчинив хвіртку. Величезна чорна-чорна собака, що лежала біля ряден, почувши, що ляпнула у хвіртці клямка, прожогом кинулась до мене. Я мерщій хвіртку на клямку та й гукаю:

— Проведіть, бабусю!

— Ідіть, ідіть; не бійтесь; вона не порве: цу-цу! Цу-цу! Чухрай...— А Чухрай і вухом не веде та гавкає, сичеться до мене через хвіртку, аж скиглить.

— Чухрай!.. Чухрай! — гукала баба.— Не слухає, бодай він опрягся! Що ж отсе мені робити? Вража собака не слухає, а мені не можна од квасолі одійти, зараз свиня так і накинеться. Чухрай!

— Піди, Вівде, проведи,— озвався хтось із-за перелазу,— я й сама подивлюся за квасолею, іди швидше.

Баба взяла лозину і почала проганяти Чухрая.

— Чи дома Марта Михайлівна? — питаю я.

— А то ж де! Он вони біля перелазу. Ідіть, ідіть... Чухрай не займе.

На першому ступні рундука, на котрому інде протрухли дошки, стояла моя Перепічка, в білій хусточці поверх голови. Глянув я на неї і здивувався: сам своїм очам не вірив. Боже мій! Невже ж отсе справді я бачу прежню Мартуню! Де ділося її свіже рожеве лице, де взялося у неї таке худе, жовто-зелене? Хіба у Мартуні були такі сині дуги під очима? Хіба у неї були отакі кістляві, засмалені, аж червоні руки? Та чи Мартуня се? Придивляюся, глянув в вічі... вона, вона — моя прежня Мартуня! Її очі, її погляд; я пізнав ті очі, я почув той прежній погляд...

— Здорові були, Марто Михайлівно! — кажу до неї.

Дивиться вона на мене, придивляється, пізнає...

— Що? — питаю.— Не пізнаєте?

— Коли б не вклепаться... пізнала! пізнала! по голосу пізнала...— з Мартуніних грудей вирвалося тихе глибоке зітхання.— Боже! Як же ви перемінилися! Просимо ж до хати... хата знайома вам,— і знов зітхнула.

Вступили в хату: шпалери полиняли; на помості скрізь лисини; на стелі руді плями, видко, що дощ пробивався в хату... двері перекосилися набік; у вікні — двох шибок нема; замісто них синій цукровий папір... цвіллю оддає...

Сіли... канап знайомий... Марта Михайлівна вставила в мене свої очі, жалібно хитала головою... мені здалося, що очі у неї вогкі.

— Не таким я вас знала, не таким! — говорила Мартуня, і знов здалося мені, що голос у неї тремтить, чується якась сумна, жалібна нота...— Та й постаріли ж ви як!.. І лисина...

на всю голову лисина!... А де ж ваші кучері? Чи в снігах, чи в степах? Ой, ой! Он і на вусах іней!.. І я вже не та стала, ні!.. Ой літа, літа!..— Перепічка зітхнула і спитала.— Чи давно ж ви приїхали в наші ліса? Чи надовго?

— Не знаю ще... може, і зовсім.

— Господь з вами! — аж скрикнула Марта Михайлівна, хрестячи мене, хто її знає нащо.— Де таки вам жить отут у наших вертепах!

— Чом же мені тут не жить? Ви ж живете.

— Я!.. Я що інше! Та й яке вже моє життя!.. Аби день до вечора! — Мартуня зітхнула і витерла очі.

— Що ж у вас нового? — спитав я і спитав ради тільки того, щоб що сказати, щоб мовчки не сидіти.

— Хіба за двадцять літ мало нового? Всього й не згадаєш... Коверзуна Йосипа знали — спитала Перепічка.

— Знав, а що?

— Пропав... літ десять був опікуном над Торбиними дітьми і худобою... ну, звісно... крав, переводив, шахрував сирітське добро, поки сироти росли, а виросли — кажуть: «Давай одчіт...» А який там одчіт, коли він все «опік»! Не дав; от його під суд та в тюрму засадили; посидів він, мабуть, більш півроку, та, видко, не смачно під замком; не дождався, доки суд вийшов; отрути приняв, миш'яку, чи що... От же затерли, зам'яли: причинна, кажуть, вдарила... Яка там причинна! Не хотів чоловік на Сибір іти — от і причинна... А Лісового Семена не забули?

— Ні, а що?

— Спився з кругу... в старцях тепер... І Теличка пропав: зазнався був, далі з жидовою знюхався; цукровий завод завів, винницю, став горілку гнати та всю худобу через барабан і перегнав... продали усе! Сам тепер же на Литві акцизником, жінка вмерла... На що вже добрий хазяїн був Чайка і той звівся, жебраком живе... усім тепер якось тяжко... усім не з медом!!

— Чому се так?

— Порядки нові пішли, от чому! Крестян одібрали; якесь земство завели; мирові суди; школи і все таке нове... найгірше ж без крестян... Ну, вже коли на те йшло, коли така вже царська воля — нехай, нехай би людей одбирали, та землі не займали... Земля наша, а то ще й землю пообрізували, що на наділи, а що на межування. Межовики зарізали нас без ножа... хто сміливий та з товстою кишенею, тому поодмежовували і гаї, і сіножаті, і чорнозем... знищили нас... А тут ще оте земство додає свого — нові налоги видумує: усе плати та плати; а з чого його взять? Крий боже, як тяжко стало жить! Не приведи, мати божа!..

— І вам тяжко?

— Мені?! Та мені ще вдесятеро гірше... Я наче муха в окропі. Хіба не знаєте? Сирота, одинока, зубожіла, доходів нема, було землі двісті десятин; сто на наділи одібрали; тридцять продала на прожиток... Аж ви пам'ятуєте — за покійного батька у нас карета була, на конюшні два шестерики стояло, упростяж їздили, а тепер драбинчастий віз, безклуба кобила, та й тієї нікому запрягти... Волів було три плуги, тепер і поганого назимка нема... корів було десять — усіх чума позабирала. Тяжко... Отсе збираюся продать останню землю і дворище та піду в черниці...

— Що ви, Марто Михайлівно! Чого вам у черниці?!

— Душу спасать... не можна тут жити; ні з чого жити...

— У вас же гаї такі добрі...

— Що гаї! Тепер гаї гниють; он гляньте, скільки надворі хмизу гине! Колись то все гроші були — тепер гниє. Привезуть березину з гаю, почухрають, цівка на дрова йде, а хмиз гниє, а колись за нього добрі гроші платили...

— Хіба хто купував березові різки? — спитав я.

— Аякже! Ще як купували: і станові купували, і в земський суд, і в поліцію, особливо інвалідний начальник багато забирав.

— Нащо?

— Треба було, хіба не знаєте?.. Сікли... чи солдатів, чи злодіїв, чи просто людей... різки треба; от було — у нас і купують... А тепер — нащо, коли нікого сікти? Тепер, бачте, усі панами стали, бити не можна... Ох-ох! До чого воно все отсе доведе — один бог про те знає.

Замовкли. Здавалось, ні про що вже й розмовляти.

— Чи не купили б ви у мене сього добра? — спитала Перепічка, вказуючи пучкою на двір.

— Якого добра? Дворище?

— Ні, хворосту.

Я здвигнув плечима та й кажу:

— Нащо ж мені ті різки?

— Не все різки, між ними є й хворост.

— Та нащо ж він мені?

— В хазяйстві всяка річ згодиться; в доброго хазяїна ніщо не пропаде: на топливо або на що інше повернете... купіть! Дешево продам, по четвертаку б за віз оддала... купіть...

— Та нащо ж він мені,— одмагався я,— у мене свого лісу доволі.

— Знаю, знаю, але свій ще треба рубати, а се вже готовий, сухий... Може, на греблю треба.

— У мене греблі нема.

— Знайдете де приткнуть, аби охота була купить.

— Коли ж не треба.

— Шкода, велика шкода! А я думала... сподівалася, що хоч ви поможете мені, беззащитній сироті... аж бачу... пропаде хмиз, шкода! Може, знаєте кому порадить, щоб купив? На залізну дорогу чи не купили б?

— Там різок не треба.

— Тепер, кажуть, хворост в ціні... ви свій почім продаєте?

— Як до хворосту: і 4, і 5 карб. за сажень, так у мене ж настоящий хворост — дубовий та лісковий.

Поговорили ще трохи, я вже збирався додому, аж ось прийшла якась молодиця: очіпок набік, лице в сажі.

— Чи не пора пироги виймати з печі? — спитала вона Перепічку.

— Ох мені лихо! — скрикнула Марта Михайлівна.— Заговорилась та й забула! Пропали пироги, певно — перепеклися! А ти собі, Гапко, й байдуже! У!.. Чого очима блимаєш? Іди, іди та швидше виймай, вийнявши з печі — прямо в решето, та зараз же і прикрий подушкою... чуєш? Швидше-бо, швидше.

— Поспіємо,— одповіла молодиця і повагом вийшла.

— Бачу, що вона занівечить мені пироги, треба самій. Вибачте. Я на одну годиночку,— з сим словом Марта Михайлівна потюпала в кухню.

А я глянув в сад: скрізь пустка, кропива, бур'яни аж гудуть, груші, яблуні, черешні наполовину повсихали... не весною життя, а зимою смерті віє од саду!..

— Чого се ви взялися за шапку? — сказала Перепічка, вернувшись з кухні.

— Пора до двора.

— І не думайте сього! Двадцять літ не бачилися, та так би то на годиночку. Ні, не пущу од пирогів. Зараз принесуть.

Та ж сама молодиця внесла повну миску гарячих пирогів.

— Прошу покорно! Призволяйтесь... сама місила,— говорила Марта Михайлівна, всаджуючи мене за стіл. Не з'їсти пирога — значить в саме серце вразить Марту Михайлівну. Я присунувся до пирогів, а вона підкладувала мені сметани і гордо розповідала, що ніхто в сусідстві не вміє пекти таких пирогів, як вона.

— Я чула: ви вже жонатий? — спитала Перепічка, пильно дивлячись на мене.

— Жонатий.

— А я й досі дівую... не вибрала до вподоби... сумно одній і стара вже стала, а не привикну... може б, якби більші достатки та менші налоги, то б...

— Со духи праведных скончавшася...— почулося десь недалечко.

— Се сусіду мого — Грицька Соломаху ховають,— промовила Марта Михайлівна.— Вічна йому пам'ять і царство небесне!.. Добрий він чоловік був, та чудний; так чудно і вмер... Ви не знали його?

— Не доводилося.

— Е, чудний був чоловік!.. Він з козаків. І що за вдачний чоловік був, так хто його зна, чи й є де другий такий! Нічому не вчився, а все знав: він і швець, і кравець, і маляр, і стельмах, і коваль, а як треба, так і піч складе. Землі власної у нього — бігма! Він безбатченко, сирота; з себе вдатний, як вилитий, як намальований... у прийми пристав до багатирки. Жили нічого собі, а далі жінка візьми та й запий, почала по шинках ходить... Усе що на собі, до самої сорочки проп'є. Він її просить не пить, а вона ще гірше. Пила, пила, та й повіялась... Красива з себе була, рум'яна, статна. Стала повією. Станового причарувала до себе... Грицько догадався, давай сочить... підстеріг, застукав у клуні та дьогтем і вимазав становому голову, а жінці ні слова... дурний! Де б її сполосувать од шиї до п'ят, а він станового... хіба станового вина. От же прочув ісправник... станового взяли кудись у друге місто, а за Грицьком якусь провинність знайшли та й засипали нишком березової каші... З цього б то Грицько й собі запив та з перепою і богу душу оддав. Не виніс би то сорому... я сьому не вірю: великий там сором!.. Колись не так сікли, а прилюдно, на кобилі... Просто з дання спився: жінка піднесла...

У мене стиснуло в грудях: чи од пирогів Марти Михайлівни, чи од чого іншого... не скажу. Я взяв у руки шапку.

— Та посидьте-бо ще хоч трошечки,— упрошувала Марта Михайлівна.

— Ні, час додому.

— Коли ж побачимось?

— Будем живі — побачимось.

1873 р.

НАЙМИЧКА

Присвячую моїм дітям

I

На софіївській дзвіниці дзвін ударив шість раз. На головніших київських вулицях починали засвічувати ліхтарі. Темнота пилипівського вечора вкрила було густий туман, що з самісінького ранку спеленав Київ; але світ ліхтарів, розігнавши трохи темноту, перемішався з туманом, а олов'яна намітка, мов павутина, знов стала примітною над вулицями. Одсвіт газу,

зливаючись з туманом, нагадував ніби щось фантастичне, але фантазія якось не ширилася, не піднімалася вгору: смутними думаннями ворушилася вона в голові, наче і її туман придавлював...

В великі вікна хрещатицьких крамниць вилискувався світ, наче приманював людей в крамниці купувати крам; але не то що в крамницях, навіть і по улиці не видко було людей: хто не хто інколи проїде наборзі; да де-не-де покажеться яка людина, певно, вертаючись з поденщини або шукаючи собі пристановища на ніч.

А ось ще й мрячно-холодна осіння мряка засіяла наче з сита. Якась неприятна холодна вогкість пронизувала усе тіло. Коли ж хто виривавсь на улицю, поспішав швидше додому, в хату...

Дніпром починала вже йти осіння крига. Учора пароход приплив востаннє, а сьогодні став вже на зимівлю. На пристані не було ні духа. Дніпро мов замирав на зиму. З гори збігала в його мутна грязюка. Олександрівською вулицею [1] з Хрещатицької тинялася попід парканом молодиця. Мряка била її прямо в лице і не можна було вгадати, чого у неї мокрі очі — чи від мряки, чи від сліз. Погляд її був не то щоб погляд божевільної, але якийсь такий тяжко смутний і разом спокійний, наче тупий, що йому недалеко було й до погляду божевільної. Лице худе-худе!.. Латану свитину так змочило, що з неї аж текло... мабуть, давно вона не висихала, або давно вже її мочило. Молодиця йшла тихо, поважно, не хватаючись, видко було, що їй і в таку годину нікуди поспішати, що у неї не було захисту. Ні голосіння вітру, ні мряка, ні холоднеча не здавались небезпечними сій молодиці. З-під хустки на голові вилізло пасмо чорного волосся, при світі ліхтарів дощові крапельки блищали на волоссі наче срібло. Зрівнявшися з повороткою, котра веде вниз до Дніпра поуз Володимирів колодязь, молодиця зупинилася, обперлася на бильця і стала кашляти... Да як кашляти! Здавалось, з того кашлю вилітали слова: «Недовго вже тобі терпіти»...

— Ох! Господи! Як тяжко,— проговорила молодиця, відкашлявшися. Вона ступила кілька ступнів і стала під ліхтарем. З ліхтаря світ упав їй на лице. Жовтяниці не згладили того сліду, котрий залишила на лиці молодість і краса... Погляд трошечки повеселішав, і з глибини запалих очей мигнув і щез той промінь, котрий горів колись в тих очах, ще тоді, як вони були молодими, невиплаканими, тоді, як вона була молода і весела, коли ще вбожество боялось простягти до неї свою суху, кістляву руку...

Єсть ступінь того тяжкого, страшенного, хижого убожества, та ступінь, на котрій з тіла чоловічого стираються усі

сліди божого образу... Мені аж страшно нагадати про сю ступінь убожества!.. Я бачив таких убогих, і страшно було дивитися на них!.. На їх лицях не було ніякого виразу, кроме убожества: в сьому виразі, мені здається, поміщаються вирази усього того, що тільки може виявитись під втиском убожества... Ся ступінь убожества не виявилась ще зовсім на лиці тієї молодиці, про котру ми ведемо річ і котру назвемо хоч Стехою. На Стешиному лиці ще миготіло щось таке симпатичне, що притягувало до себе, наче та розкішна, пишна квітка, котру вже вдарив осінній мороз, котра вже зблякла, котра вже не вичуняє, погибне, але все вона ще не втеряла слідів своєї краси.

II

Вітер подув кріпше; дощ линув буйний; Стеха здригнула від холоду... Вона повернула вправоруч і подалася вниз до Дніпра... От вона зрівнялась з колодязем. Зайшла б в каплицю, приложилась,— так замкнута вже; тільки стовб бовваніє над колодязем... Хотіла перехреститися, пучки заклякли, не можна розігнути...

Темно, тихо, нічого ніде ні щавокне, тільки й чутно, як ще трохи нижче дніпрова хвиля вдариться об берег та й замовкне... Стеха глянула туди, де тече Дніпро... Нічого не видко! Туман повис над річкою і злився з видом... Стеха пішла до берега. От вона на березі.

Придивилася, щось чорніє; то купальні стоять, ще й досі не відведені в захисток на зимівлю. Стеху наче що поманило в купальні; держачись за бильце, вона в пітьмах стала спускатися по східцях; спустилась, пішла по дошках. Берег вже далеченько!.. Тут, певно, добра глибина. Стеха глянула на воду: біжать хвилі, одна другу доганяють, одна другу скривають. Щось наче шепче Стесі: «Добре ти зробила, молодице, що прийшла сюди! Чого стоїш? Переступи через бильце — да кинься в воду! Скінчиш життя, скінчиш і муки свої. Годі тобі боротись з нуждою; не побореш ти її; вона тебе заїсть і з'їсть. Кінчай! Могила усім однакова, усім дорога в могилу. Хіба не все одно, що сьогодні, що завтра.

Здається, чим швидше, то краще!.. Ну, помучишся кілька хвилин в холодній воді, зате раз навіки розлучишся із своїми муками!.. Кінчай! Дніпрові хвилі пригорнуть тебе до свого лона!.. Чого боятися? Людей? Хіба людям що до тебе! Байдуже їм, чи живеш ти, чи ні?.. А може, бога боїшся? Не бійсь!.. Він би тебе простив, дак і прощати ні за що...»

І здалося Стесі, що з води вийшла якась манія, простягнула до неї обидві руки і так приязно, так ласкаво зове до себе!

Що ж! Тільки б ногу перекинути через бильце, посунуться трошки з кладки, шубовсть в воду!.. Всьому кінець! Манія підхватить на руки і не дасть забиться об воду, або об кригу... Чого ж вона жде? Хіба ще мало змокла, хіба ще дощ не пробрав до рубця, хіба ще мало з'їла вона дрижаків?..

III

Стоїть Стеха! Мабуть, не спокусить її манія, мабуть, для неї, для тієї перемокшої і одубілої Стехи, ще єсть що-небудь таке в житті, що приманює її до себе!..

Так!.. З тяжкою журбою згадала вона, що життя їй ще потрібне задля других: вона жінка — у неї єсть недужий, голодний чоловік; вона мати — у неї єсть мала дитиночка... Хто ж їх доглядить, хто їх обмиє, хто стане побиватися біля них, хто їх без неї нагодує?.. Та хіба ж і в неї є чим їх нагодувати? Здалося Стесі, що й водяна манія, і хвилі, і вся вода, і увесь Дніпро зареготалися з неї: чудний, дивний регіт наче покотився по воді... «Чого ж ти йшла сюди? Чого ж ти в таку хвилю тиняєшся по улиці?» — наче хто питав її.

— Ні, ні!.. Не сьогодні, не тепер, не в отсю холодну, холодну ніч!.. Нехай другим разом, може, завтра. Сьогодні вернуся до них; вони з обіду ще нічого не їли... Піду нагодую їх... а чим же я їх нагодую, у мене ні крихти хліба, ні шага за душею... А колись то не так було... де ж його взяти?.. Хіба вкрасти?.. А де, у кого?

Стеха замислилась.

Стала вона згадувати своє життя.

IV

Згадала Стеха, як була ще вона малою дитиною. Жили вони в селі; родителі її були кріпаки; хатина у них була манесенька, пам'ятує вона, як, було, мати встане рано-ранесенько, протопить у печі, зварить їй в невеличкому горщечку каші, поставить на припічку, на столі положить хліба; підмете хату і йде швидше на панщину; вернеться додому нерано ввечері. А Стеха одна собі просидить у хаті цілий день. А влітку, коли надворі тепло і сухо, вибіжить на улицю, пограється з сусідньою дітворою чи в хрещика, чи в гусей. І весело їй! Байдуже, що батько й мати цілий день тягнуть в ярмі!.. Дасть біг вечір — вони прийдуть, поцілують, попестують свою одиначку — Стеху; вложить мати її спати, і спить вона тихо, спокійно; ніщо її не безпечить, хіба інколи приснится, що сусідова Галя ущипнула її, і вона жахнеться зо сну... А прийде субота — ненька ще до захід сонця вернеться додому: принесе води, нагріє купелю

з любистком, з васильками, з м'ятою; змиє своїй Стесі голівоньку, вичеше її гарно; а в неділю вквітчає і побіжить Стеха до церкви. В церкву вона тільки загляне, а більш попустує на цвинтарі з дітьми, посидить на мурашку, інколи полізе на дзвіницю, подивиться, як там дзвонять... З церкви додому; у матері вже й обід готов, борщ з салом, часом молочна каша... Пообідали, тато ляже під хатою, а мати візьме гребінку, сяде у нього в головах да поскає в голові, а Стеха тут, коло них, бігає, жартує, пустує; весело їй! А вони на неї дивляться не надивляться. Стеха ж одиначка, а до того ще й з себе красива: коси чорні, лице біле, брівки густі, рівні, як шнурочок, очиці карі, да швидкі-швидкі, так і бігають, наче зірки.

V

Згадала Стеха, як вперше побачила вона вйта: такий високий, чорний, з довгими, широкими вусами да такий сердитий-пресердитий! Гляне — наче п'ятака дасть! Так від його погляду мороз поза кожею й піде. Прийшов він у хату, у руках ціпок; і шапки не зняв, не казав: «Магай біг!» — а подивився на Стеху та й каже:

— Годі, дівко, гулять! Одинадцятий рік тобі йде, нагулялась доволі; пора й за діло; виходь лиш завтра на тютюн,— чуєш!

Вранці мати одвела Стеху в перший раз на панщину, на тютюн. Дівчат і хлопців на тютюні зібралось багато-пребагато: от якби стільки їх на улиці! То-то б мали напограться гарно у гусей або в горюдуба! А тут не можна! Тут не до пустоти: тютюнник назирцем ходить, приказує, що не «воля ж», щоб на сонце не дивилися, а допильнували насіння знімати...

Сумно той день — перший день неволі — провела Стеха на панщині; але вернулася додому — байдуже! Помогла ще дещо коло печі матері, повечеряла і знов весела!.. «Тепер і я вже не дитина, а робітниця панська!» — подумала Стеха, і думка, що й вона вже не дитина, звеселила її дитинну душу і серце.

VI

Згадала знов Стеха, як занедужав на панщині її тато, як його, недужого, привезли додому. Сам він нездужав і дверей перейти; на руках його знесли з воза, внесли в хату, положили на піл. Він тяжко стогнав, нічого не говорив, нікого не пізнавав. А мати вбивалася біля нього: ридала, богу молилася! Вдень була на панщині, а вночі коло недужого. Матері не ослобонили

від панщини, тільки на час недугу тата Стеху не ганяли на тютюн, і вона сиділа біля недужого. Вона доглядала його, вона молилася за нього. Стане вона навколішки, згорне на грудях рученята, гляне на образ,— а на образі намальована божа мати; дивиться на образ, слізки з очиць — кап-кап! «Господи! Поможи видужати татові!» — шептала Стеха. Не помогло! На дев'ятий день тато вмер. Бог не вчув її молитви... А вона молилася так щиро, так чисто!

Стеха зітхнула і глянула на небо. Тьма! Страшенна тьма дивилася з неба. Дощ лив. Стесі здалося, що то плачуть хмари. Так плакала і вона, ховаючи свого тата!.. Якою ж страшною звірюкою дивиться небо... «Чи на тому небі єсть той добрий бог, що не вчув моєї молитви! Ні! Бог милосердя і любові не лишає жити в такій темноті, в такій пустоті!.. Ні! Мабуть, він не там живе, або деінде, або його, «милосердного», й зовсім нема?..»

VII

Згадала Стеха, як прийшла ввечері з панщини мати. Тато вже похолов, сусіди-люде обмили і на стіл положили. Уранці прийшли майстри, зробили труну, мати вийняла з скрині два сувої полотна, що дбала на придане Стесі. Один порізали на покривала, на хустки, другий Стеха однесла до жида в шинок; жидівка подивилась, довго вертіла в руках, переміряла на аршин, сховала в скриню, а Стесі дала дві пляшки горілки да щось там грошей. Гроші усі пішли на свічки, на ладан да попу за похорони. За подзвінне нічим було заплатити, не стало тих грошей; паламар був добрий чоловік — подзвонив на віру. Дячок не пішов на віру читати Псалтиря [2], так обійшлися без Псалтиря. На поминки з панського двору прислано півпуда круп та пуд гречаної муки. І не взяла мати панського добра — старцям роздали...

VIII

Згадала Стеха, як прийшла воля. Тоді їй п'ятнадцятий ішов. А вона добре пам'ятує: було в піст, якраз в неділю на сорока мучеників [3]. Вранці приїхав до пана в двір становий, з ним якийсь судовик. Подзвонили в церкву, народу зібралося видимо-невидимо, старе й мале, усе йшло, бо знали, що читатимуть волю. Навіть пани прийшли в нашу церкву, хоч до того зроду не ходили: звісно ляхи, не нашої віри, до костьолу їздили в друге село.

І в церкві, й на цвинтарі така тіснота, що й пучки не можна просунути. Одправив панотець службу, послі молебень за царя,

після прочитав волю в церкві, потім на цвинтарі становий прочитав її. Люде раділи! Дітвора бігала, кричала: «Воля! Воля!» — а пани такі сумні,— швидше додому. Жид думав, що люде з церкви так і привалять в шинок. Де тобі! Ні одна душа й не зазирнула, і без горілки воля усіх впоїла; усі раділи, тільки й не радів один старий-престарий дід Василь Шмигун. Сів собі на деревину під воротьми, та й сидить такий сумний. Люде до нього:

— Чого, дідусю, сумуєте?

— А ви чого, дурні, радієте? — одрізав він.

— Як чого! Діду-голубоньку! Воля прийшла!..

— Воля!.. Добра воля! Є чому радіти!.. А їстимете що? Дурні!.. Воля без землі! Хіба ж не чули, що на дворових землі зовсім не даватимуть.

— Дарма, діду! Аби воля, заробимо!

— Заробите! З голоду без землі попухнете. Забули хіба, що в нас після останньої ревізії більша половина села дворові. Що ж вони робитимуть без землі? В наймити підуть до тих, котрим дадуть землю, чи в старці? Ох ви, дурні, дурні! Не розумієте, що без землі погана воля. Се будуть знов нові пани і нові кріпаки!

— Годі! Не віщуй, старий, невідь-чого! — гукнув хтось.

— Діду, діду! Нащо вам землі, аби воля.

— Мені, сину, не треба вже ні землі, ні волі. Мене наділять землею нарівні з усіма, із старцями, із царями: усім по саженю... а вам, молодим, без землі тісно буде!

А люде не слухали діда, не до того було. Раділи усі, впилися волею.

IX

Стали люде вольними. Ні Стеха, ні її ненька не ходили на панщину. Землею їх не наділили, бо «ревізських душ» у них не було. Довелося ходити не на панщину, а на поденщину. Піде Стеха куди: чи копати, чи мазати, або влітку сіно гребти, чи жито жати,— заробить за день четвертака, та й годі! Мати стара стала, на роботу нездужає ходити. Ледві справиться дома коло печі, їсти зварить, на городі попорається та, сліпуючи, яку-таку нитку виведе. От і вся робота з неї.

Стеха вже на зрості! Розцвіла наче маківка, не то що парубки, а й попович коло неї моститься. А Стеха ні на кого й не дивиться. Весело їй! Тільки й журби у неї, що старість матері да благе здоров'я її. «От,— думає вона,— коли б неня були здорові, як би добре було, як би весело жилося».

X

Згадала Стеха своє перше і останнє кохання.

Стояла тоді надворі весна, все зеленіло, все розцвітало, все жило. Стеху позвали на поденщину, до попа грядки копати. Обідаючи, вона вздріла попового наймита Юрка. Високий, молодий, літ 25, чорнявий, голова в кучерях, з очей так і летить проміння. За обідом сів він обідати поруч Стехи. Гляне на Стеху — Стеха так і займеться, наче хто приском кине на неї. Юрко спустить очі в ложку, а Стеха підведе тихесенько, щоб ніхто не запримітив, свої очі на Юрка. З-під довгих рісниць її, мов блискавка, вдарить на Юрка; Юрко затремтить, ось ложка дрижить у нього в руках, от-от випаде з рук!

Давно се було, літ сім назад, а Стесі здається, що се було ніби вчора, так ясно усе нагадується їй. Ніби вчора вперше сиділа вона біля Юрка; ніби вчора, вернувшись додому од попа, у неї якось чудно забилось серце, так чудно, як ще ніколи не билося. За день у попа на роботі вона добре упріла, лягти б швидше та заснуть, спочить, набраться на завтра нової сили на поденщину.

Вона б лягла, так сну ж нема. Юрко так і стоїть у неї перед очима. От вона й бачить його, от і голос його чує. Втретє заспівали півні, а Стеха не спить. Голова якась важка, гаряча, наче що коло серця болить. От і світ. Стеха швидше встала, вимела хату, затопила піч; порається, діжу місить, а стара дивиться на неї й сама собі дивується: «Щось з дівкою чудне; не своя вона, ні».

— Чи ти, Стехо, здорова? — питає.

— Здорова, матусю,— й почервоніла, і спустила очі в діжу.

— Гляди, дочко, може б, сьогодні не йшла на роботу.

— Як можна, матусю! Треба йти! Не піду — дома золотого не висиджу; та й панотець розсердиться. Треба йти.

Копає грядки Стеха. Глянь — і Юрко йде до неї з заступом! Вона й обімліла, уся затрусилася, наче чого злякалась.

— Здорова, дівчино! — промовив Юрко.

— Доброго здоров'я! — одказала Стеха і нагнулась витягти з-під заступа коріння.

Щаслива стала Стеха!..

І здалось Стесі, що наче й дощ вже не йде, і вітер стих, і небо прояснилось, і стало так зоряно-зоряно.

Стеха швиденько пішла з тієї кладки, на котрій стояла. От вона й на березі. Куди ж тепер? Куди? Еге, куди йти?.. Зразу поховались зорі, небо стемніло, вітер завив, холодним дощем хвиснуло в очі. Стало Стесі темно, страшно, вона зупинилась на березі, щоб погадати: куди йти?.. Нікуди,

нікуди голову прихилити... «Що ж!.. Хіба вернуться знов на кладку?..» — «А Юрко, а дитина?» — шепнув їй хтось в вухо...

XI

Еге, Юрко! Згадала Юрка й забажалось жити.

Знов спало їй на думку, як вона любилась з Юрком: як вона женихалась, як милувалися... Гарно було!.. Да в спасівку [4] занедужала мати і на Головосіка [5] богу душу оддала. Коли б не Юрко, нічим би було й поховати. Усе, що треба було, Юрко роздобув за свої гроші. А попу і дяку за те, що поховали,— одробляла. Попові два тижні гречку в'язала, картоплю вибирала, тютюн у папуші клали, тощо — хіба в хазяйстві мало діла. А в дячка цілий тиждень коло печі ходила да пряла. Аж тепер їй весело згадати, як, було, увечері, як скінчиться у попа робота, вийде вона до колодязя, ніби за водою, а Юрко вже давно тут дожидає її... От вони обнялися, поцілувалися; вона схилила голову до Юрка на плече, а Юрко їй шепче — щебече про кохання, як вони поберуться, як стануть під вінець, як потім житимуть не в наймах, а в своїй хаті... І погляди їх стрінуться, засвітяться коханням і надією... Стеха до нього тільки всміхнеться, а він її притисне до себе, і весело їм! Щасливі вони!.. Світ божий здається їм таким хорошим-прехорошим, а люде такими добрими-предобрими, що й сказати не можна!.. Здавалось їм тоді, що в божому світі нема ні нужди, ні неволі, ні вбожества, ні печалі, а єсть тільки одне святе чисте кохання!..

«Дурні ми були! — подумала Стеха.— Думали, бач, у бога усе по-божому, що бог береже людей, наче дітей... ні!.. Ох! Ох! Ох!»

XII

От минула Покрова; умовилися вони з Юрком стати під вінець.

— Звінчайте нас, панотче,— мовляли попу.

— Добре, звінчаю,— каже піп,— а п'ятнадцять буде?

Стеху й наче варом обдало, як згадала вона сі слова.

— Господи!.. Панотче!.. Де ж нам узяти таку силу грошей, та ми зроду й віку не бачили стільки!

— Не моя вина,— каже панотець,— все од бога... В поті лиця твоєго сниси хліб твой...

Зітхнув Юрко, заплакала Стеха.

— Одслужите! Хіба так! А скільки служитимете?.. Півроку обоє!

— Може, менш положите?

Стали торгуватися наче за вола.

Панотець був добрий чоловік, спустив по два місяці. Юрко і Стеха аж до землі вклонилися йому.

Повінчав їх.

Згадала Стеха, як вони стояли під вінцем, як їм піп зв'язав руки, як водив їх вкруг стільця, як вона тоді молилася, щиро молилася. Вона нічого не просила у бога, вона тільки молилася; вона сподівалася, що він, святий і милосердний, сам бачить і знає, чого їм треба, те і пошле. А хіба їм багато чого треба було? Не заздрила вона нікому, не бажала ні розкошів, ні багатирства; тільки б їй свою хату, город та земельки, за плуг волів, да щоб Юрко її був здоровий і любив її. От вона пані на всю губу!

XIII

Одслужили вони попові за вінчання і незчулися, як минуло чотири місяці. Одійшли од попа. Куди ж їм йти? Після матері лишилася хата, пани одібрали, звісно, панська. Пішли в сусіди до козака. Дав їм козак Ломака хату, шматочок городця і вимовив, щоб за те вони влітку одробили: Юрко тиждень косив, а зимою два тижні молотив; а Стеха два тижні жала да напряла три півмітки. «Нехай йому легко лежати! — подумала Стеха.— Коли б не він, ніде б було й прихилитися. Нехай над ним земля пером!»

Старенька була хатка, а любо Стесі в ній жилося. Віконце виходило в задвірок. На задвірку Стеха насадила м'яти, васильків, кущ півонії попадя подарувала. Було, тільки що займеться на світ, Юрко, здоровий, веселий, встане, вмиється, богу помолиться, поцілує свою Стеху, хліба за пазуху, косу на плечі — і на роботу. А вона прибере в хаті, серп за пояс — да на ниву. Вона все літо жала за сніп. П'ять кіп зажала. А Юрко заробив на подушне, да ще зосталося на пару овечат, підсвинка купили і теличку. Сяке-таке обійстячко, а все-таки своє завелось. Щаслива вона тоді була. Здавалося їй, що те щастя ніколи не мине, ніколи не покине їх.

Отже, й минуло! О господи! Коби те щастячко вернулося ще хоч на часочок, хоч би на годиночку. Коли б милосердний схотів вернути їм те щастя, вона б помолоділа, вона б ожила, вона б спочила з своїм Юрком.

«Може, може! — подумала Стеха.— Може, й вернеться! У бога все готово... та де!.. За що ж він нас покарав? За що? Хіба за те, що ми любилися? Хіба ж за любов карають! Так за що ж?»

А кара була велика...

XIV

Однієї ночі пожежа злизала усе, наче корова язиком. Нічого не винесла, хоч і виносити було тільки одну бодню!.. В чім спали, в тім тільки й зостались.

Згадала Стеха, як вона серед ночі, простоволоса, боса, в одній сорочці, стояла на городі і дивилася, як огонь пожирав її добро! Як вона голосила, знімала руки до бога... А тоді вона просила його, просила, щоб потухла пожежа, щоб хоч бодню винести, нічого не помогло! Зісталися шматочки тільки. Спасибі, добрі люде запомогли: хто дав запаску, хто хустку. Зодяглі добрі люде. А Юрко! Юрко трохи з глузду не подався. Ні за що було й рук заложить, хоч вмирай. Спасибі, панотець визволив, прийняв на роботу за хліб. А тут під'їхав якийсь пан чи окомон з цукрового заводу, на роботу наймати. Такий той пан був милостивий, так він і тепер наче перед Стехою стоїть, трохи високий, товстий, пузатий, чорний, аж жовто-оливковий, мов той циган, з вусами, бородою, а губи од жиру аж одвисли. Умовилися Юркові шість, а Стесі три карбованці на місяць, хліб і харч з завода. Плата добра.

Приїхали в завод. Юрка приставили до машини, а Стеху до тертушки. Робота не що важка, з досвітка до обіду, а з обіду до пізнього вечора; більш нічого Стесі не загадували, кроме тільки підкладати буряки в тертушку. Не трудна робота, тільки що ввечері спина кріпко боліла, звісно, увесь день нагиналася. Окремої хати їм не дали, а жити в гурті з усіма робочими — то й що то ж за життя! Аби переночувати, а то увесь день на роботі. Ночувати затісно було: один поуз другого, соломи наносили доволі, мабуть, давня солома; бо трохи цвіллю несло від неї і перетерлася-таки чимало; але проте байдуже, м'якше спати на потерусі.

В перший день Стесі здавалося, що се не завод, а дійсне пекло, що се не люде, а якась нечиста сила орудує — така стукітня, гуркотня, тріскотня, душно, темно, вонюче. Здавалося, що вона ніколи не привикне до сього пекла, настоящого пекла, де замість чортів заводчики й машини видавлюють сік з робочих. Байдуже! Привикла, чоловік, та ще наймит,— мусить до всього привикати.

Привикла Стеха й до цвілого хліба; привикла й до кулешу, що крупина від крупини на цілі гони; привикла спати на гнилій соломі, вставати з півнями, лягати з панами; привикла до шести годин без перерви стояти під тертушкою і вергати з долівки буряки. Привикла! Навчить біда коржі з маком їсти. До одного тільки й не привикла Стеха. Щодня, було, і той жовто-оливковий циган-пан прийде до тертушки, стане, стоїть, люльку смокче да все задивляється на Стеху. І чого він так дивиться на неї?

Може, жалував, що така молода, гарна молодиця да на такій важкій роботі, та ще й за таку дешеву плату? А може, й що інше він думав, задивляючися на Стеху. Хто його зна! Чужої душі не вгадаєш...

Остобісів він Стесі, розказала вона Юркові.

— Покиньмо, Юрку, отсей гаспидський завод!

— Добре, Стехо, покиньмо! А куди ж підемо?

— В своє село. Скільки у нас грошей зароблених є?

— А скільки ж! Давай лічити.

— Полічимо. Карбованців з п'ятдесят заробили... сума велика.

— Що ж, Стехо, добудьмо до місяця та й амінь!..

І не гадали вони, яке їм лихо складеться.

Другого дня Юрко якось не поберігся: вхопило колесо його за полу та й притиснуло до стіни ногами. Поки-то збіглися люде, поки вирятували, так йому ногу розчавило, якраз у самій ступиці.

Взяли Юрка в больницю, півроку його там гоїли; Стеха вбивалася коло нього, і день і ніч не відходила від нього. Видужав, хоч замість ноги добув милицю, та все ж живий чоловік.

Прийшло діло до розщоту, а той самий циган-пан і розщитував: «Ви,— каже,— вдвох заробили п'ятдесят карбованців, та за те, що гоїли Юрка, з вас треба б взяти сорок карбованців; ну, то нехай гріх пополам — візьмемо тільки двадцять... От вам і тридцять карбованців, беріть!»

Сплеснули Юрко і Стеха руками! Нічого не вдієш, треба брать!..

— Куди тепер подамося, Стехо? — спитав Юрко.

— Куди знаєш, чоловіче.

— Хіба в старці.

Юрко залився слізьми...

XV

Згадалося Стесі, як вони прийшли в Київ. Як вона вперше побачила св. Лавру [6], як у неї забилося серце сподіванням на ласки печерських владиків. Ченці їх привітали, пустили ночувати, даром цілий тиждень годували. Намолились богу досхочу. Пішла Стеха шукати собі місця. Печерські вгодники заступилися, помогли. Знайшла вона місце у жида на Подолі, за два карбованці місяць. А Юрко став за сторожа...

Минуло більш півроку.

Давно вже Юрко і Стеха благали Пречисту [7], щоб благословила їх дітьми. Пречиста вчула їх молитву і якраз тоді, як їм і самим доводилося голодувати, благословила їх дитиною. Жиди не схотіли держати Стеху. «Іди,— кажуть,— роди де знаєш, дитину оддай куди на харчі, а сама приходь, знов візьмемо...»

Пішла Стеха, у сторожці біля теріз родила сина. Сама й бабувала. Юрко пішов шукати кумів. Якогось сліпого солдата знайшов, спасибі попу, охрестив, гарне ім'я дав, Василем нарік і небагато взяв — тільки коповика.

Настала осінь, у сторожці печі нема, холодно; дитина застудилася, занедужала; а тут і на Юрка напав недуг. Що ж його діяти? Пішла б знов у наймички, ніхто з дитиною не бере. Залишити свого Василечка на чужі руки? Ні, ні! Нема сили: «Воно ж моє, моє рідне, моє єдине, я ж його мати!.. Та як його йти; на кого покинути Юрка? Хто його доглядатиме?..»

Люде якісь порадили одвезти Юрка у больницю. Тяжко везти у больницю... та що ж, не краще й в сторожці. Пішла в одну больницю, в другу, в третю; ніде не беруть, місця, кажуть, нема. До вечора ходила та й доходилася до того, що пішла на Дніпр, щоб кинутися в воду...

Прийшла... і не кинулася...

XVI

Так в одну годину в жилах Стехи пробігли споминки усього життя її... Темне, безрадісне, смутне, тяжке життя, а покинути його жаль стало, не за себе, жаль за їх — за чоловіка, за сина...

Спустила Стеха голову на груди, а дощ лив їй за шию і лив... Вона глянула на Владимирів колодязь, думала побачить на версі хрест; не видно, сховався і він в тумані... Стеха хотіла перехреститися, та рука не піднялася, пучки заклякли.

Вона повернула вправоруч, на Поділ, поуз дров'яні двори... «Куди ж його повернутися? Що діяти?.. Просила, молила, робила, нічого не випросила, нічого не вимолила, що заробила, усе марно пішло... Чи не краще буде піти вкрасти? Кажуть, гріх; нехай і гріх, нехай він ляже на мене, а я визволю Юрка і Василька... Піду... Куди ж я піду красти?.. Чи ж зумію? І красти треба уміти!..»

Як павук опутує в павутиння муху, так оті сумні гадки опутували Стеху... Колись вона злякалась би їх, стала б молитися, щоб святий одвернув од неї ті думки. Тепер — ні! Молилася вже й так доволі, а лякатися чого? Хіба її життя не страшніше тюремного? Хіба дивитися, як її любий чоловік і син лежать недужі з голоду і холоду, легше, ніж дивитися, як сковують ноги у залізне путо, щоб погнати у Сибір?.. Хіба...

Стеха не додумала — щось ззаду так луснуло їй по голові, що вона як сніп покотилася в грязюку на кам'яну мостову!.. Біля неї стояв якийсь чоловік і шукав, де у неї кишеня...

— От тобі й поживився! Нічогісінько! — промовив він сам про себе.— Тільки дармо руки попоганив, хоч би тобі так!... Давай хоч хустку зніму... Пляшку пива за неї може добуть!

З сим словом він зцупив з Стешиної голови хустку і потяг повагом на Поділ... Вітер рянув наче звір... дощ линув наче з відра...

XVII

Другого дня Стеху знайшли мертвою з пробитою головою. Прийшла поліція, подивилася округ, списала усе що слід по закону...

— Хто отся молодиця? — питав поліцейський.

— А бог її знає... раба божа!..— промовив хтось збоку...

Того ж вечора з сторожки, що біля теріз, десятники винесли і положили на віз двоє мерців: чоловіка і манюсенького хлопчика. То були Юрко й Василько. Не діждався Юрко жінки, а Василько нені, опухли з голоду.

— Куди везти? — спитав погонич.

— Звісно куди, до анатомическього театру,— одповів.

— Йо! — гукнув погонич на коня...

XVIII

В театрі, мов умисне, на однім столі положили Юрка, Стеху і Василька. Лікар почикрижив їх на шматки і довідався, що Стеху вбито, а Юрко і Василько вмерли з голоду... В одну труну скидали шматки і кістки усіх трьох — вкупі лежатимуть усі троє...

1874 р.

І МИ — ЛЮДЕ!

І. ЩО ПРИМУСИЛО МЕНЕ І ОПАНАСА ІТИ В ЛЮДЕ?

Коли годі блукати по світу, то й годі! Послухав я Опанаса, і осілись ми на одному місці «спасати душі».

Живемо! Спокійно живемо місяць, другий, півроку; ніхто й ніщо нас не тривожить — ми ні до кого й до нас ніхто. Живемо, наче ченці, в мирі: тихо, спокійно, тихіше води, нижче трави. Встанемо вранці — зараз до чаю; нап'ємось — в садок, у холодок. У садку, мов умисне задля нас, стояв віковічний, високий, розлогий та густий клен. Отут під кленовою зеленою шапкою ми з Опанасом зараз на божу постіль; лежимо, гадаємо, розмовляємо, а більш любуємось небом та блакитним наметом. Надворі тихо, тепло, ясно... Біля нас мала дітвора грається: одно підбіжить — чоломкнеться, друге підлізе нищечком та залоскоче або смикне, третє сяде на тебе верхи —

«ньо!»... Пригорнеш його до лона, вп'єшся у його пухлу щічечку та так аж замлієш... Гарно!

Хіба се не життя?

Лежимо, гадаємо собі про всячину, аж поки не гукнуть нас до снідання. Гадаємо та мріємо собі, ніхто нам сього не забороняє, бо й гадаємо ми собі, і мріємо нищечком, щоб ніхто не вчув. Бо й нащо його голосно гадати? Ми бували в бувальцях і знаємо, що до чого — а хліб до борщу... Поснідавши, коли невелика спека — зараз на прохідку, а душно — знов під кленовий намет. Трохи задрімаємо до обіду; літній день довгий, обідаємо не рано. За обідом поздоровкаємось з вишнівкою чи слив'янкою, а після обіду — спочинемо, як слідує, годину чи дві... Вставши — чи купатися, чи на прохідку. Увечері чай, вечеря, та й набік у перину. Та так щодня...

Хіба не життя!

Трапляється вряди-годи заглянеш у книжку. Перш усього шукаєш, чи є «дозволено цензурою»; коли є, то й читаєш її повагом, а коли нема, так насамперед обміряєш, чи буде в неї десять аркушів, чи ні. Коли вийде менш десяти, приміром дев'ять і дев'ять десятих, так і цур їй! Значить, се таке, що краще й не читати, а то часом... Часописи — так зовсім сміливо читаємо, особливо «Московския ведомости» або «Правительственный вестник» [1], добре знаєш, що за се нічого не буде, нічого спокусливого тут не вичитаєш... Читаємо, гадаємо, мріємо!.. Часом і в політику вдаримось: а як то Бісмарк? що буде в Туреччині? що гадає мікадо?.. Про мікадо — так іноді й не вдержимось: думаємо, думаємо мовчки та й заведемо спірку таку, що мов той мікадо — рідний батько наш, а не японський імператор.

— Отже, таки мікадо справді добре діло вдіє... Заведе у себе волю,— сказав раз Опанас, прочитавши щось у «Правительственному вестнику».

— Куди йому, плюгавому! — всміхнувся я.— Хіба з ними... Невігласок отой мікадо... бач, констит...

І! Господи! Як напустився на мене Опанас, як почав він заступатися за японців!.. Він своє, а я своє; я слово, а він десять, та таку бучу підняли, що хто його зна, до чого б ми й доспорились, коли б не перебила нас жінка, спасибі їй.

— Годі вам! — каже.— Я бачила, що під воротьми стоїть квартальний!

Ми нараз і осіли, мов води в рот набрали... Знаємо своє діло: «Їж борщ із грибами, держи язик за зубами». Лучче мовчки мріяти!

І мріємо собі, гадаємо мовчки, сміливо гадаємо! Се не заказано, можна. Та воно й для самої гадки корисніш, коли чоловік держить її за зубами: там вона ніким не огуджена, не осміяна сидить собі в теплі та в добрі, наче морква в грядці, і росте,

і спіє, і виспіє гаразд. Треба буде і можна буде, ну тоді її з-за зубів і пустити, вона знайде свою дорогу. Се вже я добре знаю і по собі, і по людях, і по Опанасові.

Та й куди і на що не глянь — то так воно виходить. Он під вікном у мене по купі гною ходить півень-галаган. Чого він так гордо голову дере, чого так сміливо виступає? Певно, від того, що він не кричить, не репетує, а мовчки собі думає та думає. А прирівняймо знов до нього курку: зовсім що інше — якась вона несмілива, полохлива. Через що? А через те, що чи знесла, чи не знесла яйце, інколи не яйце, а просто нікчемний наливок, а скільки вона нарепетує, скільки накудкудаче!.. Овва!

Знов же й те: як на кого, а я чоловік полохливий, і по-моєму, і мовчки, і гадаючи не треба давати волі думкам, а треба знати, де їх зупинити, бо думки таке діло, що як даси їм волю, то певно заведуть тебе в неволю. Думкам кінця нема! От, приміром, та ж таки купа гною; здається, що б можна про неї гадати, а тільки почни! Коли б, мов, оцей гній у селі та в мужика!.. Е, було б у мужика доволі товару — був би й гній; а він би його вивіз на ниву та такий-то підмет зробив, що на! Та насіяв би ячменю, а ячмінь вродив би на славу: по пояс, буйний, та колосистий, та вмолотний! Була б у мужика і каша, і кутя, і подать було б чим оплатити, і молодиця дробину розвела б... Еге! А чом же у мужика гною нема? Чом у нього товару нема? Чому в нього землі нема? Чого у нього податі є? От і пішла гадка, і пішла, і пішла, і зупину їй нема... Заведе вона так, що й не стямишся, як скрикнеш: «Ех, коли б мені сила та воля!» — а тут тебе, раба божого, зараз за лоба та на віз, та й гайда на мочарі!.. От воно до чого можна дійти, не вміючи мовчки гадати та язик за зубами держати. Вже ж недаром старі люде видумали прислів'я: «Помовчи, язичку, папки дам». І правда! От ми з Опанасом мовчимо тепер і живемо собі покійно, наче в бога за пазухою; а колись були дурні, язикали — ну нам і вкоротили язиків... Тепер ні! Тепер «ми самі з вусами...» Не проведуть нас!.. Та й се ще не все: з якої речі нам гадати і розмишляти? Хіба, крім нас, нікому сього робити? Хіба задля сього нема начальства? Хіба воно, оце начальство, не задля того и поставлено від бога і від царя, щоб піклувалося про нас, щоб гадало-розмишляло, що треба, а чого не треба, про що можна мовчки гадати, а про що не слід. Ну, так нехай же урядники, станові, волосні, комісари, судді і всяке інше начальство гадає, а наше діло — мовчки жити та начальство і бога хвалити...

— Коли ж,— каже Опанас,— і рада б душа в рай, так гріхи не пускають; і радніший би не думати-гадати, а тільки жити, так що ж, коли ота невсипуща думка залізе до тебе в голову потай бога, мов злодій уночі, закрадеться у мозок та й почне там господарювати... Що з нею вдієш?..

— Е, е! Опанасе, мій голубе! Сількись!.. Щоб не лізла думка в голову, пам'ятуй перш усього: «держи язик за зубами», згадуй частіш про північ, про Сибір, «неісходиму», про начальство та не забувай — хто ми такі і що ми?.. Люде, скажеш ти. Якби то так, а то, дивись лишень, чи люде ми? Люде звались у нас з того часу, як знесено кріпацтво; за кріпацтва, правда, були «пани» і «люде», а тепер стали «обиватели»; і ми обиватели, а обивателю «не положено» гадати і розмишляти... бо, кажу ж таки, задля сього постановлено начальство... На запомогу начальству єсть ще «преса», як-от: «Московския ведомости», «Киевлянин»[2], «Правительственный вестник» і «Сенатские объявления»[3]. Що начальству господь положить на душу, те воно розкаже в «пресі», а «преса» освітить те критичним, філософським і іншим поглядом; а для того, щоб і «преса» не помилялась і щоб у неї «ум не зайшов за розум», на поміч «пресі» єсть цензура. Ну і читай тоді та дякуй мовчки (все-таки мовчки!) бога і начальство... Коли ж вже невмоготу більш мовчати, йди до церкви, співай на криласі — от і продереш горло і вдовольниш потребу н е м о в ч а т и; або у яке велике свято зайди до начальства поклонитися, поздоровити з святом — от і поговориш; не кортітиме і не страшно буде тобі, бо «поговориш» не тільки «з дозволенія начальства», але — се треба добре вважати — з с а м и м начальством! От воно що!

Отакечки ми й мовчали: мовчали та мріяли; мовчали та гадали і рік, і два, а далі остогидло нам мовчати, та так остогидло, що й сказати не можна; наче перед смертю закортіло говорити...

— Про що ж би його говорити? Хіба про Київ? — питаю Опанаса.

— Е, ні, ні, страшно...

— Ну, про картоплю?

— Про картоплю, може, й можна, а попробуймо... Та гляди ж, обережно, озираючись, щоб хто не підслухав.

Почали та й згадали, яку-то добрячу картоплю їли ми під Пирятином у баби Оришки. От якби такої картоплі й собі розвести! Так що ж, насіння такого нема; баба Оришка і дала б — так і в неї бігма; коли б у неї було більш, коли б у неї не такий малюсінький город, так би...

— Цитьте! Що се ви почали! Бач, до чого доверзлись! Хіба забули! — гукнула на нас нянька Горпина. Ми так і присіли... Справді, далеко ми зайшли. Значить, і про картоплю не можна говорити... Цур же їй! Давай знов мовчати — спокійніш і благородніш. Мовчали цілий рік. Якраз у саму страсну п'ятницю[4] закортіло знов говорити. Ми швидше за шапки та до церкви. Стали на криласі та як гукнемо за дяком: «Искупил ни еси от клятви законния»... Я взяв горою, а Опанас окселентує мені

низом; от, думаємо собі, переб'ємо голод, продеремо горло; а дяк як штовхне під бік та до нас: «Цитьте! Щоб вам заціпило!» Чи то ми не в той голос взяли, чи хто його зна чого, тільки не дав нам співати, вилаяв і з церкви вигнав...

Перетерпіли ми суботу, а в неділю, розговівшись, знов закортіло у нас співати. Сіли біля вікна, мовчимо, кріпимося; поки люде були в хаті — терпіли, а як повиходили усі з хати, ми в один мент, мов змовились, давай співати:

У місяці у юні випала пороша,
Тим дід бабу полюбив, що баба хороша!..

та навприсядки, мов парубки, носимося по хаті та додаємо словами:

Тільки баба вирне,
А дід бабу пірне!..

Аж гульк! Перед нами квартальний!.. Ми так і застигли!..

— А що се ви робите? — питає.— Га? Співаєте?.. Хіба не знаєте, що українських пісень співати не можна, заборонено!.. Та вам за се... Знаєте... Та я вам за се!..

Мовчимо ми. Звісно, що ж тут казати? Застав над піснею... «Заступи нас мати божа!» — молюся я мовчки, а квартальний зближається до столу, де стояла паска, горілка і вино. Опанас зараз і собі туди; миттю вхопив пляшку з мадерою, налив велику склянку доверху та «Христос воскрес!» до квартального. Похристосувався і випив з квартальним. Тоді і я став сміливий і собі похристосувався і випив з квартальним. Просимо його сісти, не погордувати та свяченого покуштувати... Сів, спасибі йому, їсть і вже не сердиться, а так ласкаво питає:

— Що се вам прийшло в голову по-українськи співати?

Ми висповідались йому, наче попу на духу, розказали, як нам кортіло спершу говорити, а потім співати, усе розказали. Слухав він, слухав, та й каже:

— Коли вже ви не стерпите, щоб зовсім мовчати, так я запоможу вашій біді: інколи заходитиму до вас і будемо говорити про всячину; зо мною «про все» можна балакати, тільки з умовою — без мене мовчати, і про се, що я кажу, анітелень! Чуєте?

Зраділи ми! Та ми до сього торгу і пішки, обіруч!.. Ще раз похристосувались, випили усе, що було... А ввечері і кажу нищечком Опанасові:

— Та й дурні ж ми з тобою! Як таки так: четвертий рік живемо у Києві і не догадались самі, щоб закликати квартального та з ним розмовляти! Прямо дурні! Ну, та дякуймо ж богові, що він заради Великодня запоміг нам! «Слава тобі, показавшому нам світ!»

Ждемо день — мовчимо; ждемо тиждень — мовчимо; знов починає кортіти на розмову, а квартальний не йде. Аж ось увечері в суботу «гряде жених от полунощи». Трошки веселенький — ще краще, менше вип'є. Сіли. Мовчимо. Не знаємо, з якого боку і про що можна. А квартальний мовчки дивиться по стінах, по столах, по шафах, запримітив на столі календар Андріяшева [5], розгорнув і каже:

— Се нічого, се можна!.. А тих, знаєте, заказаних книжок, часом, нема у вас?

— Крий боже! Цур їм! Крім отсього календаря та «Байок» Глібова [6], нічого нема!..

— Бач! От «Байок» і не слід держати, бо се книжка українська, а українські книжки заказані начальством!..

Повинились ми, сказали, що сього не знали, і зараз швирнули «Байки» в грубу. Квартальний похвалив нас за се та й питає:

— А як ви гадаєте про начальство? Що таке начальство і від кого воно?

— Про се, признаться, ми не гадали; але ж звісно, начальство од бога... «Всяка душа властям да повинується, ність власті, аще не од бога суть»,— вирік Опанас.

— Так, так! Розумне ваше слово! — і знов похвалив. Та й знов питає:

— А чи можна жити без начальства?

— Історія свідчить нам,— став я відповідати, але гість наш замахав швидше руками та до мене:

— Годі, годі! Гетьте з історією! Нащо вона нам? Ви говоріть не по історії, а по душі...

— По душі?.. По душі.. начальство.. Як же без начальства? Хто ж би тоді піклувався про нас? Хто ж би гадав за нас? Начальство... Ми б погибли без начальства: розжиріли б, розстовстіли б, знічев'я б і бога забули... Самі здорові, знаєте, що коли б не було начальства, кому б ми платили податі і налоги? Нікому! Ті б гроші лишалися у нас у кишені; ми на них стали б розкошувати, товстіти, п'янствувати... Без начальства за кого б ми молились богу? Ні за кого! А не молячись, забули б і бога, а забувши бога і його заповіді, стали б красти, розбивати людей, розпустувати, зовсім би скаменіли, перевернулись у звірів... От що б вийшло без начальства!..

— Так, так! Правда, свята правда! — знов похвалив і каже:

— Та ще не все: без начальства не було б государства, без государства не вдержалась би сім'я, а без сім'ї, що?.. Звір'є — і те живе сім'єю...

— Не все звір'є! — роззявив я рот, а Опанас швидше мене за рукав та сам до квартального.— Порадьте, будьте ласкаві, що можна робити, а чого не можна?

— Можна усе те, що на користь государству, начальству, церкві, громаді і сім'ї... Що хоч, те й роби — тільки в хмари не заходь...

Випили!

— Я,— кажу,— ніяк не знайду собі роботи.

— А якої вам роботи?

— Та такої б, поздоров боже вас, щоб не сидіти мовчки, а можна розмишляти.

— Гм! Роз-ми-шляти... Бач, чого гиря забажала проти ночі — кісничка!.. Що ж, і така робота є: приміром — шинкувати! Скільки-то в сім ділі треба голову поламати та покрутити мозком... Се діло не просте; хто, не розжувавши, візьметься за його зараз — тпрру та ну, та й не вивезе, зникне; а шинкувати — розмишляючи... Е, се діло добре і начальство за се нічого... От і робота. Що ж?

— Нема, кажу, у мене вдачі на се.

— Ну, на службу!

— Боязко.

— Чого? Начальства? Овва! У нас начальство добре, не кусається. От же я служу десятий рік... Нема охоти на царську службу — ідіть на приватну... От у банках, в акціонерів... Там добре, тільки що треба протекції... Справді, десь та треба вам притулитись, хоч не для роботи, так хоч задля начальства; а то от начальство якось ніяково поглядає на вас: що воно, каже, за люде такі? Ніде не служать, нічого не роблять, ні до кого в гості не ходять і п'яними ніхто їх не бачив на вулиці... Щось воно та не так... Треба б назирати за ними...

Мені зараз у голову так і залізла «ідея»: господи, так се за нами знов назирають!.. Робили колись — назирали, придивлялись: «Що і для чого роблять?» А тепер нічого не робимо — знов назирають: «Чому нічого не роблять?» На яку ж тут його ступити? Як же його вгадати, де гаряче, а де боляче? Як же його жити?.. Чого ж се, Опанасе, така на нас напасть? Відкіля вона йде? Чого вона присікалася до нас? Як від неї відкараскатися?.. І почали ми з Опанасом про таку нашу біду думати, гадати. Довго думали, далі кликнули на пораду Оришку. Вже не даром люде кажуть: «Де чорт нічого не вдіє, туди бабу пошле». Баба Оришка зразу, як почула наші речі, так і рішила:

— Се все вам через те, що ви все сиднем дома сидите, між люде носа не покажете!

— Страшно, бабусю, між люде!.. Коли ж ми не люде, а обиватели... Та між людьми, сама здорова, знаєш, не вмовчимо, заговоримо, та часом таке скажеш, що опісля не відкараскаєшся...

— А ви «такого» нічого не говоріть...

— Мовчать — остогидло.

— І не мовчіть, а говоріть по-людськи.

— Про що ж його можна говорити?

— Про все, про що люде говорять. Про святих печерських угодників, про добрість начальства, про отих навіжених «соціалістів» — тільки що їх треба раз по раз лаяти і в батька і в матір; навіть про пиво, про ковбаси...

— Брешеш, бабо! — не втерпів Опанас.— Про ковбаси не можна! Сама знаєш, ковбаса — ласе діло!

— Чи вже ж?

— А чи кожний їсть ковбасу? Ні! А чому ні? Бо нема. А чому нема? Чому в одного є дві ковбаси, а в другого ні одної? Чом би не зробити так, щоб поділити ті ковбаси на всіх?..

— Бач, куди він стриже!.. Цить лишень! — перебила Оришка.— Почав з ковбаси — на соціалізм зводиш. Та за се тебе знаєш куди? Хочеш, зараз піду, докажу... Ділити! Бач, що вигадав! А нащо їх ділити? У кого дві ковбаси — хай дві і буде у нього; а в кого ні одної нема — хай заробить...

Опанас прикусив губи. Справді, страшно стало: що, як відважиться Оришка та піде доказувати, що Опанас «соціаліст» або «нігіліст», та ще й мене потягнуть!.. Тепер такий час, що ні на кого не можна покладатись... Так як же його іти в люде? Навіть про ковбасу страшно говорити...

А баба Оришка знай все своє плеще:

— Не слухайте ви оцього Опанаса! Вилізіть з свого дупла,— ідіть у люде, а то, отут сидячи, цвіллю покриєтесь, і собі, і другим віку укорочуєте... От і пані — така безталанна; усе сидить дома, усе сидить, незабаром і говорить забуде... Хоч би в театр, абощо...

— Справді, Опанасе! Гайда завтра в театр! Тільки знаєш: вельми не ляскай в долоні і більш трьох разів не викликай актора, бо такий закон видав у Києві поліцмейстер!..— Жінка моя, господи, як зраділа, почувши, що підемо в театр... Пішли, якраз на «Гугенотів» [7]. Грають, мабуть, добре, бо публіка ляскає; співають трошки фальшиво: голоси, наче колеса не мазані, риплять; зате як добросовісно кривляться актори, ще добросовісніш актриси закидують вгору ногами і зовсім вже добросовісно обголюють своє тіло там, де... звісно, вимагає сього... п'єса. Після опери балет! Гарно танцювали, а миліш усього оті голі ноги, голі руки, груди... Правда, в іншої і грудей нема, зате в другої мов кавуни — дивишся, не надивишся... Гарно! Щоб трошки нижче згори та вище знизу — так от тобі і Єва, і Адам, і едем, і первозданний мир!..

Що ж, Опанас і тут нашкодив: дивився, дивився, а далі як плюне, а потім голосно:

— Чорт батька знає, що таке!.. Одно розпуство! От коли б нашу «Наталку Полтавку» [8]...

А квартальний на сім слові як з землі виріс та до нього:

— Що, що? Забули, що я говорив, що приказував?.. Хіба не знаєте, що «Наталка» заказана!..

Я швидше Опанаса за полу та додому. Лаємо дома Оришку, що порадила іти в театр: трохи-трохи не вскочили в халепу. Та як-бо його і вдержаться? Треба бути німим, щоб не промовити слова... Одначе ж коли за всяке слово та в біду, так краще сидіти дома та мовчати. Зареклись ми знов не говорити. Терпіли цілу зиму, тільки й жили тим, що забіжить інколи квартальний та перекинеться яким словом про бога, про начальство та вип'є півкварти вишнівки.

Ох, господи, аж страшно й тепер нагадати, як то тяжко було нам мовчати... На весну всяка твар оживає; тим-то, мабуть, і нам навесні так замулило говорити, що нічого не вдіємо! Як там не придержуєш язик, як не пхаєш його за зуби, інколи й прикусиш, а він все-таки лізе та й лізе, пробі лізе — говорити хоче, так і преться, так і пручається... Мучимось ми з Опанасом... Хто його зна, що б із нами сталося далі, коли б жінка не запримітила, що ми начебто не ті стали.

— От,— каже,— збожеволіли! Коли ви не хочете іти в люде, я дам об'явку в поліцію, що ви божевільні...

Загадались ми з Опанасом: що діяти? А що, як, може, й справді ми зсовуємося з глузду? А що, як покличуть нас «свідетельствовати в положеніі умственних способностей»? А ж ми якраз наговоримо такого, що признають нас божевільними, бо будемо говорити п о-с в о є м у, а так, я к с л і д говорити, так, я к т р е б а говорити, «по-людськи», ми ще не навчилися... Овва! Які ж ми дурні! Щоб було піти «в люде» та навчитися говорити «по-людськи»... От тепер і на!... Якраз попадемо у божевільні. Бідна моя голівонько!.. Ну, тут непереливки, жартувати нічого. Коли так, рушаймо, Опанасе! Нічого більш ждати, годі сидіти дома! Рушаймо в люде! І рушили...

II. ХТО НАС З ОПАНАСОМ ВИВІВ У ЛЮДЕ?

Чи так, то й так! Коли в люде, так і в люде. Видима річ, що краще йти в люде, ніж поміж божевільних... Добре, але хто ж би показав нам шлях в люде? Самі не втрапимо, зблудимо. Се не те, що навпростець чимчикувати; тут треба знати: куди, коли і на яку ступити, де постояти, а де підтюпати? Де ж би нам проводиря взяти? А без нього ніяк не можна: підеш соб — погано, візьмеш цабе — ще гірше, почнеш прямувати — щоб часом до Верхоянська не допрямувався!.. Морока, та й годі! Іти треба, а їсти не можна, зовсім наче в тій казці про Івана Царевича і Сірого Вовка... Вже ж і не сидіти... Проводиря давай шукати! До кого ж би його обернутися? Хіба до квартального — чоловік він вірний, не змилить; так п'є здорово і часом так залле

очі, що й сам не попаде на шлях, до того ще й бридко якось... Треба чоловіка поважного, заможного, хоч і торопленого, та аби «благонамеренного». Де ж його в бога такого чоловіка знайти? Купить? Не продаються на видоці, а шукати по закутках — боязко. Як його вгадаєш, чи він «благонамеренный», чи, може, і єсть якраз самий настоящий «соціаліст»... Поведе він тебе «в люде», а приведе у такий вертеп, що прямо «і в Камчатці мало місця»... Горенько, та й годі.

— Ну, кажи, Опанасе, що ти пригадав?

— Нічогісінько! Думав і вдовж, і впоперек — нічого не виходить. Треба з кимсь порадитись.

— З квартальним хіба?

— Ні, він до сього не дотепний; тут треба якусь мудрішу голову...

— Ну, до протопопа піди.

— Ходив. Справив до схимника.

— Ну?

— Був і в нього, нехай йому абищо! Визвірився, немов той сірий на підсвинка. «Ви,— каже,— питали б мене, як увійти в царство небесне, я б вам показав стежку, а то «в люде»... В люде — людей і питайте, а я чоловік не от мира сього!..» Отаке-то! Та з сим словом і прийнявся пхати за обидві щоки кав'яр з булкою та карасі та запивать мадерою. «На служіння богові треба,— каже,— сили підкріпляти...» Цур йому!

— Ну, так що ж діяти? Кого питати?

— Поспитаймо ще нашу бабусю.

— Гаразд.

Бабуся справді добру пораду дала.

— Хіба,— каже,— забули про Мукосія? А ж колись, як був він ще хлоп'ям, ви його водили в школу, тепер його черга повести вас «в люде».

— Та-та-та! Спасибі тобі, бабусю. Краще Мукосія ніхто не проведе нас... А ми-то про нього й байдуже, зовсім забули.

— Та все ж через те, що не показуєтесь в люде, а сидите неначе квочка на яйцях. Не диво, що й забули,— попрікає нас бабуся,— забудете й свою меню...

— Не дорікай-бо, бабусю! Сама поглянь, хіба не бачиш, що страшно й носа виткнути з хати; страшно слово промовити...

— Годі, годі! — перебила вона.— Хто хоче та вміє, тому не страшно... Коли ви не соціалісти, так що вам?..

— Цить! Бач, куди чеше гаспидська душа! — не втерпів Опанас.

— Чого цить!.. Дивись, чи не ти лишень — цить! Схочу — зараз заціпить! Квартальний недалеко: сама бачила, зараз пішов у шинок! — огризнулась баба.

— А щоб тобі повилазили! — процідив скрізь зуби Опанас.— От до чого дожили! Було всяково, а так не було...

Я бачив, як в Опанаса очі налилися кров'ю, як цокотіли зуби, немов пропасниця його била. Я швидше кинувся утихомирити бабу і заспокоїти старого. Раз, що бридко таке слухати, а вдруге, знов страшно: кинеться баба до квартального, почне доказувати, видавати... Нічого не докаже, нічого не видасть, бо чисті ми, наче херувими; а все-таки лиха накуйовдить: почнуть трусити, тягати в поліцію, до жандармів, а може, і в тюрму... Крий боже! Лучче в петлю...

А тим часом бабина порада і мені прийшлась по серцю: Мукосій усе відає, усіх знає, і його всі знають... Ану, обернусь до нього: догнав не догнав, а побігти можна. Рушай!

Але хто ж такий Мукосій? Мукосій — доктор медицини, і він варт того, щоб мої читателі спізнали його.

У нашому селі був убогий дякон Василь Мукосій. Тридцять літ назад довелось мені одвозити до бурси сина отсього дякона, Охріма. Готов би я був тоді на св. хресті і Євангелії [9] заприсягти, що з сього дяконенка нічого путнього ніколи не буде: таке воно було з себе непоказне, худе, пришиблене, миршаве та коряве. От же гляньте тепер, як я здорово помилився! Вийшов з сього корявого хлоп'яти не тільки що великий пан, а «великі люде», та ще такі люде, що, не знаючи, і вмер би, а не повірив, що се той самий корявий дяконенко, котрому мій Опанас проказував «Віpую»!

Мукосій тепер лікар, та ще який лікар! На весь Київ, на всю Київщину, та що Київщину, на всю... ну, хоч Європу!.. Хоч, може, в Берліні, Відні, Парижі його й не знають, зате він знає і Берлін, і Відень і навіть — що б ви думали? Не вгадаєте,— Мукосій знає Монако, бо й там він учився... Чому вчився? Звісно, чому — лікарювати. І справді, чоловік він «вчений» і добре вчений; хоча в способах і методі його гоїння людей нема нічого нереального, абстрактного; в своїх рецептах він завжди випише що-небудь таке реальне, що в аптеку за те «реальне» не менше треба нести як два карбованці...

Як і слідує всякому «вченому», Мукосій чоловік серйозний, одначе говіркий. Кілько я знаю лікарів, так вони мовчки пишуть свої рецепти, а Мукосій і пише, і розмовляє з недужим, і розмовляє не про недуг, а про що-небудь таке світове, що найбільш подобається недужому; з одним про начальство, з другим про бога і святих печерських, з третім про акції, з четвертим про вбожество; з тим про крамарство, з іншим про моральність; з тим про соціалізм, з іншим про жіночі жижки, груди або й про що інше трохи скоромне, про таке, що наше «Діло» [10] — так би зараз спихонуло... За словом Мукосій ніколи в кишеню не полізе; зате і вважають його всі яко «світ-

ського і приятного чоловіка». Про розум Мукосія нема що й казати: розум його свідчить вже самий лікарський диплом і патент на «доктора медицини». По-моєму, він і філософ, хоча Опанас і не вірить мені, і каже, що він не ручився б за філософію Мукосія, коли б йому довелося їздити та гоїти яку-будь убогу дівчину; але ж Опанас — чоловік заздрий; я сам добре знаю, що як у мого сусіда князя Пампушкіна або у банкіра Злодійзона занепадає нянька або бонна, так гоїти їздить ніхто другий, як Мукосій.

Політики Мукосій ніякої не вважає і сам її не має, бо так воно й подобає усякому російському «обивателю». Та й нащо нам політика? До чого вона доводить? Добре ще, як тільки до гріха, а то часом і до Верхоянська... Політика — се діло не наше, се річ н а ч а л ь с т в а; на те воно й постановлено від самого бога, щоб вигадувало політику, знало, коли яка політика потрібна, і давало прикази, коли обивателям яку політику слідує держати і як про неї розмовляти... Ну, а ми за начальством. Воно так і слід, і краще: по протоптаній стежці не задрипаєшся ніколи...

Ростом Мукосій не дійшов до звичайного середнього; на двадцять третьому літі він перестав рости; зате, нівроку йому, роздався завширшки. Звісно, природа своє надолужить; не там, так тут, а своє візьме. Ширина трохи обважняє Мукосія, та він привик до неї, він навик носити ще важче: інколи повні кишені напхає грішми і, байдуже, не втомиться і донесе усі гроші додому...

З виду Мукосій рудий, аж трошки червоний. Часом се вража йому. Покійна дяконіха Устя сподівалася, що хлоп'я буде тільки русяве, волосся буде «під тінь» чорному. Певно, що так би воно й було або хоч так би воно мусіло бути, коли б не прикинувся якийсь чудний недуг. У бурсі ще занепав був Мукосій: спершу на голові завелась всячина, далі прокинулись шолуді (може, з очей або з пристріту!), далі все волосся вилізло, мабуть, вилиняло. Нове хоч і виросло, і виросло гарне, густе, дебеле, та коліром не вийшло! Замісто «під тінь чорному», вийшло руде, наче новий мідний лембик.

Доктор Мукосій стоїть тепер на кінці четвертого десятка: хоч трошки і світить тім'я, але се не шкодить лікарській практиці; се ще більш додає Мукосієві шаноби і степенства, особливо в таких случаях, коли доведеться йому гоїти дівчину або молоду молодицю... Вже коли лисина світить — значить, кров перекипіла, вже лікарське око не зверне туди, куди не слід. Коли ж «правила науки» вимагають зазирнути за пазуху, так що ж, у лисого лікаря око нічогісінько не побачить, крім того, що слідує побачити лікареві «по правилам науки»... А до того, Мукосій чоловік жонатий.

Дітьми бог не благословив його: було двойко, так померли. Одначе Мукосій сподівається, що за допомогою своєї науки він підправить жінчине здоров'я і діти у нього будуть і вже такі, що не помруть. Що ся надія не дурниця, видно з того, що Мукосій половину своїх лікарських заробітків, тисяч десять карбованців щорічно, приховує в банках — «на дітей». Опанас базікає, що доктор Мукосій розуміє тут «якихось-то інших дітей» — може, дітей вбогого люду; але се неправда, бо я запевно знаю, що «на інших дітей» Мукосій щороку дає по десять карбованців на три дітські приюти. Знов же не забувайте, що Опанас, хоч і старий чоловік, але язикатий і верзе невідь-що, приміром, буцімто Мукосій зовсім «невінчаний». Про мене, хіба не все однаково, чи він двадцять разів вінчаний, чи ні разу; я знаю, що він чоловік жонатий, і досить. Але для людей се не так. Єсть, одначе ж, люде, що бачили у Мукосія і бумагу від попа, що вінчав. Опанас і проти сього десь висмоктав, що Мукосій вінчаний не з сією жінкою: вінчали його, каже, з Аграфеною, а ся Агнеса. Кажу: яке діло, чи вона Агнеса, чи Аграфена, аби вона жінка була, а яке їй ім'я приятне, тим вона і зветься. А ж її не питали тоді, як хрестили, як її назвати! Нехай вона буде хоч і Прозерпіна або Клеопатра, аби путяща людина була та вдачна до свого жіноцького діла — от що!

Вже ж і сам Опанас нічого не втне супроти того, що Мукосієва жінка — настояща людина «женського полу», як слід бути тому. З мене, кажу, досить і того, що я знаю з уст самого доктора Мукосія; а він казав мені, що одружився на двадцять шостому літі, одружився з Агнесою, дочкою якогось крамаря, одружився, люблячи її; ніякого віна за нею не добивався і не хотів брати, та вже сам тесть силоміць положив йому в кишеню два білети на п'ятдесят тисяч карбованців... Агнеса тоді була красавиця. Сьому не можна не вірити, кинувши погляд і тепер на Мукосіїху; очі у неї невеличкі, капельку біляві — побіліли від сліз за дітьми; вони тепер немовби в молоці, зате вони кроткі і спокійні. Треба великого знатця красоти і строгого критика, щоб ті молочні очі вважати яко ознаку невеликого розуму і величезного спокою. Бровки у неї вузенькі і з півдня такі чорнічорні, аж сині, наче те крило у ворона. Губоньки невеличкі, тоненькі, наче барбарисові ягідки; зуби і тепер свідчать, що колись були і білі, і широкі, і гострі; конечно, задля ідеальної краси можна бажати хоч наполовину вужчих, зате плечі, стан, долоні рук, ноги — так самі і говорять, що у Агнеси колись було добре здоров'я.

Важніша річ, що Мукосіїха, хоч і любить вбиратись, але не горда. Та чом же їй не вбиратись! Вона ж багатого батька дитина і не вбогого чоловіка подружжя. Часом вона вбереться так, що вбрання краще її самої: от тоді-то наші цокотухи

і почнуть верзти, що у Мукосіїхи «нема гострого ума». Запевно, що Мукосіїха вбиралась би ще краще, коли б не спиняв її доктор Мукосій: йому не жаль грошей на жінчине вбрання, але він не хоче, щоб на його подружжя заздрили люде... Та й те ще: ніяково б було, коли б стала гутірка, що жінка такого «досвідченого і вченого» чоловіка, як доктор Мукосій, так розкішно вбирається, що за одно яке її вбрання можна спорудити три «мужичі» хати з коморами і з усією оселею. Йому таки здається і те, що «добре вихованій дамі» не годиться надягати на себе «трохи не половину своїх достатків»; не через те, одначе, щоб від того було важко плечам Агнеси; плечі її, дяка богові, видержали б і втроє що важкіше...

Зате і сама Агнеса любить, береже і доглядує доктора Мукосія, а особливо побивається і пильнує про його здоров'я: щодня, як вернеться він додому з практики, вона зараз положить його любенько на канапі, сама подасть йому люльку, погладить по голові, поцілує в лисину і прийметься працювати коло кишені — значить, помагає йому в праці! Витягне гроші з однієї кишені в штанях, з другої, полапає в третій за пазухою, достане що є там, перелічить, бо не лічити ж самому доктору, їздячи по недужих, не роздивляться, хто скільки дав! Хто що дасть — доктор, не дивлячись,— в кишеню, щоб не бачила правиця, що взяла лівиця...

Доктор Мукосій не ласий до грошей, не скупий, щедрий. Отсе як перелічить Агнеса гроші з кишень, він і спитає:

— А скільки?

— Гарний сьогодня день: двісті дев'ять карбованців.

— Ну, дев'ять бери собі, а двісті сховай.

Він тільки любить, щоб праця його оплачувалась «по всіх правилах науки економії», і через те, коли в кишенях набереться менш двохсот карбованців, він промовить: «гидкий день!» — більш нічого не скаже і ввечері не поїде вже до недужих, а заверне до клубу, щоб там спочити за картами; часом повезе йому — і яку сотню виграє...

Найкращий заробіток Мукосієві літом; звісно, всюди жнива. Літом сотні недужих панів їдуть у Київ лічитися у Мукосія; він ніколи не торгується: хто що дасть, те й бере. До того він чоловік гуманний: грошей ніколи даром не бере. Приміром, випаде яка лиха пошесть: холера, обкладки, тифи, віспа — до таких недужих Мукосій ні за які тисячі не поїде, прямо скаже: «Я не спеціаліст, заразливих недугів не вмію гоїти! Шукайте кого другого». А чи так би зробив другий який лікар? Другому — що? Зовуть — і добре! Чи вміє, чи не вміє гоїти обкладки, а гроші візьме. У Мукосія таке м'яке та любляче серце, що в велику пошесть він і сам занедужає з одного жалю про людей. Особливо таким чулим до чужого нещастя став він з того часу,

як поховав своїх діточок: одного з обкладків, другого з віспи. Ім'я його яко лікаря від сього нічого не втеряло, а ще виграло, бо всі тоді завірились, що доктор Мукосій справді не спеціаліст на дифтерит і віспу.

Мукосієва гуманність знає і інші ще факти. По смерті його брата лишилася убога вдова з сином. Мусила вона перебратися до Києва, щоб віддати хлоп'я в гімназію. Доктор Мукосій прийняв її до себе, дав їй хату, поки вона знайде собі місце або квартиру. Одначе минув уже рік, а вона й досі нічого не знайшла, правда, я не знаю, чи й шукала вона, а Мукосій і виду не показує, що час би вже знайти їй квартиру. Ходить вона в нього за ключницю, але що йому з того: хіба у нього не стало б достатків найнять собі ключницю? Ніколи ні разу Мукосій не виговорить своїй невістці, як часом не донесе з базару п'ятака або хоч би й злотого, бо знає, що крамарі народ теплий...

Отакий-то доктор медицини Охрім Мукосій! Тим-то його у Києві всі знають, усі поважають, шанують; усюди він «свій чоловік», усюди він знає всі входи і виходи... Тим-то я і вдався до нього, щоб вивів мене «в люде». І не помилився я! Мукосій стрів мене радо, немов рідного брата. Опанас запримітив, що він з гордощами вітав мене, та се неправда; се вже така навичка у Мукосія, що він здається нібито гордовитий.

Розказав я Мукосієві усе як слід, як попові на духу.

— Давно б,— каже він,— так пора! А то я сам собі дивувався, що чоловік ти з головою, а лежиш, згорнувши руки, ніби замер...

— Справді, я був замер.

— Ну, я воскрешу тебе. Тільки знаєш, тепер такий бридкий час... Треба бережно... Про тебе, знаєш, що гадають! Так тут абияк нічого не вдієш... Треба: раз, доказати, що ти не т а к и й, а вдруге, щоб і мені не нашкодив... Ну, кажи ж правду: ти й досі т а к и й, як був, чи вивітрився?

— Себто як? Ти питай напрямки, а то я не розберу...

— Справді, нам нічого обиняками; кажи прямо: віриш в бога?

— А хіба ж у нас можна не вірити?

— От бач, бач! Зараз і вбік!.. Се я знаю, що не можна, знаю ще краще, що до чужої душі мені нема діла, але ж так, знаєш, задля людей... На видоці... Без віри не можна... Ну, говів ти?

— Хотів був, так занедужав...

— От бач! Яка ж се віра! Ну, та тепер якраз спасівка, говій швидше, та говій так, щоб усі бачили, що ти говієш!..

— Добре! Я й сам думав...

— Ну, тепер кажи: чи ти соціаліст, чи ні?

— Хіба сам не знаєш! Який з мене соціаліст!..

— Гм! А нащо ж ти свій хутір продав, коли ти не соціаліст?

— Продав, бо не вмів господарювати, та треба було і в Київ перебиратись: дітвора росте, час до школи.

— Гм! Так чом же ти у Києві хати не купуєш?

— Цур їй! Клопітно... Спокійніш чужу наймати...

— Чи чуєте! Се так говорить українець!.. Аж сором слухати! Хіба забув наш символ у пісні:

Збудуй мені хаточку з лободи,
А в чужую не веди!..

Годі! Коли ти не соціаліст — купуй хату, і баста! А не купиш — я тобі не товариш! Так прямо й кажу...

«Оце пісня, так-так що пісня!» — подумав я собі, а далі й кажу:

— Дорогі хати в Києві!

— Що ж, не дешеві. А ж ти за хутір взяв тридцять тисячів, на хату буде...

А їстиму що?

— Аби хата! Всі знатимуть, що ти не соціаліст... Я виведу тебе в люде: буде і хліб, і до хліба... Сім'я велика у тебе?

— Семеро дітей.

— Се добра річ — благословив тебе господь, а мене ні... А ще скажи: чи ти вінчаний, чи так?..

— Та ще як вінчаний! Не просто, а «с разрешения начальства».

— Себто як?

Я розказав.

— Бач, який ти завзятий! — промовив Мукосій і почав сповідати мене, як і про що я гадаю. Довго, довго сповідав і вкінець звернув річ на патріотизм...

— Патріотизм,— каже,— вимагає, щоб усі ми, як один чоловік, стали на допомогу урядові супротив соціалістів і нігілістів... Се наш обов'язок... Чи так?

— Авжеж! Тільки ж, бач, Охріме, чим же я запоможу? Не йти ж мені в жандарми або в поліцианти...

— Ніхто сього й не каже. А хіба тільки й світа, що у вікні — хіба чим іншим не можна?

— Чим же? Порадь.

— Буде на все свій час.

Ми попрощались. Охрім дав слово, що приїде до мене подивитися на моє життя і виведе мене «в люде»...

Вернувся я додому. Під клен — лежу. А думки так і осіли мене: чи не краще б воно було сидіти дома, хоч і мовчки, ніж іти «в люде»? Чи не лучче буде, щоб мене зробили божевільним, ніж «людьми»? І сюди гаряче, і туди боляче... Став радитись з Опанасом, з жінкою...

— Що ж,— каже Опанас,— і «не в людях» не смачно, та і в Нерчинську...

Мене при сім слові мов хто кип'ятком облив...

— Ні, ні,— скрикнув я,— нічого довго думати! «В люде, в люде!» Нехай веде Мукосій!..

«А минувшина! — наче хто шепнув в ухо.— Минувшина! Хіба втеряти її не страшно, хіба се не мука? Але ж один тому кінець!.. Коли вмирать, так час терять...»

III. ЯКИМ ШЛЯХОМ ДОКТОР МУКОСІЙ ВИВОДИВ НАС У ЛЮДЕ?

Тяжко ховати батька і неньку, ще тяжче спускати в могилу діток або подружжя, а чи відає хто, як тяжко ховати самого себе, самому лягти живцем у труну і чути, як справляють над тобою похорони!.. Та ще які похорони і хто їх справляє?.. Чудні похорони... Умер чоловік справді, по-людськи, по-божому,— все одно від чого б не вмер: чи з холоду, чи з голоду, чи об'ївшись, чи з пошесті якої,— вмер як слід, і годі! Тіло обернулось «в землю», бо сказано: «земля єси і в землю обернешся». Душу чи анголи на крилах возьмуть, чи нечистий потягне крюком — все одно, люде не бачать того, а тіло не чує... Вмер і годі: нема ч о л о в і к а, лишилося тіло: вберуть його, заб'ють в домовину, в яму засиплють і кінець... Чи поплаче хто, чи ні — байдуже. Знаєш, що по з а к о н у тебе поховають: паламар за четвертака подзвонить «по душі», піп за коповика що треба вичитає, і «со святими упокой» заспіває, і «вічну пам'ять» виведе... усе як слід, по требнику. Вірній всього знаєш, що тіла твого на улицю не викинуть і ніхто голосно не реготатиме, не радітиме, що ти вмер, бо першого не можна по закону, а останнього посоромиться зробити хоч який безстидник, хоч би сам київський Піхно [11]... А хоч би хто й реготав і радів, байдуже,— бо ти нічого того не чуєш, ти не чоловік, ти мрець — і тільки!

Зовсім що інше живцем лягати в домовину! Та як лягати?.. Положити в неї не тіло своє, а минувшину свою; ховати не тіло, а дух свій, свої гадки, свій символ, свого бога!.. І чутимеш на сих похоронах не плач дітей, не вбивання дружини, а сміх і регіт «благонамеренных» шпигів, злодіїв товстопузих. Радіють вони: по-їхньому «воскрес чоловік», блудний син «вернувся до отчого лона»... Як же їм не веселитись! Як не радіти!.. Хіба се не муки! І сам ти радієш з злодіями, ховаючи свою минувшину, сам клянеш її, сам кидаєш на могилу її не землю святу, а грязюку, багно, гній з свинушника і сам протикаєш його святу могилу осиковим колком...

— От до чого дожились ми, Опанасе! Чи думали, чи гадали коли ми з тобою, що доведеться нам так паскудно вмирати?..

Опанас нічого не відповів, тільки глянув у вікно, і на старих очах його блиснули два самоцвіти.

— Чи вмирать, чи жить? Чи до божевільних, чи в Тару, чи в «люде»?..

— Чи на гіллю! — скрикнув Опанас.— Чи в Дніпро!.. На гіллю — бридко: ніби собака; а Дніпра жалко поганити... Знаєте, що у мене єсть...

При сім слові двері — рип! Ба, на порозі Мукосій.

— Я,— каже,— забіг оце до тебе на хутилочку, на годиночку: пробі, ніколи, хоч розірвись...

— Чого це?

— Недужих — ось поки! — він показав пучкою на горло.— От до обіду дві години, а мені треба заїхати до десяти недужих...

— Як же ти до всіх поспієш?

— Треба поспівати, коли не хочеш з довгою рукою під монастир!.. Сюди-туди, треба всюди... Але не тратьмо часу, кажи швидше: купив собі хату?

— Е, який-бо ти швидкий! Се таке діло, що сім раз примір, а раз одріж...

— Добрий кравець зразу одріже... Та не про се річ, а коли так, так нічого верзти невідь-що,— купуй швидше. Завтра банк продає дуже добру селитьбу. Тисячів двадцять варта!

— Еге! Не по мені жупан шитий.

— Не витребенькуй, а купуй.

— Та де ж купило взять?

— В кишені... Ти послухай: селитьба добра, банк дешево продасть... Я декому шепну,— тисячів за десять купиш...

— Се знов якось ніяково. Кажеш: варта двадцять тисячів, а купиш за десять... Коли двадцять коштує, так треба двадцять і давать...

Мукосій аж підскочив та до мене:

— А що, хіба не правду я гадав, що ти соціаліст! Настоящий соціаліст! Хіба се не соціальна теорія: «Брати стільки, скільки варто матеріал і праця...» Що мовчиш? Ну, дякую тобі, що проговорився, а то б підвіз був ти мене під піддашшя...

Я злякався, не знав що й казати,— так наче заціпило. Спасибі Опанасові, виручив: глянув на мене та до Мукосія:

— Ви, добродію, не так зрозуміли... Ми гадаємо собі так: коли ми що купуємо непоцінно, так щоб люде не сміялись або не лаяли та не говорили: «Сякі-такі, покористувались чужим добром! Селитьба коштує двадцять тисячів, а вони її взяли за половину...» От що страшно...

— Дурні ви обидва, як бачу! Вибачте за се слово... Видно, що ви живете не з людьми, а в лісі. Жили б з людьми, то б знали, що кожен розумний чоловік мізкує своє добро дорожче продать, а чуже дешевше купити. Се таке світове, що й мала дитина знає...

— А по-нашому,— каже несміливо Опанас,— тут наче пахне оманою...

— По-нашому! — перекривив його Мукосій.— По-нашому! По-вашому так, а по-людськи виходить, що ви обидва соціалісти: напхали собі в голови прудонщини та й верзете: «Власність — крадіжка — крамарство — мошенство...» А за се знаєте що? Туди, де козам роги правлять.

— Годі-бо, не сердься. Ми Прудона [12] зроду не читали... А бач, так по-християнськи, страшно, щоб гріха на душу не взять...

Як зарегоче Мукосій:

— Гріх! Гріха боїться! Бач, який праведник! Так чого ж тобі і лізти в люде? Тобі дорога в Лавру та в схимники... Ха-ха-ха!

Мукосіїв регіт взяв мене за печінки: соромно стало, почервонів та мізкую собі, що б його таке сказати, щоб втерти носа Мукосієві, а він швидше за шапку та й каже:

— Ну, як знаєш... Хочеш «в люде» — купуй хату; не хочеш — як хочеш. Тільки знай, що поки нема в тебе своєї хати, я не поведу тебе «в люде». Сам посуди: хто ти? — пролетарій! Чого гадаєш? Іди купуй! Діло чисте, як скло,— а люде похвалять... Іди завтра в банк та купуй. Прощавай! Ніколи...

Що його діяти? Довго ми радились з Опанасом. Своя хата — діло добре, що й казати. Але справді, як же його викрутиться? Дорога, не по нашим грошам; дешево купить дорогу — чудно якось. Самим будувати — не нам за се діло браться: нічого не тямимо в будівлі. Не купити — розсердиться Мукосій, піде благовістити, що я соціаліст. Йому всі і всюди повірять — і зараз тебе, раба божого, гайда за Урал!.. Горенько наше. Кликнули бабу на пораду, розказали їй усе, що чули від Мукосія.

— Ану, стара, поверни своїм розумом та порадь нам! — каже Опанас.

— А ви селитьбу ту бачили? — питає баба.

— Ні.

— От, бачте, і видно, що у вас у бороді, вибачайте, гречка цвіте, а в голові на розум ще й не орано. Хто ж купує не бачивши? Хіба не знаєте, «завічного купця пугою б'ють». От що!

Ну, як же тут не сказати, що у баби справді голова мудра! Пішли ми, подивилися на селитьбу,— і баба з нами пішла.

Селитьба гарна; не така, як от у товстопузих банкірів, не така, як у багатирів-панів, не така, як у голоштанників-чиновників; а от така саме, як у заміжних панків, що і в кишені у їх колись було туго, мов засупонено, і голова на свистуна не походила, і так усе було по-людськи. На улицю домик на дев'ять вікон (у нас, звісно, по закону не можна, щоб вікна були до пари). Під вікнами насаджено бузку, липи і акації білої. Будинок дерев'яний, чепурненький; двір великий; на дворі дві комори, під ними льохи, далі конюшня, колодязь, голуб'ятник і те місце, що всім треба, а за сим місцем невеличкий садок: дві яблоні, три дулі та щось сливнику; квіток не видно, а щось воно ніби пахне, ніби воняє... Опанас каже, що воняє з «місця», а баба каже, що то пахнуть у сусіда квітки... І завели спірку: воняє! — пахне! — воняє! — пахне!

— Ти б пішов понюхав у тюрмі, як воняє, а тоді б ти й знав, що пахне, а що воняє... Хіба так воняє? Начебто я зроду-віку не нюхала!

— Коли нюхала, так і нюхай на здоров'я, нехай воно тобі «пахне»... Нюхай, піди носа приложи...

— А щоб ти не діждав, щоб я свого носа притуляла, господи прости, до .....!

— Годі вам,— озвався я,— у чужому дворі завелись...

Дворище баба вподобала і зараз розписала по-своєму: «Отут,— каже,— качки у мене полоскатимуться, отут гуси, отут поросятам загородить можна, а осьдечки коло саду стане місце на саж; можна вигодувати яку свинячку,— свої ковбаси будуть...» Подивилися в домі — і тут добре. Опанас каже, нібито стеля низько, мало воздуху, а баба спорить, що «так краще, теплій зимою буде»... Ходили, дивились, роздивлювались... А як би його у кого тямущого спитати, що воно варто?

— Як, бабо, на твою гадку?

— Хіба я знаю! Воно гарно, та хто його знає. Якби на хуторі, у нас,— ну, одні гроші, а в Києві другі...

— Розумна твоя річ.

Спитали квартального — і він не знає, але напутив нас до будівничого. Дали будівничому десять карбованців і почули від нього, що «коли що і на кого: можна дать і п'ятнадцять тисячів, а як на охотника — і більш; а як самому будувати, більш не вийде, як десять, одинадцять тисячів».

От сим я й заспокоївся. Значить, совість буде чиста, коли куплю за десять тисячів, і, глянувши на златоверхий, перехрестився та й кажу:

— Помагай, господи, час добрий! — а далі до жінки.— Чи купувати?

— Купуй.

— А ти, бабо?

— Куди люди, туди й я.

— Хоч і в соціалісти? — дратнув Опанас, не втерпів-таки.

— А бодай ти не діждав, стара собако! Щоб тобі на тім світі соціалісти лою гарячого за шкуру налили!..

— За що?

— Мало хіба ти допік мене?

— Ну, а твоя, Опанасе, яка рада: чи купувати, чи ні?

— Про мене — не треба, бо...— глянув на бабу і зупинився,— бо... дорого.

Баба визвірилася; немовби хоч і до зубів, так готова... Я аж затремтів. Коли ж несе господь квартального.

— Чи купувати? — питаю.

— Обома руками благословлю!.. Пора вам покинуть невідьщо... отой пролетаріат чи як його там! Пора, як і всі добрі люде... А нуте могорича! — Випили.

— Таке діло, що не можна... Станете господарем-власником, зовсім нове життя піде,— каже квартальний.— Станете побиватись не аби про які там незаконні речі, а про те, як би виконати свої обов'язки... А обов'язків чимало буде: перше діло, щоб дворник був «надежний»...

— Не злодій? — перебив Опанас.

— Не те! Злодій дарма, а щоб знав, коли і куди ви ходите, хто до вас ходить, про що розмовляєте, що гадаєте, і коли що — зараз давать знать...

Опанас аж поблід.

— Так се ми,— каже,— знов в опеку, та вже до дворника!..

— В яку опеку? Ніякої опеки! Закон по-твоєму опека? — гримнув квартальний.

Я швидше йому склянку калганівки... Випив, закусує і каже:

— Далі треба дивитись, пильнувати, щоб на улиці проти двору було раз у раз чисто, щоб у дворі не воняло, щоб з помийниці не лили де попало, а в одну яму; щоб з ями і з «місця» не воняло... От найважніші обов'язки господаря.

— Та й годі?

— Ні, єсть і інші, але вже не такі важні; приміром: світить «плошки» в царські дні, викидать флаги і якомога показувати радість в царські дні...

— Не купуйте, кажу вам, не купуйте! — радив Опанас на самоті.— Пом'янете моє слово, що наберемось ми великої халепи... По-моєму, краще вже хоч у Камчатку, ніж такі «обов'язки» нести...

— А що ж діяти, коли у нас інших нема?

— Хіба справді нема?

— Нема.

— Гарні ми «громадяни», чи нехай і «обиватели»! Се так до ладу... Не диво ж, що соціалісти...

— Що, що? — захрюкала баба з-за дверей.— Думаєш, я не чую, як ти пана на бунт напучуєш, у соціалісти підмовляєш? Та за се тобі знаєш що?

— Геть, стара відьмо! Остогидла ти мені! Іди доказуй! Чортового батька докажеш!.. Іди!

— Опанасе! Голубоньку! Що се ти! Подумай! — став я прохати його.— Схаменись! Ти, бабусю, не вір йому, се він з п'яних очей...

— Та вже на сей раз нехай, подарую... Справді, він п'яний... хоч в огонь, одначе, не полізе... Пам'ятуй же! Ось тільки нехай пан не купить дворища,— так от чорна земля, щоб і я так почорніла, коли не видам...

Оцим словом баба все діло порішила! Тут вже нічого міркувати було. Купуй, та й годі!

Купив! Купив якось чудно: грошей банкові я не давав, а купив якісь векслі у Мукосія, а він їх якось в банк, а банк якось засчитав... купив я якось руб за коповика, а банк узяв ті векслі знов руб за руб. Походило на якусь нісенітницю або наче на мошенство; але, як вияснив мені діло Мукосій, «по-людськи», так ніякої нісенітниці, ніякого мошенства не було, а просто тільки настоящий «законный коммерческий оборот». От як «по-людськи» і по-бабиному, а Опанас верзе, що се якийсь «гешефт»... Але ж...

От я й господар, власник. Тепер, бабо, зась тобі! Тепер я не соціаліст!.. Перебрались ми в с в і й д і м: як слід, по-християнськи освятили, панотець свяченою водою окропили усе...

Живемо! Баба землі під собою не чує. Жінка радіє, дітвора грається, Опанас сидить наче хмара, а я походжаю собі, заложивши, вибачте, руки назад, та згори дивлюся на всіх; на душі стало якось легко, тільки наче чого соромно, наче я що вкрав... Сам собі ради не дам, що зо мною діється: т а к о г о ще зо мною зроду-віку не було; ніщо й не болить і ніби нездужаю: на душі легко, а ніяк не засміюсь; наївся вволю, а ніби натще вадить...

— Опанасе? Що воно таке? — питаю.

— Не моє діло.

— А чиє ж діло? Хіба я вже не твій, а ти не мій? Кажи!

— Нехай Мукосій скаже, он приїхав...

Мукосій в хату, поздоровився з хлібом, з сіллю.

— Гарно у тебе,— каже,— гарно. От ще як постановиш отут софу, а тут повісиш «Сусанну», а тут розкинеш килимець,

а там постав «Амура з Венерою», так зовсім буде по-людськи. Та чи не забув ти, що треба справити вхідчини?

— Мабуть, що треба. Але кого ж кликати?

— Наших усіх треба. А ж ти тепереньки н а ш?

— Авжеж, ваш!

— Ну, наших і клич.

— Себто кого?

— А от у неділю приходь до мене увечері, так і знатимеш, хто н а ш і. У мене щонеділі збираються усі наші: я тебе зазнайомлю з ними...

Наступила неділя. Прибрався я гарненько у нову одежину, виголився, причепурився наче під вінець — і до Мукосія.

Боже, як гарно у нього! Світло-світло, хоч голки нижи! Квітки, килими, бронза і пахощі... Л ю д е й невеликий тиск, але доволі: і голова, і поліцмейстер, і три професори, аж п'ять попів, два жандармські офіцери, генерали і дехто з «именитого купечества». Усі такі веселі, сміються, шуткують, розмовляють так щиро, жваво, тільки, звісно, не по-нашому, а на «общепринятом литературном языке». Мукосій з усіма зазнайомив мене: кожен вітає так любляче, щиро, наче брата; кожен хвалить, що я купив дворище і поздоровляє; а поліцмейстер так прямо сказав: «Нам таких людей давайте и давайте!» Жандарми нічого не сказали, тільки похвалили, зате протопоп аж поцілував мене і промовив: «Тако радуется добрый пастырь о единой овце заблудшей и паки обретшейся». Панійок було мало, а панночок ні одної.

Найсердечній вітав мене професор фон Хапугін, чоловік літ за сорок; хоч і лисий, але ще свіжий; чисто виголений, тільки під бородою стирчало кущами волосся. Очі у фон Хапугіна чорні, палкі, привітні, як у французьких «провокаторів». Але і цілком він увесь так нагадував мені провокатора, що коли б я певно не знав, що я в Києві, так гадав би собі, що я в Парижі за часу Наполеона III [13] і що зо мною розмовляє настоящий провокатор.

— Давно чув я про вас, давно сердечно бажав спізнатись з вами,— говорив професор.— Такі люде, як ви... знаєте... світа стільки ви бачили...

— Довелось-таки поблукати...

— Мені аж заздро! Я от ніяк не виберусь, хоч би в Німеччину... Недостача грошей... дорожнеча... А може, й лучче, що я ніде не був... Самі добре знаєте, що тому, хто жив у Парижі, у Берліні, тяжко вернутися в рідний край... Тюрма у нас... ніякої волі нема!.. Ви згоджуєтесь на се?

— Та воно, бачте, як якої волі... От у німців своя воля, а у французів знов своя, а у швейцарів знов інша воля... Хто до якої привик...

— Але воля, воля!.. Можна дихати, говорити... єсть вольна преса... А у нас?.. «Киевлянин»? Ха-ха-ха!.. Цензура!.. Ви як мізкуєте про се?

— Як коли, а більше того, що народи освічені люблять порядок, а народи темні, хижі — тим давай самоволля... Там, де порядок заживе наміцно, там освіта і література мусять вимагати цензури яко органа попереднього, направляючого течію громадського життя, мислі і науки...

Професор запалив цигарку і промовив:

— Куди нам до порядків! Он у Європі можна не вірить і в бога, а у нас не можна не ходити до церкви... Іди, молись, ладан нюхай, поклони бий, свічки став, попа в руку цілуй... Хіба в Швейцарії так?

— Без бога ні до порога,— кажу я.

— Знаю. Але се народ так гадає, і на здоров'я йому! Народ без релігії — все одно що отара овець; але нам, людям інтелігентним! Бог мій — то моя власна совість.

— І в Німеччині є,— кажу,— релігія, а французи, так ті, звісно, католики, фанатики, не те що наші православні... настоящі християни...

Професор прикусив губи і пішов, а до мене зараз поліцмейстер:

— Чи подобається вам Київ?

— Ще й питаєте!..

— Справді, гарно тут жить, жаль тільки, що шинків мало та студентів багато... дівчат одбивають... А ви як до сього діла?

— Я жонатий чоловік... Колись було...

— Овва, і я жонатий, так що ж! Хіба се кому вадить?.. А гарні, ой, які гарні єсть дівчата! Учора одна приїхала... цимис!..— Поліцмейстер висолопив язик і облизав губи.— От коли маєте охоту, так поїдьмо повечерявши у музей: там є особлива кімната; без мене нікого з мужчин туди не пускають, а зо мною пустять... Поїдьмо!.. Вбий мене оцей святий хрест, варта того! Поїдьмо!..

— Смачна річ, та, бачте, я чоловік жонатий, а часом не втерпиш...

— Та й нащо ж його терпіти?

— Одначе ж — чистота сім'ї... святість браку... Коли б з сього не подумали, що я соціаліст!..

— Так тоді і я соціаліст!.. Нехай собі думають, що хто хоче, байдуже! Тепер ви и а ш чоловік, а хіба з наших бувають соціалісти? Та годі витребенькувати. Повечерявши, зараз в музей: подивимося на Венеру... Ай, гарна! На що вже святоша наш протопоп, а й він як побачив, так і відрізав. «Коли б,— каже,— не був я протопопом та коли б літ двадцять з плечей!.. Ой, палка, гаспидська душа!.. Так і дратує...»

Роздратував він і мене так, що я пішов швидше до панійок: гадав — хоч трохи смагу прожену, аж де там! Панійки аж потіють та, в карти граючи, ведуть речі про політику.

— Уже мені оця Австрія! Сидить вона в печінках! Коли б моя сила та воля, я б її, гадючу голову, от як! — і з сим словом вона одірвала голову дзвонковому королю...

— Ви якого погляду на Бісмарка? — спитала мене поліцмейстрова жінка.

— Розумна голова.

— Коли б нам такого?

— Нащо він нам? Та наш Ігнатьєв [14] хоч якого Бісмарка за пояс заткне, проведе і виведе.

— От же в Берліні не провів... Навіть у Туреччину завів, а з Туреччини не вивів.

— Та, бачте, не його вина, а воля начальства; а воно краще, ніж ми, знає що і до чого...

— Прошу, панове, вечеряти! — промовив Мукосій.

Вечеря була гарна: випили любенько! Випили за моє здоров'я: ще раз усі поздоровили мене і похвалили. Повечерявши, поліцмейстер зараз до мене: «Поїдьмо, завезу додому». Поїхали... Мабуть, не тією дорогою повіз він мене, бо вернувся додому вже світом...

Опанас дожидав мене, сидячи під ворітьми; але вздрівши, хто везе мене, швидше сховався. Покіль я націлувався з поліцмейстером, Опанас уже лежав у перині і хріп, нібито спав...

— Спиш, Опанасе?

— Коли б вже навіки заснути!

— Чого це так?

— Не бачив би, з ким ви їздите...

— Хіба що! Хіба поліцмейстер не такий чоловік, як усі люде?

— А вже ж такий: дві руки, дві ноги, одна голова...

— Не глузуй, Опанасе! А краще поможи вхідчини справити...

— А я думав одходну прочитати...

— Що ти!... Кому?

— Минувшині...

Щось тяжке повернулось у мене на душі. Молодість, жвавість, товариство, ідеї, народ, освіта, земля, воля, сніги, бори і Єнісей... Так оце все і встало передо мною... і страшно мені стало. Я аж затрусився, зуби застукали, наче п'ятерня у млині...

Опанасові, мабуть, жаль стало мене: швидше він до шафи, вийняв «очищену», налив повнісіньку чвертку та до мене:

— А нуте! На перший почин... швидше... разом...

Я проковтнув... скривився... в серці запекло...

— Дарма! — каже Опанас.— Се так з першого разу, далі привикнете... Се значить «заливать очі»...

Не минуло й півгодини, як в очах у мене заходили нові образи... Минувшини наче зроду не було... Передо мною стояла гарна, світла будущина: от я адвокат, от професор, от банкір, голова, губернатор... от я сила!.. Сила велика... Усіх я непокірливих давлю, усі мені в землю кланяються, вітають мене, поважають... Гарно!

— Давай, Опанасе, вдруге!

Випив і вдруге.

Контури на картині стали ще ясній... Далі, далі росту я до росту та вгору йду... От дійшов до того, що я став «чоловіком», а за спиною у мене наче хто співає: «Егда ж беззаконный Иуда сребролюбием недуговав омрачается... тебе, праведного судию...»

Обернувся, дивлюсь, аж баба навприсядки витинає, а Опанас рюмсає, наче мала дитина...

— Що це ви?

— З радощів, паночку! — каже баба.— Як узріла, з ким ви приїхали, так і зраділа, і зраділа... самі ноги носять!.. А він, дурний, плаче... От дурний! Опанасе! Дурню старий! Танцюй, гуляй!.. Ось ну!

Семени, Івани, надягайте жупани!
Ой гу!
О тепер моя воля, напитися добре дома!
Ой гу!

А Опанас рюмсає та рюмсає...

АНТІН КАЛИНА

I

Люблю я зелені степи нашої північної Вкраїни! Широкі вони, як море; довгі, як небо; безкраї, як воля і — нещодавно — були вольні, як гадка... І що за хороші-прехороші вони навесні! Не розкажеш, не спишеш і не намалюєш тієї степової краси... Зелений килим — море без краю; пахощі так самі і вливаються в груди, а груди від того нектару ширшають; серце б'ється вольній; чуєш, як по твоїм жилам перебігає-переливається степове повітря легке, свіже, упивне... Наче душа твоя під впливом того повітря розкривається задля того, щоб набрать вольних гадок; напиться кохання і любить, любить, любить... Любить світ — вольний, як сама воля; любить людей нагодованих і ситих, як хліб; любить дружину-дівчину гарну, як сама краса...

Хороша, чудовна, чарівнича краса наших степів вдень, не гірша і вночі. Дняний зелений килим вночі становиться темно-сизим оксамитом; дняне ярко-блакитне небо стало синім, м'яким; колір його так і манить, так і лащить твій погляд і якось принадливою цівкою ніжить душу. Раюєш собі під цим синім наметом, гаптованим та мережаним зорями... А зорі-мережки заграють до тебе, ніби жартують... Любуєшся на картину нічної степової краси, смакуєш раєве смакування; впиваєшся тим впиванням, яким може почастувати тільки степова, весняна, ясна і зорява ніч з своєю тихою, як могилки, тишею, бо як тільки вчуєш де людський голос, зараз пропаде, згине увесь вплив нені-природи: перед тобою виросте і заслонить красу її людська неволя, недоля, убожество, сльози матірок, крик голодної дітвори, гук ситих, нагодованих товстопузів багатирів-експлуататорів і всяких злодіїв...

А що за ранок в степу! От зайнялася зоря, почало дніти, стало займатись на світ; небо ясніє: із темно-синього переходить в блакитне. Над балками, над рудками та над ярами піднімається вгору, наче намітка, целена сивої пари. От і горобці зацвіріньокали; десь високо-високо чується пісня жайворонкова... Потягло свіжим ранковим вітрецем. Ген-ген з-за гори, з-за козацької, а може, й татарської високої могили випливає червоне сонце, і зразу неначе кров'ю облило кругом степ. Зелено-сивий колір трави, скропленої срібною росою, перейшов в червоно-зелений. Сонце йде повагом вгору, а в слід його міняється і колір степу: червоність меншає, трава здається золотисто-зеленою, мов хто побризкав її краплями золота... Гарно, чудовно гарно!..

Люблю я наші степи! Та чи й можна ж їх не любити?

Отакими-то степами літ тому двадцять чи що назад простував я раз до Криму. Простував один, сам собі; я, та гнідий Космач, та сірий Баско. Космач мене віз, а Баско стеріг уночі і мене і Космача.

Їдемо собі по степу, ніде нічого не видко — тільки небо та окіян трави, більш ні на чому зупинити свого погляду. Їдеш і здається — ніколи не доїдеш до села або просто до якої людської селитьби... Аж гульк! — почав спускаться в глибоку долину і бачиш: в балці під горою притулилось собі, пригорнулось село. Степові села огулом не похожі на села Полтавщини, не кажу вже Поділля. Нема в степових селах розкішних вишняків, не купаються тут хатки в зелені, мов качки в рясці на сажалці, як от в Полтавщині. Сади в степових селах, як і гаї, просто-таки дивовижа. Хіба що де-не-де в селі попадеться біла або жовта акація, та й то якась така хирява, худа, убога, неначе стара покритка на селі. Деревині, як і людині, треба води, а в степах — де там вода! Хіба в колодязі,

та й то на глибині сажнів 10—20. Тим-то степові селища й хистяться собі в глибоких балках, де все-таки вогкості більш, ніж на горі, і влітку задля городини посуха не так-то страшна.

Так ото їду я собі. Вже недалеко було до границі Таврії. Їду та варнякаю: «Степ широкий, край веселий — та й занапастили!» Аж ось лу-лусь! Віз боком, я з воза, а на мене клунки і Баско! Космач сам став,— розумна була коняка. Устав я, дивлюсь: еге!.. Обід надвоє! Що тут діяти — про запас колеса не було! Зирк сюди-туди — і села не видко. Ну, вже ж і не сидіти тут, курчат не висидиш. Узяв я загальмував колесо, щоб не котилося, та помаленьку й ньо! Проїхавши гоней двоє, а може, й більш, став спускаться згори, дивлюсь — селище! Зрадів. Добрався до першої хати, зараз тпрру! Впросився в двір, відпріг Космача і прийнявся лагодить колесо. На мій талан знайшовся в селі і стельмах і коваль. З'єднались. А поки лагодили, я розпитався, що за село і що за господар, у котрого я стояв на дворі. Село було Дідове і належало до власності генерала Крукова. Кріпацтво тільки що знесли. Господар мій, старий, сивий, як лунь, дід, звався Лука Калина. Родився він вольним, попав у кріпацтво, пережив його і вмер (потім через п'ять літ) вольним чоловіком.

Слово по слову Калина розказав мені, що його син поїхав з жінкою до Києва святим поклониться та й привезти додому його, Лучиного, внука Антона, котрий кінчає університет. Лука з сином Яковом викупили вже давно на волю Антона. Антін вчився в Н., скінчив гімназію, взяв золоту медаль, пішов в університет і тут бере медаль.

— Дякувать богові святому, не пропали наших триста карбованців, що дали генералові за нашого Антона... Чолов'яга з нього добрий вийде,— додав Лука, кладучи великий хрест.

Розговорилися дальш, я нагадав, що Калина вчився разом зі мною, тільки двома чи трьома класами йшов позаду мене.

— Ой та й жалуватиме ж Антін,— сказав дід,— як взнає про се!.. Шкода, велика шкода, що нема його!

— А коли він прибуде? — питаю.

— Хіба після Зелених свят [1] через тиждень, не раніше.

— Не маю часу ждати... Велика шкода.

— Ну, вже вертаючись, не минайте моєї хати... на перепутті; порадуєте і мене і Антона... Завернете?

— Добре, діду!

— По рукам!

Подався я дальше і аж до Покрови провештався у тім божому едемі, що Кримом зветься.

II

На перепутті прямо до Калининої хати, Антін вискочив до мене, пізнав і зрадів, немов своєму кревному...

На зиму мій Калина перебрався лікарювати в Отаву, і стали ми вкупі жить та поживать, та не довелося «добра наживать».

Молодий Калина був чоловік жвавий; хоч з себе непоказний, та зате річ котилась у нього, мов живе срібло. Гадки наші де в чім не сходились, але я вподобав його. Отже Опанасові не прийшовся він по серцю. Таки правду сказати, через те, що Антін був трошки космополіт і націоналізм вважав тільки як ближчу стежку до огульної мети: освіти, волі і економічного добробиту народів; а Опанас держався такого націоналізму, що інколи вдарявся аж у шовінізм.

До того ж і літа брали велику вагу! Калині здавалося, що за знесенням кріпацтва Росія не йтиме, а просто бігтиме на всі заводи шляхом реформ і прогресу. Опанас, хоч і похваляв визволення кріпаків і вважав його як справді велику реформу, але не вірив у швидкий прогрес Росії і на саму крестянську реформу дивився як наполовину недороблену... От як тільки зійдемося, зараз мій Опанас і почне допікати Калині.

— Так, так,— каже,— кріпацтво знесли, а жебрацтво заведемо...

— Господь з тобою, Опанасе! — підскочить Калина.— І де ти видав, щоб вольні люде стали жебраками!

— Вольні люде! — передражнить його Опанас.— Де ж вони в бога — ті вольні люде!.. Хіба мало начальства: десяцький, соцький, старшина, мировий, становий...— і почне викладувати на пучках начальство.— Скільки-то їх! Треба ж їм щось їсти: казна всіх не нагодує, від казенного вони з голоду попухнуть!.. От і виходить: і сьому дай, і тому дай, і те заплати, і друге, і п'яте, й десяте,— а з чого потягне крестянин?.. З землі! Гай, гай!.. Скільки-то тієї землі йому дають? Трохи більш, ніж на домовину,— та й ще плата яка за землю!.. Ні! З землі він навряд чи вконтентує і себе...

— Так по-твоєму ся воля нічого не варт? — гризеться Калина.

— Та вона-то варт — як ковалеві ухналь... От, якби з волею була землі достача...

— Тривай, буде уся земля народові!

— А панам що? — дратує Опанас Калину.

— Те, що й людям.

— Коли ж се воно буде?

— Буде колись!.. Не за горами! Діждемось!..

— Може, хто й діжде, та не ми! Куди нам куцим... Ми от,— говорить,— незабавом забудемо по-своєму...

— Овва! Не вгадав... Хіба забув, що тепер у нас і «Основа» [2] є, і книжки наські, і по-нашому учать...

— Поки Роменський (так прозивався в Отаві квартальний) не заказав,— так і учать; а завтра гримне Роменський: «Годі, «Основи» не треба! Досить видавати українські книжки! Годі вчити по-українськи в школах, і шкіл не треба!» Ну й послухаємо й замовкнемо всі, анітелень... Воля начальства!

— Ні, ні, Опанасе! Не такий тепер час! Тепер усюди розвивається і розвиватиметься національна освіта. Любов до рідного краю — тепер гасло самого уряду.

— Либонь, чи не так! Тільки слуги уряду, оті Роменські,— навряд чи так, як ми з вами розуміємо «любов до рідного краю». Рідний край у них — «начальство». Начальство у них — те праведне сонце, що живить, гріє і оплодотворяє усяку живу твар, усяку рослину... Без начальства, по-їхньому, і вода б повисихала усюди, і хліб би не родив; коли б не начальство, то б і сонце не гріло і не світило...

— Цить, цить, Опанасе! — перебиває Калина.— Так було, та не туди тепер діло йде.

І почне мій Калина у хмари заходити і викладати сподіванки на урядовий лібералізм і прогрес!

— Десять, багацько двадцять літ — і стане вся Росія вольною федеративно-конституційною державою...

— А жандарми будуть, чи ні? — лукаво спитає Опанас.

— Жандармам, от-от півроку не мине, як жаба цицьки дасть,— мріє собі Калина. А Опанас знов до нього:

— А хто ж правитиме «за царське око»? Хіба попи?

— Сам народ! Його виборні! — гукне Калина, схопиться з свого місця і почне бігати по хаті, міряючи долівку з кутка в куток. А Опанас сидить мов вкопаний: лікті впер у коліна, а голову вложив у долоні, та наче сам собі голосно думає:

— Так, так! Що й казати! Учорашні раби — а сьогодні республіканці!.. Швидко перескочили!.. В народі жадної освіти нема, шкіл нема, книжок нема, совість прикована до православія, над словом вартують становії, зверху над злиденною пресою сидить і давить цензура, у судах — тайна і хабарі, доноси і шпигство — аж пишаються!.. А зверху всього адміністративні різки й судовий кнут! Сибір і катірга... Хіба мало добра? Із такого добра та не вискочить в республіку?!.

— Не в республіку, а в федеративну монархію,— скрізь зуби процідить Калина. А Опанас ніби й не чує, та, знай, своєї:

— Оце так зараз усі губернатори, усі комісари, станові, жандарми і опиняться федералістами!.. Любо буде!.. Та жалко, що ми не доживемо того часу...

— Так по-вашому ж що? — питає його Калина.— Сидіть, згорнувши руки, та чекати, а нічого й не робить?

— Якраз навпаки! Треба робить, робить і робить...

І Калина робив! Він задля себе не жив: він був тоді справжній громадський робітник. Він і вчив і в недільних, і в щоденних школах [3], котрих тоді завелось досить в Отаві; він компонував і видавав шкільні книжки, завів безплатну книгарню; де прочув про вбогого, недужого — вже він там. Зате ж швидко і пішла про нього гутірка, що чоловік він «опасний» — червоний революціонер...

Весною 1862 р. скоїлись у Петербурзі пожежі. Почалася реакція... Недільні школи, книгарні скасовано... Почались адміністративні заслання...

— От яка у нас федерація! — усміхається Опанас.

Сердиться Антін, кусає губи, лається, а віри в скорий «случний» час не кидає і працює... Та й допрацювався до того, що зимою і його вивезено на північ... Зробилося се ось як.

Спимо ми собі, наче святі печерські праведники. Звісно, ніч на те бог і дав, щоб добрі люде спали. Не сплять уночі тільки злодії. Аж ось вже після третіх півнів як загуркотить щось у двері! Ми схопились, гадаємо: пожежа, та швидше до вікон. Ні, хвала богові, полум'я і вогню не видно... Тоді до дверей у сіни. Питаємо:

— Хто там?

— Свої люде,— відчиніть швидше!

— Хто свої? Кажіть!

— Свої! Хіба не чуєте? Поліція!

«А бий тебе сила небесна! Добрі «свої»!.. Цур вам, таким «своїм»! — думаємо собі та до них знов.

— Чого вам треба? Поліція вночі не повинна куйовдити людей! День буде для того. Не одчинимо — може, ви злодії!..

— Відчиняйте,— гукають знадвору,— а ні, то двері розіб'ємо!

— Спаси нас, заступнице усердная, мати господа вишнього! — промовив, хрестячись, Опанас і відімкнув двері.

Всунула ціла ватага поліції і жандармів.

— Тут живе Антін Калина?

— Тут.

— Де він? Хто з вас Калина?

— Ось я! Чого ви? Що треба?

— Вбирайтесь швидше, поїдете з нами.

— Куди?

— Тоді взнаєте...

Даремна річ змагаться! Вбрався. Взяли, посадили на сани з двома жандармами і поперли... Куди, за що? Про те пан знає... Се, бачте, так «сходила зоря нового життя»...

Кого господь бог не покарав адміністративним засланням, той ніколи, нізащо не зрозуміє, що значить — ж и т ь н а з а с л а н н і. Люде зовсім справедливі і вірні, котрі побували на каторзі в Нерчинську, а перед тим на засланні у Мезені, доводили мені, що в каторзі жити краще: тут чоловік знає, що відробить свій «урок», та й годі! Він і нагодований, і зодягнутий (вже як зодягнутий — але не голий!). Та одно слово — він к а т о р ж н и й, і годі! Інша річ адміністративно заданий. Чоловік не взаперті і, здається, не на прив'язі, а з місця йому й ступити не пустить жадний десятник!.. Треба зодягтись, обутись, квартиру і їжу добути, світло, тютюн — і се все за шість карбованців, бо більш казна не дає; а коли хто з родини перешле, то кільки перешле, стільки комісар відлічить з казенної «пенсії». Приміром, засланому хтось переслав сімдесят два карбованці — от уже йому цілий рік з казни нічого й не дадуть... Як же може чоловік прожити на шість карбованців! Та й оце не головна річ, а ось що: р о б и т и н і ч о г о, роботи нема — і тиняється чоловік, наче сам не свій, наче тінь!.. Читати нічого, писати — гм! Як же його писати, коли навіть коженний лист до брата, до сестри, до неньки йде спершу на цензуру до поліції... Яке ж тут писання, коли єдиний святий схованок людської гадки — л и с т и, і ті йдуть на цензуру...

Е, правду мій Опанас каже, що усі заслані — то великомученики і страстотерпці. Справді, вони мучаться, вірній сказати: їх мучать, мучать і духовно і тілесно. Хіба ж не мука приневолювати чоловіка, щоб він щодня потроху теряв образ божий, щодня потроху вмирав, і не давати йому вмерти... Умирання без смерті! Хіба се не пекло!.. Мені здається, коли б старого Данта заслали під назирець поліції у Царевосанчурськ [4] або в Царевококшайськ [5] хоч на один тиждень, він відрікся б свого «Пекла» і сказав би: «От де справжнє пекло!»

Одначе я не описую подробиці життя на засланні, цур йому! Нехай воно москалю сниться! Я так тільки кинув на папір до слова кілька штрихів про заслання.

Отож і привезли Калину у якийсь Царевомосковськ [6] — хіба їх мало в Росії є! «Отут,— кажуть,— живи!» «Живи» — коли там не можна жити; там можна тільки вмирати.

Калина опинився зовсім у новому світі. Нова природа: гаї, гаї і гаї без кінця! Зверху замість блакиті українського неба висять олов'яні хмари, а внизу під ногами сніг, сніг і сніг... Замість чепурненьких, огрядних домиків на місцях України, стоять чорні, наче осмалені, понурі і мрачні, як сам самоїд або чуваш, і непривітні, журливі будівлі... Замісто рідної речі чується чужа, начебто й знайома, та не своя. І люде, і звичаї їх —

усе чуже, нове... У Парижі, у Дрездені, у Лондоні Калина швидше б привик; менше б бачив чужого, чудного, ніж у тім Царевомосковську!..

Перший місяць життя на чужині здавався йому якоюсь вічністю!

Спізнався де з ким Калина, прийде в гості, сяде, мовчить, наче чого шукає.

— Скучно тут вам? — спитають його.

— І скучно, і тяжко.

— Се так з першого разу,— втішає його комісар,— поживете — привикнете. Ви тільки трошки приневольте себе: от про книжки забудьте, не згадуйте нічого т а к о г о... Так воно й байдуже!.. Житимете, як і ми... І ми ж люде...

— Ні! Не привикну я! — відповів Калина.— Ніколи, і вмру, а не привикну до вашого краю, до ваших звичаїв.

— Гм, не радитиму,— каже комісар,— бо як так, так воно, знаєте, тее... Довго прийдеться вам жити у нас...

І оце «довго» так і обів'ється довгою гадюкою круг Калининого єерця.

Ідуть дні за днями, ночі за ночами — не йдуть, а тягнуться, лізуть, мов черепаха: довгі, довгі і кінця їм нема! Зранку бажає Калина, щоб швидше ніч прийшла; прийде ніч — бажає, щоб швидше світало... і так щодня!

І день іде, і ніч іде [7],
і голову схопивши в руки,
дивуєшся — чому не йде
апостол правди і науки...

IV

Раз якось не спалось Калині; чого вже не робив: і на той бік повернеться і на другий, то засвітить світло, почне читати книжку — от наче дрімає, потушить — а сон і втік!.. Гуде вітер у бовдурі; свище сніг у вікна; мороз на даху гвоздя рве та стріляє, а в Антона на душі і трудно, і нудно: думки так і лізуть одна за другою! Як то добре, хоч і з злиденною долею, жилося в Отаві! Час не йшов, а летів! Там була робота по душі та були приятелі! Там його старий і стара! А тут?!

Гадає так собі Калина, як ось щось як задзвонить до нього в хату — він так і підскочив. «Господи! Чи не знов синьомундирнії гості [8]! Вже ж більш нікому в таку пізню добу та в таку завірюху!» — подумав він. Взяв світло, пішов до дверей.

— Хто там? — питає.

— Свої! Відчиніть!

— Хто свої? З поліції?

— Ні, від Кабанова.

Одступило у Калини від серця. Відчинив.

Ввійшов у хату чоловік, увесь обліплений снігом, так що не можна було вгадати, який він з себе, чорнявий чи білявий.

— Що вам треба? — питає Калина.

— Так і так... Послали пани,— вибачте, що вночі,— нещастя у нас велике: панночка у нас занедужала вельми. Лікаря нема дома, десь на села поїхав... Просять пани вас швидше.

Калина не змагався, швидше убрався, надяг кожух і вийшов. Під воротьми його ждали коні.

Прийшов Калина до Кабанова, питає:

— Що таке у вас?

Обступили його разом усі: і Кабанов, і його жінка, і мати, і небога.

— Поможіть! — просять.— Наша Марина занепала, та так зразу... Ще недавно пила, їла, розмовляла, жартувала. Знаєте, яка вона весела,— та зразу як ойкне!.. Так і покотилася...

— Де ж вона?

— В своїй хаті. Ось ходімо до неї.

На багатім ліжку з горішини прикрита до грудей шовковим червоним одіялом лежала недужа. Чиста, тонка, біла, мов сніг, сорочка, застягнута під самим горлом, покривала дівочі груди, котрі так і колихались то вгору, то вниз. Недужа тихо, але глибоко стогнала. Очі у неї були до половини заплющені; густі русі коси, наче шовк, вкривали подушку з обох боків голови. Високі та тонкі брови зблизились до рісниць... Довгі рісниці здавались вогкими... Губи бліді; на одній щоці, мов великодня крашанка, грав рум'янець... Усе лице з'являло якусь незвичайну простоту, тихість, покірливість і наче тугу і журбу... Калина тихесенько наблизився до ліжка.

— Не бійтесь, не розбудите! Вона не спить,— промовила Кабаниха.

Підійшов до ліжка Калина. Зараз, звичайно, за руку недужу: живчик полічив, температуру виміряв, здвигнув, звичайно по-лікарськи, плечима і замислився. А недужа тим часом розкрила свої чорні, широкі очі, і погляд її впав якраз на очі лікаря... Калині здалося, неначе якась електрична іскра пробігла по ньому...

— Се ви? — стиха промовила недужа.— Господи! Се ради мене вас серед ночі скуйовдили!..

— Дарма, дарма! — відповів лікар, дивлячись в її блискучі очі... «Таких очей,— подумав Калина,— я ніколи не бачив...»

А ті ж самі очі він бачив ще вчора!..

Недуг Марини затягся і вимагав пильного лікарського догляду. Місцевий лікар забавився на селах. Калина мусив двічі і тричі навідуватись до недужої і просиджувати часом дві-три години біля ліжка, висліджуючи, як іде недуг. Молодий

лікар не те що щиро, любовно, сердечно, по-лікарськи доглядував і лічив недужу, а, сидячи біля неї, чувствував, що лихо заслання хоч на годину відступає у нього від серця.

Приїхав і місцевий лікар. Недужа сказала, що нізащо не хоче переміняти лікаря, що Калина хай лічить її до кінця. Сам місцевий лікар — з жидів він був — згодився, що краще лічити тому, хто почав і хто слідив за розвоєм недуги.

На десятий день недугу увечері уся Кабанова сім'я пішла до церкви на всеношну; назавтра було якесь велике свято... Калина сидів, звичайно, біля недужої, котра ще не здоліла підводитися з ліжка.

— Чи ви скажете мені правду? — спитала вона лікаря.

— А чом же не скажу? Скажу.

— Ну, глядіть же! Говоріть правду, тільки правду, не викручуючись, просто. Одне слово: чи видужаю, чи вмру я?

Калина здивувався.

— Господь з вами! — відповів він.— З чого се ви взяли!.. Ще тиждень, і ви встанете...

Недужа глянула на нього, і знов йому показались її очі не звичайними її, а тими електричними, котрі він бачив у перший вечір недугу...

— Так не вмру? — допитувалась вона.

— Чим хочте поручусь, що ні.

— Ну, добре! Глядіть же, бо у мене є велика тайна... Я її повинна сказати...— недужа на хвилиночку замовкла і далі тихо промовила,— сказати вам...

— Мені? — дивувався лікар.

— Еге, вам, іменно вам, тільки вам і більш нікому... Не дивуйтесь! Не дивіться так чудно на мене... Коли ви правду кажете, що я видужаю, так нічого спішити, я й видужавши скажу... А коли думаєте, що я вже не встану, я мушу тепер сказати... Я не хочу заносити в могилу своєї тайни...

Лікар не знав, що казати: і туди гаряче, і туди боляче... І недуг йому здавався страшним, тяжким, і промовити «бог знає» — у нього нехватало сили... Він не був твердо завірений, що недуг не візьме іншої, небезпечної для життя путі, але сказати це недужому — ні, не можна!.. Лікар мовчав.

— Що ж мовчите? — питала Марина.— А я ж прохала у вас правди! Говоріть правду! Смерть мені не страшна... Коли вмирать, то день терять... Так умру?

— Колись умрете.

— Я не про «колись» питаю вас. Се я й без вас знаю, що живою не опинюсь на небі... Але не «колись», а на сей раз! Чуєте?

Вона взяла його за руку і пильно-пильно глянула йому в вічі.

— Ні, ні! Не вмрете... Не повинні! — якось наче скрикнув Калина і встав з свого місця. В сих коротких словах його, в цьому «ні, ні!» можна було запримітити незвичайну ноту: якимсь сердечним криком, якимсь пекучим болем віддавала від себе відповідь лікаря...

— Чого ж ви встали? Сідайте знов... Я вам вірю... Вірю, що на сей раз не вмру... Ну, і добре!.. Видужавши, я вам скажу свою тайну.

V

Запізно вночі вернувся Калина додому. «Я вам скажу свою тайну» — віддавались в ушах його Маринині слова... «Вам, іменно вам, і тільки вам».— «Чого ж се так, що тільки мені? Яка у неї тайна? Чим таким я завірився їй так, що вона свою тайну ввірить мені, а не кому іншому?..» Такі гадки снували у голові Калини, не даючи йому ні сну, ні спокою. Та він і не мізкував про сон: не сон у нього був на думці! Сяде він біля столу, замислиться, сидить, гадає; схопиться, закурить папіроску і почне бігати з одного кутка хати в другий...

— Що ж се таке діється зі мною? — спитав він голосно сам себе. Зітхнув Калина; серце його розширилось і відтіля видетіло те слово, якого він довго не смів сам собі промовити. Слово «я її люблю!» Та чи се справді ж? А серце в відповідь до нього: «Для любові нема ні московки, ні циганки...» — Так, так!..— розмовляв Калина сам з собою, ходячи по хаті.— Так, я її люблю, люблю!.. Московка! Гм, хіба серце на се вважає? Хіба воно шукає національного відгуку? Ні, йому потрібен відгук серця д і в о ч о г о, люблячого... А чи те серце буде у московки, чи в польки, чи у німки — все одно! Воно с е р ц е, воно л ю б и т ь, і в сьому, тільки в сьому вся сила, та сила, котра навіки зближає мужчину і женщину!»

І знов Калина ходить по хаті і знов собі мізкує-гадає: «Ну, люблю, люблю, а чи любить вона мене? А коли любить, то що з того? Хіба що з сього буде? Даремна річ!.. Овва! А хіба закажеш серцю, хіба воно вважатиме на те, чи буде що з того кохання, чи ні? Ну, певно, що не буде, та хіба зупиниш його? Хіба приневолиш не кохати? Не буду я його неволити, хай кохає — кого знає!.. Що буде, те й буде!.. Не всі ж тії вінчаються, що вірненько кохаються. Аби вона мене кохала — от і усе! За одну хвилину щастя-кохання, господи, скільки-то літ можна віддати отакого життя, яке я тепер справляю... Будь же, що буде! Кохай, моє серце, люби! Я тебе не неволитиму!»

Стало вже дніти надворі, як Калина сплющив очі і заснув. Минуло ще тижнів зо два, поки Марина зовсім одужала.

Марина була сирота. Після батька вона зісталась п'яти літ, а після неньки десяти. Її і старшу сестру Надежду забрала до себе рідна їх бабуся по матері. Але тут мало звертали уваги на виховання сиріт. Та й нікому було: бабуся була стара вже, вважала тільки на те, щоб діти молились богові, щоб були гаразд «до лиця» одягнуті, щоб не пропускали служби божої та щоб біля них була гувернантка. Син її, дядько сиріт, був чоловік з природи здорового та малоосвіченого і розвитого ума, а до того на його руках було велике крамарське діло. Не мав він часу піклуватись про освіту і виховання своїх небожат. Взяли до дітей гувернантку з Москви. Се була інститутка — з патріотичного інституту, дівчина вже немолода, літ за тридцять, з себе негарна, непоказна, більше мовчала, ніж говорила, і ще менше мислила... Нагадувала вона доброго старого кота. Всю увагу в освіті гувернантка звернула на французьку мову і музику, а в Марини якраз не було вдачі ні до мови, ні до музики... Їй подобалось Євангеліє, іменно його історична частина про Христові муки... Не вподобала її гувернантка, ославила її дівчиною лінивою, непокірною і без розуму. Перемінили гувернантку, привезли другу з Москви ж таки, панну Уткіну. Строге, серйозне лице Уткіної, але з виразом розуму і волі, спершу лякало Марину; потім вона до нього привикла. Вчиться Уткіна не приказувала Марині, а радила, і вчення в них пішло добре. Уткіна давала їй дещо прочитати із Пушкіна; познайомила її трохи з історією і, може б, і навернула те, що було вже пропущено, та, на лихо, не пройшло й трьох місяців, як вона занедужала і вмерла. Більш гувернанток вже не брали, і Марині ніхто вже не суперечив вчитися, «як сама знає». Так вона росла й зросла собі спокійно, не спішачи. Що найкращого було у Марини — так її голос. Заговорить вона — і мов дзвенить срібло молодих, дівочих, чистих літ. У духовній стороні найбільш розвилось релігійне чувство і прихильність до вбогих і старців, а тих і других вона бачила круг себе доволі. Євангеліє до того мало вплив на розвій у Марині остраху зневажити або зобідити слабішого. Вона любила Христа більш всього і всіх, любила його глибоко, міцно, але якось боячись. Людей силкувалась «усіх однаково любити». Одне слово: Марина на сімнадцятому літі була натура не зіпсована, хоча й неосвічена і без розвою.

Тим часом у Царевомосковськ стали засилати різних засланців, а поміж ними були люде освічені. Засланці бували у Кабанова, спізнались з його небогами. Марина з охотою і з увагою слухала розмови засланців, сама розпитувала їх, і в ній збудилась цікавість знати, піднялося бажання в ч и т и с я, ч и т а т и. Тут знов випала притичина і перепона. Маринина сестра вийшла заміж у друге місце і взяла туди з собою

сестру. Нове місце було ще більш глухе і темне, ніж Царевомосковськ; вчиться тут вже шкода було, та й не до того: щодня або у Маринииної сестри гості, або вони у кого в гостях. Так провела Марина півроку і вернулася в Царевомосковськ за тиждень до свого недугу.

VI

На засланні, як і в тюрмі, час не йде, а лізе, наче рак: години здаються днями, дням же кінця немає. Особливо тяжко доводиться українцям, засланим на північ, в кінці марта і з початку квітня. В сю пору у нас на Україні вже сади сметаною залиті, бузок кадить своїми пахощами, жито інколи вже до пояса буває, а на півночі в сю пору стоять ще такі «утреннички», що в кінці квітня трапляється їздити саньми, а на річках лід, мов у нас на Різдво [9]. От у сю-то весняну пору найбільша нудьга нападає на українців у засланні. Нудно і тяжко, тяжко і нудно!.. Чоловік привикає навіть до тюрми, але українець ні вовік не навикне до північної весни, і північний чоловік нізащо не зрозуміє отієї в е с н я н о ї нудьги і туги засланих українців.

Калина доволі часто бачився з Мариною. Хоча до Кабанова ходив рідко, раз у тиждень, але вони, не змовляючись, стрічались у знайомих... Недаром же говорять: душа душу чує, серце серцю вість подає. Ніколи ні разу ні Калина, ні Марина не промовили ні єдиного слова про кохання. Марина любила слухати, як Калина розказував про природу України, про її людей, про її історію, страждання. Калина примічав, що його речі западали глибоко в серце Марини. Любила вона слухати, як він читав «Кобзаря», хоча й не завжди розуміла Кобзареву поетичну красу. Частіше усього вона просила його читати «Признаніе» Гребінчине і «Полтаву» Пушкіна. Справді, Калина так добре читав, що кожне слово його виявляло те чувство, яке хотів виявити автор. За зиму доволі вони всього прочитали.

Прийшла і в Царевомосковськ весна: сніг зник, висохло, зазеленіло, стало тепло, повіяло справжнє весняне повітря, весняне чувство. Груди розширялись, дихали ширше, легше, глибше, наче бажали, скільки мога більш втягти в себе того повітря... Справжня весна, але ж і по календарю вже була половина квітня.

Кабанови спорудили маївку і закликали усю молодіж; а й молодіжі тієї було не геть-то, бо і всіх мешканців у місті було півтори тисячі... Маювати почали зараз з обід; находились, набігались, наспівались доволі і потомлені вернулись до Кабанова в годині дєсятій вечора. Калина, вертаючись, стрів якогось недужого і, даючи йому пораду, відстав від товариства. Коли прийшов він до Кабанова, тут вже усі були «на місцях»: біль-

шість грала в карти, а дівчата і парубки вигадували «фанти». Пристав до них і Калина.

— Що тому робити, хто вийме фант? — питають.

— Той повинен одкрити кожному свою тайну або вгадати чужу.

— А коли в мене нема ніякої тайни? — озвався Калина.

— Се не може бути. Як-то... Чоловік без тайни! — перебила його Марина.— Самі ви говорили, що в житті кожного чоловіка є що-небудь таке, така сторона його історії, що б хотів вирвать її...

— Овва! Так як же можна говорити таку тайну?..

— Ну, чужу вгадуйте!

Фант вийняла Марина. Пішли вигадки, регіт, веселості. От дійшла її черга й до Калини.

— Приходьте завтра, як звечоріє, на сьому самому місці я скажу вам справдешню свою тайну,— шепнула вона йому на вухо.

Калину мов приском хто обсипав, одначе, щоб «одвести очі», він зареготав і голосно сказав:

— Якраз так! Се справді моя тайна: я боюся мерців...

— Ви, ви? Лікар — мерців боїтесь? — покотився сміх на всю хату...

А Марина глянула на Калину так, що в тім погляді він зрозумів — все.

Сказаної години на другий день Калина був в домі Кабанова.

— Чи дома? — спитав він лакея.

— Старої нема, до церкви пішла, а пан з панією внизу у себе.

— А панночка?

— Тут, у себе. Заходьте.

Калина пхнув лакеєві карбованця і пішов в залу. А лакей не встиг причинити дверей, швидше побіг до скляного бога, щоб протерти очі дарованому карбованцю. В залі не було ще світла, а в другій кімнаті, котра звалася «класною» і в котрій жила Марина, вже світилося. Калина повернув туди, двері з зали були відчинені. На порозі стояла Марина: лице її жевріло, очі горіли, груди піднімались високо — видко було, що вона ж д а л а, що її т а й н і тісно сидіти у неї в грудях, вона силкується вирватись з них, вилетіти на простір!.. Марина мовчки взяла Калинину руку, міцно стиснула її і, вставивши йому в вічі свої, спитала:

— Ви любите мене? Еге, любите? Кажіть!

Калина ні слова не промовив, наче заніміли уста його. Та й що йому було відповідати?

— Еге? Так? Любите? — допитувалась Марина, не зводячи з нього своїх очей.

Калина чув, як дихали у неї груди, як стукало у неї серце! Не випускаючи її руки, він переступив поріг і м'яке, свіже волосся Маринині голови притулилося до його щоки, вогкі губи її обсипали його лице поцілунками... Калина обняв її, кріпко-кріпко притиснув, і уста його, мов п'явка, впилися в її уста.

— Оце моя тайна! Оце вона! — промовила Марина.— Ти мій! Мій! Тепер я щаслива, тепер я хочу жити! Ти мене любиш?

— Хіба не знаєш?

— Знаю, знаю! Мій милий, мій любий! Бери мене, вези куди хоч, де ти, там і я! Я твоя!

— Моя! Але я засланець...

Марина закрила його уста своєю маленькою долонею, схилила своє лице до нього на лице — і дві сльози з її очей покотились по його щокам...

— Чого ж плачеш, моя голубонько?

— Сама не знаю. Так мені тепер гарно, така я щаслива!..

Калина здригнув і подався назад — йому показалося, що ніби хтось перейшов по залі.

— Чого ти лякаєшся? Тут нема нікого. А хоч би хто й був — байдуже! Нехай усі бачать, нехай усі знають, що я тебе люблю, що я твоя, твоя навіки!

Марина замовкла. Тихе спокійне раювання обгорнуло її, налилось і в душу, і в серце, наповнило усю її!.. В такі години не можна говорити, хочеться мовчати, боязко, щоб цієї тиші не зрушити, щоб не пролити й краплі свого першого раювання. Такого раювання вдруге вже ніколи не буває.. Марина нічого й не бажала; чого їй бажати і нащо? Він її любить, він тут, з нею, біля неї!

Минуло кілька хвилин. В передній кімнаті рипнули сінешні двері. Марина взяла швидше свічки з своєї кімнати, поставила в залі і стала ходить з Калиною по хаті. Ввійшов Кабанов.

— А, добрий вечір! — обернувся він до Калини з такою приязню і таким сердечним теплом, яких Калина ніколи ще не запримічав у нього.

«Скажу все дядькові! — подумала Марина.— Він такий добрий...»

— От добре, що ви прийшли, а то я хотів посилати за вами, чи не треба чого, в губернію завтра їду.

— Що так несподівано? — спитала Марина.

— Таку вістку одержав, треба швидше їхати.

— Що ж там мені в вашій губернії? — промовив, зітхнувши, Калина.— Волю привезіть, от що!..

— Аби дали! З радістю б привіз!

— То-то що не дадуть! А без волі — що ж мені треба? Нічого!

До пізньої ночі сидів Калина у Кабанова, так йому гарно було дивитися на Марину і розмовляти з Кабановим — йому показався він другом, братом...

VII

Антін і Марина рішили, що Калина напише просьбу, щоб його вернули на Україну або хоч дозволили переїхати з Царевомосковська в губерське місто; коли ж не дозволять до осені, так вони й тут звінчаються.

— Не віддадуть тебе за мене!

— Хто? Бабуся? Дядько? Хіба я річ яка, щоб мене віддавати? Хіба я їх питатиму? Хіба сама не піду?

Просьбу Калина послав, а відповіді нема й нема...

— Чого її ждати? — говорила Марина Антонові.— Хіба не все одно — звінчаться; прийде, так і тоді прийде.

— А хто ж нас звінчає?

— Піп!

— А бумаги у тебе є?

— Які бумаги? Нема ніяких. Хіба треба?

— То-то бо й то, що треба, а їх ні в мене, ні в тебе нема. Треба спершу добути їх: мені од губернатора, а тобі метрику з консисторії... Без бумаг трудно, тутешній піп ні оден не звінчає без благословення бабусі і дядька.

— Так що ж! Скажімо, скажімо зараз їм, попросім благословення!

— А не дадуть? Тоді що? Зіпсуємо все діло. Тепер ніхто не знає, що ми кохаємось, а довідаються — тебе одвезуть до сестри.

— Мене — одвезуть?! Короткі руки!

— Ну, мене перешлють у друге місце...

— А я за тобою.

Антін кріпко обняв її, поцілував і вговорив не спішити, а чекати, щоб не скуйовдити лиха. А тим часом нишком та тишком хлопотати метрику.

Сімнадцятого липня був день Марининих іменин. Гостей поздоровити і попоїсти пирога-«іменника» зійшлося до Кабанова стільки, скільки можна було зібратися у Царевомосковську. Марина була якась смутна, бліда — се всі запримітили, і кожен, поздоровляючи її, питав, чи здорова вона? Холодно вітала вона гостей, не відходила з-під вікна, ждучи не діждучись Калини... А його нема й нема! Йому б слід прийти першим!.. От вже й «іменник» на столі, вже всі сіли, їдять, а Калини нема.

— Чи бач, небого,— заговорив Кабанов до Марини,— який гордий та недобрий наш лікар! І не прийшов поздоровити тебе та випити тобі на здоров'я!

— Хто се? Калина? — спитав ісправник.

— Еге!

— Ба! Він би й обіруч та ба! Й не прийде!

— Чому? — здивувався Кабанов.

— Далеко вже він досі!.. Хіба ви не знаєте? Уночі прибігли з губернії жандарми, вхопили його і повезли в губернію... Губернатору на щось він здався,— говорив ісправник, пхаючи в рот «іменника».

У Марини випала з рук виделка!..

Ісправник глянув на неї, на Кабанова і говорив:

— Але, певно, його не надовго відсіля взяли; я так міркую, що днів через два-три його вернуть або зроблять лікарем у губернії; там тепер треба лікаря, а губернатор знає, що Калина добрий лікар.

Ніхто на се не промовив ні слова. Марина хотіла б вірити словам ісправника, але якась невидимка шептала їй: «Бреше, бреше! Не вір!» Викрепилась вона, їй здавалося, що вона ні в однім оці не видала себе. Але ж! Їй здавалося, а проте не так було, бо в цілім Царевомосковську давно вже ходила гутірка, що Марина закохалася у засланого лікаря...

Як його списати те, що було на серці у Марини або в Антона! Та, по-моєму, й нащо се списувати! Не трудно зрозуміти і так.

Минув тиждень, довгий, безконечно довгий, безконечно тяжкий задля Марини тиждень! Калина не вертався, ні вісті не слав про себе, де він, що з ним?

У неділю Марина, сказавши, що йде до церкви, пішла до ісправника. Ісправник дуже здивувався, побачивши в себе Марину.

— Чи ви чесний чоловік, чи ні? — спокійно і строго спитала його Марина. Ісправник двигнув плечима, скривився і не відповів нічого.

— Коли ви чесний чоловік,— говорила дальше Марина,— я вимагаю, щоб ви мені правду сказали. Чуєте? Говоріть!

В голосі її гуділа така спокійна та увірена в своїй правоті нота, що ісправник зразу зрозумів, що тут непереливки, що крутиться тут нічого, а треба або відповідати прямо, чисто, або зробити вельми незвичайне навіть для поліціанта діло: випровадити з своєї хати дівчину, не відповівши їй ні слова. Він глянув ще раз на Марину, і йому показалося, що перед ним стоїть та велика моральна сила правди, котра нікому не спустить, нікому не зверне, ні перед чим не стане, поки не доб'ється до свого. З такою силою шуткувать нічого.

— Питайте, що вам треба? — одповів ісправник.

— Де Калина?

Ісправник спустив очі вниз.

— Єй же то богу, не знаю! Його повезли в губернію...

— Нащо? Хто написав донос на нього? Ви?

— Побий мене святий хрест, не я! Нехай мені руки по лікті відсохнуть, коли я хоч...

— Годі, годі! — перебила його Марина і повернулась, щоб іти.

— Тривайте! — зупинив її ісправник.— Можна довідатись, де Калина. Я знаю все...

— Так чом же ви не кажете?

— Але ж потривайте! Я не те знаю, де він, а те, нащо вам се треба знати... Я все знаю, думаєте — ні?

— До сього мені нема діла. Коли знаєте, де він,— кажіть!

— Я сам був молодий... Я колись кохав...

Марина обернулась і, не промовивши ні слова, пішла додому, а ісправник тільки руками розвів услід неї і промовив: «От яка! Бідова!..»

Того ж таки дня Марина сиділа під вечір у своїй хаті і сумувала, нагадавши, як то недавно в сій самій хаті, в таку ж пору вона була щаслива, а яка вона тепер безщасна! «А він? Він, мій Антін, де то він? Що з ним?..» Вона схилила голову на стіл і так загадалась, що й не примітила, як увійшов дядько.

— Марино, серденько! — сказав він, сівши біля неї.— Скажи мені по правді, чого ти сумуєш? Чого вбиваєшся? Глянь на себе: яка ти стала!

Марина вставила на нього свої великі, ясні очі і спитала:

— А де Калина?

— Хіба ж я знаю! Та й що тобі до нього?

Марина скочила з свого місця.

— Що мені до нього? Мені? А те, коли ви не знаєте, що я його люблю, що він мені все!.. Чуєте?.. А довідаюсь, де він, я знайду його чи живого, чи мертвого...

Кабанов уже знав, що Марина була в ісправника і про що питала. Він умисне прийшов про се говорити з небогою, але він не сподівався почути від Марини такі сміливі і грізні речі. Він здивувався. Він ішов розмовляти з дівчиною, з підлітком, з небогою, котру вважав не більш як дитиною, а тепер опинився перед ч о л о в і к о м! Марина в один мент переросла себе в очах дядька так, як він і не сподівався! На таку розмову Кабанов був не готовий і не зразу зрозумів, що казати, на яку ступити. Треба б подумати,— так ніколи думати. Небога так дивиться, що не дасть думати, і Кабанов відповів перше, що прийшло в думку:

— Мариночко! Подумай: що ти? Погадай, хто такий Калина!

— Тс! — строго промовила Марина.— Ані слова в осуду Калині! Я знаю, хто я і хто він: обидва — люде; він чоловік чесний, освічений, він з а с л а н е ц ь!..— останнє слово Марина вимовила з притиском і протягом, а далі повела: — От усе, що я знаю і що треба мені знати... А що б ви не сказали в осуду його — все буде брехня! Чуєте, брехня! Я не повірю і слухати не хочу. Я питаю вас: де Калина? Ви повинні знати, я гадаю, що ви з комісаром підстроїли усе діло, щоб відсіля вивезли Калину... Ну, суди вас бог за се! Але що ж з того? Хіба коли його нема тут, так я вже не його? Овва! Не знаєте ви мене! Скажіть же, не мучте мене! Ви мій дядько! Я молю, благаю вас, скажіть! Своєю матір'ю, вашою сестрою благаю вас: скажіть! — голос Марини задрижав.

Кабанов з природи був чоловік грубий, але не злий, запальчивий, але не злопам'ятний, відходчивий; серце в нього було добре. Слова і сльози небоги вразили його.

— Слухай, Марино, серце моє, я тебе люблю! — він хотів її обняти. Марина одвела його своєю рукою і гордо промовила:

— Постійте! Коли ви любите мене, так не ображуйте ж мене! Я не хочу, я жахаюсь, щоб мене обнімала та рука, котра, може, заподіяла зло моєму Антонові...

— Як се, як — т в о є м у? Хіба ви вінчані?

— Все одно! Чи обкрутили нас круг налоя, чи ні, чи в'язав нам піп руки, чи ні, а ми вінчані тим, що кохаємо одне другого... Говоріть, дядечку, правду: де Калина? За що його вивезли?

— Серце, Марино! Я не вмію брехати: я знаю, що ти була в ісправника; я чув від нього, що хтось написав губернаторові без підпису донос, що Калина лікарює. А ти знаєш, що йому яко засланцю не можна лікарювати.

— Коли ж він лікарював?

— Хіба мало? От і тебе гоїв.

— Так його за се і вивезли?

— Більш ні за що!

— Господи! Хіба ж се провинність — помагати недужому? Хіба ж ваш губернатор такий варвар, щоб за се карав чоловіка?

— Не губернатор, а закон...

— Гарний закон! Нічого сказати! Ні, се не може бути! Тут щось не так, тут л о г і к и нема!..

Молодий дівочий розум і чисте серце дівоче гадали, що в нас в усьому повинна бути логіка, що й над засланцями, навіть над душогубцями не можна заподіяти нічого такого, що противне здоровому розумові, гуманному чувству, християнству...

Гм! Се була велика дівоча помилка! Зрозуміла і Марина сю помилку, та не швидко, і дуже-дуже дорого заплатила вона за таке зрозуміння.

Марина почала швидкими ступнями ходити по хаті. Кабанов сидів в кінці столу, мовчки гриз нігті або ковиряв пучкою в носі. В серці його роївся жаль до небоги, а в голові снувала думка, як би то запомогти Марині? Кілька раз приймався він заводити річ, Марина все ходила, одповідаючи коротким «еге» або «ні». Так пройшло годин зо дві. Кабанов став прощатись.

— На добраніч, Марино!

Марина взяла його за руку і сказала:

— Завтра ви мені дасте грошей! Я поїду в губернію.

Кабанов був опікуном її і хазяйнував її грішми.

— Чого поїдеш?

— Шукать Антона! — одповіла Марина так виразно, так твердо, що Кабанову стало ясно, що нема чого тут суперечити.

— Гм! От як!.. Сміливо... шукати на дні ставу персня.

— Про те мені знати!

— Авжеж. Ну, та про се завтра помізкуєм. Добраніч! — і Кабанов швидко вийшов з хати.

А Марина й не подумала спати. Перед нею стояло Гамлетове «чи жити, чи не жити?» [10] «Чи дасть дядько грощей, чи ні? Що, як ні! Е, ні, я переможу його — дасть». І от перед нею нова картина: вона їде, шукає, розпитує, знаходить Калину: він у тюрмі; вона йде й сама в тюрму, вінчається з ним — вона щаслива і він щасливий... «Добре! А що ж скаже бабуся? Е!» — На се Марина махнула рукою.

VIII

Уранці другого дня, як тільки всі зійшлися до чаю, стара Кабаниха сказала Марині, щоб зараз після чаю зайшла до неї в кімнату поговорити про діло.

— Вам дядько все розказав? — спитала її Марина.

— А ти вже й знаєш! Яка вгадлива! І в кого ти така вдалася?

— Я мушу сказати тобі, Марино,— заговорила строгим голосом Кабаниха, як перейшла з онукою до своєї кімнати,— що я ремствую на тебе. Ти образила, ославила і мене, і всю нашу сім'ю, і весь наш рід...

— Чим се так?

— Мовчи, не перебивай і слухай. Ти й сестра твоя зосталися сиротами, я взяла вас до себе, ночей не досипляла, доглядувала вас, виростила, випестила, стала вам за матір...— стара піднесла до очей хустку.

— Спасибі вам за се.

— То-то спасибі! А що з того спасибі? Чим же ти віддячила мені? Ти зневажила мене, зневажила дядька, стала непокірливою, неслухняною. А через що? Через те, що тебе причарував отой поганий татарин!..

— Бабусю! Коли ви хочете, щоб я сиділа з вами і слухала ваші речі, так не лайте його!

— Оце ще не видала! Ще чого не було! Хто мені заборонить! Хіба я не господиня! Та я його... Коли б я його вздріла, я б йому очі видерла, собаці!..

— Бабусю! Ще раз кажу: говоріть та не лайте його!

— Лаятиму поки схочу! Я своїй дитині господиня...

— Нехай! Так і лайте ж мене, а не його!

— Лаятиму його — ніхто не заборонить!

— Я забороню!

— Ти? Ти? На губах молоко не обсохло... Ти!

— Я, я забороню! — Марина встала і вийшла з хати.

— Стій! Постій, кажу! — кричала услід їй стара. Марина вернулась.

— Говоріть, бабусю, що хочте, тільки не лайте Калини, а то піду...

— Сядь отут, біля мене! — Марина покірливо сіла.

— Бач яка! Неслухняна ти — бач, на який розум він тебе напутив. От до чого я дожила! Господи, господи! Чи думала я коли дожити до такого! Та мені і ві сні не верзлося, щоб моя внука та кохалася з татарином!

— Він не татарин, він такої віри, як і ми з вами.

— Де тобі! Куди йому до нашої віри! Всі вони татаре.

— Помиляєтесь, бабусю! Хіба ж таки не знаєте, що коло Києва нема татар. Він православний.

У старої трохи одлягло від серця.

— Ну, добре, що православний. Нехай, повірю тобі... спитаю ісправника... А все-таки погано ти зробила... Погано він напутив тебе! Бач, до чого книжки довели! Ніякої поваги до старших. А чи казав же він тобі, що є такі закони, що я тебе можу здати в монастир? — Марина мовчала, вона не хотіла дратувати стару.— Еге, мовчиш! Що ж, коли б ти була добра та покірлива, я б тобі давно знайшла жениха, не такого плюгавого...

— Мені не треба ніякого.

— Бо знайшла вже татарина! Добре, добре! Ну що ж, де ж він? Де твій жених? Покажи його! Еге! У тюрмі десь гниє — мабуть, за добре діло...

— Бабусю, мені нудно! Кінчайте швидше! Ну, нехай я винна перед вами, що давно не призналася вам... Але ж тепер сьому не поможете...

— Знаю! То-то й лихо! А що тепер говорять у місті? Послухай! Та тепер мені на старість нікуди не можна й очей

показати — висміють... От чого ти наробила! — стара заплакала. Марині стало жаль її; вона припала до неї; обвила її шию і стала цілувати. І в старої серце не камінь було.

— Годі, годі! Бабусю, простіть мене і благословіть...

А стара все хлипала і тільки інколи проскакували крізь хлипання слова «що скажуть, що скажуть?»

Увійшов Кабанов.

— Що ж нам діяти тепер? — спитала його стара.

— Не знаю. Здається нічого. Що бог дасть, те й буде! Перемелеться...

— Ні, не перемелеться! — скрикнула Марина.— Я вам сказала учора, що робити, і сьогодні те ж кажу: дайте грошей і пустіть мене!

Піднялась буча. Стара загримала, кричала, лаялась, плакала і не знала, що почати, як відвернути свою онуку.

Марина не витерпіла і вийшла в свою кімнату.

Може, через годину чи що хуртовина затихла і стара Кабаниха спокійно радилась з сином.

— Як я бачу, матусю, нічого ми не вдіємо, нічим її не зупинимо. Не пустимо — втече, більше ще ославить: така гутірка піде, хоч уші затикай. Грошей не дамо — овва! Знайде, кажуть, на весілля сорочку. Хіба не можна позичити?.. Кажу, і туди гаряче, і сюди боляче. А по-моєму, вже краще ось як: поїду я з нею в губернію, ніхто й не знатиме чого — скажу, чи ярмаркувати, або що... Нехай вона облизня піймає!.. Тоді, певно, втихомириться...

Після довгої ще бесіди стара згодилася.

IX

Землі не зчула під собою Марина, їдучи з дядьком до губернського міста Кабарди. Вона, як кажуть, була на сьомому небі. Усю дорогу вона тільки те й робила, що дякувала дядькові цілуючи і обнімаючи його.

В Кабарді Марина з поміччю дядька довідалася, що на Калину справді був донос за те, що він лікарює, і губернатор велів привезти його в Кабарду на те, щоб одіслати у друге повітове місто, але якраз у той час прийшов приказ по телеграфу, щоб Калину зараз вирядити в Петербург, і з того часу про нього нема ніякої звістки.

— Треба їхати в Петербург! — говорила Марина дядькові. Дядько спершу суперечив, а далі згодився.

Ніщо в Петербурзі не займало Марину; ні на золотоверхого Ісаакія, ні на монументи, ні на Ермітаж вона не хотіла йти дивитися, поки не довідається про Калину. А може, усі рідкості Петербурга були ненависні для неї вже тим, що вона з ненави-

стю в серці в'їздила в Петербург. «Тут десь у кріпості або в тюрмі, може, в підземеллі де, сидить під арештом мій милий, а я піду роздивлюватись місто?.. Провались воно!» І сиділа Марина в хаті, чекаючи тієї щасливої хвилини, коли дядько принесе їй звістку про Антона. А дядько не лінувався шукати! І сам він, і вдвох з Мариною перебували всюди: були і в третьому отділенню, і в шефа жандармів, і в міністерстві внутрішніх справ, ходили і в кріпость до коменданта — ніде не було вдачі, всюди одна відповідь.

— А хто ви доводитесь Калині? — питають.

— Ніхто, знайомі його.

— Тільки! Мало хіба в нього знайомих — так це всім і говорити, де він? Сього з государственними злочинцями не можна! — так одріжуть на першому слові та ще й порадять більш і не розпитувати, щоб і самим біди не накликати.

Не знали наші пілігрими, що їм і чинити вже. Аж ось, тижнів через три після приїзду свого в Петербург, Кабанов несподівано зустрів свого знайомого з Кабарди і розказав йому про свою невдачу.

— Чудний ви чоловік! Не знаєте «порядків»! У таких справах не можна починати зверху, треба знизу: оберніться до якогось посліднього писарчука, ткніть йому три карбованці — зараз буде справа... Та от тривайте, я поможу вам: я пришлю до вас такого писарчука, він се зробить — усюди пролізе і пронюхає.

Через день чи що москаль, писар з комендантської канцелярії, був уже в Кабанова, взяв десять карбованців і забожився, що завтра принесе звістку.

На другий день ввечері поштальйон приніс лист до Кабанова. Марина розпечатала, скинула очима, зблідла і повалилась на канап, мов нежива.

«Государственный преступник Калинин, содержавшийся в Петропавловской крепости, волею божиею 21 августа умер от воспаления легких». На підписі стояло: «Плац-адьютант».

X

Минуло кілька літ. Нічого в селі Дідовому не перемінилося — усе, як було. На другу Пречисту [11] старий Яків Калина сидів під хатою на призьбі. Разом з ним сидів чоловік худий, блідо-жовтий, з лисою головою, з сивою бородою, але ще не старий. Добре було треба вдивлятися в нього, щоб признати в ньому того лікаря Антона Калину, котрого ми бачили таким молодим, здоровим, жвавим... Боже, боже! Чи вже ж таки десять, дванадцять літ можуть так зістарити чоловіка! Ба, не літа зістарили Калину, а недоля, заслання, тюрма, кріпость

і втрата тієї живої люблячої душі, котра стала йому у с і м. Калина не жив, а в м и р а в, іменно в м и р а в, тлів... Чудно з ним сталося! В Петербурзі в кріпості продержали його тижнів зо три, а потім привезли його в третє отділеніє розпитувати про якийсь бунт розкольників. Калина дивувався, присягав, що ні розкольників ніяких не знає, і про бунт ні про який не чув.

— Як же не чули, коли все місто бачило вас на майдані! — сказав йому жандарм, котрий допитував його.

— Може, й бачили, та не мене.

— Як не вас?! Ви де були, в якому місці?

— В Царевомосковську.

— Де? — спитав удруге жандарм, ніби не дочуваючи.

— Хіба не чуєте — в Царевомосковську.

— От тобі й на! Як же се так? — жандарм почав швидко перекидувати пучками аркуші: читав, перечитував, краснів, мінився на лиці, а далі до Калини:

— А як вас звати?

— Антін зроду.

Жандарм взяв папір, написав, що Калина нічого про бунт розкольників не знає, дав йому підписати і звелів одвести його назад у кріпость.

Через кілька днів привели знов Калину і об'явили, що вийшла «невеличка помилка» і його даремно потривожили. Треба було привезти Андрія Калініна з Царевосанчурська, а писар помилився і написав телеграму до губернатора не в Казань, а в Кабарду, приказуючи «доставить в Петербург Калініна»... За таку помилку Калині зробили «полегкість» і заслали в тепліше трохи місце — Бугуруслан. Повезли Калину одні жандарми в Бугуруслан, а другі тим часом привезли Калініна, котрий справді-таки і вмер незабавом у кріпості.

Незгірша помилка вийшла і тоді, як писар робив справку Кабанову. Звичайно писар перш усього глянув у список «наличных арештантов». Калина там не стояв; тоді писар кинувся до списку померших і, знайшовши Калініна, задовольнився і дав посвідчення, що вмер Калина... А на ім'я звернути увагу — йому й думки не прийшло.

Прибувши до Бугуруслана, Калина занепав, переніс тиф і тільки через три чи чотири місяці став на ноги. Перша думка його була про Марину; послав він до неї лист — відповіді нема; послав другий — нема; нема й за третім. Тоді Калина написав до ісправника в Царевомосковськ, просячи хоча двома словами відповісти йому: де Марина? Довго, дуже довго не було й від ісправника листа, аж ось приходить до нього офіціальна відповідь: ісправник пише до бугурусланського ісправника, просячи об'явить Калині, що стара Кабаниха

і син її вмерли з холери, а Марина з'їхала, нікому не сказавши куди, і ніхто не знає в Царевомосковську, де вона є тепер.

Калина, прочитавши сю відповідь, ні скрикнув, ні зітхнув, навіть з місця не піднявся — він одеревенів наче... Очуняв він вже вночі. «Що ж це таке! Невже ж вона мені зрадила? Ні, ні! Сього не може бути! Але де ж вона, де ж її шукати і як шукати, коли я прикутий до Бугуруслана... Писати — куди? Ох, ох!.. Гм, а чом же вона не відповідала на мої листи? Хіба не застали вже її, а може, й не доходили?..»

Чого, чого не передумав, не перегадав тоді Калина! Він ходив кілька днів наче божевільний, а далі махнув рукою. «Ех! Зрадила вона! Не любила вона мене... Їй здавалося, що любить; коли б любила, знайшла б мене...»

Безталанний! Він грішив против Марини, не знаючи, як вона його шукала, як їздила і чого добула...

В 187* року Калину визволили з заслання, і він прибув до батька в своє рідне село Дідове.

Отакі-то пригоди, отаке-то лихо зістарили Антона Калину і з тридцятип'ятилітнього чоловіка зробили діда!.. Літо сталося йому зимою...

— Глянь, Антоне, яке куряво! — сказав старий, вказуючи на шлях.

— Хтось поштовими біжить... От скоро не буде сього курява... Чули, може, будують залізницю у Крим...

— Коли то ще вона поспіє!..

А куряво ставало ближче і ближче — от вже воно порівнялось з хатою Калини.

— Татусю, татусю! — несамовито скрикнув Антон.— Вона, вона! Ті самі очі!..

— Господь з тобою, Антоне! Чи ти при собі! Схаменись та розкажи толком: що таке — хто вона?

— Вона, вона, татусю! Марина!

— Яка Марина? — дивувався старий.

— Моя Марина! Дайте швидше мені коняку — побіжу, дожену її, поки перепрягатимуть коні на станції — я дожену... Швидше!..

А старий, хрестячись, дивився на нього і не знав, що й думати. Миттю Антін побіг в загороду, піймав першого коня, накинув на нього оброть і охляб погнав шляхом, тільки курява замітала слід його. Старий Калина не вспів допитати свого сина, дивився услід його і тільки хрестився та старими устами шепотів: «Заступнице усердная, заступи його і помилуй! Луці і Клеопі спутешествовав в Емаус...» А через годину Антін вертався тихою ходою. Він був такий хмурий, що старий, дивлячись на нього, боявся й спитати і мовчки підійшов узять від нього коня.

— І тут невдача, тату! Так вже мені на роду написано... Завтра, тату, скоро світ — прощайте, поїду в Крим!

Старий слухав і нічого не розумів.

— Вона, тату, була. Серце моє вгадало, та не поспів я... Може, воно й краще так... Поки я дотюпав до станції, вона вже далеко опинилась, але довідався з поштової книжки, що проїхала іменно Марина.

— Та скажи ти мені, будь ласкав, що за Марина така? Верзеш: вона, вона, Марина — а я нічогісінько не розумію, що воно й до чого.

— Коли так, тату, слухайте,— і Калина усе розказав батькові.

Усі ще спали і в домі, і в селі, як старий Калина виряджав до Криму свого сина, благословляючи його «на путь довгий, на путь добрий» і шепочучи знов: «Луці і Клеопі...»

— Прощайте, татусю! Жив буду — вернуся незабавом.

— Прощай синку! Пришли звістку.

— Як тільки приїду до Ялти, зараз пришлю.

XI

Невеличке повітове місто в Таврії — Ялта, справді куточок земного раю. Од півночі її заслоняють кримські гори, з південного боку безкрає Чорне море. А по взгір'ю лежать хутори і дворці багачів, інде розкидані татарські убогі хатинки, обвиті і заслонені зеленими садами й виноградниками. Як на кого, а на мене оті царські і князівські замчища наводили таку тугу, що за нею не видно було й краси їх. Інша річ — море! Сядеш на березі — то спокійне воно, як скло, і синє, як небесна блакить, то сердите, бурливе, страшне; заходиться воно бороться з вітром, не подужає його, гуде, реве, надимається, і на сивих своїх ребрах-хвилях вергає на берег сиву піну. Сюди, в оцей райський куточок з'їздиться з початку осені доволі недужих їсти виноград. Доволі часто буває, що лікарі, вигоївши у своїх недужих всі кишені до дна, радять їхати «на виноград у Крим» вже тоді, коли ніякий виноград не поможе, але радять, аби, мов, не в мене на руках вмерло, а там; чи поможе виноград, чи ні — лікареві байдуже. Бува і так, що «на виноград» посилають таких недужих, котрим у їх недузі винограду і коштувати не слідує.

Отак було і з Мариною. Гоїли її лікарі і в Москві, і в Петербурзі, і в Києві, посилали її «на кумис» у Самару [12], і «на води» в П'ятигорськ, і «на купелі» в Спаа [13], а в кінець — у Крим «на виноград». Багато вона бачила світа, а ще більше переплатила грошей і за кумис, і за води, і за купелі, і за поради, а здоров'я не поправлялося і скрипіло, і скрипіло.

Під вечір у Ялті, о годині півсьомої, як тільки сонце сховається за гори, зараз зникне спека, і мертва Ялта оживає: з домів виходять люди гуляти на приморському бульварі. Прийшов сюди й Калина. Іде він бульваром, придивляється на обидва боки, виглядуючи, де тут Марина. «Як ми зустрінемось? Що ми скажемо оден другому? Чи пізнає вона мене?» А поміж сих гадок хижим шулікою літає головна: «А чи любить же вона мене? Певно, ні! Так чого ж я гнався за нею, нащо сюди їхав? Нащо хочу бачити її, говорити з нею? Хіба на те, щоб почути свій приговор на смерть?..» Іде Калина, мислить — аж ось із-за куща вийшли чотири дами і — з ними Марина! Антон став наче вкопаний. Пройшла вона мимо нього і не глянула навіть. Він озирнувся, і вона озирнулась, глянула і пішла далі...

Бульвар у Ялті невеличкий, гуляючи, треба снувати по ньому або сидіти. Марина, дійшовши до першої лавки, сіла з своїми дамами. Калина пройшов мимо неї — йому показалось, що вона глянула на нього тим поглядом, яким дивилась у Царевомосковську, як він гоїв її... Знов він завернувся і присів собі на другу лавку, кілька ступнів од Марини. Господи, як вона перемінилась! Худа, щоки запалі, лице бліде, наче воскове, тільки на щоках два широкі та яркі, яркі рум'янці! Тільки очі не змінилися: такі ж самі ясні, палкі, здається, ще ясній, ніж були колись. Хвилин через п'ятнадцять Марина встала, простягла руку до дам, попрощалась і повернула з бульвару до готелю, котрий стояв супротив, на другому боці вулиці. Не вспів швейцар зачинити за Мариною двері, як увійшов Калина, дістав з кишені картку, подав її швейцару і просив зараз же однести до тієї пані, що зараз тільки прийшла.

— Боже, так я не помилилась, вгадала, се він! — скрикнула Марина, глянувши на картку, і швидше сіла на дзиглик; вся вона тремтіла.— Попросіть до мене сього пана,— сказала вона швейцару.

— Чи справді се ви? Ти? Антоне? Чи не мара оце? Як же се так? — говорила Марина, задихаючись і дивлячись на Калину.

— Чого мара? Ні, се не мара, а я сам... Калина... Антін... Твій...— Він зупинився. Марина обвила його шию і повисла у нього на грудях. Слів не було, слова заніміли — та й на що вони? Хіба Антін і Марина не розумілись? Серце говорить серцю без помочі язика.

— Як же се так? Як се так? — заговорила через кілька хвилин Марина.— Антоне, та чи справді се ти? А ти ж... Господи, мене завіряли, що ти давно вмер...

— Я? Коли, де?

Марина розказала, як вона шукала його в Петербурзі; зняла з шиї великий медальйон, одчинила його, дістала якийсь папірець і подала Калині. Калина зареготавсь, прочитавши, але з-під того реготу текли гіркі сльози. Став він розказувати їй і про себе.

— Так тепер ти для мене воскрес! — промовила Марина, знов обгортаючи його.

— І ти воскресла для мене, хоч і не вмирала,— відповів Калина і впився своїми устами в її очі.

Ніколи ще, ніколи ні для Марини, ні для Антона не летів так швидко час! Вони й не запримітили, що вже друга година ночі.

— Добраніч, серденько! Треба тобі спочити,— сказав Антон.

— Справді треба. Я втомилась — щастя втомило мене... Добраніч! Де ти живеш?

— Завтра я переїду до сього ж отелю.

— Добре, добре! Та не гайся, раніше! Господи, ніколи не гадала, щоб від радощів так втомитись можна!

Калина глянув на неї і швидше вийшов, щоб не заплакати, щоб не запримітила Марина на очах його тих сліз, котрі так і тремтіли, от-от вирвуться і поллються... Калині яко лікареві очевидно було, що не щастя, не радість «втомили» Марину! Оті два широкі рум'янці у неї на щоках та невсипущий кашлюк, та запалі груди сказали Калині, чого «втомилася» Марина...

З отелю він не пішов додому, а повернув на берег моря. Море стиха шуміло об берег і ніби збільшувало тугу і журбу Калини...

— Одна помилка, помилка писаря, може, ще й з п'яних очей,— і через неї стільки горя, стільки нещастя! Вбито ціле життя двох людей!.. Де ж та правда і справедливість! — процідив скрізь зуби Калина. Біля ніг його лежала каменюка, він з усієї сили шпурнув її у воду.— Бодай ви отак погибли, усі кати!

Світом вернувся він до свого отелю.

А Марина, як спокійно, як тихо спала! Тільки кашлюк будив її, а на душі, на серці — було тихо, ясно, гарно. Пережите лихо разом кудись кануло, зникло, пропало, ніби й не було його!.. Перед нею те, чого вона бажала, чого шукала стільки літ; з нею той, хто став її богом, хто її кохає, кого вона кохає... Перед нею нове життя і щастя! Безталанна! Вона не догадувалася, що ще ближче перед нею смерть.

XII

— Що ж ми тепер робитимем, Антоне? — спитала якось Марина.

— Житимемо і любитимемо,— відповів він і подумав.— Та чи надовго!

Він бачив, як таяла Марина, наче сніг од сонця, наче віск од багаття... «От нащо я зустрівся знов з нею? Тільки на те, щоб, цілуючи і милуючись, щоб, наливаючи до неї в душу любов і п'ючи її любов, разом пити-допивати свою чашу отрути! Питиму, поки вип'ю! А Марина нехай сього не знає, нехай п'є щастя. Вона гадає себе щасливою — і то добре. Вона не знає, що смерть, як злодій, крадеться до неї...»

— Може б, ми звінчались? — сказав Калина.

— Нащо, серце? Хіба ми не звінчані коханням і недолею? Хіба піп міцніш зв'яже нас, ніж ми зв'язані любов'ю? А про те, як знаєш...

— Краще буде.

— Нехай! Так ось же як: поїдьмо до твого старого у Дідове та там і звінчаємось.

— А потім знов сюди.

— Чого?

— Тут краще. А на зиму в Севастополь...

— Ради чого? Ти хіба думаєш, що я недужа?

— Ні, ні! — заспокоїв її Калина і сам себе лаяв, що вирвалось у нього се слово.— Ні, серце! Ти здорова, та в Дідовому зимою негарно і тісно, і скучно... Та воно і для мене... Я зроду не був у Севастополі.

— Добре!..

XIII

Позаторік лежу я собі в садку під кленом у холодку. Стояла весняна жара. Лежу та, звичайно, думками багатію: коли б те, та се...

— Ануте! Де ви? — почувся знизу Опанасів голос.— А йдіть лишень сюди, вгадайте, кого до нас бог приніс?

Передо мною стояв не чоловік, а скелет Антона Калини. Розказав мені він своє життя, додав, що жінка його рік назад вмерла на Мадері. Прожив він у мене з місяць. Прийшов прощаться та й каже, подаючи мені товстий пакет з печаткою:

— Оце моя духовна. Дай мені слово, що виконаєш її.

— Даю слово. Але скажи, будь ласкав, куди ж ти їдеш?

— Сам не знаю! З того часу, як поховав жінку, ніде собі пристановища не знайду... Се я у тебе так зажився, а то як циган... Усюди мені тяжко... Піду в світ за очима шукати помсти і крові!.. Еге, крові! Не дивуйся і не суперечі! Крові! Коли б її ціле море було, я б ще додав... Та знаєш, якої крові?!. Калина заскреготів зубами так, що в мене аж мороз пішов поза шкурою...

— Я один на світі, як пучка! Нікого нема, крім тебе! Отже, тобі я препоручаю мою духовну. Виконай її свято... Прощай!

Тоді якраз кипіла різанина між слав'янами і турками. Закипіла баталія під Дюнішем [14]... Через тижнів зо два після Дюніського побоїща читаю в сербській «Заставі» — «убито українця, лікаря Антона Калину...»

Я розпечатав пакет. Духовна Калини чудна була, хоча й цілком відповідала його безталанню і тій помилці, ради котрої його вивезли з Царевомосковська, а потім зробили з нього «Калініна» і «поховали».

Я свято виконав ту духовну.

1878 р.

ЗÁВЕРТКА

Приятель мій Іван Хуторний,— він таки і з рідні мені приходиться, хоч і далекої,— набув собі позаторік хутір та й зазиває мене до себе в гостину.

«Приїзди та й приїзди! Хутір мій,— пише він до мене,— стоїть, щоб ти побачив. Не хутір, а просто рай: і садок, і млинок, і ставок, і гай, і степ, і гори, і долини... А до того ні пана, ні підпанка, ні посмітника. (Посмітники — се поліціанти; офіціальна назва їх «урядники», а народ продражнив їх «посмітниками»). Нікого, нікого нема, крім мене, та самого чистого народу, все козаки!.. Навіть ні жида, ні шинку нема».

Улітку сього року випало так, що і в мене діла ніякого: порадився спершу з жінкою, далі з Опанасом.

— Як ти, Опанасе, чи їхать, чи ні?

— Авжеж їхать; чого тут смалиться. Роботи ніякої; а що треба — хіба я сам не догледжу? Їдьте, провітритесь, та ще й дітей малих візьміть з собою...

Послухав, поїхав...

Приїхали, вже темно було; люде повечеряли. Дві доньки мої так потомились за день в дорозі, що швидше в перину, і їсти нічого не схотіли. На другий день ми собі з Іваном ще протягаємся, а дітвора вже скрізь оббігала: і в саду, і в городі, і в пастівнику, і біля ставка, та все до дядини (Іванової сестри):

— Що отсе таке, дядиночко? А се що?

— Се гарбузи.

— А се що?

— Се кавуни ростуть.

— Які кавуни? Оті великі, смачні да солодкі? Чом же вони такі малесенькі у вас?

— Ще не виросли.

— А се що? А се що?

Набігались, аж попріли, та тоді в хату до нас: одна тягне окривало з Івана, друга з мене.

— Тату! Дядьку! Годі спать! Вставайте! Ми вже з тьотею усюди були, все бачили, а ви все рутитесь... Тьотя казала пообливать вас холодною водою,— да з сим словом справді за питунець з водою. Мусили ми повставати.

— Десь у вас ні стиду, ні сорому нема! Люде от-от обідатимуть, а вони ще й очей не попротирали! От засоні! — шуткує сестра Настя, усаджуючи нас за сніданок.

Поснідали, вийшли на рундук, сіли, смокчемо люльки.

— Пече? — процідив до мене Іван.

— Допікає-таки! Дивись, чи не на дощ воно так жарить.

— Може!.. Барометр посунувся на «дощ»... а воно б дощу й не треба.

— Як не треба! — вмішується Настя.— Квасоля пожовкла.

— Що квасоля! Квасолі твоєї лисий не візьме, а сіно в покосах... нехай би дав догребти да в копиці зложить, тоді хоч і спорсне трохи, дак байдуже... Сьогодні гребуть?

— Гребуть...

— Толочане чи за спаші?

— За спаші...

— А ти ж їх почастувала, Насте?

— Іще б пак ні! Думаєш, без тебе дак ніхто й не знає вже, як з людьми треба поводитися. По дві чарки вже піднесла: в обід по третій, на полудень по четвертій, да за вечерю по дві,— от і буде.

— Буде! Буде... А догребуть сьогодні?

— Навряд...

— То се ти, Іване, за спаш береш? — питаю я.

— А ти ж як думав? Дарувати? Ні, зроду не можна. Колись і я гадав, що за спаші не слід брать, а треба по-сусідськи дарувати, а як приїхав торік сюди да як сів господарювати,— побачив, що сього не можна: се дурниця. Почалось з того: займуть, було, телицю в житі або лошицю в овсі — прийде хазяїн; я його гарненько висповідаю, що у нього такий недогляд, поганьблю його, попрошу удруге не пускати скотину в чужий хліб і віддам... Що ж, ти думаєш, вийшло з сього? Як почали — сьогодні дві телиці в гречці, завтра — чотири в просі, позавтрому — десятеро в сочевиці... Погано; а соромно якось брати за спаш, не по-сусідськи, думаю, буде... да таки і випаси у моїх сусідів не вельми великі, хоча й не малі. Що ж його діяти? От я зазвав самого старшого з громади діда, усадив його, почастував, і давай його благати: і се йому, і те, і п'яте, і десяте: вас,

кажу йому, діду, послухають,— вговоріть їх, щоб не пускали товару в чужий хліб. А він мені на се: «Даремна річ, пане! Шкода й починати, не послухають. Самі ви, пане, винуваті...» Я аж на місці не всидів: «Яка така моя вина?» — питаю.

— Така вина, що свого добра не вмієте берегти!.. Де таки се видано, щоб за спаш нічого не брати?! Сього в нас зроду-звіку не було!.. Ми ж от — громадяне, свої люде,— а попадеш в спаші,— викупись... Інакше не можна! Чуже треба шанувати... Воно й без спашу не можна: раз на раз не встережешся; інколи й рад би догледіти, да не зуздриш, коли вона й смикне... А все ж — чи умисне чи неумисне нашкодив, а прощать не можна! Ні вовік не можна... Ви думали, як лучче, по-божому, а воно вийшло не так: люде зараз запримітили, що ви, не во гнів вам сказати, хазяїн такий собі... слабенький, не вмієте свого берегти... От вони уші й розвісили... Самі, пане, винуваті...

— Дак виходить, що треба брати за спаш?

— А то ж як? Звісно, треба, тільки по-божому, по-людськи, не грабуючи, не позиваючи... особливо — не судячись... цур їм, тим судам! У суді час тільки збавиш, а так по-сусідськи: нашкодив — плати!

— А як хто не схоче платити, що тоді?

— Сього не може бути; у нас сього зроду-звіку не було! Чоловік свою вину знає: нашкодив — нема що й казати, ублаготвори! Се вже і бог велів... не за нас се стало, не за нас і перестане... Буває, що нічим заплатить, ну, тоді — відроби... Тільки по-божому, по-людськи, щоб не сутяжно було, не через верх, а так, щоб припадало і до шкоди, і до вини... Аби ступила скотина в хліб, аби смикнула яку жменю — день відробітку або коповик (50 коп.) — се по-божому. А по тій чортовій таксі, та ще по суду... щоб його ніхто добрий не діждав судитись да возитись з отими судами!..

Послухав я діда і зараз з весни й оповістив, що не прощатиму спашів. Зараз вдесятеро поменшало... а попаду в спаші, зараз — одроби.

— Що ж люде? Не лають тебе?

— Де тобі! Дякують! І великих спашів нема... Воно, коли хоч правду сказати, з отсих відробітків задля мене тільки й користі, що спашів менше; а щодо роботи, дак нанять — менше стане: не почастувати не можна, а начнеш частувати, дак і вичастуєш горілки більше, ніж заплатив би за день. Ну, правда, і те, що за гроші ні зроду так чисто і так жваво не робитимуть. Ось ходім лишень подивитись.

— Ходім.

Ідемо поуз тютюнові плантації.

— Тривай! — каже Іван.— Завернім на тютюн, я тобі покажу: от тютюн, дак тютюн; ти чи й бачив коли такого! У чоловіка росту, а лист — широченний, хоч стіл застилай; да тонесенький такий — настоящий турецький. Насіння з Болгарщини добув... Степан Ніс [1] — лікар, може, знаєш його?..

— Добре знаю.

— Дак от він, бач, забрався лікарювати у болгарів,— дома, бач, тісно... ну і переслав мені насіння! Та вже й насіння!.. Спасибіг йому! Гляну на тютюн, аж дух радіє! Дивись, дивись який! Аж гуде! А листя, листя! От тільки не розберу, чи се персічан, чи пахунець... Ти тямиш що в тютюні?

— Коли палю цигарку або люльку, дак тямлю, а так — байдуже...

— Ну, дак тобі нічого й показувати, все одно, що сліпому малюнки!..— З сим словом мій Іван присів і нагнувся до куща тютюну.— Ба, ба, ба! Отсе так! Що ж отсе таке? Дивись, дивись-бо сюди... глянь! Отсе так!.. Бачиш?

Я глянув: на кущі тютюну лазила велика сила якихсь зеленуватих, під барву тютюну, малесеньких козявочок.

— Що воно таке? — допитувався у мене Іван.— Ой, ой! Он і на другому, і на третьому! Так і обсипали! А он, он! — Іван перебігав від куща до куща.— Он поточили листя, наче решето, і он цілу сталку попід'їдали. Отсе так! Тро-хи-ме! Трохи-ме! — гукнув Іван несподівано для мене і з такою силою, що я аж здригнув.

— Кого ти гукаєш?

— Нікого, як тютюнника... Трохиме!.. Тро-о-о-хи-и-ме!.. Не чутно й не видно. Певно, в клуні крутиться, десь в засторонку.

Мої діти, почувши дядьків крик, побігли з двору і бігли до нас.

— Верніться, діти, верніться, голуб'ятка, в двір, там знайдіть чи самі, чи хто вам знайде діда Трохима: нехай одним духом сюди йде!

Діти побігли; Іван ходив рядками тютюну: тільки й чутно було що: «Отсе так! Отсе так! Ось і тут, і тут! Отсе такий догляд! Пропав! Увесь пропав!» Показався і Трохим: справді заспаний.

— Обходив ти сьогодні тютюн? — питає Іван.

— Аякже, обходив.

— І не брешеш?

— От святий хрест!

— І нічого не примітив?

— Що ж там примічати? Тютюн, як тютюн.

— А се що? Дивись, дивись! Бачиш! — Іван гаряче тикав пальцем, вказуючи на гнізда козявок.— Бачиш? Що воно? — Трохим придивився.

— Що ж, нічого... козявки...

— Як нічого? — аж скрикнув Іван.— Хіба не бачиш, якої шкоди накоїли! І звідкіль вони взялись?

— Звісно, од бога... всяка тварь од бога... а шкода є... шкода, що й казати, велика... І коли воно, кляте, успіло стільки нашкодить? Уранці обходив, нічого не було...

— Да ну-бо, діду! — перебив його Іван.— Хоч не бреши: дивись — інде листя посохло вже, хіба се можна так швидко! Лучче кажи: що робить?

Дід засоромився і, понуро дивлячись, одповів:

— Нічого не робить...

— Нехай, по-твоєму, увесь тютюн попід'їдає.

— Усього не попід'їдає... А коли що, дак кликніть попа...

— А піп що поможе?

— Вичитає, помолиться...

— Ти ж кажеш: ся козявка від бога?

— А вже не від чорта...

— Дак коли від бога, дак і піп нічого не вдіє.

— Не попа, дак ворожбита позовіть, нехай заговорить!

Іван аж пирснув зо сміху.

— От ви сміетесь,— сказав образливо дід,— а позаторік у Шаповала отак само було: напала козявка на тютюн, привезли ворожбита, він положив у питунчик жару, посипав чогось на жар, обкурив по рядкам, заговорив, немов рукою зняло: уся козявка передохла.

Іван перестав сміятися і з цікавістю спитав у діда, чим курив ворожбит?

— Про те не знаю, не питав, та хоч би й спитав, дак хіба він скаже? — відповів дід.— Та те куряво — пуста річ, то він так, аби очі відвести; уся сила в заговорі.

— Де той ворожбит живе? — спитав Іван. Дід відповів.

Іван глянув на мене, ніби питаючи, що я гадаю? Я всміхнувся:

— От коли б ми з тобою знали зоологію да ентомологію, дак би й не посилали за ворожками,— промовив він до мене.— А то, бач, вчилися праву, а довелось господарство править... І не тямимо нічого... козявка від бога... попа на неї треба або ворожку...— Іван докірливо хитав головою...

— Може б, ліпше було, паничу, не займать козявки,— сказав дід.— Тепер вона наїлась, сидить собі в одному місці, а то як розворушимо її да розлізеться по всій плантації,— більшої шкоди коли б не добуть...

— Да ти ж сам радиш до ворожки.

— Я не раджу, тільки так кажу. Добре, як заговорить, а як часом ні? Може, се й не така козявка, як була в Шаповала... По-моєму, нехай вже отсі рядки їсть...

— А поївши отсі, далі нехай лізе?.. Ах ти голово!..

— Воля ваша! Про мене... а я так сужу: козявка, як і чоловік; коли він сидить на своєму місці, ніхто його не тривожить, не голодний він, дак який його враг понесе шкодить?..

— Говори!

— Так по-моєму... а проте... воля ваша, ваше добро, як знаєте... А я знов-таки гадаю: і чоловік, і звір, і козявка — коли голодні, дак і зліші, і більше шкодять...

— Нехай, мабуть, привезе ворожбита; нехай покурить; побачимо, чим він куритиме, то й собі знатимемо,— обернувся до мене Іван.

— Без заговору, паничу, куряво не поможе!.. Тут сила не в куряві... молитву чоловік знає,— говорив дід, ідучи слідом за нами до гребців. Пройшли гоней двоє мовчки: по виду видно було, що козявки і тютюн не дають Іванові спокою.

— Там і в житах у нас не все благополучно,— промовив наче нехотя дід Трохим.

Іван зупинився і спитав:

— Спаш?

— Ні, не спаш! Коли б спаш, то ще б байдуже,— відказав дід.

— Та що ж там таке? Може, вилягло жито?

— Ні, не вилягло! Чого йому вилягати? У людей і густіше буває, та не вилягає.

— Ну, дак що ж там? Кажи вже швидше!

— Там таке, що хто його знає, як і казати; може, нехай вже токовий скаже.

Іван аж розсердився та до мене:

— Бачиш, що за народ? От і живи з ними, і хазяйнуй! Ти, діду, не чоловік, а просто варивода! Коли почав, дак кінчай. Що там неблагополучного в житах? Жук? Муха? Чи що?

— Од жука бог милував, і мухи не чутно... Та се, паниченьку, не моє діло, а токового.

— Тьфу! От чоловік! Кажи що там? — сердячись, крикнув Іван.

— Там... бодай його й не казати! Там за́вертку якась зла душа завернула...

— І тільки? — Іван розреготався.

— Мало хіба сього! — відповів дід понуро.

— Хтось завернув, а я відверну.

— Не допусти вас господи до сього, паничу! Як се можна! — сказав дід жахаючись... Не доведи вас господи! Щоб у вас, не до вас кажучи, тьфу, тьфу, тьфу! Руки вивернуло?.. Не доведи мати божа... Тут без ворожбита не можна...

— І знов ворожбита! — відповів Іван, махнувши рукою, і пішов мовчки.

Гребці садовились обідати, було їх душ, може, з сорок, більш жіноцтво; поміж чоловіками-кидальниками манячили і сиві вуси, були й парубки.

— Помагай бог! День добрий... з суботою вас! — поздоровкалися ми до гребців.

— Дякуємо, і вас поздоровляємо.

— Хліб да сіль.

— Просимо з нами.

— Що там, Семене, у тебе в житі? — спитав Іван, обернувшись до високого, широкоплечого чоловіка літ зо сорок, з довгими чорними вусами, котрі лізли йому за пазуху, у розхристану сорочку. Семен підняв трохи бриля і почухав потилицю.

— А ви вже, діду, не втерпіли, розблаговістили! — промовив Семен докірливо, дивлячись на Трохима.— От язик, і на припоні його не вдержиш! Чому я не мішаюсь до вас і мовчу про тютюн?

— Про мій тютюн нічого сказати...— відповів дід токовому...

— Нічого! Лучче б ви мовчали, а то як скажу при людях...

— Говори! Говори! Ну говори! Що ти скажеш? Ну? — приставав дід.

— Годі вам! — озвався Іван.— Та за́вертка, чи що?

— За́вертка! За́вертка! Отсе нехай бог милує!.. Мати моя божа!.. За́вертка! — загомоніли разом гребці з страхом...— За́вертка! Се так!

— Треба, паничу,— озвався гуменний до Івана,— за ворожбитом посилать, або пропаде жито.

— Чого воно пропаде? — питає Іван.

— Звісно чого: прийдеться або одкосить на цілі гони, да тоді запалить те, де за́вертка, або так покинуть, бо з за́верткою, доки вона нерозвернена, ніхто жать не піде.

— Авжеж! Авжеж, ніхто! — загомоніли гребці.

— Навряд, паничу, чи піде хто жать,— заговорив поважно сивоусий чоловік.— Се річ небезпечна! Як можна! Доки не розвернута за́вертка — жать не можна.

— Дак я її розверну,— каже Іван.

— Боронь вас боже! — скрикнули гребці.— Як се можна! — І пішли розказувати всякі пригоди про за́вертки: у тієї руку звело, у другої ручки вивернуло; таке несли, що аж бридко слухати.

— Кромі ворожбита, та ще й не всякого, а вмілого, що знає заговорить за́вертки, ніхто не може розвернути,— говорив поважно сивоусий чоловік.

— Отже, я розверну, хоч і не ворожбит! — озвався молодий парубіка.

— Ось ну, ну! Попробуй, чи не розверне у тебе очей або в'яз,— застрекотіли дівчата.

— Куди тобі, плювагому! Смоктав би свою носогрійку та не шився не в своє діло,— наставляв дід Трохим.

— Отже, розверну!

— Мовчи, заволоко! — строго озвався сивоусий.— Думає, блазня, що воно вже й теє... Думає, що коли за Десну волочився, дак вже й розуму набрався... Якраз!.. Чого не дала мама, не купиш і в пана... Розверну!.. Як зверне тобі набік в'язи, тоді знатимеш «розверну»...

— Чого ви, діду, сердитесь? Хіба я вас займаю?..

— Не серджусь, я правду кажу! Не лізь поперед батька... Хіба ми дурніші від тебе одного, чи що? Ми вік звікували, а в нього молоко на губах не обсохло, а він «роз-верну»... Ось я то не я... Тьфу! Блазень!..

— Блазень і єсть,— вмішалась одна підстаркувата молодиця,— а туди ж лізе!.. Яйця курку хочуть вчити... Не тобі старих людей учить, не тобі переучувать...

Трохи-потроху усі гребці накинулись на смілого парубіка: хто лаяв його, хто докоряв, а дівчата підняли його на глузи. І господи! Як вони його висміювали, чого-чого не вигадували, до чого його не рівняли! Парубіка не витерпів: взяв бриль і пішов геть собі...

— Тю! Тю! Тюкайте люде на новика, тюкайте!

— Тю! Тю!

— Бач який новик об'явився! Старе хоче ломать, а нове заводити! Не діждеш... руки короткі! — торохтіли молодиці.

— Без ворожбита, паничу, діло не обійдеться,— провадив сивоусий,— інакше ніхто не прийде до вас жать... Се таке вже діло, так заведено з дідів і прадідів.

— Я візьму женців з другого села,— каже Іван.

— Беріть, воля ваша; поки не знатимуть, то й прийдуть; а довідаються про зáвертку, дак тюпки назад побіжать... Згадаєте моє слово.

Гребці розкотились спочивати на валках свіжого пахучого сіна, а ми з Іваном і з гуменним пішли подивитися на зáвертку.

Так сказать, як добра жменя жита була перекручена. Гуменний показав, скільки доведеться покинуть або спалить на корені жита, коли не розвернуть зáвертки.

— Тут кіп на десять жита буде,— сказав Іван, обійшовши те місце, що обвів гуменний.

— Може, й більше набереться, жито густе,— відповів Семен.

— Так шкода ж! Мало хіба? Подумай сам, сто пудів жита пропаде...

— Велика шкода! Бодай йому кишки да ковбик перевернуло!.. Щоб його з круга-світа звернуло, хто отсе завернув!

— Мабуть, треба за ворожбитом? — сказав до мене Іван всміхаючись.

— Проти вітру піском не посиплеш. Очевидно, ліпше ради забобонів викинути одного карбованця, ніж п'ятдесят. Посилай за ворожбитом. Я зроду не бачив, як розкручують зáвертки, цікава річ...

Іван мовчав: видно було, що йому і жита жаль, і коритися забобонам прикро.

— Коли вже посилать, дак треба на ніч,— промовив Семен.— Дак, по-моєму, як повечоріє, нехай Кузьма бере безклубу да сурмачку, та парою і їде на ніч.

— От таке ловись! Тьфу!.. Вдоволяй забобони!.. Ой люде, люде!..— бурчав собі Іван.— Нехай їде! — відрізав він Семенові не то з серцем, не то з огидливістю.

Минув день. Ми лягли спать, дак сон наш не був здоровий. Моєму другові маячились крізь сон зеленуваті козявки да зáвертки в житі, мене зворушувала темнота і забобони народа...

Півні заспівали раз да другий. На рундуці чуть було тяжкі кроки.

— Хто там? — питаюсь спросоння.

— Се я,— промовив Семен,— ворожбит відвернув завертку благополучно, треба б на могорич. У нього багато діла, не ждатиме дня: тепер і на нього жнива. Іван піднявся.

— Лучче,— каже,— ради забобонів викинути одного карбованця, ніж п'ятдесят.

КАЗЕННИЙ МЛИН

(Розповів Мартин Химуля)

Давня се річ: мабуть, літ сорок тому буде. Довелось і мені під зеленим верхом ходити [1]: цілих шість літ простаршинував та вже ж і клопоту набрався стільки, що й забожитися — так не гріх, що на шість волових гринджолів під рубель не вмістив би. Ну його к бісу те старшинування!..

Я з батька тесля-ремісник, не те щоб великий, а так собі: сякий-такий майстер, а трісочки бували. Як дзвіницю в нашій церкві будували, так я на углі правив. А дзвіниця в нас лепська: хто чужий чи їде, чи йде поуз неї, гляне і похвалить... Еге! Було в руках ремесло, та бур'яном заросло! Майстрував би собі й досі, коли б громада не була напосілася на мене

та не виперла мене на старшину, прямо коліном виперла... Чого не робив: і просився, і молився, страх як не хотів,— та хотінь приневолив! Звісно, копа переможе й попа.

Старшиную я рік, два — нічого: люди не нарікають, громада не жене чмелів на мене і начальство не дуже таранів гонить... Не без того, що інколи гаркне, так на те ж воно і начальство... А я вже йому наче тій болячці догоджав; сам, було, за всіх і за все: я, мовляв, і сніп, і перевесло, і лопата, і помело. Марудно було... Звісно, сам і синиця, і западня, і вовк, і вовківня... Ну його! Нікому не зичу і не раю під полум'ям ставати: часом дмухне так, що й осмалить.

Гаразд! Старшиную собі. Навесні якось прибігла з округа летючка. Летючка — щоб ви знали — се такий штафет був. Коли що шпарко припече, зараз і летючка: напишуть, значить, в окрузі бумагу, припечатають до неї перце і пустять. Летить з нею чоловік верхи, і день і ніч не спочиваючи, не оглядаючись, вихром курить. Прибіжить до тебе, хоч би й опівночі було — збудить, хоч би вмирав — підійме. Прибігла ота летючка... Писар читає... Еге! Дій його честі!.. Се не те, що мете, а те, що зверху йде!.. Новий єнорал їде! По всіх селах їхатиме і нашого не мине... Так щоб ото в розправі було чисто-пречисто, громада щоб напоготові стояла, а старшина вибіг назустріч йому аж на саму межу, доки сягають землі нашого села...

Ну, тут уже нема що ворожити... Ніколи вже по опеньки ходити... Зараз дівчат, бабів з половини села в розправу: «Чепуріть! — кажу їм.— Щоб так було, як на Великдень». Заходилися. Пішла така сутанія, наче в пеклі: стелю й стіни шпарують, білять; поміст миють, шарують; бовдур хутрують; стріху підстригають; гній з повіток вивозять; двір і задвірок вимітають та піском висипають... За два дні прибрали, причепурили... Стало в нашій розправі наче у віночку: долівка, наче віск, жовтіє, стеля така весела, наче сміється, немов та дівчина на вінкоплетинах, а стіни — то були такі коряві, наче сухоребра коняка, а тепер такі привітні, наче молодиця з першими пирогами... Аж дух на них радіє!.. В дворі потрусили лепехою, наче в Клечану неділю [2]... Любо й глянути, і так гарно пахне... І панотець наш Максим причепурився... Він у нас школою правив, так і йому велено ждати єнорала, і він ряску нову мусів пошити... Він у нас і небоязкий був, та хіба на смілого собаки не нападають?

— У мене,— каже,— за вухом не свербить, а все ж єнорал московський, не наш брат... Хоч не вкусить, так злякає. Та ще не знаю, як його зустрічати:

— Сього вже,— кажу йому,— я тим паче не знаю... Як там у вас показано по требнику, так і чиніть.

— У требнику,— каже,— такі случаї не прописані.

— Значить: трудна річ.

О. Максим поїхав до благочинного. Той сказав:

— Стрічати єнорала треба з проскуркою.

Ждемо. Кажу до писаря:

— Кують у мене ковалі...

— Ох, і в мене в голові, наче в млині! — каже він.— Як почне таранів гнати...

— Олії не виб'є! — шуткую я.

— Олії не виб'є, а в ушах лящатиме...

— Не журіться,— вмішалася моя жінка,— теляти ще не бачили, а вам уже вовк увижається...

— Мовчи, бабо, не твоє мелеться!

Ждемо. Прибіг окружний — нічого! Походив, подивився, понюхав... Току ногами не місив.

— За тиждень,— каже,— приїду з єноралом!

Ми ще раз долівку хвощем вишарували: дівочих рук і спин не жаліли — нехай же й вони тямлять, яка то цяця єнорал!

А в суботу увечері знов летючка: «Їде!» — щоб до світу був я на межі!

А бий тебе сила небесна! І виспатися не дають!

Наказав я, щоб громада була напоготові, сам прибрався, верхи на коня і на межу. Вартую під вербою. Вже й світ, а його нема. А мене на сон так і тягне... Всю табаку вже винюхав... Аж ось в обідню годину — бачу: курява стовпом котиться по шляху. Я тоді на коня. Зирк — окружний біжить попереду. Я коня під боки та навзаводи! Прибіг поперед усіх до розправи, з коня — скік! І стою біля шляху проти громади.

Виліз той єнорал... Таким індиком іде до громади. «Здорові були!» — промовив так як слід, по-людськи, тільки що голос у нього такий густий, хоч лопатою горни... Ходить, руки за спину — чи воно в нього там засвербіло, чи то вже йому так призначено: руки назад — не скажу.

У громаді на самому переді стояв Євтух Цимбалистий, чоловік високий, огрядний, голова гола, наче коліно, а вуси, немов грива в коня. Єнорал став проти нього, впився в нього очима — а очі у нього такі гострі та верткі, наче дзига.

— Які у вас нужди єсть? — питається.

Цимбалистий на лихо не дочув,— йому саме тоді одно вухо заложило,— не дочув і каже:

— Може, в кого й є... Село наше велике... Не можна, щоб у кого не було нужі... А що до мене, так бог крив — щотижня голову мию. А про других — байдуже, не відаю.

Окружний, як почув, почервонів, наче калина, перелякався. Бачте: єнорал про «нужду», а Цимбалистий йому про «нужу» — підбіг до єнорала і каже:

— Сей козак глухий, недочуває.

Тоді єнорал одступив трохи вбік та й знов:

— Кажіть: які у вас нужди є?

Люде мовчать.

— Чого мовчите? Кажіть, не бійтесь! Я за се нічого!

Люде мовчать. Він тоді як гукне, наче з бочки:

— Говоріть!

Хтось уже з громади і промовив:

— Кажіть, кому треба.

А другий хтось:

— Мені не треба.

— Не треба! А де сей «не треба»? Виходь сюди! — гукнув єнорал.

Цимбалистий знов ні до ладу, ні до прикладу, а як то кажуть: «нате й мій глек на капусту!» — не дочув як слід, а гадав, що єнорал кличе до себе Єлисея Нетребу, та й каже:

— Де вже, пане єнорале! Не вийде Нетреба... Ще позаторік дуба дав!

— Я не про дуба, а про нужди питаюся! Розумієш ти чи ні? — крикнув єнорал.

Цимбалистий і каже:

— От ви про що!.. Про нужди! Нужди у всякого є: кому хліба, кому до хліба, кому солі, кому дьогтю...

— Се не громадські нужди! — перебив його єнорал.— Ви мені таку скажіть, щоб усім щеміло од неї!

— Отаку! Таких найбільше єсть. От хоч би й рекрутчина сама: од неї всім щемить — і батькові, й матері, і сестрі, й братові, і жінці, й дітям. Коли од неї визволите, за се вам і дітям вашим од усіх нас навіки буде дяка!

— Се не моя воля! — одповів сердито єнорал.— Про се нічого й речі знімати!

Цимбалистий тоді знову своє:

— Вже, пане єнорале, де свербить, там і почешеш, де болить, там і торкнеш. От би й од податків треба пільги, й од одбутків...

Бачу я, що Цимбалистий от-от на самий пень наїде, та вже й киваю й моргаю на нього, а він не йметься, мне язиком, наче баба лемішку в макітрі... Ну, думаю, тільки ти мене підведи під млин, я тобі очі промию... Я ж собі про який млин? Се так говориться, коли хто не до ладу язиком меле, а навіжений Євтух і справді з'їхав на млин!

— От,— каже до єнорала,— і на мливо в нас, крий боже, яка велика нужда! Влітку вітри сплять, вітряк не повернеться, вергай жорнами!

Єнорал на те:

— То тим, що у вас вельми низькі вітряки. Будуйте на високих стільцях, у чоловіка заввишки, он як на Литві.

Цимбалистий знов попустив язика:

— На Литві, паночку, і хрущ — м'ясо! Литвин і дме, й кує, й шиє, й пере, а спитайте в нього — то й не тямить, що робить. Ми не Литва. Нам би треба водяного млина... І річка у нас є, й на воду вона багата.

— То річка казенна! — перебив окружний.

Цимбалистий і тут не змовчав:

— Зроду-звіку — божа вона!

Єнорал наче зрадів:

— Бачу, що се справді у вас велика громадська нужда. Добре, буде у вас млин!

На коней і поїхав.

Я перехрестився обома руками та подякував всевишнього, що не вмився юшкою й зуби цілі.

Минуло літо й осінь. Саме якраз на Водохреще [3] мчить нечистий приказ: людей і підводи постачити, дерево вивозити... Казна будуватиме на нашій річці млин!

Он воно що вийшло з тої сириці, що Цимбалистий жував! Що ж?.. Добрий млинок — божий дарок! Тільки смуток його знає: хто правитиме тим млином?

— Хтось од царя,— каже писар,— коли казенний млин, то вже не інак, як так.

Еге! А людям доки що мороки прибуло: своє кидай, а на казенну роботу йди!.. Та вже ж! Не можна й казні не помогти: хто ж на неї й робитиме, коли не ми?

Вивезли дерево. Навесні, на саму похвалу [4], приїхав окружний, німця якогось привіз до нас і каже:

— Отсе той, що млин будуватиме, так слухайте його, робіть, що скаже!

Заходився німець коло млина. Нагнали йому людей, наче на панщину. Будують. Вивели вже клітку, взялися за снасті. Бачу я, щось воно наче не до ладу: клітка нова, а кривиться, наче стара баба позіхнути збирається... Кажу я німцеві:

— Щось воно тому млинові наче боком лізе...

Він засунув у зуби люльку, смокче її, блимає очима, сидить проти млина, мне свої сліпаки, наче собачка в човні. А я знов до нього:

— Клітка крива... Палі нерівно повбивали — камінь об камінь чіплятиме!

А він на те:

— Цень-день-телевень! — пирскає слиною та мне губами, наче швець шкуру, нічого не розбереш, що він плете,— тільки й уміє: «карош», «карош». А що воно за «карош» — не знаю я. Бачу, що з нього такий майстер, як з мого теляти стрижча!

Він то й раднійший косити, та нема кому коси носити... Бачу, так що ж, коли «карош, карош!»

Мовчу. Думка в мене така: його начальство приставило — то й нехай! А то вмішаюся, та ще не в ті ворота заїду... Цур йому!

Спорудили той млин. Люде раді: от, думають, на жнива ще й намелеш, жорна спочинуть. Жіноцтво наше аж молиться та благословить єнорала... «Тепер,— кажуть,— жорна за двір!»

Саме ото перед дев'ятою п'ятницею [5] в середу й пустили той млин уперше. Гуде! Страх як гуде — немов чотири вітри у великому лісі. Гуде — та не меле, тільки шеретує.

Німець той — Лембик Кирилович — се ми його так величали, а суще його ймення не таке було: походило трохи на Лембик, та не Лембик,— бачить, що з рукава в скриню сиплеться не борошно, а шеретоване зерно, похитав головою, губу одкопилив та й гукає:

— Заставте воду! Спиніть млин, треба камінь осадити!

Осадили.

— Пускай!

Пустили, камінь об камінь як черкне, як заскиглить! Господи, твоя сила! Десь, мабуть, у другому селі чутно було...

— Застав! Застав! — знов репетує.

Ходить німець біля скрині, смокче люлечку, а не знає, що діяти. Я бачу, та мовчу. А люде зараз на глум всячину видумують:

— Не по нашій воді млин! — каже одно.

А друге глузує та радить:

— Салом каміння підмазати!

— Не салом, а коли б смальцем із жар-птиці!

Той знов глузує:

— Смальцем поскоромиш, а от коли б медом!

— Та ще коли б тим, що з папороті бджоли наносили!

А я все мовчу. Лагодив той Лембик Кирилович, лагодив, нарешті втретє пустив. З-під каміння аж іскри сиплються — та таки змолов. Не багатечко того, а розчину б стало. І те гаразд.

Узяв німець коней та в округ.

За кілька день вертає до нас, окружного везе й комісію.

— А що старшина? Добрий млин? — питається в мене комісія.

Я собі на умі: знаю, що той млин будувався, як на мертвого шиють,— та не моє діло; а вголос, смикнувши думкою, я сказав:

— Добре буде, як добре молотиме.

Окружний набрав з скрині борошна в жменю й питається в мене:

— Се він молов?

— Все ж ніхто як він.

— Нащо й ліпше! Пречудесно! Наче на сито просіяне, хоч паску печи!

Він борошно хвалить, а комісія каміння, й кажуть:

— Се такий млин! Такий млин, що й не сказати!

— Так і треба! — каже окружний.— Бо й грошей же велику силу в нього впхали!.. Як на твою думку, старшина, що млин коштує?

— Святий його знає! — кажу.— Коли б на свої гроші, то б і знав, а то на казенні... Та ще за німецьким приводом!.. Се вже велика рахуба...

— Одначе, як гадаєш?

Я сюди-туди, як би його не вскочити в напасть,— кажу:

— Мабуть, за тисячу перескочило...

— Тю-тю! Голова! Насилу в п'ять обійшлося!

Похвалили млин і поїхали, й німець той з ними. Тільки ми його й бачили! Хитрий Лембик! При комісії не пустив млина!

На Полупетра [6] посвятили млин, звісно, щоб куций, буває, не шкодив. На посвятини приїхав помічник окружного. Він і каже:

— Тепер нехай громада приймає млин на свої руки та мірошника вибере.

— Отсе так! — думаю.— Отсе доїхали!.. Се все Цимбалистий такого нам накоїв — нехай же він сам тепер той млин приймає, доглядає й мірошникує...

Громада як почула — руками й ногами!

— Цур йому! Пек йому, тому млину! Молоти будемо, а за догляд не беремось. Як се можна! Коли б він ще людський був, а то казенний! Нехай йому те та се! Не хочемо! Хоч ви нам що, хоч і «сікуцію», а не хочемо!..

— Ви ж прохали єнорала! Казали, що вам млина бракує! — усовіщає громаду помічник окружного. А громада своє:

— Не наш кінь, не наш віз — не нам і поганяти.

— Та через що ж ви цураєтесь?

— Ми не цураємось, а за догляд не беремось. Молотимемо в ньому, дякуватимемо єноралові й усьому начальству дай боже доброго здоров'я, тільки визвольте од догляду, не вводьте в напасть!

Помічник окружного довго вовтузився, та ні просьбою, ні гризьбою не скрутив громади. Тоді й каже:

— Не берете млина — хоч мірошника дайте!

— Де ж ми його в бога візьмемо? У нас такого чоловіка нема. Тут абикого не можна! Ще коли б на який поганенький вітрячок, то, може б, хто й одважився мірошникувати,

а на таку озію, на таку німецьку штуку треба такої людини, щоб і в неї голова була з ковальський міх, а щелепи з криці...

Минули жнива, а млин стоїть... Мірошника нема.

Після Пречистої [7] прибіг знов помічник окружного, каже:

— Казна над вами вмилувалась: ослобонила вас од догляду за млином і ще й мірошника свого дає,— тільки меліть!

І справді привіз до нас якогось плюгавенького чи литвинця, чи москалика.

— Отсе,— каже,— вам мірошник, а отсе книжка — нехай старшина записує, скільки чого змелеться.

Я так і обімлів, як се почув.

— Милуйте і жалуйте! — кажу.— Як я записуватиму, коли я не втну «ні мну, ні тну»?.. Людина я темна, неписьменна.

— Нехай писар: се його діло.

У мене наче камінь з шиї впав, на печінках полегшало; подякував нищечком богу, що зняв з мене ту нахабу... А писар і собі змагається:

— Не розірваться ж,— каже,— мені надвоє! І в розправі пиши, і в млині пиши... Як його одними руками?

Помічник окружного радить його:

— Хто нестиме чи везтиме зерно до млина, нехай спершу заверне до розправи. Ти його запишеш, даси квиток до мірошника — от і все.

Цимбалистий досі мовчав, а тут наче його гедзь укусив, вихопився, немов шершень з дупла, і каже до помічника:

— Так воно, паночку, незручно буде! Розправа на одному кінці села, а млин на другому! Не до ладу людям забиватися та час зводити:

— Мовчи! — та ні з сього, ні з того лулусь його по щоках. Роби як велять! — гукнув до писаря, а сам на бричку та «паш-ш-о-о-о-л!».

Мірошник той почепляв на ретязі ключі од млина, аж чотири ключі, привісив їх до пояса, ходить з ними, наче коновал з своїми причиндалами, та закликає людей у млин молоти. Люде кинулися з клунками. Бі розправи чисто тобі буцім ярмарок... Марудно писареві: все пиши квитки та давай! З ранку до обіду давав, аж упрів, наче за ручкою.

По обіді спочив я та й думаю: ке лишень, навідаюсь до млина, яке там мливо. Приходжу. Батечку мій! Вода аж реве, каміння гуде, а з рукава цілісіньке зерно плине, борошна й близько нема! Народу й у млині й на греблі такий тиск, що ніде й курці носом клюнути. Регіт, сміх, глузи такі, що й не сказати! А мірошник той дзигою бігає, почервонів, засапався, лютує, а люде ще гірше прикладають:

— Отсе млинок! Отсе дарок!

— Млинок то й нічого, та вода густа!

— Не в тому річ, що в хаті піч, а в тому, що мірошник полов'яний!

— Мірошник що? Його діло: пустив, підкрутив і сів!

— Еге! Сядеш — наче в гречці!

— Помаж каміння медом!

— Підбий клина!

— Перехрести каміння!

Глузують, а литвинець бігає та:

— Вот-с бяда! Вот-с бяда!

Мене аж жаль за нього взяв.

Бачу я, що він такий розумний, наче Беркова ярмулка, й кажу:

— Чоловіче божий! Не за своє ти діло взявся!

А він ще й питається:

— Євта пачаму?

— Тому, що твій батько молов не віючи, мати пекла не сіючи, а ти поїв не ріжучи. А знаєш ти, нащо в коня голова?

— На те, що без голови не можна.

— От неправда! На те, щоб посторонки не спадали... Застав свій млин, не переводь нам води! З твого млива не їсти нам хліба, а воду нам збавиш, то й риба подохне. Застав!

— Не можна,— каже,— коли приказано, треба молоти. Чи хоч, чи не хоч, а перескоч! Проти приказу начальства не йди!

— Коли так, мели собі! Мені тільки води шкода. По-моєму, як мати погано орати, то ліпше випрягти. А про те — мели!

— Не руш його,— озвався Цимбалистий,— нехай людей забавляє...

Сіли ми на колоді, табаки понюхали, вигадом послухали та й розійшлись. Люде за клунки та й собі з млина. Регочуться.

Вранці нашого мірошника й вода вмила. Довго про нього й чутки не було. Млин стоїть... Ми вже й забули про нього. Аж ось окружний прибіг, та ще не сам, а з якимсь судовиком з губернії, довідатися запевне, чому млин не слухає начальства, чому не хоче молоти? І мірошник той з ними вернувся. Цілий день ходили коло млина. Судовик, що з губернії, тільки головою крутить,— бачу я; препогано крутить... Зараз і видно, що він знає, де миші дірку прогризли.

— Занапастили,— каже,— гроші! Треба каміння зняти, квітку виважити, шестерню нову...

«Еге,— думаю я,— в нього всі клепки дома... Сей маху не дасть!»

Увечері сіли вони чаювати в розправі, покликали й мене. Окружний мій такий добрий та м'якенький, наче восковий, частує мене й каже:

— Я чув, Мартине, що ти добрий майстер?

— Ат, нібито!

— По правді кажи!

— Заступильно витешу...

— От і брешеш! Ти ж на дзвіниці углом правив?

— Коли-то те було!

— Ось послухай мене: наймися млин полагодити!

Я так і зумився.

— Де-таки,— кажу,— мені за таку річ братися? Се ви глумитеся з мене.

— Ні,— каже,— от хрест святий, коли неправда! Я довідався, що з тебе добрий майстер, так чом же тобі й собі не заробити, й начальству не вгодити?

— Начальству,— мовив я,— з дорогою душею готов би, та в чому іншому... А се страшне діло, не на моє копито чоботи.

— Се ти начальством нехтуєш!..

— Крий мене боже! Нехай мене се та те, коли я що таке! Тому не беруся, що боюсь, а для начальства все готов... Опріч сього...

Він мене знов частує та:

— Коли любиш мене, берись за млин!

— Ні,— кажу,— шинкар як любить п'яницю, а доньки за нього не оддасть.

І одпекався.

Приходжу додому, сів за вечерю... Чи взяв ложку борщу, чи ні — двері рип... Суне той мірошник.

«Чого се воно!» — думаю собі.

— Добрий вечір! — каже.— Хліб-сіль!

— Їмо, та свій! У рот носимо і тебе до гурту просимо!

Присіло й воно до столу... Борщ так уплітає, аж за ушами лящить. Слово по слові й почало воно зводити річ на млин. Я слухаю, а воно все йде до того, щоб я найнявся млин полагодити.— «Гм! — думаю собі.— Чого се вони на мене намагають? Тут щось непевного є...» І до сина:

— А на, Степане, семигривеника та примчи нам кварту!

Думка в мене така: загалуню отсе литвинча, то воно, може, розв'яже собі язик. І не помилився... На моє вийшло.

По чарці, по другій — литвинча мені й виложило як на долоні.

— Так і так,— каже,— як заходився отой палатський губерець рахувати, то вирахував, що на те, щоб привести млин до діла, треба найменше дві тисячі карбованців. Окружний тоді як заголосить: «Бога побійтеся! Що се ви кажете! Як се можна! Та коли ви єноралові подасте таку рахубу, він мене з світа зживе. Мені тоді й Сибіру мало! Прямо живим у землю лягай! Скаже: куди дивився? Значить: заодно з німцем казенні гроші переводив, казну дурив, царського добра не

пильнував... Що я тоді казатиму?» Губерець на те й каже: «Так що ж зробити?» А окружний благає його: «Одпишіть до єнорала, що тут усього лагодження рублів на двадцять, а лишень заходу багато, бо іржа камінь обложила». Чи чув хто таке: «ржа камінь обложила». Зроду не чувано; от же благає окружний та й благає, щоб іржу ту написати, а тоді каже: «Я зо всіх своїх волостей майстрів зжену та із своєї кишені яку сотню докину. Шкода не моя... Та що вже! Аби лихо тихо... Справді, треба було ліпше доглядати мені за німцем...» Губерець і каже до нього: «Звісно, пожалуєш ухналя, то й підкову згубиш...»

Я собі отсе все й намотав на вуса.

Отож вони й справді вивели таке, що іржа камінь обложила!

Минула зима. Навесні приходить і до нас оповістка, що в окрузі будуть торги на лагодження млина, так щоб, хто охочий найнятися, йшов на торги. Ціну за лагодження поставлено: одну сотню карбованців, а на торгах, значить, візьметься хтось ще дешевше... «Е-е! — думаю я.— Не проведеш ти нас! У тебе мудра голова, та й у мене вона не повстяна!» Зараз я до Цимбалистого:

— Се,— кажу,— твоя розчина, ти й міси! Сідай, чоловіче, на коника, метнися по селах, буцімто наймита шукати, та остережи людей, щоб не йшли на ті торги. Цур їм! Нехай не сподіваються з жука меду їсти!

Гаразд. Ждемо, що буде. Торги призначено на четвер після провід [8]. «Ну,— думаю собі,— побачимо, кому випало цокнутися о мазницю головою...» Думаю, а сам нікому нічичирк, тільки Цимбалистому... Навіть і жінці ні слова, бо моя Настя, хоч і знає, як плахту підперезати, а все ж таки й у неї не який, як жіночий язик,— треба із нею обережно, бо сказано: на конину в полі, на жінку в домі не сподівайся ніколи...

Добре — та не зовсім!

У вербну неділю [9] увечері лежу я собі в господі, а надворі темнота така, хоч око виколи, і дощ тюжить, немов з відра ллє.

— Лаштуй,— кажу,— жінко, вечеряти та швидше спати, щоб світло марно не горіло!

Тільки се промовив: чую: бов! бов! — на гвалт.

Зирк я в вікно — полум'я з-за греблі так і шугає, й шугає! Я за шапку та туди.

— Еге-ге! Казенний млин палає!

Господи як горіло! Аж страшно було дивитися. Я на людей:

— Гасіть!

Кинулися — де тобі! І приступити не можна! До тла все згоріло... Тільки палі осмалені лишилися. Каміння так у воду й шубовснуло.

Ми й не жалували. Думали: господь напасть з нас зняв. Отже, не вгадали! Як набігло до нас начальство: й окружний, і помічник його, і становий, і ще хтось з ними, та як узялися стежити:

— Чого млин згорів?

Люде кажуть:

— Того, що зайнявся.

Вони знов:

— З чого зайнявся?

— Ні з чого ж, як з огню.

Вони знов:

— Де огонь узявся?

Де та де, де та де? — та як пішла гаспидська тяганина, то не один раз упріла у мене чуприна.

Потягали мене — мати моя божа! За що мене? Чим я прогрішив? Кажуть: «Твій недогляд!» Свят, свят, свят! Хіба я в млині мірошником був?

І слухати не хочуть!

— Ти на те старшина! Повинен за всім пильнувати!

Куди тільки мене не тягали! І в округ, і в земський, і в повітовий суд, і в палату — думав: душу з мене витягнуть! Потягнуть отсе та й ну лякати мене Сибіром. Лякають, а я з переполоху коли не телицю, то лошицю, а то й паровицю по боку... Умилостивляться трохи:

— Ми тебе, Химуле, жаліємо,— вболіває окружний,— коли б кого іншого, ми б давно вже в Сибір запроторили, а тебе шкода нам. Та коли ж не наша воля, треба винуватого знайти... Не з неба ж упав огонь, та ще під дощ: хтось підпалив. А то казенне добро! Чому ти вартових не ставив коло млина?..

Отак! Добре вони мене жаліли! Пожалів вовк кобилу, лишив хвіст та гриву — то так і вони мене, доки не зсадили і з коня, і з вола, і з воза. Коли б ще трохи, то були б і з грунту зсадили, з хати б виперли були, та вже був тут один паюк, той заступився за мене: взяв та все чисто списав до самого міністра. А міністер і написав до єнорала:

— Годі вам варити з чоловіка воду! Коли взяв чорт батіг, нехай йому і пужално!..

Тоді мене ослобонили.

Отак я до злиднів достаршинувався, все через Цимбалистого та через той гаспидський млин.

Цур йому!

А все ж моя думка й тепер така, що ніхто, як оте литвинча підпалило млин. Звісно, не без того, щоб... та вже нехай їх бог там судить.

Добре, що тепер нема тих сіпак окружних та помічників їх... Хоч і тепер, правду сказати, на селах ладу — коту на снідання не стане.

НАРОДНА ПЕДАГОГІЯ

Наче сніг на голову, несподівано приїхав з Петербурга до мене на хутір мій колишній приятель Олекса, з діда і батька Шумко, а тепер Шумков.

— Як ти собі хоч,— каже,— а поможи, порадь, напуть мене, де б я недалеко од твого хутора знайшов собі в селі на літо дім, да так, щоб і село було невелике, і дім на кінці, і щоб при домі був ліс або садок, і щоб було де купаться.

— Мовляв, щоб «і ставок, і млинок, і вишневенький садок»,— перебив я всміхаючись.

— Млинок — байдуже, а садок і ставок щоб був: хочу перелітувать непремінно в Полтавщині, надихатись рідним повітрям, напиться і самому, і дітям рідного народного духу.

— Що ж се тобі так приспічило?

— Е! Бодай би не казати. Лікарі мов затялись, щоб і сам, і діти перелітували на півдні; а жінка пристала: «Ніде інде не хочу, як в Полтавщині». І сам я бачу, що Полтавщина якраз підходить: пора дітям спізнати народ, свій рідний народ; пора їм побачити село, і народ, і його звичаї, і життя. Одне слово: пора їм вступити до школи народної педагогії.

— От як! А великі у тебе діти?

— Старшому синові дев'ять, а молодшому шість літ, та між ними дівчинка.

— То, може б, чи не рано задля них буде йти «до школи народної педагогії»? Може б, нехай підросли, побільшали, порозумнішали?

— Ні, ні, ні! Чим раній, тим ліпше! В молоду душу попаде добре зерно, все одно, що на свіжу ріллю; не засохне, а зійде і виросте.

— Та добре ж, як добре; а як часом і зле попаде?

— На те мої очі і жінчині. Що не кажи, а мій погляд на виховання такий, що коли хоч, щоб діти вийшли народниками, так нехай же й ростуть поміж народом. Між дітьми народу вони не бачитимуть тієї деморалізації, що раз по раз в городах панує.

— Ти жив коли в селі?

— Зроду ні, але добре знаю чистоту народної моральності; знаю, що діти селян — чисті, як сама природа, знаю, що...

— З книжок се все знаєш? — не втерпів я.

— З книжок, з бесіди з людьми... Та про се ще наспоримось і наговоримось; тепер — головна річ, знайди таке місто, якого хочу я.

Я справді бачив, що спорити про «народну педагогію» і нема нащо, і не тепер. Поміг Шумкові знайти дім, хоч не такий, якого він бажав, але близько того.

Першого мая Шумко з жінкою і дітьми вже вдихав в себе «чисте повітря і народний дух благодатної Полтавщини».

Шумків батько був таки настоящий українець і родом, і душею; доля закинула його спершу на Кавказ, а далі в Петербург; тут він одружився з донькою свого товариша по службі, вельми гарною з себе, але убогою дівчиною. Дітей у них було щось чи не семеро, але виріс з них один Олекса. Батько й мати Олексині повмирали, ще як він був перший рік на університеті; тим він і залишив науку, а примостився десь урядником в департаменті. Згодя він одружився з дочкою якогось заможного крамаря і взяв добре віно; жінка його вийшла ні се ні те; більш що якась недопечена пампушка.

Не скажу вже, хто і як розбудив у Шумка український патріотизм; знаю тільки, що він видавав себе українцем і з книжок знав Україну, її народ і її мову; коли і як я спізнався з Шумком — про се не варто розказувати.

Дак ото й переїхав Шумко літувати в село Криничку; а тижнів зо два після переїзду біжить до мене верховець з листом од Шумка: так і так, пише, чим швидше приїзди да поможи визволитися з каторги!

«Яка його там каторга постигла?» — думаю собі і не придумаю; та другого дня, як розвиднялось, взяв пару надьожних коненят, посадив на передок за фурмана малого підпасача, і «ньо» в Криничку до Шумка, рятувати його «з каторги».

В'їжджу в двір — очам не вірю: на дровітні сам Шумко рубає дрова! «Е,— думаю собі,— справді така робота здасться каторгою тому, хто привик у Петербурзі тільки чорнилом папір мазати да розчісувати свої баки!»

— Здоров був, Олексо! Поможи тобі боже! — гукнув я.— Що се ти?

— Отак як бачиш,— одповів Шумко, кидаючи на землю сокиру.— Отé спасибіг тобі! Се ти мені так утелющив: се ти мені нараяв отаке село!

— Яке таке? Чи же воно не до ладу: і ставок, і садок єсть.

— Провалитися їм, отому і ставку, і садку! Дров нікому врубать! Бачиш, сам рубаю. Народ тут якийсь клятий: не зговориш з ним.— І почав, і почав ублажати народ!

— Гаспид тут, а не народ! — говорив мені Шумко.— Нема в нього ні щирості, ні одвертості! Ти до нього з чистим серцем, а він на тебе звірюкою дивиться; да так тільки на те й верне, як би тебе ошукати, як би з твоєї кишені витягти більш грошей! Ти тільки послухай, що вони зі мною витворюють! Купив дров, та не дров, а чорт зна чого — хмизу віз; зову чоловіка перерубать,— що візьмеш? — питаю.

— А як,— каже,— чи поденно, чи оптом? Коли поденно — дак по піврубля в день, а коли оптом, трохи спущу: за рубля з четвертаком порубаю.

Попробував я торгуватися; сам бачу, що тут і на день нічого робить... Не хоче, не спускає... Позвав другого, ще гірше. Ну, кажу, рубай оптом. Що ж ти думаєш? Довго він рубав? Цюкцюк! За дві години перерубав! Хіба се не розбійництво? Не ошуканство? Присягався, що на два дні роботи; на два дні правив платні, а за дві години зробив!

— Та, бач, мені здається...

— Цить, цить! Се ще не все: вийшли оті дрова, купив удруге; зову знов рубать. «Тоді,— каже,— я трохи помилився, продешевив, тепер треба більш взять!» Та се ж вже зочевидячки насмішка! Мене так розібрало, так закрутило коло серця, що я вигнав його з двору, та отсе другий день сам і рубаю...

— І рубай на здоров'я! Краще їстимеш.

— Тобі смішки, а в мене печінки болять... Та і се ще не все! Ні до чого не можна докупиться! Беруть наче за батька! За качку, за курча, за глечик молока, за питунчик сметани беруть більше, ніж в Петербурзі! А ще всього досадливій те, що жидюзі за половину ціни оддають. Хіба се не деморалізація?.. Де ж та хвалена моральність в народі, щирість, де та чесність? Де вони? В книжках?

— Єсть і в народі, але в книжках справді більше. Тільки ж скажу тобі, чоловіче, що ні розбишацтва, ні омани, ні деморалізації нема в усьому тому, що ти мені наговорив...

— Як нема? Як нема? А що ж се все по-твоєму?

— По-моєму, сама простіша річ: люде побачили, що приїхав на село літувати чужий пан, чоловік грошовитий...

— Хто се їм се сказав?

— Самі бачать! Хіба не видно, що ти приїхав жити з готовика; значить, готовик є у тебе. Бачать вони, що у тебе нічого нема свого, все треба купить; бачать, що ти чоловік новий тут, цін не знаєш, а купить тобі треба, от вони й розуміють, що з тебе можна поживитися, і правлять високі ціни.

— Та се ж і єсть деморалізація?

— Така, коли ще не вдесятеро менш, як і в кожного крамаря. Аж як ти прийдеш до якої крамниці в Петербурзі купити яку цяцьку, крамар заправить з тебе вдесятеро, ніж та цяцька йому коштує, а ти заплатиш не торгуючись, бо у нього скрізь написано «prix-fix» *, а в селі люде попросту, без «прифікса», силкуються продать свої злидні чим дорожче, тим ліпше. Бач! Цілком звичайна річ...

---

* Постійна ціна *(франц.)*.— *Ред.*

— Ну, ні! Не звичайна, се здирство! А то от ще тобі: договорив наймита, за два дні приходить, каже: «Прибавте плату, я помилився, дешево випросив; а не прибавите — покину». Я не прибавив, а він взяв і покинув... Яка ж отсе святість договору?

— Бога бійся, чоловіче! Звідкіль народу довідатись про святість договору! Хто його вчив сьому? Хіба ти не бачиш, яка тут страшенна темнота?

— Школи єсть!..

— Цить-бо! З тих шкіл — як з цапа вовни: одна переводня громадського кошту...

— Знов же таке недовір'я до кожного, хто не в свитці. Своєму брату не йме віри...

— Кого знає, дак тому вірить...

— Але жиду вірить!.. Жиду, нехристу вірить! — гарячився Шумко.

— Вірить поневолі, бо не має біля себе такої с в о є ї, християнської душі, котрій би вірив... Пан сертучник од народа ще дальш, ніж жид: пан одчахнувся од народа, одрікся од нього, проміняв свій народ на жида, абощо... Де ти бачив, де знаєш у нас українську національну інтелігенцію? Чи єсть вона? А коли єсть, дак чи вона з народом? Чи вона піклується про народ? Чи веде його до освіти і добра?.. Веде його поліція, начальство... Станові його просвіщають, урядники моралізують... Була б національна інтелігенція, народ би і не цурався її, і вірив би їй. Поживи ти з народом, пізнай його, да з'їж з ним сім мірок гороху, а тоді інша річ...

— Дак, по-твоєму, отсі всі факти, що я вказую,— байдуже?

— Сього я не кажу: я проти фактів ні слова; я тільки показую тобі причини, коріння фактів. Я сам говорив тобі, що в народі багато єсть бридкого, неморального, що та «народна педагогія», котру ти...

— Цс! Цс! Ось я тобі зараз покажу «народну педагогію». Он, бачиш, іде табунець дітвори: ото вони ідуть сюди на ігрище... тут, бач, їм справді добре гратися: і холодок, і моріжок... Як приїхали ми, дак вони день-другий боялись приходити, думали, що я закажу; а третього дня приходять, стоять під воротьми.— Чого ви? — питаю.— Граться,— кажуть,— поприходили, тут наше ігрище, чи пустите, чи можна? — Ідіть,— кажу.— От вони щодня тепер тут...

— То й добре! Твої діти пізнають народних дітей...

Шумко аж підскочив.

— Бога бійся! Ти придивись спершу на їхні іграшки, да тоді й скажеш, чи можна припустити туди мені своїх дітей...

— Хіба що? Се ж настояща «народна педагогія»!

— Вона, вона сама... Да тим-то я й не пускаю до неї своїх дітей. Ось придивись!..

Ми сіли собі збоку. Дітвори прийшло чимало — хлопці й дівчата.

— А в що будемо грати сьогодні? — питає одно.

— У «п'яницю»!

— Ні! Учора у «п'яницю» грали: сьогодні в «злодія» будемо.

— Ну його, того «злодія» — лучче в «гусей»,— пищала дівчинка.

— У «п'яницю»!

— У «злодія»!

— У «ката»! У «ката»!

Довго ще йшла спірка у що грати. Рішили у «злодія».

— Примічай! Уважай,— торкав мене під бік Шумко. Мені нічого було вважати, бо я кілька разів бачив отсі дітські іграшки, бачив і «п'яницю», і «злодія», і «ката»... Бачив подібні іграшки в «суд» і між дітьми інтелігенції. Одначе я послухав Шумка і став «примічати».

— А хто буде за злодія?

— Я!

— Я!

— Ні, я! Ти, Петре, не годишся.

— Ну, я!

— Ти ще гірше; ти не вмієш кориться, не вмієш проситься... Нехай Кузьма буде за злодія... Хочеш, Кузьмо? — Кузьма охоче вийшов наперед.

— А за суддю хто?

— Суддею Харита сьогодні.

— Вона не вміє ні сердиться, ні кричать, ні лаяться... От якби Ігнат був суддею.

— Нехай і Ігнат буде...

Ролі пороздавали усім. Началось ігрище.

«Злодій» присів біля дерева і давай стукати по ньому, нібито рубає, краде!.. Два «сторожі» — дівчата з дрючками в руках, нібито з рушницями, підкрались до нього да хап за плечі!

— Здоров, чоловіче! А що се ти робиш?

— Хіба не бачите: рубаю...

— А в чиєму ж ти рубаєш? Не в своєму, певно?

— У божому...

— Хто ж тобі стежку сюди показав?

— Гетьте собі! — огризнувся «злодій».— Не в вашому рубаю... Ну і не лізьте!..

— Не в нашому, а в панському, а ми панська сторожа... Сього не знаєш? Дак ми тобі розкажемо!.. В'яжи його!..

— Простіть, люде добрі! Пустіть! Їй-богу, зроду вперше! І довіку, і до суду не буду більше... Пустіть!

— В'яжи його! В'яжи!

— Не руш! Я й не в'язаний піду, куди треба! — скрикнув «злодій» і, замахнувшись сокирою, пустився навтікача. Його догнали.

— Еге! Дак ти такий!.. Ти, душогуб, сокирою заміряєшся!.. Чуже крадеш, да ще й втікаєш... В'язать його!

«Сторожа» скрутила налигачем назад руки «злодію» і повела в другий кінець лісу «до двору».

Вийшла «пані» — властителька покраденого дерева. «Злодій» стояв посупившись.

— Дак ти се мій ліс крадеш! — гукнула «пані».— Ах ти, злодюго, ах ти, розорителю! Як ти смів красти? — І, не дожидаючи одповіді, «пані» зацідила «злодія» усією п'ятірнею по лицю. «Злодій» подався набік і промовив: «А вона справді, каторжна, б'ється кріпко! Не вміє, диявол, грається, а береться: ти б тільки для виду вдарила, а то зацідила, аж іскри з очей посипались. Дурна!»

— Дарма, Кузьмо! Дарма,— вговорювали усі разом «злодія».— Воно переболить і сліду не буде... Ну, дальше, дальше грати! Не сердься на неї, Кузьмо!.. Так гарно почали гру...

— Ну, нехай же! Я послі гри і їй утелющу, я їй віддячу по-своєму! — одповів Кузьма і знов стояв «злодієм».

— До «судді» ведіть його! — скомандувала «пані».

Злодія повели до судді. «Злодій» ішов з зв'язаними руками, ішов повагом; сторожа підганяла його, віддаючи ззаду штовхаників. Суд розпочався під дубом. На пні сів «суддя», перед ним стояв «злодій», а за ним «сторожа» і «свідки».

— Дак се ти, вражий сину, крадеш панський ліс? — закричав «суддя».— Ти?! Чого мовчиш? Кажи, признавайся!

— Ні в чому мені признаватися!

— В злодійстві! Ти крав?

— Ні! Не крав.

— Люде бачили! Свідки єсть!

— Нехай їм повилазить, тим, хто бачив.

— Дак ти от який! — «суддя» почав лаяться недрукованими словами.— Я ж тебе провчу!.. Я тобі покажу, як красти панський ліс та ще й не признаватися... кажи: крав?

— Хотів украсти! — відповів «злодій», показуючи вид, що він перелякався.

— Нащо ти крав?

— На вісь! Вісь у возі зламалась...

— Дак ти купить не хочеш, а крадеш?

— Купив би, дак нема купила...

— Випроси, пані так дасть...

— Випросиш у неї! Така вона! Торішнього снігу не дасть...

— Вже як хоч, а красти не можна! Ведіть його до «станового»,— скажіть, що я присудив йому хлосту...

— Велику? — питає «сторожа».

— Півсотні!

«Злодій» падає «судді» в ноги, цілує їх, упрошує: «Змилосердіться, помилуйте!» — присягає, що більше зроду-звіку не буде...

— Ведіть, ведіть! — одповів «суддя».

«Злодія» повели до «станового».

— Десятники! — гукнув «становий».— Привели голодного чоловіка, треба нагодувати його; швидше давайте каші! — «Десятники» метнулись і принесли різок.

— Ну, чоловіче! Лягай сам, коли не хочеш, щоб положили силою,— сказав «становий» до «злодія».

— Лягай, Кузьмо! — вговорювали «злодія» діти.

— Не хочу, розв'яжіть руки мені, руки одеревеніли...

— Ну-бо, Кузьмо! Який ти чудний! Грали, грали, а він на самому кінці зупинивсь і псує гру!.. Лягай! Тоді й розв'яжемо...

— Не хочу, не хочу! — стояв на своєму Кузьма.

— Та треба ж до кінця довести!

— Сказав: не хочу! Ви ще справді виб'єте, як ляжу!

— Ні, ні! Їй-богу, ні!.. Ми не по тобі, а по землі; а ти тільки кричи да просись...

— Ну глядіть же; а коли збрешете, дак я вам голови попроломлюю.

Кузьма ліг. Миттю два хлопці кинулись йому на голову, два на ноги, а два стали з різками по боках і почали бити по землі.

Кузьма реготав.

— Так не можна, Кузьмо! Треба, щоб ти плакав, кричав, просився... Кричи!..

Кузьма наче не чув, реготав собі.

— Лучче його! Лучче! Кріпче! Щоб пам'ятував, коли крав панський ліс,— приговорював «становий».

— Кричи-бо, Кузьмо! Гаспид, не хоче кричати.

— Коли ж так,— озвався «суддя»,— не хоче граючись кричати, дак закричить справді.

— А ну, хлопці, годі вам по землі бить,— валяй його!

— Ай! ай! ай! — щосили було закричав «злодій».

Шумко не видержав: звіром кинувся на дітей і ослобонив «злодія», розв'язавши йому руки. Налигач залишив на руках сині сліди... «Злодій» плакав і втирав сльози, потім шулікою

налетів на «суддю», вчепився йому обома руками в волосся і повалив на землю... Уся дітвора кинулась врозтіч, тільки «суддя» і «злодій» тягали по землі один одного за волосся. Шумко розвів і їх.

— Бачив, яка «народна педагогія?» — спитав він у мене, дивлячись таким лютим поглядом, наче в тій «педагогії» була якась моя вина! — Чи можна ж припустити сюди моїх дітей... Хіба се не школа деморалізації!..

— Ні! Се «іграшки»... се діється поза школою вже; школа деінде; тут не видно було вчителів.

— А де ж, по-твоєму, сама школа?

— Там, де ота дітвора бачила отаку паню, отакого злодія, отакого суддю, отакого станового...

— Бачила десь — певне! Бо, не бачивши оригіналу, ні з чого б було й передражнювати...

— Бачила в житті... значить, школа — само життя...

Шумко довго нарікав на народ, котрий так по-рабськи переносить од пані пощочини, котрий покірливо слухає, як суддя не судить його, а лає.

— Яке ж тут самоповажання, яка шаноба може розвиватись в людях, коли у дітей найліпша гра в «злодія», та гра, де вони учаться самі з себе кепкувати, самі себе зневажати, самі себе лають, б'ють!.. Тут і сліду нема ніякого морального почуття, почуття волі, шаноби чоловіка!.. Тут повно почуття морального розпутства, неволі...

— Одначе знов питаю у тебе: кому розвивати в народі почуття волі, шаноби людей, почуття моральне? Інтелігенції? А я вже казав тобі, що її у нас нема. Третє століття розвивають в народі деморалізацію, почуття повної зневаги до чоловіка, всі ті чувства, котрі існують у невольників і котрими держиться неволя...

— Виправдати можна всякий факт, але ти подумай, як тяжко жити в повітрі, котре згори до низу повне таких фактів!.. Тут свіжому чоловікові можна або задушитися, або збожеволіти...

— Ба! Свіжому, кажеш ти! То-то й горе, що між нами й досі нема свіжих людей!.. Усі ми, більше чи менше, покалічені морально «нашою» цивілізацією; усі ми, більше чи менше, прогнили духом лакейства, заздрості і всякої такої погані...

— Що хоч говори, а я більше не здолію тут жити. Лучче вернусь назад в Петербург.

— Швидко ж тобі надопекло!.. А ти ж і десятої частки не бачив ще народного життя таким, яким воно єсть.

— Доволі з мене й того, що бачив, доволі! Більш! не хочу! Поїду...

— Але літо тільки що починається; ти міг би прожити в селі до половини вересня... Переїзди до мене в хутір...

— У тебе тісно...

— Нема такого будинку як тут, зате народ тебе не «грабуватиме», не «ошукуватиме», і такої «педагогії» не побачиш; за се вже я ручуся...

Шумко переїхав до мене...

БУГАЙ

Вже ж живучи на світі отак, як я,— сьомий десяток,— чого-чого не перебудеш: інколи така тобі пригода випаде, така халепа прикинеться, що й не стямишся, звідкіль вона, чого, й за що, й про що? От розкажу хоч про себе, яка мені трапилася пригода: далебіг, що й сором і шкода споминати! Ну, чи чув-таки хто з добрих людей, щоб де в світі чоловіка обернути на скотину та й ганяти в череду! Буває, і досить часто, що чоловік сам стане скотиною, поводиться з людьми, що твоя безрога, в «адин час» забреше по-песьки, завищить, мов зінське щеня; так се ж інша річ! Тут чоловік з доброї волі стає скотиною, але ж він перебуває з людьми — в сім'ї, в товаристві, в громаді. А то щоб чоловікові наказати стати конем чи волом і ганяти його в череду — сього хіба лише в нашому селі й можна, а то більш ніде в світі не чувано, не видано...

От же зо мною таке було! Трохи не два тижні велено було мені бути за бугая. Ну, як-таки його так, самі посудіть: чоловіка примусити, щоб ходив у череду наче бугай, щоб жив не в хаті з людьми, а в стайні з кіньми... Кому не скажи, не повірять, а от вам хрест святий, що не брешу. Та й старий уже я брехати.

Ось слухайте, хто охочий, як воно було. Давня се річ: либонь чи не сорок, а то і всіх п'ятдесят літ назад. Мені двадцятий рік минав, а тепер без одного сімдесят. От воно й виходить сорок і дев'ять. Давно. Чи пам'ятаєте, як нас з козацького уряду на казенний повертали? Ніхто не зазнає? Де вам і зазнати? Блазні ви проти мене! Щоб ви знали: був у нас колись свій, виборний козацький уряд, а ото після першої великої холери — цур їй! — зараз скасовано наш уряд; натомість заведено міністерію якусь, та й нас, козаків, до неї привернено. Що то за міністерія така — не скажу; зроду не бачив, нічого й брехати. А то вже міністерія постановила від себе «палати» по губерніях; а «палати» поміркували-поміркували та й виміркували від себе окружних начальників: се, значить, менше начальство, а середільше — палата, а найстарше, значить, сама міністерія. Отже, окружний начальник — один на цілий повіт; де ж то видано, щоб одному чоловікові за всім надивитися, всьому дати і привид, і лад! Не можна сього, хоч би ти був з головою в винницький лембик завбільшки, то сам нічого не вдієш: день, другий,

та й підтопчешся, перестанеш. Мусили ті окружні начальники вигадати ще менше від себе начальство — волосних голів, а сі ще менше пригадали — сільських старшин. Ото скільки начальства набралося! Тільки оте саме старше і підстарше начальство було від царя, значить, цар його настановлював; а менше начальство настановлювала від себе палата; а голови й старшини від громади, по вибору б то: кого громада подобає, того й обере собі. Отак і зник наш козацький уряд, і стали ми не то козаки, не то панські; зовемося козаками, а урядує над нами казенне начальство. Так воно, мабуть, від бога призначено було; а чоловік мусить коритися богу й царю; і в писанії так сказано.

Набіг і на наше село окружний начальник, зібрав громаду, гукає і наказує:

— Вибирайте собі урядників!

Вибрали десяцького, соцького, збирщика, отамана, старшину; а писаря, спасибі йому, сам привіз, а то що б ми й робили собі в світі, коли б не привіз! В нашому селі й духу письменного не було!

На старшину обібрали Осипа Марченка; чоловік він ще молодий, хоч трохи й непритаманний, то що ж робити, коли ніхто луччий нізащо не хотів старшинувати. Звісно: у кого є охота раз у раз біля начальства тертися? Певна річ, що й без начальства не можна, але ж люде не марне говорять: «Близько біля начальства, близько біля смерті». І Марченко довго сперечався, не хотів старшинувати, та громада перемогла, мусив покоритися.

Добре! Старшинує ото він; чи добре, чи не добре старшинує, вже про те не скажу: не тямлю. Тільки за щось ото вони з писарем не зійшлись, якось глек розбили, та й пішло у них розбрату-брату. А нам що до того: вони собі начальство, а ми люде; нехай собі як знають. Гаразд! Прийшла якось моя черга іти на стійку. Тямите, що то значить на стійку? Цілий тиждень мусить чоловік перебувати і день і ніч у розправі: пильнувати, щоб і в хаті в розправі, і на дворі було чисто; де сміття попадеться — мітлу в руки та замети; одне слово — порядку доглядати; куди пошле писар, чи отаман, чи старшина — так збігати; кого покликати, кого привести, коли трапиться кого під різки, то се вже діло стійкового,— і різок пучок принести, і бити-сікти його діло. Бридка се річ, та що ж, на те воля начальства,— свята його воля; та воно і в писанії сказано: «Повинуйтеся і покоряйтеся, та не внидете в напасть». Чи, може, й не так там сказано, та се вже дарма; хоч і не так, аби до ладу...

Кличе ото мене старшина Марченко:

— Гей ти, стійковий! На завтра вранці громаду щоб скликав, та щоб усі були, чуєш! Щоб ніхто нічим не змагався: від

начальства таке важне діло прийшло. Щоб без слова усі приходили.

Се було на самому вже останку весни: люде оборались, обсіялись, в полі роботи ніякої; домували люде та коло двору — яка в кого робота була — справляли. Зібралася уся громада біля розправи; навіть і московські люде, паруб'ята, що ще не ходили в громаду, поприходили: цікаво всім стало послухати, яке таке «важне діло» прислало до нас начальство.

Вийшов до громади Марченко з писарем, стали на рундуці.

— Так і так! — почав Марченко.— Прийшов від начальства наказ такий: аби ми громадою вибрали собі бугая... Чуєте?

— Бугая? Себто як?

— Як? Звісно як — вибрали, та й годі.

— Нащо нам той бугай? — озвався хтось.

— Се вже не наше діло! — промовив старшина.— На се вже воля начальства; коли начальство каже, щоб був у нас свій обчеський бугай, так що ж тут діяти? Щоб був — значить, і треба щоб був.

— Адже досі якось обходилися і без бугая? — знов хтось змагається.

— Обходилися і без старшини, і без голови, а тепер не можна обходитися, от і все! Начальство велить, і годі! — одповів старшина.

Загомоніла громада, стала змагатися, що вік прожила, обходячись без бугая, то й далі обійдемось, а се вигадки тільки. Тут писар як визвіриться на громаду:

— Та що се ви бунтувати хочете, чи що? Забули хіба, що ви під новим начальством? Не тямите, либонь, досі не оговталися, що тепер не те, що було колись! Начальство наказує бугая завести, а вони змагаються, колотнечу піднімають, та за се!..

— Годі, пане писарю, годі! Хто там змагається? Ніхто про колотнечу й не гадає. Я навіть і в думці не мав.

— І я ні.

— І я ні.

— А я хіба гадав?

— По мені хоч і двох бугаїв.

— І я не проти того.

— Бугай — добре діло.

— Видима річ.

— Коли вже начальство каже.

— Авжеж, авжеж.

— І самі бачимо, що без бугая не можна.

— Насилу, дав бог силу зрозуміти. Так би й зразу, а то понесли теревені, тільки час загаяли! — озвався пан писар.— Тепер от вибирайте, і годі!

— З чого ж його вибирати, пане писарю? Коли б було з чого, то б воно й нічого; чом би й не вибрати? А то ж ні з чого; у нас ні в кого з хазяїнів нема бугая.

— У мене коли б був, я й без слова подарував би його на обчеського; так же нема і зроду-віку не було.

— Нема і в мене; признатися, я боюсь і дивитися на бугая; колись у Деконці, ще я хлопцем був, дак бачив, як панський кочубеївський бугай підняв на роги молодицю. З того часу я, коли де й взирю бугая, то втікаю.

— Небезпечна, значить, річ бугай.

— У мене назимочок такий є, так коли воля начальства, я готов поступитися їм на громаду. Беріть!

— От і добре!

— От і дякуємо вам, дядьку Іване!

— Поздоров вас, боже, за таку добрість!

— Верни нам, господи, сторицею!

— Я ж не жалію для громади; а назимочок добрий; може, хто бачив?

— Як же не бачити його?

— Се отой половий?

— Еге, еге, він самий!

— Я його добре знаю! З нього бугай вийде хоч куди!

— Так, значить, і ділу кінець! Тепер, значить, і по домівках можна!

— Дурні ви! — озвався старшина Марченко.— Он послухайте, що каже пан писар: він каже, що треба не назимка, а бугая, та не простого бугая, а такого, як начальство каже. Начальство каже, аби громада в и б р а л а бугая. Розумієте ви, чи ні — в и б р а л а. Значить, бугай — се не той бугай, що з рогами, а се така «должность», уряд значить. Такий самий, як от і інші уряди, що начальство позаводило, от як десяцький, соцький, отаман.

— Он воно що! А я гадав собі, бугай, так бугай, аж бач, як воно!

— Ну, коли так, то мій назимок на се діло не годиться! Я його поверну на вола!

— То як же се воно так?

— Чудне щось!

— Недовідоме.

— Зроду-віку не чув.

— Не доводилося й мені такого чувати! — мовив Марченко.— Але ж коли начальство заводить нові порядки, то вже його воля.

— Авжеж, авжеж.

— Начальство знає, що й як.

— Коли б не знало, то би начальством не було.

Одне слово: наказав старшина вибрати на бугая когось із громади. Отут-то й почали люде змагатися. І той не хоче, і сей не хоче; той старий, той многосемейний, тому ніяково — люде висміють, просвітку не буде, особливо на вулиці між дівчатами.

— Вже ж,— каже пан писар,— когось та треба вибрати.

— А от кого, панове громадо! — обізвався мій сусіда Трохим Лисий.— От кого,— вказуючи на мене,— Михайла Мокрицю: він якраз вдатний буде на бугая; парубок молодий, одинокий, безземельний, господарства за ним нема, він вдовиченко, мати ще при здоровлю.

— Еге, еге! — загомоніла громада.

— Та що ви, люде добрі! — став я змагатися.— Змилуйтеся, не нівечте мене, який з мене бугай; шукайте кого придатнішого, а мене визвольте; на таку «должность» треба чоловіка неабиякого.

— Годі, годі! — загула громада.— Нічого, базікати: його, його, Михайла Мокрицю, на бугая; він парубок при здоровлю, нехай послужить громаді і начальству вірою й правдою.

— Чи так, то й так! — промовив старшина.

Я в ноги громаді, прохаю-благаю визволити мене з сієї должності.

— У мене,— кажу,— мати вдова.

— Байдуже! Ніде не дінешся, і мати буде при тобі, і ти при матері.

— Визвольте, панове громадо! — молюся навколішках: де ж там, і слухати не хочуть.— Не наша на те воля, воля начальства; наше діло справити загад начальства.

— Не змагайся, синку, не змагайся! — радить старий дідуган Петро Гринь.— Послужи громаді, аби твоя сила...

— Дідусю! — кажу я.— Сила без голови шаліє...

— Та й розум, синку, без сили мліє... Не змагайся, послужи, я тобі добре раджу, воля начальства.

— Та де се в світі,— кажу я,— чувано, щоб отаке начальство...

— А заськи про начальство! — гукнув писар.— Мовчи та слухай!

— Правда, синку, правда! — знов радить мені старий Гринь.— Придерж язика, пам'ятай, що коли млин меле, то борошно буде, а язик меле — біда буде.

— То як же останнє ваше слово, панове громадо? — питає Марченко.

— Мокрицю! Мокрицю! Мокрицю на бугая! — гула громада.

— Та я не хочу!

— Не хочеш по-чеськи, підеш по-песьки.

— Його, його, Мокрицю на бугая...

Як я не змагався, як не кланявся, як не благав, нічого не вдіяв.

Громада розійшлася, а я став бугаєм. Марченко зараз, щоб мене в стайню поставити, та, спасибі, вже пан писар заступився за мене, відрадив старшині.

— За звичайного часу нехай,— каже,— він з людьми в стійковій хаті ночує, але щоб стайня раз у раз була в порядку, і нехай він, себто я, добре пильнує: як тільки зачує дзвоник — то се знак, що начальство біжить; тоді нехай прожогом у стайню.

— А вдень же як з ним? — питає Марченко.

— Вдень, відома річ,— мовив пан писар,— вдень з чередою нехай ходить!

— Так, а чим же нам його харчувати? — допитується старшина.— Як про се в законі стоїть? Вичитай лише, щоб і я знав.

— В законі про се нема нічого: загоді, як закон писали, так про бугаїв ще не було загаду од начальства.

— То як же воно буде?

— Вже ж ніяк інакше... Звісно, чоловік сіна й трави не їстиме, треба йому хліба і до хліба: так нехай по черзі разом з пастухами харчується по дворах.

— Хіба що так...

Порадилися пан старшина з паном писарем, як контентувати мене; та тоді взялися загадувати мені як і що: коли до череди виходити, як у череді, як перед начальством; напучують мене, аж ось зненацька, несподівано сусіль моя мати. Вона, бачте, дочулася вже, люде переказали, яка мені пригода випала.

— А що отсе,— каже,— ви, пани урядники, з моїм сином заподіяли?

— Нічого, бабо, чи молодице! — одказують їй.

— Як нічого! Занівечити парубка намоглися, та й нічого! Вам байдуже, а у мене він одинчик.

— Хіба йому що станеться? — каже писар.

— Господи, і язик не одпаде у тебе, пане писарю, отаке верзти! Та де се в світі чувано, щоб парубка на бугая повернути?!

— Мабуть, чувано, коли начальство загадало вибирати.

— І вибирайте собі, кого знаєте, а мого не займайте, не нівечте чоловіка.

— Ніякого йому нівечення не буде; що ж тут такого? Вийшла від начальства така должность, треба ж її комусь відбути. От громада й вибрала твого сина, і нехай здоров послужить! — втихомирює пан писар мою матір; а вона, замість втихомиритися, ще більш лютує. Таки мушу правду повідати, завзята вона, покійниця, була: вже коли до кого було пристане,

так голіруч од неї не одкараскаєшся; доти в'їдатиметься, доки на своє поставить.

От і пристала вона до старшини та до писаря:

— Відпустіть та й відпустіть мого сина, без того додому не піду!

А вони їй одно твердять:

— Не ми його вибирали, а громада!

— Дурна ваша громада!

— Гей ти, бабо, прикуси язика, довгий він у тебе, щоб часом не вкоротили!

— Отсе ще не видала! Мовчати! Щоб я мовчала! Не на таку напали, нікому не змовчу, до самого царя дійду!

— До царя далеко! — радить писар.— До голови вдайся, ближче.

— І до голови, і до окружного, і до палати, і до самого царя — скрізь дійду, всюди стежку знайду, свою дитину не попущу, не дам з неї знущатися. І вигадали ж отаке, анахтемські душі! Громада... громада постановила, щоб вас стовма постановило... Громада вибрала, бодай ви на мари вибралися...

Отак вона їм прочитувала, аж доки пан писар не звеліли десятнику відвести її додому; а я сиджу та сльози ковтаю...

Іде вранці череда повз розправу:

— Ану-ну, стійкові, виганяйте бугая в череду! — гукнув пастух.

— Іди, Михайле, в череду! — мовив до мене стійковий.

Насунув я шапку на вічі, щоб нікого й не бачити, і йду собі повагом збоку.

— Наперед, наперед! Рушай на сам перед, як слід бугаєві! — гукає на мене пастух.— Рушай, рушай, а то пугою піджену!

— Дядечку! Я все одно, збоку! — прошуся я.

— Не можна збоку, начальство загадує! Сам тямиш добре, що се не те, що бувало колись — то був у нас уряд, тепер стало начальство!

Ходжу я з чередою день, другий, тиждень; ночую в розправі з стійковими. Сам не тямлю, що зо мною; так погано мені, так соромно, особливо отсе було увечері: тільки, було, що череда в село, так дітвора й висипле з усіх дворів. Дивляться на мене, пальцями вказують, наче на яке чудовище.

— Ой, ой! Дивіться, дивіться, який бугай!

Довели мене капосні діти до того, що я почав шпурляти на них паличчям, землею. Не помагає, ще гірше лізуть у вічі та дратують: «Бугай — бугу, бугу!» Перетерпів отак я цілий тиждень; увечері випросився у стійкових, щоб пустили мене до матері побачитися. Думка така була: пораджуся з матір'ю, та ноги на плечі — і світ за очі. Десь та пристану до людей,

а тут мені невмоготу; прямо — хоч петлю на шию та на бантину. Приходжу до матері, а мати й каже:

— Тривай, синку, через ніч! Завтра свята неділенька, голова приїде, розбере нашу справу, я ходила до нього.

Другого дня в обід справді приїхав голова прямо до розправи; питає у старшини, що се, каже, у вас таке діється?

— Нічого, пане голово! Начальство завдало, щоб був у нас бугай.

— Ну?

— То ми й вибрали собі.

— Та се ви з глузду зсунулися, чи що: аж скрізь такий загад, щоб бугаї були по селах, а ніде сього нема, щоб парубка на бугая вибрати. Хто се вас так напучив?

— Начальство так звеліло.

— Коли се так?

— Тоді й тоді; така бумага прийшла з округи.

— Де та бумага? Хто її читав?

— У писаря, він її читав; вже ж ніхто більш, я чоловік неписьменний! — каже старшина.

Приніс писар бумагу. На лихо, й голова не тямить прочитати.

— Ану,— каже до писаря,— читай, як там написано: я послухаю, чи так, як і до нас, чи, може, інакше як.

Читає писар: «Немедленно и неукоснительно позаботиться, дабы общество обзавелось своим отборным бугаем и об избрании такового донести мне».

— Гм! — промовив голова.— Ану ще раз, як воно там стоїть — «відборного», чи що?

— Ні, «одборного».

— Гм! У нас сього нема: нам прямо написано, щоб був свій бугай, та й годі, а тут бач «отборного». Що ж се воно значить? — питає голова у писаря.

— «Отборный» — себто по-нашому «виборний»,— мовив писар.

— Гляди лише, чи так? Щось воно недоподобне.

— Так, іменно так: «виборний», значить вибрати бугая.

— Та тобто з людей, з громади? Ой навряд чи так, чи не брешеш ти?

— Хрест святий, що так, бо от і далі стоїть: «об избрании», значить — кого виберете,— донести. Ми й донесли так, що вибрали Мокрицю.

Голова задумався. Довго думав, та тоді до мене:

— Нічого, парубче, не вдієш, громадська воля така та загад начальства, треба коритися! — і поїхав собі.

А мати моя вдалася до повітового міста та там до окружного начальника. Вклонилася йому. За тиждень прибіг окружний

у наше село, розпитався як і що, зсадив писаря, надавав старшині лящів, а мене визволив з должності бугая і розповів нам, що в тій бумазі було написано, щоб громада купила собі бугая такого як слід... От воно яка пригода була мені... Давне діло отсе, а з того часу так мене й зовуть бугаєм.

КОЗАРСЬКИЙ ЛАНОК

(З хроніки одного села на Україні)

I

Над селом Горбанівкою стоїть страшенна спека — звісно, літо; варом так і варить, дух займається. Тим-то отець Кузьма Гречаний з самого ранку як заліз у клуні на засторонок свіжого сіна, так до хати цілий день і не навідувався. Та й чого йому до хати, коли і на засторонку він місця не знаходив від духоти та від в'їдливих мух. Мухи, крий боже, як допікали Кузьмі!.. Сам тому винен; сам приманив їх на засторонок. Через духоту та спеку отець Кузьма не пішов і обідати в хату, казав принести йому в клуню; а мухи чуткі, як почули дух їстовного, так і вдарилися роєм до клуні...

Поблагословивши повну миску холодцю з таранею та подумисок вареників з вишнями, отець Кузьма спорожнив глечик холодного кисляку та закусив динею-дубівкою. Коли б не так було млосно, він би ще дечого перехватив: нівроку йому, він не лінується розмовляти з стравами та їжею, так же спека така, що до гарячої страви, хоч би яка вона смачна була, хоч би й індик пряжений з начинкою, не береться рука; рота не роззявиш. Відома річ, що в спеку не йде їжа на душу; так от і Гречаний, хоч і перекусив дечого, так не тому, щоб він їсти хотів, а на те, щоб менш у горлі сохло, щоб «печія заніміла».

Перекусивши, отець Кузьма не те щоб заснув — спати мухи не давали,— а так тільки трошечки очима звів.

Починало вечоріти. Гречаний протер очі, позіхнув, потягся і промовив:

— Господи! Як я упрів; сорочка — наче хлющ, хоч викрути... коли б за роботою, то б і не жаль, а то лежачи. От спека! Воно-то й добре, сіно люде впорають за години; та не пошкодило б, коли б і дощик скропив землю.

Гречаний неправду мовив, кажучи, що він облився потом не від роботи: правда, руки його нічого не робили, зате в голові у нього йшла невсипуща робота; думка про козарський ланок куйовдилася там і не давала Гречаному спокою. Давно та

думка туди залізла, давно звила собі кубло в мозку Гречаного і давно йому мулить, а сьогодні, мов умисне, в'їлася, присікалася і дратує Кузьму так, що нема у нього сили відкараскатися від неї, просто наче її хто гвіздком туди забив, і мулить вона, так мулить, що аж у піт чоловіка кидає... Мулить так, що Гречаний не втерпів, щоб голосно не промовити:

— Та чи вже ж таки той ланок не буде моїм? Невже він втече з моїх рук? Ні! Я не я буду, коли не придбаю його... тоді я не Кузьма, не Гречаний, а просто гнила устідка з жидівської пантоплі! От що!

З сим словом Гречаний аж підскочив, наче його хто шилом в жижку вколов; він сів верхи на рубель, спустився з застороику на тік, обтрусив з себе сіно, крякнув і пішов до господи.

— А хто тут є? — спитав Кузьма, прочиняючи двері в пекарню.— Горпино!.. Нема... Лукино Максимівно! Жінко! Нема... ні духа; а може, хропуть.— Він зазирнув на піч, хоча й тямив, що у таку спеку ніхто не полізе спочивати на топлену піч. Ні, і тут нікого... де ж вони? Хіба чи не на городі або чи не в садку біля вишень, замість шпаків працюють... Ох народ, народ!

Гречаний завернув у кімнатку, зняв з кілочка рушник і пішов до колодязя. Тут трохи постояв, ніби чекав, щоб хто прийшов. Ніхто не йшов. Тоді він подивився навкруги і гукнув:

— Діду!!

Ніхто не обзивався; дід не йшов.

— Діду! Кононе! — гукнув Гречаний вдруге, і знов те ж святе: ні гуку, ні відгуку нема.

— Ну, народ! От народ так народ! Хоч ти цілий день гукай, хоч горло перерви гукаючи — їм байдуже... Не чує б то, а певно отут де-будь у холодку рутиться. Ді-і-ду! Ко-но-не! — гукав Гречаний.— Нема! Отсе б то самому воду тягти! Кононе! І де він забрався!.. Готов забожитися, що чує, та навмисне не обзивається... заціпило б йому. Вже!.. залив він мені за шкуру лою; коли б не такий дешевий, і одного дня не держав би його. С-то-о-о-рож! Діду! Коно-не! — гукнув ще раз Кузьма.— Тривай же ти! Знатимеш ти як не чути! Недовірок!.. Ану ще раз! — І Кузьма, що було сили, гукнув: — Ко-н-н-но-не-е-е!

Аж Рябко злякався від того гуку і загавкав на очереті.

— Бач! Собака й той почув, а він не чує. От ти Аред [1], Аред!.. Треба самому.

Гречаний взявся за журавля і витяг повен цебер свіжої води, налив трошки в ночви, сполоснув, вивернув, тоді постановив ночви на корито, насипав з цебра води, закасав рукава по самі лікті і почав вмиватися. Набере повні пригорщі води та собі на лице і причитує:

— В ім'я отця, і сина, і святого духа! Ух! Яка холодна! Гарно освіжає! — та знов вдруге, аж щоки оттопирює — пфукаючи, наче хоче нагріти воду.— Серце чисте созижди! Пфу-пфу! Яка ж холодна! Во омовенія душі моєя — ух-ух!.. Наче лід!

Трохи втершись, Кузьма повагом ішов до кімнати і, йдучи, кінчив втиратися. В хаті розчесався, накинув легенький синій каптанець, взяв солом'яний бриль, ціпок і став проти зеркала, оглядаючи самого себе з усіх боків.

Подивитися було на що! Гречаний — чоловік не старого віку, може, чи є й 35 літ, кабанковатий, тілистий, широкоплечий, русявий; борода, немов лопатою, усі груди йому покриває. Вид у нього червоний, круглий, аж вилискується, як не репне з жиру; а на шиї хоч обіддя гни! Та й увесь він так обріс тілом, що аж із шкури преться. Голова у Гречаного нагадувала ті макітри, що наші молодиці становлять в них опару. Здоров'я у Гречаного так і світилося, нівроку йому.

— Гм! — промовив він подивившись на себе.— Піду, проходжуся та на ячмінь подивлюся; може, чи не пора женців заводити.

Гречаний пішов за греблю, виводячи на півголосу: «Ой не спав я нічку та одную, та не буду спати ще й другую...»

II

Сонечко сховалося вже за густими вербами, не видко його, тільки косе проміння його золотить воду на ставку. Гречаний зупинився на греблі біля свого водяного млина, перегнувся на мостку через бильця і, дивлячись на лотоки, мовив:

— Бач! Я так і знав, що заставка не щільно стоїть! Ех! Мірошник, мірошник! Ледащо ти! Не бережеш ти мого добра! Байдуже тобі, що вода й так спала, нічим скоро молоти, без борошна сядемо. Ох! скрізь треба своїх очей, свого догляду.

Гречаний притис щільніше заставку і рушив «подивитися на ячмінь».

Мовити правду, його тягло не до ячменю, а до козарського лану, що був суміжний з його двома ланами. Ланок той не такто й великий, та ба! Черезполосицю він робить в землях Гречаного, лежить посеред їх...

От вже й царина. Ще кілька гоней — і Гречаний, обпершись обома руками на ціпок, стояв перед козарським ланком і так пильно дивився на нього, неначе зроду вперше бачив його. Золотовусий ячмінь схилив униз своє буйне колосся, немов кланявся та прохав мерщій його жати.

Дивиться Гречаний на ланок та на ячмінь на ланку та й гадає собі: «Добрий ячмінь, та шкода, що в такого ледачого

господаря! Будь інший господар — давно б вижав, а Олешко не доведе його до пуття; перенівечить, лодар, лінтюга... і нащо йому отсей ланок?! Скільки разів я торгував у нього... затявся: «Не продам! Батьківщина свята!..» А треба, треба якось умогоричити, а то аж дивитися мені нудно, що він перерізує надвоє мій лан».

— Добрий вечір вам!

Гречаний аж здригнув, почувши сі слова: він був певний, що він тут на самоті, й так задивився на козарський ланок, що й не примітив, коли підійшов до нього горбанівський шинкар, жид Мошко, високий, сухорлявий чоловік з рідкою рудою, ніби трохи попелястою борідкою.

— Цур тобі! Аж злякав мене! — мовив Гречаний.— Чого ти тут?

— Я чого? — спитався, начебто недочув Мошко.

— Еге.

— Гм! Чого ж більш, як не за ділом... гостей жду.

— Яких се? Чи не з Бердичева цадика?

— Гм! — всміхнувся Мошко.— Може, й цадика, та не нашого і не з Бердичева, а з Дрімайлівки. Сьогодні приїде до нас новий вчитель.

— Як се ти знаєш? Сорока на хвості принесла, чи що?

— Мошко все знає, Мошко мусить усе знати,— гордовито мовив корчмар,— не буде Мошко усього знати — з голоду опухне... Він учора з Дрімайлівки рушив, от-от небавом приїде...

— Жиди справді усе відають,— мовив Гречаний з глумом,— ну, вже народ з вас!.. Де й не сієш — ви й там родитесь!.. Не жнете, не косите, готове носите... Народ!.. І яке тобі діло до вчителя? Що ти знаєшся з ним?

— Нащо мені з ним знатися? Досить з нього й того, що я відаю, що він їде сюди і чекаю на нього. Мошко мусить знати, що кватири у нього тут нема, Мошко мусить тямити, що він, приїхавши, захоче їсти, треба йому десь заночувати, треба самовара, вечерю; хто ж йому прислужиться тут? Вже ж ніхто, як не Мошко... Мошко й заробить, з того Мошко й живе, з того й дітей контентує.

Се все Гречаний і сам добре розумів.

— Ох, ви, жиди, жиди! — промовив він.— Скрізь ви поспієте. Ну, рушай же своєю стежкою, я тобі не товариш.

— Хіба я вам що? — здивувався Мошко.

— Те що... ну, сам тямиш добре: ти жид — вчитель новий чоловік... для мене ніяково, «неблагопристойно» з тобою проходжуватись без діла; він подумає, що ти зо мною запанібрата, не годиться так... з жидом...

— Хіба жид не чоловік?

— Говори!

Гречаний ступнів зо три відступив і знов задивився на ланок.

— Ох, який добрячий ячмінь у Олешка! — промовив Мошко сам до себе, але так голосно, щоб почув Гречаний.

Гречаний мовчав.

Мошко знов мовив:

— Е-ех! Коли б отсей ланок та в чиїх добрих руках, щоб не в Олешкових...

Гречаний не озивався. Мошко бачив, що його дипломатія не бере, не спокушує Гречаного на розмову. Тоді він повернувся до Гречаного і мовив:

— Сам бог призначив вам отсей ланок: гляньте, як його обгорнула ваша земля.

Тут вже Гречаний більш не видержав. Мошко зачепив його за саме боляче місце, він так і зайнявся, заіскрився і промовив:

— Чого б не воно!..

Мошкові сього тільки й треба було; він добре відав і тямив, як той ланок мулить Гречаному, і став на тому, щоб подратувати його, помститися за те, що Гречаний одійшов від нього набік, кажучи, що йому з жидом «неблагопристойно» бути.

— Сам бог велить вам придбати, купити в Олешка отсей ланок,— мовив корчмар.

Гречаний аж зітхнув від сих слів і відповів:

— Купи вже ти, а я в тебе...

— Цм, цм! — зацмокав Мошко.— Чому б я не купив, коли б було за що, коли б у мене було купило... Ого! Я б давно...

— Не продає Олешко! — промовив Гречаний, і в голосі його чутно було, що йому й прикро, і шкода.

— Продав би! Ще як продав би! Я зумів би купити.

Гречаний підійшов до Мошка, а Мошко, ніби не помітивши того, говорив:

— Коли б купило!.. Коли б мені гроші; коли б вони з вашої кишені хоч подивилися на мене...

Тут вже Мошко несподівано вразив Гречаного в інше болюче місце: Гречаний був вельми скупим, видавав з себе чоловіка убогого і сердився, коли хто уважав його за людину грошовиту. Він скоса блимнув на жида і промовив до нього:

— Хіба ти був у мене в кишені? Як ти знаєш, чи є у мене гроші, чи нема?

— Нехай мене бог милує, щоб я лазив по чужих кишенях! Я від людей чув, люде знають... Ой, вай-вай! Люде знають, ще як знають, що у вас грошей велика сила...

— Брешуть люде! — перебив Гречаний.— Хто рахував? Кому я признавався? То у вас, у жидів, тугі кишені, а в нашого

брата де візьметься? З чого? З якої благодаті?.. Ми не шахруємо, з неба нам гроші не сиплються... Ми трудовники, а в трудовників що? Вітер свище в кишені, от що!

— И-ги! Коли б той вітер, хоч помилившись, подув у мою кишеню, я б тоді з одного слова умогоричив Олешка; та на отсьому ланку такий би заїзний двір з корчмою ушкварив, що ну! Та й годі! Ой-вай! Цм, цм! — жид аж облизався і, глянувши на Гречаного, помітив, що вцілив якраз туди, куди мітив. Тоді він, тямлячи Гречаного вдачу, зараз звернув річ на другий бік і став доводити, що козарський ланок тільки тим й має вагу, що межа — в межу з Кузьминою землею, а без того — тільки й годен, що під заїзд...

— Чому так? — питається Гречаний.

— Що в тому ланку? Земля — як попіл, тільки слава — що земля; коли б вона була такою чорною, як ваша, наче сажа, тоді інша річ, а то... тільки під заїзд. Олешко недорого б взяв...

Гречаний аж розсердився:

— Не чуєш ти, що кажу я? Чи віри не ймеш? — мовив він.— Нізащо не продає...

— То вам, він вас недолюблює, а мені б зараз продав.

— Купи, я перекуплю...

— Можна, а що буде факторового?

— Та ти тільки купи, а за факторовим я не постою, могорич буде...

— Куплю, на те я фактор... тільки... могорич, любовна річ, а у Мошка діти є, вони їсти хочуть. Шкода, що я давно не знав, досі б кілька разів можна купити... Я куплю, аби факторове... Одначе пора на зустріч, он — бачте, курява, то, певно, вчитель їде...

Мошко став рушати.

— Тривай, Мошку, ще поспієш, не втече, давай з'єднаємось. Кажи, що візьмеш? Ну, кажи? Як буде?

— Якось воно буде, про се треба поміркувати колись іншим часом.

Гречаному кортіло зараз поєднати Мошка і швидше пустити його снувати павутиння, де б запутався Олешко з своїм ланком. А Мошко добре тямив, що чим довше подратує Гречаного, тим більшого заробить від нього факторового.

— Він, він, треба йти назустріч,— промовив Мошко і пішов шляхом, а Гречаний став, встромивши очі на ланок.

III

Мошко не брехав: того самого дня виїхав з Дрімайлівки в Горбанівку вчитель народної школи Ілія Коломієць. Коломієць родом попович; сирітство і вбожество не дали йому

довчитися і вийти на попа. Та з його вдачею навряд чи вийшов би дотепний піп, хоч не такий, щоб душу свою покладав «за овцы своя», та хоч би такий, щоб тямив духове життя своїх парохіян і дбав про нього більш, ніж про власну кишеню. З духовної семінарії Коломієць мусив перейти на земську вчительську семінарію; скінчив її і став вчителювати в селі Дрімайлівці. Шість літ сидів він тут, привик до села, до людей; обжився, гадав собі потроху завестись власним грунтом, збудувати власну хату, одружитися, коли трапиться до пари, та вже в Дрімайлівці і вік звікувати вчителем. З ним жила і сестра його Настя.

Усе було гаразд, аж ось несподівано приїхав саме на Петра і Павла [2] шкільний інспектор і привіз йому наказ перенестися до Горбанівки.

— За що се ви мене караєте? — питався Коломієць інспектора.

— Хто вас карає! — відповів інспектор.— Ні в кого й гадки про се нема. Ми відаємо, що з вас дотепний вчитель і, шануючи вас, переносимо в Горбанівку, щоб ви там завели лад. Старий дякон нехтував там школу, тільки марне брав гроші. Ми не хотіли ображати старого і мовчали. Тепер він догадався вмерти, так ми до вас і певні, що наведете там лад, зробите школу школою.

Коломієць добре тямив, що інспектор лебезує, що справді його переносять з Дрімайлівки за те, що він не подобався інспекторові, одначе змагатися нікуди було. Прикро, шкода було кидати свою любу школу у Дрімайлівці, школу улаштовану, прилажену як слід; перебиратися до чужого села, заводити там «лад», спокутувати гріхи старого дякона, та розумів Ілія і те, що хоч не хоч, а перескоч; воля начальства — і годі! Не хочеш перебиратися до Горбанівки, знайдеться натомість десять охочих або, мовляв, болото... Не поїхати в Горбанівку, іти проти інспектора — значить на довгий час сісти без хліба; бо вже проти волі інспектора не добудеш вчительства в тому самому повіті! Мусив Коломієць зложити на два вози свою злиденну худібчину і рушати в Горбанівку...

Курява, що загледів Мошко, осіла, і не видко було, щоб хто їхав. Мошко дивувався, одначе згадав, що, не доїздячи до Горбанівки, великі піски; він запевнився, що новий вчитель з'їхав на піски, їде повагом, тим-то й куряви нема. Він тихенько пішов далі назустріч.

Справді, Коломійцеві вози з'їхали на піски. Пісок був великий, трохи не по саму маточину; коні втомилися і ледві-ледві переступали з ноги на ногу.

— Н-н-ью! Ньо, голуб'ята! Ньо! Ще трошки, не багато вже, от-от доїдемо, спочинете,— гомонів погонич, йдучи біля

переднього воза і хвиськаючи по конях конопляною пугою.— Ну, та й піщуга! І нащо вона! Кому вона потрібна!.. Ну, ну, ну! Коненята!.. Зітого виберемося з отсього пекла.

А коні наче й не чують, наче не до них річ. Погонич знов хвиснув пугою і вже, сердячись, мовив:

— Та нуте ж бо, нуте! Везіть! Гаспиди! Ньо!.. Хом'як!.. Ньо!.. Падло!

Пуга простяглася вздовж Хом'якової спини, але від того не прибавилося у Хом'яка сили, він тільки махнув хвостом і прогнав в'їдливих мух.

— Бач, Євхиме! — озвався погонич до свого товариша, що йшов похнюпившись, мовчки біля заднього воза.— На моє вийшло, раяв їхати об'їздкою, досі б давно приїхали; сказано — хто круга не боїться, той дальше становиться... Не послухали мене...

— Зате голови і в'язи цілі,— відповів погонич Євхим.

— Но, но! Дияволи, гаспиди! Наче три дні не їли! Но ж, кажу вам!..— погонич з усієї сили оперезав оглобельного коня пугою і несамовито гукнув: — Тпрру! — коні стали наче вкопані.— А бодай би тебе рвало день і ніч та й не переставало,— квилив погонич. Бач! Тут і так вечір надворі, а її розносило рватися, наче б їй не було другого часу. Тпрру! Здохлятина! Якого ти біса не встоїш... як везти, так не підженеш тебе, а треба стояти — тоді не встоїш...

— Що там тобі бог дав? — спитався Коломієць у погонича.

— Який там бог!.. Хіба б бог пішов на таке! Є там у бога час рвати у подорожніх людей супоні, наче йому другого діла нема... Гляньте! Супоня натроє! От клята! Що б було довезти до села та там і рватися, а то зв'язуй тепер! А бодай тебе навіки зв'язало...

— Святе діло до дишля, там супоня не порветься,— мовив Євхим.

— Говори ж!.. І який його враг вигадав отсі дуги! Ти її стягуєш, напручуєшся, а вона тобі — лусь! І зв'язуй її, гаспидську душу. І чом би не видумати дротяної або іншої якої супоні такої, щоб і звікувала, а не порвалася.

— Еге! — мовив Євхим.— Може, коли й видумають; он я бачив дротяну линву...

— Линву! Линву не штука, нехай супоню видумають.

— Ну, лагодьте та їдьте,— мовив Коломієць,— а я піду попереду. Ходім, Насте.

Брат з сестрою пішли понад шляхом і небавом, перейшовши піски, зустріли Мошка. Мошко зняв свій капелюх, вклонився по самий пояс і промовив до Коломійця:

— З приїздом поздоровляю — до нас вчителем?

— Еге! — відповів Ілія.— А вам що?

— Мені? Нічого; я з приїздом поздоровляю. Я тутешній фактор, заїзний двір держу. Може, чого треба буде; ви чоловік новий, нікого тут не знаєте, вам услуги треба... кватиру треба.

— Кватиру? Авжеж... Кватира вчителя в школі... де вона у вас?

— Школа?! Гай-гай! Школа стоїть у нас без вікон, дітвора повибивала... Там така школа, що просто тьфу! Доброго слова вона не варта.

— А як же вчительська кватира? — питався Коломієць, дивуючись.

— Кватира — така кватира, що й війти в неї гидко... там дякон птичник був завів, гусей держав.

— Погано,— промовив Ілія.— Чуєш, Насте, що він каже про нашу кватиру?

— Чую, та ще чи правда то? Самим треба побачити, тоді...

— Ай вай! — перебив Настю Мошко.— Не ймете мені віри... що там бачити!.. Ну, звісно, можна полагодити, причепурити, тоді інша річ, та на те ж треба і людей, і часу... тепер які люде? Саме жнива... А доки полагодять? Не сидіти ж вам проти неба, треба якогось захистку, а у мене кімнатка просто — антик, хоч якому великому панові не встид...

— Знаю я ваші антики,— відповіла Настя,— блохи та блощиці... хоч греби.

— У мене сього не водиться, я сам чистюк, і жінка моя чистючка... от і побожуся...

— Справді нема блощиць? — допитувалася Настя.

— Не без того, щоб ні одної; одна, нехай дві, може, де й завалялися, а щоб більше — їй-богу, нема. Вже, пані чи панночко, і самі тямите, що в болоті не без дідька, в хаті не без блощиць.

Тим часом вози догнали Коломійців. Брат і сестра сіли на воза. Мошко й собі сплигнув на віз і промовив, сідаючи на передку:

— Я скраєчку.

Вони рушили; Мошкові довгі ноги звісилися з воза і телюпалися, наче причеплені до полудрабка. Мошко на те не вважав.

— У мене і самовар, і булки, і молоко незбиране, і юшка з курятиною...— гомонів він їдучи.

В кінці греблі догнали отця Кузьму: він пильно спідлоба глянув на Ілію, а ще пильніше на Настю.

— Се наш священик,— мовив жид до Коломійця.

Ілія зняв бриль і вклонився Гречаному, піп ледві кивнув головою...

IV

Шкільний будинок у Горбанівці був справді, як мовив жид, «пфу»! Се була стара низенька будівля на дві половини; в одній була школа, та не було тут нічого прилаштованого для школи: троє звичайних маленьких вікон, тих вікон, що тільки влітку не плачуть, вельми мало давали світу; велика вариста піч займала трохи не третину хати; помосту в хаті нема; земляна долівка походила на шлях з великими вибоями. По стінах від стелі до низу видно було патьоки, в хаті несло цвіллю. Чотири шибки у вікнах були вибиті, дірки позатикані драптям. У другій половині, де була призначена кватира вчителеві,— було ще гірше! З хати смерділо так, що Ілія мусив швидше зачинити туди двері і спитався у того хлопця, що послав Мошко провести вчителя до школи:

— Хто тут жив?

— Ніхто не жив,— відповів хлопець,— сюди дякон пускав Мошка держати гусей та телят.

— Як же се так?

— Мошко перепродує дробиною і телятами, накупить по селах курей, гусей, качок і возить спродувати до міста. Дома у нього нема такого зручного захисту, так він і впросився у дякона; дякон і пустив його. Чому не пустити, хоч би й на мене; все одно, хата пустує, а жид за те давав йому щось горілки.

Настя нехотя згадала свою чепурненьку, як віночок, кватиру в Дрімайлівці і зітхнула, на очах у неї блиснула сльозина. Ілія понуро вийшов надвір.

— Гаразд, що ще хоч надворі тепло, якось перебудемо, доки причепурять, треба тільки прохати, щоб не гаялись, швидше... До старшини треба,— мовив Ілія.

— Вони тепер саме у волості,— озвався хлопець,— коли що — я проведу вас туди, волость недалечко.

— Спасибі, хлопче! Я й сам потраплю, на тобі на бублики та йди до господи.— Коломієць дав хлопцеві мідного п'ятака, а сам пішов до волості.

Як тільки Ілія увійшов у волость, назустріч йому встав із-за столу пузатий, голомозкий чоловік, обсмикав поли своєї жупанини і пильнував перейнятися видом якоїсь значної урядової особи. То був волосний старшина Тимофій Передерій. Ілія повів йому, хто він такий.

— Чув, чув, що ви приїхали,— мовив на те Передерій.— От воно й добре, що приїхали, ми сподівалися вас... Просимо сідати.

Ілія сів і мовив:

— Школа трохи тее, не так як слід... треба дещо полагодити...

— Може, що й треба, не без того... Я, признатися вам, давно не був на тому кутку села, не доводилося і не відаю, що там такого треба лагодити...

Ілія розповів, чого бракує школі.

— Еге,— мовив на те Передерій,— так воно виходить, що там і доволі дечого треба, от як! Гм!.. Звісно, що треба, то треба, тільки, хто його зна, коли його і як? Тепер гарячий час, жнива; усі люде на полі, хіба, як дасть бог обробитися... як ви про се гадаєте, Єлисей Савич? — обернувся старшина до писаря, що сидів за другим столом і писав щось так шпарко і так жваво, що гусине перо на всю хату рипіло.

— Га? Що кажете? — обізвався писар, ніби він нічого не чув з того, про що розмовляли Коломієць і Передерій.

Ілія глянув на писаря; Єлисей Савич зігнувся, зморщив своє пикате лице, надаючи йому такого виду, наче він бажав, щоб у ту годину не було у нього жадного виду.

— Я кажу про школу,— мовив старшина.— От пан вчитель кажуть, що треба швидше лагодити школу, шибок нема, теча є, ще чогось нема... Так якої ви про се думки, Єлисей Савич?

— Що ж! Шибки повставляє шкляр, як приїде з міста,— ледві процідив скрізь зуби писар, не відводячи очей з свого писання.— Шибки вставимо, та тільки не зараз; бо вже ж не посилати до міста за шклярем, сам приїде, тоді.

— Що так, то так! — мовив Передерій.

Ілія почав змагатися, що з розбитими вікнами і серед літа не можна жити, і знов прохав швидше хоч трохи причепурити школу.

— Зробимо, зробимо, усе справимо, от тільки нехай трохи люде обробляться; стане вольніше, то ми зараз; бабів зженемо — вони вам за оден день усе приберуть; а тепер, будьте ласкаві, повременіть,— благав писар.

— А вже ж повременіть,— озвався луною за писарем старшина,— повременіть, а за нами діло не стане.

— Та коли б ви на день чи на два хоч одну бабу приставили, то б вона причепурила поки що, я б і заплатив їй. Сам бачу, що час робочий, так же ж і в школі таке... коли б ви самі зайшли та глянули, що там діється... гірш ніж у хліві...

— Отсе-таки, нехай бог милує, щоб у школі гірш, ніж у хліві! Як се можна!.. І що ж там такого діється? Хата як хата; звісно, не по-панськи, небіжчик же дякон кілька літ правив школою, а не нарікав,— мовив Передерій, гордовито міряючи поглядом Ілію.

— Дякон там не жив, то йому і байдуже було, він там пускав Мошкову дробину...— змагався Ілія.— Тим-то й тепер так смердить, що й носа поткнути не можна.

— Коли дробина була, то вже ж без того не можна. Ви двері та вікна порозчиняйте, то воно вітром і перейде,— радив Передерій,— і ніс згодя привикне, то так з першого разу воно вдарило, особливо хто не привик, а ми люде призвичаєні. то нам і байдуже!

— Коли б ви зайшли подивилися...

— Коли там мені заходити, у мене нема зайвого часу, та й чого я там не бачив? Нехай, як доведеться чого бути на тому кутку, то, може, й зайду, як не забуду, а тепер не до того. Вибачте. Он до завтра знов сподіваємося начальства, треба, щоб отут усе було до ладу, а школа ваша нігде не дінеться. На все свій час...

Ілія запевнився, що нема пощо більш бити язиком і пішов.

Тоді Передерій мовив до писаря:

— Воно й справді, Єлисей Савич! Наче трохи не до ладу наша школа; треба б трохи причепурити. Як ваша думка про се?

— Треба, я не проти, та на все свій час. Люде аж рвуться з шкури на полі, а йому заманулося в сю пору школу мазати. Школа не втече, а жито як перестоїть, що тоді? Вдруге літа не буде... Нехай підожде...

— Чи нехай, то й нехай, аби за се від земців чого не було... як ви про се?

— А що там буде? Нехай жаліється... Хіба земці не тямлять, що у нас крепаків нема, з поля людей не зганяти.

— Що правда, то правда! Ще коли б сказати для якого важного діла або для начальства, то й зігнав би, а то для школи, для вчителя! Ге! Не великий пан! Підожде!

V

У неділю вранці отець Кузьма, вернувшись з церкви, сидів над чаєм. На другому кінці столу проти нього сидів Передерій. На столі, опріч чаю, стояла пузата куховка з горілкою, біля неї дві повних здоровенних чарки; на одній тарілці лежав нарізаний хліб, на другій — сало шматочками і зелені свіжі гурки.

— Торкай, Климе, мати підкине,— мовив Кузьма, ковтнувши з чарки і вказуючи старшині на другу.

— Може, ліпше буде після чаю,— відповів Передерій,— більше смаку.

— По доброму звичаю не завадить і до чаю... Ось ну! Торкай за попом.

Передерій взяв лівшею чарку, побожно перехрестився і мовив:

— Царство небесне, вічний спокій усім помершим, дідам, і батькам, і всім хрещеним, а нам посилай, боже, віку та здо-

ров'я! Будьмо живі! — З сим словом обняв губами чарку, перекинув її і одним духом проковтнув горілку; скривився, втерся полою і мовив: — Добряча! І гірка, і пече, і по серцю йде; так і чуєш, як йде!

— Животкова! — відповів Гречаний.— По рецепту одного лікаря настояна на різних лікарственних зіллях і квітках.

— Се зараз знати, тільки до губ притулиш, то й чуєш, що лікарственна.

— Тепер літня пора, спека, недовго застудити живіт; часом холодної води не в міру нап'єшся — от і лихо; попсуєш у животі, а от із отсієї кринички,— говорив отець Кузьма, вказуючи на куховку,— як проковтнеш чарку-другу, то й полагодиш, нагрієш у шлунку... Звісно, там наче в печі — без дров страва не звариться... Еге... Так і н о в и й був сьогодні в церкві?..

— Був; на криласі біля мене стояв, славно співає; голос добрий у нього; так реве, хоч лопатою горни,— мовив Передерій.

— Що й казати! Славно горою виводить, а низом як возьме, так аж гуде. От коли б нам з таким голосом дякона, як би то гарно на молебнях він виводив: «Благоденственное и мирное житие!» — от, Кузьма взяв горою і обірвався.— Еге! Шкода, нема в мене голосу, а колись був гарний тенор; я в архієрейському хорі співав. Еге... Дак би з таким голосом — а з таким басом як би то дякон!..— усе б брав вгору, вгору та як ревонув би: «М-н-о-г-а-я літа!» — аж шибки б у церкві задрижали! Люблю я басів... ох, як люблю!.. П'ють вони здорово; йдучи до церкви, півкварти нахилки витягне, ну за те ж і співають! — Гречаний допив чарку і попробував знов вивести басом: «Рцем вси от всея души» і знов обірвався.

— Ні, шкода,— мовив він, перекашлявшись,— не бере... Еге... в церкві був, а до мене щось не йде...

— Прийде ще.

— Повинен би вже! Як же так — не ввічливо, та й те треба б пам'ятувати, що школа під моїм доглядом, хоч вона і земським коштом, а у мене єсть наказ з консисторії, щоб я, потай бога, назирав і на школу, і на вчителя, щоб пильнував, аби того духу, духу, щоб ні-ні...— отець Кузьма посварився пучкою, наче той «дух» стояв у нього перед очима і, дивлячись суворо на Передерія, казав далі: — Духу,— чуєш ти! — духу...

— Еге ж! А в нас як на те покійний дякон завів в школі великий дух.

— Що кажеш? — спитався Кузьма полохливо.— Дякон дух завів? Чи справді? Як се можна?

— А вже ж завів! Нехай вже бог з нього взище, коли се гріх... не сам він заводив його...

Отець Кузьма насторочив вуха і впився очима в Передерія.

— Ну, ну? — мовив він.

— Не сам, кажу, заводив, а пустив у школу жидівську дробину, а вона й завела той дух; звісно — птаство, ба того вже не можна хоч де. Новий вчитель — як вчув той дух, трохи не зблював.

— Ха-ха-ха! — зареготався отець Кузьма.— Та й налякав же був ти мене. Я слухаю, слухаю: як же се так, що я недогледів за дяконом? Аж бачу, ти не тямиш, який то дух...

— Смердячий, звісно, не який більш.

— Я не про той дух... ха-ха-ха! — реготався він, взявшись у боки.

— Не про той! — протягом мовив Передерій.— А я гадав, що про той, та й собі якось ніяково; думка: коли у вас з консисторії наказ є...

Отець Кузьма взявся просвіщати старшину, про який «дух» йде річ.

Еге, так воно от що,— промовив старшина, вислухавши попову річ,— а я думав собі що інше... Коли так, то се, звісно, непотрібна річ; до чого вона і нащо нам той дух? Цур йому, цур. І звідкіль він береться, той дух?

— Таке вже попущення боже, за гріхи людські. Та, мабуть, і розвелося його скрізь багацько, бо вже ж то недаром шарять його і урядники, і станові, і жандарми. От і ісправник прибігав і мені, і шинкарю наказував — пильно вартувати...

— Доки що у нас бог милував.

— Доки що! — переговорив отець Кузьма.— Доки що! А хто нас запевнить, що завтра він і в нас не прокинеться? А може, вже й прокинувся, та ми не спостерегли.

— Ні, ні! Вже коли б був, то хто, хто, а жид Мошко спостеріг би.

Отець Кузьма налив по чарці, похитав головою і мовив:

— У жида — жидівська віра, може, й спостеріг, та мовчить. А хто то з новим вчителем? Жінка? — спитав він у Передерія.

— А хто з ним є? Я собі й байдуже, чи є хто з ним, чи нема.

Отець Кузьма докірливо похитав головою і мовив:

— От бач — як то ви пильнуєте свої обов'язки! А кому ж се знати? Хто в нас на селі начальство? Га!.. То-то! Я й не старшина, а більш вашого відаю!.. Як же... привіз... привіз кралю... Мошко каже: сестра.

— Вже коли Мошко каже,— мовив Передерій,— то так воно і є; Мошко все знає, на те він жид.

— А я тобі пораджу, що в таких справах не слід на Мошка покладатися,— докторально напучував старшину отець Кузьма.— «Мошко каже!» Гм! А що, коли покажеться, що то «сестра» з Остра? Хто тоді відвітить перед начальством: чи Мошко, чи Передерій? Еге!.. Ти старшина, ти і повинен спита-

тися; нехай він тобі вид покаже: чи там прописано, що вона йому сестра?.. Тепер такі «сестри» розвелися, що...— отець Кузьма не договорив, а замість того заплющив очі і плюнув.

— Що ж! Се не довго,— відповів старшина,— я спитаю вид, а не то — нехай писар, він дотепніше... та коли що, то ми зараз і тее... начальству на нього напишемо!..

— Авжеж! Треба вартувати. От я знов про той дух.... Ось випиймо! Будьмо здорові!.. Кажеш, духу того у нас не чутно?

— Не чутно!

— Ой чи так! Вам воно, звісно, видніше, на те ви начальство, а на мою думку... Отой Олешко.

— А що таке Олешко?

— Він чоловік з духом, та ще з яким!

Отець Кузьма аж носом покрутив і нехотя згадав собі про Олешків козарський ланок.

— Олешко б то? — дивуючись, промовив Передерій.

— Авжеж!

— Та він справді наче тее...

— Я не брехатиму... гріх!..

— Я й сам помітив, що Олешко чоловік не гнучкий,— відповів старшина.

— То-то ж!

— Що й казати... з духом людина...

— То й треба б провітрити.

— Не гріх би було.

— Не то що «не гріх», а прямо треба приборкати... Що він проти громади діє? Чисто нехтує її; та й про вас...

— Про мене? — спитався старшина.

— Ще як! Таке несе.

— Що ж він, бражий син, про мене?

— Гм! Що? Таке, що й гидко, й сором... коли б у мене не сан мій, я б сказав.

— Байдуже, байдуже! Не соромтесь, паночче! Бог простить, кажіть... коли він що про мене таке, так я йому зараз тее... утру носа.

Горілка і цікавість підбурювали і дратували Передерія.

— Не тямлю, як і сказати! — відповів Гречаний.— Я досі мовчав, не моє діло було; а тепер, коли мене начальство напирає нишпорити дух... я проти начальства не потаю... гріх не на мені...

— Та що він таке про мене? Може, про те...— Передерій лукаво моргнув оком, всміхнувся і спитався,— може, що до Марусі вчащаю? Так йому за те зась! — Передерій тупнув ногою.

— То б ще нічого... а то, бачте... ви ж у нас начальство...

— А вже ж ніхто! — гордовито відповів підпилий старшина.

— Значить — хто против вас, хто не кориться, не слухає вас, той йде проти начальства, значить, його обуяв дух своєвольства...

— Ба! — перебив старшина.— Тепер розумію! Розумію! Тривай же! Нуте? Може, ще що про мене?

Отець Кузьма нахилився до Передерієвого вуха і розповів йому щось нишком.

— Так отаке він! Цитьте ж! Се вже іменно сущий дух! Я ж з нього той дух викурю, вижену... Знатиме він, як про мене таке верзти!.. Я його...— Передерій заскреготів зубами.

В ту саму хвилину відчинилися двері і в світлицю війшов Коломієць.

Отець Кузьма кинувся до нього назустріч, не знав, як привітати, де посадити.

— Чайку з нами? — потчував він Лілю.

— Дякую! Зараз тільки напився.

— Так по чарочці?

— Дякую, я не питуха, не вживаю; зроду й не коштував.

— Як же се так,— озвався Передерій,— який вже з вас і вчитель буде...

— Сестриця ваша здоровенька? — спитався отець Кузьма, щоб натякнути Лілії, що й Настя повинна була прийти з ним.

— Дякую! Впоравшись трохи, вона зайде до вас, щоб вклонитися і спізнатися з вами і з паніматкою.

— Раді будемо... раді вельми... як же вам наша Горбанівка?

Лілія зараз звів річ на школу.

— Не турбуйтесь про те,— озвався Передерій,— полагодимо, так не буде, тільки повременіть.

Отець Кузьма вступився за Коломійця і став дорікати старшині за те, що так неохайно в школі.

— Приберемо. От сьогодні під вечір збереться громада, так я й тее... Коли б не такий робочий час! Та вже ж якось воно буде. На тім тижні в середу свято — Прокопія [3], здається; люде в нас в сей день на себе нічого не роблять, щоб довша вовна на вівцях росла; так коли не гріх на школу, то нехай. Чи не гріх? — спитався Передерій у попа.

Піп пошився в дипломати і мовив:

— Не дай боже пожежі, то й на Великдень не гріх гасити.

— І в мене така сама думка,— сказав Передерій.

— А як що, то й повременити можна,— промовив Гречаний, помітивши, що Передерій навпак зрозумів його дипломатію.

— Дуже вельми загиджена хата,— промовив Лілія.

— Дякон щось на те не нарікав,— відповів йому Гречаний.

— Те ж і я їм казав,— додав Передерій.

— Та вже благословіть — нехай в середу хоч трохи приберуть,— благав Коломієць, дивлячись то на попа, то на посоловілого старшину.

— Як ви на се? — спитався у попа старшина.

— Про мене...

— А не гріх буде?

Отець Кузьма здвигнув плечима і відповів:

— Каяття здіймає гріх... Я не бороню, хоч би й міг... Та вже вважаю... Он, здається, ваша сестриця йде? — мовив Гречаний до Коломійця.

Справді, в двері йшла Настя.

Отець Кузьма вийшов до неї назустріч аж в сіни.

VI

Того самого часу з Мошком в його корчмі розмовляв козак Наум Олешко. Се був чоловік на вид не старого віку, літ, може, під сорок; бравий ще козарлюга, високого зросту, чорнявий, чорновусий, жилавий і кремезний. Вдовець він, колись чоловік заміжний; з жінкою жив в одну душу, та не довго: родила йому Олена дочку Марусю та й богові душу віддала. Наум почав нудитися, потроху запивати. Дочка зросла — така огрядна та вродлива; недовго дівувала, побралася з міщанином Притикою. Наумові не подобався Притика, та він не змагався. «Нехай йде,— думав він,— не мені з ним жити; я до міста зроду-віку не переберуся». Він спродав усі свої землі, які були, опріч отого козарського ланка, усі гроші дав дочці на віно; собі лишив хату з городом та й перебував самотою. Сам того ланка Наум не пахав, люде брали його з половини, а в хату пустив жити до себе свого приятеля Василя Гуркала з жінкою. Грошей з них ні за хату, ні за город не брав, ще й з ланка віддавав їм половину скіпщини; за те вони його годували і доглядали, коли траплялося, було, вернеться до господи від шкляного бога не в доброму здоров'ї. Траплялося се ряди в годи; Наум не був п'яницею, а як доведеться в доброму товаристві, то таки любив поцілуватися з чаркою. Не без того, що було й переборщить, та се нікому не шкодило, бо Наум був вдачі тихої, рахманної, а вже правдивої — то й не сказати; за правду ні проти кого не змовчить: чи піп, чи урядник, чи старшина, чи хоч би хто там, Наум у зуби не дивиться; на догад буряків не буде, а що гадає, те й мовляє; що на душі, те в нього й на язиці. Особливо допікав він багатирям горбанівським; та ще було, коли під чаркою, так як почне прикладувати, як скаже та прикаже, так аж пучки знати. За те ж багатирі і начальство недолюблювали його, ворогували з ним. Та на се він не звертав уваги. «Що вони мені! — каже, було, він.— Моя душа

не їла часнику, то й не смердітиме!» Чіплявся Наум тільки до таких речей в громаді, які чіплялися чого громадського; а про себе він байдужний був. А коли що й траплялося самому у кого для себе прохати, він наче не вмів слова промовити, наче уста в нього зашиті, такий неговірний він тоді та соромливий, наче дівчина перед старостами. Аби ж річ знялася про що громадське або чиє такого чоловіка, що треба було вступитися,— де тоді в Наума й слова бралися, та ще які слова — гострі, колючі, добірні, сипле їми, немов з рукава, і ніхто не переговорить! І вже коли кого захоче — роздратує, допече так, що чоловік і нестямиться!

Так ото Мошко, запевнившись, яка у Гречаного оскома на Олешків ланок, і напосівся могоричити Наума.

— І нащо тобі, Науме, той ланок? — говорив жид.

— А тобі нащо? Хіба сажі там побудуєш та свиней на сало годуватимеш?

Мошко скривився і мовив:

— Мені... мені що інше, я там заїзний двір заведу.

— Брешеш, по очам бачу, що брешеш. Для кого там заїзний двір? Коли б ще тут йшов який великий шлях, а то чисто, наче злодійська доріжка.

— О! О! Буде колись і шлях!

— Се вже ти скажи свому рабинові, а не мені, мене не проведеш. Побаришувати сверблять у тебе руки, хіба я не тямлю.

— Кому, опріч мене, треба твій ланок! — зневажливо мовив жид.

— Кому?.. Ох жиде, жиде! Наче ти й не тямиш кому? Наче не Кузьма тебе підставив! Наче не відаєш, як Гречаний зориться на той ланок! — Олешко вийняв з рота люльку і цвіркнув скрізь зуби так, що слина долетіла аж до порога від столу.

— Добрі б гроші дав,— говорив жид.

— Годі! Сказано — не продам! Доки живий, не продам.

— Чому?

— Тому, що не хочу!

— Чому не хочу?

— Тому, що не хочу й годі, і відчепись; пристав наче кліщ до ялиці... той ланок мене до смерті догодує.

— А як помреш? Ну? За пазуху з собою не візьмеш... А я б... я б.. ой, ой і догодував би тебе, і поховав, та ще й як!.. Цм! Цм! — Мошко зацмокав і облизався.

— Тю-тю! Скажений! Коли б ти не жид був, я б тобі сказав: перехрестись та лягай спати! Чи ти при собі? Де се видано, де се чувано, щоб жиди ховали християн? Що се — в нас своїх попів не стало, чи що? Може, коли й не стане, так хіба тоді, як наші кістки в землі потрухнуть... Бач! Невіра, що вигадав: він мене поховає! Не діждав би ти про се й думати.

— Ну, ну, Науме! Ти не сердься; ти розкинь головою, а голова у тебе неабияка, золота; коли б у мене така голова!

— То б рабином був? — перебив Олешко.

— Що рабином! Слухай, Науме, кому піде на спадщину твій ланок? Хіба тому?..

Мошко недоговорив кому; Олешко й без того догадався, на кого натякає жид, і відповів:

— Тому я ось що дам! — Олешко скрутив дулю.— Нехай він подавиться тим, що я дав за дочкою! Громаді покину, на школу запишу, от — кому.

— Пхе! Велика вам користь з тієї школи! Як з цапа вовни...

— Про те вже я знаю; а щоб продав, доки живий, свій предківський ланок, ні вовік!

Довго ще Мошко частував Наума, довго влещував його, та нічого не здобувся; Наум як затявся, з чого почав, на тому й скінчив: «Не продам! Та ще щоб у Гречаного руки! Хоч ти мене золотом обсип по саму шию, сього не зроблю...»

У Мошка, одначе, надія умогоричити Олешка не зникла: «Не тепер, то в четвер»,— думав він. А коли Олешко вийшов з корчми, Мошко промовив услід його:

— Ведмідь дужчий, та і йому в губу циган каблучку вправляє.

VII

Біля волості зібралася громада. Старіші громадяни сиділи — хто на рундуці, хто на призьбах; молодші попрісідали, на чім стояли. На рундук вийшов Передерій.

— Перше діло,— мовив він і повів очима по громаді; погляд його упав на Олешка і очі заіскрилися зеленими іскрами, наче вночі у сіроманця.— Еге, громадо! Першим ділом ота школа; як з нею будемо?

— Так, як і було досі,— відповів чийсь голос з громади.

— Коли б то так,— мовив далі Передерій.— Так же новий вчитель каже, треба полагодити... знов же і начальство часом щоб не гримало... дякон не до ладу зробив, що дух завів там... Та як на вашу думку, чи тепер, чи нехай ще?.. Як ти, діду Охріме? — спитався старшина у низенького сивобородого діда, що стояв опліч його.

— Ат! Про мене байдуже,— відповів дід,— мені треба дбати та лагодити не школу, а домовину; на той світ я й неписьменним втраплю, а ви собі як знаєте.

— Еге! А ти, Семене, як? — спитався Передерій у другого діда.

— А за людьми...

— А люде ж як?

— Ми так,— що се самі вигадки! Де в біса видано, щоб у жнива возитися коло тієї школи! Дощ за шию не йде, можна повременить,— обізвалося кілька голосів.

— Коли б отим временінням не навременили ми собі якого лиха,— промовив Корній Сластьон,— повременить не штука, а що, як прибіжить яке начальство та зараз до школи?.. А що се, скаже, у вас таке: чи школа, чи свинушник? А вчитель додасть ще — я, скаже, благав і старшину, і громаду... Еге! На кому тоді окошиться, як не на старшині?

— А вже на мені,— мовив Передерій,— твоя, Корнію, річ до діла, і моя така думка — не рука временити; а виходить би то воно ось як: отсе б то на середу зігнать людей, та й нехай полагодять коло тієї нахаби...

— Так недобре буде,— відповів Корній.

— А вже ж так не до ладу! — говорив ще хтось.

Сластьон смикнув за полу Охріма.

Охрім кашлянув і мовив:

— Який вже там лад буде! Гуртова робота там не годиться; се не те, що толокою в клуні тік місити, та й там треба ладу і приладу, а то сказано — школа...

— Так що, що школа,— перебив Охріма Семен,— хіба вже наші баби не дотепні зашпаровати та вибілити; от і все...

— Ні, не все,— мовив Сластьон,— треба, щоб у вікна вітер не віяв, щоб стеля не плакала, щоб криша не світилася, та ще що, може... треба роздивитися; раз робить треба, а не десять. Хіба не к Петру, а к Різдву йде; треба, щоб діти не дубіли, і тому, хто вчитиме, щоб за шию не текло та шпари в руки не заходили.

— Авжеж, так! — озвався десь ззаду Олешків голос.

Звіром блиснули Передерієві очі на той голос.

— Авжеж,— говорив Сластьон,— треба добре роздивитися, що воно там і чого бракує? Тоді, може, хто оден пійметься на всю роботу, а громадська робота незручна, сама тільки переводня часу буде. По-моєму, отак: роздивімось спершу, а вже як зведемо рахунок, полагодивши, тоді й розкинемо на громаду, скільки впаде,— чи на двір, чи на душу,— стільки й заплатимо.

— Так себто виходить, Корнію, ти на підряд гнеш? — спитався Передерій.— І моя така думка. А як ви, Єлисей Савич, про се? — спитався старшина у писаря.

— Як громада; нехай вона радиться, її діло, вона й платитиме... по-моєму, і з підряду річ не лиха.

— Ні вже, з підрядом гетьте! — озвався Олешко.— Знаємо ми добре підряди! Тямимо, що тим підрядчиком ніхто стане, як Сластьон або Мошко!.. Вони нам навергають на громаду та-

кого підряду, що опісля мулко нам буде. Не треба підряду, самі полагодимо.

— Не треба, не треба! — загомоніло кілька голосів коло Олешка.

— Цитьте! — гримнув Охрім.— Дайте старійшим слово сказати: по-моєму, святе діло підряд; оддав гроші — і квит, з підряду; нехай Корній бере...

— З підряду! — гукнули голоси біля Охріма і Сластьона.

— Не треба, не треба! — перегукували їх з другого кінця.

— З підряду!!

— Не треба!

— З підряду!

— Не треба!!

Серед отакого голосу виразно було можна спостерігати, що старішого віку і заможніші люде гукають «з підряду» і тягнуть руку за Сластьоном: він же й орудував підрядами на цілу волость. Люде молодші, найпаче голота, стояли за Олешка. Сам Наум змагався не стільки проти підряду, скільки проти Сластьона: він добре тямив, в яку ціну Сластьон вжене підряд.

Сей Сластьон був з панських ще кріпаків, колись був у панів за гуменного; як завелося земство, він туди й примазався, спершу за якогось прикажчика, далі став брати підряди, лагодити греблі, мости, перевози. Йому поталанило, він розжився і тепер коверзує, як сам знає. В громаді він ніколи різко не виступає, більш того, що нишком, тишком верховодить; жив він в добрій згоді з старшиною, з писарем, з попом; має власних підручників, а вони вже за ним — як за батьком. В церкві він раз у раз; жодної служби не пропустить; сьогодні подасть на часточку «о здравії», завтра «за упокой», позавтрому молебень найме; тричі на рік водосвяття у себе в господі справить. До одного образа в церкві лампадку купить, до другого — привіски, перед третім Сластьонів ставник. Отак після кожного доброго зиску з підряду Сластьон не забуває божого дому і наділить його коли не фунтом оливи, то квартою церковного вина. За те Корнія усі знають, хоч не всі шанують; але таких не багацько: Олешко та ще там кілька чоловіка з молодших. Голота, звісно, як і скрізь голота,— не любить Сластьона; підлизою та здирником величає, звичайно не прилюдно, а де в закутку, нищечком. Прилюдно в громаді — на се не відважиться і сам Олешко. Що тут дивуватися — хіба між нами, людьми освіченими, інтелігентними, не те ж святе? Хіба є у нас такі відважні, щоб злодія і шпигуна цуралися скрізь, гидували ними, не давали руки? Ого! Більшість за вічі ганить, а в вічі лебезує і їсть у злодія накрадений хліб-сіль... Компроміс та погані умови з власним сумлінням щодня більш а більш, як той вовчий лишай, роз'їдає нашу моральність.

Отож і горбанівські громадяне рік чи два роки назад тому були ніби сміливішими проти Сластьона, а отсе як той та другий покуштували на власній шкурі або кишені Сластьонової сили, так щось осілися, вгамувалися. Молодші, може, й не пом'якшали, не зробилися приязнішими до Сластьона, вони тільки притихли, їх приборкало, а в душі вони ще гірше лютують.

Отець Кузьма запевняє повітове начальство, що горбанівська молода громада стала чогось жорсткою, черствою «до всіх людей». Я й сам помітив, що по українських селах, з того часу як розвелися урядники та «кулаки», люде стають нещирими, несердечними і менш прихильними до чужого безталання, до чужої біди. Мені здається, буцім би то разом з «куначеством» почало ширитися по наших селах «філософське» правило — «кожен сам для себе»; або — «не постерігся, не зумів обминути лиха, сам вскочив в пригоду, сам і вилазь з неї, а моя хата скраю». Та годі про се...

Так ото за ту школу і зчепився Олешко з Сластьоном. Наум аж охрип, доводячи, що підрядом не слід лагодити школу. А Передерій аж пінився, перебиваючи Наума і не даючи йому говорити.

— Та годі вам гаркатися, ось прикуси ти, Науме, свого язика, а ви, добрі люде, не вважайте на нього та послухайте моєї поради,— мовив нарешті дід Охрім,— нехай старшина з писарем та чоловіка два тямущих обдивляться ту гаспидську школу, зведуть рахубу, що вона коштуватиме, та й кажуть Сластьонові полагодити.

— І моя така сама думка! — промовив старшина.— Як ви, громадо?

— А вже ж так, так! Дід Охрім добре радить! Нехай по його, годі нам язики клепати,— загуділи громадяни.

— Ні, так не можна! — гукнув з усієї сили якийсь босий чоловік в латаній свитині.

— Ти чого тут ореш! — гримнув на нього Передерій.— Се тобі не в шинку і глухих між нами нема... Ще й воно лізе з своїми латками... Чого ти?

— Того, чого й ви,— огризнулася латана свитина.

— Цить, кажу! Латаний! — гримнув Передерій.

— Латане, та не хапане, а зароблене, замозольоване,— вставив своє слово Олешко.

— Що ти кажеш, Олешко?

— Те, що чуєте.

— Ану ще раз скажи!

— І скажу, коли треба буде...

— Се ти до мене «хапане» рівняєш?.. Що я хапав?

— А хіба я знаю... я собі до людей, а не до вас... а то виходить таке, наче ви за Сластьона, як за себе...

— Мовчи! Бодай тобі заціпило...
— А хто мені закаже?!
— Я! — гримнув Передерій, тупочучи ногами.
— Овва!
— Не оввакай, а цить! Не то я тобі засупоню пащу.
— Овва! Отсе такий страшний, наче попова квочка на припоні!

Дехто з громадян так і покотився з реготу, а Передерій так і зайнявся, немов хто на нього приском сипнув.

— Так се ти мене, сякий-такий сину! До попової квочки прирівняв! — гукнув старшина на Олешка, сикаючись до нього з кулаками.

— Гетьте! — мовив Наум, подаючись назад.— Чого лізете? Запінився, наче шум на буряках, аж трясеться.

— Бодай під тобою земля стряслася, Аредe!.. Та я тебе, знаєш як! — похвалявся старшина.— Ти бунтуєш! Ти проти начальства! Я з тебе викурю той собачий дух! Я тебе широким шляхом запроторю геть за Москву...

— Короткі руки! — спокійно відповів Олешко.— Ви б то й радніші, та бачте, коли б на кропиву не мороз, то вона б і зимою людей пекла.

— Се правда,— загомонів хтось збоку,— коли б жабі хвіст, вона б усю траву витолочила.

Знов почувся регіт; старшина ще більш лютував і гукнув з усієї сили:

— Цить, голото!!
— Плюньте на них; та нумо кінчати діло,— радив Охрім.
— Ні, так не можна! — вихрився Передерій.— Я сього не подарую Олешкові! Я йому покажу: чи можна царське начальство до квочки рівняти.
— От розприскався, наче сукно мочить! — промовив спокійно Наум.

Новий регіт.

Вмішався писар, спитавши громаду:

— Кажіть: як з школою буде?
— Вже ж ніяк, як так.
— Іменно так.
— Еге ж так!
— Себто як?
— Та так же, як казали.
— А як казали?
— Хіба не чув?

Після такої розмови громадян Передерій промовив до писаря:

— Так і запиши, така, значить, прирада громадська, от і все.

— Значить, за Сластьоном? — спитався писар.

— За Сластьоном! — ревіла громада, покриваючи кілька голосів тих громадян, що не годилися на таку приради. Олешко насунув на очі шапку і повагом пішов геть.

VIII

Увечері в Сластьоновій господі пили могорич Передерій, писар, дід Охрім і Семен та ще чоловіка зо три Сластьонових підручників-громадян.

— Ну, та й невживчива ж людина, отой Олешко,— мовив Сластьон, докірливо хитаючи головою.

— Запекла вдача, нікому не вважає,— відповів Передерій.

— Сама пиха! Несеться — «ось я — не я», а розбереш, то й вийде попове теля,— вставив Семен.

— Баламут, начальство не шанує,— мовив Сластьон.

— От в сьому-то вся сила! І де він набрався такого поганого духу? — питався старшина.

Дід Охрім на те:

— Він з батька такий.

А дід Семен:

— І мати у нього така була; було, як гляне на тебе!.. Крий боже! Ти їй слово, а вона тобі сотню. Постав проти неї сім терниць — усіх переб'є! Вже язиката людина була! Нехай їй там легко лежати.

— Я ще й діда його зазнаю,— мовив далі Охрім.— Так і він,— нехай вже царствує, на всі чотири був кований: і вмирав, а ногою дригав.

— Не диво ж, що й Наум з зубами родився...

— І кому тільки він не залив за шкуру сала! От і сьогодні, як при всій громаді образив Тимофія Кипріяновича! — піддратовував Сластьон.

— Я йому сього не подарую...

— Не можна і не слід; дивлячись на нього, і другі будуть неслухняні... Баский він, треба спинити, та, мабуть, не нам його гамувати! — промовив Сластьон, лукаво дивлячись на писаря.

— Чому не нам? — озвався писар.— Наче ми не люде, не громада, або Олешко велика цяця! Аби воля громади, зараз приговор — і гайда широким шляхом на Сибір...

— Шкода! Швидкий ти вельми! — мовив дід Охрім.— Сибір далеко, на се громада не пристане.

— Вміючи взятися — так пристане; підмогоричити, відро, друге божої сльози, от і пристане.

— Я готов четверо відер постановити, аби його спекатися,— мовив Сластьон.

— І моя така думка,— озвався Передерій,— вже він давно у мене в печінках сидить, та я людина добра, усе терпів, все переносив, а тепер бачу — ні, годі! Гляньте й сьогодні — прирівняв мене до квочки.

— Як його й переносити таке! Тут хоч би і кам'яне серце, то не видержить, а то ваше... на мене б — то б я його в мотлох — дратував Сластьон.

— Утру я йому носа! — Передерій перехрестився і мовив.— Побий мене отсей святий хрест, коли я його не запроторю у хурдигу, саму Сибір, на саме дно! Можна, кажеш ти? — спитався він у писаря.

— Аби воля громади, та ще коли б і отець Кузьма шепнув у місті.

— Шепне! Отець Кузьма шепне! — запевнив Сластьон.— А громаді, що йому в зуби дивитися! Нащо громаді такі непокірливі, такі баламути?!

— Цитьте ж! — озвався Передерій.— Я йому! Я йому!..

Довго ще в господі Сластьона кружала чарка і пащекували про Наума Олешка.

IX

Минуло тижнів зо два.

Одного дня надвечір Коломієць вовтузився в шкільному дворі на дровітні над корявим дубовим оцупком. Треба було на ранок нарубати дров. З волості привезли таких грубих оцупків, що, не поколовши, вони не влазили в піч. Колоти було нелегко, бо окоренкуваті оцупки були вельми сухі, клин не брав їх. Треба було доволі сили вигнати з себе, щоб загнати клин. Уволю нагепався Коломієць, доки розколов один оцупок, взявся за другий, а піт з нього так цівкою біжить...

— Добрий вечір вам! — промовив Олешко, підійшовши до Коломійця.

— Здорові були? — відповів Ілія, утираючи з чола піт рукавом сорочки.

— З сим днем, що сьогодні, поздоровляю, поможи вам боже!

Спасибіг.

— Самі колете?

— Як бачите, Науме.

— Бачу, що окоренок неслухняний,— всміхнувшись, мовив Олешко.— Та такі й руки не по окоренку; звісно, хто до чого призвичаївся. Не на сьому зросли... Тяжко?

— Байдуже, не первина... сторож мій занедужав, треба самому.

— Хоч і не первина, а сокира у вас не туди дивиться; та ще й сухе дерево, наче кістка... тут би шлягою, так же шляга не по ваших руках...

— Чому?

— Тому, чому ваше перо для моїх рук важче, ніж шляга... А кете лишень мені сокиру, може, в моїх вона стане слухнянішою і окоренок пом'ягшає.

Олешко зняв шапку і свитку, затесав кілька клинів і взявся колоти окоренки. Обух відскакував, а Олешко тільки: ге! ге! ге!

— От завзяте, прямо — кістка! Коли вже мене не слухає, то де вже вам...

Нарешті Олешко переміг; окоренок почав тріщати і розколовся.

— А що! На чиє вийшло! — весело мовив Олешко.— Сказано, то чоловік, а то дерево! Чоловік усе переможе, аби умів, аби тямив, якого де пристрою треба...

У воротах показався отець Кузьма. Ілія пішов назустріч його. Повітавши Ілію, отець Кузьма спитався у Наума:

— На поденщину став, Науме?

Олешко ніби й не помітив, з якою думкою спитався у нього отець Кузьма, і відповів:

— Вгадали, паночтче!

Коломієць пішов з попом до хати, а Олешко доколював дрова.

— Нащо ви берете поденщиків? — мовив Гречаний до Ілії, вдаючи, нібито й справді він поняв віри, що Олешко рубає дрова за гроші.— Волость повинна вам постачати колоті дрова; ви їм нічого не даруйте, а то вони й на шию сядуть... Та й сторож у вас є.

— Сторож нездужає.

— Нехай з волості пришлють кого, доки видужає.

— Шкода людей відривати,— відповів Ілія.— Час робочий, у кожного ще роботи по шию, у кого на полі, у кого на дворі.

— Вже ж і вам з яких достатків наймати поденщиків!

— Я не наймаю; то сам рубав, а се Наум, спасибі йому, поміг; йде повз двір, бачить, що я нічого не вдію з окоренком, він і взявся наколоти.

— Се що інше; а я думав, він за гроші. Наум — чоловік роботящий; одначе я не радив би вам... тее... ви дальше від нього.

Ілія зумився; він не відав Кузьминої вдачі, нічого не відав про ланок.

— Хіба Наум що? — спитався він.

— Лукавий чоловік...

— Хто б його отсе гадав! А мені він здавався таким щирим...

— Лукавий! На весь світ чи є хто такий лукавий, як він; та се ще б байдуже; а то гірше лихо: баламут з нього неприкаянний; задира великий! І не доведи господи, який невживчивий! — отець Кузьма обома руками погладив бороду.

— А я сього й не помітив,— відповів Ілія.

— Коли ж вам було й помітити; поживете довше — побачите більше.

Настя подала чаю.

— А моя попадя й досі ніяк не збереться до вас,— мовив Гречаний до Насті.— Ви вже, будьте ласкаві, вибачте їй, не ремствуйте.

— Помиримося,— відповіла Настя.

Гречаний знов звернув розмову на Олешка і малював його вдачу недобрими барвами. Ілія слухав уважно; він, хоч і не суперечив, бо ще не встиг добре спізнати Олешка, одначе сам не тямив, чому душа його не йняла віри Гречаному. Коломійцеві здавалося, що у такого лихого чоловіка, яким Гречаний малював Олешка, не може бути такого ясного і привітливого погляду, такої щирої усмішки, такого симпатичного виду, як у Наума. З усіх горбанівських людей, з якими досі спізнався Коломієць, йому Олешко найбільш сподобався, найбільш припадав йому до серця.

Гречаний недовго сидів. Напившись чаю, зараз попрощався, ще раз застерігши Ілію і Настю, аби були «дальш від Олешка».

— Він чоловік такий, що «з ним дружи, а каменюку за пазухою держи», — промовив отець Кузьма, виходячи з хати.

Наум чекав на улиці, доки він піде до господи, і, спостерігши його на улиці, зараз повернув до Ілії в хату. Слово по слові Олешко й питається у Коломійця:

— А що, Гречаний — доволі висипав на мене гречки та рудяку?

Коломієць всміхнувся і змовчав.

— Я знаю,— мовив знов Наум,— він приспів би в ложці води мене втопити. А чи знаєте ви за що? Повідати — так глум один: за те, що не хочу поступитися йому предківською нивою.

І Олешко розповів Ілії і Насті історію з козарським ланком.

— Зроду б я на таке не сподівався,— промовив Ілія.

— Не продавайте, Науме! — не втерпіла порадити Настя.— Тримайтеся землі, хоч би що! В землі вся сила.

— Авжеж! Без землі чоловік що? — відповів Наум.— Все одно, що деревина без кореня; ні в чому йому рости і кріпнути; поневолі мусить засохнути...

X

Почав Олешко вчащати до Коломійця трохи не щодня; або дров прийде нарубати, або води наносити, двір прибрати, знайде він чого замутитися та й просидить кілька годин, розмовляючи з Ілією. Коломійцеві щоразу більш та більш подобався Наум за свою вдачу. Ілії здавалося, що Олешко — той, нової генерації чоловік, за якою йтимуть вже люде, призначені оновити життя селян. Він гадав, що Наум з тих людей, що геть далеко вже відбилися від того покоління селян, що родилося, росло, жило і вмирало під пугою панів або «окружних начальників» та ще не встигло пристати до сущого берега і плентається самотою, не тямлячи, де його берег, не бачачи в пітьмах, де та стежка, що веде до спасенного берега? Справді, Наум вештався самотою, тинявся незадоволений нічим і сам не тямив, не міг зрозуміти, чого йому бракує, чим би він задовольнився. Одно тільки він навіки добре тямив, що «жить так погано, що аж остобісіло так жить», що «певна річ, треба якось інакше жити, щоб ліпше було».

— Та як же вам здається треба жити? — питався у нього Ілія, щоб вивідати ума.

— Якось інакше, не так, ладу більш треба; треба... ну, як би вам мовити?.. Треба, щоб не так було.

— А як же?

— Та от кривди багато у нас; коли б багатирі та оті пузаті Сластьони менш кривдили нашого брата; особливо хто вбогий, тому тяжко.

— Се вже, Науме, про других... остогидло, кажете, що ж вам не подобається?

— Не скажу гаразд; не по-людськи якось ми живемо!.. Чи я не такий, як усі люде, чи люде не такі, як я.

І скільки Ілія не допитувався, Наум не вмів виразно повідати, чим йому не подобається життя селян і як треба жити «по-людськи».

— Чоловік в чоловіка в'їдається, наче блощиця в овечку,— мовив Наум.— Ну, чому воно так? Чому на мене напосідаються і Передерій, і Сластьон, і Гречаний? Гречаний — ще туди-сюди; розумію, що ланок мій йому спати не дає. Добре, а ті за що?

— На всіх не вгодиш, Науме!

— Авжеж... Тільки ж і остогидли вони мені дуже; особливо отой Сластьон, Мошко, Охрім; що я їм вдіяв?.. Громада така ледача у нас; вівці, а не люде... от скажіть, чому воно так? Ще доки чоловік босий і голий, то наче й по-людськи думає; аби ж почав обростати м'ясом, зараз і верне проти людей...

— Ви, Науме, нарікаєте на громаду, а й вона не повинна.

— Так хто ж повинен? Чому вона живе не власною головою, а Сластьоновою? Писаревою? Чому? От які думки мене за війна беруть! Безголова громада, дурна громада; тільки звання, що громада, а всім орудує писар. На кого нацькує Єлисей, на того й гавкає вона... Сама свого лиха не розбере.

— Громада великий чоловік! — мовив Ілія, щоб заспокоїти Олешка, у котрого очі горіли, лице аж палало.

— Може, де й так, та не в нас, не привикла вона жити своєю головою, чи хто його зна.

— Ніколи було привикти, Науме! Чи ви пам'ятаєте кріпацтво?

— Авжеж! Я був добрим вже парубком тоді, як люде здихалися панів.

— Отож нагадайте собі, як тоді люде жили? Чи своєю головою, як ви кажете, чи панською? Що пан або окружний веліли, те люде й робили. А чи гаразд воно, чи добре, чи ні, про те ніхто не міркував; ніхто не розбирав, чи до ладу, чи ні; сказано — звелено робить — роби, та й годі...

— Та хіба ж воно й тепер не те ж святе? Та тепер ще чи не гірш; то, було, пан орудує, а тепер такі п'явки, як Сластьон. І нічого йому не вдієш, усі за нього — і волосний, і становий, і мировий, і піп, і земці,— усі за нього, а він окульбачив громаду та їздить на нас верхи... що товста кишеня у нього, що він лампадки в церкву справляє, так хіба ж то не з людського поту та крові... От ви й гадайте, чи не гірш отсе, як було за панів... Сластьон став паном! Тьфу!

— Трохи чи не вся ваша громада, Науме, ті ж люде, що родились і зросли під панами та під окружними. З тих, що родилися на волі, ще не багацько в громаді...

— Чоловіка десять є; сі, правда, іншим духом дишуть; інколи наче й думають і йдуть не в слід Сластьона та писаря; так що ж! Їх така жменя, що й голосу їх не чутно...

— Тривайте! Щороку більшатиме таких.

— Овва! Доки їх побільшає так, щоб переважити, то Сластьон та писар з Мошком усе село немов обценьками або супонею стиснуть та обдеруть. От і вчора була у нас рада, як магазей полагодити, і нічого не вдіяли; як Сластьон схотів, так і сталося.

— А ви ж що?

— Нічого! Гукав, а мене не слухали...

— І віддали Сластьонові?

— Ні, на весну сказали — нехай... Та що з того. Навесні інше не буде.

Наум замовк і сумно повісив голову. Ілія тим часом доводив йому, що не треба рук опускати, треба ходити на громаду, терпіти, ні на що не вважати.

— Ні вже! Втомився я з ними! Годі! — мовив Наум.— Ще коли б у самого на серці не така нудота, а то й без них мені світ божий немилим стає. Часом примів би що!..— Наум аж зубами заскреготів.— Нудно мені! Нудно! На серці наче холодно! Сам сиджу — до людей тягне; а з людьми сиджу — верне від них... Одинокий я чоловік, от що...

— У вас же доня є! — вмішалася Настя.— Ви б до неї перебралися.

Олешко махнув рукою.

— Чого я там не видав?

— Пожили б з ними, помогли по хазяйству; і вам би веселіш було...

Олешко похитав головою і мовив:

— Зять любить взять, а доньчин кліб гіркий мені; я вже коштував його раз, вдруге — не хочу!..— Наум зітхнув, помовчав трохи, далі мовив:

— Як видав я доньку та поїхала вона від мене, напала на мене така нудьга та журба, що я сам себе не тямив. Потягло мене до доньки; так потягло, що я усе кинув, жнива навіть кинув та до неї. Живу у них, придивляюся до їх життя, а про свою господу й забув. Бачу, живуть вони собі в згоді, в любові і до мене нічого, тільки ніби чого стережуться зо мною, не так, як з батьком, а наче з ким чужим... Щось воно не так, думаю я, чи не я тому причиною? Усе думаю, усе думаю; ні, за собою нічого не бачу; тоді друга думка до мене: от, кажу сам собі, з пса солонини, а з зятя дитини не буває... дарма про нього; а от дочка так скребе мене по душі та й скребе! Чим, думаю, я не догодив їй? Чому вона не так як у людей? У людей і кілька дітей, та гарно, а у мене вона одна, та не ладна... Вже як я не спостерігав, як не примірявся, не зрозумію — чому моя дитина не горнеться до мене? Більш пильную зрозуміти, більш почуваю, що серце гірш у мене щемить... От, думаю, правду люде кажуть, що від малих дітей у батьків голова болить, а від великих душа кипить... Знов я став помічать за дочкою якусь зажерливість: дітей нема у них і достатки є, злиднів не видно, а вона з ранку до ночі все працює, та дбає, та скриню набиває. Нащо воно? Кому треба? Хто споживе? Хіба їм на двох мало того, що є у них?.. Як почав я над сим міркувати, чую — еге! — верне мене воно і від доньки. Я тоді за шапку, за ціпок: «Прощавайте, діти! Нехай вам талан росте!» — сам до старого свого кішла...

— Чудний ви чоловік, Науме! — мовила до нього Настя.— Вже ж люде на те й живуть, щоб робити та працювати...

— І нехай собі робить і заробляє, та міру знає; на мою вдачу так: зароби собі, скільки тобі треба на прожиток без розкошів, та й годі, а більш і не рвись, нехай ще другим.

— Як же се так?

— Я вже не тямлю того — як; а мені здається — по божому так; вже ж і в церкві читає отець Кузьма: «Не собірайте в житниці».

— А сам він? — перебила Настя.

— Ото-то мене й дратує! З книжок людям одно — а собі друге... Чи воно скрізь так? Нащо ж ті святі книжки? Е-ех! Коли б я був письменний!

— То що б?

— Знав би, як на світі жити; кажуть, усе те в книжках прописано. Я тоді б тямив, що і як людям порадити. Добре письменним бути.

— Отже, ваш писар письменний...— подратував Ілія.

— А п'явка... воно правда: от ви й навчіть мене, чому воно так? Значить, і письменство не в лад.

Наум вертався додому ще більш роздратований, ще більш мучили його нові питання: чому не всім людям добре жити? як треба жити? як спекатися лиха? хто винен, що люде бідують? Він не міг дати собі жодної поради...

XI

Коломійцева сестра Настя була людина простої, щирої вдачі; сама зросла на селі, серед народу. Тим-то і в Горбанівці вона не цуралася людей; небавом здружилася з дівчатами і стала між ними «своїм братом». Почала, було, ходити з ними й на улицю, та отець Кузьма косо на те глянув і порадив їй «не шкодити і собі, й братові. У нас,— казав він,— урядник і становий лихі люде, довідаються, що ви з людьми запанібрата, зараз почнуть сочити, якого ви духу, чи не баламутите людей проти начальства, чи віруєте в бога, чи не сієте в народі «плевел крамоли». Послухайте мене, не то побачите — накличете на свою голову лихо; брата за вас зсадять з учительства».

Натякав на се й писар Коломійцеві. Мусила Настя не ходити на улицю з дівчатами...

Внадився до Коломійця писар; спершу він заходив раз на тиждень, далі двічі, а нарешті трохи не щодня. Ілія не цурався його; Ілія був чоловік сторожкий, не любив дратувати «начальства», і хоть інколи і прикро було йому сидіти цілий вечір з писарем, одначе він і виду того не показував. Та правду мовити: пан писар більш залицявся до Насті та все силкувався манівцями натякати, яка то він заміжна людина, які у нього великі достатки — і як йому нудно жити самотою.

— Чом би ж вам не одружитися? — мовив йому Ілія.

— Пари бог не дає; не знайду до вподоби,— відповів писар.

— Мало хіба дівчат в Горбанівці,— мовила Настя.

— Дівчат не мало, та не по мені...

— Який-бо ви вередливий...

— Не вередливий, а вже ж не можна мені братися з простою дівчиною, що не вміє ні стати, ні сісти. Мені треба дружини такої, щоб вгадала мою душу, щоб була такою освіченою, як я... та бог досі не привів...

Писар зітхнув і пильно глянув на Настю. Настя не помітила ні зітхання, ні погляду і, не відриваючи очей від свого шиття, мовила:

— Мабуть, ви не шукали такої?

— Де її шукати? Та й часу у мене нема; за службою ніколи з села вирватись; а в Горбанівці — хто тут? Самі мужички! Та й що з того шукання! Сказано: судженої конем не об'їдеш; коли вже кого бог призначив, то й не шукавши знайдеш.

Траплялося, що разом з писарем сидів у Коломійців і Наум. Наум мало розмовляв, більш мовчав та слухав, хіба коли-неколи шпигне писаря такою приказкою, що того наче шилом вколе. Зате Наум не зводив очей з Насті; куди вона повернеться, де ступить, туди й Наумові очі. Писар помічав се і йому здавалося, що Настя більш привітна до Олешка, ніж до нього. Він почав ревнувати! Писарське серце почуло, що воно кохає Настю.

На Миколая[4] з самого обіду писар до вечора пересидів у Коломійця і все залицявся з Настею. Він бажав висловитись їй, посвататись до неї і ніяк не відважувався. Усміхнеться Настя, у нього так і закипить коло серця, так і заграє кров, так слова й обсядуть язик; повен рот їх, та ні одно не зірветься з язика, наче вони поприлипали до піднебіння, наче хто губи йому зашив...

З тим вернувся він до господи і цілу ніч не спав. Настя не давала йому спати; вона стояла у нього перед очима, всміхалася, очима говорила, дратувала його, а він ніяк не набереться відваги! Насилу вже перед світом задрімав Єлисей! І тут знов наснилася йому Настя: привиділося йому, що вона стоїть на рушничку з кимсь. Єлисей хоче вгадати з ким? Придивляється і пізнає, що то Олешко!

— Не буде сього! Ні вовік не буде, не попущу! — скрикнув писар — прожогом схопився з ліжка, умився, причепурився і побіг до Коломійця.

Ілія був у школі, Настя на базарі...

— І тут невдача! — мовив собі писар і побіг на базар.

— Куди се так? — спитався у нього Гречаний, стоячи біля своїх воріт.

Писар відповів якоюсь вигадкою.

— Ось нуте лишень заходьте ліпше до мене та поснідаємо.

Зайшли. У попаді сиділа Настя. Єлисей як побачив її, так і зайнявся! Усе, що ввижалося йому ві сні, знов повстало в його

думці! Він сам себе не тямив! Не йшло йому на душу снідання; зате прийшла нова світла думка:

— От хто мене і порадить, і поможе, поможе! Дурний я, що досі не обернувся до отця Кузьми.

З сим словом Єлисей налив собі другу чарку горілки, випив і мовив до попа:

— Паночтче! Треба вам козарський ланок?

Отець Кузьма аж підскочив:

— Як не треба! З думки у мене не йде: так же вражий Олешко наче затявся.

— Отже, послухайте мене: будьмо сватами — вам кортить ланок Олешків, а мене господь бог привернув до Коломійцівни. Висватайте за мене Настю — ваш ланок буде!

— Як же се ви вчините? — спитався Кузьма.

— Вже я про те знаю.

— Так не можна, треба, щоб і я знав, а то я вам висватаю, а ви й забудете про ланок.

— Убий мене бог, не забуду! Аби Настя моя — ланок ваш... Мало сього, от ще вам — п'ятдесят рублів за сватання, п'ятдесят за вінчання. Берете?

— Я з дорогою душею,— відповів Кузьма, дякуючи в душі бога і всіх святих угодників, що посилають до нього таку благодать.

— Коли ж ви? — питався писар.

— Я хоч і сьогодні, та тільки якби ви мене запевнили за ланок... Олешко не продасть...

— Продасть! Ми так прикрутимо його, що продасть... Ми не будемо панькатися з ним та могоричити так, як Мошко; ми так зробимо, що мусить продати...

— Як же се ви так?

— Тоді побачите.

— А нуте-бо скажіть, щоб не кортіло.

— Громада уся проти нього; старшина давно гострить на нього зуби, а я вже зумію підвести Олешка, тільки тут треба, щоб і ви помогли...

— А вже ж поможу...

— Не велика там і поміч; аби написали до благочинного та до ісправника, що Олешко баламутить людей.

— Що ж, се правда; я давно остерігаю Передерія, що в Олешка недобрий дух проти начальства.

— Отож-то й воно... так ми його й тее... а вже ж ланка з собою не забере... Нуте ж, тепер помолимося богові та й ідіть сватом.

— Готов! Готов!

Увечері того ж самого дня Кузьма лебезував коло Насті, сватаючи її за Єлисея. Настя й на думці не мала зробитися

писарихою. Одначе вона не відважилася дати прямого гарбуза, а мовила, що нема у неї думки виходити заміж, доки бурлакуватиме Ілія.

Гречаний сього не сподівався. Така близька, така, здавалося, вірна надія і на ланок, і на сто рублів так швидко зникла!.. Вернувшись до господи, він застав Єлисея.

— По вас бачу, що нема вдачі...— мовив Єлисей.

— Не можна сього сказати,— відповів Гречаний,— не дала ні отказу, ні приказу... сказала: «Подумаю».

Єлисей похнюпився і кілька хвилин сидів мовчки, наче хмарою обгорнений.

А Гречаний тим часом ходив по хаті і скуб свою бороду. По очах його знати було, що він щось пильно мізкує. Нарешті він підійшов до писаря, ласкаво вдарив його долонею по плечі і мовив:

— Не журись, Єлисей Савич! Я певний, що можна справу полагодити на твою руч... Настя від тебе не втече. Мені здається, що вона й тепер би згодилася, та якась тут збоку притика є.

— Яка ж би се? — спитався писар і погляд його трохи повеселішав.

— Вгадай.

— Не вгадаю.

— Закохана вона... Та чи знаєш у кого? В Олешка.

У писаря аж ноги зімліли.

XII

За кілька днів Олешко зайшов до Коломійця. Таким сумним і суворим ніколи ще Ілія не бачив його.

— Прийшов поздоровити вас,— мовив якось понуро.

— З чим добрим? — спитався Ілія.

— З тим, що старостів відбули.

— Ви се як знаєте? — здивувалася Настя.— Сорока вам на хвості принесла?

— Ні, не сорока, а Мошко; Мошко все знає. Мошко фактурує у попа; могоричить мене за ланок; от воно й виходить, що піп ділиться з жидом, а жид зо мною...

Олешко замовк і якось незвичайно поводив навкруги очима. Згодя він мовив наче сам до себе:

— Щастя його, що йому гарбуза дали; а то б... тямив би він... я б йому ребра порахував.

Коломійці промовчали на се, чи вони недочули, чи, може, й дочули, та не хтіли розводити про се річ.

Згодя Настя пішла до вечерні. Се трапилося в суботу. Наум лишився з Ілією і сидів понуро мовчки. Ілія й собі мовчав та

спостерігав Наума, вгадував, чого він такий журливий, такий сумний.

— У вас, Науме,— мовив він нарешті,— щось недобре є на душі.

— Чи воно добре, чи недобре — про те не скажу, а тільки важко; хотів би спекатися його, скинути, та не скину... не здолію.

— Чому?

— Тому, що, бачте, сам тямлю, що селеха з куркою не спарується...

— Ви так чудно сьогодні манівцями говорите, що я й не розумію.

— Хотіли б ви, щоб просто я говорив?

Олешко став проти Ілії і впився в нього своїми великими палкими чорними очима.

Ілія не видержав того погляду, спустив очі вниз і відповів:

— А вже ж просто.

— Настю вашу хочу сватати! От вам і просто, коли хотіли! Чи чули ви таке?

Ілія нехотя подався назад.

— Чого ж мовчите? — сміливо якось незвичайно допитувався Наум.— Що? Нерівня? Кажіть: чи гарбуз, то й гарбуз?

Ілія не сподівався такого від Наума; ніколи про се й не гадав, ніколи з Настею про се й слова не промовив і не тямив, що відповідати. А Олешко блимав на нього іскрами з очей і твердив одно:

— Кажіть, кажіть!

— Се, бачте, Науме, така річ... се вже самої Насті треба спитати, се її діло.

— А ви — якої думки?

— Я?

— Еге! Ви!

— Що ж я! Про мене... як знає... заміж піти не те, що кисличку покоштувати...

Наум мовчки сів на лавку. Йому здалося, що Ілія «вертить хвостом», не хоче правди мовити. На серці у Наума заклекотіло почуття, похоже трохи на те, яке він почуває до панів і урядників: «І в нього та сама кров, ті самі нелюдські думки, і він з того ж кодла!.. Помилився я, гадаючи інакше про нього»,— думав собі Олешко.

Трохи згодя він промовив до Ілії:

— Як же буде?

— Спитайтесь у Насті...

— Добра рада, і за те спасибі... У Насті; а вже ж... тільки самому мені боязко питатися, не відважуся; а от ви поможіть мені, спитайте у неї... Завтра, йдучи до церкви, я заверну до вас

і почую ваше слово. Ви тільки скажіть їй, що я не Єлисей Савич, що без неї не буде мені життя... Прощавайте!

Наум не пішов до господи. З вечора вештався по селу, потім до півночі просидів у корчмі, хоч до чарки й не доторкався, з корчми знов тинявся до самого світу по селу і видумав одно: що скаже Настя? «Нерівня я їй, сам добре тямлю, та тямлю й те, що я її кохаю, що в бога усі люде однакові. Люде повигадували панів і мужиків, а у бога сього нічого нема; люде кажуть: «Кінь з конем»,— так що ж! І в мене ж душа не яка, людська; а що вона панночка... Гм! Що ж! Що ж і мені діяти? Хіба я винен, що вона панночка? Що моє серце покохало її? Мужик, подумає вона, неотеса. Авжеж! Ну, а що як згодиться! Господи, який я тоді буду радий та щасливий...»

Ледві розвиднялося, Наум сидів вже під школою на рундуці, ждав, щоб Ілія вийшов відчиняти оконниці. Віком здавалися Наумові години того ждання.

— Нуте! — спитався він, як тільки побачив Ілію на порозі.

— Які ви ранні,— відповів Ілія.

— Сон не бере... кажіть швидше...

— Треба сказала підождати.

— Підождати...— переговорив сумно Олешко.— Довго?

— До тієї осені, хоч до Покрови...

— До Покрови, не близько...

З сим словом Наум рушив до церкви. Усю службу він простояв наче несамовитий: не то що не міг молитися, а навіть рука ні разу не взялася положити хрест. Як ввійшов у церкву та вставив очі в образ Христа розп'ятого на хресті, так до кінця служби й не зводив їх, тільки зітхав глибоко.

— Чого се, Науме, такий смутний? — мовив до Олешка Сластьон, виходячи з церкви.

— Геть к бісу, ідоле!! — гримнув на нього Олешко і почвалав своєю стежкою до господи.

XIII

Наступили різдвяні свята. Єлисей Савич, хоч і не відав, що Олешко сватався до Насті, та він був певний, що Настя кохає Наума і через те дала йому гарбуза. У нього кілком засіла в голові думка спекатися Олешка, і він усі свята тільки те й робив, що, гостюючи то в Сластьона, то в Охріма, то в кого іншого, баламутив громадян проти Олешка і вигадував на нього нісенітницю.

На другий день Водохрещ збиралася громада перевірити своїх збірщиків і касу; кого зсадити, кого наново обібрати.

Олешко, йдучи на громаду, зайшов до Мошка. За третьою чаркою Мошко не втерпів, щоб не зняти річ про козарський ланок.

— Чи знаєш, Мошку, що я тобі скажу,— мовив Олешко.

— Ну-ну, почую.

— Слухай же мого останнього слова.

— Н-ну, н-ну...

— Не нукай, вражий жиде, а то я як нукну тебе отсією пляшкою по голові, так або пляшка, або твоя голова надвоє!

— Який ти, Науме, сьогодні! Ой вай! Мабуть, лівшею встав.

— Надопік ти мені отим ланком, так що примів би, межи вічи тобі плюнув...

— Пфе! Який ти!.. Пфе!

— Ось слухай, доки я не пфекнув тебе: щоб ти мені до самої Покрови жодним словом і не згадав про той ланок. На Покрову — я сам тобі скажу. Чуєш? Не доведи ж тебе господи хоч одним словом нагадати мені до того часу! Я тебе тоді як те кошеня задушу! Чуєш?

Мошко глянув на Олешка і спостеріг, що він не шуткома веде річ.

— Нехай і до Покрови, я мовчатиму, аби ви — аби Єлисей Савич не перебив... він теж...

— А що він?

— Хоче ланок придбати.

— Ось йому що покажи! — Олешко скрутив дулю.

— Він не для себе, він для Гречаного, за те, щоб висватав йому Коломійцівну...

Олешко не всидів на лаві, схопився і швидше вибіг з корчми.

— Так отак ти!.. Моїм добром поступаєшся проти мене моєму ворогові!..— Олешко скреготів зубами гірше, ніж рипів у нього під чобітьми сніг.

Збентежений, обурений прийшов Олешко на громаду. Хто б глянув тоді на нього, спостеріг би, що в душі у нього полум'я палає, що він у ту годину сам не свій.

На громаді, як на те ж, повстала колотнеча. Рахунки збірщиків викликали нарікання кількох громадян. За збірщиків вступився Передерій, за громадян Олешко. Передерій слово — Олешко йому десять.

— Та угамуйся ти, удоде смердячий! — гримнув старшина на Олешка.

— Вгамуйся сам, шершень рудий!

— Отсе так! Отсе славно! Отсе так на старшину! — лебезував Сластьон.

— Се так на царське начальство! — озвався писар.

— Се так на мене! — гукнув Передерій.

— Та як же се він смів так на начальство!

— Ах, він чортів кришеник!

— Ах, він бунтовник! Баламут!

Велика більшість громадян так і накинулася на Олешка; більш усіх лізли осою на нього Сластьон, Єлисей та збірщики. Громада забула про рахунки, а збірщики тому й раді і пильнували ще більш розводити огню, більш цькувати Олешка.

— Сього у нас зроду-віку не чувано, не видано, щоб хто отаке на начальство! — гомонів писар.

— Треба йому заціпити рот!

— Авжеж, треба!

— Як же так можна!

— Ти чого стаєш на диби? — спитався Олешко у Сластьона.— Хочеш покривати мошенство? Свого тобі мало?.. Га? — Олешко так зблизився до Сластьона і таким хижим звіром дивився на нього, що той подався швидше назад.

— Чого тікаєш? — гукнув на нього Олешко.— Правди боїшся!..

— Плюю на твою правду!

— Плюєш! Так ось же тобі, на!

З сим словом Наум на повен рот плюнув між вічі Сластьонові, насунув шапку і повагом пішов до господи.

— Протестуюся, громадо! Протестуюся! — гукав Сластьон.— Такого мені зроду-віку не траплялося! З земцями, з великими панами, з губернатором говорив, а ніхто мені в вічі не плював! Люде добрі! Заступіться ж за мене. Згляньтесь на мою наругу!..

— Люде добрі,— загуділи, наче рій чмелів коло дупла.

— Сього так не можна!

— Не можна! Не можна!

— Під арешт Олешка, в холодну.

— Під різки його.

— Засипать йому березової каші, такої, щоб аж ногами вкрився!

— Хлосту йому, хлосту!

Писар, помітивши, що громада добре вже нашпигована проти Олешка, мовив:

— Ось цитьте, люде добрі, та послухайте, що старшина казатиме.

— Добре, добре, нехай каже.

— По-моєму, тут хлости мало,— мовив Передерій.

— Мало! Мало! — гули громадяни.

— Він показав зневагу громаді.

— Правда, правда!

— Він мене образив! — мовив Передерій.

— Старшину образив, а старшина, ви знаєте, царське начальство,— додав писар.

— Він у нас баламут, людей бунтує! Ось нехай Єлисей Савич виложить вам усе те, що у нього списано про Олешка,— мовив старшина.

— Нехай, нехай.

Писар витяг з-за пазухи папір і став вичитувати Олешкові «провинності»: чого там тільки не стояло! Зневага громади, неслухняність, непокірливість, баламучення проти урядників, нехтування начальства!.. Все те було списано правничою мовою російських канцеляристів. Громада слухала, нічогісінько не розуміла; одначе услід за Сластьоном чутно було голоси громади:

— Так, так! Правда!

— Що ж йому за се? — спитався Передерій, коли писар скінчив читати.

— Що ж йому? Коли, кажете, хлости мало, нехай ще поставить він на громаду відер двоє горілки,— радив дід Охрім.

— Ні, не так! Так не можна! Олешко всім допік,— говорив Сластьон,— у нього й на макове зерно нема шанування до громади...

— Се правда! Несеться наче вихор поверх дерев,— додав дід Семен.

— Треба його приборкати, спинити, а чим його спиниш, такого голінного? До нього ні лайка, ні бійка не пристане. Нам треба його спекатися, відцуратися від нього,— мовив Передерій.

— Пора, давно пора.

— Як же його спекатися? — спитався хтось з громадян.

— Вже ніяк — по закону треба,— відповів старшина.

— Звісно, по закону, щоб було не гріх, по-божому... а як же там по закону? — питався Охрім.

Писар вичитав закон. Громада тільки й зрозуміла одно слово з того закону: «Сибір».

Писар став висловлювати, що громаді закон надає право зробити приговор і заслати непотрібного громадянина на Сибір.

— Коли вже що робити, то робити раз та гаразд,— додав писар.

— А вже ж ліпше зразу,— мовив Охрім,— відтяв зразу, і квит! А то воловодься з ним! На Сибір його.

— І моя така думка,— промовив Передерій,— але воля громади.

— На Сибір! — гукнуло кілька голосів.

— Тривайте, люде добрі! — озвався Наумів приятель Василь Коряк.— Сибір нігде не дінеться, не провалиться. Треба по-божому. За що Олешка на Сибір? Ні душогубства, ні розбишацтва, ні крадіжки за ним нема.

— Се правда,— озвався дід Семен,— сього гріх на нього сказати.

— Єсть за ним ще гірше: царське начальство нехтує,— мовив писар.

— На Сибір! На Сибір його!

— Не треба, не треба!

— Шкода чоловіка...

— Кому шкода його — нехай сам за ним мандрує,— мовив писар.

— Та за що ж?

— За що? Не чув хіба? Проти царського начальства йде! Він гірш душогуба! — твердив Передерій.

— На Сибір! На Сибір його!

— Пишіть приговор, усі руки дамо, щоб його на Сибір.

— Ні, брехня, не всі! Я гріха на свою душу не візьму, руки не дам.

— І я не дам!

— І я не дам!

— Еге! Так се значить, і ви однієї з Олешком думки! — промовив писар.— А ну, виходь набік, хто руки не дасть! Побачимо, хто там проти царських законів, значить і проти самого царя...

Остання писарева грізьба уцілила в свою мету; ніхто не відважився вийти набік. Одначе змагання довго ще стояло. Нарешті громада розійшлася, сказавши, щоб писар написав громадський присуд, аби запроторити Наума на Сибір.

XIV

На такий присуд громади Олешко ніколи не сподівався; почувши про нього, він спершу не йняв віри. «Що ж я такого вчинив, за що б мене в Сибір? — питався він сам у себе.— Яка за мною провинність? Що я кому заподіяв лихого? Хіба що пильнував про громадське добро? Хіба що сперечався з Сластьоном? Заступався за людей, не давав кривдити та не згодився продати попові свій предківський ланок? Так отсе така правда на світі, а ще кажуть: правда є!.. І той самий Гречаний напучує: «Живи по правді». От тобі й правда! А може, я й не по правді жив!»

Олешко починав сповідатися перед власним сумлінням: нишпорив у себе в душі, силкувався знайти там щось таке, що б вимагало на нього такої нелюдської кари. Не знаходив нічого. «Та що ж діяти? Чи вже ж отак живцем і пропасти, віддати себе кровопивцям на поталу та й мандрувати на Сибір?! Мабуть же, можна поборюкатися ще? Мабуть, і для них закон є? Повинен бути...»

Олешко йшов на пораду до Ілії. Коломійця глибоко вразила звістка про Наумову пригоду. «Треба запомогти людині, треба вжити усіх засобів і скасувати сей нелюдський присуд,— думав собі Коломієць і не тямив, з якого боку зайти. Почну з попа,— думав він,— піп приятелює і з старшиною, і з писарем, а писар тут усім орудує».

Ілія вдався до Гречаного заступником за Наума.

— Я в такі справи не втручаюся,— відповів отець Кузьма Коломійцеві,— як собі знає громада, а моя хата скраю. І мені по християнству шкода Олешка, велика шкода; та що ж я вдію! Коли б то було знаття та ще заздалегідь, то можна б декому й мовити, а тепер вже приговор...

— Та приговор ще не написаний, а хоч би й написаний був, то громада має право сама його скасувати, наче його й не було,— мовив Ілія.

— Про се не скажу, не тямлю, се річ правнича, а не духовна... Як собі громада хоче; її сила, її й воля, нам, духовним, не можна в такі справи вмішуватися... Та й вам не радив би; проти громади змагатися не годиться... Нехай вже, як бог дасть, так і йде воно, а я молитимуся за Наума.

— На бога надійся, кажуть люде, та й сам не плошай,— мовив Ілія,— що бог, то бог, а що люде, то люде. Треба, пан-отче, запомогти Олешкові... Запоможіть.

— Чим же я запоможу? — питався Гречаний, зложивши навхрест руки і дивлячись ласкавим, привітним поглядом на Ілію.

— Ви сказали б писареві...

— Не послухає; се вам самим ліпше сказати йому; вас він швидше послухає, та ще особливе, коли б ваша сестриця...

— Ні вже,— перебив Ілія,— годі сюди сестру вмішувати.

— А писар, певне б, послухався її,— напучував Ілію Гречаний.

Похнюпившись, пігнав Ілія до писаря.

— Я з дорогою душею, я радніший би,— лебезував Єлисей Савич,— та що ж я вдію! Самі тямите, що я тут нічого, п'яте колесо до воза; моє діло писарське; що громада скаже, те я напишу... А громада уся, до одного чоловіка на диби стає проти Олешка; усім він увірився; до всього він лізе, усе ганьбить, старіших людей нехтує, зневажає...

— Так за се на Сибір?

— Звісно, занадто вже; та, бачите, коли б не такий час... тепер аби що хто трохи проти начальства, зараз його і в лабет... бачте, велено стерегтись, щоб ніхто проти начальства ні слова не смів; щоб, бачите, духу неслухняності нігде й не пахло.

— Значить — погибати Наумові?..

— Як бог та начальство... їх воля... Ми пошлемо свій приговор до повітового начальства, а звідтам піде у губернію; може,

там і не затвердять нашого приговору... та ще коли б зумів Олешко підмазати... Тільки — ви йому не кажіть, що се від мене чули... се для вас тільки... Я вас поважаю, і серце у мене не лихе, і бога в душі маю. Рад запомогти, та нічим. А коли у Наума єсть чим підмазати...

— Де в нього ті гроші!

— Нема... звісно... а вже ж і без грошей не вдіє нічого; хто маже, той і їде. Не штука й на гроші розжитися, у нього єсть нивка поміж з поповою, нехай її побоку та й тее... Вже ж душа миліша ниви; а отець Кузьма добре б заплатив за неї.

Ні з чим вернувся Ілія від писаря, а Олешко, довідавшись про його розмову, мовив:

— Ні вже! Сього не буде! Піду на Сибір, а попові не поступлюсь ланком.

— Вже ж я не правник,— мовив Ілія,— а маю надію на бога, що коли не в повітовому, так в губернському місті, а відкинуть присуд громади!

Ілія сів і написав Олешкові, як сам умів, жалобу на громадський присуд.

Час ішов. В Горбанівці усі були певні, що Олешкові не втекти вже від Сибіру.

— Отак, ні за що, ні про що загине чоловік! — балакали проміж себе молодші громадяни.

— Говори ж! Чиста напасть! На Сибір, за що? Глум сказати, значить, що б не говорив Сластьон, що б не робили наші волосні урядники, а ти собі мовчи, рота проти них не роззявляй... Се ж до того йде, що скоро нікому життя не стане.

— Прямо що так, чисто — хоч спродуйся та виходь на Кубань або на Амур...

— Далекий край...

— А вже ж далекий, та й тут же вони, отті сіпаки, заїдять наші голови.

— Тепер за них усі!.. У кого кишеня повна, тому все можна, а наш брат хоч умирай... І де та в бога правда...

— В кишені, брате, захована.

А Сластьон тим часом ще більш набирався сили. Пригода з Олешком немов важким каменем придавила усіх молодших громадян: кожен став остерігатися говорити на громаді проти Сластьона та проти старшини і писаря. Люде то були несміливі, а то наче їм заціпило.

Час ішов. В повіті затвердили громадський присуд і послали в губернію.

— Довго щось нема нічого з губернії,— говорив отець Кузьма писареві.

— Прийде! Хіба у них там тільки й діла, що про Олешка... прийде; буде по-нашому; я певний — коли в повітовому місті за нас, то і в губернії.

— Повинно б так... Сластьон хвалився, що він і там дещо... теє...

— Хвалився і мені...

XV

Прийшла весна. Весняне тепло пригріло і горбанівців, вигнало їх на поле. Ожила рослина, ожили і люде. Орали, сіяли, сподівалися, що літо полатає ті дірки, яких набрала довга, голодна і холодна зима.

—Добра корівчина була у мене, та недогодував до весни, нічим було,— говорив один,— мусив продати... За безцінь взяв Мошко.

— А у мене яких пару назимків Сластьон забрав за те, що дав топлива та борошна. Тепер би, кому не треба, за тих назимків дав сорок рублів, а він за десять придбав... клята його душа...

— Збувся й я телиці.

— А я лошиці.

— Що лошиці! Лошиця річ наживна, а он Петро Хрущ трьох дітей збувся; ми думали — з якого недугу вони повмирали, а лікар як подивився — каже: з голоду...

— Авжеж, з голоду, се я й без лікаря тямлю, бо знаю, що в Хруща з самої м'ясниці не стало хліба, цілий піст сиділа сім'я над самою картоплею; і то ще добре, що піп зглянувся та на відробіток дав.

— Спасенна душа наш отець Кузьма: мені зарадив чотири мірки картоплі, щоб літом поставив йому за те чотирьох женців... Воно б і нічого, хоч трохи й сутяжно, та недобре те, що як перебрала молодиця ту картоплю, так половина одійшла гнилої... «Не моя вина,— каже отець Кузьма,— я її не гноїв, сама попила».

— Авжеж, сама...

— Еге! Сама, а ти за гнилу картоплю постачай йому женців, та ще й мовчи.

— А вже ж мовчи, а то буде те, що з Олешком...

— Пропаде Олешко, занівечать чоловіка.

— Вже його й так занівечили, став він на себе не похожий, сновидає немов непритаманний...

— Сновидатимеш, коли знатимеш, що не сьогодні-завтра тебе в путо та й поженуть з душогубами та злодіями.

— Великий гріх взяла наша громада на душу...

— І нащо ми пристали на той присуд? Шкода!

— Говори ж, коли ж страшно й не пристати. Що, коли б не пристали, де б тепер ми добули на насіння ячменю й гречки, як не в Сластьона, хто б нам дав випасів, якби не він?

— Звісно, ніхто б, бо він побрав в оренду і панські, і казенні землі; його сила: не схоче — й не дасть... Де тоді пастимеш скотину... хіба на току?

— Так воно так, та й за Олешка гріх...

— Бог простить, отець Кузьма відмолить нас... сам він радив...

Одначе ж не сталося так, як сподівалися горбанівці. Одного дня писар, вернувшись з міста, прийшов до Ілії; по виду було знати, що Єлисей Савич вдає з себе великого чоловіка, а то — на думці у нього якась хмара.

— Добру новину привіз я з міста,— мовив до Ілії.

— Кажіть.

— Олешко виграв справу.

— Як?

— В губернії не затвердили нашого присуду, сказали: нізащо. Се таки правда, що ні за що було; я й тоді казав, та мене не послухали.

— Знає про се Олешко?

— Зараз я звістив його; дивна річ — і не зрадів чоловік, та ще якось скоса, вороже подивився на мене. Наче я в чому винен був — моє діло писарське... Отець Кузьма та Сластьон мутили проти нього.

XVI

Коли чиї найбільш пішли тепер прахом мрії і надії, так іменно попові: ланок — немов той вазон, винирнув у нього з-під рук. А був він так близько! Тільки Олешка на Сибір — і козарський ланок у Кузьминих руках. Отже, ота губернія вирвала у Кузьми з рук ланок. «Та ще тепер і Олешко,— думав собі Гречаний,— набереться смілості, ще більш глумитиметься з людей». У голові Гречаного повстали роєм нові думки.

— Се все так накуйовдив Коломієць,— говорив він Передерієві,— він поглумився з нас; у нього там в губернії якась рука є, він вступився за Наума. А чи тямиш ти з якої речі?

— Одним миром мазані,— відповів Передерій.

— Усі ми одним миром мазані, та не всі ж такі баламути. Я тобі давно кажу: треба стерегтися того духу...

— Та й стережемося.

— Не бачу сього я: як се «стережемося», коли Коломієць пускає між людей той дух.

— Може, й так.

— Не «може», а певне, що так. Раджу тобі пильнувати ліпше та прислухатись, просочити, чому напучує Коломієць людей? Чого в нього цілу зиму збиралися парубки в школі по вечорах?

— Не самі парубки, ходили й жонаті, навіть і я раз заходив; книжки він читав, а люде слухали.

— Еге, книжки, а які книжки?

— Про те не скажу! При мені щось про жука читав, та я гаразд не розібрав, що він там про нього твердив... а більш не знаю що.

— А я знаю...

Небавом отець Кузьма поїхав до повітового міста; якась там у нього справа була і до благочинного, і до ісправника, і до інспектора народних шкіл.

А тижнів за два приїхав у Горбанівку ісправник, розпитувати, нащо Коломієць збирав у школу зрослих людей і про що розмовляв з ними?

Саме на Трійцю [5] прийшов до Коломійця приказ переноситися в інше село.

«Що воно за морока отсе,— думав собі Коломієць,— за що земці не злюбили мене? За що другий вже рік турають мене з села в село?»

Так би ніхто й не тямив причини, коли б попадя не проговорилася Насті та не натякнула, що не слід Ілії вступатися за Олешка.

— Так се нам за те? — спиталася Настя.

— Авжеж, за те; се я запевне відаю від самого інспектора.

Небавом, як скінчився в школі іспит, Коломійці рушили з Горбанівки. Олешко, провівши їх, вернувся до корчми.

— Давай, Мошку, чвертку! — мовив Наум і, взявши повну шклянку горілки, проковтнув її одним заходом.

— Ну, Мошку! — мовив Наум.— Не забув про нашу умову?

У Мошка аж очі заблищали.

— До Покрови ще далеко,— відповів жид.

— Не твоє діло; не ти змилив слово — я. Купуй тепер і ланок, і грунт, і хату!

Мошко не зразу поняв віри; йому здавалося, чи не привиджується йому Олешків голос.

— Ви шуткома? — спитався він у Наума.

— Не до того мені, щоб шуткувати! Кажу — купуй!

З'єдналися... Олешківська земля була предківська, козача, і по закону йому не можна було її прямо продати нікому — опріч козакові. Але на се є об'їздки... Мошко взяв з Наума не купчу, а векселі. Олешкові землі пішли на ліцитацію. Купив її Мошко за свої векселі...

XVII

З того самого дня, як Олешко, взявши з Мошка гроші, невідомо куди зник з Горбанівки, минуло більш року. Козарський ланок оперся в руках Гречаного. Там, де була Наумова хата, виросла добра Мошкова корчма. Про Олешка якось забули

в Горбанівці; ніхто не відав, де він дівся; не було про нього ні слуху, ні вісті. Хіба коли-не-коли на громаді, як вже начне Сластьон вельми цупко тягти з громади, то дехто з молодших стиха промовить: «Нема Олешка! Що б то він заспівав, коли б, було, отаке почув».

Не було в Горбанівці ні сварки на громаді, ні лайки! Тихо і спокійно жили люде, спекавшися баламута Олешка...

На Кузьму-Дем'яна [6] Гречаний щороку справляв свої іменини. Тут вже на обіді у нього благочинний, і ісправник, і становий, і інше таке «начальство».

Торік на Кузьму-Дем'яна день винявся гарний, хоч і холодний, мороз був, зате ясний. Сонечко підбилося вже геть високо і так привітно дивилося на Горбанівку, наче ніжна мати на своїх коханих діток. Задзвонили до служби. В сей день отець Кузьма забороняв людям робити, і кілька вже років горбанівці святкують сей день, наче яке урочисте свято.

Люде зібралися до церкви. Правив благочинний з отцем Кузьмою. Тільки що почали «Иже херувими», як на дзвоницї ударено на гвалт.

— Пожежа! Пожежа! — загомоніли люде і раптом кинулися з церкви.

У попа на дворі горіла комора. Поломенння шугало через двір прямо на будинок.

— Рятуйте, рятуйте! — голосила несамовито попадя.— Біжіть, хто в бога вірує, до отця Кузьми, нехай швидше ключі несе, у нього ключі від усіх комор, скринь і комодів!

А в церквi, опріч благочинного та Гречаного, не зісталося нікогісінько, бо навіть і дякон, і дяк лишили службу божу і побігли на пожежу. Попам не вільно було вийти з церкви, доки не скінчать служби. Вони й не правили, а тільки якось нервово шепотіли слова.

— Панотче! Давайте ключі швидше, у вас горить! — промовив до Кузьми титар, вбігши у вівтар.— Комора горить, на будинок так і пре.

Не дожидаючи відповіді, титар дістав ключі з кишені попової ряси, що висіла на кілочку у паламарні, і прожогом побіг з церкви.

Отець Кузьма й нестямився, затрусився і снопом гепнувся на долівку.

На попівському дворі страшенно гоготіло полум'я. Огонь з комори перекинуло на стіг сіна. Чорний густий дим закрив сонце. Попадя здіймала до бога руки і невимовно голосила, аж квилила; люде кричали; коні в стайнях ржали; воли, корови, назимки ревіли, немов скажені. Люде, немов та комашня, сну-

вали то в будинок, то з будинку, виносячи усе, що попадало на очі. Криша на коморі впала на стелю і разом з нею провалилася в комору.

— Ха-ха-ха! — реготався хтось у клуні і плескав в долоні. Аж ось ворота в клуні відчинилися, на порозі стояв Олешко...

— Олешко! Олешко! Наум! Звідкіля ти взявся? — дивувалися люде і на якийсь час забули й про пожежу.

— З неба впав! Дурні! Ха-ха-ха!

Олешко реготався несамовито і плескав в долоні.

— Добре горить! Важко горить! Ха-ха-ха! Є де руки погріти! Ха-ха-ха! Є де люльку запалити! А що, добре? Чи й мій ланок тут згорить? Ха-ха-ха! А Настя де? Де Настя? Отам? Там?..

Олешко вказав на стіг сіна, що вже палав навкруги; розігнався що сили було — і плигнув в огонь.

За годину витягли вже мертве, обгоріле Олешкове тіло.

17—29. IV 1885

ДОЛЯ ОДНОГО ПИСЬМЕННИКА

Питаєш про Марка Винника? Давно спочиває в землі сирій!.. Маєш охоту, так запиши, що згадаю про нього; може, воно кому на науку стане,— мовив до мене Іван Хуторний.— Слухай.

Мало я знав Марка, тільки — дещицю; замолоду хоч і були ми одночасно в університеті, та недовго: я почав ходити до університету в серпні 1846 р., а Марка вихоплено на той рік у квітні. Віком я молодший за Марка на п'ять літ; тепер би йому було трохи чи не сімдесят. На університеті я йшов на три курси позад його; він історик, я правник. Та се не ставало нам на стежці: зналися і бралися наче рідні брати... Тоді не так було, як тепер. Не рівнятиму до сучасного того, як тоді було; сучасне — сам видаєш, а я розповім, як тоді було у нас; от ти і порівняй...

Час тодішній, кажучи взагалі, був такий, що не при нас, не при вас, не при хаті згадувати, лютий та темний, а проте університет задля вихованців його був справді alma і справді mater; він був нам сіменник, а наука була нам мати: вона гріла нас, годувала наш ум, плекала наші думки, показувала нам ідеали і стежки до них і гартувала наші переконання і характери; тепер оці останні розуміння, либонь, чи не в самому лексиконі, а в житті практичному щось їх не видно й не чутно... Ми були так сполучені з університетом, як діти з ніжною неневою: міцно, вірно, навіки. А через нас вже й наші батьки, брати, сестри,

увесь рід, громада, уся суспільність щиро шанували нашу alma mater яко святощі, яко храм, звідки йде на людей світ, сяючи на людей теплом і гуманністю, звідки падає духово-моральна манна. Наша alma mater була нам криницею, з якої ми брали не самі тільки знання, а цілющу і живущу на цілий вік любов до людей, до праці, до світу, до свого питомого краю і до с в о г о національного *я*. Не гадай собі, що ми були якимись ченцями або схоластами чи педантами; ні, ми часом по тижню гульвики справляли, по місяцю в книжку не зазирали, зате ж ми ніколи не ганьбили свого храму, не нехтували професора, бо й професор не кидався до гандлю, до наживи; професура (хоча, звісно, не вся) була нам світильником, що горить і світить; зате ми і шанували її, і слухалися, і вчилися; ми були певні, що коли що й напустуємо, так професура не попустить нас на поталу, «кістьми» за нас ляже і вовік з доносом не піде. Правда, і тоді і між професорами, і поміж студентів були «добровольці», але ж хто з ними знався? Хто не гидував ними?..

Ба! Університет був свій «мир», спаяний інтересами добра людського, покритий омофором науки. А товариство яке було! Скільки у ньому було гарту! Товариш за товариша ладен був йти і в огонь і в воду.

Отоді-то я спізнався з Марком, і впивався, і напивався його народними піснями: його пісні, заведені ним на ноти, просто чарували мене. Я не знавець музики, я дилетант, співати не вмію, про пісню, про музику суджу по тому впливу, який вони зроблять на мене: коли вони зворушать мені серце, мозок, душу, коли вони наллють до мене в серце почуття, в голову думок, в душу фантазії — значить, вони гарні, впливові.

Маркова пісня живописала мені наше село, наш народ, нашу країну, розкішну на природу, багату на історію, заможну на злидні, «багату на лати та на дрібні сльози», на темноту, на розтич та на всяке кріпацтво. Слухаючи Маркові пісні, я бачив живцем, живими народних велетнів, прекрасні зразки колишньої народної моральності, завзяття, відваги. Маркова пісня переносила мене з-під кріпацької стріхи на Хортицю [1], на Жовті Води [2], в степи, в гори, на море, і з нею душа моя плавала на хвилях історії; вона знов переносила мене в сферу народних ідеалів, в світ ясних надій!.. А коли він співав:

Стоїть явір над криницею,
Тяжко жити за п'яницею,—

серце моє переймалося гарячими муками за всіх людей, а в душі через край лився гуманізм до всіх, кому судилося «жити за п'яницями».

Працював тоді Марко коло етнографії, заохочував і мене, і других до неї. До тієї частини нашої етнографії, яку я вва-

жаю найважнішою в усній словесності, Марко зробив коштовний вклад. Я розумію — п р и к а з к и: в приказках головна, основна нитка народного світогляду; приказки — се найкращі квітки мови народної; се криниця чистої, пишної води-краси, якою народ раз у раз живе і пишається; приказки — дзеркало народної душі, се найкоштовніша скарбниця, куди Марко вложив чимало своєї праці. Еге! До слова: ти бачиш, як паскудно наша молода генерація вміє рідної мови і часто-густо переймає «язичиє». Чого воно так? Того, що молодіж зовсім занедбала народні приказки, не знає їх.

Та цить! Вельми я взяв наузбіч; годі, пора до осередку моєї бесіди.

Отож як схопилася ота шуря-буря, та як вхопила на свої хижі крила Марка, та як занесла його геть від нас, так я й не бачився з ним до останніх день його життя. Жили ми один від одного, як кажуть, за тридев'ять земель. Перекинулись були двома-трьома листами та й мусили спинитися, замовкнути, раз — щоб чужі люде не глумилися над нашими думками, не топтали в чорнильне болото нашого бісеру, а вдруге — як мать погано співать, так лучче мовчати. Замовкли та й слід один одного згубили. Чимало літ минуло. «Тридев'ять» земель почали вужчати, наближатися так, що й побачитися б нам можна.

Я зараз листа до Марка: «Де ти? Озовися, та викрешем огню, та закурим люльки». Ходив мій лист, ходив та за три місяці вернувся «по ненахождєнію адресата обратно...»

Згодя прийшла до мене чутка, що Марко друкує свої оповідання за границею. Я туди, до видавника: «Де Марко?» — питаю. Відписують: «Нам невідомо, оповідання його приходять до нас без адреси його, через руки...»

Мусив я здатися на божу ласку і ждати, чи не пошле небо несподіванки якої, щоб посприяла нам побачитися.

Минуло знов чи не більш року. Попадається мені на хуторі число наших-не-наших «Губернских ведомостей» [3]; читаю і очам не йму віри; але звістка певна, урядова: Марко «увольняется от должности учителя по болезни». З того часу минуло трохи що не рік, а проте, може, отся нитка доведе до голки — і другого дня увечері я вже був у тому місті, де учителював Марко. Зараз же до одного з «наших» людей розпитати — де Маркова кватира?

— Не скажу,— каже,— півроку не бачив його; двічі він був у мене, та, на лихо, мене не було в господі; попитайте у Рахмина, вони приятелювали.

Пішов до Рахмина.

— Соромно,— каже,— признатися, та ніде правди діти — не знаю; тричі був у мене Марко, а я у нього і досі ні разу; часу все бракує. Щось давно вже не видно його, чи не перебрався

в Сосницю, там у нього якась далека родичка... Та отут зараз живе його приятель Радченко, спитайте у нього, він видав його пісні й оповідання, позавчора вийшли, гарна річ, прекрасна, золота книжка.

Я до Радченка.

— Мені,— каже,— й самому притьмом треба Марка, та не знаю його адреси; то, було, в гімназії стрічаємось, а як вийшов він на пенсію, то я вже й не бачив його; пісні й оповідання я взяв у нього рік назад, та бракувало мені часу, вони й залежались... Зайдіть до Кириленка, він, певне, знає, де живе Марко.

Ходив я і до Кириленка, і до Мусія, і до Овсія — скрізь те ж, ледві на другий день сторож з гімназії допоміг мені знайти Маркову кватиру.

На краю міста в яру стояв домок на троє віконець, критий соломою; знати — вельми старий, вріс в землю і з причілка перехлябився.

Скоро прочинив я сінешні двері, назустріч мені з хати старенька міщанка.

— Чи тут живе Марко? — спитав я.

— Тут, осьдечки і світличка їх.

Я зрадів, думаю: «Отсе ж край моєї подорожі»,— і взявся за клямку до тієї світлички.

— Нема їх в господі,— промовила бабуся.

— Я підожду заким вернеться. Можна?

Вона жалісно глянула, похитала головою і каже:

— Чому не можна, можна, та ледві чи діждетесь їх; бог один відає, коли вони вернуться.

— А де ж він? Поїхав з міста, чи що?

— Вони... вони... не до вас кажучи... вони у... шпиталю...

Міщанка глибоко зітхнула і витерла фартухом очі.

— Давно в шпиталю?

— З тиждень буде, тиждень дома пролежали, а далі казали одвезти їх до шпиталю.

Мене щось кольнуло в серце... Стільки приятелів, стільки чоловік працював... і от!.. Кватира в землянці, в яру, недуг, шпиталь... Приятелі... Літературний фонд.

Я прохав бабусю дозволити мені трохи спочити в Марковій світлиці; я бажав, властиво, розпитати у бабусі усе, що відає вона про Марків побит.

— Прошу,— мовила вона, відчиняючи двері в світличку,— присядьте, спочиньте.

Густим сумом обгорнула мене ота «світличка»: завдовжки вона — чотири ступні, завширшки — три, одне віконце, стелю дістати рукою, підлоги нема, вогко, наче в льоху, під стіною примостка з трьох дощок — се таке «ліжко», на примостці солома,

заслана дірявим сировим рядном, на столику — кілька книжок, ноти, біля столу табуретка — і більше на всю хату нічогісінько...

— Отут вони і жили у мене,— мовила бабуся,— тісненько. Перебравшись до мене, вони тижнів чотири все кволили, потім злягли, а нарешті до шпиталю...

Я мовчав; у грудях так стисло, що не можна було говорити, дух сперло.

— Ви їм рідненю будете? — спитала у мене бабуся.

— Ні.

— Знайомі?

— Колишній товариш, тридцять літ не бачились, нарочито приїхав побачитись...

— Еге! А вони як на те... Ох, ох! Прехороший такий вони чоловік, святий чоловік і отак... Звісно, мабуть, у них ні роду, ні знайомих, самітні... А як вони грали на скрипці!.. Зроду-віку не чула, щоб хто другий так грав! Скрипка у них прямо не грала, а говорила; от я й стара людина, а почую, було, і заплачу.

Я глянув: ніде скрипки не видно.

Коли нерви трохи вгамувалися, я спитав, на який недуг хворе Марко?

— Святий їх знає, я не питала. Такі вони худі, що й не сказати; кістки та шкура, а м'яса й знаку нема... Кашлюк такий, що й на годину не дає спочити, а до того убожество, тяжкі злидні... На другий день, як перебрались до мене, кажуть: «Отсе у мене, Уляно Семенівно, зайві подушки і одіяло, понесіть продайте». Продала, на тиждень стало тих грошей на молоко та в аптеку. Знов покликали мене, взяли в руки скрипку, я думала: гратимуть, а вони тільки дивляться на неї; довго дивилися, потім притисли її до грудей, поцілували і кажуть до мене: «Дорога мені отся скрипка, та мушу позбутися, несіть продайте»,— та й заплакали...

Двічі носила, ледві за п'ять карбованців продала жидам; звісно — така річ, що мало кому потрібна, ну і не ціна на неї, а безцінь. Три карбованці я взяла собі за кватиру, а два їм. Знов кілька день протягли, а вийшли ті злиденні гроші, молока нізащо купити, а їм — бачу я — все гірше та гірше. Що ж діяти? І рада б я помогти, та нічим; за ті три карбованці купила собі чоботи та піч полагодила... Сама три дні гарячої страви не коштувала... а тут ще й розпогодилось, прокинуть би у грубі, щоб хоч дух з цвілі потягло, так же і скіпки в дворі нема. Питаю я у них, у Марка, хто тут є у них знайомий? Думала: розпитаюся та потай піду, прохатиму помочі. А вони й кажуть: «Нема тут у мене знайомих; я людина захожа...» Ой, горенько ж мені, і дивитися на них страшно... порадилася я з сусідкою-вдовою; рає вона до шпиталю. У тому шпиталю лікарева дочка мене

знає; я до неї, розповіла їй, а вона батькові. Лікар така добра душа — зараз взяв свого «смотрителя» і поїхав до мене от сюди. Забрали вони Марка до шпителю... Учора я ходила провідати їх... Ох-ох! Ледві чи вискочать вони, кров'ю кашляють; одначе повеселішали, ще й пожартували: «Шкода,— кажуть до мене,— Уляно Семенівно, що скрипки нема, а то я б вам «Метелиці» заграв. А я слухаю та думаю собі: «Де вже вам грати, коли нема силоньки і підвестися». З тим і пішла собі; завтра знов провідаю.

Я подякував бабусю, попрощався і швидше до шпиталю. Мене тут провели в чотирнадцятий номер.

Приходжу, чую:

— Тут його нема: учора увечері перевели в кватиру «смотрителя».

Я туди: довгими та темними переходами добрався туди. Марко не зразу пізнав мене.

Трудно, просто неможливо розповісти, як він зрадів! Обнімав мене, цілував та все дякував.

— Та й утішив же ти мене,— говорив він, кашляючи,— Великдень мені зробив, се, мабуть, перед смертю... Спасибіг, спасибіг, умираючи знатиму, що все-таки не самітній я був.

— Та ти про смерть не гадай,— утішаю я його,— вона далеко ще від тебе,— кажу йому, а собі думаю що інше. Я хоч і не лікар, а добре тямив, що Марко догоряє: очі його блищали, щоки горіли, дихати йому було трудно, смерть стояла біля нього. Про його життя я боявся розпитувати, я був певен, що почуття власної гідності не дасть йому говорити про своє бідування. Я не помилився: Марко ніже єдиним словом не згадав про тяжкі умови свого життя за останні роки, зате розмова про наше письменство всього його займала.

Помітивши у мене в шапці книжечку своїх оповідань, він мовив:

— А ке її сюди... Глянь, які страшенні помилки друкарські: де треба «стенув» — стоїть «стиснув»...

— Хто ж правив коректуру?

— Не відаю; як взяли у мене рукопис, так з того часу нікого й не бачив; навіть друкованого примірника не прислали.

— Шкода, що до пісень не додав нот.

— Треба б було, ноти у мене впорядковані, тільки б трошки переглядіти, поправити, та вже тепер — годі.

— Чого годі! Ось трошки подужчаєш — я тебе зараз до себе на хутір, там ти за тиждень вибрикуватимеш і напишеш.

Марко усміхнувся, потім затулив мені рукою рота і мовив:

— Не потече Десна з Дніпра, а Дніпро із моря... Я свою пісню вже проспівав і скрипку збув; а добра скрипка була, от

чого мені жаль, думав: візьму її з собою на той світ, не довелося.

Тут у мене мимоволі вирвалося:

— Як же тобі, Марко, не гріх було не обернутися до кого з своїх людей, вони б...

— Цить! — перебив мене Марко.— Свої люде...— кашель не дав йому говорити: він швидше випив ложку мікстури, і, коли кашель трохи вгамувався, він сказав далі:

— До своїх людей, кажеш. Гм! Де ж то у нас ті свої люде? Ну та нехай і свої, так я ж у кожного з них був по двічі, а у іншого і тричі, а до мене ніхто з них і очей не показав. Вже ж коли б хто з них уважав мене за с в о г о чоловіка, так би навідався до мене, а то ніхто: за два роки ніхто... На се я не сподівався; а проте я не нарікаю... Звісно — не так ждалося... Е! То були мої мрії... Доля така судилася, нічого й жалкувати... Не довелося всього зробити, на що уповав. Що ж! Не моя воля, не моя і вина: як умів, так і робив, скільки спромігся, стільки і виорав... Робив чесно, а робити було трудно; згадай — як було темно: ні світла, ні проводиря, треба було помацки... Ні за свою роботу, ні за своє минуле мені не соромно, вмирати не страшно; одне лише тяжко, що «свої люде» — гірше чужих... Не вмів я догодити нашим «панам», тим «панам», що гукають про демократію, а самі щосили є лізуть в аристократію.... Кахи, кахи, кахи... Чудно мені: ледві є така друга нація, щоб у неї інтелігенція, так як у нас, була така демократична в теорії і така аристократична і разом така млява і плюгава в роботі... Ой, ох... Кахи, кахи...

Я пильнував заспокоїти його, виправдати наших «своїх» людей, але се тільки бентежило його... Ну, з людиною, що помирає, змагатися не личить, а я й не змагався більш...

Новий приступ кашлю...

— От клята річ отсей кашель,— говорив Марко,— коли б не він, то було б нічого, добре, а то... усі сили виснажує, утомляє до краю, говорити не дає, а говорити так хочеться.

Я взявся за шапку.

— Вже йдеш? Так скоро, тільки подратував, посидь ще.

Я розумів, що бесіда шкодить недужому, і мовив:

— Радніший би був і цілу ніч просидіти з тобою, та не можна, діло є у мене; добраніч, виспись добре, спочинь, а я завтра з самого ранку до тебе на цілий день. Я тут пробуду більш тижня і певен, що за сей час ти поправишся так, що поїдеш зі мною на хутір, а у мене на хуторі і ставок, і млинок, і вишневенький садок.

Весела усмішка пробігла по пружкам Маркових губ; він мовив:

— Добре, коли б так, та мала на те надія.

Попрощавшись, я пішов до лікаря.

— Не вставать йому,— сказав мені лікар.

— Сухоти у нього?

— Ні, гірше — увесь організм знесилений, виснажений... Коли б було раніш трохи, тепер уже запізно, кілька день ще проскрипить...

— Що ж його знесилило?

— Що? Злидні!.. Недуг його не страшний; властиво і не недуг, а лишень неминучий, непоборений добуток довгого голодування... Він помирає не з недугу, а з голоду... Еге, з голоду.

Лікар почав мені ясувати фізіологію і доводити, як чоловік, не маючи відповідної і потрібної організму в свій час їжі, повагом, день крізь день умирає з голоду.

Я цілу ніч не спав... Я цілу ніч мучився. Мордували мене думки не про одного Марка, а взагалі про немилосердно тяжку долю нашого брата письменника! З того часу, як узявся він за перо, як надрукував вперше свій твір — і до останньої години свого життя він мученик... Перед очима у мене встали Шевченко, Свидницький [4], Кулик [5], Кузьменко [6]... нарешті Марко... Ой, ой! Усе, що творить письменник, він все те перечуває, переживає серцем і душею, сам себе мучить і не має сили волі не писати, не мучити себе, спинити свої муки, бо в нього в серці і в душі живе, горить і пече його та божа іскра, що вивела його на трудний шлях письменника, і веде, і вестиме його, доки не приведе в шпиталь, а звідтіль в могилу!.. Він усього себе віддає на муки, бажаючи добра людям, а люде йому що за те? Люде в лучшому разі проходять мовчки повз його муки, бо не тямлять, не розуміють; а то буває, що доложать і самі ще рук і на пекучі рани сиплють з щедрої руки покліп, лихословлять, доки не зацькують... Кого не згадував я з наших письменників — життя його було сумноскорботною хронікою пережитих страждань... Письменник, трудівник повагом умирає з голоду серед «своїх людей» і:

Люди бачать, та кажуть: дарма...

Де ж та цивілізація, прогрес, гуманність, братерство? Де наша національна гідність, в чому визначилось почуття її?

Ранком, взявши книжки, щоб читати Маркові, я о десятій годині був уже в шпиталі. Біля ліжка недужого сиділа Уляна Семенівна.

— Доходять,— промовила вона до мене тихцем скрізь сльози.

— Що ви? Так скоро?

— Кажуть, ще світом почали заговорюватися; я прийшла за годину назад, так вже не пізнали мене.

Я нагнувся до Марка і мовив:

— Добрий день тобі, Марку!

Він блимнув на мене очима, що вже потухали, тяжко зітхнув, в грудях хрипіло.

— Пізнаєш мене, Марку?

— Скрипка пропала... Свої відцуралися... Нікого. Обід... Смачний який...— говорив хорий.

— Агонія! — промовив лікар у мене за спиною.— Я не сподівався, щоб так скоро...

— Може б, отця Павла... Нехай би запричастив,— озвалася Уляна Семенівна.

Лікар нічого не відповів і пішов геть.

А Марко все твердив:

— Обід принесли... Скрипка... Свої... Вечеря...

Увечері ми з Уляною Семенівною закрили йому очі і винесли тіло в покійницьку...

Приходжу потім на похорони.

Входжу в церкву і очам своїм не йму віри: шпитальна церква повна інтелігентних людей; на домовині кілька вінків; з віка домовини звисла широка з білого саєту стьожка, що йшла від розкішного вінка з живих безсмертників, на ній великими літерами надруковано: «От искренних друзей незабвенному другу».

«Боже батьку! — мимоволі подумав я, дивлячись на розкішні вінки та на зморену твар і на кістляві руки мерця.— Чи може бути більша іронія, більший глум з дружби і з вінків? Чи можна «друзям» більше зневажати «друга»?.. Живого нехтували, цуралися, дали йому вмерти з голоду, живого вінчали колючим терном, а мертвого вінчають квітками!..»

Біля домовини стояла Уляна Семенівна і плакала тихо...

Повезли на гробовище... «друзі» провели, «свої» говорили промови, читали вірші, та я вже не слухав, не чув... В ушах у мене повно було інших звуків, що не давали чути нічого більш, опріч лікарської короткої, але жахливо виразної промови: «Він умер з голоду».

«Отака доля нашого письменника,— думав я, йдучи понуро з гробовища,— живому — колючий терен, мертвому — розкішні квіти».

Sapienti sat...*

1886, Липень.
Хутір Конських

---

* Розумний зрозуміє *(лат.)*.— *Ред.*

ПОПОВІ ГРУШІ

(Розповіла стара дячиха)

Ні, ні! Ви собі кажіть, що хочете, а я й слухати не хочу!.. А вже й мала дитина тямить, що воно не к добру йде! Хіба коли таке водилося, як тепер? Ось гляньте: таке воно, що й від землі на п'ядь його не видно, а й воно спинається, щоб поверх старих голов ходити!.. Бога люде забули; злодійство розвелося велике; дітвора — й та краде; ніде нічого не вдержиш; прямо хоч в зубах усе носи! Від злодійства недалеко й до душогубства: аби раз знялася рука на чуже, аби вона одважилася розв'язати у чужому мішку зав'язку, здійметься вона й до замка в церкві, й до ножа на шляху, й до сокири... Авжеж так!..

От і в нашому селі,— хвалити бога мені на сьомий десяток береться, а зроду-віку такого не водилося... Не без того, що вряди-годи, було, почуєш, де-не-де прокинеться крадіжка, то вже й знаєш, що то якийсь захожий кацап-щетинник погрів руки; а щоб свій хто... ні, ні, ні во вік! А тепер, кажу ж вам, діти пустилися красти! Воно й не диво! Попа не слухають, а більше кому ж напучувати на добру стежку... Еге! Ще які напасні: само прокрадеться та й другому нароблять шелесту та клопоту на повен міх. Отсе на тім тижні Шпаків Іванець прокрався, попову грушу потрусив: він потрусив, поїв ті груші, а люде мусили видихати їх... Воно не легко чужу глину класти на свою спину, особливо мені: я людина стара, ні в що не втручаюся; знаю свою господу да молитву царю небесному... Отже, хто кислиці поїв, а на кого оскома напала...

Зроду-віку ні в якому суді нога моя не була; знала я попа та благочинного і годі; а воно — отой Іванець — накоїло такого, що мене на старості літ потягли до слідчого... Звісно — не їла душа часнику, не буде й чути, а все ж ніяково... На мене ніхто нічого лихого й на оттілечки, на кінчик нігтика не покаже, цілий вік живу по-божому, по закону, хоч зараз вмерти — душа моя чиста, зараз готова на суд божий. Не без того, щоб в чому не прогрішила, без сього не можна; на те ж в болоті оті з ріжками і кубло собі звили, щоб людей на гріх підводити... А щоб сказати — якого такого великого гріха, так нема за мною... На що вже наш отець Максим — і господи, який строгий, а хоч би тобі раз за що мене приструнив!.. Не було сього ніколи... Таку вже вдачу мені бог наділив: на собі усе перенесу, а людям лиха не вдію...

Десять літ попує у нас отець Максим; люде на нього... ігі, ще як ремствують: невживчивий, кажуть про нього, а я хоч би тобі один разочок посварилася з ним; коли що — лучче змовчу... Я добре тямлю, що «скверная не в уста, а з уст...» Мені яке

діло до других, я себе знаю! А щоб додивлятися до чужих підошов — ні!.. А коли навмисне і помічу, що в отця Максима коломазь до підошви прилипла — я собі байдуже!.. Для мене він чоловік добрий; двічі займав на свому просі мою перісту теличку і нічого за те не взяв; обидва рази так випустив. Бог йому сторицею за те воздасть. Нехай би була до кого іншого вскочила... Ой, ой, ще як би приплатилася!.. А отець Максим вдови не обідив...

Отже, люде чого не верзуть про нього... Таки ніде правди діти — люде в нашому селі забісовані, взяли та й не злюбили отця Максима... А за що? «Він, кажуть, не обливає, а погружає, не по-нашому хрестить...» Чудно мені, дивно мені! Що ж! Хіба тут його вина — коли він родом з тих сторін, де погружають. Його до нас прислано десь здалека на покуту. Не скажу за що, може, й не на покуту, а люде вже сплели. Він десь з-під Рильського, чи що... Вимова в нього не наша; аби розвів уста, зараз знати, що в постолах ходив!.. Чи розмовляє, чи читає — якось не по-нашому, з протягом, з притиском; людям воно і вражає, а я призвичаїлася, то й байдуже...

«Неохайний», кажуть про нього; се що правда, то правда; не всім же бути такими чистюками, як перед ним був у нас, царство йому небесне, отець Петро! То на всю губу чистюк був... Плещуть знов про отця Максима: «Грошолюб він...» За вінчання, кажуть, не бере, а дере... Може, а може, й ні; сама я не вінчалася у нього, то й не докажу; а знаю, що, як преставився мій небіжчик Кіндрат, так я отцю Максимові три рублі за похорон дала, да десять на сороковуст, та полотна паніматці на три сорочки віднесла. Що ж! За чоловікову душу не жаль... Та з чого ж би жив і отець Максим? Дурні люде не тямлять сього — і плетуть: «Суворий, невжичивий», а як розжиріють, та се все неправда; він тільки полякати любить, се правда. Так що ж! Інший піп — зараз би покуту яку або де нишком-тишком в захистку за чуприну, а в отця Максима сього нема; він тільки полякає чи пеклом, чи прокльоном... Люде не ймуться, та за се й ремствують, і немов наперекір йому роблять... Спасибі йому, що страху наводить!.. Що б і було без страху? Де страх, там і бог... Тепер і страх є, а злодійство більшає, до чого б же воно дійшло, коли б отець Максим не лякав? Просто усі б злодіями поробилися...

Авжеж! Не слухають люде просьбою, треба щоб слухали грозьбою... Може, котре й покається хоч зі страху, а не покається — бог його покарає й на сьому світі, й на тому... Отсе ж так з Іванцем сталося; не послухав, не спокутував свого гріха, от йому жаба й молока дала... Ось ви послухайте, яке воно завзяте вдалося — отой Іванець, і чого воно накоїло.

На тім тижні в понеділок встала я до череди рано-прерано, ще сонечко святе не сходило; подоїла коровчину, молочко те

процідила, поставила в коморі в бодню; вийшла до воріт, дивлюсь та думаю: що б мені робити? Стою, на пліт схилившись; чую, десь вози риплять, копи везуть. Чиї се, думаю, такі ранні? Дивлюся, аж то Шпакові діти жито везуть. Одарка на возі лежить, а Іванець біля возів іде... Еге!..

А з попового садка груші перевисли через загату на дорогу; та такі великі, жовті та краснобокі, аж блищать; так би очима їх їла.

— Дивись, Іване,— озвалася Одарка з воза,— які у попа груші, як золото!

— Та ще ж і рясно як! І листу не видно, самі груші,— мовив Іванець.

— Мабуть, смачні,— каже Одарка,— хоч би одну покуштувати, щоб знати, який в них смак.

Іванець пустив воли, а сам як скочить на загату. Я бачу та мовчу: як трусне він за гілля, так груші і посипалися, може, з десяток чи не було. Іванець за пазуху їх, та до воза...

Тут вже я не змовчала, зло мене взяло! Як таки так, думаю: такого господаря хлопець, такого батька син, таке не скажу вже, молоко на губах не обсохло, а воно вже краде, ні стиду ні сорому йому нема! Закипіло в мене на серці, не втерпіла і кажу до нього:

— А що, Іванчику, смачні груші?

Я ж гадала собі, що воно засоромиться, злякається, впаде в ноги та благатиме, щоб я мовчала, а воно, неприкаяне наче, підходить до мене, дає і мені дві груші: нате, каже, покуштуйте, то й тямитимете, який в них смак! І поїхав собі. Взяла я ті груші, дивлюся на них: самі в рот просяться, та шкода, нічим їсти, зубів у мене бігма; а губами, скільки хоч дави — не втнеш. Сховала я їх, доки встала моя Оленка.

Даю їй. Ось на, кажу, покуштуй!

— Се попові? — питається Оленка.

— Еге, не чиї ж!

— Е, коли попові, то смачні...

— Хіба ти куштувала?

— Учора не втерпіла; злізла на загату та дві зірвала.

Їсть Оленка, смакує та прихвалює. Такі, каже, наче патока: солодкі та розсипчасті; самі в роті так і тануть, і жувати не треба.

Лизнула і я: справді, на пречудо смачні...

Під вечір сиджу на дворі під хатою — чую: шелестить; трусять у попа ту саму грушу; насипалося доволі їх і на сей бік; отець Максим переліз через загату, збирає їх в сакви.

— Добрий вечір вам! — озвалася я до нього.

— Дай боже! — привітав і він.

— Трусите?

— Еге.
— Пора?
— Пора.
— Добре робите, а то обнесуть з листям.
— Хіба?
— От і сьогодні,— кажу,— Шпаків Іванець...— Та й розповіла йому, ще й жалкую що такого дуки, такого поважного батька дитина та така вдалася шкодлива. На тому й годі.

А в середу зовуть мене до волості. Що там таке? Ніяк не вгадаю, нащо мене кличуть, нащо я їм здалася? Приходжу, аж там вже отець Максим і Іванець з батьком. Тоді я зараз догадалася, що це Іванцеві треба видихати попові груші.

— Бачили, дячихо? — питаються у мене.

— Вже,— кажу,— гріха на душу не прийму, не потаюся; що бачила, то бачила.

Іванець і сам не таївся, признався; тільки змагається, що він сім груш струсив, а отець Максим доводить, що не сім, а повну пазуху. Питаються у мене: скільки? Хіба я лічила їх?

Наче воно не все одно — чи сім, чи сім сотень! Все однаковісінько! Гріх, крадіж, чужого не руш...

Отець Максим показав своє добре серце:

— Я,— каже,— не за шкоду, а за гріх... Треба хлопця відучити, щоб не крав; а то що з нього буде, як воно в літа прийде, з огню рватиме! Мені плати не треба, а нехай його поучать березовою кашкою; нехай йому прочуханку дадуть прилюдно, а я за нього в церкві молитимуся цілий рік, щоб господь воздав йому по ділам його.

Стоїть Іванець наче крейда, очима блимає на людей та труситься, наче його пропасниця б'є...

На тому б воно, певно, й скінчилося, коли б був старшина прикусив собі язика; а то, бачте, ні з сього ні з того:

— У нього,— каже,— батько є; нехай в хаті в себе і поучить сина, а прилюдно — шкода!

Отець Максим любенько й каже на те:

— На батька нічого сподіватися, коли досі не напутив на добро, то вже й не напутить, а різочок йому десяточків п'ять засипте, щоб смачніші груші були.

Старшина знов своє: не буде сього! Бачте, наперекір попові: не буде та й не буде.

Отець Максим і на се не розсердився; покликав до себе Іванця, погладив по голівці та й каже:

— Коли ні громада, ні батько не дбають про тебе, не хочуть обмити твого тіла, то ти сам дбай про себе, обмий свою душу. Погадай: що тебе жде на тім світі! — І почав йому числити, скільки то чортів труситимуть його, скільки груш огненних пхатимуть у рот залізними гаками... Господи!

Розійшлись... Шпачиха з Іванцем до мене:

— Дайте раду, як попа ублагати... Похваляється, що клястиме Іванця в церкві.— І давай заводити, а Іванець за нею.

Я й кажу:

— Отець Максим хвалився, що молитиметься...

— То він при людях так: а на самоті і мені, і Іванцеві аж забожився, що клястиме.

— Гм! — кажу я.— Коли похвалявся, то й клястиме.

— За службою?

— Вже ж ніде більш, на проскомідії.

— Ох, мені лихо!.. І то б то господь його вчує?

— На те він піп... Не забули, певне, як у Прокопихи руку звело...

— Хіба то від прокльону?

— Авжеж!

Шпачиха знов до попа: дає йому на молитви п'ять рублів, а він не бере, п'ятдесят править, та ще гірше страхає хлопця пеклом, і тим, і сим, і вже чим тільки не страхав його...

Старий Шпак накинув ще п'ятку, а більше, каже,— хоч трісну, не дам.

Чого вже не робила йому жінка, як його не благала, як не голосила — як затявся, одно твердить:

— Не дам та й не дам!

А Іванець реве!.. Воно таки легкодухе таке було, полохливе, усього страхалося, уночі ні за що без світла у сіни не піде; з-під бовдура, каже було, куций виплигне, та на шию до мене...

Цілу ніченьку дитина не спала: усе їй таке ввижалося, що не при нас, не при вас, не при хаті згадувати. Цур йому!.. Да воскреснеть бог!..

Отсе що зведе Іванець очима, зараз і жахається, і кричить:

— Ой мамо, мамо! Чортяки мене за ребра гаками хочуть тягти!.. Залізні груші мені в рот пхають!..

Або ввижається йому, що увесь він обріс огняними грушами... Прокинеться, верзе нісенітницю!

— Панотченьку! Простіть, не кляніть, не буду!..

Світом трохи заспокоївся, задрімав...

Батько й мати до отця Максима.

— Уважте! Спустіть наполовину, не проклинайте.

Отець Максим — за се люблю його — слова свого не міняє: що сказав, як відрізав.

Вертаються Шпаки від отця Максима, отут їм назустріч Одарка голосить:

— Лишенько! Горенько! Іванця чортяки втопили!

— Де? Як? Коли?

— Прокинувся,— каже,— та прожогом з хати, та на пастовень, та до сажавки, збіг на кладку, та в воду сторч головою, тільки круги розійшлися...

Витягли: на ряднах трусили, на бочці качали, нічого не вдіяли...

Отець Максим як почув, аж заплакав...

— Я,— каже,— його по-християнськи поховаю, хоч він і наложив на себе руки...

Тут старшина проти нього:

— Не можна! Нехай виїде лікар, да становий, да слідчий...

Приїхали... Всю громаду розпитували, і мене потягли. Я нічого не потаїла, одна я правду визнала.

Люде кажуть:

— З переполоху Шпаченко втопився.

А я одна кажу:

— Неправда! Який там переполох!.. Так вже йому на роду написано.

Звеліли поховати Іванця як слід по-християнськи...

От якого клопоту всьому селу наробив Іванець! Коли б хоч з чого, а то із-за груш — нехай би вони погнили були! А то б пішов, вклонився, попрохав — отець Максим і дав би! Так ні ж! Чортяка підвела: крадене смачніше!..

А все через те, що страху в людях мало, бога забули, злодійство скрізь розвелося...

СТЕЛЬМАХИ

В селі Половому — верстов за три до мого хутора — жили брати Венедикт та Іван Чепіги — обидва стельмахи. Тоді, коли вперше я їх спізнав, вони були люде молоді, хоча й жонаті; небагато ще вони на світі прожили, а великої собі «слави» зажили: кожен добрий чоловік цурався їх, двір їх обходили й до себе в хату не пускали. Не було у них між людьми іншого прізвища, як — злодії. Злодії — а проте ніхто їх на злодійстві не накрив і ніхто ніколи за злодійство їх не позивав.

Обидва Чепіги були понизькі зростом. Венедикт — трохи клишоногий, пригорблений, чорнявий, з густими вусами, твар біла; Іван — рижий, наче жар, лице червоне, плямувате; в обох очі осокою; обидва — злючі до людей, хитрі й на око тихше води, нижче трави.

Раз якось приходять вони до мене. Привіталися; питаю:

— Що скажете?

— Все добре,— кажуть,— за порадою до вас. Громада кривдить нас, нападає; поїдом їсть, жити нам не дає.

— За що так?

— Отак як бачите — з доброго дива; притьмом пристала: виселяйтесь з нашого села, куди хочете, а не то — на Сибір вас заженемо; от вам,— кажуть,— півроку даємо. Отаке лихо наше.

— Яка ж тому причина?

— Нема, пане, за нами причини: не злюбили нас безпричинно. Оклепали нас з вітру: ніби ми з чужого добра живемо; ви, кажуть, злодії — а нехай же доведуть, що ми в кого хоч на крихту вкрали; хто нас ловив на злодійстві? Сама чиста напасть, попущення боже... Злодії! Легко язиком бовкнути, а ти докажи моє злодійство!.. Наче ми не люде, і бога в животі не маємо, й не тямимо, що хто порося вкрав, в того й в ушах пищить. Ми, паночку, вікнами не ходимо, а як і всі люде — дверима.

— Ой, чи так воно?

— Бий нас сила небесна, коли не так, ми ж таки християне.

— Гаразд; та якої ж від мене поради вам треба?

— Ви людина письменна, видюща, а ми сліпці, от і скажіть нам: чи є за громадою таке право, щоб нас на Сибір?

Я відповів, як воно по закону. Чепіги повісили носи, а далі Іван питає:

— І той закон від царя?

— Авжеж!

Чепіги покрутили головами й мовчки стояли; помовчавши, просять мене заступитися за них перед громадою. Я відмовив.

— Так спишіть нам бумагу на громаду.

— До кого?

— Се вже ваше діло, до кого знаєте, хоч до самого царя, ми скрізь доступимося, а на поталу себе не дамо... Ге! На Сибір; нехай вона скисне! Ми, пане, такої думки: не по-божому не давать людині жити, де вона хоче; коли я в чому винен — суди мене, штрапуй, а не засилай мене, куди я не хочу. Отак і спишіть нам, а ми вам за те віддячимо.

Я й на се відмовив і пораяв перепрохати громаду й покаяться.

Чепіги махнули руками та й в один голос:

— Каяться нам ні в чому, а прохати — даремна річ! Як уже ми не благали, нічого не вийшло: затялася громада — як один чоловік: виселяйтесь, а ні, так на Сибір.

Довго ще Чепіги балакали, виводили себе, ганьбили громадян і все прохали «списати їм бумагу», нарешті попрощалися, запевнившись, що я їм нічого не напишу.

Минула зима. На теплого Олексія [1] Іван Чепіга знов прийшов до мене й каже:

— Скрізь, пане, ходили, в самій Полтаві були, нічого не здобули, тільки кишені витрусили, скрізь чули те, що й ви радили; приходиться виселятися з батьківщини... Знати, така вже лиха доля нам судилася.

— Я ж вам і тоді казав.

— А ми, дурні, не поняли віри; сподівалися, що в Полтаві діло перевернемо грошима, гроші протринькали, а здобулися — шилом патоки... Кажуть нам: «Громада ще нічого вам не заподіяла, тільки ще похваляється». Так що ж! Хіба ждати, доки заподіє!.. Ми ото думали і стали на тому: громада наша — звір лютий, а од звіра — сказано — тікай необзир: ми з братом приміркували — вибратися з села та сісти власним хутором на одшибі...

— Час добрий! Поможи вам, боже!

— Спасибі, пане! Так ми знов до вас. Під хутір ми вибрали оту нашу піщугу, що під вашим лісом... Так чи не буде од вас якої перепони?

— Не може бути: земля ваша власна, предківська, вільно вам орудувати нею по уподобі, нікого не питаючи.

— Так-то так, але ж — хто питає, той не блудить... Так благословіть, пане, на сусідство!

— Боже благослови!.. Ну, тільки прохатиму і я вас: живіть по-сусідськи, щоб нам не довелося сваритися.

— Крий боже, паночку! Не дурні ж ми, тямимо, що з добрим сусідою черствий хліб смачніший за буханець. Нехай нам і руки повсихають, коли ми з лихою думкою хоч пучкою доторкнемося до вашого добра; самі його оберігатимемо й доглядатимемо. А обживемося на новому кишлі, так вам і лісника не треба буде; нащо він? Ми ваша сторожа.

— Спасибіг на сьому слові, Іване! Пам'ятай же свою добру обіцянку.

— Моє слово не циганське! І вмру — не забуду його.

— Гаразд.

За лісника в мене коло того гаю, що був у головах Чепіжиної піщуги, служив Онисько Вертихвіст; чоловік — просто золота голова, коли б не такий внадливий до скляного бога, а то, було, як забереться до Лейби, так днів три без просипу крумсає. Мені з того шкода не геть велика, але задля Ониськової сім'ї Лейбина хата вельми шкодила: заслуженина переходила в Лейбину кишеню, і коли п'яний Онисько прийде до господи, так вже без великого бешкету не обійдеться: усі шибки у вікнах поб'є; горшки, миски, глечики — усе череп'я потрощить, часом і піч розверзе; а жінка дивиться та мовчки сльози ковтає, нарешті не втерпить і почне ганити чоловіка. Онисько — неначе того тільки й ждав!.. Підніметься така

колотнеча, що сусіди мусять розборонити й зв'язати Ониська. Приведуть зв'язаного до мене, я його в комору, доки не вийде з нього хміль. Почну, було, тверезого вже усовіщувати; плаче чоловік, присягається, що не питиме, довіку й чарки в руки не візьме. Місяць, другий справді не п'є, а потім як вчистить, так ще гірше! Добре було, коли іншим разом Онисьчиха заздалегідь спостереже, що «на Ониська находить», вона, скоро Онисько до Лейби, прибіжить до мене, а я людей у шинок, вони Ониська на віз та в комору: перенудиться він день, другий, а на третій — і байдуже; хоч вал з нього вали!.. А вже що за вірний лісник був з нього, так і не сказати; лісу доглядав, наче свого ока; дерева любив, наче мати сина. Було, хто зрубає в гущавині дубка-однолітка на занозу, він і те помітить, не потаїть — прийде й скаже: «Поруб є». Тим-то я й держав Ониська, не вважаючи, що він запиває.

Скоро прочув Онисько, що Чепіги переносяться в сусіди до мого лісу — приходить до мене такий охмарений, суворий: погляду з землі не зведе. Я гадав, що поруб йому скоєно великий, і кажу:

— Мабуть, у тебе в гаю велика косовиця?

— Доки що — бог милував,— відповів він суворо,— а хто його зна, що далі буде: люде від себе злодіїв женуть геть, а ми їх закликаємо до себе в сусіди! Де се в світі видано, щоб отаких злодіяк — як Чепіженки — пустити окукоблюватися під самим лісом!.. Наче не відаєте, що вони стельмахи і живуть з краденого... Ось побачите, якого ви з ними лиха наживете: залізуть вони вам у печінки! Не вдержиться у нас в гаю ні дубина, ні березина; повикрадають на обіддя та на маточини.

Я усміхнувся собі в уса й кажу:

— Всього не викрадуть: ти ж стерегтимеш...

— Від таких чортів не встереже й сам найстарший чортячий старшина! Ні вже, пане, як собі знаєте: або я вам більше не лісник, або не буде моєї вини, коли Чепіженки стригтимуть ваш гай. Я кажу: не пускать, було, їх під лісом сусідити; не послухали моєї поради, самі тепер — як знаєте.

Став я доводити Ониськові, що, чи згодився б я на те, щоб Чепіги сідали хутором у мене під носом, чи ні,— їм про те байдуже, бо нема за мною права втручатися до них у справи; земля їх власна, і ніхто не може заборонити їм сісти на ній хутором. Але Онисько й слухати не хотів, своє твердив:

— Без вашої волі вони б не посміли; у них є інша земля на тім боці села,— от і нехай там таборують.

— А коли їм тут подобається?

— Бо тут зручніше красти: просто з хати полюй на спиці і на маточини. Мудрі голови у диявольових злодіїв! Тямлять — де вибрати місце на злодійське кишло: з двох боків болото,

з третього — піщуга по коліно, ні приступу до них; сидітимуть безпечно, наче у фортеці.

Минуло років зо два: Чепіженки окукобились під моїм лісом, жили собі, майстрували над колесами, мого лісу, спасибіг їм, не займали. Де вони добували собі потрібного дерева — не відаю. Онисько твердив своє: крадуть.

— А може, й купують,— кажу я.

— Коли б купували, так купували б у нас, а то їздять кудись за тридев'ять земель... Крадуть... Та біс з ними — аби наше було ціле.

Аж ось на третю зиму почалося справджуватися колишнє Ониськове віщування: щотижня коли не два, так три двойники, таких, що саме на обіддя, хтось і зрубає у мене в лісі. Онисько лютує:

— Се вони — оті кляті Чепіженки! На моє вийшло, казав: не давайте селитися під лісом. Сказано: звикне собака за возом — побіжить і за саньми.

— З чого ти знаєш, що то Чепіги?

— Більш нікому.

— Ти ж не підстеріг!

Онисько аж зубами заскреготів.

— Коли б я їх підстеріг — ігі! Я б їх почастував льотками!

— А ти б навідався до них на хутір та никнув би в клуню; може б, по свіжому сліду й знайшов порубане дерево.

— Нехай їх огонь візьме! Не можна й до воріт до них підступити; завели цілу зграю такої лютої собачні, що й кишки виметає.

— Рушницю бери.

— Я й то без рушниці і не ступлю, та що вона поможе? Заким я прицілюся в одну собаку — останні мене з ніг звалять і на шматки рознесуть... Хіба б зібрати людей, старшину...

— Ні, не підстерігши — не годиться гвалтовно сором робити...

Час ішов; шкода в гаю не затихала; хоч як сочив Онисько, а не злапав злодія. Взяла мене досада, а Онисько просто озвірився.

Розпитую я у громадян: на кого вони гадають? Усі в один голос:

— Тут і гадати не треба: ніхто, як не Чепіги.

Покликав я Івана Чепігу:

— Чув, Іване, шкода у мене в лісі?..

— Чув, та ще й шкода велика! І яка отсе анахтемська душа! От коли б злапать: просто — налигач на шию та на суху осику!

— А ти, Іване, про своє слово не забув?

— Щоб по-сусідськи жити? Та нехай мене бог забуде! Я перший готов з Ониськом вартувати, щоб злапати того гаспидського злодія.

— Гляди, Іване, щоб часом не довелося тобі в сірка очей позичати.

— Та нехай мене зараз отут земля проковтне, коли я... Жінкою, дітьми заприсягну, що й нога моя у вашому лісі не була.

Балакаємо собі любенько, аж зирк — Онисько з двома чоловіками ведуть зв'язаного Венедикта Чепігу.

Іван сполотнів, зімлів, на ногах не встояв і, присівши, затрусився, наче з пропасниці.

Уночі хтось зрубав два граби на обіддя. Онисько, не кажучи мені ні слова, взяв старшину, сторонніх людей та на хутір до Чепіг саме в ту годину, коли Іван був у мене. В клуні, в сіні, витрусили мої граби.

— Що скажеш тепер, Іване? — спитав я.

Іван німо дивився та трусився.

Я до Венедикта:

— Отак ти своє слово шануєш?

— Я вам, пане, ніякого слова не давав; то Іван вам присягався, а я тоді мовчав.

Іван прожогом схопився з ослона й крикнув:

— Не бреши, дияволе! Винись! Винись! — і з сим словом вхопив брата за груди й повалив на долівку до моїх ніг.

— Що ж його діяти? — кажу собі на думці.— Позивати — тільки час теряти; суд нехай і вдесятеро присудить мені за ті грабки, то що з того? Заплатити Чепігам ні з чого, а грабувати та цінувати — у мене духу не стане... Простить не можна: люде скажуть — пан дурний.

Глянув я на Ониська: очі у нього горять, наче у сіроманця, зубами скреготить.

— Простіть, пане, на цей раз, більш не будемо,— просяться Чепіги.

— Як-то можна прощати,— озвався замість мене старшина,— не можна прощать.

— А може, вони справді покаються,— кажу я.

— Не з тих вони, що каються; їх рід злодійський.

— Покаємось і закаємось, простіть,— просяться Чепіги.

Я мовчав і ладен був простити.

— Я не прощу, ми не простимо! — суворо озвався старшина.— Пан за свою шкоду як собі хоче; нехай прощає, його діло, а я за крадіжку не прощу; на те я й старшина, щоб пильнував над злодіями та не давав їм чужим добром живитися.

— Ми піввідра могорича поставимо,— мовив Іван.

— Ми злодійського могорича не п'ємо,— відповів гордовито старшина.

— Як же ви їх покараєте? — питаю старшини.

— В дві руки шелягою їх! — озвався Онисько.

— Се вже наше діло... Громадським звичаєм осудимо їх.

— Під різки?

— Може, й під шелягу; в зуби їм нічого дивитися.

— Нехай вже його,— озвався Іван, указуючи на брата,— а мене ж за що? Я не крав.

— У вас одна душа! Як ви, пане, цінуєте шкоду?

— Та я... Біг з ними, коли каються, нехай на школу дадуть карбованця...

— Господь з вами, пане! — перебив мене Онисько.— За такі два грабки, кому й не треба, дасть п'ять карбованців.

— Ну то вже панська воля,— мовив старшина,— а за крадіжку наше діло; ведіть, хлопці, обох їх до волості та у хурдигу, а по обідах зберемо громаду.

Чепіг повели.

Старшина дав мені слово, що ні під різки, ні під шелягу Чепіг не положать.

Другого дня ранком треба було мені в село на базар. Ледві наблизився я до базару — чую:

— По дрова! По обіддя! По грабину!

Бачу: обидва Чепіженки з скрученими назад руками, у кожного на шиї теліпається по грудях чимале поліно грабини; два десятники ведуть Чепіг на налигачах, передує їм Онисько, і всі троє, що сили є, гукають:

— По дерево! По обіддя! По грабину!

За Чепігами трохи не все село: глузування, регіт, наруга... З-поміж підлітків вискочить одно та до Чепіг, забігши спереду:

— Яка ціна на грабину? — й висолопить язика.

За ним друге:

— Де купували грабину?

А далі цілим хором: «Чепіги злодії! Чепіги злодії!»

Онисько підійшов до мене, спершу усміхнувся, а далі, глянувши на мою сувору твар, каже:

— Погляньте, який свербіж напав на Чепіг за те, що крадуть.

— Який свербіж?

— Подивіться їм за пазуху... То громада так присудила.

Я швидше до Чепіг; Онисько розгорнув пазуху у Івана; я глянув і жахнувся! Повнісінька пазуха була кропиви-джигушки; усе тіло під кропивою знялося пухирями. З очей у Чепіг котилися сльози.

— Чи ви не подуріли отсе? — голосно й суворо гукнув я на десятників.

— Громада так присудила,— відповіли вони.

— Паночку, голубоньку! — благали крізь сльози Чепіженки.— Згляньтеся на нас, змилосердіться, ослоботіть нас... Кропива огнем пече!

— Так вам і треба; то не кропива, то злодійство пече,— озвався чийсь голос.

— Годі вам! Не можна так знущатися з людей,— промовив я.

— Хіба вони люде? Вони злодії!

— Зараз розв'яжіть їм руки й повикидайте кропиву,— кажу до десятників.

— Нам сього не можна, не наша воля; нам велено провести їх тричі по селу.

Я сам розв'язав Чепіженкам руки: вони, витрусивши кропиву, кинулися терти землею попечене тіло, а люде навкруги їх реготали й глумилися...

Не минуло й місяця, як Онисько злапав знов Івана Чепігу на порубі й привів до мене. Венедикт прийшов виручати брата «з напасті».

— Може, й на сей раз простите? — підсміювався Онисько.— Прощайте: ваше добро не моє, та тільки я більш не слуга вам; шукайте іншого, такого, щоб покривав злодіїв.

Почав я усовіщувати Чепіг. Вони винилися, каялися, а нарешті Іван і каже:

— А розсудіть, паночку, ще й так: Чепіги — стельмахи, їм треба дерева, а дерева у них свого нема, що ж їм діяти?

— Купити.

— Купив би село, та грошей голо... А ви з двох дубків не зубожієте.

— А сором? Гріх?

— І сором, і гріх люде без'язикі; та ще й те сказати: яке се злодійство? Нужда закон переміняє...

— Кажеш — не злодійство? А що ж воно! Ліс не твій?

— Звісно, не мій, божий... Ви його не садили, не ростили.

— А земля чия?

— Земля ваша, так ми ж землі не беремо.

— Чия земля, того й те, що в землі й на землі.

— Простіть, паночку!

Не було у мене на думці прощати, але ще менше не гадав я позивати Івана або ставити його на суд у волості; треба було самому прибрати кару. Я став на тому, щоб на цілу ніч замкнути Івана в комору. Іван мовчав.

— І мене, коли так, замкніть з ним,— кланявся Венедикт.

— Тебе нізащо, тебе не злапали...

— Вже ж — воля ваша,— мовив Іван,— а сам я не піду; що хочте робіть зі мною: у суд, в тюрму, під хлосту, на Сибір,— а в темній коморі сам не сидітиму, а закинете силою, так повішуся.

— Він, пане, страх як боїться пацюків, і завжди в темноті ввижається йому, що пацюки цілою отарою гризуть його.

— Так не в комору його, а в льох,— озвався Онисько,— в льоху ні на чому повіситься; там ні гвіздків, ні трамків нема.

— Ні вже, сього не буде,— мовив Іван крізь стиснуті зуби; очі йому налилися кров'ю, посатаніли; з тварі його і з движків було знати, що в комору він не піде, а коли закинуть його силоміць, він скоїть щось лихе.

— Коли так,— я тебе знов на суд громадський.

Чепіженки знов у ноги мені; землю їдять, присягаються, що довіку, до суду ніже єдиної гілки у моєму лісі не зрубають.

— Добре,— кажу я,— от же вам мій суд і присуд: коли ви впродовж двох місяців нічого не вкрадете в моєму лісі — подарую вам на два стани обіддя; коли ще два місяці нічого не займете — подарую вам дерева на повних три стани коліс. Чуєте? Коли ж не додержите слова, жалкуватимете на себе.

Не скажу, що б воно вийшло з такого присуду: може б, я й відкупився був від злодіїв, але сталося так, що не минуло й місяця, як я продав свій хутір і зараз же вибрався з нього геть далеко.

Минуло день крізь день цілих десять років. Я про Чепіг зовсім забув, як забув і інші прикрості від сусід-селян.

Торік трапилося мені простувати через Чепіжин хутір. Се було надвечір у середу після клечаної неділі. Сонечко вже сховалося за гай, але через гущавину листви визирало жовтогаряче проміння його.

Порівнявшись з Чепіжиним хутором, я його не пізнав — так гарно він перемінився: замість трьох хатин тепер їх з десяток; скрізь добра огорожа, на всьому знати хазяйську руку й догляд; колишнього злиденного убожества й сліду нема! В дворі видко через плетінь кілька корів, та які рослі, ситі, вим'я трохи не до землі; біля двору величезний табун гусей. Під хатою на призьбі сидить сивобородий дід і лагодить улій.

«Або се не Чепіжин хутір, або Чепіги звелися і хто інший тут живе»,— подумав я собі й спитав підводчика:

— Чий се хутір?

— Злодійський...

— Колись був Чепіжин.

— І тепер він їх; он же під хатою й сам Чепіга сидить; люде зовуть хутір злодійським.

Я придивився до того діда й пізнав Івана Чепігу; зараз з воза та до нього. Привітався. Іван пізнав мене і, радіючи, промовив:

— Де ви взялися, паночку? От не сподівався на вас! Зайдіть же до двору та підночуєте у нас.

До міста було ще далеко, коні підбилися, а попереду лежали піски; їхати потомленими кіньми проти ночі було незручно. Справді — лучче буде підночувати; коні спочинуть, напасуться з росою, а на зорі ми рушимо й холодком дістанемося до міста ще доки сонце не пектиме. Так і зробили.

Іван Чепіга вельми осунувся, зістарівся; твар жовта, наче воскова або шафраном вимазана.

— А де ж Венедикт? — питаю його.

Іван розпачливо махнув рукою й відповів:

— Пропав!

— Помер?

— Біг його святий знає: може, й помер, а може, ще й живий — нам невідомо. Небавом після вас, як погнали його на Сибір, так з того часу про нього ні вісті, ні слуху.

Я вже не розпитував, за що Венедикт пішов на Сибір.

— А ти, Іване, як перебуваєш? Бач, як сметаною взялася і голова, й борода, а ще ж твій вік не дуже й старий.

— Гріх нарікати: з того часу, як покинули злодійство, життя наше поліпшало: розжились і на пасіку, я пасічникую; діти з небожатами коло землі, а зимою стельмашать... Тільки мого й лиха, що здоров'я позбувся.

— Нездужав?

— Не те, щоб вельми й нездужав, а правду сказати — на злодійство пішло моє здоров'я; на тому клятому злодійстві змарнував свої сили. Не по-божому жили ми колись, чужим живилися, ото воно нам випадком і випало!

Мене кортіло довідатися подробиці життя Чепіг за останні десять років, але ніяково було розпитувати; боявся, щоб часом не розколупати в Івана старої виразки, та таки сподівався, що, може, й сам Іван — а він людина охоча до слова — розкаже. Так воно й сталося. Випивши з моїх рук чарочку рому, Іван підбадьорився й став казати мені:

— Пам'ятаєте, либонь, пане, яка була у нас з вами остання умова? Отож, як минули ті два місяці, що ви нам положили, ми пішли до того пана, що ваш хутір купив; кажемо йому: так і так, отака й така умова була у нас з старим паном. Він слухав, слухав, та як гримне на нас: «Геть! Вон звідсіля, злодії! Он у мене на стіні дубельтівка висить, так вона умовлятиметься з вами...» Пішли ми, облизня піймавши. Сидимо собі в господі, згадуємо вас і таки потроху нарікаємо, що через вас отак

змарнували довгий час, нічого чужого не займали, а яка користь з того?

— Знаєш що, Венедикте! — кажу я братові.— Покиньмо красти: пан, себто ви,— поздоров боже вас,— правду казав, що дешевше купить, ніж украсти.

Венедикт розсердився.

— Кидай,— каже,— коли охоту маєш, нехай би тебе об землю кинуло!.. Кидай, а що їстимеш? Без краденого і жінки, і діти з голоду попухнуть...

Подумав я — наче й правду Венедикт каже: з чого справді житимемо? Заробить ніде; землі у нас — самі знаєте — і на одну сім'ю нам омаль, а батько, немов навмисне, на лихо нам, навчив нас стельмахувати. Коли б яке інше у нас ремесло, а то — роби колеса, а з чого робить? Не укравши — ні з чого... А на крадіжку на ту,— кажу вам, як перед богом,— часу йшло у нас більш, ніж на саму роботу. Отсе поїдемо, було, полювати на обіддя, чи на спиці, чи на маточини, беремо з собою й двох синів, підлітків вже, щоб чатували, заким ми пиляємо деревину. Отак і зведемо учотирьох день і ніч; а трапиться де поблизу поживитися — часу на крадіжку хоч і менше піде, зате кілька день треба переховувати крадене: зразу в роботу не можна його пускати, боязко, щоб не набіг трус. Як став ото я собі рахувати та мізкувати — бачу: ні, правда не за Венедиктом, і дійшов своєю головою до того, що й ви радили: дешевше, мовляв, купити, ніж украсти... На лихо, й ціни на колеса упали; зробимо стан, продамо баришникові — тільки на хліб; а тут і хліб дорогий став; з'їжа у нас велика: що заробимо — те проїмо, ніяк не зіб'ємось на заводини. Бідкалися ми тяжко. Тим часом новий пан отсей колишній ваш гайок продав попові. «Ну,— думали ми,— з попом, може, швидше уладнаємось». Пішли до попа, просимо у нього лісу на віру: колеса спродамо, заплатимо.

— Се не моє діло,— каже нам батюшка,— ліс не мій; я купив його синові, єднайтесь з ним, а моя хата скраю.

Ми до поповича. Молоде воно хлоп'я тоді було, чи було йому й двадцять. Просимо його:

— Згляньтесь, паночку, на наші злидні, продайте нам дерева на віру.

Не згодився. На віру, каже, нікому нема у мене, тим паче таким злодіям, як ви.

Тяжко нам, а тут як прип'яли нас навесні за подушне!.. Просто — хоч умирай! Знаємо, що платити треба, а платила ніде взяти... Останню конячку продати, так тоді самим хіба торби на плечі та в Київ, у Лавру... Що ж його діяти?.. Не зоплатимось — старшина коня забере та під молоток і продасть... Отак журимось — аж ось прийшла чутка, що Онисько з перепою занедужав.

— Се на наше щастя,— каже Венедикт,— сю ніч до поповича по обіддя.

Прийшла ніч темна така, що хоч око виколи. От так, як перед першими півнями, ми і в лісі. Вибрали березу на маточини; добра береза, станів на три хватило б. Взялися до неї; тихесенько пилкою звалили її, обчухрали; звісно, нам цівку треба, а не гілля, порізали березу на шматки так, щоб учотирьох однести до воріт; тоді нарізали дубків на обіддя й послали хлопця додому по коня. Молодицям ми заздалегідь наказали, щоб вони причепурили в клуні в засторонку добрячу схованку: там була у нас така потайна яма, куди ми ховали дерево; яму, звісно, притрушували, щоб не знати було її. Ну, ото привезли хлопці воза й стали саме проти того місця, де зложили ми нарубане дерево. Утрьох взялися ми зносити дерево на віз, а четвертий — мій синаша Михайло — лишився біля коня. Перенесли один цурупалок — нічого, гаразд; перенесли й другий — нікого не чутно; ледве взялися за останній — аж тут де не взявся Онисько з поповичем і з наймитом. Венедикт з сином, скоро уздріли їх, березину геть на землю, а самі навтікача, тільки підошвами крешуть, а я затремтів, свою колоду упустив; вона мені як дасть по ногах — я й присів... Попович з наймитом до мене, а Онисько за Венедиктом; може б, і догнав був, але, плигаючи через рів, спіткнувся та головою в рів — добре забився! Підвівся і вже не гнався за Венедиктом, вернувся до мене й каже:

— Ну, що нам з тобою робить?

Я мовчу та трушуся. а попович до Ониська:

— Розпряжи спершу коня та припни на приколень, нехай пасеться, а ти — до наймита,— знайди шматок лати завдовжки в косову сажінь та принеси сюди.

Чую я отсе й жах мене бере: се вони коло моєї смерті заходжуються; почав я молитися богові.

Приніс наймит лату.

— Бери,— каже до нього попович,— лату, сокиру й віжки, а ти, Онисько, злодія та йдіть за мною.

Я йду, мовчки молюся, аж сорочка на мені труситься; думаю: або повісять, або зацуркують мене! Господи! Хоч би було попрощатися з жінкою та з дітьми.

Привели мене до болота.

«Еге! — думаю.— Утоплять мене».

— Ну, злодію,— озвався до мене попович,— роздягайся.

Я йому в ноги, прошу в нього милосердія, а він регочеться й каже:

— Не бійся, дурню, ми не будемо тебе топити, кому охота за тебе йти на Сибір... Роздягайся.

Роздягли мене, як мати народила.

— Лягай тепер на землю — постіль м'яка!

Я знов йому в ноги, а він мені закаблуком в груди; я повалився.

Простягли вони мене, підложили під поперек мені оту латину, розп'яли мої руки й поприв'язували до неї, а ноги скрутили налигачем; не можна мені ні перевернутися, ні поворухнутися.

— Давай тепер лози! — каже попович.

Примчав Онисько добру горстку лози.

Перевернули мене спиною догори... Попович і каже до Ониська та до наймита, даючи їм лозу:

— Тепер, хлопці, по-московськи — в дві руки, та не хватайтеся, повагом, слухайте моєї команди.

Як взялися мене полосувати!.. Мати божа! Спершу я кричав, що сили було, а потім і духу рішився, і не скажу, чи довго вони мене катували.

Пішли собі, а мене так, зв'язаного, й покинули біля болота. Отоді-то почалися мені суще пекельні муки. Гаспидська мошка та комарі, почувши людську кров, так густою хмарою і вкрили мене!.. Боже ж мій, батьку!.. Паночку-голубоньку мій, що я тоді притерпів, того й не вимовити!.. Лежу, поворухнутися мені не можна, а клята мошка та комарі так і п'ють, і п'ють мене... Ох-ох — жахливо й тепер! Не тямлю, як я доліз до болота і вліз у воду; не тямлю нічого; а вже світом отямився, коли Онисько розв'язав мене й витяг з болота. Глянув я на себе — усе тіло моє пухирем взялося. Одягся, приліз рачки до хати... Як побачили мене жінка, діти, небожата — так очам своїм не йняли віри... Почали голосити, потім положили мене в клуні, думали: вночі дійду...

Вранці привезли попа сповідати мене та запричастити.

— Що се ти, Іване? — спитав батюшка.

Я йому усе дочиста на духу розповів; ні з чим не потаївся. Він як глянув на моє тіло, так аж заплакав.

Запричастив він і каже до мене:

— Молись богові!.. А одужаєш, приходь до мене, я тобі запоможу, аби ти покинув своє погане ремесло — злодійство... Та прости, не кляни мого сина.

Я заприсягнув, що коли господь одведе од мене смерть і я видужаю, так довіку рука моя ні до чого чужого й не доторкнеться; і дітям, і внукам закажу красти.

— Нездужаю ото я,— говорив далі Іван Чепіга,— гнилою колодою валяюся по засторонку; тим часом чую — припікають Венедикта: плати! — а платити нічим. Забувся сказати вам, що попович, як ото злапав нас на порубі, так і коня нашого, й воза забрав. Ходив до нього Венедикт прохати, щоб вернув. Де там!.. І слухать не хоче; позивай, каже, мене в суд. Ну, де вже нам

позиватися! Венедикт не стерпів — пустив йому півня, а сам опинився на Сибірі...

Видужав я, пішов до попа; довго він мене наставляв та поучав, потім дає мені десять карбованців і каже:

— Візьми отсе, та з моєї легкої руки й щирого серця нехай тобі господь поможе розжитися, а злодійство покинь.

Що ж би ви думали? Справді у попа легка рука була! За ті десять карбованців купив я дерева та й прийнявся з хлопцями за роботу. Діло просто горить у нас! Звісно, дерево не крадене, робимо сміло, не ховаючись, не озираючись, бо певні, що ніхто трусити нас не прийде. За тиждень утрьох п'ять станів коліс учистили; зараз їх до міста; вже до баришника не повезли, а сміло розторгувалися на базарі. Продали добре, купили хліба, солі і, знов на готівку — дерева. Та отак щонеділі: за тиждень зробимо п'ять станів, а в неділю продамо... Діло наше йде добре.

Минув рік.

Ми самі собі дивуємось та дякуємо богові за його ласку. Нема у нас ні сварки з людьми, ні лайки: нікого ми не боїмось; спокійно лягаємо, спокійно встаємо; ні голоду, ні холоду не знаємо; не бідкаємося і про одежину; усе у нас є — не багацько, а без нужди живемо; живемо не пишно, але затишно. Отак за рік і з попом поквитували, і чужої порошини не зайняли... І на душі у мене — просто літній, погожий день!..

На друге літо упала нам з неба нова божа ласка: їхав нашим хутором якийсь молодий панок; колесо візьми та й розсипся йому у возі; усі спиці повилітали, цілий день мусив він просидіти у нас на хуторі, доки ми йому нове колесо зробили; бачте, у нього був не простий віз, а бричка, так просте колесо з нашого воза йому не годилося. От він слово по слові розбалакався з нами й став нам розповідати, як і де люде живуть по слову спасителя... Добре розповідав, наче по-писаному. Як тепер я собі міркую, так ледві чи не янгол божий то був або хто з святих... Ото як поїхав він, я почав радитися з дітьми, а потім і з усім нашим родом: а що, коли б почали ми хазяйнувати в своєму хуторі так, як той радив: не твоє, не моє, а всіх нас; а що всіх, то й твоє, і моє? Приміром так: хата й що в хаті — те моє, а що в дворі й за двором — те гуртове. Порадилися, умовилися, спробували: добре діло йде; і скотини побільшало, й земельки на гуртові заробітки прикупили... Горілки ніхто з нас і не лизне; сваритися і лаятися ми забули вже й як! І в селі тепер нас люде не цураються, а шанують, тільки продражнили нас «гуртовиками»; та ми на се не ображаємося! Що ж! Ми справді живемо й працюємо гуртом і, хвалити бога, навіки нам добре; коли б тільки здоров'я мені більше... Що ж! Кляті комарі випили його. Ех! Коли

б не вони!.. Та вже ж не вернеш... От бачте, як ми прожили отсі десять літ. Перш за все дяка попові, що зарадив мені оті десять карбованців. Що, паночку, коли б оті гроші були у мене раніш? Що, коли б той пан, що купив ваш хутір, або той попович, дали були мені дерева на віру?.. Не зазнав би я комарів, і Венедикт не був би в Сибірі. Ох, гроші, гроші! Недобрий чоловік вас видумав!

— Самі гроші, Іване, нічого не вдіють: розум та добре серце всьому голова на світі.

— Авжеж...

1887 р. У Переходовці

ПІМСТА

Я вже зовсім налагодився лягти спати; вже й постіль перехрестив, як ось — сусіль у хату родич мій Василь Стодола, козак, та й не сам, а з кимсь удвох. З ким — зразу й не вгадаю, придивляюся — наче десь бачив людину, та не в познаку.

— Добрий вечір, брате, в хату.

— Ба! Василю! Здоров єси! Якою хвилею тебе прикотило?

— Вже ж пак ніякою, як мишастою та крапелястою: сьогодні, як задніло, запрягли, от вони, спасибі їм, і примчали до тебе на ніч. Як же ти тут? Вибрикуєш?... Мабуть, ні! Не ті вже наші года... А сього чоловіка пізнаєш? — спитався Василь, вказуючи на свого товариша.

— Щось не в познаку...

— А придивись.

— Та вже придивлявся... Не скажу... Хоч би побив мене, так не знаю.

— Отакий ти став забудько! Воно-то й те сказати — шість, коли не сім років, як був ти в нас; час не малий! Ой літа, літа, як вони нівечать чоловіка, та ще найпаче по великих містах! Скрут, спокою немає, колотнеча та гуркотня, наче в пеклі тому... Не люблю я городів; нема як на селі: спокійно, тихо, часом чуєш, як трава говорить. Так не пізнаєш? Гм! Та се ж Максим Косовець, колись наймитував у мене, а тепер — за сина стає.

— Чи вже отсе Максим! Так перемінився?

— А ти б думав хто? Хіба й ми з тобою не перемінились? Глянь: у тебе голова — наче коліно, та й моя борошном пала, хоч я й геть молодший за тебе; ти вже парубкував, а я ще горобців дер... Еге, так ми до тебе прихапцем... Халепи, бач, добігли, рятуй! От що...

— Що там тобі, Василю, сталося?

— Не мені! В добрий час поговорити, а в лихий помовчати, у мене ще сухі халяви, а от у нього, у Максима — взяло та

по цілому і тріснуло! Рятуй, Леську, рятуй!.. Правди ніде діти і діло таке... негарне, та знов же й острог не медом пахне!.. Звісно — молодий сировець грає, але треба й на задні колеса озиратися. Взяло яропудове парубча та й наробило дівці слави на всю околицю; от тепер, кажуть, притьмом за залізну гратку! Рятуй, Леську! Кошти мої, чого не стане в гамані — полові вивезуть; хоч обидва плуги до торгу, дарма! Хоч і ниву по боку — аби хлоп'я в острозі не сиділо! Не попущу сього ні вовік!..— На сім слові Василь так торохнув кулаком об стіл, що на що вже у мене стіл нестеменний, а ліхтарі на ньому забряжчали.

— Ти,— кажу я,— Василю, не турбуйся, а розкажи все як слід від нитки до голки, тоді й побачимо, де вузлик, і поміркуємо, як його розв'язати.

— Вже як хочеш, а розв'яжи; а не можна його розв'язати, помасти смальцем — нехай миша руда перегризе... Міркуй, у тебе ж голова не цвяшком бита... Треба вирятувати отсе блазня (себто Максима). Прямо блазня, тільки що з очкуром!.. Ось слухай, Леську! Я тобі все як по-писаному. Ти знаєш, що ми бездітні, не було й заводу... Сумно, брате, без дітей; хоч і діти часом шпари в серце заженуть, а все ж знаєш, на кого ти робиш, не марно піде твоя праця... Буває, що й діти по вітру розвіють батьківщину... таки сумно бездітному! Ще доки була в мене сподіванка на Настю, що от-от, може, дасть біг, знайдемо дитину в горосі, то якось воно й піддавало сили, а як почала ото моя Настя квоктати, бачу я: надія моя десь за обрієм застряла!.. Журба на мене напала, а тут і сам підтоптався. Ходжу, немов в воду опущений, знаю, що з журби кожуха не справлю, а нічого не вдію: руки ні до чого не беруться... І Настя моя... бачу: видко жовтий корінь під явором... Мовчу я, та по-ковальськи сам на себе дишу... «Наймита треба,— думаю,— а то зведемось нінащо». Порадили люде отсього-таки самого — Максимця: воно ще тоді в колодочки вбивалося, безбатченко, по людях без договору ходило. Покликав я його, роздивився: нога під ним дебела, руки в мозолях, твар трохи хирява, та, думаю, се байдуже, захарчований, вилюдніє. Питаюся у Насті:

— А як на твою думку?

— Про мене, тільки коли б не найняв часом куцого без хвоста...

— Чому так?

— Тому, що смачне не валяється, а добре не волочиться. Дивись ти: хлоп'я на п'ятнадцятому літі, а ніде на рік не стало досі...

— Буває, Насте! — кажу я.— А ти дивись, яке у нього чоло, знати, що мозком його розперло і в вічі дивиться прямо так, привітно. Се в мене добра прикмета... Візьмемо?

Взяли. Отже, на моє воно й вийшло! Глянь ти на Максима: може, не козарлюга? Може, не красюк з нього?

Я глянув. Справді: Максим — красюк: високий зростом, плечі широкі, стан хоч перещипни, голова в кучерях, чорне волосся аж вилискується, а очі так і пашуть, так тебе і пронизують, уся твар його дише розумом і енергією.

— Так ото й живе у нас Максим Косовець,— говорив далі Василь,— живе рік, живе й другий, живе й третій; бачимо ми з Настею, що дай, боже, й довіку так. Встає Максим з сонцем, лягає з місяцем; за часу у нього і пооране, і посіяне, скотинка нагодована й напоєна, усе у нього в догляді, і нас, спасибі йому, слухається і шанує так, що ліпше вже й не можна.

— А що? — кажу я до Насті.— Хіба не Максим, хіба не роботяга?

— Не навроч лишень,— Настя мені на те.

— Ігі! Насте! — кажу я.— До таких уроки не пристають, його не зурочиш.

Знов на моє вийшло. Живемо ми з Максимом, наче у бога за дверима. Минуло ще два роди, усіх, значить, п'ять. На шостому взяв я та й занедужав... Не до тебе, Леську, кажучи, не в твоїй хаті згадуючи, різачка напала! Та що б ти собі, Леську, думав: як почала з Полупетра та до самісінького Середохрестя[1]... Отсе — день, другий і заніміє, а на третій — надолужить і за ті два дні; висох я, виснажився чисто і рук не підведу. «Ні вже,— думаю собі,— не бачити мені весни, не м'яти зеленої трави; нехай же згорну руки, знаючи, хто мою Настю догодує, хто моє добро споживе». Та ото на самі заговини[2] на великий піст і кажу до Насті:

— Жінко! Дружино моя вірна! Чую я, що смерть у мене за плечима!..

— На все,— каже Настя,— воля божа, але доки душа в тілі, не кидай надій, молись, уповай... Може, господь і вчує наших молитов...

— Ні, Насте, не ходить вже нам в гай по опеньки. Та я не про се, се вже неминуче, не втечеш, а коли вмирати, то день теряти. Завтра святий понеділок, поклич до мене попа, нехай мене до сповіді приведе і святого причастя сподобить... От як. А перед тим от про що поміркуймо: на кого я, Насте, тебе покину?

— На бога та на добрих людей,— каже.

— А вже ж ніяк, та де-то ті, Насте, добрі люде? Хто твою старість догледить без мене? Кому піде наше добро? На кого ми потіли та мозолювали?

Вона очі витирає та й каже-говорить:

— На церкву святу легуй, Василю! На вічні молитви за нас, грішних.

А я їй на те:

— І то діло добре, та церква наша і без нас, хвалити бога, на всю околицю видатніша: мурована, і дзвони такі, що аж в Олишевці чутно їх!.. Упокой, господи, душі старих людей — скільки від них прийшло на нашу церкву земель? Сила!.. Та й чудовна божа мати постачає...

— Так на бідних неімущих,— радить мене Настя,— на сиріт; знаєш, сказано: що церкву вибудувати, що сироту вигодувати.

— Так, моя дружино вірная! Так і в мене така думка. Отже, у нас і сирота в хаті Максим; душа у нього заповзята, чого лучче: візьмім його за сина.

Настя не змагалася. От і став він нам за сина. Продовж йому, боже, віку; не за вічі, а в вічі скажу: такий з нього син, що й рідного не треба: серце у нього — наче віск: добре, чуле, м'яке; одна вада є: не говіркий та гордовитий трохи; ну, зате ж і не мартопляс... І те сказати — гордовитий він не з нами, а з отими багатирями, жмикрутами, вже перед ними шапки не нагне... Скоро ото я запричастився, почало мені легшати, отже, довго ще я хирів, аж до самісінького Вшестя [3]: сливе цілий рік... Видужав, матері божій подякував, у Топчієвку * сходив, у нашу церкву кивот справив, добрий кивот, богу невимовно, у Києві робили, отут-таки коло Лева ** той майстер, добрий майстер, тільки що скляного бога часто одвідує. Видужав ото я. Перебралась до мене Максимова мати і гаразд; Насті велика поміч. Живемо ми собі, лиха не знаючи, людей не займаючи, хоч би і довіку так; так ні ж! Треба було, щоб у Максима на великому нігті чирка сіла; воно-то й чирка не велика, та гною з неї багацько. З ким другим так би воно інак було, так же наскочив на такого, що немов та жаба: бачить, що коваль коня кує — вона й собі ногу дає. Та слухай, Леську, з чого воно пішло. Може, пригадуєш собі поповичеве дворище, супротилежне нашому, тільки через дорогу, а пастовень його в головах нашого городу; якраз би мені той пастовень, та не постиг; бач, пастовень той був нашого-таки козака Гречки; він і спився, а Попович і окрутив його... Ти того поповича не знаєш? І гаразд! Бодай його люде не знали! Він суще не Попович, а Гадючка; та бач, дід його був попом, а син — отсього Сергія батько — Сидір у нас за паламаря правив; так ще Сергієвого батька прозвали Поповичем, так і на нього пішло се прізвище. П'ющий його батько був і голова якась повстяна, недотепа і кадила не вмів як слід подати, коли б не

---

* Село Козелецького повіту. Тут чудовна ікона св. Миколая. *(Тут і далі прим. автора).*

** Фонтан у Києві на Подолі.

такий благий був покійник, земля йому пером, отець Яків, то б йому, отсьому Сергієвому батькові, не паламарювати, а свиней пасти. Просто сказано — недотепа, та й годі! Як почне, було, що говорити, такого тобі наверзе, що собака з сметаною не проковтне!.. Отож з перепою він і пропав!.. Лишився у нього отсей Сергій, недолітком лишився. А добра того у нього було: грунт на півупругу та кривобока хата... Еге! А тепер такі хороми, що й мишва з них повтікала. Жмикрутством розжився... Да вже воно після батька росло — не скажу: кажуть, було десь примостилось за управителя у якоїсь панії, аж в Курській губернії, та з тією панією ото воно й жило на віру... а вона б то, бач, така була, що любила псів пасти... От воно як, Леську!.. Ми там не були й не знаємо; верзуть люде, а ми звичма за ними... Отам воно й розжилося на сяку-таку копійчину, та тоді на батьківщину. Зараз почало людям гроші в позику давати: проценти дерло гірше жидівських. Восени хліб дешевий скуповувало та навесні перепродувало, а потім і до земель добралося: у кого купить, кого обдурить, у кого за довг забере... Набив кишеню наш попович; тоді заходився строїтися. Та було щодня до мене; звісно, сусіда. Прийде отсе та говорить, говорить, і кінця йому немає; у мене б язик руба став, коли б стільки помолов, а йому байдуже... Молотить. Еге, цілий день, було, молотить, а віяти нічого, самий послід, чола ні зерна. Обстроївся, поїхав кудись там в Новозибків, побрався там і привіз сюди жінку: не вгадати, з яких вона, тільки по мові знати, що не з наших; туга у неї вимова, з притиском та розгониста, а на кінці по-гадючому сичить. Наші люде зараз те спостерегли, та й ну плескати: «Так воно й годиться, щоб сичала, на те ж він Гадючка, а вона Гадючиха»... Глумляться, значить, тільки й доброго у неї, що тілиста, наче годована, а проте ядушна така; перебіжить греблю — вже й сопе, наче ковальський міх!... Живуть собі вони та людей кривдять. Наділив їм бог дочку — Стеху, одиничка: тільки й свічі, тільки й воску було. Дівка хоч куди! Тепер вона на сімнадцятому літі... Отут-то й починається наш вузлик... Розумієш? Кажу ж тобі — дівка така, що от хоч би й на тебе, Леську! Хоч ти й підтоптаний, а побачив би її, так би й цмокнув. Правду я кажу, Максиме?

Максим замість відповіді тільки рота розкрив та показав два ряди білих-пребілих зубів, а Василь далі мовив:

— Краля намальована... Ну, стала вона ходить на вулицю, а наші хлопці — звісно, на те ж вони й хлопці — наче бджоли коло квітки, так вони коло Стехи! Так де тобі! Така принди, ні підступу до неї!.. Вона пиндючиться, а вони ще гірше липнуть... Таки не взяв її кат! Є на що дивитися, є з чого любуватися: чоло у неї і широке, і високе, та біле-пребіле, ніби з крейди виточене, а під ним брови!.. Коли б ти бачив, що то за брови! От

тобі хрест святий, що других таких я ще не бачив! Густі — наче льон, чорні — наче сажа, та так півободом, буцім п'явки, і обвились коло очей. Про очі нехай вже Максим розкаже: великі, круглі, сині, наче волошки в житі, та палкі; не дивляться вони, а так іскрами і сиплють на тебе. А вже уста — калина, та й годі. Та що й казати! Уся твар у тієї Стехи така, немов свіжою росою умита, та ще й роса на ній не присохла... Коса, шия, груди! Е, та що се я! Здурів... Наче та баба: згадала, що й вона колись дівувала, та й собі в танок. А проте, Леську, хоч і вмерти, так не брешу: дівка краля, на цілий наш повіт краса... Подивився б ти, як у неділю чи в свято вийде вона до церкви або на вулицю: плахта у неї червона, картаста, переходівська *, гарусом та шовками гаптована, запаски не відрізниш од неба!.. Знати, що дівка обросла розкошами. Та чом їй не розкошувати, не вбиратися! У батька всякого добра аж скрині тріщать: на одиничку нічого йому не жаль. Аби він до міста — вже без гостинця не вернеться: коли не плахту, так запаску нову привезе, коли не хустку шовкову, так оксамиту на корсетку. А вже того намиста доброго, тих гранатів — повнісінькі прискринки у Стехи. От як! Вже ж і Стеха добре тямить вагу батьківської кишені, тямить і власну вроду... Тим-то вона й принидиться, і губу копилить. Не без того, що й худоба батьківська вабить до Стехи парубків. Не скажу, що суще привабило і нашого Максима! А привабило було... От тут тобі й гак! Та тепер не моя річ; я доплив до берега, тепер твоя черга, Максиме! Бери весельце та перед Леськом ні в чому не таїсь, як на духу, по правді, по щирій усе йому виложи: як воно у вас почалося. Говори, наче на сповіді: чужих людей тут нема, а на Леськів жупан не вважай, душа у Леська проста... Наша, мужича... Говори, синку.

Максим трохи засоромився, спустив очі на долівку, далі мовив:

— Почалось воно з того, з чого і у всіх людей починається. Сподобалась вона мені, та бачу — не на мої плечі кожух; я й мовчу, не лицяюся до неї; отсе радніший би і не бачити її, а як прийде вечір, почую за воротьми, як Стеха виводить «купалися сірі гуси» — і не вдержу сам себе... Вийду, стану біля наших воріт, до неї не підходжу, тільки через дорогу дивлюся на неї... Бачу, як вона бридить багатиренками, і радію, а самому боязко до неї залицятися. Та отак з весни аж до другої торішньої Пречистої. А на пречисту дивлюся — сидить під воротьми Стеха, а біля неї з одного боку Галя Ковалівна і Олена Маслаківна, а з другого — Настя з Параскою Шпаківни, сестри. Чи йти, думаю собі, й мені за ворота, чи ні?

---

* Переходівка — село Ніжинського повіту, там добрі плахти тчуть.

Думаю, а мене туди так імпетом і пхає. Піду!.. З Параскою говоритиму, а на Стеху глядітиму. Лишень за ворота — аж тут юрба наших багатиренків, я й став!.. Притулився до бігуна та соняхи лузаю... Чую, Стеха до мене гукає:

— Максиме, чому до нас не йдеш? Йди до гурту!

Я мовчу, а Семен Крачок і каже:

— Йому з нами тісно,— себто про мене.

Я немов недочув, а в серці закипіло. Стеха знов:

— Іди-бо до нас, іди.

Здалося мені, що вона на глум мене кличе, і не тямлю, не розберу достотно.

Чую, знов Крачок:

— Не піде! У нього шапка нова та ще й зозуляста.

Я вже не витерпів більше, зараз туди! Став проти Параски та так глянув на Крачка, що той аж назад подавсь...

Стою я біля Параски, а Стеха як глянула мені прямісінько в вічі, я так немов до землі прикипів! Немов вона взяла та вийняла з мене мою душу до себе, а свою в мене вложила... Забув я і про пиху її, і про гордощі, та про все чисто забув; тільки й тямив, що я біля Стехи стою і що серце моє так листочком до неї і прилипло... Отож і почали ми женихатися. Почалася негодь, пішли дощі. Стеха не виходить. Як його, каже, в дощ! Справді — ніяково... Тож було цілісінький день і не бачимось. Мучусь я, та нічого не вдію... А на заговини в неділю йдемо з церкви, я догнав Стеху та нишком до неї:

— Вийди сьогодні хоч на часиночку.

— Добре,— каже: і таки не збрехала, вийшла.

— Стехо,— кажу я,— годі мені душу свою мордувати! Сили не маю більше терпіти... Коли ти мене вірно любиш, кажи: чи присилати старостів?..

— Се,— каже,— не в моїй волі, як батьки...

— А ти сама як?

— Я з їх волі не вийду...

— Так присилати?

— Тривай, я в матері спитаюся,— і з сим словом швидше в хату. А я прийшов та зараз і признався матері Насті. Вони мені на те і кажуть:

— Ой синку, синку, не спарувати голуба з сорокою... Коли б вона з тебе не насміялась... Знаю я їх... отаких дзиг. А проте, дай, боже, час добрий, я невістці рада, та яка з неї невістка вийде!.. Шпак сові не товариш, а з старостами пожди хоч до різдва, я трошки пильніш придивлюся та спостережу її, і тобі раду дам.

Я послухався... А в м'ясниці почав я примічати — ніби моя Стеха від мене кирпу верне... Я тоді улучив годину та й питаюся:

— Скажи, Стехо, по правді, по щирій: любиш ти мене чи ні?

Вона знов так глянула на мене, як тоді на пречисту, та й каже:

— Наче не бачиш, що питаєш...

Я знов не той став, знов наче у мене на душі тихий-претихий весняний теплий дощик пройшов, так легко стало, та знов про старостів: чи присилати?

— Нехай,— каже,— на осінь!

Від сього слова у мене аж в очах заблищало! Та нехай, кажу, хоч ще далі, аби я був певен, що ти не чия більш, як моя. Тим часом ото батько на першому тижні вирядили мене аж на Литву.

— Дільце там у нас було, треба б було самому, та жаль було старих кісток, так я замість себе його і вирядив,— перебив Василь,— ну, ну, говори далі, говори.

— Довго ото я не був дома, вернувся тільки в чистий четвер, а на «діянії» зустрів Стеху; така вона, як і була до мене, привітна. Тим часом бачу, в церкві у нас на криласі співає нова якась людина, по-панському убрана. Хто се? — питаю я людей. Кажуть: учитель... Бачте, без мене тут у нас на селі школу спорудили і вчителем приставили якогось Сову. Прислухаюся, співає він добре, густий такий голос у нього. І байдуже б, та на перший день великодня виходжу з наших воріт, щоб то до парубків іти на майдан, аж бачу: той вчитель ченчикує до Гадючки. І так наче мене що під серце кольнуло... Пішов я собі; усі дівчата на майдані, а Стехи нема... Знов мене вколола думка про того вчителя... Нема Стехи і на другий день, і на третій, не виходить вона і в дарну неділю... Нудь на мене напав такий, що і не сказати: ні до їжі, ні до роботи я, ні до чого... Тут би городити треба, а тут неначе в мене рук нема... Минуло ще тижнів зо два; стережу я, не встережу, щоб де саму Стеху здибати та розпитати... Нема! Та ото саме під Симона Зілота[4] не йшов до мене сон; цілісіньку ніч просидів я на горбку біля річки... Чого-чого тільки тоді не перебувало у мене в думках, а коло серця так пече, неначе хто приском його обгорнув. Отож дивлюся — аж і сонечко ясне на небі блакитному встало, рано-прерано воно встало та так жовтогарячою барвою усю річку поперек і облило... Став я йти до господи, треба було перейти через Гадюччин пастовень. Переліз я, тільки що вийшов з-за верболозу, дивлюся: попереду дівка йде. Серце моє чогось затьохкало; я швидше, догнав; дивлюся: Стеха!.. Сам собі не йму віри... Що се! Чи не манія?.. Свят, свят!..

— Стехо! Чи се ти, чи не ти? — і став проти неї, а вона як зарегочеться, та й каже:

— Не пізнав — геть же з стежки, не бачиш хіба, яка роса, черевики попсую...

Я й нестямивсь... Чую, що земля підо мною дрижить...

— Де се ти була, Стехо?! — ледві промовив я.

— А тобі яке діло? Сказано тобі: геть з стежки! Чому заступив дорогу...

— Стехо,— кажу я вдруге, а сам чую, що увесь я обомлів і з місця не стенусь... Дивлюсь на неї, наче вкопаний. Вона як блимне на мене, та:

— Не лупай очима, не твоя дівчина.

Сама тоді вбік, та навзаводи, а я наче окаменів. Було б кинутись дурному за нею та тут би її на пастовнику — отак-от...

Максим покрутив руками, а погляд його договорив останнє...

— Тоді б, певне, каторги не минув,— озвався Василь.

— Один тому час, тату!

Я бачив, як тяжко дише Максим, я зрозумів, що діялось з ним тоді на пастівнику... Я дав йому води.

— Справді,— мовив він, беручи воду,— в горлі пересохло. З тієї години Стеха для мене пропала. Тільки у мене й думки було про те, як би помститися мені. А потім того, як довідався, що вона до того вчителя прилипла, то вже й не сказати, не вимовити того, що було у мене на серці. Ех! Отож саме в клечану неділю вийшов я до церкви, аж тут і Стеха з батьком з своїх воріт. Я назад, до комори, вхопив ножниці ті, що овечок стрижемо, пхнув їх за пазуху та й пішов на вулицю. Сам не тямлю, як і прийшла мені в голову думка отаке вчинити. Довго ходив то по вулиці, то біля річки, то біля цвинтаря. Почали виходити з церкви. Зирк я, старий Гадючка поплентався з тим вчителем попереду, Стехи нема з ними. Трошки перегодом і вона вийшла. У мене аж в очах посиніло... І небо синє, і люде всі сині, і церква, і трава, і земля — усе синє. Постояв я, постояв — та вслід за Стехою, дігнав та в один крок ока ножницями чирк по косі. Так половина коси з стрічками і впала додолу... От воно і все! І кінець...

— Брешеш-бо, дитино! — озвався Василь.— Далеко ще до кінця, се ще й середина чи буде. Та нехай вже я за тебе докажу. Я собі з Настею нічого того не знаємо, помаленьку йдемо до господи, аж чуємо такий гвалт, бачимо таку сутанію, що і не приведи божа мати! Стеха аж виє, голосить за косою... Ну воно не диво, се хоч на кого! Сам посуди, Леську, така неслава на дівку. Еге! А батьки Стешині з наймичкою та з наймитом — ні за що, ні про що в нашій хаті вікна трощать... А народу того, народу! Усе село зібралося... Нарешті бачимо: і вчитель іде, і піп з попадею! Скоїлося таке, що й не сказати! Ще добре, що Максим догадався та в верболози забіг, а то б воно без убитого не обійшлося. З людей, правду сказати, ніхто не мішався. Стоять, слухають, дивляться, як Гадючки лютують, та й

годі! Не без того, що інший слово вставить, приложить глуму, але щоб хто руками заступився — ні-ні! Хоч би одна душа!

— Ну, що ж! Що сталося, то сталося! — озвався наш сусіда з другого боку, Мина Кавун,— ти його знаєш! Колись тобі дишло приганяв. Так він ото й озвався:

— Вже тут не ночувати серед вулиці... Та й про обід забули... Розходьмось, люде добрі, по господах!

— Тривайте, люде добрі,— вмішався вчитель,— так не можна розходитися: де староста?

— Староста на печі лежить, нездужає.

— Так нехай хто другий біжить до урядника, а тим часом треба найти Максима та зв'язати його, щоб не втік.

Отут вже й я озвався до того вчителя.

— Ви,— кажу до нього,— паниченьку, недавно в нашому селі, то не знаєте, що ми за люде: ми не з тих, що втікають, хоча знов і не з тих, що переймають. Будьте собі безпечні, кому треба буде Максима, тому не треба буде його шукати, сам дістанеться.

А Мина і собі додав:

— За що б то парубка в'язати? Він душогубства не заподіяв, і не вкрав нічого, і під стріхою з головешкою не стояв. А що погано вдіяв — стане в одвіті перед ким треба... На те суд є!.. Бач, який швидкий!.. Зараз йому в'язати!..

Сяк да так та й укоськався наш учитель. А потроху і всі люде порозходилися. Стихло трохи, тільки і всього, що Стеха голосить та вікна наші зяють!.. Вже я й не обідав, а пішов швидше у верболози; я вгадав, що Максим ніде більше, як там. Бачу, лежить він на траві, а пропасниця так його б'є, що сердега аж підскакує. Я до нього:

— Вставай, іди до хати!

А він мовчить та очима тільки лупає. Підвів я його під плечі, привів у клуню та на засторонок на свіже сіно. Настя принесла ряденце, кожух, ми його вкрили... Насилу вже підвечір трохи очуняв... Я тоді й кажу до нього:

— А що воно з цього з усього буде, Максиме?

— Не тямлю, тату!

— Наробив шкоди, треба якось полагодити. Ось я що надумався з Настею: піду до отця Луки та з ним до Гадючки сватати Стеху, нехай отець Лука зв'яже вам руки, то очіпок усе укриє.

Мій Максим як скочить...

— Тату, швидше на шибеницю, ніж під вінець з нею... Кохав я її, любив я її, боже, як любив, а тепер вона мені така осоружна, що я й сказати не вмію...

— Отакої! — кажу я.— Так як же воно буде?

— Як бог та добрі люде скажуть, так і буде, а в парі з нею не стану.

Я й замовк; таки бачу, що хлоп'я несамовите, думаю: не слід його дратувати. Взяв шапку та до отця Луки.

— Вже,— кажу до нього,— як собі хочете, батюшко, а зведіть кінці докупи.

— Треба,— каже,— на мирову.

— Та нізачим же я й прийшов до вас. Сам я до нього не відважуся йти: ще заведеться битися; цур йому! А при вас не посміє. Так от я умисне за сим: ходім, поможіть, нехай по-християнськи... А вже мій могорич... Я радніший би,— кажу,— щоб Максим з нею побрався, так же затявся: хоч на шибеницю, каже, а не візьму її.

— Та про се,— каже отець Лука,— годі й балакати, вона заручена за вчителя...

У мене аж на серці полегшало; значить, тепер нічого Максима неволити.

Прийшли ми з отцем Лукою: сидить Гадючка наш, наче хмара громова; взяв благословеніе у отця Луки, а на мене й не глянув. У хаті більш нікого і не видно, тільки ми втрьох. Отець Лука прямо й почав... Куди тобі! Гадючка аж плюється та сичить:

— Яка тут мирова! Тут слідство треба! Тут Сибіром пахне...

А я йому на те, знаєш, так любенько, бо, думаю, нащо його вражати? Хіба він не батько, хіба не болить йому серце за доню? Так от думаю та й кажу:

— Сибір та далеко — нехай їй хрін, а ми, може, якось і без неї упораємось. Ось ну, Сергію, спини на час батьківське серце та розкинь розумом... Воно ліпше буде...

А отець Лука зараз йому додав щось з святої Євангелії... Нічого не бере Гадючка, одно мені:

— На Сибір його! Він душогуб, він мою дочку вбив!

— Годі,— кажу я,— ось угамуйтесь трохи: буде жива, здорова ваша Стеха, вдвоє більша коса виросте...

— А сором?

— Минеться... Вже ж от ви й мені ні за що — ні про що якого сорому наробили: у мене зроду вікна не биті, а ви що вдіяли?

Так я кажу і помічаю, що Гадючка мій м'якшає, а тут і отець Лука піддає: «Блаженні миротворці...»

— Ну,— каже нарешті Гадючка,— уважаючи на бога та на отця Луку, я готов пристати ось на що: нехай Василь, себто я, виложить готовими тисячу рублів на квит, а як ні, то й ні.

Я роззявив рота тільки! Зумився, що таку силу грошей він заправив... Аж тут і вчитель у хату. Сей як почув, чого ми прийшли, зараз підняв угору уші.

— Як се можна,— каже,— за таке діло та тисячу! Коли не дві тисячі, то і балакати годі!

А бий тебе, сило нечиста, думаю собі, отсей учистив! Прямо до гапликів! Де мені постачити таку торбу грошви! Дві тисячі! Га! Чуєш, Леську! Дві тисячі! Гм! Де ж я їх запобіжу! Нехай я обидва плуги збуду, що ж! Дадуть шість сотень, нехай вісім, у мене волики добрячі!.. А останні де? Землю б то продавати?

— Ні,— кажу я,— не по мені такі гроші великі...

— Великі,— каже вчитель,— та й шкода не мала.

— Що й казати, шкода велика, та з-під очіпка не буде знати...

— То-то, що до очіпка ще далека річ!

— Тиждень,— промовив отець Лука.

— Не вгадали,— відповів він,— правда, була умова, але ж я посватав дівку з косою, а де та коса? Коса всьому краса... Нема, так от і нехай мені дадуть на дотоку дві тисячі рублів, а ні — без коси не візьму; та й хто її без коси візьме...

— Паниченьку,— кажу я,— дівка з того не переміниться — чи з косою, чи ні — все однаковісінько: житимете не з косою, а з душею. А коли вже від сієї шкоди стала шкода й Стешиній душі, так того не полагодите ні двома тисячами, ні двадцятьма... Все однаково буде.

— Однако, та не однако,— одказує він,— се такий сором, що хоч з села тікай...

— А чи з тих грошей він поменшає?

— Буде у мене в кишені дві тисячі, я школу по боку; візьму Стеху та переберемося де на великий шлях, заїзний двір заведемо...

Так і не зійшлися ні на чому. Я побіг в Ніжин до адвоката. Сей порадив не миритися. «На Сибір,— каже,— за таке не засилають, а острогу і Максим не мине, і Попович покоштує за те, що вікна побив».

А я все-таки думаю: ліпше на мирову; як ти, Леську? Та грошва велика! Не спроможуся!..

— Я, тату, піду в найми, зароблю,— озвався Максим.

— Дурна голово! Віку твого не стане! Подумай сам: дві тисячі... На одну можна пристати, а на дві — снаги, мабуть, не стане! Але й острог! Ой-ой! Тьфу! Ізбави, боже, всякого хрещеного... Коли б не той вчитель!.. Гадючка б пішов і на п'ять сотень. Ну от тобі і все... Давай тепер раду і пораду.

Як зумів, так і порадив я.

Поїхали вони, а за тиждень знов прибігає Василь.

— Чого ти знов, Василю? — питаюся.

— Подякувати тобі, на чотирі сотні пристав учитель... Зараз після Петра [6] й вінчатиметься він з Стехою. Спасибі тобі, Леську!

1887

Переходівка, Ніжин[ського] повіту

У «ТІСНОЇ БАБИ»

На другий день Водохреща, саме, значить, на Івана Хрестителя [2], сиджу я собі самотою на хуторі; і так мені, самотньому, і сумно, і нудно, і журливо, і не сказати як! Ума не приберу, ради собі не дам, що робити! Ні до чого руки не здіймаються, наче я охляв! Хоч би вмів стріляти, то б скинув рушницю на плечі, хортів на смик та на полювання: чи вбив би якого дурного зайця, чи ні, а нудьгу, може б, і розвіяв по снігу; так наче на те ж страшно мені і доторкнутися до рушниці. Пішов би так собі повештатись по надвір'ю, так хуга ж така курить, що й світу божого не видно... Ану, думаю собі, кликну Опанаса та з ним в юрдон. Зазирнув до пекарні, аж Опанас на припічку хропе; шкода куйовдити чоловіка, нехай спочине... Сів я собі під вікном, тарабаню пучками по шибці, а на душі густим очеретом так і встають споминки колишнього: господи, вже мій вік за водою втік, прожив я його!... Ба! Коли б то прожив, а то проблукав по всіх усюдах і ніде не залишив сліду; хоч би тобі на макове зерно що зробив з того, що замолоду мізкував, чого сподівався? Анічогісінько!.. Тим-то журба, злигавшись з нудьгою, і напосілись тепер і гноблять мене, їздять обидві по мені верхи. Що б було мені хоч Опанаса послухатись та літ тому двадцять назад побратися з ким: досі які б у мене діти були! Онуків би тішив, а то! Нудьгу тішу-годую, журбу сповиваю, сум колишу та — бог зна — колишні случаї в своїй душі перебираю!

Тяжко!..

Годі. Сиджу і нічогісінько не жду... Тільки тепер і мого, що сльоза за сльозою плине... Та що з того?! Не виплачеш сльозами долі-волі — се я добре тямлю, одначе не маю волі спинити сльозу, нехай плине.

Сумую, сумую... Хоч би яку людину бог приніс, розважила б. Думаю так, а згодя чую — сані на дворі риплять, до рундучка під'їхали і стали; бачу: хтось двоє з саней злізло, іде в сіни.

«Еге,— думаю,— се попи з кропилом, от і добре, може, «словеси утвержденные» розважать, душа почує «благословение» і «воспряне».

Чую: гомонять у сінях.

— Коли б же нам отут не заблудить; я зроду вперше тут, а дверей аж троє, от ти і вгадуй, в які! Кажи, Трохиме, в які?

— Тривай з дверима, не втечуть; треба спершу обтруситься, хата не льодовня, не годиться снігу наносити! Ось ну, Петре, ти мене, а я тебе...

«Ні, се не попи,— думаю я собі,— хто ж би се?»

Прислухаюсь: голос наче і по знаку, та не вгадаю.

— Добрий вечір вам в хату! З Новим роком! З Хрестителем! Чи пізнаєте, Якове?

Глянув я:

— Ба, ба! Ще б не пізнати. Трохим Шморгун та Петро Моргун?

— Вони самі!

— Живі, здорові ваші голови! Чи вас хвищею сюди занесло, чи тихим духом прикотило?

Кажу отсе, а сам думаю: «Змилувався господь наді мною, послав людей розважити мене, самотнього». І такий я радий!..

— Сідайте ж, люде добрі! Сідайте! Отут, біля грубки або хоч на лежанці, тепліше буде. Сідайте, голуб'ята! Грійтесь, певно, перемерзли.

— Таки не без того: мороз-то не геть великий, так же вітер такий гострий, так наче ножем ріже, поза шкурою проймає. Та ще й зверху наче з рукава сипле, аж коні стають; вже на що моя мишаста, хоч би й під єнерала, а й вона, бідолашна, біжить, біжить та тиць — і стане...

— Забивна путь, що й казати,— додає Петро услід Трохиму,— замети навергало такі, що інде врівень зі стріхою...

Сіли, нагрілись, балакаємо потроху, се та те...

— Виходить,— кажу я,— Трохиме, що й у вас на селі негаразд стає, не з медом?

— Який же там гаразд! Про гаразд нам вже й не сниться, хоч би спокій кублився, а то таке завелося, таке, що й не вимовити.

— Таки так,— вставляє і Петро своє слово,— і де се таке видано, де таке чувано, як у нас сталося! Син батька в острог засадив.

— Та ще за що засадив! — мовив Трохим.— Нехай би вже за душогубство, чи за крадіжку, чи за яке інше злочинство, а то суще сказати — так як я тобі господи! Глум і сором і промовити: з зажерливості, за гроші... А вже ж ті кляті гроші, якого тільки лиха вони не коять!.. Дожилися! Бий його сила небесна! У батька син з рота рве! Отаке! — Трохим зціпив зуби і трохи помовчав, потім і каже: — І що б воно було, коли б на світі грошей не було?

— Певно, що, може б, злиднів не було і сліз людських поменшало б,— відповів Петро.

— Коли б моя сила та воля,— мовив Трохим,— я б зараз усі гроші, які є на світі,— геть, побоку! А натомість — міньбу: ти мені — сіль, я тобі — хліба, от як! Тоді б ніхто нікому не заздрив!

— Ні, Трохиме,— каже Петро,— як на мою думку, так не в самих грошах уся сила: що гроші, то гроші, а що таки і людська вдача; забісовані люде стали, все йому мало свого,

за щелепами своє не поміститься, а до чужого куска квапиться... А тут ще й гаспидські брехунці розплодилися.

— Еге ж! Воно й є, і брехунці додають, і ніхто, як брехунець, і нас під таку хвищу випер. Ми до тебе, Якове, від цілої громади, як до батька, дай раду і пораду: брехунець нас знеслює, вигадав гратись у «тісної баби», та таке витворяє — хоч ляж та й плач. Першим словом повідай нам, Якове, хто вигадав брехунців? — питається у мене Трохим.

— Себто адвокатів? Вони по закону.

— Се ми й самі тямимо, що адвокатів прописано по закону, та то інша річ: адвокати — ті, що з срібними вінчиками біля серця, вони при суді, а брехунці по селах людей баламутять та обдурюють... Хіба се по закону? Я чоловік і не письменний, а міркую собі, що брехунці не по закону, нащо вони? Жили ми без них, і гаразд було. На бісового батька вони нам? У нас і без них є кому брехати: Варка Тирлиха та Маруся Рокитна як порозсупонюють свої ханьки, так за день не переслухаєш їх брехень. Ти, Якове, навчи нас: чи можна нам без брехунця?

— На се людям добра воля, примусу жодного ні від кого нема,— відповів я.

— От бач, Петре, бач! Хіба не на моє виходить, а ти не йняв віри. Ну, добре! А нічого нам не буде за те, як ми свого брехунця на копильчаках та в замет за село? — питається Трохим, пильно вставивши на мене свої палкі очі.

— Себто як? Силоміць, чи що? — питаю я.

— Ні, ні! Нащо силоміць! Се б то ми й самі зумили, не велика мудрація, а ми бажаємо по закону, по-людськи, любенько спекатись його. От ти й порадь нас.

— Гм! Се неабияка річ! — кажу я.— Та тривайте лишень, я гаразд не розберу, чого вам треба? Про якого се ви брехунця? Що він вам таке заподіяв?

— Таки ти, Трохиме,— мовив Петро,— трохи попереду возу взабіг; ти б узяв та все по порядку, щоб воно було, мов на долоні.

— А вже ж не як, я й сам так думав, а ти взяв та й перебив, ось мовчи ти, а я казатиму. Бач, Якове, ось воно як сталося: узяв вражий син та й обідрав батька, геть-чисто обідрав, наче оббілував, тоді в острог його, та ще й каже: «Закон постановив». А стовма б тебе серед шляху поставило! Сам занівечив батька, а на закон звертає...

— Так хто ж се такий, скажи, Трохиме? — питаюсь я в нього.

— Вже ж ніхто, як отой Дмитро Пухлина.

— Не сам він, а брехунець,— знов перебив Трохима Петро.

— Вже ж не сам, та ти, Петре, будь ласкав, не перебивай, а то ми ніколи до берега не пристанемо. Ти мовчи, Петре,

нехай Яків слухає, а я почну від самого краю... Жили ми, Якове, без брехунця, а бог, хто його зна за що, взяв та й наслав на наше село оту сарану, брехунця. Ми таки самі й вигодували його на свої голови! Се я про Василя Рудого... Ти його знаєш? Ні! І ліпше... Нехай його бог святий не знає. Слухай же, як ми розжилися на того Рудого. Паламарював у нас Лука Шестопал, навряд, чи зазнаєш ти його, давно його кістки тліють. Ат собі чоловічок був, нехай вже царствує: ні до чобота на закаблук, ні до черевика на рант, а проте — своє діло правив: коли треба подзвонить, свічки посвітить, потушить, кадило розідме й подасть, зривався часом і поспівати на криласі, так дяк йому не давав, бач, він голосом не вийшов, а наш дяк пречудесно співав! Було, як візьме горою «Иже херувими» та спустить «попечение», так хоч би ти й не хотів, а зітхнеш і поклона вдариш. І голос же в нього був! Неначе срібний дзвін, а в Луки вже ні, не наділив його бог! Лука було й рад би, так не виходить у нього: як заскиглить — так тебе наче серпом по серцю. От зовсім наче цапеня на загаті... Хтось-то взяв та й підкинув до паламаревої хати нехрещену дитину. Лука бездітним був. Ми-то, бач, і догадувалися, чий то гріх, та... не наше діло! Яка б не була мати, а нелегко їй свою кров з-під серця та до чужого причілка. Наші баби почали, було, пащекувати, так я визвірився на них.

— Цитьте,— кажу,— вам яке діло? Дивіться за своїми приполами, а до чужого проса не квапте носа, зась!

Вони, спасибіг їм, чи злякались мене, чи так послухалися, замовкли, не цокотіли... Узяв Шестопал ту дитину, у віру ввів, Василем охрестив, думає: яке ж йому прозвище? Нехай, каже, Рудим росте. Справді, воно таке руде, наче на цибулі лушпиння. Росте те байстря — ніврокуйому. Лука його дзвонити привчає, в одного дзвона навчив, псалтир йому проказав: вже воно починало ходити по покійниках читати; може б, Лука був і вивів його на яку добру путь, так же смерть не дала: зимою Лука жінку поховав, а на осені й сам переставився. А те паламарча, чи хто воно вже — бог його знає, лишилося, немов верства на шляху: без роду, без племені, без захистку, без пристанища, та ще ніде й не приписане; наче на гріх — узяв отець Харлампій та й забувся його в метрику завести. Що нам з ним чинити? Куди його привернути?.. Я до отця Харлампія:

— Візьміть хлопця!

А він мені:

— Бога бійся, чоловіче! У мене й своя з'їжа на дев'ять ротів, снаги моєї не стає, а ти ще чужого тичеш.

Я до того, до другого.

— Беріть хлопця.

Ніхто не хоче, усі цураються, усі в одно!

— У мене злидні, та воно й у метрику не заведене, ще в яку халепу вскочиш.

Морока мені. Ну, думаю, вже ж не гинути йому під тином, і в нього душа не з ремінця, треба десь приткнути його.

— Коли,— кажу,— на те пішло, нехай у мене зимує, хліба не переїсть, а навесні — ми його за підпасича до громадських свиней.

Так і вчинили. Отець Харлампій трошки змагався.

— Воно,— каже,— читати вміє, а ви його на свинопаса.

Люде на те йому і кажуть:

— Одно одному не пошкодить! Он у Буханівці громадський пастух влітку товар пасе, а взимку дітвору учить. Нехай же і в нас хоч трошки на те походитиме... Ще коли б воно хазяйська дитина була, а то нажироване... Нехай пасе.

Нехай і нехай.

Пасе Рудий перістих.

На друге літо ми його з підпасича та на пастуха, і гаразд би. Отже ні! Почали люде ремствувати.

Таке, кажуть, воно забісоване — себто Рудий — не вважає на те, чи порісна яка свиня, чи ні, а коли що не по його, так і глезне, чим попаде. Я покликав Рудого, любенько напучую його.

— Треба,— кажу,— Василю, і зі скотиною по-людськи, по-хазяйськи: воно хоч і свиня, а від бога, треба чужу худібчину шанувати.

Він вирячив на мене баньки, так зневажно щось белькоче, а очі йому аж світяться, наче серед ночі у вовка. Правду сказано, рижий — чоловік хижий.

Перебули літо. Перезимувало воно, тіла набралося; то було таке миршаве, а то щоки йому як не репнуть.

Напровесні взяло воно та й згедзкалось.

— Не хочу,— каже,— свиней пасти, піду іншого хліба шукати. Давайте мені пачпорту.

— Іди,— кажемо ми,— хоч світ за очі, а пачпорту тобі у нас нема, бо ти не приписане.

Воно таке в'їдливе, сичеться:

— Чому нема? Хіба я не людина?

— Людина, та не нашого звання.

— А якого ж я звання? — гарикається воно.

— Святий тебе знає, може, й ніякого.

— Де ж мені пачпорта добути? Я хочу на Дін, у Таврію.

Ми йому як доброму раємо:

— Попитайся у благочинного, може, він дасть або вкаже, де тобі об'явитися треба. Куди тебе припишуть, там тобі і пачпорт буде.

Воно й повіялося з нашого села.

Чуємо з другого повіту: прийняв його до себе Микита Білогруд. Сей Білогруд був колись у Манастирищі за писаря, а потім головою, та щось таке пошахрував — його й скинули. Він тоді, куди діватись, взяв і записався на брехунця. Робота, бач, не важка; сказано — брехати не ціпом махати, а зиск з неї великий. Розжився на всю губу, багатирем став, земель силу силущу надбав. Не скажу, з якої речі він прийняв до себе Рудого, ще й до школи віддав.

Два роки ходило воно і вийшло таке письменне та друковане, що ну! Білогруд за якийсь там час і каже до нього:

— З тебе, небоже, такий робітник, як за шага свічка, тебе й на хліб ніхто не візьме, ні до плуга ти, ні до ціпа не призвичаєний, а от я спостеріг твою вдачу і знайшов якраз на твій копил роботу: візьмися до неї — хліб матимеш і чоловіком будеш. Я тебе законам навчу, і до всяких крючків привчу, і на адвоката виправлю.

Воно й понялося; так воно за писаря правило та шахрайства і крючечки робило, доки позаторік Білогруд не прогнав його, та ще, кажуть, і межи плечі напхав...

Тоді воно, капосне, до нас на село та й об'явилося брехунцем: у Білогруда, значить, набралося науки брехати.

Жидова зараз з суміжних сіл обіруч до нього. Почало воно і в мирового ставати, і патенту собі виправило на брехунця. Нам про те байдуже і досі б було байдуже, коли б воно по-людськи жило та не скоїло такого лиха з Пухлиною.

— Чув, Якове, з Пухлиною, яка пригода трапилась? — спитався у мене Трохим.

— Щось не доводилося,— мовив я.

— Отсе так! — сплеснув Трохим руками, дивуючись.— Де ж ти живеш? Наче не в нашому царстві, не в нашому государстві?

— Я, Трохиме, живу ченцем у мирі та душу спасаю.

— І ченцеві не гріх дбати про людей. Нічим, як людьми, і в гріх ввійдеш, людьми і душу спасеш! Слухай же знов. Пухлина Іван наш-таки козак був. От вже чоловік був! І не сказати! Нехай його душа з святими преподобиться! Ніхто проти нього нічого лихого й на мізинну пучку не покаже: добрий та тихий такий, хоч в ухо його вбгай. Ніхто зроду-віку не чув, щоб Іван Пухлина кого покривдив або про кого яке ледаче слово вимовив. А що за трудівник був! З ранку до ночі на ногах, не присідає. Потом та мозолями надбав собі і лугу, і поля, і левад, і лісів. Еге! Надбав, та не спожив. За свою добрість довелось гірш, ніж під лісою ноги простягти... От вже святу правду сказано: «Будь гірким — сплюють, будь солодким — злижуть». Не вгодиш на людей. Занівечили людину ні за понюх табаки. Та ще хто занівечив? Син! Рідна дитина.

— Не сам же син — брехунець...— перебив Петро.

— Ну-бо, Петре, вгамуйся! От не гадав, що ти такий марудний. Кажу тобі — не перебивай! А ти — буцім не до тебе: ніби й не чуєш, наче умисне! Вже ж я й сам тямлю, до чого річ веду. Будь ласкав, зашморгни язик, доки я мовитиму, а замовкну — тоді й розсупониш. У Пухлини був син, Дмитро: одно воно тільки й було; молодим і побрався Пухлина, а тільки й свічки, і воску, що Дмитро... Та й з того, у кого, кажуть, синів сім, то й доля всім, а в кого оден, та й той не ладен... Отак і в Пухлини. Віддав Іван Дмитра до школи, тут-таки до нашої, до Іваницької. Взялася дитина до науки, та так цупко взялася, що шпектор і напосівся на Івана: «Давай та й давай сина до повітової школи, світу навчиться, в люде вийде». Послухався Іван. Дмитро й тут береться, прямо наче навзаводи: панські діти геть задніх пасуть, а Пухлиненко на сам перед; паненята до нього листочком липнуть, таке воно — все знає. Скінчило воно і повітову школу, аж чотири роки там вчилось. «А куди ж його тепер,— думає Іван,— від ріллі воно вже одірвалося, треба йому до більшої стежки». Шпектор знов йому рає:

— Вези до губернії, нехай учиться, в нього голова неабияка...

— Коли б воно не спаніло там? — каже Іван.

— Ні, чим є, тим і буде,— батькове серце й пойняло віри.

І в губернії вчився Дмитро чотири роки. Чому воно там вчилося, якої премудрості набиралося — про те не скажу. Щожнив приїздило воно до батька: такий огрядний, та чепурний, та моторний парубіка, наче вилитий, наче намальований; тільки й шкоди, що паненям визирало, зовсім не нашим духом тхне, з людей часом кепкує, проти батька губу копилить.

Батько того не помічає, не надивиться, не нарадіє. Нам збоку видно, що Дмитрик верхи їздить на батькові, а батькові те й невдогад... Навесні Іван овдовів, а на літо приїхав Дмитрик та вже й зазимував у батька. Значить — зовсім вивчився. Старий почав був налягати, щоб воно ще йшло до науки до Києва, так де тобі?

— Не хочу, не піду, буде з мене.

І не пішло! Таке забісоване, нічого з ним батько й не вдіяв, звісно, парубіка двадцяти двох літ — на налигач не візьмеш. Справив собі з батьківської кишені рушницю, хортів, живе у батька, готове їсть, п'є, байдики б'є, вередує та полює. Коли б на мене, Якове, я б його, знаєш, як поповередував! Не подивився б я йому в зуби, чи вони у нього письменні, а першим ділом: «чті отця твого», а не кепкуй; ні — то геть з очей! Не хоче! Я б його на черезсідельник та до сохи. А Пухлина

панькається з ним, потурає. Кажу ж тобі: хисткий чоловік був, земля йому пером! Куди хили, туди він і гнеться, наче той шелюг, а воно так не можна. Хилку лозину і снігир зігне.

Слухай же: злигався Дмитрик з отим брехунцем Рудим, з ранку до глухої ночі у Рудого, поїть його, кормить, не дихає без нього, наче його хто пришив до Рудого. Я не витерпів, таки і кажу якось Іванові:

— Чи таки Дмитро пара Рудому? Він чесного батька син, а то безбатченко, та ще й брехунець. Стережись, Іване, щоб часом не обув Рудий Дмитра у пришви.

На моє воно й вийшло: тільки пришви на Іванів копил прийшлися.

Гуляв Дмитро, гуляв, гасав з міста та до міста, так років з два, нагасався та до батька:

— Годі мені, тату, бурлакувати, женитимусь!

— Час добрий, синку! Женися.

— Шукайте, тату, пари.

— І вже, шкода, сину! Нехай саме серце знайде пару, а на мене не вповай.

— Коли так, тату, так я вже собі знайшов.

— Кого се?

— Варку Ходотиху.

— Кожум'ячишину вдову?

— Еге, знаєте її?

— Не бачив, яка вона, а чув про неї. Хто ж се тобі пораяв?

— Василь Рудий.

— Гарний сват... Що ж, твоя воля, тільки пам'ятай, що в удови — два норови.

Та й більш нічого йому.

А сказати тобі, Якове, та Варка Ходотиха — молодиця, не взяв її кат, з себе чепурна, огрядна, чистючка така, наче вона не міщанка, а яка велика пані, бездітна і грошовита. Грошей ще від батька принесла вона повен припіл, і чоловік добру торбу лишив. Чом їй не розкошувати! А тут жіноча муха залізла в ухо! Заміж, мовляв, притьмом! Убралася в червоний очіпок. Підвернувся молодий та моторний жевжик — вона й припасувала лутку до дверей!.. Проворна баба! Трохи ніяково, що літ на десять вона переспіла Дмитрика, та йому до того байдуже! Аби гроші йому та розкоші! До грошей він — і не сказати який ласий! Старий Пухлина і остерігав-таки сина, казав йому: «Дивись, щоб жінчині гроші випадком не випали; не забувай, що з великих хором і миші втікають!»

Не послухався! То б то не Дмитрик був, щоб послухався батька!..

На самого Михайла [2] і весілля призначили.

Напозичав Іван грошей на те весілля: у кого сотню, у кого й дві! Вже ж, бач, не як: щоб гучно погуляти і молодих бучно зустріти! Звісно, один тому час.

Поїхав Іван на весілля; приїздить до молодої ще зранку. Сидять, балакають; от-от би вже й до церкви рушати, а молода не починає вбиратися. Помічає Іван, що у неї наче під язиком горошина мулить; знати, що молода хоче щось говорити, та не відважиться! Він і каже до неї:

— Чи не час би, дитино, збиратися тобі.

А вона йому на те:

— Час-то час, та я маю щось вам казати.

— Кажи, дитино!

— Не тямлю і як його: язик руба стає, не відважуся, нехай Дмитро скаже,— та з сим словом — брись з хати, а той вертопрах тоді й каже-говорить:

— Хтось нам недобрий, тату, дорогу перейшов: Варка згедзкалася: «Не стану,— каже,— під вінець, доки твій батько не дасть тобі уступної на всю худобу». Я вже чого їй не казав, як не усовіщував, не йметься, своє править.

— Та й годі? — питається Іван.

А воно прикинулося святим та божим.

— Мало хіба сього? — каже.

— Тільки б і лиха, синку! Се така пригода, що від неї світ в голові не замакітриться! Я хоч зараз готов; що моє, то не чиє, як твоє. Мого віку й на гони вже чи є, з собою на той світ не понесу. Зови кого там тямущого, нехай ригують уступну.

— До нотаріуса треба.

— Ходім.

Ідуть, а Дмитро й слебезує — таке воно лукаве!

— Ви, тату, тільки на землі, а грунт і левада нехай за вами.

— Про мене! Я на все згоден, як собі хочете.

— Я, тату, нічого не хочу, се все вона коїть, звісно, перед вінцем вередує, треба потурати, доки руки не зв'язані. Отака лукава душа!

Як лукавнує, а Іванові й невтямки, який куций воду каламутить... Йме він віри! А воно, бач, ніхто й наустив Варку, ніхто й постругнив її, як не Дмитрик за приводом Рудого.

Кинувся нотаріус писати: овва! Не можна, заковика, та ще й неабияка! У плані на землю перекручено: у Івана батько був Іпат, а вийшов Ігнат; треба, значить, у саму палату, аж у губернію, щоб там знов обернули Ігната в Іпата. Отаке!

Дмитро тоді в сльози:

— Пропала ж моя голова! Сорому за цілий вік не обберуся! Люде очі висміють мені, просвітку мені не буде! Стидовище таке, що хоч з мосту та в воду!

Рюмсає та голосить, а нотаріус і рає.

— Доки,— каже,— палата розв'яже нам вузлик, можна лиху зарадити, можна порятувати справу векселями.

Іван і на те здався, така вже в нього воскова вдача була — аби до духу, так і тане.

Взяли та й написали векселі від Івана на сина.

Написали і гаразд! Весілля справили як слід.

Живуть молоді на місті, розкошують, рутяться, врядигоди і до батька навідуються, а батькові у них якось мулько... Звісно — чужа хата гірше ката. А приїдуть вони до нього — він, господи, який їм радий! Примів би, душу з себе вийняв та їм віддав.

Після Водохреща прийшло з межової палати, що нехай на плані стоїть не Ігнат, а Іпат. Зараз уступну і спорудили. Що ж би Іванові догадатись та векселі назад забрати. Де йому! Воно й те правда: як його зневіритись в рідну дитину? Тяжко! Еге! А воно саме отут зайнялося... Сказано не кидай іскри в попелі — сама згорить і село спалить. Вийшло таке, що і в світі не чувано й не видано. Ох, ох!

Навесні перед Благовіщенням [3] гомонять у нас на селі:

— Варка показала приймакові двері!

Ось тобі й на! Думаємо: ненадовго свинота залізла до чужого болота! Пухлина вболіває за сином, сумує, Варку ганить.

— Не вміла,— каже,— моєї дитини шанувати! Та дарма! Я його до себе, може, хоче господарювати, а я собі в просо на піч.

Ще й шуткує! Не чув старий, яка гадина крадькома лізе до його господи...

На Великдень — нова чутка: Дмитро сплюндрував батьківщину, попродав усі землі, а сам п'є-гуляє з офіцерами. А тоді саме гусари прийшли на постой.

Іван віри не йме.

— Нехай,— каже,— після провід поїду, сам довідаюсь.

Поки він поїхав, аж у середу по проводах чуємо щось з дзвоником торохтить прямо до Пухлини в двір; бачу я: судовий пристав, я туди, цікаво... Чую: щоб ти думав? Зроду-віку не вгадаєш! Привіз пристав Іванові оповістку, щоб ставав на суд: син і невістка позивають, чому не виплачує їм своїх векселів... Бач! От як виплили ті векселі, наче олива на воді... Вони усі були на Дмитра, а він узяв та один на жінку пережирував.

Іван і каже тоді:

— Тут щось непевне: або вони показилися, або світу преставлення не за горами вже. Які їм гроші? Коли я їх брав? Се так! Славно, батька в суд! Та за що? Які то векселі? Вони, простіть на слові,— тьфу! Вони замість уступної, уступну виправили — векселям квит!

— Се вже не моє діло,— каже пристав,— моє діло доручити вам отсі оповістки, щоб на суд ставали.

— А як не стану? — питає Іван.

— Поставте за себе адвоката.

— А як і сього я не схочу?

— І так присудять...

— Платить?

— Авжеж.

— Гм! А як не схочу? Я ж на те батько?

— Про се не скажу: порадьтеся з яким адвокатом, може, він відбрешеться.

Пухлина взяв ті оповістки, заскреготав зубами та до Рудого.

А Рудий як виложив йому, що воно отї векселі і до чого вони ведуть, в Івана наче серце одірвалося.

— Буцім хто,— казав він потім мені,— узяв моє серце та в розтоплену живицю вложив.

Сидить він біля столу, а сльози йому кап-кап!.. Старі сльози, Якове, крий боже, які пекучі. Сидів, сидів, далі зненацька як демене кулаком об стіл, як гуконе не своїм гласом:

— На Сибір, на шибеницю піду, а свого не попущу! Ні! Щоб моя кров та з мене знущалася, щоб мій син та мене з моєї хати випер! Нівовік не попущу! Я його, де зустріну, задушу, щелепи йому надвоє роздеру, сокирою голову зітну! Суди мене бог та цар!

Отак розлютився! Звіром став чоловік, аж труситься, а очі — аж горять... Рудий те бачить та лиса вдає, заспокоює, вболіває.

— Втихомиртесь,— каже,— до Сибіру далеко, обійдемось і без сокири, перо гостріше сокири і ліпше ріже.

Ох, боже мій, Якове, різачка була б попорізала його, вражого сина!

— Ми,— каже Рудий до Пухлини,— без хустки носа втремо.

Та й наустив старого повидавати векселі на віру. Він каже:

— Проти вас три тисячі, а проти нього тридцять; от йому і буде дуля під ніс. У мене є такі людці, що на них — як на скелю.

Пухлині наче світ хто заслонив. Положився на Рудого, а він його й підвів під монастир.

Наробили вони векселів.

Скоро прочули про се ті люде, що давали Іванові в позичку гроші на весілля, і ті зараз до нього:

— А як же з нами? Ми готовиком давали, плати! Се така річ: умів брати, умій вертати.

Іван і каже їм:

— Нічим вертати: або цінуйте мою леваду, або ждіть, доки сам продам.

Люде на те до нього:

— Ми не жиди, щоб цінувати добро свого чоловіка. Підождемо.

Люде по-людськи, а Рудий потай Пухлини з тими векселями, що наригували проти Дмитрика, у суд. Суд таке діло — плати.

— Нічим!

— Коли нічим — цінувати.

Пішла сутанія.

Звелів суд Рудому обписати і поцінувати усе Іванове добро, а самого Івана... Боженьку наш милий! Господи наш любий!.. Кажуть:

— Ти навмисне об'явився банкротом! Іди ж в острог!

Він сюди-туди, кинувся на Рудого з колодачем... Рудий вбік, а його під плечі та в острог!

Повезли!.. Господи!.. Аж млосно, як згадаю!

Цінують леваду, двір, хату, волів, коней; усе геть чисто поцінували, пошматували і попродали... Зруйнували чоловікове кишло і самого його навіки занівечили... Розсуди їх, господи!.. Більш нікому, а ти не скривдиш...

Слухай, Якове, до чого воно йде. Якийсь «конкурс» спорудили, та туди Дмитрика і Рудого і посадовили орудувати. Рудий цькує, Дмитрик гавкає на батька, а «конкурс» той рве... Розшматували, розшарпали Іванову худобу, та тоді до нього самого — душу з нього виймати заходились. Чуємо: лагодяться його судити та на Сибір запроторити за те, що він таку силу векселів повидавав. Еге! Чоловік у домовину дивиться, а вони на Сибір йому воза лаштують... Мордують чоловіка, а заступитися нікому.

Якось після жнив зустрів я нашого мирового суддю, питаюся у нього про Івана.

— По якому се,— кажу,— з ним таке нелюдське, недовідоме?

— Не моє діло! — каже і, спасибі йому, пораяв нам вдатися до слідчого та випрохати Івана на поруки.

Вернувся я додому. Саме на першу Пречисту зібралася наша громада порадитись: кому з чим проти жука виходити? Жук такий хотів на наші ярини налетіти, а начальство, як прочуло про його гаспидську думку, зараз веліло громадам виходити проти нього і нівечити.

От я тоді й кажу до громади:

— Так і так, той жук чи прилетить ще, чи ні, а от вже настоящий шершень налетів на нас: син з батька знущається, в острог задав, ще й в Сибір похваляється, а ми мовчимо! По

якому се? Оте руде щеня баламутить людей, цькує, а нам байдуже! Гріха не боїмося! За що Пухлину на Сибір? Кому він що лихого заподіяв? Люде добрі! Схаменіться!

Громада взяла моє слово до серця. Зараз покликали Рудого: усі на нього мокрим рядном в один голос:

— Що ти, песький сину, витворяєш? На те ми тебе вигодували, щоб людей рвав!

Ганимо його, а воно — наче й не до нього, ще й сміється.

— Нападіться,— каже,— на кого багатшого! — і зуби скалить.

Хтось гримнув з громади недобрим словом.

Тоді воно на дибки:

— Вам яке діло до мене! Я не вашого звання! Я міщанин, а ви козаки.

— Нехай ти і не нашого звання, так наших людей з кругу сонця зводиш, наше село поганиш. Вже ніхто, як ти, пострунив Дмитрика? Ти й векселі вимудрив, ти Іванові стежку до острогу протер, ти всьому лихові привід давав!

Змагається він:

— Моєї вини нема, я нічого проти закону не заподіяв, проти громади я не йшов. Хіба то моя вина, що батько не зважив своєї сили, не звернув уваги на свій вік — та й ну гратися з сином «у тісної баби!» Звичайна річ — хто дужчий, той і випре. Син молодий, при здоров'ї — він і випер.

Чи чув ти, Якове, таке? Добре випер з рідної хати та в острог... «Се,— каже,— «в тісної баби» гратися!..» Га! Чуєш! Добра гра! На аркані б він попограв!.. Громада обібрала трьох чоловік: мене, отсього Петра та Кіндрата Соху — і вирядила нас визволяти Пухлину... Нам тоді наче хто пароки забив: зовсім про тебе забули... На те вже воно йшло...

Ми до слідчого:

— Добре,— каже,— можна Пухлину на поруки, аби ви застанову положили.

— Велику?

— П'ять тисячів.

— Іги! Твоя сила — твоя й воля! Усе село перевішай — такої грошви не збереш...

— Чи не скинете чого? — благаємо слідчого.

— Не можна, не моя воля.

Поставили Івана на суд, питаються:

— Яка за тобою вина?

— Велика моя вина,— каже він,— вигодував такого ледачого сина,— і вказує на Дмитрика, і він вже тут.

Присяжні й не судили його: моргнули один одному та в один голос:

— Не винуватий Пухлина.

Суд зараз його й випустив, каже до нього:

— Іди додому, тільки спершу верни казенну одежу.

Пішов Іван в острог передягатися. Було вже зовсім смерком, він і каже:

— Куди я проти ночі піду? Переночую ще раз в острозі. Йому й не заборонили того...

Вранці повставали, дивляться... Пухлина не встає, до нього, а він вже закляк.

Трохим замовк.

Петро глибоко зітхнув і перехрестився.

Ми сиділи мовчки, німо, понуро... наче хто роти нам позашивав. Згодя Трохим підвів свої вогкі очі і каже:

— Бач, Якове, яка у нас «тісна баба» завелася! Порадь же ти нас: чи не можна і нам погратися з отим Рудим брехунцем «у тісної баби»? За сим ми до тебе і приїхали.

У мене в серці заходила така «тісна баба», що я насилу промовив:

— Нехай завтра, Трохиме, сьогодні час спати... Втомився слухаючи...

Полягали спати...

Цілісіньку ніч я й очей не сплющував... Усю ніч ввижалася мені «тісна баба» і не давала спати.

1889
У Києві

ПІВНІВ ПРАЗНИК

(З вуст Дениса Гармаша)

Вже отсе десятий рік іде з того часу, як у нашому селі завели люде справляти півнів празник. Дивуєтесь такому празнику, а коли довідаєтесь причину його, так самі скажете, що такого півня не можна не празникувати. Самі знаєте, що півень і так неабиякий птах; він всю ніч за своїм хазяїном побивається, та без півня і хата пуста, а той півень, що нам прислужився, раз, що не простий був півень, а друге, що він багацько наших людей слобонив від тяжкого лиха, може, від Сибіру, а може, й від самої каторги або чого й гіршого.

Ось послухайте; тільки що довга се річ, може, п'ять раз запалю люльку, заким розповім, та сількісь! Все одно нічого не робимо, гульвики справляємо, так воно й до шмиги буде: на гулянках люде казки кажуть, а я розкажу вам сущу правду, тільки не перебивайте, кому не охота слухати, той нехай і не слухає, а перебивати не можна.

Півнів празник ми справляємо на другий день весняного Юрія, в той день не можна у нас курей різати, не можна й продавати ні курей, ні курячих яєць, не можна і їсти ні курятини, ні яєць курячих. Зранку кожна хазяйка, у якої є кури, прибирає найкращого свого півня стрічками, становить йому у одній новій мисці води, а в другій усякого зерна, яке у кого є, інша так ще й рижу купує і дає півневі волю їсти яке хоче зерно і скільки хоче. Отсе й все свято півнів.

А про те, з якого приводу заведено у нас отсе свято — треба починати річ здалека... Слухайте.

Село наше споконвіку було вільним, козачим. Звісно, я козакування того не зазнаю, а батько покійник, було, розказують, що їх батько, а мій дід, козакував. Як воно так сталося, що з вільного село зробилося панським, сього я не тямлю і не докажу. Покійниця мати — легко їй лежати, сиру землю держати — розповідали, що ще за діда за нашого якийсь пан Теплов гвалтовно набіг на наше село та й підвернув село під себе в кріпацтво. Яким робом він се заподіяв — того й мати не знали, а казали, що просто так, стали люде на панщину ходити та на Теплова того робити, от і все.

Землі в нашому селі, кажуть-говорять, була колись така сила, що конем за день не об'їдеш. Займанщина тоді була; займай, значить, скільки посилієш, бери, аби спромігся оборудовати. Тепер не те, тепер землі в обріз. І чого воно так? Скажемо: що земля не росте, а народ множиться, та все ж таки чудно... Сказав би: вода поняла землю, так же ні озер, ні боліт нових нема, навіть старі повисихали; треба б побільшати землі, а її — в одно меншає.

За панів не було у нас такого скруту за землею: скоро цар скосив і звелів на смітник винести кріпацтво, так і наше село знов стало вільним і земля вся при нас лишилася, бо нащо її панові? Сам за плугом не ходитиме; панам треба було людських рук, а сама земля нащо їм? Коли б вони вміли орати, сіяти, косити, так же недотепні вони до сього діла. Та земля й не панське діло, мужиче; панам — в карти грати, полювати, а не землю орати.

Так воно було за кріпацтва, а після кріпацтва і пани не ті стали, почали заздрити на землі, хоч ходить коло неї й не вміють.

Отож перед тим, як приходив край кріпацтву, деякі пани заходилися були пустити людей на всі чотири вітри без землі, а цар та й дочувся про се і каже панам:

— Ви хоч і пани, а подивлюся на вас, так виходить, що ви дурні, як же можна давати людям волю без землі! Подумайте: пустимо їх на волю, вже ж не сидітимуть вони, згорнувши руки, не ждатимуть, щоб хліб падав з неба, а рушать десь на нові

землі, на нову займанщину, а ви тоді що без людей робитимете? Що ви їстимете? З голоду попухнете, а мені вас шкода і людей шкода... Без землі людям не можна.

З'їхалися кудись там усі великі пани, подумали, поміркували і кажуть:

— Цар правду каже: людям без землі не можна, і нам без людей не прожити, згинемо, пропademo і сліду нашого не буде.

І пристали на те, щоб наділити крестян землею... Вийшло тоді таке «положеніє», скільки кому землі і грамоти посписували... Ото як воно було.

Та нашому селу до того всього було байдуже, ми думали собі: те «положеніє» не про нас, і грамоти тієї нам не треба, нащо? Земля при нас. Чи заспіває півень, чи ні, а день буде.

Отже, й помилилися, не по-нашому вийшло.

Прибігає на село посередник, скликав громаду і каже:

— Буду вас землею наділяти, грамоту вам писати.

Я зараз і виступив з словом.

— Чудно,— кажу,— нашою землею да нас і наділятимете.

— Так треба,— каже,— таке «положеніє», така царська воля.

— Коли його така воля — так ми не проти неї, тільки ж чи така вона? Треба нам теє запевне знати, щоб часом сіпацька воля не пішла за царську.

— Прочитай «положеніє».

Коли б же то вмів читати, а то у нас на все село ніхто не вміє і в руки книжку взяти. Правду сказати — і нужди в тому досі не було, і навчитись ніде було: школи не було, завести її нікому було, пани жили в Москві та в Німеччині.

Ми, щоб не набрати в халяви, одпросилися у посередника на два тижні, щоб нам впевнитися, яка за землю царська воля. Другого дня громада вирядила мене і Хому Тарана до Києва, щоб добули там у певних людей «положеніє»; наш посередник, правда, давав своє «положеніє», та ми не взяли, думка така: може, воно не настояще, фальшоване яке. У Києві ми добули настояще «положеніє» в зелених палітурках і з царською печаткою, а з Лаври, за порадою святого схимника, взяли на село тямущого ченчика, він нам усе вичитав і напутив... Ми тоді аж руками об поли вдарилися! Бачимо, непереливки, треба на своїй землі сідати на наділи, треба грамоту приймати... Мулко, ой, ой! Ще й як мулко, та проти вітру піском не сипати. На все воля божа і він таки зглянувся на нас, послав нам спершу отого ченчика, а потім півня: без них хто його знає, що б ми і робили і що б з нами було... Ходила потім гутірка, що той ченчик провидець був і знав, що й за сотню літ буде... Може!

Минуло два тижні; посередник не забув про нас, приїхав, списав грамоту; ланцюжник-землемір списав і план тієї землі, що призначено нам по грамоті.

— Давайте руки,— каже посередник,— грамоту треба підписати.

Ми сюди і туди: чи давати, чи не давати? Дамо, а воно часом вийде таке, що ні рябе, ні перісте... Стоїмо та на ченчика дивимося, а він мовчить... Ми киваєм на його, а він — подивився на нас і моргнув; давайте, мовляв, ми йому руки дали, він і розписався...

Другого дня ранком панський брехунець, що приїздив з города, поїхав собі, а ми тоді за порадою ченчика до посередника:

— Одріжте нам землю, щоб ми знали, де наша межа, а то часом неумисне воремося або вкосимося в панську і негаразд буде... Межа — святе діло; ланцюжник з вами, він в одну мить се зробить, ми йому й заплатимо.

— Добре,— каже посередник,— лаштуйте ж стовпи да плуг і гроші мірщику.

Було вже зовсім на вечірньому прузі, коли мірщик одміряв землю і каже до нас:

— Давайте плуга, проведемо межу.

А ми йому:

— Вибачте, усі плуги поламані, послали до коваля лагодити леміш; забарився коваль, певно, от-от вернеться з лемешем, тоді ми в одну мить.

— Нема у мене часу ждати вашого лемеша,— буркнув посередник трохи гнівно,— коли так — зараз при мені позакопуйте стовпи і визначте місце під копці, а межу без мене проведете по копцям.

Духом ми повкопували вісім стовпів поперек чагарників, найліпший випас одходив за межу: копаємо і бідкаємося, що то воно буде, коли не вийде по-ченчиковому? Тоді... біда!

— Готово? — гукнув посередник.

— Готово.

Подивився він і мірщик подивився і каже:

— Добре! От по отсім-от копцям і проведете межу, та уважайте, щоб лінії в чагарнику не скривити; скрізь рівно ведіть. Я небавом навідаюся і перевірю.

Подякував нам, що ми такі слухняні, сів — і з богом собі.

— Гаразд,— каже наш ченчик,— тепер розходьтесь, кому нема діла.

Лишилося чоловік з двадцять таких, що вже хоч на сковороді їх шквар, так не змилять. Духом стовпи повикопували, та на нове місце, так, щоб випас був у наділі, ченчик тямив на лініях, показав де копати ямки; привели плуг, та по новій лінії

і провели глибоку та широку межу в дві розпруги, а на старій лінії, що мірщик вказав, і слід затерли.

За місяць, чи що, приїхав посередник:

— Покажіть, як ви межу провели.

Ведемо його на межу, а у самих душі в тілі не чуємо, ну що як він догледиться? Пропащі ми тоді... Подивився він: чи кинув оком, чи ні і каже:

— Добре! Межа знатна буде на віки.

І поїхав собі.

З того часу минуло не більш, не менш, як сімнадцять цілісіньких літ; ні нам ніхто, ні ми нікому нічого.

Аж ось чуємо: нові пани у нас; старі взяли та й продали своє добро у нашому селі якомусь чи то німцю, чи москалю; запевне не скажу хто він, не з наших тільки; вимова у нього не наша. Чуємо далі: нові пани надумуються тут і жити. Справді, восени приїхав якийсь ляшок, управитель; привіз майстрів — бородачі все, з довгими патлами; взялися вони лагодити панський будинок. Будинок здорово-таки обветшав; звісно, двадцять літ пустував, догляду не було, кажани завелися. Полагодили, а навесні і пани приїхали; тільки двоє їх: пані, стара вже, сухорлява та вирячкувата і з нею синок, ат собі парубічок, літ двадцять п'ять. Привів він собі коня-огиря такого, що у його аж дим з ніздер іде; хортів привів цілий смик, полювати у нас є де, і звіра і дичини вдостач.

Приїхали вони і нічого: усе гаразд, живемо. Коли ж ото на другу весну, саме на сорок святих кличе панич до себе в двір усю громаду і каже:

— Треба мені ваш наділ обміряти.

— Він у нас, паничу, міряний, нащо його міряти?

— На те,— каже,— що ви мою землю прихватили.

— Ні, зроду-віку сього не було, як се можна! Та й нащо б ми прихвачували? Подивіться на межу; яка вона була спервоначалу, така і тепер, ні на ступінь не порушена.

— Що мені до межі, ось у мене план, він показує, що ви десятин двадцять моєї землі привласнили.

— Ми, паничу, люде темні, на планах не тямимо, святе діло межа: вона річ очевидна і дурному; якою положив її посередник, такою вона і є, а вам хтось набрехав.

— Я на плані бачу...

— І плани всякі бувають, хіба плани не брешуть; інколи і книжки брешуть, а плани... Ігі!..

— Ну,— каже,— ви собі, як знаєте, а коли з доброї волі не вернете моєї землі, я вас в суд, до мирового.

— Воля ваша, дороги не заступаємо, та тільки — даремно; межа стоїть нерушною трохи не двадцять літ.

Потяг він нас до мирового; мировий — сюди й туди, никне в план, никне в книжку, никав, никав, бачить не по його голові шапка і каже:

— Треба на межу подивитися.

Подивився та тоді:

— По указу його імператорського величества — се не моє діло...

Ми тоді зрозуміли оте: «не моє діло» так, що мировий на лініях нічого не тямить, а треба когось більш тямущого.

І вгадали. Небавом панич знов кличе громаду і каже:

— Я от землеміра з'єднав, щоб переміряв ваш наділ.

Ми йому любенько, не сердячись, знов своє:

— Наділ наш міряний.

— Хто вам міряв?

— Царський ланцюжник з посередником.

— Коли-то те було!.. То стара річ.

— Старий віл борозни не псує; сонце яке старе, а однаково про всіх і світить, і гріє.

— Треба мені перевірити...

— Перевіряйте свої, а наших не руште. Не дамо.

— Як-то не дасте?

— Силоміць не дамо, і годі.

Він як озвіриться, як гуконе на нас:

— Ах ви сякі-такі дурисвіти! — та тоді як утне по-московськи; мене так соромом і облило, а кум Павло, буцім не чув тієї стидовищної лайки, і каже:

— Пошануйте, паниченьку! Коли не бога і людей, так хоч свої закаблуки, а то так тупотите, що повідбиваєте їх, та й підошвам щось перепаде. Ми вам як слід говоримо: земля наша міряна, перемірювати її вдруге нам не треба; межу ми й з зав'язаними очима знайдемо і без начальства нікому не дамо перевіряти. От і все на цьому, і амінь.

Панич аж приском сипле, а ми тихенько слухаємо, нарешті остогидло нам отсе московське батькування, повернулися ми і, не прощаючись з паничем, гайда по домівках.

Йдемо і думаємо:

— А що, як він без нашого спросу почне межувати та міряти...

— Не посміє! Без начальства не можна; нам міряв царський ланцюжник,— мовив Павло.

— А що ти йому вдієш?

— Звісно що: втришия з межі.

— А тебе за те в тюрягу... Ні, так незручно, треба якось інакше доходити ради.

І прирадили ми: коли він заходиться міряти, так нам, чоловікам, в сю справу не втручатися, а нехай жіноцтво воює.

Заходився він, заходилися і ми: скоро показався ланцюжник, ми зараз усе жіноцтво, усю дітвору на межу: хто з віником, хто з лопатою, хто з лозиною, а ми їм цупко наказали, щоб хоч би там що, а не дали міряти нашу землю, тільки ж без бійки, щоб ланцюжника ніхто й пучкою не торкнув. Рушила наша армія на межу, а ми собі в кущах полягали та чатуємо. Бачим — суне ланцюжник з паничем. Ледве наблизилися вони до межі, а наше військо в один голос як утне:

— Тю-тю-тю! — та порохом вгору. Господи! Наче та чорна хмара насунулася, а з-під неї, немов з пекла, несамовитий галас:

— Тю-тю-тю!

Хто скиглить, хто верещить, а дітвора навзаводи поперед мірщика витинає да верещить!

Постояв мірщик з паничем, подивився, перехрестився, плюнув і назад. Тоді вже ми — чоловіки з-за кущів услід їм:

— Ура! Урра! Уррра!

А вони підтюпцем, підтюпцем до коней; скочили необзир в свою таратайку та на кучера:

— Па-ашол!

Отак і спекалися ми тієї «повірки». Добре. Знов нічого, панич мовчить, а ми і поготів. Минає тиждень, другий, ніякої чутки. Думаємо: забув панич про ту «повірку». Добре, але хтось і каже:

— А що, коли та «повірка» знов замулить йому, тоді що? Треба б заздалегідь порадитись з ким тямущим.

— Може б, у Київ, та пошукати того самого ченчика, чи кого іншого...

— Той ченчик помер,— каже Петро,— а нові ченці тепер не ті стали; старі, було, тягнуть за правду, а нові — за гроші. Та й не такий тепер час, щоб вештатись по дорогам; сівба — аж-аж! Хіба вже після Пречистої, та чи не зручніше буде вдатися до кого з брехунців?

— Цур їм! — заторохтіли люде.— Їм не можна віри йняти; на те вони й брехунці, щоб брехати; вже чи не певніше було до попа, що він скаже.

Тоді громада й вирядила мене, Павла да Василя до попа:

— Порадьте, паноченьку! Так і так.

Піп слухав нас, слухав та й каже:

— Не моє діло, шукайте собі поради деінде, а мені не рука, і ніяково, і боязко, щоб часом не вскочить в яке лихо; знаєте, яке тепер врем'я...

— Яке ж воно врем'я,— кажу я,— врем'я начебто як врем'я.

— А таке врем'я, що зараз тебе виславлять соціалістом та до владики, а владика — мене в монастир сажу сіяти... Тепер таке діється... Чули, либонь, про соціалістів?

— Не доводилося, не знаємо, що воно таке, чи люде такі, чи що інше, може, птах який?

— Не люде і не птах, а оті шибеники, що нема їм ні віри, ні бога, ні начальства.

— Он воно що!.. Та нам же що до них? Ми ж ні проти бога, ні проти віри, ми за своє.

— Еге! Так-то так, та я вам ні грач, ні помогач; шукайте собі деінде поради.

— У кого ж нам її шукати? Ми собі гадали, що вже ж найпевніша порада у попа, піп сказано: і помолиться, і напутить, аж ви... До кого ж нам?!

— До того, хто закони знає.

— Себто до кого?

— До адвоката.

— До брехуна... Іги! Ходім, хлопці! Не наше мелеться.

Пішли і знов думаємо собі: що ж його діяти? Ніщо більш, як ждати, дощ за шию не ллє, а косовиця аж кричить.

Увечері під Петра і Павла чуємо, щось біжить по селу з дзвониками: один віз, другий, за ним третій, все з якимись панами і просто на панський двір. У мене зараз-таки мигнула думка: чи не суд отсе з мірщиками? Угадав, на моє воно й вийшло. Ранком чую: урядник бігає по хатах, гвалтує усе село та загадує, щоб по обідах усі виходили на межу, «повірка» буде...

— Еге! — кажуть наші люде.— Тепер капут нам! Ну що, як відберуть землю!

— Ні вже,— каже Михайло Жеребило, хоч би що, а землі не попустимо; на межі повмираємо, нехай плугом нас ріжуть, не дамо землі.

— Говори до гори! «Не попустимо»... Як ти не попустиш? Начальство — сила, як скаже, так і буде.

— Ви собі як знаєте, а щодо мене, так суди мене чи сенат, чи канат, а не попущу.

— Та вже ж,— кажу я до Жеребила,— що буде, те й буде, а на межу треба йти.

— Ідіть, а я потім...

По обідах я вже взявся за шапку, щоб рушати на межу, аж Михайло сусіль в хату, а за ним і півень наш галаган; вскочив у хату та під піч. Сказати вам — півень той якийсь незвичайний був, усе село його знало, од людей він не тікав, помани його, скажи: «Тіп, тіп, тіп» — він так до рук і йде; візьми його, посади на плече, він і не стенеться, тільки виведе: кукуріку!

Ну, пішов він під піч, а я собі байдуже, нехай, думаю, вигнати його нікому, старої моєї не було в господі. А Михайло і каже:

— Закортіло мені по дорозі сирівцю, так я отсе до вас.

— Напийся на здоров'я.

Випив він питунець сирівцю і пішли ми. Ледві перейшли греблю, Михайло лап себе за кишеню — і каже:

— Отсе так, люльки відбіг; мабуть, у тебе в хаті забувся, а без люльки мені — що рибі без води. Треба вернуться. Іди ти, а я дожену.

Приходжу я на межу, тут трохи що не все село, дивлюся: люде такі суворі, наче озвірені.

— Що воно буде з сього? — питаюся у дядька Опанаса.— Невже одріжуть землю?

— Бодай би тобі за се слово кат язика одрізав! — гримнув на мене дядько і так подивився, що мені аж млосно стало.

Я до другого, до третього, до четвертого,— усі в одно: люто дивляться та:

— Швидше його різачка заріже, ніж він нашу землю поріже.

Згодя прийшла комісія. Ланцюжник розташовує свої причандали; панич на огирі грає, Жеребило вже біля його, і свитка йому наопашки.

Михайло до панича:

— Так отсе б то, паничу! По-вашому, межа не певна?

— Фальшива.

— Чого ж вона фальшива, хіба того, що не за вас стала? А ви й самі не тямите, де вона повинна бути; вам хтось гавкнув на людей, а ви й віри пойняли.

— Я на плані бачу, що межа не тут.

— А де ж?

— Отам, нижче, за чагарями.

— За якими? Чи не там, де ото поруб великий?

— Який поруб? — питається тороплено панич.

— От бачте і не знаєте, який поруб. Такий-то з вас хазяїн, а там і липи, і берези порубано.

— Та де се саме? Де?

— У лісі, ніде.

— Проведи мене.

Поруб так зачепив панича за душу, що йому вже й про межу байдуже стало.

— Беріть за мною.

Михайло повів; панич їде, а за ним рушило чимало людей; усім стало цікаво: де той поруб. Достались до чагарника, Михайло і каже паничеві так любенько:

— Беріть отією стежечкою, вона прямо до порубу і приведе; та обережно в чагарях; гущавина тут, щоб часом не зачепились; їдьте, мені ніяково йти попереду вас, свитка у мене наопашку, вітер поли роздуває, коли б часом огир не злякався.

Панич їде ходою, огир грає під ним, баский, славний був кінь, тільки й шкода, що трохи лякливий.

Михайло йде за конем, і ми всі йдемо. Чи проїхав панич гоней двоє чагарями, чи ні, де не взявся зненацька півень, коню під ноги, кінь несамовито вбік, та на диби, потім голову до землі, та як вихоне задом, панич через голову — беркиць об землю, та об пень, кінь через його! Ми всі до панича швидше, думали: чи не вбив його огир. А панич не своїм гласом стогне:

— Ой, ой! Рятуйте! Не треба, не треба! Пустіть душу на покаяніє.

Чуємо: панич верзе якусь нісенітницю, знати, що в голові йому і в очі світ замакітрився. Не диво! Кінь гепонув його головою об пень і печінки йому відбив.

Підвели ми панича на ноги. Овва! Не встоїть! Так і хилиться та стогне; проситься, щоб швидше несли його до матері та присягається, що межі не займатиме. Ми слухаємо, та не тямимо, до чого він присягається. Думаємо собі: збожеволів панич.

А Михайло зараз свитку з себе, розіслав і каже до нас до всіх:

— Кладіть його на свитку та понесемо в двір.

— А може, не в двір, а в комісію,— озвався хтось з людей.

— Не треба, не треба комісії,— застогнав панич,— несіть швидше додому... Ой! Помираю...

Понесли, а я тюпки до комісії, не можна було не повідомити і її, вона ж начальство.

Ну, вже що було, як принесли його до будинку, як зустріла його мати, так того й не розказати! Голосіння, сльози, стогін, біганина, сутанія і не сказати яка! Скоро положили люде панича на постіль, нас усіх повиганяли з дому і що там було — я вже не скажу. Нарешті вибіг урядник і погнав на зборню усіх, хто був з паничем у чагарнику.

Сидимо в зборні і не тямимо, чого ждемо: сидимо, вболіваємо, що паничу така пригода лиха склалася, та жалкуємо, нащо він їздив на такому лякливому огирі!.. Далі дивуємо і не тямимо: де той півень взявся?

Жеребило сидить, нікому ні слова, тільки мовчки люльку тягне.

Прибіг становий, звірюкою на людей дивиться, очима примів би, усіх з'їв.

— Жінки і дітвора геть звідсіль! По домам! — гукнув він.

«Ну, ну! — думаю собі.— Що воно далі буде! — та сам про себе читаю: «Заступнице усердная! Смири ворога і супостата нашого».

Тоді становий з урядником в зборню, а на дворі лишив десятників, щоб ніхто з людей не розходився.

Насамперед покликали в зборню Жеребила; довго його там держали; ми думали, чи не б'ють його, так ні, не чути, коли б били, так би кричав. І добре, що не били. А то!.. Хто його знає, щоб воно і було, люде були занадто збентежені.

Випустили Михайла і звеліли, щоб зараз же йшов додому і ні з ким тут і слова не говорив. Покликали в зборню Гострого, потім Заліза, та все по одному; одного випустять, другого покличуть, і кого випустять, зараз того й додому, старшина пильнує, щоб після «сповіді» ніхто й слова не промовив, про що його «сповідали» в зборні.

Прийшла нарешті і моя черга: входжу в зборню ні живий ні мертвий, чую, що увесь тремчу, наче босоніж на льоду стою, так мені в підошви холодно. Став біля дверей, вперся в одвірок, щоб надійніше було. Стою, а становий сичить до мене:

— На межі був?

— Усі були, і я з людьми.

— На поруб йшов за паничем услід його?

— Йшов.

— А чого ти йшов?

— Того, чого і всі.

— А всі чого?

— Мабуть, щоб подивитися.

— Бачив, як панич з коня упав?

— Усі бачили.

— Чого він упав?

— Не всидів, так і впав.

— А чому не всидів?

— Тому, що огир вихонув задом, а панич йому через голову — та сторч головою.

— Чого кінь на диби звівся?

— Злякався.

— А чого він злякався?

— Не питався я і не скажу.

— А півня бачив?

— Усі люде бачили і мені казали.

— Які люде?

— Наші.

— Хто саме?

— Хтось чи з дітей, чи з жінок, чи, може, й з чоловіків хто.

— А чий то півень?

— Господь його знає, чий він, не з нашого села, у нас ні в кого такого нема.

— Чого в панича синяки на ребрах?

— Не бачив я тих синяків і не скажу, а коли вони справді є, так, може, вдарився об пень...

— Ти бачив, як панича били під ребра?

— Панича? — зумився я.— Що ви кажете! Панича нашого! Хто б се посмів? Та ще, кажете, під ребра?

— Під ребра.

— Сього не було і бути не могло: як то можна, щоб чия рука доторкнулася до паничевих ребер! Нехай тому!..

Становий стенув плечем да плюх мені межи очі. Втерся я рукавом, мовчу; тямлю, що перед начальством стою. Перегодом знов він до мене:

— Признавайся, сякий-такий, хто бив панича.

— Ніхто не бив, як се можна? Та й за що б? Він у нас такий тихий та божий; пошли йому, боже, віку довгого та розуму доброго. Огир його побив; коли б не ми були відборонили — був би на смерть убив. Вже ж не можна було нам, згорнувши руки, дивитися, як огир нівечив християнську, та ще панську душу, за се господь покарав би нас...

— Мовчи! Який язикатий! — становий на мене. Я замовк, а він писав, писав аж перо скиглило, тоді знов на мене:

— Вон звідсіль, хамове кодло! Я вас усіх в острог!

— За що, пане?

— Ви розбишаки!

— Ще досі нікого не...

— Молчать! Вон!.. Зови другого.

Та отак цілу ніч варив з нас воду. Ми собі бідкуємось, думаємо: пропали тепер, дощенту зруйнує; нас в тюрму, а землю пану... Не спали усю ніч.

Почало дніти. Чуємо — знов дзвоники заголосили.

— Отсе ж,— думаємо, по наші душі. Ой, боже батьку! Заступися за нас!

І заступився. Дивимося, аж то комісія повертає назад, а за нею і пані з паничем; притьмом, кажуть, до лікаря треба, бо клята коняка печінки паничу одбила.

З того часу і чутки нема ні про панів наших, ні про комісію, ні про межу; земля як була у нас, так і досі.

Отак-то господь своєю рукою милосердною одвернув од нас лихо, пославши того півня.

Довго ми всіма сторонами міркували, що то за півень був? Чий він? Де він взявся? І стали на тому, що був то не півень, а божий ангол, а може, хто з святих півнем перекинувся. От ми і прирадили собі, щоб у нашому селі, доки світа сонця, справляти півнів празник.

1889.
У Києві

ХВОРА ДУША

(Споминки баби Оришки Прядчихи)

Добре і лихе — все від бога. Дає бог людям щастя; ніхто ж, як не він, святий, посилає людям нещастя. Тим-то де талан, доля, там і безталання; без сього вже, мабуть, не можна. Коли б людям все тільки щастило та таланило, що б тоді й на світі було! Може б, і добре було, а може б, і ні, не вгадати. Авжеж, від старих людей не дурно та приказка йде, що, не скуштувавши гіркого, не розсмакуєш і солодкого...

От і мені на віку всього траплялося. Не скажу, що я нещасниця. Довелося і щастячка зазнати, і нещастя мене не минуло. За чоловіком за своїм зазнала щастя, та не ким же як не чоловіком і покарав мене бог; а за який мій гріх — того не скажу: так от і в сиру землю піду, не відаючи, чим я прогрішила, чим я святих його прогнівила?.. Та й що з того; чи знати, чи не знати? Рук не підложиш, минулого не вернеш, волі божої не переможеш... Який жеребок випав на твою долю, з таким і калатай мовчки, не нарікаючи...

Я й не нарікаю, я тільки до слова кажу, а нарікати — крий мати божа!.. Нехай мені уста навіки заніміють, замкнуться, коли у мене й на думці є нарікати. І гріх, і сором нарікати. Як гляну я навкруги думкою, то й бачу, яка-то сила-силюща людей, що бідують куди гірш за мене! У мене що? З мого бідування тільки душу сум та скорботи хмарою криють, а кістки не стогнуть! Ні холоду, ні голоду, ні болісті тяжкій я у себе в хаті захистку не давала, а в іншого!.. І господи!.. Інше і голе, і босе, і холодне, і утроба його з голоду, немов та оплінь у важкому возі, скиглить... Еге!.. І ніхто на таких не зглянеться!..

У мене що! Не яка там і кара мені випала!.. Може, ще то й не кара, а тільки так воно... важко-тяжко, може, через те, що серце моє дурне, занадто чутке та перенятливе. Ну, а розум у мене який?.. Звісно, жіноцький, темний, неспроможний зазирнути на саме дно чужої душі та й роздивитися там, як воно і до чого... Що з того, що він зазирав сліпуючи?.. Темно!.. А світла бігма!.. От і переходиш через свої нетрі помацки, і помилишся, і заблудиш, і собі, і людям негаразд вчиниш. А проте вини моєї нема й не було. Не я ж своє серце сплодила, не я його до себе в груди вложила, не я його чутким таким зробила, не можна мені з грудей його вийняти, не мені його переробити. Мати з батьком таке серце мені наділили... Не мені їх судити... Поможи вже їм, боже, на тім світі виправдатися та всі митарства перейти і ні на одному не зачепитися!

Так ото кажу вам про мого чоловіка, земля йому перомпушиною! Він був не те, щоб яка людина невірна або лиха до мене, або до кого з добрих людей, ні, ні!.. Душа у нього була

тепла, дружина з нього вірна, незрадлива, не те, щоб там до чужих жінок абощо!.. Сього зроду-віку не було за ним. Кохав він мене вірно, щиросердно. Слова важкого я від нього не чула, до людей він був не двояк, не лиходій, в хазяйстві — дбаха невсипущий, кукібник мозолистий. Усім би гаразд, за все б дякувати богові, коли б тільки не така вдача у нього була, а то чисто наче та, прости господи, підкова з-під коня — не зігнеш її! Вже на чому він став — не стягнеш ти його, не повернеш, хоч ти йому приску гарячого повно за халяви насип.

Так отсе-то й не по мені було, і шашелем воно точить серце моє. Але було у нього, у чоловіка мого, ще дві великих вади. Тямлю я, що нема чоловіка без вади, як нема живої деревини без кори, а проте вельми вони мене за печінки брали і буцім данням тим — отрутою незримо людям труїли моє щастя. Перша вада у мого чоловіка була та, що він вельми любив чортів згадувати: і встаючи, й лягаючи, з чортом, було, не розминеться, і за обідом, і за вечерею без чорта не обійдеться; повсякчас черкає, на що вже й гірше: хліб святий почне було різати — і тут чорта згадає: «Яка отсе чортяка ніж витупила», або: «Чортів ніж хліба не бере...» Страх і згадати, як мене вражає, було, отаке черкання! Ну, нащо йому здалися оті чорти? Яка йому з них користь? Чи вже ж він не тямить, що за чорта добра не буде довіку.

Отак було міркую собі, та й ну його благати: «Антоне! Чоловіче мій любий! Голубе мій сизоперий! Покинь ти чортів! Не займай ти їх, бог з ними!.. Призначено їм від бога по болотах в купинах та в очеретах кублитися — нехай же вони там собі й живуть і здихають: не наводь ти їх в хату; в нас же в хаті образи на покуті, хрест святий на сволоці, а ти чортів сюда пхаєш. Чи до ладу ж воно? Подумай, розкинь головою! Вона ж у тебе не повстяна і не цвяшком бита...»

Він отсе і схаменеться: тихцем любенько погомонить собі в уса та буцім і послухається мене. Іншим разом цілий день не згадає дідька; а по вечері, аби взявся за люльку, так і не втерпить, щоб не черконути — коли не сакви з тютюном чорт сховав, так вже ж ніхто, як чорт, чубук так засмоктав, що й протикачка не бере. Або отсе, було, собака на кого гавкне — і тут без чорта не можна: «Який там чорт ходить»; «На якого лисого диявола вона бреше».

Отаку нестатечну людину наділив мені бог за чоловіка! Одначе ж тридцять і одно літечко я за ним прожила і добра нажила, а все-таки до черкання до отого не призвичаїлася. І що воно за знак? Що воно за причина, що так йому чорти мулили? Неначе на самому кінчику язика чортяка раз у раз у нього так і сидить, було; аби роззявив рота, він і вилетить; один вилетить, а другий зараз натомість сяде...

І вже чого тільки я не робила, чого і проти тих гаспидів не чинила! І язик йому хрестила, і свяченою вербою обводила, і маковіївською водою [1] піднебіння обмивала — не помогло!.. А молилася скільки!.. Що свічок тих попоставила! І отець Лука молебні служив, і язик йому мирував, і смирну з-під плащаниці за зуби йому клав! Овва!.. Нічого не брало! Билася я, побивалася, та й «годі» сказала. Дала йому волю: нехай черкає! І не начеркався він до самої домовини. А я, було, чую, та вже німую: не поможу, кажу собі на думці, так нехай мої скорботи сидять у затишку, у мене в душі, щоб люде їх не чули, не бачили...

А вже друга вада, так хто його знає, як про неї й розказати, з чого його почати? І чудна вона, і смішна, і віку вона йому вкоротила. Була вона коли не від бога, так прямо від самого того царя болотяного, що по ковбанях полощеться, а на купині на сонці гріється,— бодай би йому, старому собаці!.. Тьфу!..

Щоб зрозуміли ви ваду мого чоловіка і моє лихо з нею, треба вам здалека почати і все моє життя розповісти. Добре! Нате вам, слухайте, коли є охота слухати стару бабу.

Не яка там і стара. На сімнадцятій весні була я, як вийшла нам воля. Я з панських, і чоловік мій панський був: обидвоє ми одного пана були — Марченкові були, коли знаєте, а не знаєте, так, може, хоч чули. Пані наша доброї душі людина була, а про пана не можна сього сказати. Пані до всякого привітниця була, а пан осокуватий, п'ющий, чарки не проливав, усю свою худобу в горілку вбив, не перевів тільки того, що панине було, бо вона таки на слові кріпка була, як сказала: «Мого добра на пропій не попущу, не дам!» — так і не дала.

Мати моя покриткою мене привела. Казав би хто — прогрішила! Ба! Хіба тоді можна було не прогрішити?.. Грішила неволя людська, а не люде самі. Попустив господь людей своїх на поталу панам... Ну і грішили... Дівувала я у матері, аж доки в двір не взяли мене. Таке те й дівування було, що нічим його й нагадати! І тепер дивлюся в нього, наче в ту воду каламутну, нічого не видно!.. Тьмяно, та й годі.

В пилипівку, саме на Варвари [2], приходить до нас війт Іванець — такий він лютий чоловік був, люде його боялися, не любили. Приходить і каже до матері:

— Зараз веди дочку до двору.

— Нащо се? — питає мати. А я — як почула, так і обомліла! «Отсе ж,— думаю собі,— і моя черга прийшла!... Чи до двору йти, чи на гіллю високу, чи в воду глибоку,— все одно... пропала я». І так тремчу, так дрижу, аж шкура на мені ходить.

— На прачку беруть її (себто мене),— промовив Іванець,— зараз ідіть...

Мати в сльози, я за нею! Як заголосили, так повна хата суму і голосіння стала! А війт сидить на лаві та:

— Швидше, швидше кінчайте своє голосіння та ходім!

— Яка з мене прачка! — озвалася я.— Не хочу я, не піду!..

— Дурна ти, дівко,— перебив мене війт,— тебе не питають, чи хочеш, чи не хочеш, а сказано «іди», ну і слухайся.

— Знаю я,— каже мати,— яку їм прачку треба... панича ждуть...

— Цить, бабо! — гукнув війт.— А ні, то заціпить... Не наше діло... звісно — твоя дитина, а проте — на все панська воля... Одягайтесь! Ходім... Звісно, для матері діло дотикливе, а все ж не можна не слухатися. Ходім, там вже побачимо, може, пані зглянеться, тільки не треба перед паном змагатися: самі знаєте, який він дроковистий.

Прийшли ми. Покликали нас у світлицю. Вийшла до нас пані з паном.

Пан зараз до матері:

— Дочку твою беремо прачкою, се тобі полегкість... на панщину ти не ходитимеш, роби сама на себе. Чуєш?

Мати йому в ноги, до колін йому припадає, цілує їх та, плачучи, благає:

— Паночку, батечку! На все ваша воля, а я не согласна! Не беріть моєї доні... Ви ж самі, поздоров вас боже, добре знаєте, вона у мене одна-єдина... відаєте і чия вона...

Пан на те ні слова, вщипнув мене за щоку і пішов собі геть. А пані підійшла до мене і каже:

— Нічого не бійся!.. Тобі добре буде...

— Я, панійко, не вмію прати...

— Навчишся...

— Еге! Навчишся, мовляв, чухать струпа.

— Кріпися, доню! — промовила мати, втерла рукавом очі і пішла, а я стою собі біля сінешніх дверей, підперла одвірок і сама не тямлю, що мені робити. Стою, услід матері дивлюся та сльози ковтаю... Коли ж хтось мене за рукав смик! Я наче зі сну прокинулася, очима блимнула, бачу: ключниця стоїть.

— Чого стоїш, наче вкопана? — се так вона до мене.— Іди до роботи, не стій: не в гайки грати тебе привели.

Зітхнула я, жалощі свої сховала на саме дно в серці і пішла до роботи... На кутю саме приїхав панич: такий він і молодий, та гидкий був: безвусий, недолужний, все — «кахи, кахи!», гонкий, цибатий та тонкий, наче коноплина... жовтий, буцім соняхів цвіт, та ще й недоріка, зовсім не до стямку балакав. Було, як на яке слово напрутиться, так аж почервоніє, доки його вимовить, а тоді вже як сипне, неначе горохом об стіну; не розбереш, що він і каже.

Приїхало воно, те паненя; горницю про нього заздалегідь прибрали, причепурили... Ключниця загадала мені постіль йому слати і все, що треба там, прибирати...

На Різдво пустили мене до матері, я їй все розповіла, а вона сплакнула і каже:

— Буде, доню, лихо,— і почала доумити мене як і що. А я не знаю, звідкіль вже набралася тієї бадьорості, та й заспокоюю її:

— Не журись, моя матінко! Усе буде гаразд! Пила душа з ковша, нап'ється й з дійниці...— на приказки я шпарка була.— Кажуть, мамо, люде, затого нам воля прийде, тоді я йому дулю під самий ніс...

— Коли-то та воля свята буде? — зітхнула мати.

— Не довіку, мамо, нечистий та його діти пануватимуть на світі.

На другий день нового року знов я до двору, справляю свою роботу. До роботи я вабка була, горіла вона у мене в руках.

На Хрестителя, саме так як вже спати лягати, загадує мені ключниця віхтювати підлогу в паничевій світлиці. Я їй кажу:

— Вранці сьогодні вишарувала.

— Не твоє діло! Роби, що тобі кажуть,— треба слухатися. Шарую. Мені й невдогад, що ключниця зводницею була. Аж ось невдовзі — двері рип!.. Панич біля мене... Та до мене... Я від нього, а він до мене... я до дверей — двері на замку. Я стала біля грубки, тремчу і сама себе не тямлю... він знов до мене, а я віхтем йому по тварі!.. Він як дренув мене по щелепах, так я кров'ю і вмилася!.. Та як заголошу несамовито!.. Він тоді прожогом двері одімкнув і зник!.. Ключниця до мене: «Цить! Цить!..» Де там тобі цить! І сама я рада б не скиглити, так коли ж несила моя спинитися...

Позбігалися пани і вся челядь... взяли мене під плечі і відвели в пекарню. Що вже далі було, не пам'ятаю... Прийшла до пам'яті — дивлюся — аж я дома, лежу на полу, біля мене неня сидить та кулаком сльози втирає...

Потроху стала я очунювати. В понеділок на масниці[3] підвелася та за тиждень, дав бог, і на ноги стала... До двору мені не загадують йти. Про волю люде вже голосно говорять, що коли не сьогодні, так завтра прийде вона.

Так воно й сталося.

Спершу прилинула до нас весняним жайворонком звістка, що в суботу на другому тижні великого посту прийде воля. І Великодня люде не так ждуть, як ми ждали тієї святої суботи. Ще не світ не зоря, а вже увесь берег так і заграв народом! Ніхто на панщину не пішов, усяке і свою роботу кинуло, і печі ніхто не розтопляв — усі ринули на берег волю стрівати.

В село до нас треба їхати через річку. Зима того року страх яка велика була: морозами то воно здоровими не брало, а снігу навергало врівень з загатами. Весна приспішила, на

Євдокії [4] вже й крига пішла. Води нагнало таку силу-силенну, що всю греблю поняла вода і міст на річці знесло, на човнах переправлялися через річку.

Так ото в ту святу суботу, скоро задніло, і я з матір'ю на берег — подивитися, як ту волю везтимуть.

Приходимо — народу тиск, усе село так і вивалило. На воді біля берега аж чотири човни, на кожному по два гребці.

Люде — наче води в роти понабирали, мовчать... Аж ось — чуємо — дзінь, дзінь, дзінь!..

— Воля, воля, воля! — так і покотилося і по березі, і по річці, і за річкою.

— Рушай човнами, рушай!!

— Не треба! Не рушай! — гукнув соцький.— Се ще не воля, не вона, се так хтось...

— Ти почім знаєш, що не вона? А як вона, так прогаємо зайву годину!.. Рушай, з човнами рушай! — гукають люди.

— Цить, не рушай, я по дзвонику знаю, що се не вона. Се становий дзвонить, а волю привезе сам єнорал. Слухайте... чуєте, як дзвоник голосить?.. Еге! Я добре вмію вгадувати. Єнорал почтою прибіжить... почтовий дзвоник наче промовляє: «Звертай! Звертай!» — а у станового дзвоник — отак як і отсей гукає: «Давай! Давай!»

Одначе люде не послухалися: човни рушили... Небавом бачимо: на двох возах приїхало аж четверо панів. Соцький придивляється, а далі й каже:

— То становий, а то справник, а хто ще з ними, не вгадаю... Мабуть, таки... теє... справді вона... воля.

— Воля! Воля! Воля! — знов залунало.

Приплили човни до берега, усі чоловіки, наче один, шапки миттю з голов та вгору. Та знов — «Воля, воля, воля!».

Тут зараз до церкви, вдарили в дзвона. Зроду-віку не було в церкві у нас стільки народу, як тоді! І церква повна, і на цвинтарі повно, ще й на вулиці старі баби та малеча. Після служби вичитали волю... люде радіють, аж плачуть...

З церкви веліли усім йти на панський двір. Тут ще раз вичитали волю і сказали, щоб хрестяни ще два годи слухалися панів, щоб два годи ще робили на панів, так як і робили! Тільки нашому братові жіноцтву полегкості зараз зробили, зараз визволили з панщини. На талан мені, ми з матір'ю не були з дворових, нас і «в душі» не записували, через те й землі на нас не дали, сказали, як заводили оті грамоти: «Ваших душ в ревізії нема, тому й земля в грамоти не прописана». Мати заходилася була змагатися, каже посередникові:

— Не душі їдять, а роти, у кого є рот, тому й землі треба. Так хіба нас слухали!.. Не дали, та й годі!

— Нема у вас ревізької душі, і квит...

— Чи вона ревізька, чи не ревізька,— змагалася мати,— а годувати її треба... З чого ж ми харчуватимемо свої душі? Вони ж такі, як і в усіх людей.

— Такі та не такі, у вас не ревізькі, ваші душі жіноцькі, кульгаві.

От до сього тільки й договорилася.

А проте все ж таки я більш до двору не ходила, на прачку не ставала, панича того спекалася, віхоть отой тільки довго мені мулив, все я боялася, все думала: чи не буде мені чого лихого?.. Дяка нашому создателеві, нічого не було, так і присохло!.. А що вже попобоялася, так цур йому!

В суботу ото стали ми вольними, святкували свою волю і в неділю, та і в понеділок ніхто і за холодну воду не взявся. Ще б пак! Малий то був у нас Великдень!

У понеділок, так сказати, як в обідню годину, вийшла я з хати, присіла собі проти сонечка на призьбі, лускаю соняхи та думаю: куди його піти мені? Де дівчата з нашого кутка? Думаю собі, аж чую голос десь; я з двору на вулицю, бачу: по дорозі рушає юрба людей. Я до неї. Дивлюся!.. Свят! Свят! Свят! Що воно таке?.. Війт Іванець і соцький Наум передують, а за ними парубок в мішку, увесь у мішку по саму шию, ні рук, ні ніг його не видко, як він і переступає... і не йде він і не стоїть, іти йому по-людськи не можна, ногам в мішку тісно, суне він, наче манія та...

Про мішок той я чула від людей, а на власні очі не траплялося бачити, як у нього закидають. Пан наш — куди тобі який вигадливий був на всякі кари! Отож він і мішок той вигадав: коли хто прошпетиться, було, яким бунтом, він і звелить його в мішок зав'язати та й загадає йому в мішку по вулиці ходити... Люта душа була у нашого пана, нелюдська.

— Хто отсе такий в мішку і за що? — питаю я у дівчат. Сама не тямлю, чому мені цікаво стало знати.

— Се ж,— кажуть,— Антін, панський кучер: як загуляв з самої суботи, так і досі його в дворі не було; коні панські третій день стоять без догляду, аж ржуть, що не поєні й не годовані... Учора нікому було панів і до церкви повезти.

«Так отсе така воля!» — подумала я собі і якось нехотя кинула очима на того кучера... Кинула, а очі мої так і прилипли до його тварі... Глянув і він на мене своїми великими очима... Сині вони, наче блакить на небі... Зустрілися наші очі!.. Господи, щовоно сталося зі мною? Не одірву своїх очей від Антонових! Отак і провела я його до двору... а тут спинилася: панич та віхоть упали на думку; я мерщій до господи.

Сіла на лаві. Якось ніяково мені; не то сумно, не то й журливо, і на серці якось чудно, скорботно, сказати б, так ні ж! Ніби там промінь весняний гріє і веселить...

— Сідаймо, доню, обідати,— каже мати.

Сіли... Вмочила я губи, та й годі; не йде мені на душу борщ наш; не тому, що він нізчимний, а тому, що Антонові очі так і лищать у мене в очах...

Другого дня тягне мене щось на вулицю та й тягне, та так тягне, що не спроможна я не піти. Пішла — сама не знаю чого! Стала під вербою, не тямлю чого стою!.. Прямо навожденіє якесь на мене наче хто наслав, наче я несамовита... Постояла, пішла до двору, спинилася біля брами, дивлюся на стайню і думаю: «Чи випустили кучера з мішка? От коли б його побачити...» Замість того бачу: вайло оте, ключниця, суне з повною в'язкою ключів та брязкає ними, наче коновал той... «Цур тобі, хмаро!» — подумала я та бігцем назад від брами. Що ж би ви собі думали? Вона таки, мабуть, помітила мене та й наврочила, бо з того самісінького дня так мене і нудить, так мене і вабить іти до двору, чи не побачу кучера. Цілий тиждень щодня никала та все визирала. Марне! Хоч би тобі один разочок побачити... За тиждень чую, люде гомонять: приїде посередник, кучера з паном судитиме... Кучер би то, скоро випустили з мішка, зараз рушив до міста позивати пана за той мішок.

Справді, небавом посередник приїхав і людей, і пана, і кучера кликав, судив їх і присудив, що пан не по-людськи зробив, зав'язавши живу людину в лантух, та ще й велів на глум водити його по селу. От за те і присудив посередник: бути Антону вільним, і зараз визволив його з-під пана...

До самого Великодня не трапилося мені ніде побачити Антона; прочула тільки, що став він до жида — до шинкаря — за кучера. А на Великдень — сидимо ми з дівчатами на вулиці. Сидимо, веснянок та гаївок співаємо. Аж ось і парубки йдуть. Прийшли, біля нас поставали. Як глянула я, так і затремтіла!.. Між ними Антін, і так він мене своїми банькуватими очима діймає, серце мені лоскоче... Гляне він, наче заговорить, а заговорить — наче заграє... От з того часу... Е, що вже про те балакати!.. Звісно, діло дівоче... самі, здорові, тямите — коли дівка з парубком прийдуться один одному і по серцю, і по мислі... Нема в бога нічого ліпшого над кохання.

Зараз після Петра ми й побралися. На жнива Антін одійшов од жида. Пішли ми в Рудівку, там у міщанина стали за сніп жати. Тоді давали ще жати раз за третій, вдруге за четвертий сніп; не так, як тепер стало, нехай бог милує — за шостий та за сьомий! Тепер, спини не розгинаючи, та ще коли на доброму та густому житі, то й то за день більш десяти снопів не заробиш, та ще й на своїх харчах. А тоді було: харчі хазяйські, залюбки було вдвох з Антоном шість полукіпків поставимо. От у нас без восьми снопів копа заробітку за день,

та ще якої жені! Жень у нас така була, що на пару волів більш як півтори копи не положиш, не повезуть... Жито урожайне того году бог дав, і навмолот ліпшого й не треба: по вісім мірок з копи... Заробили стільки, що до нового про хліб і думати забули. Добряче воно велося нам. У матері була телиця. Саме в спасівку вона отелилася: гарного бичка привела і сама вдалася така молочлива, що молока того — хоч купайся; раз у раз і молоко, і масло, і сир, і сколотини; самі їли вдосить і людям наділяли, і так продавали; за зиму й до Великодня десять карбованців корівка та, спасибіг їй, дала нам. Тоді у нас гусари стояли на селі, офіцерні було чимало, так вони брали у нас молоко і масло.

Обжавшись, Антін знов до жида. Звісно, ліпше б у жида не служити, так коли ж і свого діла нема, а згорнувши руки, сидіти — і гріх і сором.

Добренько так у нас все йде.

З нового году став новий шинкар у нас. Старий Лейба помер. От на нового пан і напосівся: «Не держи кучером Антона, та й не держи!» Жид йому і те і се, а він і слухати не хоче, притьмом одно зарядив: «Не держи, прожени, а не проженеш ти його, так я тебе прожену».

Жид йому каже: «Договор»,— а він йому на те: «Договор був з Лейбою, нехай він встане та й говорить». Чи чули ви таке? Щоб з мертих встав!.. Мусив жид послухатися. Антона мого се так за печінки взяло, що він не їсть, не п'є, ходить наче несамовитий, зубами скрегоче та панів лає... Я його втихомирюю, а він і слухати не хоче, все черкає та черкає! Скільки вже він чортів панам назичив, так моя губа того й не вимовить! Не то копанками, а цілими болотами він чортів на панів вергав!.. Черкав, черкав, нарешті як стукне кулаком об стіл, як ревоне, немов в маточину:

— Стривай же ти, чортова підошво! Я свого клину, недожавши, не кину!

І замовк! З того часу вже про панів ні слова, ні пари з вуст, та й про чортів якось менше згадує.

Добре. Коли ж ото чи на масниці, чи на всеїдному тижні,— забула вже, давнє діло, а пам'ять у мене зрешетіла,— знаю тільки, добре знаю, що не в піст, бо ми в той день вечеряли вареники з сиром. День був буденний і скоромний. Приходить Наум, соцький, загадує: завтра усім іти в церкву до служби.

— Що воно за притча така? — питає у нього мати.— Що там таке в церкві буде, щоб усім іти?.. Та яка там і служба в будень?

— Там вже почуєте яка... Безпремінно щоб усі приходили, молебество за царя буде. Завтра, значить, роковини волі, наше свято.

Вертаємося ото другого дня з церкви. Антін мій минає свій двір.

— Куди ти, Антоне? — питаю.

— Треба.

— А обідати?

— Я до обіду вернуся.

Пішов. Мені й невдогад, куди він; хоч би хто й зарізав мене, так би зроду-віку не вгадала. Невдовзі вернувся він, такий веселий, всміхається, твар йому аж сяє, наче роса на сонці.

— От,— каже,— оскому збив, таки так, що збив, на всі заставки виправ!

— Що? Кого? — дивуюся я.

— Нікого більш, як не його.

— Та кого се?

— Отого лисого чорта, пана...

— Нашого?

— Який він наш!.. У нас тепер, опріч бога, нема пана... Ну, та й виправ же!..

— Та за що ж? Та як же ти посмів?

— Я не сміявся. А за що, питаєш? За те, що чому він в церкві не був?.. За царя не хотів молитися? Забув, який сьогодні день? Тепер пам'ятатиме... Ну, та й виправ же!

— Буде ж тобі тепер!.. Наробив ти лиха! Пропали ми!..— та як згадала я отой клятий мішок, так уся і затремтіла, трушуся, наче мене пропасниця б'є. От, думаю, лихо! Тепер, може, і про мій віхоть згадають...

— Не бійся,— заспокоює мене Антін,— нічого не буде; я його не прилюдно, а сам на сам; ніхто того не чув і не бачив, нікому йому й писнути, проковтне мовчки, та й годі.

— Ти ж йому що?.. Невже ти його побив...

— Ні, ні! Бить не бив! Нехай його вихор поб'є об суху дорогу. Я тільки виправ його... Приходжу, аж він в своїй кацавейці сидить на ганку та люльку смокче... Я любенько шапку з голови, низенько йому вклонився. Він на мене вовком дише, а я йому так приязненько:

— Добрий день, пане! З святом будьте здорові!..

— Яке там у тебе свято? — бовкнув він, а я йому:

— Не в мене самого, а в усіх добрих людей сьогодні велике свято: от ми й до церкви ходили, за царя помолилися — продовжи, боже, йому віку довгого! А ви, пане, певне забули про наше свято? Не диво!.. Свято сьогодні у людей, а у панів — «урвихвіст», людям сьогодні день радощів, а про панів — «утрисльози»... Так отсе я й прийшов вам нагадати.

— Ти здурів! — гукнув він.— Геть!

А я, наче вкопаний, стою, та й почав його прати: вичитав йому і мішок, і все, що знав; зганьбив його, та тоді знов поклонився і пішов... Доки він схаменувся гукати на людей, я вже геть за брамою був... «Гукай! — думаю, собі.— Хоч ковбика свого ввірви, нічого тепер вже не вдієш...»

Я мовчки похитала головою, нічого йому не сказала, тільки подумала: «Коли б з сього диму та не кинуло на нас полум'ям». Так воно на моє й вийшло: чи я в таку лиху годину подумала, чи то вже від бога таке судилося, чи від кого лихого — не скажу, а тільки з того самого разу і почалося моє лихо, мої скорботи; і не спекалася я їх, доки Антін мій був живий. Став мій Антін з того разу таким злосливим та мстивим до панів, що я зроду-віку й не сподівалася. Нехай би вже він над своїм паном мстився за мішок за отой, а то ж ні! Що пан, що полупанок, хоч зовсім йому не знайомий, аби, кажу, пан, то й ворог його... Ворогує Антін на нього і мститься, та так чудно, що прямо я нічого не тямлю. Цілий рік отсе він нічого, людина — як людина, ні до кого з панів важким словом не обізветься; аби ж прийшов отой день святої волі, так він і згедзкається, наче його дрік укусив. Де б він не був, що б він не робив — усе покине, а піде та вилає пана... Казали б ви: «свого пана», так — кажу ж вам — ні!.. Чудна, занадто чудна людина в сьому разі був небіжчик, нехай вже царствує. І не яка, як не отся його вада і з світу його звела — і мені лиха і клопоту завдала...

З Марченками так все йому якось таланило, не попадався, без людей було вилає; та пан, хоч як на нього лютує, а нічого не вдіє: битися рука не підіймалася — страх брав, думка така, що й Антін не без рук... Та старий Марченко не довго й жив; то пив, а після волі так закурив, що за три роки з перепою і дуба дав. Став син його: і з сим нічого — вилає і присохне. Вперше він вилаяв його, з церкви йдучи. Се було вже на п'ятий рік після волі. Марченки наші тоді вже оголіли: стали з них такі пани, що на двох одні штани, та й ті без гудзиків... До церкви вже не бігали четвернею, а на власній парі, як і всі хрещені... Так ото йдемо з молебства — молебство те святої волі заведено у нас щороку правити в той день, коли цар з-під панів нас визволив... Еге, так ідемо. Попереду за всіх, звісно, паничик, той самий, що я колись віхтем помирувала... Антін до нього: шапку зняв, вклонився та тихцем, на півголосу, щоб ніхто з людей не чув, і ну його штапувати! «Ах ви,— каже,— пани-голоштаньки» — і всяково так... Панич, звісно, на те не сподівався, зумився, роззявив рота, слухає... На лихо йому, ще заїкуватий був, заким спромігся слово промовити, Антін вже в господі!.. Сиеить, наче й не він! Люльку смокче та весело всміхається...

Під вечір староста йде повз нашу хату, викликав Антона і питає:

— Що ти, йдучи з церкви, казав паничеві?

— Нічого не казав, прохав, чи не зарадив би він мене грішми на відробіток... У мене подушне ще не плачене... Він каже: «Подумаю»,— а я кажу: «Подумайте, а я навідаюся»,— на тому і край.

— Чи не брешеш ти, Антоне? — каже староста.— Гляди! Коли що, моя рада: піди ліпше повинись, перепроси панича, а то як напише до посередника...

— Нехай пише, його воля...

Не писав...

А на другий рік Антін знов за своє.

Йдемо ми, він і я з матір'ю, на молебство. Певно, що в Антона нічого лихого на думці не було; ішов він з доброю душею, так же тільки що вийшли ми з свого провулка на велику улицю, сусіль ми на панича!.. Антін на нього, він на Антона — наче ті вишкварки на сковороді... Панич тільки сичить, а слова не вимовить; а мій його шпетить та шпетить!.. Отак до самого цвинтаря... Панич на сей раз вже не проковтнув, а до судді, до мирового. Суддею у нас тоді був пан доступливий і такий-то, казали люди, дотепа, що другого такого на цілу нашу губернію не було.

І нас з матір'ю до судді! Суддя питає, чи чули ми, як Антін лаяв панича?

— Ти,— каже суддя до мене,— хоч і жона йому, через що я тобі і присяги не дам, а говори правду.

— Я в сьому ні в чому невістна,— кажу я,— нічого не бачила і не чула... Слобоніть мене...

І мати так само: «Невістна!» — і більш нічого. А більше судді тому і не в кого спитати... Антін же стоїть собі перед судом такий святий та божий, наче немовлятко те... Глянула я на нього і не жалкувала, що трохи з шляху праведного перед суддею звернула!.. Він же мені дружина... Та я за свого чоловіка віддала б половину свого віку, сама б себе на поталу пустила, не то що!.. Та я радніша б небо до нього прихилити... Сказано: куди голка, туди й нитка; куди чоловік, туди й жінка...

Суддя, значить, нічого Антонові... а панич тільки язика прикусив... ніяково йому...

Та й мені ніяково стало: все ж таки, хоч і на потребу своєї дружини, а збрехала, а вдруге, і те не добре, що люде візьмуть нас на зуби!.. Притиснуть сюди і віхоть, і мішок, і жида, і старого пана... У нашому селі, нічого гріха таїти, люде язикаті, люблять піднебіння чухать.

Знов же і те мені на думку впало, чи нема тут якої лихої притчі? Що воно за знак такий, що аби прийшов день святої

волі, так Антін і свариться, і лається з паном? Та коли б було за що, а то — як я тобі, господи,— не до ладу воно... Добре, що досі, наче на воді, слід зникав... А що, якби люде сторонні те чули? Суддя каже: «Острогу не минув би!..» Он воно що! З чого ж воно все отсе?.. Міркую собі, голову ламаю, а не тямлю, як дійти до краю; та й де той край?

Стала мене журба часом за серце ссати: мало хіба з мене того лиха, що од чортів його не відверну, а він ще й до пана шевською смолою липне. Негаразд воно щось, а що саме, де той вузлик, і не вгадаю... Що ж його в бога діяти? Чи в людей ради питати, чи своєю головою хисту доходити, щоб одвадити Антона від тієї лайки? А одвадити, хоч ти що, а треба, бо душа моя чує, що без якоїсь лихої пригоди не обійдеться. Не дай боже чого — шкоди зазнаємо тяжкої, бо саме тільки що почало у нас хазяйствечко зросту набиратися: уже в нас і конячка завелася, вже й пара третяків-бичків, з ними Антін вже й в супрягу стає з кумом Прохором... Земельку вже наймаємо, свій хлібець маємо, влітку обоє на ріллі, а прийде зима — він фурманує... Усе гаразд, і двоє діточок коло нас, наче пташенята ті, весело щебечуть... От тільки, кажу вам, всього мого й лиха, що оті чорти та лайка з паном. Журба з ніг мене валить.

Восени панич наш звалився з ніг. «Кахи та кахи», та на самого Михайла так закахикався, що мокротиння як сперло йому дух, так він і простягся...

У мене, прости мене, мати божа, на душі полегшало: не те, щоб я йому смерті бажала, а гадала собі, що тепер вже ні з ким буде Антонові лаятися, а мені того тільки й треба. Розвиднялося у мене на душі.

Прийшов день святої волі. Своїм звичаєм люде молебство відправили. Я вже до церкви, прости, боже, не ходила, не можна було, мати нездужала, діток ні на кого було покинути, а до церкви їх брати побоялася, бо в той день незвичайно холодно було: мороз, сніг, хуга, наче в пилипівку... Так Антін сам ходив. Вже як він ще до церкви йшов, так я помічала собі, що у нього десь щемить... Такий він невеселий, суворий і до дітей непривітний: то було Парасочки він з рук не спускає, а то й словом не обізвався до неї... А вже як з церкви вернувся, так і на людину не похожий! Не чоловік, а хмара він, густа аж темна... Уся твар йому сумом-нудьгою взялася. Мене усю так у печаль і кинуло! Злякалася вельми, думаю: занедужав він. Я до нього і те, і се, голублю його, діти коло нього в'ються, наче метелики коло квітки. А він мовчки сидить, сопе, люльку смокче та чортів згадує... Ох! Як же у мене на серці важко стало!.. Пораюся собі коло печі, а від нього очей не одірву; горшки біжать, а я їх не бачу.

Сіли обідати. Він чи лизнув, чи не лизнув...

— Антоне! Чого ти такий сьогодні? — питаю.

— Який?

— Несуразний... Тобі недобре? Нездужаєш? Де в тебе болить? Приліг би на печі!..

— Ніде в мене не болить... Тяжко...

— Чого ж тобі тяжко?.. Скажи, мій голубе? Поділи своє лихо зі мною, воно й полегшає...

— Ні вже! Не з тобою мені ділитися, не ти мені поможеш...

— Та що ж таке у тебе? Скажи! Не тайся од мене... Скажи!

Бачу: він трошки пом'якшав; я тоді до нього ласочкою, то з того боку, то з другого — у вічі до нього зазирну, цмокну в одно око, цмокну в друге; а в самої — чую — шпари в серце позаходили, та таки достаралася до свого...

— Того мені тяжко,— признався він,— що ні пана, ні панича нашого нема — нікого мені вилаяти... А не вилаяти не можна; не вилаю, так занедужаю...

— Свят, свят! Антоне, перехрестися!..

— Не поможе.

— Гарненько помолися Пречистій, се тебе лукавий так спокушає, серце тобі ссе.

Отак раджу його, а сама собі думаю: «Справді, шкода, що панич умер... Нехай би він його лайнув, паничеві б з того не завадило б, а він би отак не мучився... Се йому так поробблено, наслано на нього, хто ж би се такий?..»

Глянула на Антона: боженьку мій любий! Який же він змучений!.. Жаль так і закипів у мене на серці! Приміла б я, що робила...

— Чоловіче мій милий! Вдар лихом об землю! Нічого ж не вдієш, нема панів, з гроба вони не встануть...

— Нема пана,— каже він,— хоч би полупанка...

— Де ж його взяти?

Посидів він ще трошки — за шапку та з хати. «Добре,— думаю собі,— нехай провітриться. Се ж він не куди, як не товар попорати; заким попорає — вітром сум його й розвіється».

Довгенько його не було, вже присмерком прийшов в хату — і не пізнати його: такий веселий, регочеться, діток обіймає, цілує.

— Знайшов таки свого,— каже до мене,— одвів душу... Пораюся ото під повіткою, чую: щось іде, зирк — панок якийсь і біля шинку став. Я швидше туди. Аж то Рудівський Ничволоденко; змерз він, так зайшов погрітися до шинку; от я на нього вилив усе, що було на серці...

Зумилася я.

— За що ти,— питаюся я,— на нього напався? Він же нам нічого, і панок з нього добрий!

— А проте,— каже він,— все ж таки панок він, ніхто більш... Я не винен тому, що він мені під руку підвернувся... Мені в сей день треба було когось з панів вилаяти; не вилаяв — так би занедужав, може б, і вмер... От що, щоб ти знала!..

— Не тямлю,— кажу я,— за що і про що...

— А віхоть — тямиш? А мішок — тямиш? А жида не забула?.. У! — та так на мене глянув, що мене аж страх взяв...

— Так то ж,— кажу,— хіба Ничволоденко? То ж наші Марченки!

— Усі вони одним миром мировані...

«От ти й говори з ним»,— думаю собі, та щоб не гнівити вже його, і кажу:

— Який вже з Ничволоденка пан! Тільки що штани поверх халяв...

— Одначе ж комолий віл і гулею б'є... та годі про се!.. Амінь!

«Амінь чи не амінь, а Ничволоденко тобі сього не подарує!» — подумала я собі, одначе промовчала, Антонові сього не вимовила, щоб вже не дратувати його. І добре зробила, що не говорила, бо воно на моє й вийшло; а коли б була сказала, він би тоді на мене вину звернув, сказав би: «Твій язик наврочив».

Ничволоденко не подарував свого, подав позов до судді, а суддя взяв та й зчистив з Антона 25 карбованців кари. Нічим було у нас заплатити, так корівку мою пограбували і продали... Що я з того лиха-журби зазнала, так і не сказати! Що я поповбивалася, що я поплакала! Чи то ж не корівка була! Первачка, рідна, питома, сама я її випоїла, сама на руках виносила!.. Що мого догляду на неї пішло!.. А на удій яка вона була! Цебер молока давала! Вже ж і я за нею не два цебри сліз вилила; стало б тих сліз і Ничволоденка втопити, хоча, правду сказати, і він не винен, і не на нього ті гроші пішли... А все ж корівки тієї, моєї лисенької голубки, і тепер мені жаль... Вона така була добра... У хату сама приходила!.. Прийде, було, та так любесенько: ме! Я зараз лустку хліба, посолю та й дам їй... А вона — хліба кусне і в руку мене лизне, поцілує... Вдячлива душа була. Почну, було, доїти, вона стоїть, наче вкопана, не поворухнеться, тільки так на мене позирає, як не заговорить, буцім хоче спитати: чи досить молока? А чистючка яка з неї була: зроду, було, на мокрому не ляже, тільки на сухій соломці... Пійло було як п'є, так не бовтає його, не колотить мордою на дні, а так любенько, тихцем смокче його зверху; нап'ється — зараз до ясел та губенята свої об з'їди й обітре, наче людина. І ніхто її тому не вчив... Сказать би, у матері перейняла, так мати її того не вміла, та й з себе мати її, хоч і добра була на молоко, а неохайна коло себе, наче та жидівка стара: раз у раз

задрипана і хвіст у гною. Чистючка моя Лисочка була. Та ще й масті її бог наділив такої, що на всі села не було такої другої: така ясно-полова, аж жовта, проти сонця, було, наче золото те вилискується! Шерстинка в шерстинку, одна до одної наче так і прилипла, наче хто усю її поливою облив!.. А хвіст — чорний, обіймистий, наче коса в дівки. Ріжки у неї — наче виточені, а на лобі лисинка білесенька, та не просто лисинка, а наче зіронька та кінці розпустила на вісім сторін!.. Так отаку-то мою корівку пограбували і продали!.. Се ж вони шматок душі з мене вийняли. Не пішла вона на користь і тому, хто її купив: сльози мої випадком йому випали... Купив її рудівський писар — Василенко. Вона, нещасниця, занудилася без мене та небавом і здохла... Так йому, тому Василенкові, й треба: ніколи не купуй ні краденого, ні грабованого... Я наче знала, що вона у нього здохне: як взяли її на налигач — у мене серце так кров'ю і облилося... а як вивели з двору, я вдарилася в груди та як заголошу... За саму царину провела її та все оплакувала. Вертаючися — зло мене взяло на Антона: «Се ж все не через кого, як не через нього,— думаю собі,— приміла, зубами б в твар йому впилася...» Люта я тоді на нього була, думала: «Прийду до господи, так його коромислом і опережу! І гріха не побоюся! З'їв він мою Лиску...» Прийшла, сидить він під хатою на призьбі, глянула на нього, а у нього сльози з очей цівкою...

— Се ти за Лискою? — питаю...

Він головою кивнув; я годі — ну його до серденька пригортати; де те й зло поділося!.. Пригортаю і сама плачу та Ничволоденка кляну...

До самого вечора ми плакали на призьбі. Про Лиску вже з того часу ні він мені, ні я йому ні слова, хоча моя Лисонька ніколи у мене з пам'яті не виходила і довіку, до суду не вийде!.. Не можна її забути... Отже, хоч як я вбивалася за Лискою за своєю, а думала собі: «Бог дав, бог і взяв! Нехай!.. Нехай Лисчина душа спокутує Антонові гріхи. Тепер він сам бачить, що воно непереливки з панами мірятись чубами. Еге! Зрозуміє свою ваду, та й схаменеться, і заречеться».

Так я думала, та не вгадала! Не така була божа воля. Не докажу вам, яким ото робом усе добро Марченків перейшло до нових панів — до Петруняків. Вони не тутешні родом, десь там з-за Десни, казали люде; а де та в бога Десна, я вже й не скажу. Так ото приїхали вони до нас на село. Навесні приїхали. Пан і пані: дітей не було у них; вона безплодницею і вмерла. Людина з неї — як людина, трохи пришелепувата та вельми довгов'яза, а то все нічого, так як і в усіх добрих людей. А чоловік у неї — так ні!.. З себе він моторний, хрін його не взяв, та вдача собача. Кирпу проти людей так драв, що й кочергою її не дістанеш.

Чуємо: поміж людей гутірка йде, що новий пан хоче в нашому селі якийсь новий лад заводити, щоб, бачте, все по-новому. Усе б то те, що досі було, знікчемніло, старе вельми стало. «Що ж то він нове вигадає?» — думають люде. Помічаю я, що люде наші заходжуються взяти його на глузи, бо вже дід Кіндрат не дурно ж процідив раз крізь зуби, що:

— У нового пана щодня сучка п'яна...

— Як їй не бути п'яною,— додав мій Антін,— коли у нього і свині пиво п'ють...

— То бач,— мов Кіндрат,— свині не панські, а якісь нові... У нього усе «нове», старе, каже, знікчемніло... Дивись!.. Знікчемніло! Сонце старіше за все на світі, а чи знікчемніло воно?..

Новий пан справді в свиноті кохався, заходився розводити нових свиней, такі вони, наче голі та довгов'язі були. Не пішли йому в руку, повиздихали до ноги.

Ну, от і прийшов новий день святої волі. Я була певна в собі, що в Антона лайка чисто з голови вилетіла. Йдемо з молебства. Антін повернув до свого провулка, а староста до нього:

— А ти, Прядко, куди? Забув хіба, що треба на громаду? Ходім лишень?..

— А що мені в громаді?

— Як що? Рада буде про пастуха та про город коло цвинтаря, і піп буде, і пан буде...

— Ходім,— каже Антін,— і з голосу його чути, що він наче чогось зрадів. А мене так і кольнуло в серце. «Ні,— кажу собі на думці,— не пущу я його самого, піду з ним, щоб нечистий знов не нацькував його на пана».

Він змагався, щоб я не йшла, а я таки не послухалася, пішла і вже й на ступінь від нього не відходжу, стережу, наче просо від тих злодіїв неприторенних, від горобців.

Пан ото і зняв річ про те, що не слід влітку свиней по селу пускати без догляду, а треба череду свинячу завести, пастуха до них приставити, а під випас пан своєї землі дасть. Громада на те нічого, наче й пристає, бо думка у пана таки не ледача була. Дід Кіндрат тоді й питається:

— А хто ж у нас за свинопаса стане?

Антін мій і вихопився на те.

— Вже ж,— каже,— ніхто, як не той, у кого свиней більше, ніхто так, як він, не тямить свинячої вдачі — значить, він і поводитиметься з ними уміючи, по-свинячому...

— Чи до речі ж воно буде? — озвався хтось.— У кого на селі свиней найбільше?

— У пана,— відповів староста.

— Так себто виходить на те,— озвався Антін,— що панові ставати за свинопаса...

Я його за рукав сіп:

— Схаменись, Антоне! — а він мене ліктем під бік та на мене: — Цить, не твоє діло!

Я кинула на нього очима і злякалася: такий він суворий, такий охмарений та страшний, що я аж затремтіла і замовкла та мовчки молюся: «Союзом любові та згоди зв'яжи, Христе...»

Пан того не стерпів, щось зашкварчав, а Антін ближче до нього, взявся в боки і каже:

— Ви, пане, так заторохтіли, наче колесо по грудді, буцім ви злякалися чого... Ви говоріть з повагом, не бійтесь, не вважайте на те, що я бондар, а говоріть зі мною, як з простим чоловіком...

Люди зареготали, а пан так і приснув... Ну, з того й пішло у них!.. І посипав Антін, наче з рукава борошно, шкулкими словами...

За те ж і йому, моєму Прядці,— нехай вже він царствує,— добре насипали: на цілий тиждень суддя звелів у хурдигу його закинути...

Сорому було нам на ціле село.

Тоді я зареклася і сама собі заприсягнула: як діждемо дня святої волі, не пущу Антона з двору; хоч він нехай мене б'є-катує, а не пущу; просто на плечі йому сяду, округ шиї обів'юся, а не пущу. Діждали. Він мої думки і спостеріг... Ще й на світ не займалося, як я прокинулася, зирк — нема Антона в хаті. Я швидше ноги в чоботи, кожушанку на хребет та за двері. Ник я під повітку — нема його; ник у хлівець — нема; я в суточки, в клуню, в комору — нема. Де ж він дівся?.. Біжу до двору, до шинку, до церкви — ніде й духу його нема! Людей розпитувала — чи не бачив хто?.. Ніхто не бачив.

Сиджу я собі, сумую; вже й до печі руки не беруться; діжу треба б місити, а я сиджу... Вже люди з церкви йдуть, а я сиджу, все думаю: де дівся Антін? І так мені в голові і на серці недобре, аж в очах тьмяно... Скотинка реве не поєна, не годована, а я з лави не підведуся... Аж двері — рип! Антін в хату...

— Де ти був?

— Там нема, де був.

— Кажи, де?

— На хуторі у Міщенка,— се такий панок був, хутірцем собі на одшибі жив.

— Чого тебе туди носило?

— Звісно, чого...

— Кажи чого? Признавайся!

— Наче не знаєш... Вилаяти треба було...

— І вилаяв?

— Виправ...

— Лишенько ж моє важке, горенько моє тяжке! — заголосила я.— Мало тобі Лиски, мало хурдиги! Тепер тебе прямо в москалі!..

— Старий, не годжуся,— ще й жартує.

— В острозі згинеш...

— Хоч би й під острогом, а не можна, не можна мені інакше!.. Але не турбуйся! Міщенко панок добрячий, до позвів не охочий, та я його без людей, сам на сам...

— Що ж він тобі? Не бив?

— Нехай би попробував!.. Ні!.. Тільки й сказав: «Чи ти здурів, чоловіче? Чи мати тебе дурнем на світ породила?»

Дійсно, Міщенко не позивав, спасибіг йому...

Минув ще рік.

Всю ніч перед святою волею я вже й очей не заплющувала, все стерегла, щоб уночі Антін не зник з хати. Лежу та з-під рядна сочу його; бачу: він встав, тихесенько озувся, одягся, підперезався, вже шапку бере з кілочка; я тоді з-під рядна, в чому була, прожогом до дверей, розп'ялася.

— Стій,— кажу,— хоч убий мене, а не пущу з хати...

Він до мене:

— Геть! Не жартуй...

— Не до жартів!.. Куди ти злаштувався?

— Пусти...

— Не пущу...

— Пхну!..

— Пхай, а не пущу, за ноги вчеплюся...

— Пусти, а то битиму!..

— Хоч убий, а не пущу. Знаю куди ти! До панів!

— Пусти! — як закричить він, так наче з шкури вилазить. Я трохи злякалася була, похолола, але мати божа глянулася на мене, піддала мені духу, зараз я отямилася і кажу:

— Хоч ти кричи, хоч верещи, а не пущу,— ну його вмовляти, оброзумлювати. А він і собі трохи схаменувся, вже не кричить, а проситься. Та так жалісно, так жалісно проситься:

— Жінко моя! Ягідко моя люба! Пусти мене, не муч мене! Не доводь мою душу до гріха... Пусти!.. Зроду-віку ні в кого не просився, мовчав, терпів, а тепер не витерплю, прошуся у тебе: пусти, пусти мене!

Бачу я: трудно йому, аж сльози на очах виступили, та й мені не легко, треба мені на своєму встояти, і кажу:

— Не пущу...

— Не пустиш?

— Не пущу...

— Так клич же попа, нехай сповідає і причащає мене, бо я чую, що помру... Нудно мені, трудно мені на серці... Щось підступило, давить, дух спирає. Ой, ой! Пусти! — та з сими словами як заплаче, заголосить!.. І жалісно мені, і сумно, і страшно мені стало... Діти зі сну позскакували і собі голосять... Що ж мені робити, що мені чинити? Чи панів милувати, чи свою

дружину мордувати? Сидить він на лаві, плаче, а я чую, що сльози його в серце до мене капають і там приском печуть... Хоч би він вхопився, думаю собі, та одіпхнув мене від дверей, я б вже й не пручалася, лучче б він вдарив мене, мені б не так тяжко було; несила б моя була його спинити... Так ні ж! Сидить він, наче приборканий, не лютує, та, плачучи, проситься, жалю мені задає... Переміг мене жаль; я двері навстіж!

— Іди!

Закурив він, тільки підошви манячать, а я тоді собі в сльози...

Пощастило нам того разу. Панів не було на селі; вони ще вчора поїхали до міста, так Антін видрав там у них у господі якогось недопанка та на ньому й погострив свого язика. Обійшлося ні на чому.

А я стала собі на думці: з чого отсе у нього, у Антона мого, земля йому пером, отакий попуск божий? Цілісінький год він чоловік такий, що дай, боже, і всім людям, хоч в ухо його бгай. Аби ж прийшов день святої волі — він і займеться проти панів. З чого воно?.. Радилася я з попом: «Се у нього перехід,— каже батюшка,— над ним треба б ордію вичитати, але я не вмію того. Се треба у Виноградний монастир, десь аж за Києвом, там ченці вичитують...»

Я й приміркувала собі, що на все воля божа і проти неї чоловік нічого не вдіє. Нехай же воно йде, як бог дає...

Так воно і йшло до самої Антонової смерті; здається, цілих двадцять років. Не малий то час! Багацько, пребагацько всього за сей час перемінилося: що тоді тільки сходило, тепер вже виросло; що тоді починало зростати, тепер вже зістаріло; а що тоді починало старітися, за двадцять років струхло, спорохніло... І над нами трохи господь зглянувся, послав на нас свою руку благу. Антін, правда, не позбувся своєї вдачі, не покинув своєї вади лихої лаяти панів в день святої волі, але господь сокрушив панську гординю. Пани і з нашого села, і з сусідніх перейнялися думкою, що не треба уважати на Антонову лайку, бо він в той день людина непритаманна...

Як почали ото пани не вважати на Антона, як ославили його несамовитим, так з того часу не геть я турбувалася, тільки було опасуюся, щоб не напався він на кого такого, що не тямить його вдачі, та й потягне його в суд... Спасибіг богові, не трапляло такого, мабуть, мати божа одвертала.

Так от, бачте, з якою чудною людиною мене доля спарувала!.. Е-ех! Коли б не ті дві вади у мого Антона, звікувала б я з ним, не зазнавши ніже єдиної хмарної години!.. Так,— кажу ж вам,— нема щастя без нещастя... Не було б ночі, не було б і дня...

Чудна, чудна людина був небіжчик... Упокой, боже, його душу з святими і з преподобними! Чудно він і вмер.

Кажу вам: як ославили його несамовитим, так з того часу пригоди з його вади не траплялося, хоча він і не покинув свого призначення. Почне, було, своє вичитувати, так, коли той, на кого він напустився, огризнеться супроти його, він того не довго лає... Аби ж хто змовчує, того вже він випере до поту; доти пратиме, доки і в самого сорочка хлющем візьметься.

Чудно так, кажу вам, помер Антін.

Того году, як судилося йому вмерти, заманулося йому мірошникувати.

— До хазяйства,— каже,— я вже старий, підтоптався! Нехай син править, а я собі млин споруджу та й мірошникуватиму.

— Та й добре ж,— я йому на те,— дай, боже, час добрий, може, мірошникуючи, і панів кинеш лаяти...

— Ні, Оришко! Сього й не думай і не гадай про се; не кину...

— Чому?

— Тому, що ти не тямиш...

— Чи вже?! До срібного волосся дожила, розуму й на стілечки не нажила?

— Авжеж, не нажила. Тобі здається, що я панів лаю?

— А то ж кого, коли не їх?

— О, бач, і не тямиш голово!.. То я неволю людську лаю... Щоб ти знала, як прийде день святої волі, так у мене й закипить на серці проти неволі людської. Коли б я її побачив, я б її зубами загриз, та не знаю, яка вона, чи така як ото холера, чи така як трясця?.. Не знаю! Тільки всього й знаю, що так вона людей неволить, як пани колись...

Так ото заходилися ми коло млина. Треба було заздалегідь дерево на клітку вивезти. Купив він у Маслаченка і на клітку, і на вал, і на рамена. Поїхали рубать. Рубає він собі деревину, березу, чи що, цюкає та цюкає, а вона зразу як шугоне та на нього; він хотів відбігти, та не встиг, ступнів зо три відбіг; вона його й причавила і гіллям, і цівкою, ноги так йому і розплющила...

Привезли його додому, знесли в хату... Ледві він дише... Покликала я попа... запричастив він його... День, другий, третій — не оживає чоловік, не вмирає, а на четвертий день попрохав їстоньки... Зраділа я невимовно... Думаю: одужає... І, дійсно, був би одужав, коли б не настиг день святої волі... А то ж саме за тиждень настиг.

Ледві стало світати, чую я: Антін мій — упокой, цариця небесна, його душу — так тяжко-важко стогне та до мене так болісно:

— Жінко! Чи знаєш, який сьогодні день?

— Святої волі,— кажу йому, а собі думаю: «І тепер не забув».

— Порятуй же мене, а то пропаду...

— Чим же мені тебе рятувати? Рада б я небо до тебе привернути, душу свою до тебе вложити...

— Ні, не те!.. Не те!.. Візьміть мене, винесіть на сані, та везіть до панів...

— Господь з тобою, Антоне! Невідь-чого заманулося тобі... Як се можна!.. Надворі така холоднеча, тобі з хати не можна, в хаті під кожухом дрижиш!.. Вгамуйся, голубе мій, перехрестись та читай: «Ослаби, остави...»

— Не поможе! Ніщо не поможе!.. Везіть мене, чую, що смерть прийшла по мене!.. Он вона в кочергах вже стоїть, я її бачу... Глянь! Як зуби вискалила... Бачиш...

— Та заспокойся!.. Невідь-що тобі ввижається...

— Ні, не ввижається, я виразно бачу її... Порятуйте ж мене, не дайте мені занести гріха на той світ...

— Попа,— питаю,— покликати? — і бачу: якось твар його міниться, не та стає, зблідла і опала...

— Не попа, а пана... Нема пана, хоч недопанка... Рятуйте!

Та з сим словом як заридає!.. А потім:

— Тривай! Тривай! Не підходь ще!.. Я зараз, зараз... Везіть мене швидше до панів!.. Жінко! Придерж її, не пускай її до мене...

Зумилася я, не тямлю — про кого він каже придержати, в хаті, опріч мене та сина, нікого... А він все своє:

— Не пускайте її до мене, нехай підожде, доки вернуся від панів...

— Кого не пускати? — питаю.

— Смерті, смерті! Он вона наставляється йти по мою душу...

Отут вже і я стерялася... Не збагну, що й почати, та й кажу синові:

— Бігай швидше по кума Мусія, нехай іде, раду дає...

Заким прийшов кум, Антін мій усе одно верзе:

— Везіть мене, я зараз, підожди...

Прийшов Мусій. Антін вже не пізнав його; може, через те вклепався, що кум був в жупані; так він і взяв його за пана. Скинув на нього очима,— такі вони зробилися, наче сонні,— та тоді й почав:

— Ой ви, пани голоколінці! Бодай вам...— і те, і се, і п'яте, і десяте. І чого вже він їм не бажав! Страх і згадати... Бажав, бажав, тоді як заскрегоче зубами, так аж ікавка на нього напала...

— Біжи, сину, за попом,— мовив кум. Антін блиснув очима...

— О тепер,— каже,— йди!.. Іде, іде!.. Ох! Рятуйте!..

Та з сим словом і богові дух віддав... Чудна людина, чудна і смерть її.

Упокой його со святими!..

1895 р.

РАНКОМ В АЛУПЦІ

Присвячую Льву Мих. Жемчужникову [1]

Се було в другій половині квітня, в Криму, в Алупці. Я цілу ніч не лягав спати. Відчинивши навстіж вікна і двері на ганок, я впивав в себе на повні груди чисте, тепле, вогкувато-м'яке повітря морське прекрасної країни гірської. Навкруги стояла глибока тиша; вона не тільки сприяла, а надила мене до тієї роботи, коло якої я тоді працював. Працював я і мозком, і серцем над перебуванням Шевченка на другому засланні [2] в степу киргизькому. Я цілу ніч писав, цілу ніч стояв перед мене убогий форт темрявний і його змордована муштрою та нудьгою горопашна залога; німо-терпелива вона, неначе та скеля, що на своєму лоні держить форт-тюрму... За скелею реве море суворе, непривітне, «невмите» [3], та, ревучи, хвилюючи, кидає на берег журбу-тугу, ніби хоче ще більш нагнати скорбот на бережан, і без того смутних, зажурених.

Я почув, що не тільки фізичною, але і духовно-моральною стороною я стомлений, кволий; враження Шевченкового перебування на березі Каспія утомили мою душу. Я кинув писати. Очі мої впали на далекий схід. Ледві-ледві показувалися там ознаки зорі ранкової. Я упав на канапку і почував, що душа не тільки утомлена, а якась наче розбита, серце моє поранене. Сон не брав мене, очі не сплющувались, впилися вони в море.

Перед мене на півдні було не те море, що цілу ніч томило мене; ні! Перед мене безкраїм килимом розіслалося Чорне море, неосяжне, широке, невимовно принадливе, чарівне. Нерухоме воно; здається, то не вода, а сизо-блакитне скло: ген-ген далеко-предалеко, скільки око сягає, горить безкрає море срібними іскорками дрібними. Мені ввижається, що з тих іскорок встають водограї: встало їх кілька, знялися високо вгору, там злилися в одну масу. Бачу, як та маса вліворуч рушила і тече з півдня на північ, неначе лава та з вулкана. Плине, ближчає до мене, от приплила до Алупки, вдарилася об скелю Айвазовського [4], вкрила її срібними бризками і сама десь сховалася, зникла; чи скеля її проковтнула, чи дерева

прекрасного, художницьки обсадженого парку, найпаче гонкі, густі кипариси, застують мені бачити її...

Я повів очима на північний схід. З другого моря, з моря густої листви зеленої, позирають зграбні башти і башточки Воронцовського палацу [5]; маврітанський і взагалі східний штиб немов вичитує мені минувшину східних народів. Перед мене встає Крим з греками, генуезцями, турками, татарами, москалями. Я трохи здригнув, мимоволі очі потяглися ще більш на північ. По взгір'ю розкинулася Алупка... Вона ще спить... Куняє прехороша мечеть з своїм високим мінаретом: мені здається, що він вип'явся вгору, аби зазирнути в очі Ай-Петрі, глянути на сніги білі в широких щілинах високої гори скелястої, але, побачивши, яка темна гнобительська хмара суне з півночі на Ай-Петрі, мінарет злякався, принишк, доки мулла кличучи «правовірних» на молитву, не зрушить його спокою...

Ай-Петрі, здалося мені, дивиться так суворо, що я скоріше повернувся знов до моря; таке воно ласкаве, привітне, спокійне, але на обрії нема вже дощу того срібного.

Я схилився на канапку і невдовзі задрімав; а коли прокинувся і вийшов на балкон, округи мене панував, привітно всміхаючись, чудовий ранок веселий! Ясно-блакитний перекіт небесний горить так радісно, так паше, ніби злегенька він колихається, буцім він дише... За кілька хвилин з південного сходу показалися пухкі, хвилевидні тумани; плинули вони спершу проквільно, щодалі все швидше, все густішали, гуртувалися, нарешті злилися в одну масу і суцільним муром закрили перед мене увесь обрій південний. Частина моря під тим муром посивіла; барвою своєю превподобилась до барви муру.

Я почув, що й душу мою пойняв якийсь темрявний сум, не то щоб важкий, не скажу, щоб і прикрий, але небажаний, як небажане усе те, що застує, не дає нам бачити ясний світ... Я ладен був тікати до світлиці, аби не бачити того муру молочнохмарного, але ось на сході обрій зайнявся рожевим полум'ям. З-за гори, з-за Місхору полум'я те все ширшало на море; широченною смугою довгенястою ринуло на хмарний мур і одним ментом буцім спалило його! Замість муру сивого над південною стороною моря стояв мур багряно-золотий, і сягав він вгору високо, впираючись в саму блакить перекіту. Море під новим муром почервоніло; здавалося, вода горить геть-геть глибоко, здавалося, огонь пробрався аж на саме дно морське. Ще одна хвилина — і червоно-золоту барву і моря, і неба заслали усі веселчині барви. З-за гори викочувалося сонце, викотилось і поплило вгору по небу, відбиваючись в морі...

Картина невимовно чарівна!.. Я німо любував з неї увесь зачарований, увесь перейнятий її красою величавою. Я упи-

вався на повні груди і красою велетня-природи, і невимовно чистим, свіжим, бадьорим повітрям дивно-величавого ранку, і могутньою силою «сотворшаго вся сія»... Душею, серцем, усім почуттям своїм я потонув у тій красі, в тій могутній силі.

Я думав...

Ні, я нічого не думав! Я не спроможен був нічого думати. Потонувши в оглядання краси, упоєний нею, я стояв німо, нерухомо... Разом з тим я чув, що в серці у мене клекоче ненависть до лютої злості, до хижого озвірення чоловіка проти чоловіка...

— За що?..

Я держався обіруч за бильця ганку; здавалося, що мої ногті входять в дерево, що на мене находить жадоба помсти, і не спостеріг я, куди і коли поділося і море, і червоний мур... Передо мною їх не було.

На тому місці, де я звик бачити, де ще за одну чи дві хвилини бачив море, тепер стояла довжезна висока гора ясно-сивого, ніби молочного, клоччя з розскубаної бавовни. Гора та була така висока, що застувала бачити блакить над морем. Я не встиг ще добре оглянути ту чудну гору бавовняну, як вона рушила на північ... Вона усією своєю масою сунулася на парк, на сад, на кам'яницю, де я жив, на ганок, де я стояв...

Я почув на собі свіжу вогкість, немов до тварі моєї притулив хто вогкий рушник.

Я глянув на тепломір: температура різко перемістилася: живе срібло з 18°R упало на 12°. Не встиг я і на одну хвилину стямитися серед обставин, в яких зроду вперше опинився, як та гора бабовняна розлізлася надвоє: одна частина ніби спинилася в саду між деревами проти мене, а друга покотилася яром-долиною на церкву, усю її обгорнула і закрила... Друга частина за хвилину-дві почала рушати повагом, закриваючи собою і палац, і мечеть, і мінарет, та просто на Ай-Петрі. Доки маса плила, я стояв в густому, наче бавовняному або пуховому тумані. Вперше на своєму віку я бачив морський туман...

Стоячи в тумані, я нічого не бачив округ себе: ні стіни, ні вікон, ні дверей. Я стояв нерухомо, здивований. Почував, що на тварі у мене вогкість, що треба її втерти, але я боявся відвести руки з бильця. Нарешті, не тямлю з якої речі, я зробив ступінь назад, стиснув лице долонями, заплющив очі і силкувався міцніш притиснути свої підошви до підлоги аби впевнитися, що я дійсно стою і стою на твердому грунті. Я почував, наче в голові у мене гуде, наче виски мені щось стискає, чую, що кров по жилах тече швидше, серце б'ється скоріше; не бачу, а почуваю, що біля мене чиясь постать!

Хто се такий? Звідкіль він взявся? Двері з моєї світлиці на замку, кудою і коли він прийшов? Розплющую очі і бачу, виразно бачу: попліч мене чоловік середнього зросту, голова лиса, клинувата, чоло широке, думне, очі ясно-блакитні, добрі такі, ласкаві, як ласка нені; привітні, як привіт молодої любленицї; вуса густі, великі, сиві; з-під них знати теплу, сердешну усмішку; погляд оксамитово-ніжний, але, як і вся твар, скорботно-величавий... Хто він такий? Придивляюся пильно. Боже великий! Та се ж Шевченко, Тарас Шевченко той самий, як дві краплі води, якого я цілу ніч бачив у думці, пишучи нарис про перебування його в Новопетровському форті [6]...

Радісно затремтіло моє серце. Глибока, побіжна радість всього мене пронизала, але разом з тим я, радіючи, почував себе якось ніяково. Ще більш зросли і мої радощі, і моє здивування, і моя нестяма, коли я вчув, що долоня його руки лежить на голові моїй лисій... Я вчув, що з-під долоні його ллється на мене тепло; нарешті чую його м'який голос... Я силкуюся почути, розібрати слова його, напружую уші, очі, серце... Ні! Не розберу... Я хочу нагнути голову ближче до вуст його, але одним ментом все зникло... Стою серед ганку самотою, як і стояв... Море чисте, спокійне; небо голубе, аж паше, сонячне проміння снопом сиплеться в воду, туману ані сліду; тільки по листві дерев проти сонця горить різнобарвними іскрами маса дрібних самоцвітів; то краплиночки, що туман лишив по листі...

А Шевченко?

То була галюцинація...

Я сидів на ганку з важкою душею... Розумів, що то була галюцинація, тямив потроху і причину її, та не спроможен був відірватися від тієї галюцинації, визволитися з-під впливу її, забути про неї... И тямив і почував потребу швидше перейти до світлиці, упасти на ліжко і спочити, але ж я не чув в собі сили підвестися, відірвати очі від моря...

1896

БАБА ЯВДОХА

Була неділя перед Паликопом [1]. Люде вже обжалися, почався коповіз. Під косовицю хліборобам не до того, щоб празникувати, а найпаче за день до Паликопа. Хоч і неділя свята, а треба зараз після служби за возовицю. Нехай вози риплять; нехай і воли з утоми, не ремигають, а нічого не вдієш,— треба!.. Позавтрому Паликопа; тоді й спочин... На

Паликопа не можна возити; а сьогодні, хоч і неділя свята, а в кого полукіпки на полі, тому бог простить.

Мабуть, і отець Сидір такої думки, бо до служби божої подзвонив з сонцем і в церкві не нагадував людям про «помни день субботний». Чоловік він з головою, тямить, що «довліє дневі злоба його», та і в самого увесь лан в полукіпках... Старенький тесть його отець Корній радить саме на Паликопа перевезти жито з лану толокою. Отець Сидір і сам не від того, але ж попадя змагається, не хоче, каже: «Тільки почни возити копи на Паликопа, зараз грім тобі гумно спалить». Отець Сидір, чоловік з освітою, на забобони не зважає і не йме віри, щоб святий Пантелеймон-цілитель гнівався за те, що люде в день його возитимуть копи; його діло лікарське, а не хліборобське... Та ще так гніватися, щоб аж грім насилати і палити клуні або вози з копами... Се і для простої людини було б діло не статечне... Так собі міркує отець Сидір, а проте не хоче на Паликопа коповіз толокою справити, бо «якось воно ніяково»,— каже він, а сам собі думає: «Яка-небудь зловорожа душа лиходійна візьме та й підпалить тобі стодолу, а на Паликопа звернуть, скажуть: божа воля».

І от селяни-хлібороби після служби божої, замість снідати, пообідали раненько, спочили та, скоро сонечко розповнилось на все небо, взялись до роботи, яка кому мулила. Вийшло справді добре: боже богові, а людям людське. Парубоцтво і чоловіки взялися копи возити; молодиці з дівчатами — хто коноплі мочить, хто льон прачує, хто на городі порається; люде старого віку, правда, нічого не роблять. «Нагрішиш,— кажуть вони,— а тут до тебе смерть, не дасть і відмолити гріхів...»

Явдоха Жмурка і собі «сидить, згорнувши руки»; вона і себе до старих людей горне і теж гріха боїться. А дійсне — яка вона стара? Чи повернуло на п'ятий десяток, чи, може, й ні; з-під очіпка срібна нитка у неї не світиться; твар — як огірочок; і вся вона така ще струнка, постатна, бадьора, що хоч би й на рушничок, так би не встид було; а проте вона себе до бабів... Баба вона тому тільки, що, повдовівши в ту останню холеру, пішла бабувати. Чоловік її, Прокіп Жмурка, за фершала в селі був; дітей їм бог не дав; от і вдова, щоб «мух з стелі не зганяти», і приміркувала собі бабувати. По чоловіку люде її фершалкою й досі звуть. Є у баби Явдохи ще й друге прізвище: по-вуличному люде Квочкою її продражнили. Ще дівкою так її охрестили. Прізвище, справді, наче смола до дратви: гортань у Явдохи така якась, що як говорить, наче та квочка біля курчат квокче.

Не скажеш, щоб селяни любили бабу Жмурку: вдача у неї занозиста; одначе і не цураються її; вона, кажуть,

замишлянка і голова у неї не з моркви; вдайся до неї за порадою — вона тебе, наче мати рідна, напутить. Зате ж не доведи, господи, і зачепити її! Реп'яхом ув'язне до тебе, натягачем жили з тебе тягтиме, доки до свого берега не дотягне.

Залічивши себе до бабів, Явдоха в свято або в неділю і за холодну воду не візьметься: така б то вона свята та божа. Скоро заблаговістять до церкви, Явдоха зараз у себе в хаті лампадку перед образом засвітить, набере в покришку жару, насипле туди ладану, повну хату надимить «во славу божу», а тоді до церкви, подасть на часточку, свічку перед Іваном Воїном обмінить, стане в бабинці і на повну губу вичитує, стоячи навколішках: «Царице моя преблагая...» Вернеться з церкви — знов наладанить, проскурку з'їсть, пообідає, спочине, а вставши, чи до кого з багатирів на бесіду, чи сяде біля свого двору на колоді та соняхи або насіння лузає.

Отець Корній бабу Явдоху якось нехтує, сухо до неї, непривітливо, а молодий батюшка — так приязно до неї і з шанобою. Батющина попадя на самому покуті її саджає, зате і баба Явдоха листочком до неї... Коли не повісмо льону, так клунок шеретованого борошна пшеничного примчить або там ягничку прижене, чи іншим, чим бог пошле: «всякое даяние благо».

Сьогодні, спочивши своїм звичаєм по обіді, баба Жмурка вбралася в кубову корсетку (картастої плахти вона, спочиваючи, не скидала), вив'язалася каймистою хусткою і пішла спершу на город: виломила здоровий, наче той підрешіток, сонях, обчистила його, заложила за пазуху і рушила за браму. Тут у затінку під розлогою вербою сіла Жмурчиха на колоду, лускає собі соняхи та позирає по вулиці на обидва боки... Нікого нема...

«І де ті люди в бога поділися? — каже Явдоха собі на думці.— Молодіж... ну, та вже, звісно... віру святу загубила і про бога забула... Молодіж!.. Ох, ох!.. Довготерпеливий єси, владико!.. В іншого материне молоко на губах не обсохло, а воно верзе: «Пекла нема...» А де ж отсе старі? Подумати б, що й вони за роботою, так невже ж і вони бога в животі не мають, щоб у неділеньку святу робити? Чи багацько ж і наробиш! Тільки гріха заробиш... Розпустив людей наших отець Корній, та не довго воно так буде: батюшка Сидір підтягне їм черезсідельника...»

Дзьобає баба Явдоха соняха, а з тварі її знати, що нудьга її бере, що язик у неї свербить, хочеться їй перекинутися словом, піднебіння язиком почухати, та ні з ким... Сама єдина. Вона скинула очі на супротилежний двір Якова Орлюка і голосно мовила:

— Добрячу лісу спорудив Яків, та шкода, що загату повузив, на солому поскупився; що б було на одну п'ядь пустити ширше, була б загата хоч куди! А то, гляньтеся, яка вузька, наче штани у нашого Миколи-москаля... Сказано: погань... Он і присохи... Хіба такі б треба присохи під таку лісу!.. Якісь коряві та погнуті, покручені... Може, хапані... Каже — «купив». Може!.. Тільки ж добрий хазяїн такого покруччя і на топливо б не купив... Ач! Клята лушпина! Взяла та в зубі і зав'язла. Тьфу!.. Не випала каторжна!.. Тьфу!.. Не подається вража личина, треба пучкою...

Вийнявши з зубів лушпину, баба Явдоха знов очі на Орлюків двір і знов каже:

— Купив! А чи було ж у нього купило? Може, а може, й ні; де б воно у нього взялося? Теличку збув на проводах, се правда... «Двадцятку,— каже,— взяв»,— се брехня! Наче я не знаю тієї телички! Не така вона захарчована була! Шерсть повилазила. Може, десятку хто дурний і дав; так же на ті гроші треба було сім'ю до нового прохарчувати... Сама бачила, як борошно купував; а з чого ж на присохи?..

Тим часом з Орликового двору вийшов рудий волохатий кундель. Ставши серед вулиці саме проти баби Явдохи, кундель глянув угору, позіхнув, погріб лапою землю і ліг проти сонця, згорнувшись клубком.

Явдошині думки з загати та з присохів перелетіли на кунделя.

«Який старий отсей кундель,— думала Явдоха, лузаючи соняхи.— І чому він досі не здихає? І чим він живе? Теж, мабуть, хапанцями... Не тямлю, нащо Якову здався отакий беззубий дармоїд? На хвіст йому наступи, так і то не гавкне... У самого діти трохи з голоду не пухнуть, а він беззубого собаку годує... На мене — я б йому давно б уже губки з проторгом дала; а йому, мабуть, старого уривка шкода, щоб на суху гіллю. Говори ж!.. Чудні люди! Он і в старої Гривихи два коти-дармоїди. Колись вони, справді, на предиво були коти, наче ті хорти, устережуть, було, і садовину, і городину, не дадуть горобцям ні соняхів, ні конопель повипивати; так коли ж то те в бога було! Я ще дівувала; а тепер — що з них? Яка користь? Зимою на печі, влітку на сонці кістки гріють, а голопуцька-мишеняти не піймають. Час би давно їх або зашморгом на осику, або з печиною в ополонку; а вона — дурненька Уляся — доглядає їх, годує, часом сама до рота не донесе та їм віддасть. Здитиніла баба, услід старої попаді йде; та, бач, теж сама не доїдає та годує дармоїдку,— кульгаву і німу Кулинку. Ну, так у Кулинки ж, хоч вона й німа, і каліка, а душа все-таки християнська, мирована, за неї

богу на прийом піде, знає, що не марно годує... На тім світі згодиться...»

Явдоха, згадавши про «той світ», так замислилась, що й не спостерегла, звідкіль взялася біля неї красуня-дівчина Параска Максименківна. А коли дівчина промовила до неї:

— Добрий день, бабо Явдохо, з неділею! — так Жмурчиха так здригнулася, що трохи-трохи не впустила з рук соняха. Перегодом вона мовила:

— Магай біг, небого! А куди се? На визирці?

— Ні, до попаді льон прачувати...

— А я думала... на визирці...

— Нікого мені визирати.

— Говори таки: нікого — наче я така дурна, що нічого не бачу, не чую і не знаю...

— А кого ж я визиратиму? — спиталася Параска. Твар її зашарілася, немов проти полум'я в печі.

— Вже ж нікого більш, як не отого клишоногого горобця Хоменка! Знаємо! Ох, стережись, дівко! Лабузник він! Щоб не довелося русу косу без вінця під хустку сховати...

Параска пустила очі на свій мережаний поділ, ще більш почервоніла, стиснула легенько плечем і мовила:

— Ніхто того не діжде...

— І дай боже!.. А то знаєш... тепер парубки гаспиди... Звісно, діло дівоче... До дівування треба і милування... Він парубчина — не взяв його кат! — заміристий, з клепкою в голові... Але ж самим жениханням не наїсишся... Голий він, як лопуцьок.

Параска, не підводячи очей, наструнчила уші.

— Голий, кажу, та ще й заплутався. Ось на, лишень, соняха! Присядь та лузай, попадин льох не втече.

Явдоха відломила шматок соняха і подала Парасці.

— Дякувати вам, дядино! У мене і свій є за пазухою.

— Моє не влад, так я з своїм назад. Так сідай... Хлопець він, кажу, не повстяний, а проте, мабуть, не бути козі на торзі. Шинкарська нитка вже йому луснула, лусне й друга, бо не вміє старших людей пошанувати...

— Кого се, дядино?

— Та от хоч мене першу. Якось на проводах йду я з міста, а парубки юрбою проти мене: усі розступилися, дорогу дали і вклонилися, а він — клишоногий горобець,— наче його стовма поставило, хоч би тобі руку до шапки приложив... Ну, я ж йому сього не подарую... Іллі вже минуло [2], а він про позику і забув, грошей не несе... Я позичала йому, знаючи, що він шинкує, а тепер, коли його з шинкарства беркиць в помийницю, я не то під вексель, а й під застанову шага не дам. А що взяв, те верни, а то в суд... Та чом ти не сідаєш? Більше вже не підростеш, присядь...

— Ніколи, дядино! Треба до попаді, а потім на вигін з дівчатами проти череди...

— До попаді!.. На вигін... А нема щоб батьку-матері помогти.

— Я й сама хотіла їхати з батьками по копи, а вони кажуть: «Не треба, йди погуляй, ти й так за жнива затруднилася». Я й пішла та думаю, що погуляю, а що й попаді відпрачую.

— І гуляй на здоров'я; проти волі батьків, звісно, не йти, а проте не треба з думки спускати і приказку,—знаєш? — «Гулі не одного в постоли обули». Молодому що! Коли й погуляти, як не замолоду, та ще в неділю... От я й стара вже, а теж не від того, щоб погавити... Та ну-бо, присядь!

— Ні, дядино! От, як біг свят, ніколи.

— То йди, здоровенька... Я отсе присіла, визираю-стережу свого харциза, та самій якось нудно, а люди, наче серед ночі,— не видно їх і не чутно.

— Якого се харциза, дядино?

— Та не кого ж більш, як не отого Митрика Походенка; що то у нас з ним буде, так і сама собі не скажу. Мабуть, зварімо пиво людям на диво... Ну, так йди вже, дівко, йди, не гай часу!..

Але ж Парасці тепер саме і закортіло не йти, а сісти: вона забула і попадю, і вигін, і череду. Походенко її зацікавив. Коло якого там «пива» заходжується баба Явдоха? Походенко про Параску людина не чужа: вона хоч і митикує про рушники з шинкарем Хоменком, а серце її тягне до Походенка, Походенко — і безбатченко, і голота, і наймит, зате красюк, а Хоменко, хоч і клишоногий, так у нього худоби і поля, і грошей на всю губу.

Мнеться Параска ні в сих ні в тих... Сісти хочеться біля Явдохи, та ніяково сісти, сама ж тільки що казала: ніколи... Баба Явдоха з Парасчиної тварі добре бачила, що кортить дівці, і навмисне дрочила її.

— Іди ж, небого, йди вже, не гай ні себе, ні людей, попадя тебе ждатиме.

Параска скривилася і, трохи що не плачучи, мовила:

— Треба йти!.. Прощавайте, дядино!

— Щасти боже, небого!

Баба Явдоха провела Параску, аж доки та не повернула повз церкву до попового двору.

* *
*

«Гарна дівка отся Параска,— говорила собі на думці фершалка, дзьобаючи соняхи,— вродлива, краля, наче намальована. Отаку б моєму діверові, так була б пара, хоч перед царя;

нічого ж не вдієш із злиднями. Коли б хоч землиця була, а то що там у батьків у її? Чи буде на чотири упруги? Ледві! А у дівера теж зайцю на півгоней. Він-то на мої землі зоріє, наче кіт на сало, але ж ще не вгадати, де того чабака дівати: чи в борщ, чи засмажити... Схочу — запишу на нього, звісно, з собою в труну не заберу, а не схочу — на храм божий легкую... Коли б він не дівер мені був... Гм! Побачимо... Як він коло мене, так і я коло нього... Гарний він козарлюга! Як цмокне, так наче на тебе хто приском сипне і разом медом по губах помаже... І пече воно, і солодко... Тьфу! Лушпина знов зав'язла; мабуть, за те, що я таке подумала, та ще проти ночі... Тьфу!.. І не введи нас во іскушеніє... Клятий сатана! Лізе на думку, наче злодій до скрині... «Ослаби, остави, виждь моя помишления...» Знов лушпина в зуби. Чи не покинути б мені соняхи? Коли ж і так нудно сидіти... Так отсе б то Парасці з клишоногим «Ісайю» проспівають! [3] Побачимо! І яка йому з неї користь? Тільки що красючка, так же краси не з'їси... А Походенко — безштанько, ледві на пару волів збився... Заходився був до монополю, там би йому добре було, так же учителька перебила, а був би зібрав копійчину. Шинкареві все одно, що кобилі на отаві в пастовні: пасись досхочу, та тільки і про вовка не забувай... Та Походенкова голова тямить, як поводитися з акцизними вовками! І очі у нього прозорі. От коли б було не принесло отсього монополю, розташувався б він власним шинком! За рік, за два була б у нього і хата, і кімната, і гайок, і пастовень, і левада!.. Воно, хоч і клишоноге, а метке... Що-то воно буде з сього монополю? Чи на добро людям, чи на лихо? Мабуть, як на кого: доброму на добро, а лихому скрізь лихо... Горілка, кажуть, посмачнішала... Може, й так, самій не доводилося куштувати; у Лейби на розторжю взяла собі відерко, то воно і протягне у мене через усю зиму. Яка з мене питуха? Така, як з божої корівки; єдине про людей держу: без чарки не можна; а коли б не люде, так про мене — хоч би її і вік не було!..»

Тієї самої хвилини баба Явдоха почула: хтось вулицею йде й співає:

Як гуляв, так гуляв:
У чоботях без халяв...

— Се, мабуть, Терешко Кучменко? — промовила Явдоха. А пісня все ближчала:

Десь халяви погубив,
Закаблуки покривив,
А підошви хтось украв,
Лишилися переди...
Переди ж ви, переди,
Не доводьте до біди.

— Се ти, Терешку! Магай біг! — озвалася Явдоха. А Терешко, буцім не до нього, своє веде:

Он, ген, на горбочку
Сидить дідько в черепочку...

«От чоловік! От пекельна душа! — говорить собі на думці Явдоха.— Я йому бога, а він мені дідька!..»

— Терешку, се ти?

— Чи я, чи не я, спитай кого іншого,— відповів Терешко, спинившись проти Явдохи. На ногах у Терешка дійсно якісь шкарбани без халяв; на хребті латана свитина наопашки, розхристана сорочка чорна та й без застяжки; на голові вилисіла шапка, але набакир.

— Ось ну лишень, ягідко моя, благослови попліч сісти; біля тебе і я помолодію.

— Сідай, місця стане.

Терешко, сідаючи, якось не вгадав, та, замість на колодку, сів Явдосі на коліна; вона пхнула його межи плечі і мовила:

— Цур тобі, п'яне барило! Отсе ще вигадав! Що мої коліна — ослін про тебе, чи що? Геть!

— Хіба я на коліна тобі?.. Гадав на колоду!.. Та хоч би й на коліна, шкоди тобі не буде.

— Важко, дурню! Таке опудало! Глянься! Ще коліно роздавиш.

Терешко сів до ладу, облизав губи і, вискаливши зуби, мовив:

— Чую, що молодію біля тебе...

— Стара вже.

— Ба, коли б у мене така стара!

— Твоя Маруся молодша за мене.

— Не був я у неї на родинах, не скажу... Та хоч би й молодша, що з того! Нечепурна та сухоребра.

— Нащо ж брався з нею, коли вона тобі не до смаку?

— Тоді, як брався, вона була пухка, наче тісто на опарі, і моторна, наче грушка краснобока, а тепер!.. От коли б така, як ти, поздоров тебе боже!

Явдоха стулила губи, всміхнулася і мовила:

— Літа хоч кого висушать... Се ти обжинки справляєш?

— Вгадала, як в око вліпила: обжинки!.. На печі орав, на припічку сіяв, у Лейби зажинав, в монополі обжався... Чисто обжався, останнього п'ятака дожав... Все через неї...

— Через Марусю?

— А то ж через кого?

— Ой, чи так воно! Була б я твоєю Марусею — не пив би ти у мене.

— Може б, і не пив... Вона почала, а я за нею; вона в горох, а я в сочевицю! Коли вона чвертку, так мені й бог велів півкварти! Коли б вона не така неслухняна!.. Ге-ге!.. Спершу було якось воно і тее, а потім!.. Хтось їй дуру в тім'я як впустив, ну, вона і згедзкалась!.. Сказано!..

— А вже ж сказано: «За ледачим чоловіком жінка пропадає»...

— Се не до мене... Чим я ледачий?.. Коли б у мене така жінка, ну, от як ти, Явдохо! Нівроку тобі! Ге! Я ще вибрикував би так, що аж іскри з очей сипалися б... От воно що! А то!.. Та ліпше люльку запалю та помовчу.

Терешко витяг з-за пояса сакви, де звичайно була у нього люлька, тютюн і сірники. Явдоха спинила йому руку і мовила:

— Ні вже! Біля мене не дими, я диму не виношу, зараз: бухи-бухи! Було, і небіжчик, скоро захоче оту погань в хаті смоктати, я йому люльку з зубів та в помийницю або в піч!

— Яка ж бо ти сердита! От не сподівався такої, та нехай я й перетерплю, тільки ти вже згляньсь на мене та зарадь мені коповичка *.

— На пропій?

— Тепер пропою нема, тепер монополь став.

— Не вмер Данило — болячка вдавила. Не дам, скупо в мене на гроші.

— Чи скупо, чи не скупо, а позич, вельми треба. Учора переборщив, а сьогодні й ріска в роті не була, аж в горлі пересохло, в голові ковалі кують... Коли б не монополь... на віру б похмелився, а то ж все на готовика! Позич! За мною не пропаде, відроблю, три дні молотитиму.

— Поденного молотника мені не треба; у поденного треба над душею стояти, я сього не люблю... Я по-божому: яка робота, така й плата, у мене — від копи.

— Я і від копи не відказен, за день копу зіб'ю, ну, за коповика — три копи не обидно...

— Багато буде...

— Нехай і чотири, ще сам і перевію.

— А з току в комору перенести — хіба се чиє діло, як не молотницьке? Вже ж не самій мені клунками плечі обдирати.

— Звісно, у тебе плечиці пухкі, не до того... Нехай я й переношу. Давай вже швидше коповика, а то аж-аж кортить, так і тягне до учительки в монополь.

— А не збрешеш же ти?

— Отсе-таки! Ще що вигадай! Наче ти коли ловила мене на брехні! Наче я не Терешко! От тобі хрест святий: зараз після другої Пречистої і змолочу тобі чотири копи жита.

— А харчі чиї будуть?

---

* Коповик — 50 копійок.

— Вже ж твої, бо у мене нема; ще й почастуєш.

— Коли так, так щоб не обидно й на мене було, накинь ще копу ячменю.

— Коло ячменю багато заходів: його треба колосувати. Нехай вже копу вівса...

— Цс! Коли вівса, так не гріх півтори копи.

— А бий тебе сила небесна! Нехай вже й так, давай тільки швидше, не дратуй?

— Поспієш, не втече.

Явдоха повагом дістала з-за пазухи гаманець, розшморгнула його, вийняла коповика і, подаючи Терешкові, мовила:

— Бач, який новенький, аж сяє! Шкода й з рук випускати; якби кому другому, то б і не дала такого лискунця. Бачиш?

У Терешка забігали очі на лискунця.

— Давай швидше, не дратуй!

Явдоха стисла лискунця в долоні і мовила:

— Невже сам усього й положиш?

— Та яке тобі діло до того? Давай, а ні — то будь ти неладна,— плюну та й піду до Берка! Утроба у мене не прірва; коли сам усього не подужаю, людей почастую... Ну, ке!

Явдоха розгорнула долоню.

— Ай, як блищить... любо!..

— Про мене все одно: чи блищить, чи цвіллю пало, аби його взяла учителька в монополь. Давай!

Взявши коповика, Терешко рушив далі, співаючи: «І учора пила, і сьогодні пила...»

А баба Явдоха наче засмутніла чогось і, хитаючи журливо головою, говорила собі на думці: «Нещасний отсей Терешко! Роботяга з нього на все село, а нещасник на цілий світ: до чого не візьметься, не пайдить йому, і люди до нього якось не по-людськи; а що він кому лихого заподіяв? Що впадає до Зіньки-покритки, так яке кому до того діло?.. Мабуть, без того вже не можна людині прожити; у всякого Гриця є своя птиця; у кого від бога, у кого від сатани, як кому на роду написано... Коли б ще у нього така жінка, як у людей, а то... прости господи, та й годі. Так бач: вона, хоч і хльорка, а про неї мовчать, бо вона перед усяким трохи не в ноги падає. А він язикатий, не змовчить; от про нього й плещуть Хоменки, і Гусаченки, і Панченки... Ат! Про кого у нас не клепають! Будь чистий як лід, білий як сніг — обнесуть тебе з голови до ніг...»

Явдоха поклала руки на коліна, скинула очі на небо і загадалась. Перегодом знов каже собі: «Що б воно було, коли б ми були з Терешком побралися? Бідували б... Він-то до кохання щира душа, і я його кохала так, що й людей за ним не

бачила; було, вночі при місяцю в садку під вишнею як пригорне мене до серденька, як цмокне, так я й землі під собою не чую; чую тільки: якось поза шкурою у мене горить!.. І тепер гарно згадати. Отже, й добре, що батьки не дали нам побратися; тоді я нарікала на них, а тепер тямлю свій гріх. Що б з нас було? Старці. А коханням та милуванням не наїсишся. Вже як я за фершалом була, так, було, скоро побачу Терешка, так мене й потягне до нього; тямлю, було, що і я б його до себе духом притягла, та не можна — закон боронить. От коли б він був не брався з Марусею, тепер би... Я людина вольна, є що пити і їсти... Так стала ж вона нам на дорозі... і смерть її не бере... За фершалом прожила не голодуючи, зате й не кохаючи. Сварки та лайки багацько у нас було. Коли б він не був таким потульним, а я не була такою настирною, то, може б, і любилися. Та вже нехай царствує; спасибіг, що не покинув мене без хліба; надбав і хліба і до хліба, а споживати ні з ким. Дітьми господь нас не благословив; не скажу: чий гріх і хто тому винен? Здається, не моя душа тому спричинилася, наш рід сіменистий; он у сестри Оришки: що годок, то й синок. А може, без дітей чи не лучче. Самотою, звісно, нудьга бере, але ж діти — чужа користь, а клопоту з ними, клопоту того скільки!.. Бог розумніший за нас, знає, що кому припадає. Та ще які й діти вийдуть?.. Он соловей тільки доти й співає, доки дітей не виведе! Тепер моя голова побивається сама задля себе, сама собі пані і господиня! Ляжу не гуджена, встану не суджена, усього у мене вдостач, ще й людям помагаю. От і Терешкові: коли б не я, хто б його порятував... А прийде час подушного: до кого, як не до мене? Спробували б кинутися до кого іншого! От хоч би до Паливоденка: він би з них самий процент такий здер, що стовпа довіку-суду не виплатили б; а я процентів не беру, а по-божому: «друг друга тяготу носіть». Знаю, що люди наші вбогі, але вони добрі і по-християнському самі чужого не хочуть. Я грошима, а мені віддячать роботою: хто позичить карбованчика, той подякує молотничком на день; кому два, той деньок покосить; а за п'ять — три дні попожне; прийде свій час — і позику верне. Отак треба з людьми...»

Хто зна: чи довго б баба Явдоха поринала в своїх споминках і куди б її занесли її думки-гадки, коли б вона не почула, що поблизу скрипить віз і знайомий голос гукає: «Гей, соловий! Гей!.. Гей, перістенька!»

Явдоха скинула очі туди, де рипіло, і мовила:

— Він, він! Його періста корова, його й голос. А ну, вези, вези, та куди-то ти привезеш? Якої ти мені заспіваєш, пане Походенко!

Походенко віз жито. Порівнявшись з Явдохою, він жодної уваги на неї не звернув, немов і не бачить її. Собкаючи на солового та хвиськаючи по вітру пугою, Походенко ніби навмисне відвернувся, щоб не бачити баби Явдохи.

«Чи бач! Чортова хамиза! — подумала Явдоха.— Наче мене й не бачить і на добрий день не скажи! Навіки б тобі повилазили!»

— Здоров був, батьків сину! — озвалася Явдоха, умисне говорячи, замість ймення, «батьків сину», щоб нагадати Походенкові, що він безбатченко.

Походенко, повернувшись трохи до Явдохи, мовчки кивнув їй головою. З такої неввічливості баба Явдоха аж затремтіла, одначе й виду того не подала. Здержливо, навіть ласкаво мовила:

— Ось спинися на часиночку, батьків сину! Щось маю тобі сказати.

— Тпрру!.. Кажіть швидше, не гайте мене.

— Звідкіль, батьків сину, житце везеш? Поможи тобі боже!

— Спасибіг! З Харькового підмету.

— Так я й думала: жито — як те золото; зараз знати, що з Харькового підмету. А скільки нажав?

— Три копи та десять снопів.

— Добренько! Там того й підмету на пів-упруга чи буде... Що ж ти не кликав мене розтикати копи і тепер двір мій минаєш? Хіба не тямиш, чий то підмет?

— Я брав його у Шведченка! Прощавайте! Гей, соловий!

— Ні, батьків сину, не гей, а тпрру!..— з отсим словом Явдоха стала проти вийя і, розчепіривши руки, говорила.— Або верни до моєї клуні, або тут стоятимеш, а далі не пущу. Підмет мій, Шведченко не мав права віддавати чужу землю. Я мовчала, як ти орав, уповала, що ти людина чесна, мого не схочеш і привезеш мені половину!

— З якої речі?

— Підмет мій! А не хочеш половини, так і все відпозиваю... Чуєш? Чий підмет?

— Звісно, чий!

— Не твій?

— Так що, що не мій?

— Коли не твій, то й жито з нього не твоє...

— Жито моє, бо воно моя заслуженина: я орав, я сіяв, я і жав...

— Нехай! А земля, кажу, чия?

— Божа.

— І ти божий, і я божа, і все і вся на світі боже, а він, святий, як хотів, так і поділив між людьми... Земля моя з діда, з прадіда, споконвічна моя...

— Я про те не вістен; я знаю, що я заслужив собі...
— Не в мене заслужив... Зашинкував...
— Хоч би й так... Яке вам до мене діло!
— Не до тебе, а до моєї землі... Підмет мій, а ти взяв та й зорудував ним; думка у вас з шинкарем така: Явдоха — людина стара, бездітна, вдова, нащо їй? Позивати не піде, за неї ніхто не вступиться. Отже, брешете, вражі діти! Бог за мене заступиться та святий угодник його Іван Воїн! Позиватися я не охоча, а коли треба, позиватиму. Сама дійду хоч би й до царя. З лихими і я лиха, а з добрими — добра; і кажу тобі, і прошу, наче яку добру батькову дитину: верни волів до брами та скидай половину в моїй клуні, а половину вези собі на здоров'я; от воно й буде без сварки, без лайки, побожому, добренько.

Походенко хвиснув пугою по вітру і смикнув за налигач, потім, наче щось приміркував собі і, повернувши до Явдохи, мовив:

— Годі! Не зводьте часу ні собі, ні мені! Ви казна-що химерите, замудрували знічев'я, а мені ніколи. Хоч би той підмет і ваш був, нащо ж ви його покинули пустувати? Гуляючи, він би бур'янував, виснажувався б.

— І нехай би собі гуляв! Моє! Тобі до мого зась! Свята земля нехай хоч скільки гуляє — не струхлявіє: вона не деревина і не зледащіє так, як оті гультяї, що по шинках волочаться. Ну, рушай! Я сама й браму тобі відчиню.

Походенко свиснув.

— Гей, соловий! Гей, періста!

Явдоха стала саме проти вийя і мовила:

— Верни до брами!

— Не поверну!

— Не повернеш? Ні? Так і стоятимеш отут, не пущу!

— Гей же, бабо Квочко!

Явдоха з сього слова спалахнула, наче сухий хмиз від підпалу, і гукнула:

— Бодай би ти на живіт день і ніч квоктав та й не переставав!.. Не пущу!

— От присікалася, наче оса! Пристала, наче шевська смола! Бабо, не мордуйте ні себе, ні мене, не загороджуйте волам дороги. Чого ви лізете? Яке се ваше жито? Позивайте, коли воно ваше, а серед вулиці не грабуйте, бешкету не заводьте!.. Хто землю орав? Я! — визвірився Походенко.

— Бодай би тобі віспа твар поорала!

— Сіяв хто?.. Я!..

— Бодай би тебе короста обсіяла!..

— Жав хто? Я!

— Бодай би тобі печія утробу жала!..

— Гей!..

— Не гей, а...

Явдоха не договорила; Походенко з серця оперезав пугою солового! Соловий рушив, війя вдарило Явдоху під серце, і вона покотилась на землю.

— Ой, ой, ой! — голосила Явдоха.— Рятуйте, люди добрі, рятуйте! Убив мене, убив!..

— Тпру, тпру! — гукав Походенко на волів.

З Явдошиного двору вибіг наймит з наймичкою, небавом повибігали на гвалт і сусіди і обступили Явдоху: вона стогнала...

* *
*

Заким люди розпитувалися, Походенко схаменувся і рушив з возом, озираючись інколи назад.

— Держіть його, душогуба, держіть, а то він утече, держіть! — стогнала Явдоха.

Ніхто з людей не рушав — стояли округи Явдохи; знати: нікому і в гадках не було спиняти Походенка.

Наймит з наймичкою підвели Явдоху з землі, взяли під плечі і повели в господу. З тварі знати було, що Явдосі справді негаразд. Вона казала положити себе на ліжко, а хлопцеві щодуху бігти до попа, щоб прийшов сповідати і запричастити.

Було вже під вечір, сонечко цілувало вже верхи високих осокорів і лагодилося сказати людям «на добраніч».

Отець Сидір порався в клуні на засторонку.

— Кидайте, батюшечко, все,— заторохтіло Явдошине наймитча Оверко,— та беріть швидше дари святі та до нас... У нас не гаразд... Ох, та й утомився ж, біжучи до вас! Ходіть швидше... Походенко фершалку вбив!..

— На смерть убив? Коли се саме? Як? За що? — питався здивований отець Сидір.

— Ще не вгадати, чи на смерть, чи не на смерть... Я побіг, так ще жива була, а може, вже досі й простяглася... Ходімо: там вже про все довідаєтесь...

Отець Сидір трохи скривився, почухав за вухом, одначе не гаявся і зараз пішов.

— Що отсе таке з вами, Явдохо? — спитався піп, прийшовши до фершалки в хату.

— Ох! І рада б же я, батюшечко, усе до крихти розказати, та не спроможуся. Не скажу, чи стане у мене сили молитви за вами вичитати. Дихати мені тяжко! Хоч би сповідь прийняти, хоч би без причастя не вмерти...

Отець Сидір пильно подивився в очі недужій, приложив до чола їй свою долоню, подержав живчика, стиснув плечем, промовив «гм», висповідав і запричастив.

— Отсе він так мене війям за моє жито... з моєї батьківщини... під саме серце як зацідив, я й не стямилася! Убив!.. До світа не доживу...

— Дасть біг, минеться! — заспокоював отець Сидір, прощаючись.— Благость божа велика, а чуда його повсякчас!.. Щира віра та тепла молитва і не таких хорих з одра підіймають!.. Моліться! Рука всевишнього одверне смерть.

Явдоха казала Оверкові бігти і покликати діверів, перегодом озвалася до наймички:

— Дочко, Кулинко! Ти тут?

— А то ж де?.. Тут.

— Добренько! Надворі смеркло вже?

— Темно...

— Засвіти ж лампадку, нехай горить богові на прийом... Ох-ох! Приходить мій кінець! Нічого не бачу, не розберу. Ти б мені подушку поправила, а то он як скотисто... Еге! Отак, дочко! Отак, добре. Отсе мені трошки відпустило, господь хоче, щоб людина до пам'яті прийшла та з людьми попрощалася. Так от що, донечко! Сповідалася я попові, тепер ти мені як на сповіді скажи: який за тобою є такий гріх, що отсе я його покутую?

Кулинка здивувалася і мовчала. Спершу їй здалося, що Явдоха вже не при собі, конає вже; вона хотіла вже бігти з хати, але Явдоха знов мовила:

— Чую, дитино моя, чую, що душа моя покидає мене, а за який мій гріх така кара тяжка, не тямлю. Чи не прогрішила ти, дитино? Чи не робила чого в свято або в неділю? Може, пряла?

— Ні, не пряла! Коли мені було за вашим ділом на себе прясти!

— Не на себе, так на мене, може, що робила? Ось подумай! Ох, ох, ох!

— Що ж я робила? Звичайно, ваше діло справляла: і в свята, і в неділю нагодую і напою свиней, кабанові занесу, дробині посиплю, піч топлю, обід варю...

— Се не діло, се таке, без чого і в свято не можна, за се гріха нема.

— Хіба ото: в пилипівку під Варвару пір'я додирала, щоб не засвяткувало.

— От бач, бач, дитино! Я так і думала, що не за мій гріх я отсю кару притерпіла з Походенкових рук. Так воно і є. Що ж діяти! Його свята воля на все, а я тобі, дитино, прощаю і твій гріх спокутую... А поклич до мене Оверочка!

Показалося, що й Оверко «не без гріха». Він згадав, що «в ту неділю дрова рубав і до церкви не ходив».

— Ох, лихо з вами! — стогнала Явдоха.— Де ж я тоді була? Мабуть, в церкві, і нащо ж ти рубав?

— Ви були в господі, до церкви тоді ще не дзвонили. Не нарубав би був, так ні на чому було б хліба спекти, і ви б сварилися на мене, і Кулинка б лаялася.

— Чом же ти, синочку, в суботу не нарубав?

— Часу не було в суботу: ви ж загадали усе сіно на пастовні згребти і покопити, так я до півночі його в копиці кидав.

Явдоха і Оверків «гріх» простила і на себе прийняла.

Небавом прийшов і дівер з жінкою. Явдоха ледві голос подавала, скаже слово, два та й замовкне:

— Убив... печінки відбив... під саме серце війям зацідив... Всю утробу перевернув... Умру...

— На все божа воля! — говорив дівер.— Від смерті ніхто не втече, від неї і зілля нема... Усі підемо туди: і в писанії сказано: «Земнії од землі создахомся і в землю тую ж підемо...» Та, дасть біг, минеться...

— А що він, вражий парубок, поглумився...

— Найважніша, сестро, річ — покаяніє! — вставила своє слово дівериха.— Сподобив вас господь прийняти святі дари, от і хвала йому! Тепер вмирати не страшно... Тепер вам що: вся земная суєта сует... Здається так в писанії, Федоре? — спитала вона в чоловіка, а той замість відповіді, присівши близенько до недужої, нахилився і нишком мовив:

— Живий, сестричко, мусить живе гадати... Як у вас теє? Де грошенята?

Дівер ове питання не здивувало Явдоху, вона спокійно відмовила:

— Осьдечки от, у гаманці... Ох, ох! Нате, беріть; і на подзвіння, і на псалтир, і на похорони стане... Ох, болить!.. А дошки на труну... ох... на горищі!..

Дівер взяв гаманець, подержав його в руці і подав жінці. Ольга розшморгнула і зазирнула в середину.

— Ох! А де ж Дмитро (другий дівер)? — спитала Явдоха.

— На Бистрик поїхав по копи, хіба к світу вернеться.

— Ох, коли б він до моєї кончини вернувся: хоч би встигла з ним попрощатися!

— Та не турбуйтеся, сестро! Усе буде гаразд, хоча, звісно, «не вісте ні дня, ні часа...» Тим-то я про всяк случай... Від слова нічого не станеться. Я, сестричко, питався не про ті, що в гаманці. Покійний брат не без копійчини був... Земля йому пером! Грошовита людина — усе село знає...

Явдоха тяжко застогнала і, передихуючи, мовила:

— Копійчина... ох... звісно, перепадала, так ми ж з ним... наче сього не знаєте... ох... не поганцями жили: що наживали, те й проживали... Людям помагали; от і тепер по людях, може, з сотню буде... Помру, так позбираєте; розписок я не брала; у кого душа не з личака, той верне; а хто не верне, бог з ним — нехай йому на подзвіння...

— Повинно б у вас і не без готовика, дещиця в запасі,— мовив Федір.

— Сім карбованців без семигривенного,— сказала Ольга зашморгуючи гаманець.

— Ото і все! — мовила Явдоха, охнула, перехрестилася і повела рукавом по очах.

Усі мовчали.

Перегодом Ольга позіхнула на цілу хату, перехрестила свого рота і промовила:

— До сну клонить...

— Ішли б ви, голуб'ята, до господи та спочили,— простогнала Явдоха,— а я тут з Кулинкою. Коли що, Оверочко прибіжить до вас... І мене сон бере. Коли б заснути, може, воно сном перейде. Ідіть, голуб'ята!

— Воно-таки й справді так, у мене товар ще не пораний... Я піду, а ти, Ольго, ночуй у сестри... Дасть біг, все буде гаразд! — говорив дівер і, взявши в руки бриля, спитав: — А де ваші ключі, сестро Явдохо?

— Тут десь... Ніде не дінуться! — відповіла недужа і непомітно помацала рукою біля пояса: ключі були при поясі.

— Треба б знайти їх! — мовив дівер.— Пошукай, Ольго!

— Не шукай, Ольго! Ось вони у мене на поясі; я б і зняла їх вам, так, не розперізуючись, не можна, а розперізуватися не спроможна, тяжко поворухнутися. Нехай вже, як дійду, так, обмиваючи, здіймете.

Знов усі замовкли, тільки глухий стогін баби Явдохи інколи лунав по хаті.

— Щось наче півні співають! — озвалася Ольга.— Чи се мені вчувається?

— Може... Я не чую... Затого, може, й світатиме. Ідіть, голуб'ятка, не тривожте себе, а скоро вернеться Дмитро, нехай прийде попрощатися... Коли ж вже що, так по дорозі скажіть бабі Олені, нехай прийде доглядіти моєї смерті!

— Олена глуха, нічого не чує...

— А що їй і чути? Аби жива душа була!

— Ні, ти, Ольго, ночуй тут... Отам на лежанці примостися, до світа недалеко... А я піду... Треба...

Федір пішов, за ним вийшла з хати і Ольга, щось нишком побалакала з чоловіком за дверима і, вернувшись, послалася на лежанці і небавом спала сном праведника.

А баба Явдоха тим часом говорила собі на думці: «От які люди, а ще й кревняки! І вмерти не дадуть... Прийшли доглядати не моєї душі, а грошей моїх. Така б то я дурна була, щоб взяла та так і призналася, де мої гроші!.. Я чую, що після святого причастя господь відвернув смерть від мене... Не порадую ще моїх ворогів... А коли б і преставилася, так до моїх замозольованих — дзуськи! Усі мишачі нірки перенишпоріть, так не знайдете; не таківська я... Аж в гаманець полізла... От грошелюбна душа у неї! Господи помилуй, та й годі!»

Баба Явдоха блимнула очима. Лампадка миготіла, Ольга хропіла, Явдоха кинула очима на стіл, там лежав гаманець. «Бач, так і покинула, до рук не віддали; хто хоч, той і бери; чужого їм не жаль... А може, спорожнили...» Вона тихцем до столу, струснула гаманець. «Ні, щось є; може, переполовинили...» Лігши, вона висипала гроші на долоню і перелічила: «Ні, усі, дурно тільки согрішила... А хіба вони обоє не з таких?.. Овва! Прости їм, мати божа! Радісінькі були б укоротити мені вік, та не буде по-вашому, буде по-божому, не вмру, не попустить господь Походенковим рукам поганим засипати мене землею... А вони обидва — і Федір, і Дмитро — отсе вже ділять мої злидні, сподіваються, що к світу ноги простягну... Сподівайтесь!.. Сподівався дід на обід, та й так ліг спати... Одначе ж не тепер, так в четвер, а вмерти треба; як же воно тоді буде? Яка ж отсе у мене голова, що я досі про се й не поміркувала? Хто, справді, споживе мої гроші, коли ніхто й не відатиме, де вони приховані? Ой голово моя, голово! Яка ж ти заклопотана! Може б, отцю Сидору сказати про мою схованку? Боязко... У нього інколи язик теліпається, під який час бовкне попаді, а та на все село рознесе... Хіба так натякнути тільки йому: мед, мовляв, у дуплі на пастовні; дивіться, шукаючи, зорями; яка липа, яке дупло проти Волосожара, там і медок... Так що ж! Не догадається так, та й те: чи мало ж там і лип, а в липах дупел проти Волосожара [4]! А на іншій липі, от як і на тій, не одно дупло. Ні! Марна річ натякати, тільки голову йому заморочу... А сказати просто — не можна, не можна! Голівонько ж моя бідна! Що мені, сироті, діяти? Таке діло, що й порадитись ні з ким. Гроші — річ ласа; он бач: в гаманець полізла... Нехай доки що так буде, як і досі було, а там якось побачимо».

* *
*

Минула ніч. Баба Явдоха живісінька.

А по селу скрізь літала гутірка, що Походенко загнав фершалку на той світ, що вже й домовину на неї тешуть і яму

копають. Дехто чув, як і по душі Явдошиній в усі дзвони тричі на «Помилуй мя» дзвонили.

Люди старіші усі в одно жалкували: «Хоч вона,— кажуть,— і занозиста людина була, а нехай би ще була жила; вона нічийого віку не заїдала, а часом, було, і зарятує, і проценту не дерла, все було за відробіток».

Походенка старіші люди ганьбили: «Без спросу чужу землю поорав, засіяв, пожав, та за її ж добро її і в землю загнав! Не добре! Не минути йому кари... Ледача душа у нього... Зневажливий парубіка, просторікуватий такий. Старі люди йому і за вухом не сверблять... В шинкарі був пошився, а шинкарство недалеко від душогубства. Бач, бити заходився!..»

— Хіба ж він її бив? — змагався Походенків ровесник Микола Голінний.— Не він, а війя її вдарило!

Молодіж взагалі, хоч і стояла за Походенка, а проте розбилася надвоє: хто казав, що хоча Квочка і «невелика цяця», жмикрутка, відробітками дере шкуру гірш, ніж процентами, а все ж таки бити її не годилося; другі казали: «Коли вже й бити, так бив би так, щоб не то люди не бачили, а й сама вона не тямила, хто її б'є...» Треті,— от як і Голінний Микола,— гомоніли, що Квочка сама спричинилася своїй смерті, бо «чого вона проти війя ставала? Чого сікалася до Походенка? Коли він її землю поорав, так позивай його! Ще не знати, щоб суд сказав, якби люди посвідчили, чия то земля: чи багатирчина — Квоччина, чи голотина — Походенкова? У нього, опріч двору та городу, землі нема, а чим він винен, що батьки його дурні були та відреклися брати наділ, аби швидше спекатися панів?

Сам Походенко спершу ваги великої не надавав Квоччиній пригоді, аж доки не почув, що він «Квочку вбив і за се не минути йому на сім світі каторги, а на тім — пекла». Привізши жито додому і скидаючи його з засторонок, Походенко навіть всміхався, згадуючи, як Квочка «полетіла беркиць догори ногами». Потім він думав: «Яка моя вина? Війя її пхнуло, а щодо землі... Голінний казав, що і він, і Прокіп Лабза, і Терешко Моторний заприсягнуть, що та земля не Квоччина, а обческа наша... Шинкар сказав мені: «Бери, орудуй!» — я й оборудував. А вона розквокталася, притьмом, наче оса та, у вічі лізе: «Половину нажину віддай!..» Не на такого напала... Старі люди,— Книш, Бугай та Чміль,— гудуть, що земля Квоччина; ну, нехай позивае! Їх три, а у мене шість стане під присягу, що земля не Квоччина; Голінний голова тямуща...»

Коли саме Походенко отак міркував, до нього прийшов Голінний з недоброю звісткою, що він «убив на смерть бабу Явдоху і вона вже на столі, а він нехай лаштується кайданами по шляху дзвонити». Походенко зразу принишк, аж присів, сполотнів і так перейнявся жахом, що наче він вже справді був

або в каторзі, або в пеклі! Кілька хвилин він стояв, наче його стовма поставило, наче він обезглуздів, рішився ума і не тямив нічого, тільки німо стояв та лупав очима. Голінний і собі мовчав, наче він спостерігав те враження, що на Походенка справила його звістка. Перегодом він озвався:

— Ти умисне чи не умисне убив її?

Походенко здригнув, чорні вуси його настовбурчилися вгору, він хитнув головою і глухо мовив:

— Я до неї й пучкою не доторкався: само війя її пхнуло.

— А люди кажуть, що ти її в груди ногами місив.

— Брешуть, гаспидські люди! Я й заприсягну! Нехай мене на отсім місці грім поб'є, коли я займав її!

— Чи займав, чи не займав, а вийшло воно негаразд... Вже й те сказати: людина стара, поважана, а ти до неї зневажливо!

Походенко якось нервово стрельнув очима на Голінного, стрепенувся, буцім його що вкололо між лопатками, і скрізь зубы процідив:

— Чи се ти, Миколо, говориш, чи твоя тінь.

— Себто про що?

— Та хоч би про повагу до старих людей!

— Бач, на все свій час... Не так би гостро, тут не в землі діло, треба б якось інакше... Фершалка, звісно, баба язиката, пронозиста, але ж усе село за неї, усі з поклоном.

— А чи не ти наструнчував мене проти неї?

— Жартома, звісно, чого не скажеш!

— А проти діда Євмена теж жартома?

Голінний дивився в землю і виводив пужалном візерунки по піску.

— Хіба не ти глумився на громаді і з Євмена, і з Василя Книленка? Дратував їх, глумливі прізвища давав їм, а тепер бач: «повага до старих людей!» Он воно куди йде!..

— Та не про те річ! — перебив Голінний, не підводячи очей.— Жартома або зо зла чого інколи не скажеш! Не все ж те переймати, що на воді пливе... А я скажу, що побіг би ти до Квочки,— може, ще й не вмерла вона,— та перепрохав би її... Нехай би хоч гріх з тебе зняла... Нехай би вже перед людьми ставав в одвіті, та не перед богом...

Походенко лупав очима. Його занадто дивувало, що Микола Голінний, ватажок парубоцтва, радить йому зовсім що інше, ніж досі правив! Страхання пеклом та Сибіром, немов вода з цебра, лилося з Миколиних вуст: потроху все більш та більш воно переймало і Походенка. Нарешті він вихопив з ярма занозу, шпурнув її на вулицю, влучив нею Сірка, що спав собі під лісою, і, скрегочучи зубами, мовив:

— Такі ви всі... Але... але... я...— та й заплакав.

* *
*

На другий день Маковія Явдоха Жмурчиха рано, до схід сонця, виїздила з Оверком з свого двору. Прощаючись з дівером Дмитром, що ще звечора прийшов її вирядити, вона і йому, і Кулинці казала, що їде до панянського монастиря, щоб там подякувати пречистій за те, що смерть від неї відвернула, і разом відговітися к Спасу, а тоді вже візьметься позивати Походенка.

Виїхавши за село, Явдоха спитала Оверка:

— Чи не чув, що думає собі Походенко?

— Не чув, бо з того дня і не бачив його.

— А люде що кажуть?

— Люде всяково кажуть: одно каже, що коли б ви були вмерли, так Походенко не минув би Сибіру; друге каже, що й тепер, коли ви його позиватимете, так земський утре йому носа; а третє каже: байдуже! Походенко її не бив, війя вдарило...

— Бач, які люде! — зітхнула Явдоха.— Війя, а не він!

— Кажуть: у неї... себто у вас, свідків нема, що він бив, а у нього є, що не бив...

— Що не бив!.. Об суху дорогу побило б його... Та я на тебе, Оверочку, здамся, ти ж бачив?

— Я при тому не був, а вже на гвалт прибіг.

— Кажеш, не був... Хіба що, що не був, а може, ти через лісу бачив, або в щілину у брамі?..

— Здається, я тоді саме на сіні в клуні спав.

— Бач, здається!.. То ти забув... Яка в тебе сорочка замизкана! Чом би було тобі білої не надягти?

— Кулинка не випрала, та у мене їх тільки дві.

— Тільки дві!

— Хіба сього не знаєте?

— Може, й знала, та забула; памороки мені клятий Походенко забив. Он відколи-то, ще перед Іллею, думала, що треба тобі справити гаптовану сорочку парубочу з мережаним коміром, та на застяжку червону стрічку... Ти вже не хлопець, а парубок, затого й на вечорниці... Була б невідмінно к Маковію справила, так бач же, забив памороки так, що й забула, отсе тепер тільки й нагадала. Бач, через його, пса, і тобі вийшла шкода... Вже ж треба тобі таку сорочку?

Оверко облизався і відповів:

— Авжеж, треба...

— І пояс червоний?

— Звісно...

— Буде, все буде, тільки б моє та твоє здоров'я; от, їхавши через місто, зараз пояс куплю, до пояса і шапку не завадить. Тобі яка до лиця: сива чи чорна?

— Мабуть, чорна!

— А з верхом з яким?

— Верх... верх коли б червоний...

— Буде, все буде, коли б тільки мені з Походенком впоратися!

— А що там з ним поратися, аби схотіли: земський його зараз в острог...

— Так би то треба по-божому, але хто його знає, хто кого переможе... Свідки як скажуть... От ти й бачив, а кажеш: при тому не був...

— Я кажу, що на вулиці не був тоді, але я згадав тепер, що бачив, як він на вас війя направив, та тоді й «гей!» на волів, а війя вас під серце...

— Так, голубоньку мій, так! Так ти і в суді кажи!

— А вже ж не як, а так...

— Чом ти босий? Забув чоботи надіти?

— Не забув, а розлізлися вони, підошви повідпадали...

— Еге! Се не гаразд: чом же ти до шевця не відніс? Не гаразд! Та вже, правда й те, чи варто й лагодити їх? На мою думку, ліпше нові справити; ось нагадай мені перед тим, як покличуть тебе в суд, так я нові тобі куплю... Не забудеш?

— Ні, не забуду... Коли б тільки швидше, щоб його, отого отчайдуху Походенка, швидше в острог... Як-таки так: війям штовхнув вас під серце та ще, як упали ви, так він тоді вас ногою під ребро... Я все бачив через лісу...

— А Кулинка бачила?

— Мабуть, не повилазило їй... А як нам, дядино, скажуть, присягати, чи так?

— Не відаю...

— Воно б зручніше не присягати, швидше б справа...

— Не відаю. От заїдемо до брехунця, як він скаже, так воно й буде... Він все знає...

— Так ми отсе до брехунця, а не говіти?

— І до брехунця, і говіти... Треба молебень відслужити та помолитися. І от, Оверочку, молись Івану Воїну, проси, щоб поміг твоїй господині... Виграю справу — так і тобі перепаде... Ти ж мені не чужий...

— Розумію... Коли б тільки швидше...

Парубоча сорочка, червона стьожка, червоний пояс, нові чоботи — все те так і стояло перед Оверковими очима, так маячило йому, що він часом і шляху не бачив: віжки випали йому з рук, пуга лежала на передку спокійно, Галка везла, як хотіла. Явдоха все те помічала, але мовчала, щоб не зрушити

Оверкових мрій, щоб дати їм поволі розростатися і вздовж, і впоперек. А Оверко марив собі! Часом висовував з-під сіна свою ногу, щоб подивитися на нові юхтові чоботи! Овва, боса нога казала, що до чобіт ще далеко, а проте вони будуть... Та тільки коли-то вони будуть? Чи не збреше ще баба Явдоха? Схоче — збреше; що ти їй зробиш? Позивати не підеш. Обіцянка — річ ненадійна, доки вона не в руках у тебе... Та з якої ж речі і яка користь Явдосі брехати!.. Заким думка: чи збреше, чи не збреше баба Явдоха,— морочила Оверкові голову, мрії про стьожку, сорочку, пояс, та про шапку і чоботи так і лізли до нього в голову, в очі... Та й які ж вони, оті мрії, п'янкуваті! Оверкові ввижається, що вся та бабина обіцянка вже на ньому! Шапка йому набакир, червоний верх так і має... Іде він на вечорниці... Чоботи на рипах, дівчата очима їдять його, а він, взявшись в боки, стоїть та тільки усміхається... Нарешті, так йому захмеліло в голові, що він, повернувшись до Явдохи, без сорому спитав її:

— Чи ж ви, дядино, не збрешете?

Явдоха не образилась, вона добре тямила, що діється в душі наймитчати, але й виду того не показала і спитала:

— Про що се ти, Оверочку, кажеш?

— Та про те ж, що ви казали...

— Не вгадаю!

— Бачте, вже й забули! Отакі ви, дядино! Наобіцяли повну торбу, а тепер і назад...— Оверко трохи не заплакав.

— Се ти про сорочку, про шапку, то що?

— Еге ж, еге! — зрадів Оверко.— Так не збрешете?

— Що се ти, Оверочку! Зроду-віку нікому і ні в чому я не пробрехалася, а то б тобі отсе! Крий боже!

— Ануте забожіться, що не збрешете!

— От тобі хрест святий!

— Ну, добре!.. Ньо, Галко! Чого стаєш! Не про тебе річ! Ньо!.. А коли ж ви, дядино, те справите?

— Кажу ж тобі — зараз як упораємося з Походенком...

— Добре... Ми його упораємо.— Оверко грізно крутнув головою, а Явдоха йому:

— Та от, коли хоч, так і тепер їхатимемо через Плиску, я тобі й справлю застяжку...

— Що з тієї застяжки, коли нема до неї сорочки. До чого я її приткну, хіба до цієї дьогтянки... Вже коли так, так пояс справте...

— У Плисці добрих поясів нема, а абиякого я й сама не хочу! Мені самій буде соромно перед людьми, що у мого наймита та абияке поясча... Пояс і шапку треба купувати в Ічні...

— Ну, добре, нехай до Ічні... Ньо!.. Берись, Галонько, швидше! Берись!..

* *
*

Никон Іванович Гонкий сидів на призьбі під своєю хатою, на ньому був чорний «пінджак», перед ним стояв простий, білий, нічим не закритий невеличкий стіл, на столі лежала невеличка переплетена книжка — «Устав уголовного судопроизводства»; знати, Гонкий, начитавшись тієї книжки, загруз своїм мозком в розуміння тих «істин» «Устава» і шукав, які з них можна розтягати, немов ту гутаперчу, і вертіти всіми сторонами, «як кому господь бог на душу положить». «Істини» з «Устава» не були такі легенькі, що наче пушина плавали поверх води, не тонули, куди вітер жене. Ні, «істини» були, звичайно, як і всі на світі карноправні істини, але Гонкий був «адвокат» ще вельми молодий, з освітою елементарної школи. Він, хоч і «бував у бувальцях», бо три роки відбував службу військову, а проте книжна мова становила йому часом такі «заковики», перед якими він тільки очима лупав. Позаторік, вийшовши з служби, він з півроку «для практики» писарював в одного міського адвоката і, хоча вивчив у нього усі «порядки делопроизводства» і сам вийшов на ниву тієї «брехачки», що носить у нас ймення «адвокатури», одначе за такий короткий час він не встиг, ганяючись більш за все за «порядками», зрозуміти правничу, книжну мову так, щоб часом не спинятися на «всесторонньому» розумінні тієї чи іншої фрази. Тим-то в гулящу годину Никон уважно читав, перечитував і виучував «Уставы» судівництва та «кассационные решения сената».

Під'їхавши до двору Гонкого, баба Явдоха казала Оверкові спинитися проти брами і піти в двір розпитати, чи тут живе Гонкий і чи в господі він? Баба Явдоха сама — дякувати богові — на власні очі ніколи не бачила Гонкого, люди порадили до нього. Тим-то вона, хоч і бачила через тин, що «щось» сидить на призьбі, але не відала, чи те «щось» сам Гонкий, чи хто інший.

Оверко, знявши каблучку з брами, відхилив її трохи і, просунувши голову, мовив:

— Добрий день вам з сим днем, що сьогодні!

Волохатий собака, що лежав біля Гонкого під столом, підвів голову і гавкнув на браму. Оверко швидше голову назад, каблучку на браму.

— А чого тобі, хлопче? — озвався Гонкий.— Іди, не бійся, собака не займе, іди!

Оверко одначе не рушив і спитав через браму:

— Чи тут живе брехунець Гонкий?

Гонкий суворо глянув на хлопця і сердитим голосом відповів:

— Якого тобі в біса брехунця треба? Брехунців тут нема, геть собі, шукай їх деінде!

Баба Явдоха, почувши таку розмову, нестямилася, почервоніла, повернула коняку голоблями до тину, злізла швидше з воза і мовила до Оверка:

— Яка ж бо дурна в тебе голова! От дурна дитина! Ще до лиха доведе... Геть собі! Геть до воза, я вже сама... Сказано: пошли дурного, а за ним другого... Геть!

Оверко насупився, бо не тямив, за що Явдоха ганьбить, і мовчки пішов до воза, а Явдоха, знявши з брами каблучку і прочиняючи її так, щоб можна було пройти в двір, стисла лівий кулак і тихенько говорила: «Пом'яни, господи, царя Давида і всю кротость його! Іду до тебе, раб божий Никоне, з дарником і з паскою, щоб був до мене ласкав...»

Гонкий сидів, не підводячись, і гордовито дивився на незнайому йому молодицю.

Скоро баба Явдоха, привітавшись, сказала йому, що вона до нього «за великим та страшним ділом», Гонкий глянув на неї ласкавіше і прохав сідати на призьбі.

— Сади, боже, все добре вам і в хаті, і в коморі, і надворі, і в домі, і в полі, і в дорозі, і в суді, і де ви не повернетесь!

— Спасибіг, спасибіг! Так от сідайте та й кажіть, яке там у вас діло?

— Кажу ж вам: і велике, і страшне; сам батюшка отець Сидір заприсягне...

— Попам не можна присягати: вони по ієрейській совісті...

— Нехай і по ієрейській совісті, а все ж скаже, що я була присмерті, на волосину від смерті, та святе причастя і мати божа одвели, не попустили... Убив був мене... Землю мою забрав, жита мені не дав, та ще й убив... Люде мертвою мене внесли в хату...

— Та хто ж се так?

— Та ніхто ж, як не оте байстря Походенко! Може, чули про нього? На всю околицю другого такого голінного душогуба нема...

— Що ж він вам?

Баба Явдоха розповіла свою пригоду з Походенком, а потім спитала:

— Чи се ж можна так?

— Що й казати! — відповів дипломатично Гонкий.— Діло справді неабияке... За се його...

— Кажуть люде: за се його в Сибір,— перебила Явдоха.

— В Сибір — не в Сибір, а в острог закинуть!

Явдоха не всиділа на призьбі.

— Що йому острог! Він тому радніший буде! Хату не наймати, топлива не купувати, в теплі та в добрі сидіти, дурно

їсти-пити, нічого не робити! Се про нього не кара, а ласка божа! Ні, в острог я не хочу! Я отсе була в монастирі, говіла, так там чернички мене до вас направили і казали, що можна так повести, що тому байстрюкові і штанці спустять... Так йому і треба по-божому... От ви, Никоне Івановичу, і заступіться за мене, сиротину...

— Та я ж не від того... Се ж мій хліб, з того живу! Я радніший! Не хочете в острог — можна його і березовою кашею погодувати серед села на майдані...

— Ото-то, ото воно саме, чого я й хочу! — заторохтіла Явдоха.— Нехай йому носа утруть, а то він... Хлосту йому! Під різки його на майдані серед села, щоб усі бачили... Так і отець Сидір радить.

— Се можна... Звісно, не я, а суд...

— Се вже як ви знаєте, мені — аби не гаяли часу, щоб швидше, щоб він не встиг мого жита перемолотити, а нехай мені в снопах верне, в клуню до мене привезе... Чи не можна так, щоб на сім тижні...

— Які ви швидкі! Так не можна, на все свій час. Треба ж спершу усе як слід написати...

— Так і напишіть, за тим же я до вас і приїхала!

— Якщо сьогодні поєднаємось, я завтра й почну...

— Хіба довго нам поєднатися... Я людина не багата, але нічого не пожалію, останню корівку збуду...

Гонкий одначе носом чув, що Явдоха бреше і що поживитися в неї можна.

— Що ж ви дасте мені? Як на вашу думку? — спитав він.

— Звісно, по спромозі; я рада б хоч і тисячу, коли б було з чого... Але ж достатки мої такі мізерні, просто злидні!

— Тисячу тут ні за що,— великодушно говорив Никон,— а сотню треба... Дасте?

— Ой, де ж мені сотню взяти! Ні! І рада б, та не спроможуся... Беріть менш! Уважте і на мої літа, і на моє вдовине сирітство! Беріть двадцять п'ять.

Адвокат зневажливо глянув і мовив:

— Може, знайдеться хто й за двадцять п'ять, та тільки не я! Шукайте — щасти боже!

— Де там мені і кого вже шукати, коли на вас сама мати божа устами святих черничок мені вказала! Згляньтесь на моє сирітство!

Баба Явдоха підперла долонею зажурене лице своє і сумно хитала злегенька головою. Гонкий мовчав.

— Уважте, Никоне Івановичу, уважте, беріть двадцять п'ять! Останні вам за мене мати божа сторицею заплатить, так що ви й самі не помітите того... Уважте — діло невелике...

Гонкий аж підскочив.

— Як-то невелике! Що ви кажете! І в волость, і до земського, а може, ще й до прокурора, може, і в окружний суд... І апеляція, і касація... Все пиши. А я абияк писати не вмію: у мене, коли вже писати, так так, щоб аж іскри сипалися!

З сим словом брехунець підняв догори стиснений кулак лівші і трусив ним у повітрі, ніби ждучи, що з кулака у нього так іскри і посиплються на предиво бабі Явдосі.

Почали потроху м'якшати: баба Явдоха «накидала» по три карбованці, а брехунець «скидав» по п'ять, аж поки не дійшли до п'ятдесяти, на сьому і поєдналися. Баба Явдоха вийняла з-за пазухи гаманець і хотіла вже давати Гонкому «задаточку», аж ось наче вона згадала щось таке, що примусило її спинитися з «задаточком». Вона зашморгнула гаманець, засунула його знов за пазуху і спитала у Гонкого:

— Так не острог, а певне різки йому будуть?

— Сказано: різки...

— Добренько! А скільки ж йому їх всиплють?

— Се вже не від мене, як там суд скаже.

— Добренько! Так чи не ліпше б ми з вами так поєднались: скільки йому різок, стільки я вам карбованців? І на вас, і на мене так не обідно було.

— Так не можна, бо більш як двадцять різок йому ні в якому разі не дадуть...

— Двадцять! Тільки двадцять? Я думала хоч би з півсотеньки...

— По закону більш не можна.

— Тільки двадцять... Що ж йому двадцять! Все одно, що блоха вкусить: воно посвербить, а він почухає.— Явдоха замислилася, мовчала, тільки пучками перебирала. Перегодом мовила:— Виходить, за одну різку більше двох карбованців, дорого...

— А земля? — перебив Гонкий.

— Що там тієї землі, та я її черницям вже лекговала.

— Ну, знов же і жито...

— Жито! Тільки слова, що жито! Копа й десять снопів. Я його Кулинці подарую. Треба б, треба, Никоне Івановичу, скинути хоч десяточку! Нехай буде сорок...

Гонкий мовчки покрутив головою.

— Нехай і так! — мовила Явдоха і знов достала гаманець. Вийнявши звідтіль десять карбованців, вона спитала:— А як же його порськатимуть, прилюдно?

— Вже не як...

— То-то! Нехай вже і двадцять, аби прилюдно, аби всі люде знали і бачили...

З'єдналися і попрощалися.

* *
*

Минув тиждень. По селу покотилася звістка, що баба Явдоха позиває Походенка, що завтра Походенка потягнуть до волості на суд, а у Явдохи повен віз свідків: і Орлюка, і Оверка, й Кулинку, і ще там когось...

Увечері другого дня Походенко сидів у себе під повіткою, немов з води викручений. Біля нього сиділо кілька парубків — товаришів його, і між ними — Гилястий і Прокіп Перехват. Обидва останні, найпаче Гилястий, бадьорили Походенка.

— Не сумуй дурно, парубче! — говорив Гилястий.— Се ще не суд! Який се суд у волості! Знайдемо суд інший! Вона повезла своїх свідків, підкупила їх, а твоїх нікого не було... Ми за тебе всі станемо і заприсягнемо, що ти її не бив і не займав... Побачимо, що скаже земський... Ти до земського найми і від себе брехунця!..

— За якого я біса його найму! — глухо озвався Походенко.— Звісно, коли б і у мене стояв брехунець, то воно б не так вийшло... Багатому, сказано, чорт дітей колише...

— Позич де! — радив Перехват.

— Хіба у тебе?

— У мене нема...

— Та земський і без брехунця тебе виведе...— бадьорив Гилястий.— Не журись, виправдить.

— А як ні? — журливо і трохи не плачучи спитав Походенко.

— Ну, тоді далі...

— Куди далі?

— Треба розпитатися у людей, язик до Києва доводить...

— А коли і «далі» те ж саме — тоді що?

— Тоді? Тоді звісно що...

— Еге... Що? Скидай штани, та й годі! — Походенко аж зубами заскреготів.

— Де ж таки се видано! Ні, ні, ні вовік сього не буде... Ми всі заприсягнемо, що ти її не бив!

— Не кажи так, Миколо! — озвався Перехват.— Як же ми заприсягнемо, коли тоді саме нас і в селі не було; я копи возив, а ти був десь-інде, в Ічню ходив, чи що...

— Ходив і вернувся...

Ніхто з Гилястим не змагався.

Перехват кидав очима по стрісі, а Походенко, насупивши брови, смоктав цигарку та несамовито спльовував. Гилястий трохи згодя мовив:

— Журбою тут нічого не вдієш, та й журитися справді нічого. Ніяково воно — се правда, але веди лінію до самого краю... Якось воно буде... Дасть біг, переживемо...

— Авжеж! З двадцяти різок не вмирають! — озвався Євмен Теличка.

Походенко мовчав, тільки зубами скреготів, а Перехват мовив:

— Хіба тут діло в тому: чи двадцять, чи десять, чи один раз? Неслава, от що! На все село неслава!

— Ні! Сього не буде! — гукнув несамовито Походенко.— Швидше повішуся, втоплюся... волость спалю... Квочку задушу... В каторгу, на шибеницю піду, а під різки не ляжу... Чуєте, хлопці! Не ляжу! — він вихопив з ярма занізок і шпурнув його на вітер.— Не ляжу... Я собі ради дійду...

* *
*

Минула зима.

У Походенка одібрали і жито, і землю і віддали бабі Явдосі. Свідків і Явдоха, і Походенко становили багацько, та не в одно вони свідчили. Явдошині свідки, люде старого віку, в одно твердили: «Скільки й зазнаємо, так той підмет у Явдохи з батька, з діда предківський». Теличка, Гилястий, Перехват і інші заприсягали, що «чули від когось,— а не скажемо, від кого саме,— що та земля обчеська, а з якої речі орудував нею шинкар, а потім і Походенко, того не відаємо...»

Про різки якось вже й забули: «То тільки лякали різками, а воно так і присохне оте війя. Звісно, коли б воно було справді вбило Квочку, тоді б без різок не обійшлось би». Про різки намотували тільки Оверко та Кулинка, та й то коли-не-коли; хіба тоді згадували про них, як стрічали де-небудь Походенка. Зате у Походенка різки, мабуть, з голови не виходили. Після присуду волосного суду він збувся солового, найняв «брехунця» і «повів лінію» далі; водив своїх свідків до земського, водив і до міста, та нічого не помогло: «різок не відвернули». Брехунець подав касацію; отам десь в тій «касації різки і пропали»,— говорили товариші Походенкові, заспокоюючи його. Але сам він, мабуть, не вельми уповав на брехунцеву касацію; мабуть, через те, що Явдошин брехунець Гонкий комусь і десь хвалився, що «хоч умру, а положу Походенка під різки». Тим-то, видно, Походенко і почав лагодитися, щоб навесні «чисто спродатися, та коли, не дай мати божа, тее... так ноги на плечі та світ за очима — хоч на Кубань, хоч на Амур, хоч на край світа, а в своєму селі після хлости жити не можна, дівчата очі висміють».

Старші люди помітили, що Походенко не той став: якось пом'якшав, до старих людей не такою комезою. Навіть отець Сидір спостеріг, що Походенко «прилепился к богу»: то було хіба на яке велике свято навідається до церкви, а отсе стало так, що не було ні свята, ні неділі, щоб його не було в церкві, та все навколішках перед образами так молиться!

* *
*

На третій день великодніх свят баба Явдоха, своїм звичаєм, по обіді сидить біля брами під вербою, дзьобає гарбузове насіння та в думках перебирає собі людей, хто повз неї чи йде, чи їде...

Ось з двору її вийшла Кулинка з Оверком.

— Пустіть, дядино, на гаївку! — питає Оверко.

— Ідіть, діточки, ідіть, на те бог і свято дав... А своє ж попорали?

— У мене все як слід! — каже Оверко.— Худобі позаносив, понапував, клуня і возівня на замку.

— І за мною нема нічого: посуду всю перемила, на миснику уся, гуска з гусенятами на задвірку пасуться, а більше ж що? Усе...

— То йдіть, ідіть з богом, та не пізніться, сонечко за верби, а ви до двору.

— Авжеж, наче не знаємо!

Пішли.

Кулинка не йде, а пливе та скидає очима на свою плахту то з сього, то з того боку. Та чи не плахта ж! Наче з самої Охтирки! Вже так, що плахта! А хустка на голові! А намиста повна шия, наче в дочки якого доброго хазяїна! Правда, намистечко те вельми дешеве, може, його всього на сороківку, зате багацько його! А Оверко! Йде, з боку на бік перехиляється, наче качур той. Пояс червоний, шапка з решетилівських смушків [5], червона стрічка так і сяє.

Баба Явдоха дивиться услід їх, весело усміхається і думає собі: «От як ходять мої наймити! Хто не знає, зродувіку не подумаєш, що вони наймити, а не хазяйські діти; та й хазяйських дітей не багато так одягнених, як мої наймити! Еге, баба Явдоха вміє дякувати; хто до неї щирим серцем, тому вона з душі вийме та поділиться останнім. Гарна плахта на Кулинці: он як проти сонця аж горить! Ну і гроші ж неабиякі за неї! Три карбованці з четвертаком!.. І Оверко став мені не дешево: за самі чоботи дала два з половиною, та шапка, та пояс, стрічка, сорочка... За шість карбованців перескочило, а що то воно з усього сього буде? Не чутно щось нічого, може, правду

люде кажуть, що так і присохне! Але ж Гонкий божиться, клянеться, що воно не пропаде, що воно в воду не кануло, тільки загаялось... Та хіба Гонкому дорого і брехати! Он у вербну неділю як почав слебезувати, так і так: «Великдень іде, а у мене і борошна на паску ні за що купити. Сяка-така Явдохо Максимівно, порятуйте, віддайте останні!» Якраз на таку напав! Така б то Явдоха Максимівна була дурна, щоб взяла та й послухала... Ні, «договор паче грошей»: умовилися половину зараз після суду, а другу половину саме перед різками. Половину взяв — і жди другої; прийдуть різки — візьмеш і другу половину; за мною не пропаде; у мене є з чого взяти! А от коли,— не дай боже,— справді різки не вийдуть, а я гроші оддам, тоді що? Тобі байдуже, брехатимеш, як і брехав, а моє пропало...»

Баба Явдоха задумалася, на тварі у неї мигнула сутінь якоїсь тривоги чи, може, непевності тільки... Аж ось заторохтіли на греблі по містку колеса і з-за верб показалася таранкувата коняка Гонкого. За кілька хвилин Гонкий сидів на покуті в Явдошиній світличці і вичитував бабі: «По указу Его Императорского Величества NN губернское присутствие слушали кассационную жалобу крестьянина Походенка на приговор N суда о наказании его 20 ударами розог за нанесение побоев и оскорбление действием вдовы...» Фершалка уся стала увагою, вона слухала усіма своїми нервами, та, на жаль, мало тямила і розуміла. Гонкий читав монотонно, не підводячи, не понижаючи голосу, читав довго, доки-то вичитав цілих два аркуші не вельми буйного писання, а Явдоха все слухала, та мало розуміла. Нарешті Гонкий дуже голосно, твердо і з протягом прочитав: «Приказали: кассационную жалобу Походенка оставить без уважения...»

— Он воно як! — додав Гонкий.— Як я казав, так і сталося!

— Значить, по-нашому? — спитала Явдоха.

— Авжеж, по-нашому.

— Битимуть?

— Хіба не чули: «Наказать розгами, дав двадцать ударов».

— А не перемінять же часом?

— Перемінять... кажете? Ба! Ні вже, годі! Ніхто в світі, опріч самого царя та вас, не може перемінити тепер присуду! — гордовито відповів Гонкий.

Баба Явдоха стала перед образами, тричі перехрестилася, вдарила три поклони до землі і промовила:

— Дякую тобі, царице преблагая, заступнице усердная, і тобі, Іване Воїне, і вам, усі святі! А вам, добродію, пошли, боже, віку довгого, здоров'я доброго та талану і в домі, і в полі, і в дорозі, і скрізь, де не повернетесь...

Гонкий весело усміхнувся, а Явдошина твар аж сяяла.

— А коли ж його хреститимуть? — спитала Явдоха.

— Певно, на тім тижні: бо се мені з губернії подали копію, а до волості, звісно, не так швидко дійде... Ну, а скоро прийде, старшина не гаятиметься, зараз його у волость та під повітку...

— У волость, кажете? — здивовано спитала Явдоха.— Значить, не в нашому селі? А ви ж казали: у нас, на майдані, прилюдно, перед усім селом?

— Я радніший би, так на се вже не моя воля. Може, коли б старшині ще перекинули, то, може б, він і не в волості, а тут його «похрестив», але ж не на майдані, а під повіткою.

— Бідна ж моя головонько! — вболівала Явдоха.— А я була певна, що на майдані, перед монополією.

— Сього не можна...

— А ви ж казали?

— Тоді було можна, а тепер отсе тільки що видано такий новий закон, щоб не на майдані справляли сікуції, а під повіткою...— збрехав Гонкий.— Та хіба про вас не все одно?

— Геть-то ні! Під повіткою хто там бачитиме! А то на майдані! Сором не однаковий....

— Звісно, та що ж вдієте, коли закон...

— Може, ще скажуть і по штанах?

— Ні! По закону треба без штанів, штани не винуваті — за що ж їх бити?

Явдоха задумалась і мовчала.

За кілька день уже усе село гомоніло, що Квочка виграла справу і що Походенка «катуватимуть на майдані».

— Коли б тільки запевне довідатись, коли саме його катуватимуть! — говорив Оверко Кулинці.

— А тобі що? — спитала його Кулинка.

— Як-то що! Я зроду-віку не бачив, як катують, цікаво подивитися! А тобі хіба не цікаво?

— Цікаво, але ж страшно і гидко!

— Що ж там страшного? Не тебе ж битимуть!

Кулинка глянула на свого розмовника великими очима, перехрестилася і мовила:

— Цур тобі, Оверку! Що ти верзеш? Схаменись! Зроду-віку нічия рука на мені не була. Не доведи мене, мати божа, до такого сорому огидливого!

— Звісно, сором великий, так же не тобі, не мені, не тому, хто дивиться, а тому, кого періщать!

— А тобі й байдуже? Не соромно на голе тіло дивиться?

— Ще що вигадала! Хіба щодня не дивимось на голі руки і ноги!

— Ну, то ноги інша річ, а то... тьфу, гидко й подумати!.. Ні, ні! Зроду-віку не піду!

— А я піду! Цікаво, як там воно буде? Чи сам Походенко лежатиме, чи його держатимуть, чи поприв'язують йому руки й ноги до якої колоди, чи що? Цікаво, чи кричатиме він, чи ні?

— Хоч і цікаво, а не піду, мені соромно, не піду і з двору в той день не вийду!

— А наші хлопці кажуть — усі підуть. І Оксана, і Оленка, і Федоська казали: підемо, аби знали тільки коли!

— Нехай собі йдуть, безсороміцькі душі, а я не піду — і сором, і гріх!

— Гріха тут ніякого нема!

— Дурний ти, Оверку! От ще! Подумай, голово: тими самими очима, що дивишся ти на сонечко ясне, на святі образи, на добрих людей, ти дивитимешся... на що? Подумай! Тьфу!

— Дурна, так і плюєш! Хіба моїм очам з того що станеться!

— А користь тобі яка з того?

— Цікаво!

— Тьфу! Тьфу! Скисни ти з своїм Походенком! Мені час проти череди йти!

Кулинка пішла.

А Походенко, скоро дійшла чутка і до нього про сподівані різки, нікуди з двору і не виходив, ніхто його не провідував. Вештався він самотою, немов з води витягнений, перебирав думками і не тямив, що почати, що чинити, з ким порадитися. «Утекти хіба? — приходила йому думка.— Так куди ж його втекти без пачпорту? Десь злапають, скажуть: волоцюга — та в острог. З одного лиха вскочиш в друге... Ще коли б був встиг спродатися! Нема ради, хоч ляж та й плач... Прямо що так: лягай, нехай б'ють, а ти, зціпивши зуби, мовчи. Боляче, та переболить, заживе! А от сором, сором який! Хоч головою об стіну!»

Походенко снопом упав на призьбу, голова упала йому на груди, думки заклякли. Походенко зовсім не той став: колишня енергія, бадьорість, певність якось зовсім вилетіли з нього, він чув себе одиноким, пригнобленим, причавленим. Колишні думки про помсту хоч і буяли, але жодного сліду не лишали, літаючи поверх голови, наче той літошній вітер поверх дерева.

Довго сидів Походенко, а коли підвівся, почув, що у нього і ноги, і руки якісь кволі, наче не його. Він подивився навкруги. Стемніло вже, нікого на вулиці не видко. Він виломив з плоту кілок і, обпираючись на нього, поплентався вподовж вулиці попідтинню.

* *
*

Дід Євмен Передерій стояв на своєму дворі, схилившись на браму, і, обпершись на ворітницю, дивився на зоряне небо та міркував: «Як-то премудро все на світі божому создано».

— Добрий вечір вам, діду Євмене! — озвався чоловік, що підійшов до брами.

— Добрий вечір і тобі, чоловіче! А хто ти такий будеш? — спитав дід.— По голосу не пізнаю, а тварі твоєї добре не бачу; очі старі, гаразд не добачають!

— Се я, Походенко...

— Походенко? Що ж у тебе в гортані щось недобре? Чи чогось у тебе голос такий сипкий та так тремтить?

— Не з добра, діду! Певне, чули про моє лихо?

— Ат, люде блягузкають, та я, признатися, не вельми прислухаюся... Що ж ти перебув вже те лихо, чи ще?..

— Ні ще!.. Порятуйте, дідусю! — Походенко кинувся цілувати діда в руку.

Дід руку від ворітниці та за спину.

— Не треба сього, парубче! Не годиться, я не піп... Чим же тебе рятувати? Нехай тебе біг рятує, а з мене — який вже порятунок! Кажи, почую; коли спроможен, так не від того...

— Бачте, дідусю, колись вторік на громаді я вам...

— Дурня загнув... Ха, ха! Що ж! Молоде, зелене! Я на тебе за те не ремствував, жалю не мав, нікому було тебе доброю стежкою вести. Коли б у тебе батьки були... Та не згадуймо про се... Кажи, якого тобі порятунку треба...

— Я тоді, діду, не по своїй волі... Під'юдили мене на вас...

— Та кажу тобі, годі про се! Хіба не бачиш: ніч надворі, час спати, кажи швидше діло...

— Клята ота Квочка, бодай їй...

— Не лайся, синку, не лайся! І гріх, і сором! — знов перебив дід Походенкові.— Кажи діло.

— Випозивала на мене хлосту...

— Чув, чув... Погане діло, паскудне... Ну, так що?

— Я того сорому не знесу...

Нерви Походенкові далі не видержали, він почав ридати.

— Та що се ти, парубче, вигадав хлипати! От ніколи не гадав собі, що з тебе така тонкослізка! Годі, покинь сльози дівчатам та іди в двір, щоб часом хто не почув, не побачив... На все село буде сміху...

Коли Походенко ввійшов у двір, Передерій зачинив за ним браму, накинув каблучку і мовив до Походенка:

— Ходім під комору, там на ганку ніхто тебе не чутиме... Та годі, кажу, землю кропити — на те у бога дощ є. Ну, сідай отут та й кажи до діла!

— Купіть, діду, мою мізерію...— мовив Походенко.

— Яку твою мізерію? — спитався трохи здивований Євмен.— Та й який з мене купець?

— Усе купуйте... усе моє хазяйство... За що купіть, то купіть...

— А сам же ти як? Щось ти непевне вигадав!

— Ні, діду, певне!.. Купіть, порятуйте! Вже коли не ви, так і ніхто більш не зарятує мене... Після хлости мені тут не жити...

— Та воно справді ніяково... Тут і Сіркові очі згорять: битий парубок! Так що ж гадаєш? Відкупитися, чи що?

— Ні! Відкупитися не можна, кажуть, та й не хочу я. А коли продам усе, так після...— Походенко не виговорив після чого, язик йому руба став. Помовчавши трошки, він додав:— Зараз потягну світ за очима, чи в Таврію, чи на Кубань, щоб ніхто не знав, не відав і де я... Порятуйте, дідусю! На вас уся моя надія...

Євмен мовчав, знати було, що в голові він щось міркує.

— Ледві, синку, чи буде що з сього! — мовив якось журливо дід.— Ніяково в такім разі купувати: людина в біді, а ти у неї купуєш; вона зопалу продає, а ти користуєшся. Ніяково... не по-християнськи, та й грошей у мене катма...

— Я вам на віру продам...

— Ні, і на віру не хочу, ніяково, не личить...

Походенко почув, що ноги йому ще більш холонуть.

— Значить, діду, як? Що ж діяти? Чи під різки лягати, чи на брамі у Квочки... собі налигач на шию... а їй перед тим віхоть з жаром під стріху?

— Одверни тебе, мати божа, від такої нелюдської думки... Перехрестись та молись богу...

— Не поможе! Від мене і бог, мабуть, відступився вже! Сам винен — дурний був, дурних слухав! Тепер покутуй!

Дід мовчав, схиливши голову, та водив ціпком по землі.

— Так нема, діду, ради? — німо спитав Походенко.

— Воно і є, і нема... Коли ж та гаспидська сікуція вийде?..

— Біс її знає, може, й завтра?

— Швидко! — промовив дід і знов замовк і замислився, потираючи долонею своє широке лисе чоло.

Заспівали перші півні. Євмен немов зо сну прокинувся і мовив:

— Коли хоч, послухай моєї старої ради.

— Кажіть, діду, спасибіг вам! Послухаюсь.

— Хуторець мій знаєш?

— Знаю!

— Учора туди поїхав син орати; доки не обсіється, там буде... От ти зараз від мене і шмигай туди та й помагай синові. Значить, я тебе найняв би то... Ніхто не знатиме, де тебе шукати... Сиди на хуторі, аж доки не подам я звістки; а ми тут з сусідом твоїм, дідом Василем, розкинемо головою. Тоді на готове прийдеш...

Походенко не тямив і не спроможен був вгадати, що саме приміркував дід Євмен, і розпачливо мовив:

— Від різок, діду, і в печі не сховаєшся! Вже коли їх присуджено, так і доведеться або прийняти, або руки на себе наложити!

— Молись богу, а чортову думку про душогубство покинь... Там побачимо! А тепер — не гай часу; коли справді мулить, так заким почне дніти, ти й достанешся на хутір... А там якось воно буде... Може, й купець знайдеться... Здайся на бога...

Трохи заспокоєний і утихомирений Походенко подякував і попрощався...

* *
*

За день після сього Явдоха сиділа ранком біля столу і чаювала. Повз вікно пробіг Оверко. Явдоха постукала на нього в шибку і кивнула пучкою, щоб прийшов до хати.

— Куди се ти так дереш?

— Треба! Он городами пішов Гилястий, так я навздогін його. Се він, певне, був у Походенка, так цікаво спитати, коли Походенко справлятиме «хрестини»...

Явдоха всміхнулася і мовила:

— Ну, бігай собі з богом, бігай та, що почуєш, і мені скажеш.

— Добре, а коли нічого не почую, так я піду до хлопців, можна?

— Та не що вже з тобою робити, іди!

«А що? — каже баба Явдоха собі на думці, коли Оверко пішов.— А що, Походенку? Доприндився! Усе село — й старі, й малі — тільки й розмови, що коли його «хреститимуть»? А що! «Квочка!» Еге! От вона тобі «хрестини» й виквоктала! От і знатимеш мене! Та й чи один же ти! Тепер уся твоя наволоч озиратиметься на бабу Явдоху... Різка — не свій брат, покуштуєш раз — вдруге не схочеш, боятимешся... А де страх, там і бог. Он і отець Сидір похваляє мене, що не попустила свого... Каже, що й він невідмінно заведе в школі різки, а то страху зовсім нема, дітвора чисто розпущена... Еге!.. Як-то ти, Походенку, під різками лежатимеш! Утерла тобі носа Явдоха! Е! Я не таківська! Я!..»

На сім слові Явдошину думку перебив собака; гавкнувши зненацька, він прожогом кинувся до брами. Явдоха зирнула в вікно й мовила:

— От тобі й на! Дід Євмен з дідом Василем ідуть, а провести їх нікому, треба самій... Чого ж би то се вони до мене? Мабуть, за позикою, вже ж більш нічого...

Вийшовши з хати, Явдоха взяла біля рундука коромисел, щоб прогнати собаку, і пішла назустріч дідам, говорячи до них:

— Ідіть, ідіть, не бійтеся, він не порве, він тільки гавкає, а не кидається! Цить ти! Цить, Мурчик! Пішов собі геть!

Мурчик замовк, подивився услід дідам і мовчки поплентався на солому під комору.

— Магай біг тобі, Явдохо, в хату! — мовили діди, ввійшовши в хату.

— Сідайте ж! Сідайте отут на покуті, мої дорогі гості! Сідайте! Я рада невимовно! Сказано: гість в хату — бог в хату! Сідайте! Та чи не призволите чайку? — дрібненько слебезувала баба Явдоха.

— Дякуємо, ми до чаю не звикли!

— Так по чарочці животкової... Ось я зараз!

— Не клопочись, Явдохо, не треба...

— Як-таки не треба? Так калганівочки...

— Не треба!

— Отсе, які ж бо ви! Так чим же мені частувати дорогих гостей? — метушилася Квочка.

— Добрим словом та ласкавим привітом... Ми, признатися, до тебе не гостювати прийшли, а по ділу...

— По ділу? — спитала Явдоха, а сама подумала: «Се я й без вас тямлю»,— і голосно додала:— Так що ж, що по ділу? Чарочка калганівки ділу не пошкодить, а ще приспорить!

— Не треба! — відповів строгим, холодним голосом дід Передерій.— Діло наше ось яке: великого бешкету накоїла ти, Явдохо, на все село!

Явдоха здивованими очима кинула на діда і мовила:

— Бешкету?.. Я?.. На ціле село?.. Хоч заріжте, нічого не тямлю... Хіба ж я з таких?..

— Чи з таких, чи не з таких — то діло не наше!

— Та про який же ви бешкет? — питалася Явдоха, стоячи перед дідами, згорнувши руки на груді.

— Ще й питаєшся, ніби й не тямиш!

— От вам хрест святий — не тямлю! — Явдоха перехрестилася.

Євмен суворо глянув на неї.

— Не бреши, Явдохо! Про що саме усе село наше гомонить, як не про тебе?

— Про мене? — дивувалася Квочка.— Чим же я так прогрішила? Ні сном, ні духом нічого не діяла?

— А Походенко? А хлоста?

— От ви про що? Так що ж тут я?..

— А який ворог позивав, як не ти? — нездержливо озвався дід Василь.

— Суд присудив по закону! Вже ж і мені не можна було не позивати: землю мою забрав був, жита мені не дав, ще й мене убив був.

— Коли б убив, то б ти отут не сиділа, а в землі тліла, а то убив, а ти й досі жива. І живи собі на здоров'я хоч ще два віки, тільки живи по-божому, по-людськи. Походенко — слова нема — зайшов був у голову, але ж землю тобі вернули, жито одібрали — чого ж тобі ще?

— А за те, що убив був мене? От за се йому й хлоста!

— Хлоста — діло паскудне, сороміцьке! — говорив дід Євмен.

— Авжеж, не смачне! — перебила, всміхаючись Явдоха.

— А ти її куштувала?

Явдоха перехрестилася мовчки і сплюнула.

— От знов брешеш, бабо! Хіба забула? Я колись приходжу до вас, кажуть: ви з чоловіком в клуні. Я туди, бачу: ти по току бігаєш з зав'язаною на голові сорочкою, а чоловік тебе хвиськає по стегнах різками... Було? Кажи: може, я брешу? — допитувався дід Євмен.

Явдоха почервоніла і ледві чутно промовила:

— Між чоловіком і жінкою чого не буває, людям до того зась! Тут один господь бог тільки і свідок, і суддя — більш ніхто!

Явдоха піднесла хустку до очей і зітхнула, а потім ніби скрізь сльози промовила:

— До чого се ви, діду Євмене, річ ведете та мені туги, сорому й жалю кривавого завдаєте?

— До того, що й ми, старі, і всі добрі люде не хочемо, щоб ти наше село вводила в неславу, та сором на нього клала!

— Я, дідусю? Коли се? Крий мене боже! — перебила Явдоха.— Та спитайте хоч у отця Сидора чи в кого хочте, чи скаже хто про мене, може, слово, щоб я коли з ким хоч...

— Я не про те, то жіноче діло... Хоча люде дещо про дівера і верзуть, та то пусте. Я про Походенкову хлосту... Відколи я й на світі живу, не зазнаю, щоб кого з наших людей принародно різками плазували. І за панів сього не було, а ти, бач, що вигадала!

Квочка підбадьорилась трохи і мовила:

— Се ж, діду, не моя воля! Не я його судила, судили суди, присудили по закону.

— Присудили, се ми знаємо, та ми того не хочемо!

— Не моя, дідусю, воля! Що суд присудив, те святе. Один цар тільки зможе перемінити присуд, вдавайтеся до нього.

— До царя далеко і клопітно, а ми надумали собі, що й без царя можна не соромити села. Так отсе ми до тебе, щоб ти зараз підписалась, що прощаєш Походенкові і не хочеш, щоб його плазували. Що ти на се?

У Квочки вся твар витяглася. Як же отсе так: вона стільки клопоталася, стільки платила, стільки панькалася з Гонким,

а тепер усе б то те пустити внівець? Трудна річ, але відала Явдоха і те, що коли дід Євмен за що береться, так береться цупко і до краю доведе. Одначе ж тут треба Явдосі постояти за себе, а то тоді люде їй очі висміють.

— Не моя воля тепер, дідусю! — мовила Явдоха, трохи подумавши.— У мене душа добра, я його давно простила, а над різками не моя воля... Суд...

— Суд! Гм! Знаємо! — суворо говорив Євмен.— Простила, кажеш, а за що ж ти Гонкому гроші платила?

Явдоха мовчала, а дід говорив далі:

— Знаємо, знаємо, хто й за що купив Кулинці плахту, хто справив Оверкові і чоботи, і шапку, і ще там дещо. Се все ми знаємо і, коли вже на те піде, так і доведемо.... Що, Явдохо?

Явдоха мовчала, твар її почала полотніти.

— Розкинь ти, молодице, своєю головою, а вона у тебе не повстяна: яка тобі користь з того, що Походенка виб'ють різками? Ніякої, а на цілий вік сором...

— Зробив на те! Хіба мені не сором був, як він мене серед вулиці нівечив! — мовила Явдоха, але вже несміливо, тужливо, навіть неначе трохи полохливо.— Ой діду, дідусю! Коли б ви тямили, що я з Походенкових рук перетерпіла! Мати божа!.. Вона мене вирятувала, а коли б не вона!.. Що ж я йому зробила? За моє жито та мене ж і бито!.. Я нікому нічого, а на мене всі! І ви, діду! — Явдоха почала голосити і, голосячи, примовляла:— Я в біді помагала, а мені ніхто! Ніхто не заступився за мене, сама випозивала. Ніхто не поміг, а тепер, бач!.. За розбишаку, за Походенка усі! Ще й до дівера неповинного догледілись, і Кулинку... і Оверка! Матінко моя! Заступнице усердная...— Явдоха заголосила так, що у дідів аж в ушах залящало.

— Годі по-дурному голосити! — озвався дід Василь.— Голосінням не поможеш, а парубка жаль.

— А мене й ні? Боже! Боже! От вже правду сказано: на похиле дерево всі кози скачуть... Ой, ой!

— Вгамуйся, Явдоха! Не голоси, а діло слухай! Ну, виб'ють Походенка: поболить йому, посвербить і заживе. Так же сором, на всіх сором... От що! А через кого? Прости, господи! Не треба, Явдохо, різок. Чуєш? — промовив з притиском дід Євмен.

— Чую, дідусю, та не моя воля!

— Так не хочеш?

— Царська воля, а не моя! І як же так, дідусю? Коли сей раз йому минеться так, так він і вдруге? Ні! Нехай буде так, як добрі люде присудили!

— Так не хочеш? — спитав, підвівшись з ослону, дід Євмен.— Слухай же, що казатиму останнім разом! Слухай уважно та міркуй над моїм словом, на вітер його не пускай.

Нехай виб'ють Походенка, а ми на другий день до земського чи до кого там треба буде, що ти підлітків з путі божої зводила, на кривоприсягу їх підводила. Тебе за се зараз в острог, там ми тебе згноїмо!.. Отсе тобі раз!

Явдоха ще більше взялася крейдою.

— А ось тобі вдруге! — говорив дід Євмен, впершись обіруч на свій високий ціпок, а бородою на руки.— Сьогодні Походенка виб'ють, а він чирк сірником під твою стріху! Ти собі спиш, рутишся в перині, а на твоїй хаті верх палає, аж гуготить! Заким люде позбігалися... стеля на тебе бабух! Огнем тебе так і обсипало, і придавило... Прокинешся тільки на те, щоб побачити свою смерть пекельну. Отсе тобі два!

Заким Євмен говорив, Явдоху повагом переймав жах, вона все більш полотніла, почала тремтіти, банькуваті очі якось запали, стали наче нерухомі, губи посиніли. Коли дід Євмен замовк, Жмурчиха ледве чути, промовила:

— Діду, не лякайте мене! Страшно мені! За се його на Сибір, в каторгу!

— Кого його? Хто ж бачив? Хто доведе, що то Походенкова робота? А може, то зміюка підпалив? Темно, ніч-мати все покриє...

Явдоха мовчки побожно перехрестилася, руки її тряслися, ніби пропасниця їх била. Євмен мовив далі:

— А ось тобі й три буде! Отам у тебе на пастовні є липи, є між ними і дупленасті, є такі, що з кількома дуплами, саме проти Волосожару. В дуплах чи бджоли, чи чмелі наносили смачного медку, ти його, молодице, куштувала?..

Явдоху наче хто бичем по жижках утяв! Вона не встояла і майже несвідомо сіла на ліжко. Губи її тремтіли, знати було, що вона хоче, та не зможе говорити. Останні слова Євменові були для неї такою несподіванкою, так її приголомшили, причавили, немов довбнею в тім'я її вдарило!.. Уся твар її була самий жах і нестяма.

Дід Євмен кілька хвилин мовчав, стояв нерухомо та пильно-препильно дивився на Явдоху, а вона вся тремтіла.

— Може б, води напилася? — спитав він, не зводячи з неї очей.

— Справді, дайте, ковтну!

— Дай їй, Василю!

Явдоха обіруч вхопила склянку з водою, піднесла її до рота, але склянка цокотіла об зуби і не давала Явдосі добре напитися води.

— От бач, молодице! Що неправда діє! Ще й не було нічого, а як тебе б'є! — озвався дід.— А що ж буде, подумай тільки собі, коли тебе обгорне головешками і полум'ям, коли

твоє тіло шкварчатиме, а все добро твоє піде прахом, а медок твій видере з дупла Походенко...

— Ой дідусю, годі вам! Не страхайте мене, безталанної, не жахайте мене, сиротини, а то я з жаху богові душу віддам... Нехай, нехай буде по-вашому!

— Благослови, боже! І нас заспокоїш, і сама заспокоїшся, і все добро твоє буде при тобі, і господь тобі помножить його сторицею!

За кілька хвилин краплястий піт холодний покрив Явдошине чоло. Вона мовчки втирала його, і знати було, що вона щось міркує. Дід Євмен, мабуть, спостеріг її думку і, щоб перебити її, мовив:

— Так отак, дочко! Нехай усе воно і та клята хлоста в воду кане... А щоб ти тямила, що ми Походенкові не потураємо, так нехай він прилюдно попросить у тебе прощення!

Явдоха підвела голову і глянула веселіш. Перегодом вона мовила:

— Та щоб при тому були і Оверко, і Кулинка, і Орлюк... Я сидітиму, як і тоді сиділа, під вербою, біля своєї брами, а він щоб до самої землі мені вклонився.

— Ні, не так, сього мало буде! А нехай от як буде! В неділю щоб він прийшов до церкви та спершу у бога відмолив свій гріх, а коли люде і піп вийдуть з церкви, так нехай він при всіх нас перепросить тебе і перед людьми, і перед попом повиниться, і дасть слово з старішими людьми поводитися ліпше, ніж досі!..

— Авжеж, так! — додав Василь.— Таки його треба трохи приборкати, вдача у нього недобра, і в святому писанії сказано: «Почти лице старче...»

Явдоха все щось думала і нарешті мовила:

— Добре! Нехай по-вашому... Він перепросить, а я тоді і підпишу мирову! — а сама собі подумала: «Коли б мені тільки через ніч, щоб медок переховати та до Гонкого з'їздити. Тоді я іншої вам заспіваю...».

Але дід Євмен, спостерігаючи її гадки, мовив:

— Ні, так не можна! Одклад не йде в лад... Треба, щоб ти сьогодні підписала...

— Як же я, дідусю, підпишу, коли я неписьменна...

— А як же ти підписувала вічний лист Гонкому?

— Не я, за мене підписали...

— І тепер так. Я от як приміркував: кажи наймитчаті, нехай воно зараз запряже конячку, та з богом і поїдемо у волость, а Василь привезе туди Походенка. Там ми вас і помиримо, от як!

Явдоха бачила, що Євмен пристав з короткими гужами, одначе вона спробувала ще раз крутнути і мовила:

— Нехай, дідусю, на завтра... Сьогодні я така стривожена, збентежена, що й лиця на мені нема, соромно між люде показатися!

— Байдуже! Доки доїдемо, вітром тебе обвіє, заспокоїшся, і все буде гаразд! Кажи, нехай лаштує! А ти, Василю, іди своє діло справляй! Тут недовго, до обіду й вернемось...

Нарешті Явдоха витягла останній свій запас і мовила:

— А як же, діду, буде з моїми видатками? Хто мені їх верне? Нехай вже я різки йому подарую, а грошам моїм не пропадати!

— Слухай, Явдохо! Ти мене не воловодь! Або сюди, або туди, а не крути! Я знаю, що ти замишлянка, та й у мене голова не гвіздком в тім'я вбита... Я тямлю, куди ти кермуєш, та мене не проведеш! Годі крутити: або зараз поїдемо, або нехай!.. Чуєш? Кажи останнє слово: чи їдеш, чи ні?

— У мене великі видатки були...

— На тім світі чортяка тобі їх верне гарячим вуглям! От що! — промовив сердито дід і так торохнув з серця кулаком об стіл, що аж самовар затанцював на столі...

— Добре, добре, дідусю! Не сердьтесь! Зараз поїдемо! — сказала перелякана Явдоха і веліла Оверкові запрягати коняку.

1897,
У Києві

ХОЧА Б БУЛА ПОСТАТІ ДОЖАЛА!

(Етюд з сільського життя)

Перша половина липня, саме жнива. Літня ніч хоч і коротка, але минула ніч трапилася така душна і якась така журлива, що я і очей не зводив. Недовідоме сумне передчуття розганяло сон. Я встав з ліжка, одягся і рушив з двору селом до річки на кручу.

Було вельми рано, все ще спало і спало тим міцним сном, що звичайно перед світом обгортає усе живе. Небо, земля, дерева, трава, уся рослина, уся животина, усі люде на селі спали. Навкруги стояла мертва тиша; навіть на осиці, що росте біля брами мого двору, листя було нерухоме, не тремтіло; знати, що і повітря спало... Навіть собаки ніде не гавкали, жаби на лузі біля болота не «кумкали», мовчали, мабуть, з утоми і вони спали.

Я вийшов на шпиль кручі, що стрімкою стіною стоїть на самому березі Десни. Вода в річці стояла нерухомим сизим дзеркалом, наче течія спинилася, вода застила. Річка

спала, доки не збудить її червоно-золотий промінь ранкового сонця.

На тім боці Десни прослалася безкраїм срібно-білим килимом широка просторінь гречок, що тільки саме починали розповнюватися цвітом, а цвіт, перемішавшись з свіжою росою ранковою, напоїв навкруги повітря медяними пахощами... Скошене та ще незгребане на лузі сіно лежало тучними покосами, і до гострих пахощів гречок примішувався свіжий, не менш різкий дух материнки, ромену та чобрику.

Заким я дивився навкруги та думками рівняв величавість, і багатство природи до тих убогих халупчин, з солом'яними, трухлими покрівлями, з чорними дерев'яними димарями, до халупчин, в яких спали тепер придавлені темнотою і малопродуктивною, хоч і непомірно тяжкою працею, «царі» природи,— густа блакить на східній стороні сонця почала рідшати, яснішати; на крайнебі, буцім би з-під землі, почала виходити біла смуга; зірки десь ховалися, зникали, а смуга та все ширшала, потрошечки набиралася ясно-рожевого кольору...

Зоря ранкова занялася, розгорілася, навкруги почало розвиднюватися... Луг і покоси посивіли, по них блищать-миготять іскри самоцвітів...

Тихою течією дмухнув свіжий вітерець ранішній, шелеснув незримими крилами по воді, по траві, по листві і почав будити річку, кущі, дерева, птаство, худобу і людей. Річку поняв легенький, рідкий туман; в сизій воді через туман відбиваються смугами, мінячись, кольори ранкового неба: блідо-рожевий, жовто-золотистий, ясно-зеленкуватий, блакитний.

Тишу зрушив голос корови, мабуть, зголоднілої за ніч; мабуть, її надило, тягло від порожніх ясел швидше на стерню, скроплену росою, і вона поспішала розбудити свого сонного господаря. Далі: десь гавкнув собака густим басом; до нього з болота, ще товщим голосом, обізвався бугай... За кілька хвилин в гайку защебетало птаство свій «добрий день». Іволга пильнувала своїм голосом покрити хор дрібного птаства, але дзвінкий її голос покривав голос іншого хору: на селі ревів товар, іржали коні, мекали вівці, рохкали свині, гегетали гуси, над колодязями скрипіли журавлі. Почався день, минув спочин, прийшла праця і загадала людям роботу.

Я з свого горбка бачу по дворах ранкову метушню: скрізь поять худобу, прочиняють ворота, старіші мажуть вози, підлітки женуть гулящий товар до череди, пастух сурмить серед майдану, підпасачі хвиськають пугами, товар підтюпцем рушає до майдану, отари йдуть повагом і здіймають страшенно густу куряву.

З декотрих виїздять порожні вози: де пара волів, де бовкун, де парокінь, а більш за все однокінь. На возах рублі, вірьовки, граблі, вила; знати, що люде їдуть до копи.

Деінде з димарів показався дим: по тих димарях без помилки можна вгадати заможніших селян, у яких є з чого, кому і від кого обід зварити і хліба напекти. Димар в жнива у нас на селі найпевніший покажчик і злиднів і достатків: де не димить, там повна піч злиднів; не дадуть вони ні дров у печі підпалити, ні горшка в піч засунути...

Ген червоно-гарячим колесом сонце викотилося з-під землі і скривавило і Десну, і лозу, і луг, і гречки... Шпарко котиться воно по небі, немов поспішає швидше висушити росу на покосах, бо бачить, що гурток дівчат, зазброєних граблями, рушає на «обчеський» луг, і воно — сонечко ясне — хоче посприяти гуртовій гребовиці...

Вже сонечко вище дзвіниці, а он у тому дворі, що на пригорку проти церкви, і досі непомітно жодного руху, кого-будь живого. З кривобокої халупчини досі двері не відчинялися. Але ж та халупчина не пустка: там живе німа Наталка. Вона на самого Полупетра повдовіла: чоловік її Захар Химченко пішов був у ліс шукати телицю, що з вечора не вернулася з череди. У них тільки й свічі й воску було — одна-єдина ота телиця, більш нічогісінько. Захар побрався з Наталкою — сиротою-безбатченком — позаторік. Наталка, хоч і німа, так зате вродлива, наче квіточка, а Захарко був горбатий. Наймитували вони у одного хазяїна, покохалися та й побралися. На весіллі хазяйка їх подарувала їм телятко, а з того теляти і виросла телиця — єдина надія Захара і Наталки. Телицю Захар знайшов у кущах і пригнав додому, але в лісі напала на нього і покусала скажена собака... Водила його Наталка до ворожки, ворожка сколювала йому «щенят» на язиці. Не помогло. А заким староста зібрався повезти Захара до міста, до лікаря, скаженина взяла своє... Мусили Захара зв'язати і закинути в комору на ніч, щоб ранком вирядити до міста. Не діждався Захар того ранку: зв'язаний, самотою, в темній коморі, без сповіді і без причастя віддав він богові душу.

Ні за що було у Наталки труну зробити, ні за що похорону справити, нічим за подзвіння заплатити. Мусила позбутися телиці, продавши її тому ж хазяїну, що подарував телятком... Разом оплакала Наталка і чоловіка, і телицю... Разом поховала в одну труну і чоловіка, і надію...

Мовчки йшла Наталка за труною, мовчки дивилася, як засипали яму, мовчки вернулася до господи: ніхто на очах у неї не помітив ніже єдиної сльозини. Молодиця — наче деревина, наче смерть чоловіка ні на крихту не вразила її, наче вдовине життя було про неї байдуже.

Проходячи часом після смерті Химченка повз його халупчику, я кожен раз бачив Наталку; кожен раз однаковісінько

сиділа вона на сінешньому порозі і не зводила очей з маленького хлівця — єдиної на Захаровій селитьбі надвірної будівлі... В тому хлівці виростала ота телиця. Кілька день назад раз тільки, проходячи під ту саме годину, коли череда верталася на село, я бачив Наталку не на порозі, а біля воріт; зажурена, стояла вона і дивилася на череду. Аж ось показалася сіра телиця, така гарна, сита, шерсть аж вилискується; вона повернула до Наталчиного двору і мекнула. Наталка прожогом кинулася до неї, обвила своїми руками її шию і почала цілувати її морду. Поцілунки сипалися один по одному. Теличка стояла неначе вкопана. Нарешті Наталка вийняла з-за пазухи невеличку, посипану сіллю скибку хліба і дала її теличці, а сама знов цілувала теличчину шию...

— Годі панькатися! Не задержуй чужої скотини! — гукнув пастух до Наталки.— Не твоя, так нічого й займати... Пусти її!

Наталка вислобонила з своїх обіймів теличчину шию, повела рукавом по очах, глянула услід теличці і сіла на порозі.

Позавчора я вже не бачив Наталки на порозі, увечері случаєм довідався, що вона пішла жати. У Захара був присівок жита кіп на чотири. Учора ж увечері я знов бачив, що Наталка стояла біля воріт і визирала череду. Тим-то отсе сьогодні і чудно мені було, що Наталка не виходила з хати ні на сінешній свій поріг, ні в поле жати.

Сонечко починало вже припікати, підходила південна задуха гарячого літнього дня.

Я ще раз глянув на жита, на луг: на полі виростали вози, навантажені золотими снопами; на лузі лежали валки сіна; біля лугу чотири косарі клали горами покоси густого, буйного вівса.

Я повернувся, щоб рушати до господи. Очі мої впали на Захарову халупчину. Бачу, з дверей вийшла Наталка, в дірявій юпчині, підперезана перевеслом, за перевеслом серп.

«Знати, на роботу йде»,— подумав я і пішов собі.

Ледві спустився я на шлях, як раптом почувся від майдану якийсь несамовитий крик дітей. Я кинувся швидше на той крик і за хвилинку, дві виразно чув: «Рятуйте! Рятуйте, хто в бога вірує!»

Біля громадського колодязя стояв невеликий гурток дітей 8—10 літ. Дітвора страшенно голосила. Першою думкою було у мене: чи не впало котре з дітей у колодязь.

— Чого ви, діти голосите? — спитав я.

— Німа Наталка отсе зараз кинулася в колодязь!

Така відповідь, наче громовина та, вразила мене. Я нагнувся над цямриною, глянув у колодець — нічого не видно, тільки вода блищить...

Почали люде збігатися, але все саме жіноцтво. Прибіг пономар.

— Треба,— каже,— вірьовки, треба когось спустити в колодязь, але кого? З чоловіків — ледві чи є хто в селі. Побіжу до старости: а як ще й його нема — хто його зна, що й діяти; доведеться ждати, доки не приїде хто з чоловіків з копами.

Пономар побіг.

Жіноцтво стояло, хрестилося, дивувалося, розводило руками, зітхало, жалкувало та розпитувало дітей: як Наталка кинулася в колодязь?

— Так, кинулась, та й годі. Ми бачили, як вона йшла в поле і серп у неї за поясом... Прийшла до колодязя, трошки постояла, потім перегнулася та сторч головою і полетіла в колодязь...

Минуло більше двох годин, заким посходилися чоловіки й витягли з колодязя Наталку.

Не було ні найменшої надії вернути життя утопленици, а проте староста звелів прикотити порожню бочку. Доки ходили по бочку, Наталку терли, давили під грудьми, лоскотали, пекли кропивою-джигушкою... Даремна праця!

Тим часом, коли одні поралися коло мертвої, між іншими йшла розмова про те, що спричинилося такому лиху?

— Я вже кілька день помічаю,— говорила найближча сусідка Наталчина,— що вона наче не при собі. То була молодиця, як молодиця, тільки що німа, так через те трохи й сердита, інколи аж люта; а то як поліг Захарко, так зовсім не та стала: тиха та спокійна така, наче деревина та,— і від роботи зовсім відбилася, навіть їсти собі не хоче зварити, з ранку до вечора на порозі сидить, згорнувши руки.

— За чоловіком занудилася...— вставила своє слово пономариха.

— Що за чоловіком, а що й за телицею; за телицею, може, чи не більше ще. Я щодня — чи корівку в череду жену вранці, чи увечері вийду проти череди, то й бачу, як Наталка стоїть під ворітьми та дожидає ту телицю... А телиця та, щоб ви знали, розумна душа: аби порівнялася з Наталкою — так і поверне до неї, морду простягне, а Наталка її поцілує і хліба дасть.

— Чудне діло, а все від бога! — каже пономариха.

— Та вже ж не від кого, як не від нього; а більш того, що від бідності...

— З розкошів людина на себе рук не наложить,— мугикнув собі в вуса староста.

— Як же тепер з її присівком буде? — спитала якась молодиця.— Учора ми з нею попліч жали: три копи вже стояло, а ще не дожала...

— Не дожала?

— Ні! На одну постать, та не дожала...

— От чудна людина! — озвалася пономариха.— Хоча б була постаті дожала...

— Годі качать! Несіть тіло в хату! — озвався староста.— Еге! «Хоча б, мовляла, постаті була дожала...» Наробила бешкету! Чвалай тепер до волості та неси звістку, що німа Наталка втопилася і... постаті не дожала...

28 липня 1898

ЗА ПЛАХТУ

З відчиненої кватири в убогій хаті Петра Фесюри по всій широкій вулиці села Негорілого лунали жіночі голосіння, які на Україні звичайно можна почути над помершим.

І справді, в тій хаті-халупчині тільки що зітхнув останнім разом господар її Петро Фесюра, чоловік ще зовсім молодий; не минуло ще й року, як він одружився з сімнадцятилітньою Мариною. Рано навесні подався він на заробітки на залізницю, що будували недалеко біля Негорілого; не проробив там і чотирьох тижнів, придбав собі тиф, з ним вернувся до господи, ліг та вже й не вставав.

Заким дві старенькі баби обмивали, одягали та клали на стіл тепле ще тіло, Марина, стоячи в головах трупа, припадала до нього і тяжко голосила. Довго вона голосила, баби її не спиняли і мовчки сиділи собі на лавці. Звернуло з півночі. Проспівали другі півні, а Марина все ще голосила: «На кого ти мене покинув?! Чим я тебе поховаю? Де я в світі подінуся?!» і т. д.

Нарешті одна з бабів, що, сидячи на лавці, добре дрімала, позіхнула на всю хату, перехрестила рота і, промовивши:

— Ох, горенько людське, яке ж ти тяжке! — взяла з водника питунець, набрала води і, підступивши до Марини, мовила:

— Годі, молодице! Скільки не голоси — нічого тим не вдієш. Рук не підложиш. Годі! Глянься! З голосу вже зовсім спала... На лишень води напийся та вгамуйся... Якось воно буде: не ти перша, не ти остання... На все божа воля!

Марина ковтнула води, втерлася рукавом і повела навкруги заплаканими очима.

— Приляж, дочко, засни! — мовила баба і, взявши Марину під плече, помогла перейти від стола на піл. Марина схилилася, прилягла і, дійсно утомлена горем і сльозами, небавом заснула.

Другого дня вранці мусила молода вдова заходитися коло клопоту над похоронами. Задля людей близьких помер-

шому, а найпаче задля убогих злидарів, похорони скрізь по світах ніщо більш, як зайві видатки; квадрат лиха та журби, вже й без того великих, заподіяних смертю. Які б убогі не були похорони, а їх без грошей не можна справити: тут на все і про все треба грошей, починаючи з подзвіння і кінчаючи панахидами та сорокоустами.

Марина почала радитися з бабами, що і як треба робити: перш за все треба заплатити пономареві за подзвіння.

— Вже й так спізнилися! — мовила одна з бабів.— Відколи-то душа його полетіла на той світ, а досі ми не подали про неї звістки ні людям, ні богу... Доки не подзвонять, їй і до порога першого митарства не можна підступити... Нудитиметься, як та сорока на колі.

— Не всім однаково і дзвонять! — озвалася друга баба.— Кому тільки на «Отче наш», кому на «Вірую», а кому і на «Помилуй мя»: яка плата, таке й подзвіння.

За подзвінням баби стали рахувати інші видатки на похорони: дошки на труну, майстрам за труну, копачам за яму, хустки до хреста і до корогов, на мари, покривало на труну, ладан, свічки, за псалтир, за могилу, дякові, попові, на горілку, на поминки... Вже ж сякий-такий обід, а неминуче треба!.. Нарахували стільки, що Марина аж руки зціпила і знов заголосила... У неї тільки й ставало грошей, що на подзвіння та на дошки, а де ж на останнє взяти, від кого помочі ждати? Батьки її люде убогі, та й далеко вони, аж у Херсонщині. Що ж його діяти? Знов почалася порада... Ну, майстри труну зроблять на віру, а пономар на віру не подзвонить, і піп на віру не поховає, та й титар, коли піп не скаже, не дасть на віру ні хреста, ні корогов, ні мар... Коли б був шинкар Лейба, він би горілки дав у наборг, може б, і грошей позичив; так же Лейби вже нема, шинкує монополія, а монополія в наборг на дає... Головна ж річ з попом. Порадившись, стали на тому, що одна з бабів зістанеться біля тіла, друга піде «мудрувати», а Марина нехай іде попа єднати.

Так і зробили.

Бабі поталанило: людина на такі звичаї «обметана». Вона «усовістила» пономаря за «злотого» подзвонити на «Помилуй мя»; майстри пішли тесати труну «на віру», «а коли й так,— говорили вони,— так з того не зубожіємо...» В одній тільки монополії нічого не «примудрували» баба: шинкарка-панї не дала в наборг горілки, «бо,— казала вона,— по закону сього не можна»; вона горілку дає тільки за готовика...

Заплакана, з очима, червоними од сліз, стояла Марина в поповій пекарні, дожидаючи, доки вийде до неї отець Михаїл. Попадя сиділа біля стола і шкребла картоплю на обід. Куховарка підбивала в макітрі тісто. Аж ось прийшов і піп,

чоловік літ 35, тілистий, повновидий, щоки йому як не репнуть.

Марина в пояс вклонила попові.

— Здрастуй, молодице! — промовив піп.— Помер? Я так і знав... Причащаючи, я бачив, що йому не вставать уже!.. Що ж, на все воля божа... Всі там будемо — царство йому небесне...— Марина втерла рукавом очі, а піп говорив: — Треба, значить, молитися об упокоєнії душі новопреставленого... Помолися, да господь упокоїть ю, ідеже всі праведні упокоєваються...

Марина перехрестилася і знов повела рукавом по очах.

— Коли ж думаєш хоронити? — спитав піп.

— Сьогодні б під вечір в церков винести, коли ласка ваша, а завтра й поховати! — відповіла крізь сльози Марина.

— Ще і в церков хочеш, а не просто з хати на гробовище? — промовив піп, ніби питаючи вдову.— Я не проти сього... Тільки звісно — сама мусиш тямити, що се не те, що одним заходом. Труд і для мене, і для причту неоднаковий, і свічок, і ладану неоднаково треба, а чи спроможешся ж ти на се? Ціна неоднакова...

— Що ж положите, батюшка?

— Ладан і свічки принесеш свої чи церковні нехай?

— Де ж я візьму; у нашому селі не продають, нехай уже церковні...

— Коли так — так, не виносячи в церков,— десять карбованців, а з виносом п'ятнадцять...

Марина, почувши таку ціну, аж обомліла, трохи на ногах устояла і не впала. Німо, великими очима дивилася вона на попа і мовчала...

— Гроші попереду! — озвалася попадя.

— Матінко моя небесна! — прошепотіла Марина.— Таку силу... Де мені взяти... Батюшечко! Згляньтеся на моє сиріт-ство, на моє убожество! Уступіть хоч наполовину...

— Ого! Яка швидка! — озвався попадин голос.

— Уступать тут ні з чого! — відповів піп.— Я з усіх беру по-людськи, по-християнськи, і тобі сказав, менше чого ні з кого не беру, бо таки й сам знаю, що ви люде небагаті...

— Які там небагаті, просто — злидні самі... Беріть, батюшечко, половинку... Вам мати божа воздасть сторицею...

Отець Михаїл мовчав і гладив бороду.

— І не соромно тобі, Марино, ще торгуватися! — мовила попадя.— Батюшка положив з тебе, як і з усіх людей, а ти подумай: чи бачив він од вас роковини? Чи бачила я льновальне? Чи давали ви нам що-небудь різдвяне або великодне? Нічого, ніколи...

— Ні з чого, матінко! Ми радніші б були, коли б було з чого... Самі знаєте, які наші достатки!

Марина почала гірко ридати... Мабуть, її сльози пройняли отця Михаїла; він згодився відправити похорон з виносом за 10 крб., але «гроші зараз, з гори, а без того й з хати не вийду на похорони»,— додав він насамкінець.

Марина стала прохати «на одробіток».

— Яка тепер у нас робота! — сказала попадя.

— Я за зиму відпряду вам...

— Не треба, молодице! Ми полотна не тчемо, ні на кого ткати, діток біг не дає, а на нас на двох хіба багато треба? На місті купимо...

Отець Михаїл вийшов з пекарні.

Довго ще Марина благала попадю, щоб панотець поховав померлого Фесюру «на віру»; чимало-таки вдовиних сліз зросили домівку попової пекарні, заким «матінка» попадя згодилася, одначе з умовою, щоб Фесюриха принесла якусь певну застанову.

— Що ж я вам принесу? — мовила Марина.— У мене тільки й є, Іванові чоботи нові та моя вінчальна плахта.

— Чобіт мені не треба, де я їх приткну? Дьогтем усю комору засмердять! — перебила попадя.

— А плахта,— мовила далі Марина,— вінчальна; і моя мати, і я, і моєї матері мати вінчалися в ній... Як же мені її давати в застанову! Се, кажуть люде, гріх тяжкий...

— Брешуть люде! — перебила попадя.— На добре діло хоч би ти її і продала, так гріха не буде. Гріх пропить... Плахті твоїй нічого не станеться: лежить вона у тебе в скрині, а то у мене лежатиме, доки викупиш...

Стали на тому, що Марина дала в застанову свою вінчальну плахту, а за півроку викупить її і принесе попаді моток пряжі «за добрість».

Вернувшись до господи, Марина достала зі скрині плахту і, держачи її в руках, почала голосити над нею, так як учора голосила над чоловіком... Нарешті тричі поцілувала її, зав'язала знов у хустку і понесла до попаді...

Петра Фесюру поховали. Похорон був «боголіпний»: з «виносом» і з «двома евангеліями» від церкви до могили.

За тиждень чи за два після похорону Фесюриха пустила жити в свою хату стару, бездітну, убогу вдову, московку, а сама рушила з села на заробітки.

— До батьків,— казала вона,— піду; буду жива та здорова, так стану там у кого на літо або в Одесу подамся за наймичку; там людей завжди треба, а, заробивши грошей, вернуся сюди викупити у попаді плахту.

Минуло трохи не рік. Про Марину в Негоріловцях не було й чутки. Як ось перед другою Пречистою вернулася вона.

В селі за сей час тільки й переміни, що отець Михаїл помер.

Марина, взявши гроші, пішла до вдови-попаді викупити свою вінчальну плахту.

«Знати,— думала Марина,— переходячи через попадин двір до будинку,— що попаді і без попа живеться гаразд. Он повне гумно всякого хліба: одна, дві, три скирти жита; а он стоги ячменю, вівса... Нехай споживає на здоров'я! Коли б не вона, що б я й робила тоді з похоронами, а вона, спасибіг їй, зарадила... Плахту взяла на застанову, так що ж! Ніхто без застанови не позичив би...»

Марині здалося, що її вінчальна плахта вже у руках у неї; вона впилася очима в плахту, розгортає її, роздивляється, чи не пошкодила її міль, чи не побила де її... Ні, плахта ціла; попадя, спасибіг їй, зберегла добре... Марині здається, що плахта вже на ній; вона йде в тій плахті по селу до церкви; люде дивляться, задивляються. Та чи не плахта ж!.. Тепер таких плахт і нема, тепер не вміють так і виткати... Марина згадала, як вона в тій плахті стояла під вінцем, як вона тоді раділа, яка була тоді щаслива, як щиро молилася...

Споминки підбадьорили молодицю: вона, сама того не помічаючи, підтюпцем поспішила до попадиного будинку.

Попадя приязно повітала вдову.

— От і я повдовіла! І я така ж удова! — говорила вона Марині.— А чи сподівалася я на таке горе!

І попадя, і Марина зітхнули і повели руками по очах. А коли Марина зняла річ про свою плахту, попадя мовила:

— Ох, ох! Спізнилася ти, молодице! Нема вже у мене твоєї плахти!

Марина аж похитнулася з сього слова...

— Як то нема, матушечко! — промовила вона, ковтаючи слину.— Де ж вона ділася?

— Звісно, де! — відповіла попадя.— Сама пам'ятаєш, яка була у нас умова: плахту давала на упад... Та коли б було не постигло мене лихо, чи я ж тобі ворог! Не продала б ніколи, а то як притиснуло мене лихо... Ой, ой! Бодай не казати! Отець Михаїл занедужав... У мене ні копійки... Мусила продати...

— То ж моя вінчальна плахта! — Скрикнула Марина якось несамовито.— То ж моя материзна! Скажіть: кому ви продали, я перекуплю.

— Хіба я знаю, хто її купив: послали на місто, там і продали...

Марина постояла мовчки, повела навкруги очима і мовила:

— Нехай же вас господь з вашого добра зведе отак, як ви мене звели! — гурконула дверима і пішла.

Дійшовши до брами, вона спинилась і довго дивилася німа на попадине гумно і на стоги на ньому сіна і збіжжя.

Потім повернулася до будинку, плюнула і пішла до господи.

Сусідки Марининої, старої Кулини, не було дома, коли Марина вернулася до своєї хати. Марина одчинила скриню, сіла біля неї на ослоні і німо дивилася в скриню, де лежало її убоге манаття і де колись лежала її вінчальна плахта...

Трудно було з Марининої тварі вгадати, що вона саме думає, впившись у скриню тупим, недобрим поглядом.

Вже завсім стало темно надворі, коли вернулася Кулина, а Марина як сіла біля скрині, так і сиділа.

— Що се ти, дочко, впітьмах робиш? — спитала Кулина.

Марина підвела трохи голову і мовила:

— Справді, що ж я роблю! От дурна...— з сим словом вона закрила віком скриню і сказала: — Трохи не до півночі досиділась... Лягаймо спати!

Коли б у хаті було світло, то б Кулина помітила, що з Мариною діється щось недобре, непевне... Так же в хаті було темно, і стара Кулина, перетомлена за день роботою, не звертала жодної уваги на Марину і, помолившись богу, полізла на піч спати. Марина лягла на полу...

Минуло годин зо три. Заспівали перші півні і розбудили стару Кулину. Вона повернулася лицем до віконця і скрикнула;

— Ой лишенько! Десь горить, пожежа! Марино! Марино! Прокинься! Пожежа!..

Марина не одзивалася, спала...

Задзвонили на гвалт. Кулина кинулася будити Марину.

— Марино! Марино! Горить! Чуєш! На гвалт дзвонять!.. Глянь у хаті — хоч голки збирай!.. Десь недалеко горить!..

— Де горить? — питалася Марина.

— Так не вгадаєш! Ходим надвір, подивимось!

Пішли...

— Овва! Боженьку святий! — мовила хрестячись, Кулина.— Се ж у попаді гумно горить! Глянь! Глянь! Як полум'я б'є, як огонь шугає! Глянь!

— Бачу! — відповіла зовсім байдуже Марина.— Добре горить! Се їй за мою плахту... То не гумно, то плахта моя горить...

Погоріловці, 30 червня 1899 р.

СІКУТОР

(З дорожніх заміток)

Коні ледві тюпали, потомилися вельми; таки й не диво: не попасаючи, та ще в саму спеку, пробігли ми верстов з п'ятдесят.

— Треба спочити! — каже до мене Павло, візниця мій.

— Ще й як треба, та де ж би його стати на попас? Коли б де трапилася криниця чи інша вода, так під вербою в холодку... До села ще далеко.

— Де там тепер під вербою станеш! Аби коняка ступила на обніжок, зараз якась собака і присікається: «спаш» зараз, і плати, не відкараскаєшся! Тепер... І господи! Ой, ой! Як сутужно стало! Кожне в усі очі так і зирить, щоб і воробей на його землю не сів... Вольної землі і на ступінь ніде нема...

Павло мій — людина, очевидно, говірка; ще очевидніше, що земля та спаші вельми печуть йому в грудях. Тим-то він, не зважаючи, що я замовк, говорив далі:

— Чи далеко-то те уремя, ну, нехай років з двадцять чи двадцять п'ять, що було людям жити по-божому, по-людськи, а се стало чисто по-чортячому. То, було, їдеш, коні потомляться, станеш де над облогом, попасуться вони залюбки, і ніхто тобі нічого, бо за старих людей так було: яка нива облогує, та скотину подорожнього годує... А тепер гляньтеся: не то на стерні спаш, а й на толоці, і на свіжій ролі спаш! От-от доживемо, що й на вулиці буде спаш! Курей доведеться на приколень брать, а то й вони на смітнику спашу нароблять...

Тим часом починало вечоріти. Сонечко збиралося на спочин; по небу тихесенько плили великі куделі золотистої та рожевої бавовни. Навкруги безкраїм килимом зеленим розіслалася по обидва боки дороги озимина; жито саме красувалося і віддавало свіжими пахощами. Колоски стояли нерухомо: на небі, в повітрі, на нивах стояла тиша... Ніде нічогісінько не було такого, щоб хоч на крихітку нагадувало мені ту гуркотню мого любого Києва, якої я спекався сьогодні ранком. Навкруги, кажу, тихо-претихо, але се тиша не порожнечі, не пустки, не могилок, ні, се тиша того... Ну, хоч «спокійного» життя, що в поті чола заробляє, працює і зрощує про нас хліб, без котрого і ми попухли б...

І кому ж тут зрушати тишу? Тут сама тільки природа, свіжа, запашна, напоєна літніми чарами вечоровими; вона дише життям, вона свідома своєї могутньої сили та потужності... А хто сього свідомий — нащо тому зрушати тишу?..

Замаячило село... Он і млин, он і верби, он і біленькі хатки... Вулиця не широка, хатки не високі, інде димарі чорні, інде є й цегляні, поваплені... Злиднів не знати, хоча й достатки в вічі не кидаються... Взагалі село сіреньке. Людей щось не дуже на вулиці, тільки дітвора скрізь купками під брамами... Кожне стрічне здіймає шапку; дітвора і жіноцтво низенько кланяються, немов кого давно знайомого вітають... Тим часом я зроду вперше в сьому селі... Ба! Се так земський начальник наказав «бути ввічливими і кланятися кожному, хто їде з дзвоником або хоч і без дзвоника, та в ... екіпажі...»

— Де тут у вас заїзд? — спитав Павло одного стрічного чоловіка.

— В нашому селі заїзду нема!

— А де ж би нам коней погодувати та й самим підночувати?

— Де ж би вам? Хіба до попа...

— До попа нам не рука...

— А сіно у вас є?

— Овес є, а сіна наомаль, треба купити.

— Ледві чи купите де: старе вигодували, а нового ще не накосили.

— Та хто ж тут у вас заможніший хазяїн, щоб пустив нас підночувати?

— Хазяїн ніякий вас не пустить. У нас сього не можна, заборонено приймати невідомих проїжджих, а коли у вас пашпорти є, так привертайте до збірні, там і писар живе, сторож вам і самовара дасть, може, й сіна де оберемок розживеться.

Ми так і вчинили.

Збірня — громадська хата, доволі просторна, з малесенькою кімнаткою для начальства, на другій половині хата задля писаря і задля сторожа.

Ледві ми підвернули до збірні, як з дверей прожогом вибіг до нас високий, худорлявий, пристаркуватий, бо вже попелястий чоловік. Він випрямився по-солдатськи і скороговіркою заторохтів:

— Здравія желаєм вашому високородію! Чим прикажете служити?

Я відповів і довідався від свого розмовника, що ні писаря, ні сторожа нема; писар поїхав до земського, а сторож лежить недужий. Він, розмовник мій, «тутешній сікутор», і збірня тепер у нього на руках. Він поблагословив нас в добрий час підночувати, подав в кімнатку світла, взявся наставити самовар і «мигом справити все інше, що потребується».

«Що воно таке «сікутор»? — думав я собі, ходячи по збірні.— Чи се така посада, чи яке нове «почетное звание»?» Вік прожив, а ніколи не чув, щоб по селах були такі посади. Знаю, по великих містах є такі урядові посади, от, наприклад, і в університеті, і в «губернському правленії», і по інших — посади екзекуторів; але ж щоб по селах... Та ще й те: сікутор — чи се ж те саме, що екзекутор? Певно, що ні! Мене вельми зацікавило... Розпитаю...

Я вийшов на рундук. Тут ні духу живого. Павло з кіньми порався у дворі під повіткою. Небо, замість ясної блакиті, було покрите темними хмарами, блискавка прорізувала хмари, гуркотів недалеко грім, потім усе затихло, хмара

ще більш почорніла і пустила густий, ливний дощ. Мигнула блискавка, страшенно затріщав грім над хатою і посипався буйний град... За кілька хвилин град перестав; хмара розкололася надвоє, і з блакитної щілини цілим рожевим снопом розсипалася блискавка, а за нею знов затріщав грім... Я швидше в хату... Слідом за мною сікутор приніс самовар і, улаштувавши посуду, потрібну до чаю, одійшов трохи от столу, випрямився і мовив:

— Нє будєт лі іщо какого приказу?

Я прохав покликати Павла до чаю. Павло прийшов і мовив, що він до чаю непризвичаєний.

— Надворі,— каже,— і без того душно... От, коли ласка, чарочку сухої водиці, так би добре, щоб не так очі під дощ злипалися.

Сікутор охоче збігав у монополію і приніс сухої водиці. Чарка, друга — і сікутор трохи-потрохи розповів мені усе, що цікавило мене.

Родом сікутор лопацон з північно-західної околиці Мглинського повіту, безбатченко, ні роду, ні племені не мав. З доброї волі і охоти сам упросився, щоб його віддали в солдати; вірою і правдою прослужив п'ятнадцять років богу і государю. Вернувшись до рідного села, став був у пана «пуд ка́лакул», себто за сторожа. В «калакул» він повинен був дзвонить тричі щодня: на снідання, на обід і на вечерю, а вночі «під перших п'ятухов до світу клепати», ходячи «і коло камур», і коло дворця (будинку), і коло контори, і поскрозя» (скрізь).

Треба сказати, що балакав сікутор такою мішаниною велико-мало- і білоруської мови, що не можна було сказати, якою суще мовою він балакає, або хоч яка у нього яку переважає? Се залежало від того, про що саме він розповідав: у розмові про службу «пуд калакулом» переважала лексика білоруська; в розмові про «паход на Карс» [1] сипалася військова фонетика з військовою термінологією і з додатком до речі і не до речі московського «с», коли ж бесіда переходила на земського начальника або інше цивільне начальство, тут сікутор пильнував уживати лакейських та правничих виразів наших писарів та сільських брехунців.

Недовго він служив «пуд калакулом»; покинув, і покинув єдине через те, що, опріч усього іншого, мусив ще й «хартов харчувать»; пан, бачте, був мисливець; отже, «чаловіку, который вірою і правдою прослужив 15 гадкув богу і гасударю, непристойно-с з-пуд хартов карито шароваць».

Подавшись шукать «більш чистого» хліба, сікутор пристав до одного «підпанка» на літо «калавурить» леваду. Підпанок той, очевидно, був «голова премудра»: під самим селом була у нього невеличка нивка; він обкопав її від шляху ровом таким

глибоким, що й курка в ньому не сховається, ставши на саме дно. Обкопавши, поставив на леваді курінь і посадив сторожа займати усе, що вскочить у леваду; бачте, спаш, а за спаші земство видало незвичайно високу таксу. Сторожу за вірну службу підпанок, опріч харчів, положив половину з того, що заробить на спашах. Річ очевидна: своя користь примушувала сторожа добре пильнувати спашів, а левада та була така спокуслива, що яка «тварюка» йде повз неї, не втерпить, щоб не переступити «рів» і не смикнути трави або кількох колосків вівса чи ячменю. Смикне, а сторож зараз с куреня «тварюку» та на налигач. От у нього і «заробіток». Сікутор і тут недовго служив: служив він «вірою і правдою», і підпанок довіку держав би його, так же сталася з ним чудна пригода. Раз якось під темну ніч ввалилася до нього в курінь якась нечиста сила, зв'язала йому руки й ноги, роздягши попереду гольцем; тоді потрощила йому ребра, попекла все тіло кропивою і вимазала дьогтем, а в леваді геть-чисто начисто витолочила і горох, і овес, і сочевицю, і все, що було, та ще й наказала, щоб він за тиждень покинув і підпанка, і село; «а ні — то,— сказала нечиста та сила,— не жить тобі на сім світі: або на осиці висітимеш, або в лотоках плаватимеш!».

Сікутор тижнів зо три після того кволів, а одужавши, мусив послухатися «нечистої сили»: перебрався в другий повіт і став «коліем», себто пристав до різника: «різав і білував усяку скотину». Професія «колія» подобалась йому. Застромить, було, ножа під серце чи свині, чи корові, чи телиці — і так гарно дивиться, як кров цівкою б'є, а воно, тварюка та, тріпочеться... Почнеш патрошить — кров така тепла, руки твої наче в теплому мителю...

Добре було жити Петру Товбичу (так зоветься сікутор) «коліем» у того різника, та, на лихо йому, різник спився і збанкротував, а «колій» мусив «по попущенню господньому» стати за сторожа при П-му волосному суді, властиво при волості.

Трапилося якось у волості справляти присуд волосного суду, а по тому присуду треба було вибити одного парубка різками. Роль сікутора при волості звичайно справляє сторож. І от довелося Петрові виступити в сій ролі. «На мій талан,— розповідав він мені,— трапилося так, що тоді саме приїхав до волості сам господин земський начальник і захотів своїми очима упевнитися, сколь добросовісно ісполняються при волості приговори волосного суду... Ну, так я і показав, як треба догоджати начальству!.. Як засипав п'ятнадцятку, так той і глас потеряв! Після десятої вже перестав кричати, тільки кидається з одного боку на другий... Земський начальник похвалив мене і на чайок десять копійок дав».

— Молодець ти,— каже.

А я йому:

— Рад стараться, ваше високородіє! Я службу понімаю! Ні своєї руки, ні чужої пані старої не пожалію!

— Молодець! — похвалив земський удруге.— Я тебе не забуду!

І справді не забув: за півроку, чи що, він якось так хитро та мудро улаштував, що Петро Товбич став сікутором на всю його округу. Наказав він, щоб по всіх його волостях, де тільки треба кого вибити різками, так щоб на сю справу кликали Товбича і за кожну сікуцію платили йому... Одно слово: Петро Товбич став на цілий «участок» земського начальника к а т о м.

— Народ зове мене катом,— признався Петро,— але зове нишком, за очі, а в вічі ніхто так не посміє, в вічі величають мене: господин сікутор...

Петро трохи помовчав. Мовчав і я, мовчав і Павло мій. Правда, Павло разів зо три голосно сплюнув, але я запевне не скажу, чому він сплюнув. Він тоді саме люльку смоктав; може бути, що тютюн у нього був дуже міцний...

Перегодом Товбич знов:

— Должность сікутора — доложу вам, ваше високородіє — очинно (вельми) клопотлива: яка б не була на дворі негодь, а покличуть тебе, хоч би й за півсотні верстов — треба йти!

— Пішки? — спитав його Павло.

— Коли де поблизу та в добру погоду — так пішки, а коли дальше десяти верстов або в негодь — так підвода приїздить по мене...

— А різки чиї у тебе? — глумливо спитав Павло.

— Різки? На різки мені дають окремо гроші: три карбованці на рік. На стільки не вийде, де трапиться зручно, так я й так собі без грошей начухраю, а інколи за п'ятака цілий оберемок дадуть. От я нав'яжу пучечками і держу в льоху, щоб не сохли; а коли треба й — беру. Звісно, куди їду на сікуцію, різки в торбі везу... Клопотно... Та спасибіг богу і його високородію господину земському — як настановили мене сікутором, так зробили і полегкість: став я ніби сторожем тут, у сусідньому селі, на збірні. Діла там ніякого, а кватира добра, тепла, топливо дають; платять мені два карбованці на місяць... Люде тут добрі, до кого піду — кожне дасть пообідати...

— Добре, а з своєї сікуції що ж ти заробиш? Чи є яка вигода? — хитро глузує Павло.

— Вигода? Яка ж вигода! Коли сікуції доволі, так і вигода, а мало, так і заробітку мало...

— А все-таки, скільки за рік?

— Рік в рік не припадає: позаторік заробив тридцять шість карбованців, торік шістдесят, а от сього року ледві й на сорок зіб'ється, бо від нового року й досі тільки вісімнадцять карбованців перепало...

— Небагато...

Минуло хвилин з десять: усі мовчали, нарешті Павло спитав сікутора:

— І не гидко тобі, чоловіче, кров людську лити?

— Не я її ллю, не моя воля, начальство судить по закону; а наше діло справлять те, що начальство скаже!

— Та чи не гидко? — кажу.

— Чим там гидувать?! А на війні? Там хіба так ллють? Без сього вже не можна... Он Пілат Припонтійський [2] звелів — так і Христову кров пролили...

— Поїдьмо, пане! — мовив Павло до мене.

— Поїдьмо! Лаштуйся, йди!

Липень, 1899

ТРИВОГА АВТОРА І ВИДАВНИКА

(З натури)

Раз якось навесні увечері письменник немолодого вже віку Ігнак Кривунда сидів біля свого робочого столу і, підперши голову назлоги, дивився через відчинене вікно в сад. Прекрасний вечір майський віяв своїм теплим, спокійним ласкавим духом. Повновидий срібний місяць стояв саме проти вікна, буцім спинився навмисне, щоб зазирнути в душу до Кривунди та подивитися, чи глибокі там рани, заподіяні цензурним ножем. Небесна блакить горіла ясними зорями; з саду через вікно лилися в світличку пахощі молодої листви, свіжої трави і бузку.

Якийсь час Кривунда сидів нерухомо, скинувши очі на небо і втягаючи в груди весняне повітря; аж ось заторохтів грім, з півночі насунулася хмара; забігала рожева блискавка і полив дощ. Кривунда зачинив швидше вікно; знати було, що переміна погоди не до смаку йому. Глянувши на годинник, він мовив:

— Так воно і є, угадав: якраз вісім; недурно ж то я почуваю, що хочеться чаю, пора. Чом же отсе вона не подає самовару і де вона, ота капосна молодиця! Від самого обіду і очей не покаже, і що вона робить? Певне спить або на рундуці соняхи дзьобає; про мене їй що!.. байдуже.

З сім словом Кривунда притис електричну шпоньку; заголосив дзвоник, одначе минуло кілька хвилин, а ніхто не приходив.

Кривунда починав сердиться; він придавив шпоньку вдруге і знов сів біля столу. Перегорнувши кілька сторін якоїсь книжки, він знов голову назлоги і говорив собі на думці:

— Зледащіла, зовсім зледащіла Марина, чи з старості, чи з лінощів — не розберу, та про мене все одно, з якої причини; далі так не можна, треба взяти другу; знаю, що несолодко буде, заким нова призвичаїться до мене. Марина живе у мене 35 літ; шкода її, та й на неї ж жаль бере, нехтує вона мене; от і зараз: час би вже напитися чаю, а вона ще й посуди не приносила.

На сьому слові рипнули двері. Кривунда був певен, що то прийшла Марина; не підводячи голови, він мовив спересердя:

— Насилу дав біг силу! І де ти, вража бабо, пропадаєш, що ти робиш? За що ти мене голодом мориш?.. Жалю в тебе нема!.. Чиста деревина!.. Давай зараз самовар!

— Гм!.. Се не Марина,— обізвався голос біля дверей. Кривунда повернув голову. Біля дверей стояв низькуватого зросту чоловік, білявий, верткий, віком літ 30, з рудою клинуватою борідкою. Се був друкар і видавник українських книжечок Купер'ян Спориш.

— Ба! Се ти, Купер'яне! — мовив Кривунда.— А я думав, що Марина. Добрий вечір тобі. Хто ж тобі двері одімкнув?

— Ніхто, вони не зачинені стояли.

Кривунда не всидів, зіскочив з свого дубового крісла і стривожено говорив:

— Бач, бач!.. Так чи не капосна вона баба! Чисто все діє на глум мені та на лихо — двері кидає навстіж, а сама — пекольна душа — десь гайсає!

— Та чого бо ти сердишся?

— Як чого: торік якийсь ракло украв і пальто, і бриль, і ліску; так вона хоче, щоб і вдруге обікрали, так не можна! Прожену...

— Кого се?

— Марину.

— Годі! Марини ти не проженеш, як ти будеш без неї?

— Звісно, без неї несолодко, та й з нею не мед! Прожену її! Досі самовару не дає.

Кривунда знов подзвонив; Марина не приходила.

— Нема, не йде! Може в шинку, отак доживись: або без чаю сиди, або сам самовар станови... Піду.

Кривунда хотів йти в пекарню, але Спориш спинив його, говорячи:

— Тривай! Все одно, нічого не буде з того: Марини не найдеш, самовару не зумієш нагріти. Чекай. І Марина прийде, і самовар принесе, і чай будемо пити, а доки що вгадай, чого я під таку годину прийшов до тебе?

— Ат!.. Я не вгадаю... Ноги принесли, того й прийшов... А от ти вгадай: чи пропустить цензура мої твори?

— Се, я й не вгадуючи, скажу. Ось глянь сюди. Бачиш?

Спориш підвів вгору руку, тримаючи чималий суверток паперу.

— Вгадуй: що се?

— Кажу: я не вгадько, мені чаю аж пробіг хочеться... Може мої твори?

— Вони...

— Невже?

Спориш розгорнув суверток, ткнув пучкою в червону печатку і мовив:

— Бачиш: «Дозволено цензурою».

Кривунда зрадів.

— Ану покажи, чи багато хрестів? Держала довго, трохи не півроку.

— Я ще й сам не дивився, скоро отсе увечері принесли з пошти, я швидше бриля на голову, ноги на плечі та до тебе.

— Спасибіг, спасибіг. Сідай же, подивимося, може, таке гробовище, що самі червоні хрести. Ануко сюди.

Кривунда взяв рукопись, положив на стіл, присунув стілець Споришеві, сам сів і почав перегортувати аркуші, забувши і про Марину і про чай.

— Нема,— говорив він,— нема хрестів, продовжи боже віку тому цензорові, знов нема; а ось, ось, замазав слово «козак». За що ж се? Не тямлю!.. Вийшла нісенітниця: «сів на коня», а хто ж сів? Треба ж когось посадити замість козака.

— Так і посади, хіба се трудно, посади селянина.

— Не можна селянина, селянин кожен, хто живе на селі.

— Ну хрестянина.

— Хрестян тоді в Полтавщині не було, та й річ іде про військо.

— Так просто вояку посади...

— Ніякова, не те буде, але більш нікого, нехай сидить вояка.

Кривунда перегорнув ще два аркуші і скрикнув:

— Глянь! Чи бачиш який здоровенний хрест! Отсе черконув! Кого ж він тут похоронив? Слухай: «Аж жах бере, коли згадаєш, яке тяжке і невимовно темне десятиліття пережили ми». Що ж тут нецензурного? Вгадуй! Ой, боже-батьку!.. От де власть тьми! Та нехай, побачимо, що далі.

Кривунда знов перегортав аркуші, говорячи:

— Нема, нема! Спасибіг, нема.

— Стій, стій! — спинив його Спориш.— Он якась червона крапка.

— Справді, я сліпаючи, не добачив; еге! Знов убив «козака». За що ж? Нехай вже попередній був вояка і нагадував історію, а сей простий, сучасний селянин, голодраба... Нехай.

Кривунда перегортав далі.

— А ось! Ось глянь! Глянь, Купер'яне!

Кривунда аж руками об поли вдарив, побачивши червоний хрест зверху донизу. Перечитавши усе перехрещене, він мовив:

— Тут очевидна пошибка; річ певна, що пошкодило слово «старовина», але ж тут річ іде не про «історичну старовину», а про старовину в бодні; очевидно, що цензор не знав слова б о д н я. Треба написати та з'ясувати, що се помилка.

Спориш замахав обіруч і сказав:

— Крий боже! Не займай... Поступись, а то знов пропаде півроку.

Розмовники переглянули рукопись до краю, зітхнули і кілька хвилин дивилися один на одного мовчки. Нарешті Спориш взяв рукопись і пішов до своєї друкарні. Тут він казав завтра ж почати друкувати і за місяць кінчити книжку. Потім сів біля столу, щось порахував і мовив собі на думці:

— Мені книжка коштуватиме 25 коп.; на се та на те ще набіжить копійок п'ять; продаватиму по 1 р. 25 к. За 25 аркушів се не велика ціна. Коли книгарям скину 30 %, так сам зароблю 52 коп., але се мало. За рік усього видання не попродаю. Треба становити 1 р. 50 к. а то й 1 р. 75 к., так тоді можна книгарям скинути 40 %. Тоді спродам скоро; книжка піде шпарко, та ще як додам реклами!.. Іги! Зароблю добре! Але ж Кривунда скривиться, понесе свою доктринерію, що книжка у нас дуже дорога, що досить становити подвійну ціну, що реклама — зневага друкованому слову і т. ін. Ну, та се я улаштую... А на свої 500 карб. мушу заробити тисячку... Добре!

Книжка була надрукована і коли вона пішла в цензуру по «випускний білет» (дозвіл), Кривунда говорив Споришеві:

— Білет не загається; туди й відтіль десять день, там тиждень; значить, вернеться ще до Маковія; саме добре. В серпні з'їдеться молодіж, пильнуйте тільки зброшурувати...

— Поспіємо! — відповів Спориш.

Минуло два тижні, Спориш прийшов до Кривунди якийсь сумний, охмарений. Кривунда того не помітив і зняв веселу бесіду про сподівані українські книжки.

— Ростемо! Ростемо! — говорив він.— От тепер мені і вмирати не хочеться, а то, було, як гляну на пустелю з такими оазами, як «Сіра кобила» [1], так руки було опустяться! І кілька разів ладен я був!.. Ех!.. Ну та перебули, тепер не вмре наше слово. На той рік поженемо ще шпарчіш...

— Ой, чи не рано ще радіти,— відповів журливо Спориш,— коли б не сталося так, як ота приказка каже: сподівався дід на обід та й без вечері ліг спати.

— З якої речі?

— Хіба в нас довго...

— Правда, може, се тільки передишка, а за нею знов поїде «Сіра кобила», з «пампушками» і знов завезе нас, господь знає, в яку багнюку... Але ж! Наше діло тепер, під час передишки, забезпечити себе і людей про всяк случай, щоб було що їсти і без «пампушок».

— Так-то так, але он сьогодні ранком коректор наш нагнав на мене велику журбу.

— Ну? Що там твій коректор?

— Снився,— каже,— мені такий поганий сон, що коли б цензура не сконфіскувала нашої книжки.

— За що? — питаю його і чую, що мороз бере мене за плечі.

— За те,— каже він,— що не видержали ми правопису. Українські книжки дозволено друкувати з умовою, щоб «не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания» [2].

— Про се,— кажу я,— в дозволі не було сказано.

— Не було,— каже,— але ж се повинно бути усім відомо, «незнанием закона никто не может отговариваться...» Правда, сього закону не оголошено, а проте... Цензор не повинен нагадувати, друкар і видавник мусять самі знати.

— Нехай і так, але ж в чому ми не додержали сього закону? — питаю я і чую, як ляк переймає мене.

— Скрізь,— каже,— по всій книжці не додержали. Прикладів тому і не зрахувати. Російська граматика Кирпичникова [3] наказує: «После шипящих и губных — писать *и*, а не *ы*, а у нас скрізь: грушы, очы, ушы, жыла, гыря, хыря, кырея, щырость, шыбка і т. д.

— Стій! — перебив я коректора.— Як то можна граматику і правила орфографії однієї мови прикладати до другої. Що ви говорите! Се не до речі! Французи пишуть: Paris, а росіяни — Париж.

— Та звісно,— каже він,— але коли триматися «общепринятого», то й треба писати: житло, а не жытло; так само: шитво, гиря, хиря і т. ін.; далі «во 2 лице настоящего времени» у нас усюди ъ, а по «общепринятому» треба ь.

— Я подумав і кажу йому: коли ми будемо триматися «общепринятого», так виходитиме часто-густо страшенна нісенітниця, гірше галицького «язичія» [4]. Що вийде, коли ми напишемо: жіто, шітво, щіпка?

— Та воно так, але ж у нас скрізь: й о м у, й і х, й і й, й і х а т и.

— А як же треба?

Він стенув плечем і каже:

— Я не тямлю, як треба, а «по-русски» так не пишуть.

— Бо,— кажу я,— по-руськи і слів таких нема; там: «е е, е я, е й, е м у». Та хіба ж можна, наприклад, англійським правописом писать по-французьки або навпаки! Звісно, не можна, кожна мова має свій правопис, але ж як розуміти: «общепринятое?»

— Гм! Як? Хто його знає, як! Мабуть, так, щоб на кінці слів не викидати богорівного є р а; перед суголосними не вживати і, наприклад, писати — с и н о, х л и б, с н и г, а н е с і н о, х л і б, с н і г — більш нічого...

— Добре,— каже,— а як же перед голосними, що писати: чи *ы*, як то у нас в книзі, чи *и* — як пишуть росіяне?

— Звісно,— кажу,— *ы*, бо у нас ніхто не каже д і я в о л, ш і я, к е л і я, а чуєш д ы я в о л, ш ы я, к е л ы я! Так?

— Авжеж так, одначе ж д ы я в о л — се вже «отступление», і коли цензура захоче, так і конфіскує книжку.

— Ні,— мовив я,— сього не було і не буде; а сам швидше до тебе, якої ти думки? Кажи?

Кривунда розвів руками, скинув очі на стелю, скривився і мовив:

— Досі сього не було.

— Не було, але чи може бути?

— Усе може бути.

— То-то й воно! — Спориш журливо похитав головою.— Жодної убезпеки нема! Страх і подумати: таку силу коштів вгатили, стільки праці і ось тобі: стій! Не випускай книжки! «Отступления!» Мати божа! Позор, чистий позор! Ну життя наше! Гірше собачого. Не додержав!.. Отак!

Спориш обіруч стис собі голову.

— Ти дурно не турбуйся,— мовив Кривунда,— додержати «общепринятого» жодним чином не можна, у цензора голова повстяна, він тямить, що ніхто в світі «общепринятим» не зможе написати таких наших слів, як ї ї, ї й і т. ін.

— Ба, яке цензору до того діло, що від нас вимагають цілком неможливого, більш неможливого, ніж запрягти блоху в оглоблі, цензор знає одно: щоб не було «отступлений» — і годі.

— А коли сього фактично не можна зробити?

— Не можна, так не друкуй.

— Ні, ні,— заспокоював Спориша Кривунда,— не турбуйся; се ти дурницю плетеш, ось підожди ще кілька день і білет прийде.

Кривунда почав логікою і фактами заспокоювати Спориша, але чим більш пильнував заспокоїти свого розмовника, тим більше почував неспокій у власній душі і переймався острахом можливості сконфіскування книжки за «отступления». Коли ж Спориш пішов до господи, Кривунда, лишившись самотою, все більше та більше підлягав впливу думки про «отступления». Збентежені нерви і повна недостача критерія того, як приложити до української мови «общепринятое русское правописание», густою хмарою непокою налягли на Кривундину душу. Він цілу ніч не спав, перебрав усі російські граматики, починаючи з Греча і Востокова і кінчаючи Кирпичниковим і Гротом [5]. Марна праця! Граматики не дали, та й не могли дати, потрібної відповіді, бо авторам їх — хоч у їх в голові і снували павуки павутиння «объединения», а все ж таки не могла прийти «геніальна» думка про те, як приложити «без отступлений» російську правопись до якої-будь іншої мови? Як, наприклад, по-російськи написати англійське t h e або українське ї ж а, ї ї ,так щоб не було «отступлений»?

Кривунда се тямив добре, одначе знервування і острах брали гору над доводами розуму і логіки людської; він був такий збентежений, що не покладався вже ні сам на себе, ні на логіку, ні на науку мови, і вранці ходив до трьох учителів з гімназії, до двох професорів університету і до одного приватного знаменитого філолога розпитувати їх: як розуміти наказ 18 мая [6], щоб в українських книжках не було «отступлений от общепринятого русского правописания?» І ніхто з тих знавців не спроможен був дати йому певної відповіді так само, як ніхто на землі не спроможеться дати відповіді на питання, що саме тепер діється на «тім світі» з душами приснопам'ятних авторів «отступлений»: Толстого, Потапова, Шувалова і Юзефовича [7]? Кривунда питався нарешті у тих певних знавців: чи можна без «отступлений от общепринятого русского правописания» писати по-українськи, по-польськи, по-німецьки і т. ін.? Знавці дивовижно блимали чоловічками, ніби питалися: чи при собі Кривунда, що розпитує про те, що відомо усякому юнкеру, і в одно говорили, що жодним способом сього не можна зробити і сам премудрий Соломон [8] не напише «без отступлений» і не зуміє до української мови «без отступлений» приложити правопис чужої мови. Заспокоєний Кривунда кілька день не думав про можливість конфіскування книжки, сплодженої хворою фантазією коректора; аж ось знов прийшов до його Спориш і знов скоїв ту саму тривогу.

— Нема білета,— говорив він,— річ певна, що вже й не буде. Ех! Накоїли ми самі собі лиха; і чого би нам було не триматися того... «общепринятого»...

Кривунда трохи розсердився і мовив:

— Кілька разів казав я тобі і тепер кажу: усі тямущі люде, усі знавці в одно кажуть, що без «отступлений» не можна і «Отче наш» надрукувати, а ти, все-таки, своє верзеш і себе і мене бентежиш. Ну, як ти «общепринятим» напишеш її? Напиши?!

— Написать не можна, треба було спитати цензора.

— І цензор не напише і ніхто в світі не напише.

— Авжеж, треба було спитати, тоді б ми були безпечні, а то тепер скаже «отступления» і годі. Он же в Одесі надрукували були «уйизд», а цензор єдино за се і спинив був книжку; треба, каже: «уизд». Мусіли вкінці книжки надрукувати, що «уйизд» — помилка. Ось і книжка та, подивись.

Кривунда глянув і твар йому подовшала. Подумавши, він сказав:

— Ну, коли що, то й ми так зробимо.

— Тоді вийде друга така книжка з самих «помилок...» славна буде книжка! Коштів забере ще дрібки, а зиску — п'ятак!.. Славний заробіток буде! І хто купуватиме таку чудернацьку книжку?

— Іги! Така книжка за один місяць буде розкуплена! Се був би курйоз на цілий світ... Ха, ха, ха!..

— Ти регочеш, а мені не до жартів! Кошти, праця, час та ще, може, на сьому й не окошиться.

— А що ж ще?

— Самого потягнуть в суд на проп'ятіє.

— Се вже вигадки твоєї хорої фантазії, остраху; судові тут нема жодного діла.

— Так гірше ще: адміністративним «порядком» тебе — фіть! Та «в места не столь отдаленные», зруйнують чисто!

— Ну та й буйна ж у тебе фантазія! Така буйна, що аж хора справді, хоч до психіатра йди.

— Се не фантазія, а гірка та темна дійсність, хіба ти забув, що ми «в положении усиленной охраны»?

— Го, го! Куди стригнув! Аж в «охрану»; правду сказано: у страха очі великі. «Охрана» в справах політичних, в справах «опасности для государственного спокойствия и порядка», а він — фю-фю!..

Кривунда свиснув.

— Ліпше б ти не свистів, а згадав, що й горілка, і ліхтарі, і драбина на дахи не політика, а проте захотіли — і з них зробили політику і завели під «охрану».

— Гм! Хто завів?

— Градоправителі.

— А сенат їм що?

— Що? За горілку втер носа, а за ліхтарі та за драбини й замовк. Ну та нехай! З ліхтарів та з драбин і таранами в олій-

ниці не виб'єш ні політики, ні «опасности для государственного порядка и спокойствия», а книжка інша річ; придави її нігтем, так тоді «політика» з неї і бризне, наче навесні сік з берези.

Кривунда зареготав.

— Нічого зуби скалить та ржати,— суворо озвався Спориш.— Луччe слухай та міркуй: в л а с т ь — велике діло! Не додержали ми «общепринятого», наробили «отступлений» Так?

— Нехай і так; тільки не ми, а ти, я тут ні при чому...

— Будеш «при чому»: ти автор, коректуру читав?

Кривунда подивився серйозно. Спориш говорив далі:

— Раз наробили ми «отступлений», значить — виявили неслухняність, непокірливість «власти», нехтування закону...

— Не закону, а наказу,— перебив Кривунда.

— Все одно! Воля начальства — закон, ти знав про «отступления» і повинен був донести начальству, що твориться «беззаконие»... Далі: книжка твоя, написана по-українськи, а вся не «общерусская» мова і книжка єсть сепаратизм, а сепаратизм — політика. Ну, розумієш тепер, що і ти, і я... Що тут саме до речі «охрана»...

Кривунда почув ніби по шкурі у його лазять якісь комахи. Трохи подумавши, він сказав:

— Звісно... За нашого часу...— усе можливо, але ж треба підождать.

— Чого там ждать, ліпше от що зробім: даймо в цензуру телеграму, просячи «ускорить».

— Більше ще лиха наробимо; коли цензура вже що зробила, так телеграма не поможе, а коли ще нічого не зроблено, так цензор, прийнявши телеграму, неминуче подумає: з якої причини вони так поспішають та не дають мені спокою? Чи нема тут якого «подвоха»; мабуть, є, ану роздивлюсь книжку уважно, та як почне роздивлятись, зараз і спостереже «отступления». Ні, телеграма може тільки пошкодити... Не треба.

Спориш зітхнув, взяв шапку, пом'яв її в руках, потоптався з однієї ноги на другу, скубнув свою руду борідку і мовив:

— Аж млосно! Ходім погуляймо на берег... В голові сама нехворощ. От не мала баба клопіт та купила порося... Ходім.

— Ходім справді, провітримся та по дорозі зайдемо до професора Клопотинського, розпитаємось, якої він думки про «охрану».

Пішли. Проходячи повз церкву, вони почули, що там правиться вечерня. Спориш спинився і промовив:

— Ходім в церков та наймім молебень Івану Многомилостивому, щоб він умилостивив цензуру.

Кривунда махнув рукою і відповів:

— Тоді ніякий молебень тут не поможе, ще коли б раніш було, а тепер!.. Я певен, що цензура вже або білет вислала, або...

— Коли б вислала, так би досі був тут. Глянься! Більш місяця, відколи пішла книжка, ніколи так довго не траплялося.

— Не вислала білета — так заарештувала книжку... Що ж тут поможе Іван Многомилостивий? І всі святі тут нічого вже не вдіють. А ми зробім от що: он у тій кам'янці живе інспектор друкарень, ходім до його та надогад буряків чи не довідаємось чого.

Спориш замахав обіруч.

— Ну його к богу того інспектора, то німа риба... Не хочу. Ходім на берег.

Зажурені і охмарені автор і видавник рушали мовчки. На березі вони сіли над кручею і теж довго німували; думки про «отступления» та про «охрану» обох їх так приголомшили, що навіть прекрасна природа, блакитне зоряне небо, місяць, тихий Славута, чудовий вечір — ніщо не спроможно було розвіяти пекучу сумну думку. На що вже перейнятлива і чутка до краси природи Кривундина душа і вона не обзивалася з-під гніту тієї думки. Кілька разів починав він розмову про се, та про те, розмова не йшла, обривалася і переходила на різні цензурні лишень пригоди. До того ж у Спориша вельми гуляли і кошти, і сподівані заробітки... Нарешті почали вони пригадувати собі пережиті пригоди з місцевими цензорами.

— Великий том можна написати про ті пригоди,— говорив Кривунда,— та рука не здіймається, лице горить соромом, як згадаєш про ті причини і самовластя цензора Василя Р-ого! [9] Що не напишеш було по-українськи — він усе заборонить. Рік 1887. Се був чорний рік задля нашого слова; за рік перший заборонив мені 18 оповідань і більш 50 таких галицьких книжечок, які доти бути дозволені, навіть заборонив львівське видання оповідань Марка Вовчка. Терпів я терпів та нарешті вдався до секретаря його за порадою: як запобігти лиха? Секретар був благий, старенький добряга і пораяв: «З українських рукописей,— каже він,— Василь Лукич читає тільки п'яту та десяту рукопись, а решту забороняє, не читаючи; так треба так подати, щоб ваша рукопись була п'ятою або десятою; ось спробуйте, тепер він має вже чотири, давайте п'яту». Я швидше взяв стару рукопись, яку він двічі вже забороняв; переписав першу четвертушку, перемінив назву і подав, а за тиждень подаю другу, найневиннішу дурничку — про те «як горобець попав в сільце». Перша рукопись прийшлась «по черзі» п'ятою, а друга восьмою. І що ж би ти думав! Першу дозволив, другу заборонив.

Одначе такі споминки надавали розмовникам ще більше журби та суму; більше переймала їх сподіванка, що цензура, замість випускного білета, заарештує Кривундину книжку, скаже спалити її та ще й до адміністрації напише, щоб вона... тее... за «отступления» покликала Кривунду і Спориша «на чашку чаю...»

Такі тривожні думки цілу ніч не давали спати ні автору, ні видавнику; Кривунда цілу ніч перебирав старі шпаргали та все «чистився»; а Спориш все читав Євангеліє, часом він загортував книжку, ставав перед образом навколішки і «воздев руце», щиро молився: «Заступнице усердная! Мати господа вишняго! Зріши мою біду, зріши мою скорб!»

Журба, тривога і молитва так істомили Спориша і тілом і духом, що він, упавши на канапку, не роздягаючись, заснув.

Спить він і сняться йому все ті ж самі осоружні «отступления»; все така мертвяща «охрана»... Ввижається йому, що в друкарні хазяйнує інспектор торгівлі книжками і околодочний; вони пакують Кривундину книжку, печатають пакунки, виносять на вози, везуть разом з пожарною трубою на майдан аж за Лук'янівку; тут поліціанти розводять огонь, пакунки обливають нафтою і кидають їх в огонь!.. Твориться аутодафе! Полум'я не б'є; тільки густий чорний дим темною хмарою встає до неба, несучи до бога зітхання автора і видавника!..

У Спориша дух в грудях сперло, дихать йому не дає; він силкується дихнути, напручується, а тут перед ним другий околодочний, тягне його за руку...

— Пожалуйтес!..

— Куди?

— «В места не столь отдаленные».

— З якої речі! За що?

— Не моє діло...

— Чиє ж воно?

— Начальства... Мені велено... «Положение об усиленной охране»...

— Але ж я нічого...

— Пожалуйте-с, коні ждуть...

Спориш скрикнув і скочив з канапки на підлогу. Глянув і обмер.

— Господи! Ісусе Христе! Микола Чудотворче! Спасіть... Се не сон, се справді пропав я!..

Спориш стояв остовпілий. Перед ним був добре знайомий йому поштовий урядник, але він з переляку, навіяного сном, не пізнав його і кілька хвилин був певен, що перед ним околодочний, що прийшов вирядити його в путь-дорогу.

Урядник привітався і прохав вибачити, що так рано потурбував його.

Спориш мовчав і уперто дивився переляканими очима.

— Ви пізнаєте мене? — спитався урядник з пошти.

Спориш блимнув очима: знайомий голос, знайома твар... Спориш схаменувся, очуняв і подав руку, але все ще якось несміливо, боязко; вплив страшного сну все ще держав його в своїх пазурях.

Минуло ще хвилин з десять, заким Спориш зовсім очуняв. Урядник розповів, що прийшов прохати у його вибачення за те, що присланий до його в друкарню якийсь пакет пролежав цілий тиждень у поштальйона через несподівано наглий недуг останнього.

— Де ж той пакет? — питався Спориш.

— Ось я його приніс.

Спориш, розірвавши куверт, кинувся цілувати урядника.

— Він, він! — говорив Спориш.— Він, сподіваний пакет з цензури! Слава создателю! Спасибіг!

І, не попрощавшись з урядником, Спориш побіг до Кривунди.

— Урра! — крикнув він, вбігши в кабінет Кривунди.— Єсть, єсть! Ось на, дивись, білет!

— Ура! — відповів Кривунда.— Бач, на моє вийшло.

У Києві, 25 мая 1900

НАВВИПЕРЕДКИ

I

Євхим Ворона — доволі значний урядник поміж гуртом міської бюрократії, по національності «тоже малоросс» — літував з своєю родиною в селі Чорному Озері, де торік він придбав собі з торгів сотню десятин землі і панську селитьбу, доволі таки спустошену, з будинком чимало зруйнованим. На се літо Ворона ледві встиг полагодити будинок так, щоб можна було перелітувати, а вже «колись там» сподівався він чисто пересипати будинок.

В половині мая в гості до Ворони завітав товариш його з гімназії ще й ровесник Петро Летючий, гірський інженер, завітав він ненадовго, на кілька день «по дорозі». Ворона радий був побачитися з старим приятелем, але через тісноту в домі ще більш був радий, довідавшись, що Летючий перебуде у його недовго.

На другий день по приїзді Летючий пішов ранком за село погуляти; ранок був хмурий, пахло дощем, тим-то Летючий пішов не в гай, а в поле. Він ішов свіжою ріллею і любував з глибокого чорнозему, що так і пах хлібом. Досвідчене око

інженера помітило небавом, що колір ріллі почав одмінятися. Летючий нагнувся, набрав, у жменю землі і, розгрібши її по долоні лівші, перегрібував пучкою правші, пильно придивляючись до землі; нарешті він мовив собі на думці:

«Усі ознаки залізняка. Гм! Чи вже ж таки я помиляюся! Ану, наберу в хустку землі та зроблю хоч маленький, поверховий дослід».

Набравши у хустку землі, Летючий хотів вже вертати, а далі спинився і подумав:

«Ні, треба вже за одним заходом дійти до краю ораного та придивитися, чи далеко тягнеться така земля».

Він рушив і, спостерігаючи ріллю, помічав ті самі ознаки.

— Ну так! — говорив Летючий сам до себе вголос.— Ну що, коли я не помиляюся! Тут просто скарб! Далі нічого ходити, досить і сього. Річ певна, що про сей скарб досі ніхто не відає: відали — то б досі тут не те було. Треба б, щоб до слушного часу ніхто й не довідався... Гайда назад.

Летючий рушив назад і, йдучи, говорив:

— Яку тут фабрику можна спорудити! В робочих недостатку не буде; руки тут дешеві, топливо недороге; сплавна річка під боком! До залізниці рукою подать... Чого й ліпше! Та скоро я запевнюсь, що се залізняк, ну їх к богу, оті золоті «прииски»! Хоча там мені некепсько, платять більш, ніж міністр бере, але там я робітник, наймит, а тут був би господарем... Зараз товариство на акціях... Правду, мабуть, сказано: на ловця сам звір біжить... Ну, ну... Одначе ж поперед невода не годиться рибу ловити!.. Тоді скажеш — гоц! — як вискочиш... Першим ділом до слушного часу нікому пари з уст, навіть і Вороні ні слова.

Але, мріючи, Летючий не догадався сховати хустку з землею чи в кишеню, чи під полу і ледві він переступив через поріг хвіртки Ворониного двору, назустріч йому Ворона.

— А що се у вас у хустці? — спитав Ворона.— Може, гриби або суниці? Так суницям би ще рано.

Летючий трошки замішався і відповів не зразу, міркуючи, щоб то сказати Євхимові, але Ворона, не дожидаючи відповіді, помацав хустку і мовив:

— Щось м'яке, не вгадаю що, але не гриби.

— Земля! — відповів інженер голосом, в якому досить чутно було досаду.

— Земля, кажете, нащо ж вона вам? Може, з якою рудою? Тепер скрізь пішла руда.

Летючий трохи скривився і, не тямлячи, як би його ліпше збрехати, став на тому, що ліпше буде сказати трошки правди.

— Бачте, мені здавалося, що се земля не проста; здається, вона має якісь мінерали.

— Мінерали! А нуте, нуте; які ж саме мінерали? Може, золото?

Ворона взяв з хустки щіпку землі, посипав на долоню, подивився, подивився і, покинувши додолу, мовив:

— Опріч звичайної землі я нічого не бачу, але ж в сьому разі я не тямлю і очі мої сліпі, а ви як вгадали, що тут метал є?

— Бачте, опріч того, що я виніс з школи, я двадцять літ практикую, вожуся з землею і на землі, і під землею; очі призвичаїлися... Одначе я не певен, мені тільки здається на око, треба аналізу.

— Так зробіть! Се ж таке велике і важне діло...

— Не маю при собі потрібних на те пристроїв, а на око здається, що се залізна руда.

— А не золото?

— Тепер залізо ліпше золота; залізо потрібне кожному мужикові; залізо — головна підойма цивілізації і культури... А чиї то землі?

— Які?

— Он ті, де ото свіжа рілля?

— Запевне не скажу, я тут недавно,— збрехав Ворона.

— Коли панські, так би можна поєднатись в спілку...

— Мабуть, не панські... Та ви поїхали б до міста та зробили там спробу.

— Нема у мене часу,— відповів Летючий, висипав землю з хустки і витрусив хустку, а потім мовив:

— Що за прегарна отут у вас країна! Примів би, тут і завікував.

— Країна гарна, що й казати; і ставок, і млинок, і вишневенький садок.

— А головна річ — бори, бори без краю і річка; для мого здоров'я се просто благодать. Живий жаль бере мене, що тут у вас, в Чорному Озері, ніде примоститься, а то б я ціле літо тут би прожив і пречудесно підкував би своє здоров'я, знівечене в отому далекому, дикому Східному Сибіру.

— Справді, тут ніде; та ще з хатою якось би можна; отут, у селі Паляниці, можна хату добути, так же їсти там нічого; на той рік — дай боже дожити, приїздіть до мене, буде і хата, і харчі.

— Дякувати вам, але те літо — річ ще далека; а чи не можна б обідати у паляницького попа?

— Не скажу... Та ледві... А чи пустять же вас з служби?

— Якось би упрохав, мене пустили до червня, ну виблагав би ще місяць, а то й два...

— Гм! Звісно добре б, але не радив би я до попа на харчі, він і сам їсть абищо... Нехай вже на той рік.

II

Через два дні після сього Летючий попрощався з Вороною. За сі два дні ніхто з них ні разу не згадував про руду, але в обох в голові роїлися ті самі думки.

«Що, коли се так,— думав собі Ворона.— А, мабуть, так: у Летючого голова добра, він знавець свого діла; скільки разів мені доводилося читати в газетах про його яко про доброго знавця в гірському ділі. Ні, він не помилиться... А справа важнецька: не можна її спускати з очей. Чи сяк, чи так, а коли Летючий не помиляється, так судилося і мені заробити, а може, і розжитися... Люде розживаються без копійки за душею. Що ж, що у мене в кишені вітер гуде, зате в голові дещо маю. Тут уся вага, уся сила в тому, щоб заздалегідь захопити землі до своїх рук, а тоді скласти акціонерне товариство; самому стати директором — тоді горни гроші лопатою. Можна і Летючого приєднати... Так! А що, одначе, коли він переб'є, попередить мене!.. Та ні, йому не до того, що йому тут залізо, коли він там не голодний на гроші, по коліна в золоті ходить; та й і часу йому бракує... Не переб'є; се річ певна. Не треба тільки гаятися, а швидше кувати залізо, заким воно не прохололо... Коли б господь поміг... Святий Феодосій! Поможи!.. Годі мені бідувати на дві тисячі чотириста карбованців річно... Звісно, і се гроші неабиякі, та на їх не розживешся; ще коли б не таке лихо з дітьми, то, може б, і не заліз був по шию в довги, а то!.. Та ще оті жінчині вечірки: в печінках вони у мене сидять, але ж тямлю, що й без них не можна: коли б не вони, я й досі б сидів в тому Горовому на тисячу п'ятсот карбованців, а то, дякуючи вечіркам та жінчиній вмілості, маю дві тисячі чотириста і земельку... а коли поталанить з рудою, тоді... Ого-го! Тоді!..»

Ворона аж не всидів, схопився з канапки, взяв з шаховки пляшечку з ожинівкою, хильнув дві чарки і мовив собі на думці:

«Добра!.. А може, ще одну на радощах? Та чекай, Євхиме! Не хватайся радіти, ще теля у корові, рано за обух братися... Гм... Руда!.. Фабрика, дивіденди... Добре! А з якого ж мені кінця заходити? З чого починати? Порадитись про таку річ доки що ні з ким не можна; зараз переб'ють, випередять, з рота вирвуть; треба власною головою доходити. Перша річ аналіз, ну се діло немудре: заплатив рублів п'ять чи нехай і десять — і квит; інша річ земля: то наділи крестян, тут треба уміючи, обережно, щоб не набрати в халяви. Купить тієї землі не можна, треба в оренду брати. Вже ж мені не можна, ніяково, зараз залунає пащекування, що я користувався своїм впливом на посередника, приневолив крестян: ні, не годиться так — треба когось замість себе... Кого ж? На жінку ніяково...

Та ще мало знайти таку людину, треба і коштів, на перший почин небагацько, а все ж тисячу треба; де їх узяти? Позичати не рука, бо коли діло не вигорить — гроші пропащі».

Коло таких думок морочився Воронин мозок цілих три дні. Трудно було йому, порадитись ні з ким! Жінка, людина тямка і зразу догадалась би, де грошей добути, але ж у неї язик неслухняний, не втерпить, хоч куховарці, а похвалиться, що от-от ми станемо багатирями.

На четвертий день в голові Ворони виріс план: він нишком, щоб ніхто-ніхто не спостеріг, понабирав землі аж в шість торбин і поїхав до свого губернського міста, сказавши жінці, що там є у його дуже важні справи по службі і що раніш як за два тижні він не вернеться до Чорного Озера.

III

Аналіз землі, привезеної Вороною, показав, що вона вельми багата на залізну руду, і тепер перед Вороною стояла перша частина плану: розжитися на гроші, потрібні на видатки, щоб умогоричити громаду крестян і взяти землі їх в оренду.

Землі ті були «наділами», значить треба або викупити їх, або уладнати справу так, щоб на оренду їх згодилася вища в губернії адміністрація. Праці не треба було Вороні на те, щоб довідатися, скільки у чорноозерців надільної землі і скільки треба грошей на викуп її. Факти впевнили Ворону, що швидше і легше досягти згоди адміністрації на оренду; на викуп треба було грошей багацько і риск великий.

«Може,— думав собі Ворона,— гроші, потрібні на викуп, я й достав би позикою, але ж яка у мене убезпека, що крестяне, викупивши на ті гроші землю і розжувавши справу, не змилять, не підуть назад? Воно можна понаписувать всякі контракти, але досвід каже мені, що убезпека на папері не варта й копійки, коли нема убезпеки реальної; а яка реальна убезпека у голодранців крестян? Латана свитка, ржавий леміш та здихлятина коняка... Ну правда — земля ж буде, але судись з ними, позивайся, брехунці виведуть на чисту воду, що ніхто, як я, орудую справою... Ну, тоді з служби виженуть. Покинуть службу? Ні, не рука: раз, що не сіло, не впало, а друге, коли б діло уладналося, так моя служба матиме велику вагу для його і для мене; та без служби і повага не та: тепер і губернатор, і інше начальство зо мною яко з товаришем, а тоді... знов же — прослуживши двадцять п'ять літ, не можна нехтувати і пенсії; дві тисячі карбованців на улиці не валяються... Так як же? От морочлива річ!.. Ні, думку про викуп — геть! В оренду брати на когось певного. Грошей і тут треба на видатки, але гроші тут невеликі; Вакуленка треба помацать, у його вдача зажерлива, розгориться: се певно! Так, з його й починати.

Банковий «туз» і директор купецького банку Потап Наумович Вакуленко-Трегубенко був приятелем Ворони; вони родом з одного села, але пішли неоднаковими стежками. Вакуленко свою кар'єру почав з учительства: він був неабиякий класик і коли толстовська система опанувала наші гімназії [1], Вакуленкові поталанило, доля послала йому силу-силенну приватних лекцій у багатирів; за годинну лекцію він менше 10 карбованців не брав. Батьки хоч і кривилися, але не змагалися, платили, а діти їх — Вакуленкові вихованці — завжди мали добрі атестації і легко переходили з класу до класу і за кілька років порожня кишеня убогого педагога стала такою туго набитою, що мусила б тріснути, коли б Вакуленко не догадався гроші за неї переложити в банки та в акції.

Дух грошей вельми запашний та спокусливий; і нема нічого дивного, що у Вакуленка, відповідно зросту його заробітного капіталу, зростало і бажання до побільшання капіталу і нарешті так зросло, що ідеалом сумирного педагога став мільйон! Заробітки з приватних лекцій та з служби учителя, а потім і інспектора гімназії, вже не вдовольняли болісної жадоби педагога придбати мільйон. Річ певна, що такий ідеал завів би Вакуленка у Вінницький шпиталь, коли б знайомі йому багатирі та банкові діячі не провели його на посаду в банк, спершу радним, далі ревізором, а нарешті і головою банку... Банкові «штучки» Вакуленко зрозумів швидше і ліпше, ніж вихованці його розуміли граматичні «штучки» класиків і «штучки» з темами на іспитах...

Сьогодні ранком о годині 9-й отсей Вакуленко сидів проти дзеркала і ретельно мастив на голові і в бакенбардах сиве волосся, що де-не-де вже пробивалося у його. Підмастивши волосся під один загальний русявий колір, Вакуленко почав пестити і закручувати «по-гусарськи» свої довгі вуса та любуватись, дивлячись в дзеркало на свою тілисту, огрядну постать, на свою свіжу червону твар, на свої широкі, білі зуби.

Прийшов Ворона.

Вакуленко зустрів його приязно, з таким привітним усміхом, яким визначаються люде вельми шахраюваті.

— Ба, ба! — промовив Вакуленко, простягаючи до Ворони обидві руки.— Євхим Антипович! А я собі гадаю, що ви зовсім вже забули мене, з Великодня не бачилися, не соромно вам?

— Хіба ж ви не чули, що я раптом виїхав був на село, не встиг ні з ким попрощатися; таке лихо, доньці було погіршало, кашель трохи не задушив був, лікарі притьмом — швидше на село.

— Я про се не чув,— відповів банкір, усаджуючи свого гостя на канапку,— нуте, як же тепер здоров'я Тамари Євхимівни?

— Дякувати вам; на селі трохи поліпшало, кашель вгамувався, на зиму, кажуть лікарі, треба або в Ялту, або на Рів'єру...

— Ну, звісно, на Рів'єру: тут і вибирать ні з чого, в Ялті добре дужому та багатому.

— То-то й воно, а мої достатки які!.. Злидарські!.. Але, здається, з ласки та молитвами святого Феодосія господь бог змилується над нами.

— А що саме?

— Скарб посилає.

Вакуленко глянув на Ворону великими очима і не тямив, чи він жартує, чи справді; згадавши, що Ворона примазується часом до археології, спитав:

— Який скарб? Археологічний?

— Не скажу, чи належить він до археології, а до геології запевне належить.

— Не розумію вашого жарту.

— Я не жартую; скарб дійсно, чи не хочете, поділимося... Хочете мільйон придбати?

«Мільйон» якось огрійливо повіяв на банкірське серце, одначе Вакуленко не був певен, що в словах Ворони нема гіперболи; він жартівливо відповів:

— Мільйон діло не ледаче, але річ хитра, не легко її оборудувати.

— Та чи хочете, чи ні?

— А ви б не хотіли хіба?

— Коли б не хотів, то б і не приходив до вас і бесіди отсієї не здіймав; ви, здається, не ймете мені віри, а я кажу серйозно; скарб сам лізе до нас в руки, я знайшов вельми багату залізну руду: сімдесят п'ять процентів доброго залізняка...

Ворона спинився і допитливо дивився в вічі свого розмовника.

— Де се так? — спитав Вакуленко, не спускаючи очей з Ворони і вдаючи з себе чоловіка зовсім байдужого, одначе Ворона добре тямив, що Вакуленка кортить.

— Зразу не скажу; на все свій час. Се таке діло, що запевне дасть нам мільйони, але ж голіруч не можна його оборудувати; гроші роблять гроші, а у мене їх нема, у вас їх не бракує, от і нумо гуртом працювати.

Воронині очі, твар, інтонація впевняли Вакуленка, що розмовник його веде річ про діло серйозне.

— Вашу руку,— відповів банкір, протягуючи Вороні свою,— я ваш товариш вірний, але кажіть: де, що і як?

Ворона розповів, одначе, не зовсім покладаючись на певність Вакуленка, він не сказав,— де саме ті землі з рудою і скільки їх.

— Та кажіть же, чия то земля?

— Кортить! — усміхнувся Ворона.— Про се треба помовчати, але ви ось подивіться на добутки аналізу, ось вам свідоцтво з лабораторії.

Вакуленко здержливо взяв аналіз, перечитав і мовив:

— Справді, скарб... Так що ви гадаєте?

— Грошей, кажу, треба.

— Щоб купить ту землю?

— Купить не можна, не продадуть, в оренду треба брати, а на се — першим ділом — треба чоловіка такого, щоб зумів оборудувати справу і був чоловік чесний, вірний, не зрадив...

— Розумію! Треба підставного... Земля, мабуть, крестянська? Так?

Ворона трошки замішався, спустив очі додолу і, не відповідаючи на Вакуленкове питання, говорив:

— Таку людину я маю на прикметі, а по гроші прийшов до вас. Ну, йдете в спілку?

— Скільки ж грошей треба?

— Ще не зрахував; треба спершу принципіально умовитися; тоді я побалакаю з тим, кого намітив узяти за помагача. Гадаю, одначе, що заким діло не дійде до задатку, досить буде дві тисячі карбованців. Задаток-то інша річ.

— Гроші невеликі.

— В такому ділі, де пахне мільйонами, та ще для вас, се навіть не гроші, але зауважте, що коли справа не вигорить, так оті дві тисячі пропадуть.

— Треба щоб не пропали, а проте — на все воля божа, хто не рискує, той не має.

Розмова довго ще не приходила до краю, банкір раз по раз випитував подробиці, нарешті Ворона, запевнившись, що Вакуленко розігрівся добре жадобою легкої наживи, розповів йому свій план, одначе все-таки місцевості не назвав. Умовились на тому, що коли Ворона знайде людину, потрібну на розвідки, так Вакуленко дає йому 1000 карбованців, за місяць ще стільки, на задаток не більш 10 000; орендні контракти робити на Вакуленка і тоді скласти акціонерне товариство, осадчих більш не брати як чоловіка 5—6, за обопільною згодою, між осадчими перше місце після Вакуленка матиме Ворона, обидва вони будуть директорами; на директора-керманича покличуть досвідного знавця-інженера, хоч би і Летючого. Умовилися і про обопільні убезпеки.

— Зроду-віку не думав я,— говорив собі Вакуленко, попрощавшись з Вороною,— щоб у отсього колишнього віршомаза, а теперішнього безсловесного урядника, у отсього Євхима Ворони була така дотепна, комерческа голова; се йому жінка стільки розуму напхала, вона людина метка, уміє не тільки очима прясти, випряла і посаду йому на дві тисячі чотириста

карбованців, і хуторець добрячий майже за «так — гроші»: по сорок п'ять карбованців за десятину. Коли б крестяне довідались були про ті торги, вони б дали по сто сорок п'ять! За се Ворона нехай мене дякує; не можна було не прислужитися: і він давній мій приятель, і жінка його... Вона просто — цяця; не встоїш проти неї, хоч би ти був дерев'яний, вона тебе розігріє своїми очима. Славна молодичка, палка і з великим тактом.

V

Попрощавшись з Вакуленком, Ворона пішов до купецького банку, щоб покликати до себе Макара Наймитенка, що служив писарем в тому банку.

Наймитенко з простих крестян. Скінчивши сільську школу, він кілька літ помічникував у волосного писаря в одній з тих волостей, що були під рукою у Ворони, коли він був в повітовому уряді.

Ворона, спізнавши Наймитенка, уподобав його яко людину, вдатну до всякої послуги. Коли що треба було чи самому Ворoні, чи його жінці,— наприклад, позичити грошей, дешево купити добру корову, чи що інше,— Наймитенко зараз оборудує, як не треба ліпше. Чоловік з головою, хоч і без освіти, зате хитріший за всяку лисицю, Наймитенко добре розумів психологію крестян; добре знав, яка струна в душі мужика коли і який дає голос, тямив він, по якій струні треба вдарити, щоб вона заспівала саме ту пісню, якої треба Наймитенкові. Тим-то на селі, чи в громаді, чи що, він завжди брав гору в тій справі, в яку вступав. Селяне не любили його, називали пройдисвітом, цуралися його, а проте мимоволі боялися його, корилися йому і робили те, чого він волів. Коли Ворона з повіту перейшов до губернського міста, Наймитенко прохав примостити і його там. Ворона розумів, що Макар може йому пригодитися і, коли треба буде, ліпше за всякого жида пофакторувати; він вволив його волю і упрохав Вакуленка взяти Макара писарчуком в банк.

Тепер, обмірковуючи свій план коло сподіваної афери, Ворона гадав, що ліпше за Наймитенка ніхто не зуміє умовити і умогоричити чорноозерських селян. Після бесіди з Вакуленком Ворона ще більш запевнився, що, вибираючи помічником Наймитенка, він не помилився. Вакуленко, гадав Ворона, знає Наймитенка і вже ж сподіватиметься, що він перед ним нічого не потаїть, значить, і мені більше йнятиме віри.

Увечері того ж дня Наймитенко був у Ворони.

Сидячи віч-на-віч з Наймитенком, Ворона мовив:

— Я отсе, як бачите, бурлакую, мої всі на селі, сам мушу чай наливати.

— Вам се не первина,— усміхаючись влесливо, говорив Наймитенко,— їздячи стільки літ по селах, ви призвичаїлись.

— Та до чого тільки я не призвичаївся! Траплялося самому і самовар становити, і чоботи чистити, найпаче коли, було, доведеться ночувати в отому Луговому, страх яке темне та вбоге село!

— Хіба в одному Луговому, скрізь у нас по селах темнота та злидні, ще гаразд, як трапиться де начальство з такою доброю та щирою душею до народу, як от ви! Селяне до віку вас не забудуть.

Ворона весело усміхнувся, знати було, що хамська влесливість йому по серцю маслечком потекла, але, вдаючи з себе людину смиренну, він мовив:

— Дещицю я зробив для народа, але що там! Мізерія! Капля єдина з того, що немінуче потрібно народові.

— Перш за все треба йому світу.

— Авжеж; так хіба ж можна назвати світом те, що дає народові сільська школа, учителів добрих у нас скрізь бракує. Тямущий і прихильний до інтересів народу учитель став би йому взагалі за учителя і керманича в житті, був йому порадчиком, адвокатом, вартовим від усяких шахраїв, стеріг би громадські інтереси.

— Отакий учитель і по-моєму — зразок; зробитися таким учителем на селі — се мій ідеал, та не судилося мені досягти його.

— От на се я ніколи не сподівався,— ласкаво говорив Ворона,— ніколи не гадав, що ви маєте охоту учителювати! Чом ви мені сього ніколи не висловили, я давно б посадив вас учителем в те село, яке ви самі вибрали б.

— Не можна було, добродію, знаєте: рада б душа в рай, так гріхи не пускають; яка у нас на селі платня учителеві? Двадцять п'ять на місяць найбільше, на такі гроші не можна прожити з сім'єю.

— Платня дуже мізерна.

— То-то й лихо. Тут беру я з банку сорок карбованців і ледві-ледві бідкаючись, по-злидарськи стає на прожиток. Коли б у мене був такий заробіток, щоб з його можна було дещо відложити про запас, тоді я, збивши яку тисячку, і подався б на село послужити рідному темному, убогому люду, але ж! — Макар журливо похитав головою і додав: — Се мрія, сама мрія.

— Не кажіть так: знаєте — убогий — ох, а за вбогого бог. Як я тепер бачу, так вам не далеко до вашої «мрії», виходить, ніби я й покликав вас на те, щоб допомогти вам швидше вхопити за хвіст свою «мрію».

Вся твар у Наймитенка подовшала, очі забігали, він здивовано дивився на свого патрона, не розуміючи, до чого той веде річ, а Ворона говорив:

— Маєте ви щомісяця сорок, а що ви скажете, коли я зроблю так, що до тих сорока ви заробите ще сотень три або й більше? Га? Що скажете?

Макар аж рота роззявив та, дивлячись на Ворону, пильнував швидше спостерегти: чи патрон його каже серйозно, чи жартома.

— Не ймете віри? — спитав його Ворона, не дожидаючи відповіді.— Не диво, але слухайте: у мене наклюнулося дільце; правда, доки що невелике, але перегодом, може, з його вийде і велике... Величезний дуб зростає з маленького жолудя. От в сьому ділі мені і треба вашої услуги.

Ворона допитливим поглядом пронизував Наймитенка.

— Повсякчас ладен служити вам тілом і душею.

— Я певен... Але слухайте далі: в одному селі треба мені у крестян заорендувати на довгі роки землі, землі ті — наділи. Через свою посаду не можна мені, не личить вести справу безпосередньо, ніяково мені єднатися просто, треба щоб хтось став за мене і справив діло до ладу; на се треба тямуху. От я і вибрав вас.

— Навіки спасибіг вам,— дякував Наймитенко, радіючи.

— Зразу трудно, навіть неможливо поєднати крестян, треба йти повагом, уміючи, треба, проте, місяць, чи й два пожити в тому селі да проквільно і підходити; а якою стежкою підходити, вас не треба буде вчити. Ну, що ви скажете, коли я прохатиму вас поїхати на село та пожити там місяць-другий?

— Не пустять мене з банку.

— Се вже моє діло, пустять; тут є і Вакуленків інтерес. Платню з банку братимете, як і досі, на селі житимете моїм коштом, а коли з'єднаєте крестян, за те вам п'ять сотень. Що ж?

Наймитенко кинувся цілувати руку Вороні і мовив:

— Я ладен хоч і зараз.

— Зараз не зараз, а на цьому тижні треба. На село ви приїдете задля здоров'я, на «дачу», мовляв, значить, треба і жінку брати, а як там і що діяти, про те я розповім, дам інструкцію, а далі слухайте.

У Наймитенка уся твар сяяла, очі горіли, він увесь трохи не тремтів на радощах.

— Скоро ми улаштуємо справу, доведемо її до бажаного скутку, тоді спорудимо товариство на акціях, тоді вам ще дамо тисячу і посаду в конторі на тисячу двісті річних. Добре?

Наймитенко неспроможен був більше здержувати того захвату, що обгорнув його, він обнімав і цілував Ворону, величаючи його і рідним батьком, і великим своїм добродієм.

— Але,— промовив Ворона, піднявши вгору пучку,— ви тямите, що в сій справі в головах успіху — тайна, довідаються про неї жиди чи інші аферисти, зараз ударяться наввипе-

редки і переженуть нас, тим-то беру з вас слово, щоб ви про се діло нікому ні-чичирк, навіть жінці ні слова, ні півслова. Розумієте...

— Німуватиму, як риба та,— відповів Наймитенко.

VI

За тиждень чи що Ворона і Вакуленко уладнали свої обопільні товариські умови, оформили убезпеки і вирядили Наймитенка в Чорне Озеро «рятувати своє здоров'я».

Хату собі Наймитенко найняв у волосного старшини Григорія Стуковенка, чоловіка бездітного і хоча з достатками, але Наймитенко дав йому добрі гроші.

В першу ж неділю Макар Наймитенко пішов до церкви і дав попові «на часточку» карбованця «о здравії болящого Макарія», а з церкви зайшов з жінкою до отця Софрона, щоб спізнатися і з ним, і з його попадею. У попа повітали їх дуже радо. Опріч здоров'я та корисного впливу на здоров'я чорноозерського повітря, розмови ні про що не було. Вернувшись небавом до господи, Наймитенко запросив старшину до себе обідати.

Стуковенко старшинував вже десятий рік і добре призвичаївся поводитися з «панами», тим-то і з Наймитенком він говорив, хоча і охоче, але так вдатно, так «дипломатично», що жодним чином не можна було вивести, якої він думки про громаду, про попа, про посередника, про податки і про таке інше.

Набалакавшись досить про Каменець, про Київ, про погоду, Наймитенко почав злегенька підходити і до своєї справи.

— Я просто раюю тут, у вашому селі,— говорив він,— повітря чудесне, просто животворне.

— Гарне повітря,— мовив Стуковенко.

— Чуєш, як здоров'я лізе в груди...

— Еге! А ми собі так так вже звикли, що нам і байдуже, не помічаємо, яка сила в нашому повітрі.

— І всі обставини тут добрі, людям, здається, тут не зле живеться?

— Ат живемо, на бога не нарікаємо, він нас любить, начальство милує, от хоч би і Євхим Антипович! Такого начальника дай, боже, до віку.

— Церква у вас мурована, школа добра, хати і двори чепурні, але більш за все я завидую на ваші землі. Я дитина хліборобська, селюк, як гляну на ваш чорнозем, так аж дух радіє.

— Чорнозем у нас добрий, родючий, недородів ми не знаємо, але трохи наомаль його, правда, не вся земля у нас однакова, он туди під полянку так самий пісок, через те з наділів нам і не прожити, мусимо наймати у пана Ковтуненка, землі його по той бік нашого села, зараз за боровим лісом.

— Що платите йому з десятини?

— Колись було під пшеницю десять бере, а тепер підняв ціну на двадцять... Звісно, тепер усе подорожчало.

— Я, як придивлюся до ваших земель, так бачу, що геть більшої користі з них можна зажити не оранкою, не з хліба...

— А з чого ж? — спитав зацікавлений Стуковенко.

— Мені здається, що отут у вас під чорноземом повинна бути добра глина... От якби на мене — я зараз би тут цегельню. Ви знаєте, яка тепер дорога цегла?

— Може, й так, та не нашої голови се діло.

— Звісно, до такого діла голіруч не візьмешся, треба людини грошовитої, а все ж не завадило б вам добре роздивитися, спостерегти нутро своїх земель, на се не треба ні великих заходів, ні грошей. Се таке діло, що і я, на гулянках, охоче зроблю вам, я трошки шуплю в землі і вгадаю її нутро.

— Ануте, нуте! — весело сказав трохи захмелілий старшина.

— Ви ж знаєте, що і золото, і срібло, і мідь, і залізо ніде, як в землі.

— Чув, що з землі викопують.

— Авжеж, та тільки викопують не такими, якими ми їх уживаємо. От взять хоч би отсей мій перстень: жовтий, блищить — він золотий, а ніж отсей залізний, а хіба і се золото, і се залізо такими і викопали? Ні! Викопують р у д у; таку ніби глину, та вже з неї чи через огонь, чи через воду і добувають чи золото, чи срібло, чи залізо. Глини тієї наберуть добру коробку, пуд чи й більше, а золота там макове зерно, тим-то золото таке дороге; інша річ залізо, з пуда залізної руди заліза добувають кілька фунтів, часом півпуда, уважаючи, яка руда.

Старшина слухав вельми уважно, а потім мовив:

— А я зроду-віку не гадав, щоб отсе руда глина була такої ваги; все то от бога, премудро бог сотворив: руда глина, а з неї — золото.

Наймитенко помітив, що старшина не розуміє слова руда, а бере його яко ознаку кольору.

— Чого на світі не буває,— сказав старшина,— може, справді і в наших землях родить золото.

— Золота-то нема,— відповів Макар,— було б воно, так би люде досі знали, золото більше в горах, он як у Сибіру, а на нашій рівнині його нема, зате може бути що інше: залізо, кам'яне вугілля, он як в Херсонщині і в Катеринославщині.

— Еге, еге! В Кривому Розі, чув і я; туди і з нашої волості ходять люде на заробітки: се я знаю з того, що у нас пашпорти беруть, от, даючи, і спитаєш, куди хто йде? Багато до Кривого Рога йдуть, заліза там, кажуть, сила-силенна.

— А землі ті вельми похожі на тутешні, чом би і вам не спробувати, що коли і у вас під чорноземом руда?

— Руда, руда; се я запевне знаю, доводилося і самому відкопувати бабам глинище, руда глина у нас.

— Але чи є в ній залізо...

— Сього вже не скажу, а глина руда, аж жовта.

— Ну, що як є в ній залізо?

— Гм! — старшина весело засміявся на повен рот.— Добре б було, та ледві чи є; досі б люде спостерегли.

— А коли є?

— Тоді наш могорич! Тоді і ми станемо панами, свій Кривий Ріг заведемо.

— Не так-то легко; голіруч нічого не вдієте, щоб покористуватись з нутра землі металами, треба і грошей, і тямущої голови, певного знавця, а у вас цього нічого нема...

— Скільки ж там грошей треба?

— Щоб спорудити отакі заводи, як у Кривому Розі, так і мільйона мало.

— Мільйон! І не чув такого; скільки ж се буде?

— Мільйон і буде,— засміявся Макар.

— От ви смієтесь, а я не тямлю, що то воно мільйон? Скажіть так, щоб я зрозумів: був би мішок грошей з мільйону?

— Як яких грошей, коли б самих мідяків, так і на сотню волових гринджол не заберете...

— Ігі! — скрикнув Стуковенко.— Ото гроші, так гроші! Он який той мільйон!.. Нуте, а якби золотом?

— Золотом? Гм! Треба порахувати, може, три паровиці і набрав.

— Ну, се ще нічого, а все ж, як на мене, то і вмер би, а не зрахував, хіба б коробкою міряв, неначе ту пшеницю.

— А ви доки вмієте лік вести?

— Більш тисячі не втну.

— В школі були?

— Де там! За мене і не пахло школою, самоуком навчився, та й як там навчився, скоропись не всяку розберу... Правду кажете: не нам за се діло братися, хоч би там і золото було у нашій глині, не нам, не нам воно, а тим, вибачте, товстотілим...

— В оренду оддайте землі...

— Се б ще нічого, але ж і тут морока: свої землі пустимо в найми, а самі що їстимемо? Де хліба братимемо? От воно й гак.

— Купуватимете.

— Купований хліб, пане Макаре, дорогий хліб і не такий смачний.

— А мені здається, що вийшов би дешевше свого.

— Як се так?

— Зовсім просто: тепер що ви маєте з десятини? Нехай сто п'ятдесят пудів.

— Ні, стільки і під добрий урожай не буде, кладіть — сотню.

— Як продать ту сотню по добрій ціні, візьмете вісімдесят карбованців. Скиньте ж за оранку, насіння, жнива, молотник... Що вам лишиться?

— Небагацько, тепер пшениця не в ціні, жиди звоювали панів і ціни збили... Нехай п'ятдесят карбованців лишиться.

— Се ж під добрий год, а крий боже — посуха, град, жук, муха, сарана, тоді що?

Староста мовчав; думне чоло його трохи охмарилося, знати було, що він щось міркує, нарешті він зітхнув і промовив:

— Всяко буває, все од бога, що біг пошле, того чоловік не одверне, але ж свої землі в оренду, а хліб купуй, ніяково воно, та ще й те, що дадуть оренди тієї за десятину?

— А ви панам що платите?

— Я не наймаю, своєї стає, а люде беруть у панів, як під пшеницю, то двадцять і двадцять п'ять, як до землі.

— З десятини вам нема вигоди і не можна, треба з пуда.

— Як то? Глину важити... Нечувана річ.

— Не інак, інакше не можна.

— Се ви жартома?

— Скрізь так, і в Кривому Розі з пуда.

— Аж смішно! Землю на пуди! Ну, що ж з пуда дадуть, як ви гадаєте?

З очей і з усієї тварі Стуковенка знати було, що річ про руду більш і більш цікава йому; одначе він розпитував Наймитенка здержливо і часом вдавав, що він і не все те тямить і байдужий.

— Як до глини,— відповів Наймитенко,— платять по копійці де за двадцять, а де і за десять пудів.

Старшина махнув рукою і мовив:

— Пусте діло, нема коло чого й заходжуватися. Он у Києві за маленьку карафашку глини на мазання дають сорок копійок, а в Одесі п'ятдесят.

— Так там же треба і праці: накопать, одвезти, скидать, натрудишся і сам, і скотину натрудиш, а тут за саму глину; ти собі лежи на печі та готові гроші бери. Нехай буде так, наприклад, на одному краю ваших земель — залізна фабрика стоїть; на другому копають глину; треба ж ту глину на фабрику привезти, за підводу нехай четвертак... Скільки разів за день звернешся? Разів десять, от вам щодня два з половиною карбованці. Де ви такі гроші заробите? За місяць — се виходить сімдесят п'ять карбованців. Подумайте, які гроші! Та ще й дома і замужем.

— Не щодня ж і заробиш, в свята і в неділю нема нічого, а скільки таких неробочих днів!

— Добре! Беріть самі будні, все ж вийде на місяць шістдесят карбованців. Хіба се не гроші! Опріч того і пішим, навіть жіноцтву — аби тільки здоров'я, а робота щодня буде. Малий підліток за місяць заробить десять карбованців.

У старшини розгорілися очі на такі заробітки, а чарочка ще більш піддавала огню.

— Славно ви говорите,— мовив перегодом старшина,— коли б воно і на ділі так, краще б і не треба.

— Побачимо! Перше діло треба землю добре роздивитися. Мені що, я не фактор, не пан, не грошовик, я сам мужик, хлібороб і єдине через те рад запомогти своєму братові-мужику, я по собі тямлю гірке життя мужика.

— Дякувати вам! Нехай вам господь воздасть сторицею. Життя наше, справді, невимовно гірке! Гм! Ще добре, що у нас таке начальство,— додав старшина,— а коли б яке інше!.. То б... Он у сусідній волості торік вибили різками шістдесят чоловік, а у нас тільки двадцять... У нас Євхим Антипович — сказано... Та що й казати...

— Так я завтра і почну діло,— мовив Наймитенко.

— Час добрий.

— Тільки ж ваш могорич.

— Могорич — любовна річ, без сього не можна.

— Десята копійка буде?

— Десята?! Про мене... А за громаду не скажу.

До господи старшина вернувся з головою повною думок.

— А що, коли справді у нас є залізо і станеться так, як віщує отсей Наймитенко? Та чи не бреше він часом? Не повинен би, свій чоловік, каже: я мужик, а проте хто його вгадає, тепер люде невірні: у іншого ангольський голосок, а чортяча думка. Може, його підослано, чи не проговорився я часом яким словом про начальство? Здається ні, я тямлю, що треба обережно... Побачимо. Коли справді походитиме на те, що буде бобу решето, так зуміємо вклонитися і Вороні, він людина нелиха.

Грицева жінка давно вже спала. Гриць, думаючи голосно, розбудив її.

— Що ти там бубониш собі серед ночі? — спитала вона.

— Спи собі з богом, спи, не твоє мелеться.

— Світло переводиш, лягав би вже.

— Ну-бо, Насте! Спи, або хоч мовчи, не перебивай моїх думок, важне діло.

— Думати можна і поночі. Потуши світло, та й думай собі. Затого світ буде, туши!

— Да цить-бо, я зараз.
— Так і гаси.
Гриць дмухнув, загасив світло і ліг спати.

VII

Наймитенко й на макове зерно не тямив, яким чином стежити руду, але, справляючи Воронин наказ, мусив між людьми пускатиману. Він на другий день, взявши Стуковенкового наймита, обійшов з ним наділи чорноозерських крестян, понабирав трохи чи не з кожної десятини по жмені землі, назбирав, прийшовши до господи, черепків, понасипав туди землі і поставив їх проти сонця на призьбі.

— А що земля показує? — питав його Стуковенко.

— Які-бо ви швидкі,— відповів Наймитенко,— хіба можна так скоро! Треба, щоб вода випарилася проти сонця, тоді треба просіять, намочить в соку, перецідить на цідилку, тоді буде знать, та ще й те, я не інженер, не хімік, а так трошки шуплю. Та аби нам на слід напасти, тоді ми знайдемо певного знавця і землю треба буде брати не зверху, як тепер я взяв, а прокопавши добру глибину.

— Звісно, треба до глибини докопаться... Робіть як знаєте, ваше діло, а ми вже на готове.

Під вечір Наймитенко навідався до попа, потім до дяка і все розпитував, що за люде чорноозерці, хто ватажкує в громаді і нарешті здивував попа, повідавши йому «свою думку», що в чорноозерській землі повинна бути залізна руда.

Піп погладив свою широку бороду і мовив:

— Діло добре: се благодать божа! А ви, коли послужите ближньому, зробите діло вгодне богові. Але ж тут треба грошей і грошей, та не жаліючи...

— Авжеж.

— А у вас вони знайдуться?

— У самого у мене — де вони, я маю на прикметі одного банкіра.

Наймитенко почав яркими кольорами малювати ті великі «блага», на які треба сподіватися і селу, і попу, коли знайдеться руда.

— Виросте фабрика,— говорив він,— наїдуть сюди люде з достатками, крестяни розбагатіють, а вже ж і вам, вибачте за щирість, перепадатиме, а тепер, я бачу, і вам не солодко.

— Кому в злиднях солодко! — зітхнув отець Софрон.

— А ще ж то і дітки малі у вас; дасть бог підростуть, з ними зростуть і видатки.

— Ох! І не кажіть вже; і вдень і вночі про се думки їдять мою голову. Чи стане моєї снаги вивести дітей у люде: дві

доньки, треба їх в гімназію, бідно-бідно треба на них річно п'ятсот карбованців, три сини, до семінарії не пущу ні одного, один піде на лікаря, другий на юриста, адвокатом буде, третій на інженера.

— А там дасть бог і четвертого.— Наймитенко і піп солодко усміхнулися; піп, одначе, ніби не дочув Наймитенка і сказав:

— Коли що, то я не відказен послужити на користь і своєму селу, і чужим добрим людям, і проповідь в церкві скажу на текст о закопаних талантах.

— Чудесна тема: зараз знати, що діло добре, боговгодне; господь зараз же осінив вас такою благодатною думкою, а праця ваша, будьте певні, не пропаде.

— Я в сьому певен і щиро скажу вам, що без моєї поради крестяни не обійдуться, а от Ворона як?

— Либонь, не піде наперекір; він же крестянський батько і зрозуміє, яка тут лахва крестянам, він зрозуміє, що ся справа зразу піднесе побит крестян і вирве їх з пазурів убожества.

— Одначе се ще далека річ, ще, може, руди й не буде, так тепер ще й рано мені виступати,— мовив отець Софрон,— а коли діло піде, я рад служити.

— Ні, ні батюшко! Треба зараз починати, а починати всяке діло треба з молитвою, так от,— додав Наймитенко, подаючи чотири золотих п'ятачки,— прийміть і відправте молебень, помоліться о преуспеянії.

Отець Софрон подякував і сказав:

— Істинно кажете: початок всякого діла молитва і благословеніє боже, завтра св. Іоанна, буде служба, так я і молебень.

Далі отець Софрон порадив Наймитенкові, до кого йому з громадян повернутися і як з ким поводитися, щоб на громаді не було змагання і галасу.

VIII

Жваво і метко працював Наймитенко коло чорноозерських крестян. Не забув він і про учителя з міністерської школи. Учителював там Василь Дейкун, попович, що скінчив семінарію. Великого впливу його на село не було, більш за все через те, що він по природі був чоловік полохливий і занадто тихий, але у його закоренилося і ще не вияловіло посіяне в тому гуртку українців, до якого він належав в семінарії, благородне зерно любові до рідного народу і краю, і в Чорному Озері було у його чоловіка п'ять таких громадян, що завжди з ним радилися про добро громадянське. Отся купка селян видавалася між громадою і розумом, і спостереженнями над життям і обставинами, але усі вони були люде убогі, жили більше з фурманства, а через те мусили мало коли сидіти в селі, більше в дорозі і на громаді бували вряди-годи.

Після «аналізу», зробленого Наймитенком, після проповіді отця Софрона о «талантах» по селу залунала гутірка про «скарб» в чорноозерських наділах. По всіх кутках і старі і малі говорили про «невидиму десницю», що привела в Чорне Озеро «спасенну душу» Наймитенка і його рукою указала на ту «підземельну благодать», яка поможе чорноозерцям «зробитися багатирями, а може, і панами». Під впливом проповіді і добрих відносин отця Софрона люде на Наймитенка дивилися яко на чоловіка незвичайного, «провидця, посланого небом».

Ворона держався осторонь, вдавав з себе чоловіка зовсім байдужого в сій справі, навіть при людях кепкував з заходів Наймитенка. Отець Софрон казав йому:

— І ваші ж землі тут, може, і в них руда є.

— Коли є, то є, що громаді, те і бабі,— усміхався Ворона,— нехай спершу люде, а я за ними, моє не втече. Я, дякуючи богу та царю, маю певний кусок хліба — служба, а потім пенсія. Звісно, коли що треба буде крестянам, я радніший запомогти їм і порадою і там у нас в губернії, а доки що моя хата скраю.

Учитель Дейкун добре не розумів, в чому саме сила в заходах Наймитенка, одначе йому здавалося трохи чудним, що приїжджа чужа людина Наймитенко, чоловік без освіти, мізерне писарча з приватного банку, так швидко спостеріг залізну руду, так жваво і цупко взявся за се діло... «Тут воно щось не так,— думав собі Дейкун,— Наймитенко, мабуть, тут тільки фактор, а за плечима у його хтось інший». Тим-то Дейкун, хоча і приязно вітав Наймитенка у себе в хаті, але не йняв віри в безкорисну прихильність його до інтересів крестян; коли ж Наймитенко прохав його впливати на громаду, щоб не комизилася, Дейкун відмовив йому, говорячи:

— Се не моє діло, мені не можна вмішуватися ні до якої громадської справи. Моє діло школа, а інспектор у нас лихий: довідається, що я даю селянам які поради — зараз прожене мене, та ще й «неблагонамеренным» обцирклює перед жандармами.

— Мені здається,— налягав Наймитенко,— ви марне боїтеся, ви ж на очах у Євхима Антиповича.

— Євхим Антипович мені не начальник, хоча, звісно, захотів би, так нашкодив мені, а інспектор Бабунець — кажу ж вам — строгий! Щоб опріч школи учитель ні до чого не мішався, нехай чоловік чоловіка ріже, а ти мовчки дивись, от у нас як.

Хоча Наймитенко і не надавав великої ваги впливу Дейкуна на громаду, але ж йому було б зручніше, коли б і учитель був за його, тим-то Дейкунова відмова трошки зажурила його.

З хати учителя він поплентався до бору, сподіваючись зустріти там Ворону. Додому до Ворони він не ходив, а ради-

лися вони звичайно в темному бору, де могли зустрічатися «випадково, гуляючи».

Коли Наймитенко розповів про Дейкунову відмову, Ворона сказав:

— Річ звичайна, немазане колесо скрипить, а ви не догадалися — спершу підмазать, а тоді вже їхать.

— Не підмажете, не візьме.

— Що се ви, Макаре! Звідкіль ви? З другого світу, чи що? Не візьме! Ха-ха-ха! Попович, ладанний елемент не взяв би! Кожен попович по своїй природі — грошолюб, а тут парубок, що має ледві двадцять рублів на місяць, ходить в дірявих шкарбанах, в латаних штанях, їсть мужичий борщ та кашу з олією і такий би то не візьме!.. Може, десять й не візьме, покобениться, а за двадцять п'ять обіруч...

— Я іншої думки: у Дейкуна вдача загартована, він, бачте, як я довідався, в семінарії ще належав до гурту отих україно-філів, то запеклі душі! Я їх трохи знаю... З характером люде...

— А спробуйте.

— Ніяково, кине межи очі, та ще й пропечатає...

— Цензура про се не пустить...

— Та у їх, у гаспидів, є ходи до столичних газет...

— Гм! Так давайте так, щоб не кинув в вічі: вложіть в пакет, напишіть його адресу та й покиньте у його на столі.

— Страшно! Він подасть в поліцію, скаже: хабаря давав.

— Хто ж йому пійме віри? Спитають: за що ви йому хабаря давали? Ні, сього він не зробить, а зробить — утремо носа, шепнемо Бабунцю...

Наймитенко похитав головою і мовив:

— Ліпше не пробувать... Може, і без його діло піде на лад.

IX

Минуло тижнів зо два. Було якесь невеличке свято. Чорноозерці не робили, а по обідах, коли сонечко близилося до вечірнього пругу, біля волосної хати зібралася громада на пораду: чи віддавати землі в оренду?

— Та хто ж бере наші землі? З ким маємо діло? — спитався один з громадян.

— Бере їх банкір Вакуленко, а мені дав він вірчий лист,— відповів Наймитенко,— на що я поєднаюся з вами, на те і він пристане.

Почали радитися. Очевидно було, що більшість громадян заздалегідь була вже настроєна на руку Наймитенка, великого змагання не було; люде гомоніли тільки «для прилики», щоб не мовчати. Писар ладен вже був писати приговор громади

і проект контракту, аж ось з купки людей, чоловіка десять, що досі стояла на узбіччі мовчки, озвався Ігнат Лучко:

— Дозвольте говорити...

Писар, старшина і ще дехто здивовано глянули на Лучка.

— Ну, кажи, що там? — мовив писар.

— Досі ніхто виразно не сказав: про які саме землі річ іде? Як буде з пісками? Чи і піски бере той банкір, чи піски за нами, може, сіятимемо на їх пшеницю? — глумливо питав Лучко.

— Авжеж, і піски,— відповів Наймитенко.

— А ціна на їх яка?

— Ціна? Ціна... Звісно, ціна...— Наймитенко глянув на писаря, потім на Наума Хвостюка, на Євмена Хамка, ті моргнули йому і він додав,— нехай і на піски така сама.

— Досить з тебе,— промовив писар до Лучка,— нуте, тепер вже ніхто нічого?

Люде мовчали.

— Так я писатиму...

— Пиши, Степане Кононовичу, пиши, не гай час.

Писар пішов в хату. Тоді два сторожі на другому кінці невеличкого майдану постановили довгий стіл; на стіл дві величезних сулії з горілкою, хліб, решето огірків і повну миску сала кришениками. Наймитенко запросив громаду на могорич. Громадяни пили, їли, дякували Наймитенкові, «начальству» і «всім добрим людям».

Перегодом писар покликав громаду послухати те, що він написав і дати руки.

Перечитавши приговор, писар казав Терешку Трегубенкові яко людині письменній взяти руки і підписатися на приговорі.

— Я руки не дам,— озвався Павло Косарчук, ховаючи руки за спину, у його трохи шуміло вже в голові.

— Чому не даси? — спитав його старшина.

— Тому, що не так, як треба, написано, там написано тільки про руду.

— А тобі ще про що треба? — озвірився писар.

— Мені ось чого треба, щоб ви тямили. Пориє він, покопає нам землі, зробить свинорий — та замість рудої відкопає синю або червону глину і скаже: такої я не беру, мені не такої треба, мені треба рудої! Отоді як буде?

— Се правда, правда,— озвалося ще кілька голосів, з тих, що слово «руда» розуміли яко ознаку кольору.

Наймитенко почав жувати слово «руда», говорячи, що колір землі тут ні при чому.

— Та в приговорі ж так і написано,— озвався писар,— «всякого рода руда», се значить і біла, і зелена, і червона.

— Може, а все-таки ліпше буде, коли виразно стоятиме: і червона, і біла, і зелена, тоді мусить він забирати всяку глину, а не саму лишень руду.

— Так не можна написати,— сердився писар,— з нас начальство сміятиметься, скаже і про мене, і про вас таке, що соромно і вимовити.

— Нехай собі каже, нам байдуже.

— Як то — байдуже? Начальство — тобі байдуже! Га! Та за се тебе...

— За се — нічого... Що ж я? Я нічого, я не про начальство, а про глину, щоб стояла там усяка глина.

— Дурню ти,— огризнувся писар,— там же так і стоїть «і всякого роду руда». Чув?

— Чув, ви кажете руду, а я кажу і зелену, і білу, і червону.

— Ти ж чув, що тобі і всім там говорено, що руда — значить «залізняк», а не руда глина.

— То так і напишіть.

— Так воно і написано, а ти не тямиш, та людей баламутиш, та ще й про начальство верзеш таке, що тебе прямо в кайдани. Дурний!

— Я не другий, та й ви не третій, а коли не по-моєму, так і прощавайте.

Нарешті, щоб «не попсувати діла» пристали на Наймитенкову пораду і написали «всякого цвета руду»; але тут знов озвався хтось з громадян, доводячи, що глина зроду-віку не цвіте, хіба в хаті, як довго лежить, так зимою часом цвіль паде і зацвіте.

— Так, так! В землі глина зроду не зацвіте; так не можна, він тоді пристане до нас: давайте таку глину, що цвіте, без цвіту, скаже, не беру.

— Цвіт,— значить колір,— говорив Наймитенко.

— Так так і пишіть: «всякого кольору».

— Не можна так,— змагався писар,— за се мене начальство зганьбить; мені й так раз у раз наказують не вживати хохлаччини... Що я йому казатиму?

— Так і кажи, що ми ніхто більш, як не хохли: по-німецькому чи по якому іншому не розуміємо.

— Піди вже ти йому так скажи.

— Думаєш, не скажу? І скажу...

— А він тобі в зуби, по щелепах...

— Руки короткі.

— Досягне, начальство скрізь досягне.

— Годі вам! Кажіть ділом,— допитувався писар.

— Може б, ти, Степане Кононовичу,— озвався нарешті Стуковенко,— написав так, щоб там був і цвіт, і колір?

На цьому й погодилися.

Вже було зовсім темно, коли Наймитенко приніс до Ворони добру звістку, що громаду вгамували і приговор підписали.

На другий день громадський приговор пішов до начальства, а за тиждень після того і Ворона, і Наймитенко покинули Чорне Озеро і рушили в губернію з ясними і радісними надіями. По дорозі Наймитенко завернув до «начальства», просячи швидше одіслати приговор далі, в губернію, з своєю думкою, що задля крестян Вакуленкові умови і платня за землю дуже корисні.

X

За день чи два після виїзду Ворони з Чорного Озера приїхали в Полянку Летючий з другим інженером. Летючий трохи спізнився через те, що в Москві був постиг його несподіваний недуг.

Уся Полянка вже знала про те, яке велике щастя «упало з неба» чорноозерцям, і Летючий зараз по приїзді довідався, що чорноозерці пустили в оренду свої землі задля копання руди.

Летючому не треба було довго голову ламати, щоб зрозуміти, що в сій справі перед водив Ворона.

«Бач, який славний приятель,— говорив Летючий собі на думці,— добрий нюх у собаки! А мені хоч би слово сказав був! Тривай же, вража душа! Наввипередки побіг, побачимо, хто кого випередить».

В Чорному Озері Летючий вивідав усі подробиці умови Наймитенка з селянами і, не гаючись, вирядив свого товариша в губернію пильнувати усіма заходами, щоб губернська адміністрація не затвердила громадського приговору і спроектованого контракту. Летючому хоч і здавалося, що він встигне скасувати той приговор, одначе про всяк случай він кував на два міхи і доручив своєму товаришу інженерові Хватьку побалакати з Вороною і з Вакуленком та притьмом налягти, щоб вони до свого товариства — чи буде воно «на вірі», чи на акціях — прийняли і його яко головного інженера-розпорядника.

В Чорному Озері Летючий яко певний знавець свого діла повів «лінію» зовсім інакше, ніж Наймитенко і Ворона: він заквартирував у попа, покликав кількох видатніших господарів і почав доводити їм, що вони вельми-превельми продешевили, бо земля їх така багата на руду, що їм всякий тямущий чоловік дасть по копійці не за вісім пудів, як вони умовилися з Наймитенком, а за два пуди.

Селяни, а з ними і Стуковенко слухали уважно. З очей їх знати було, що вони спершу не зовсім певні в тому, що вони чують з вуст Летючого, а далі почали міркувати і Стуковенко мовив:

— Може, й так; може, й продешевили, але як же його назад, назад ніяково, назад тільки раки лазять, не годиться ламати слово, бо і начальство...

— Та що ти, Грицю! — озвався Олексій Колесо.— Звісно, слово закон, але ж ми контракту ще не підписали і кому се не ліпше взяти чотири карбованці замість одного. Тільки коли б чого від начальства не було нам за те, що змилимо на слові.

— Начальство ваше,— сказав Летючий,— не сліпі люде, воно бачитиме, що Наймитенко вас омилив, а ви пойняли йому віри та й пристали на дешеву ціну. Умовилися ви з ним за ціну на залізняк, який викопає, а за ті землі, яких не копатиме, які займе під будівлі, як за ті? Дурно вони йтимуть, чи що?

Люде переглянулися і очима питали один одного.

— Воно справді так, Грицю,— мовив Лаврін Кос до Стуковенка,— що ти на се скажеш?

Гриць трохи подумав, потер собі чоло і відповів:

— Воно справді чи не так, буцім чи не дали ми маху?

— Авжеж, дали. Нам не можна буде орати тих земель, що оддамо йому, вони у його гулятимуть; або він кому найме, він їх не копатиме, значить, скаже, і платить ні за що.

— Та хіба ж можна усі землі разом розкопувати? — мовив Летючий.— Ні в кого на се снаги не стане, і потреби такої не може бути. За рік розкопає він десятину чи нехай дві. Чи ви ж тямите, скільки залізняка можна добути з вашої десятини?

Люде знов кидали очима один на одного, стинали плечима і не знали, що казати.

— Про нас,— озвався старшина,— се діло темна темнота, але ж і наш начальник, і пан Ворона казали мені, що ми не продешевили, і добре заробимо.

— В таких справах,— сказав Летючий,— я більше тямлю, ніж Ворона, я певний знавець сього діла, я інженер, працював двадцять літ коло руди, от же що я спостеріг на ваших землях, і те, що спостеріг, хоч і заприсягти готов — правда. У тій вашій землі, що понад річкою, стільки залізняка, що вам і з одного упруга не зрахувати.

У селян тварі почали довшати, навіть отець Софрон упився очима в очі Летючому і слухав, роззявивши рота, а Летючий говорив далі:

— Учора, ви бачили, викопали ми яму завглибшки на сажень — і скрізь руда; запевне не скажу вам, чи далеко вона йде в глибінь землі, мені здається, що йде вона ще на чотири, може, й на п'ять сажнів, але берім тільки на сажень. Коли ми викопаємо таку яму на сажень завдовжки і завширшки, так з неї наберемо руди не менше двох тисячів пудів!

— Мати божа! Яка се сила! Чуєш, Грицю?

— Тривай! Се я чую, почуємо що далі,— відповів старшина, дивлячись на чоботи.— Нуте, пане! Що ж далі, кажіть?

— Далі от що: коли ми візьмемо, що шар руди буде завтовшки тільки на сажень, а певно, він геть товще, так і тоді з однієї десятини добудемо трохи не п'ять мільйонів пудів...

— Ігі! — загомоніли розмовники Летючого.— Се не нашої голови діло. Ми й не второпаємо — скільки се воно буде; ви нам зведіть на гроші, тоді нам видніше буде, або на підводи, ще видніше буде: кладіть сорок або і п'ятдесят пудів, у нас товар добрий, везючий.

— Треба буде, може, сотню тисячів підвід.

— Не зрахувати нам і сього! А нуте на гроші?

— На гроші? Коли брать за вісім пудів копійку, то з десятини п'ять-шість тисячів карбованців, а коли копійку за два пуди, так вчетверо більше.

Почувши такий рахунок, люде кілька хвилин стояли німо, потім Кіндрат Ошкало сплеснув руками об поли і промовив:

— Нагрів! Нагрів нас, песька його душа! Чуєш, Грицю! Як нагрів! Аж в халявах плющить!

Старшина почував себе ніяково і спитав отця Софрона:

— Чи все отсе правда?

— Я не інженер, не скажу, а коли так, так виходить, що ви теє... Тонко напряли.

— Так долой той приговор! — озвалося кілька голосів.— Зараз збирать громаду та гонця до начальника, щоб той приговор по боку, нехай він їм теє, вибачте!..

— Які-бо ви швидкі, стривайте, я старшина, з начальником так не можна, скаже: бунт. Ще не сіло, не впало, а ви зараз вже й до бунту, поспіємо з козами на торг.

— Чого ж тут ждати!

— Треба, щоб усе було як слід, щоб і начальство не гримало, і самим не потіти. Ну, збудемося Вакуленка, а де візьмем другого? Се таке діло, що на його треба чоловіка з повним мішком грошей.

— Про се не турбуйтесь,— сказав Летючий,— я ладен зараз вам дати по копійці за три пуди і по сотні з десятини, які підуть під будівлі, дороги і таке інше.

— Може, се ви жартома?

— Я приїхав і скликав вас не на жарти.

— І заруку дасте?

— Яку скажете.

— Отсе так! Зарука святе діло. Чуєш, Грицю! Зараз давай громаду! Катай! А Наймитенка — геть, він шахрай.

Почали дуже недобре гомоніти проти Наймитенка, кололи і старшину, злегенька згадали і Ворону, а Клим Гусак, повернувшись до попа, мовив:

— І ви, батюшка, були заодно з ними і проповідь таку говорили в церкві, а воно показується, що й ви ходили помацки.

Отець Софрон трошки зашарівся і відповів:

— Я не казав, щоб ви нікому більш, як не Вакуленкові оддавали землю, а говорив взагалі... Я радив і напучував, щоб таланти, наділені вам господом богом, не тліли в землі... А про мене байдуже — хто вам сват... Звісно — чим більше, тим ліпше...

XI

З того часу серед спокійних звичайно чорноозерців пішла колотнеча, розтіч. Люде чули, що Наймитенко обдурив їх; налякали, що і «пастир підвіз возка»; більш за все нарікали на старшину та на писаря. З другого боку, була чимала частина й таких громадян, що хто щиро, а хто й лукаво, не йняли віри й Летючому і стояли за те, щоб не каламутить справи, не ламать приговору і договору з Наймитенком, твердили:

— Одрізана скибка хліба, і годі!

— Так не кажіть! Договору ще не було, а тільки приговор, і ніхто не може примусити нас підписати договор шкідливий для громади.

— А начальство?

— Начальство нас тільки оберігає од шкоди,— змагалися прихильники Дейкуна.

З цього ж таки гуртка виходила і така порада, щоб, скасувавши приговор, не єднатися і з Летючим, а попереду вирядили людей до Кривого Рога, щоб вони роздивилися і розпиталися, як там ведеться справа з наймом земель з рудою.

Підручні писаря і взагалі громадяни, підмогоричені Наймитенком, твердили своє:

— Громада сказала своє слово і дала згоду в приговорі, тепер треба ждати, що скаже начальство...

Сам же пан писар говорив:

— Доки не прийшла відповідь з губернії, не можна скликати громади, тим паче не можна касувати приговору без волі начальника, так по закону, а коли ми станемо проти закону чинити, нас візьмуть за бунтарів, наведуть сикуцію, сикуція діло страшне, чули, що торік діялося у Дерещенка?

Слова «бунтарі», «сикуція» роблять на темних селян більший вплив, ніж пекло, антихрист і інший жупел, бо ні пекла, ні жупела, ні антихриста ніхто з селян не бачив, а сикуцію доводилося бачити чорноозерцям в сусідніх селах. Найстрашніший у селян «пугач» — се писар, людина, як вони кажуть, «видюща в законах», і писареві дуже легко нагнати на селян жах.

Чорноозерці по своїй природі люде незвичайно спокійні, покірливі, темні, а проте стійкі, лишень останніми часами, коли заведено у них школу, декілька чоловіка з молодіжі почали змагатися проти лиходійних заходів волосного писаря і його патрона начальника і доводити громаді, що писар яко людина метка, лукава і двоєдушна не по правді здається на закон, часом дурить громаду вигадками, яких в законі нема. Але ж таких «протестантів» в Чорному Озері було ще вельми мало.

На лихо, писар був любленіком начальника, а сей не уважав на те, що писар в душі своїй запеклий ворог освіти селян, ворог всякої школи і всякого учителя, який хоч трохи не лиже писарської халяви.

На сей раз лякання бунтом і сикуцією зустріло, одначе, хоча й легенький протест.

— Ми не бунтуємо і проти начальства не змагались,— виступив молодий парубок Охрім Сергієнко,— наводити на нас сикуцію ні за що, ми просимо скликати громаду на пораду.

— По закону сього не можна,— твердив писар.

Старшина, немов огню того, боявся слова «не по закону» і сліпо йшов на поводі у писаря там, де писар говорив: «Так треба по закону». Тим-то і тепер він не хотів скликати громаду в справі, яка вже раз обговорена і добула собі громадський присуд в формі приговору, пересланого до начальника; і він приміркував собі перш за все поїхати до начальника в село Блискачівку і спитати у його дозволу і поради.

Начальник сказав ні те ні се, а насамкінець порадив: «Не бігти навзаводи, а підождати, заким прийде відповідь з губернії».

— Та що отсе з чорноозерцями — подуріли, чи що? — спитав він, ніби жартома.

— Бачте, Летючий отой, як налетів на село, так чисто розсобачив людей; дає вчетверо більше, ну люде за ним! Звісно, спокусливо.

— Гм!

Начальник почав гладити свою узеньку клинувату руду бороду і ходити з кутка в куток. Поміркувавши, він сказав Стуковенкові:

— Я тобі пораджу от що: не вертаючи до Чорного Озера, рушай в губернію, розкажи усе Євхиму Антиповичу і спитай у його поради.

— Так то й так, позавтрому я й вернуся, баритися нічого. Так ви дасте до його листа?

— Ні, листа не треба, писати тут нічого, словами ліпше усе перекажеш.

— Чую, добре.

— Скажеш, що я порадив тобі їхати до його.

Старшина пішов.

Не минуло ще й двох годин після сього, як до начальника прийшов Ошкало з Сергієнком. Начальнику часто доводилося бачити Ошкала на громаді; він знав його яко людину розсудливу, спокійну, але завзяту і часом вспірскливу.

— А чого се ви? — спитав начальник.

— Та не з добра, пане! Не вам кажучи, вскочила наша громада в халепу, здавалося, йдемо по рівному, аж ось горбок, біля його копець, ми й беркиць!

Він розповів усе, що в сій справі діялося в селі, і насамкінець додав:

— Отсе вже більш тижня благаємо старшину скликати громаду, а він водно не хоче, так ми до вас, скажіть йому нехай скличе.

Начальник насупив брови і відповів:

— Се все я знаю, але не можна мені нічого вам зробити; треба ждати, доки прийде відповідь з губернії.

— Так і старшина каже, а на нашу думку можна і не ждати.

— Що ж ви на бунт заходжуєтесь, чи що?

— Самі про себе бунтуємо.

— За бунт — дорога на Сибір.

— Цур йому, тому Сибіру, нехай він скисне, ми не проти закону, не проти начальства, а хто собі ворог! Бачимо, що діло негаразд, треба його полагодити, а писар та старшина не дають.

— Треба підождати, треба слухатись начальства.

— Чого ж його ждать; вже коли на те пішло, так все одно, хоч начальство і затвердить наш нерозважений приговор, а ми не пристанемо на Вакуленкові умови і контракту не підпишемо,— промовив Сергієнко.

— Хто се м и? — спитав начальник, строго дивлячись на його.

— Звісно хто, ми — громада.

— Ви од громади?

— Ні, ми від себе.

— Та як же ти смієш говорити за всю громаду? Га? По якому се? Чи тямиш ти, що за таке буває?

— Я ж що? Я, здається, нічого такого,— відповів трохи лякливо Сергієнко.

— Нічого? Материне молоко на губах не присохло, а він вже — «ми». Мабуть, тебе ще не вчили, березової каші не куштував.

— Бог милував досі і надалі сподіваюся на його ласку... Я швидше б в ополонку, ніж під різки.

— А коли суд присудить по закону?

— Все одно не дався б.

— Значить, ти бунтар, проти закону, га!

— Проти різок, та й за що ж закон взяв би під різки, коли я нічого...

— За те, щоб не баламутив людей.

— Я сього, паночку, ніколи й не думав.

— Ти й зараз передо мною просторікуєш так, як бунтар, я тебе з ока не спущу, я тебе під догляд урядника оддам... Ідіть собі додому і не баламутьте людей.

— У нас до вашої милості,— озвався Ошкало,— є писана бомага.

— Писана?.. Хто її писав?

— Ат! Чоловічок один.

— Якийсь брехунець, п'яничка. Я не прийму бомаги, за тиждень, чи що, я сам буду в Чорному Озері, тоді й подасте, а тепер з богом марш!

— А що, дядьку! Чи сподівалися ви на таке? — спитав Охрім Ошкала, вийшовши з хати начальника.

— Говори ж...

— Мабуть, Наймитенко добре мазав колеса.

— Мабуть, не без того, а може, й ні, хто його вгадає; бач, Летючий каже, що до сієї справи примазався і Ворона, а він начальник над отсим...

— Еге! Так от воно що! Тим-то зараз і бунт, і різки, і всякі похвалки.

— Еге ж! Ворона скрутить діло, се я бачу добре.

— Недобре... Та є, дядьку, такі, що й Ворону скрутять, як треба буде.

— Звісно, є, та де вони? Піди шукай...

— Будемо шукати, язик до Києва доводить.

Коли Ошкало і Сергієнко, вернувшись до свого села, розповіли про свою невдачу, Летючий притьмом радив їм їхати в губернію до головного начальства, до князя Пугача.

— Ні, я до такого великого пана не поїду, страшно, і не доступлюся я до його,— говорив Ошкало.

— Так пошліть до його просьбу по пошті, а я дам вам свідоцтво, яка багата на руду ваша земля.

— Се інша річ, коли б тільки за се нас не закинули в острог.

— Ні, ні! Будьте певні, що ні.

XII

Ворона після бесіди з посланцем Летючого з Хватьком невимовно ремствував на Летючого.

— Хіба се по-товариськи,— говорив він своїй жінці.— Хіба де видано, де чувано, щоб товариш у товариша рвав із

рота кусок хліба! У його сотні тисяч тріщать, а я чоловік убогий, злидар; живу єдине з платні за службу! Він чоловік одинокий, а у мене сім'я, та й з якої речі він втручається в нашу справу? І втручається так нахабно, що й відступного не бере; Хватько каже, що про відступне і речі не може бути, нам подавай, каже, «учредительские» паї та ще й директорство. Нахаба! Чиста нахаба! Совісті у його нема.

— А що ж Вакуленко? — спитала жінка.

— Вакуленко так само, як і я, умовляв на відступне, не хоче; на наші умови не пристає, спробував загрозити, він сміється... Вакуленко каже: у нас капітал, сила, знайомості, а він на те: і Летючий не без грошей, а знайомості будуть і у нас, ми, каже, не викликаємо баталії, але й не злякаємось її... Ми хочемо по-людськи, по-чеськи... Чуєш, любко! Отсе у їх по-чеськи, забігти поперед тебе та з рота вирвати... Се порозбишацьки! Се зовсім не чесно...

— То як же буде діло? Невже-таки може не вигоріти таке славне і таке святе діло?.. Ви ж ціле село витягаєте з ярма злиднів!.. Се ж заслуга ваша і перед народом, і перед історією.

— Я маю на бога надію, що наша справа не піде внівець: з Летючим затягнемо переговори, не будемо різко, зразу відмовляти йому, заким не підпишемо контракту з селянами; ну, про всяк случай і ще дещо зробимо, а ти б пішла та найняла молебень о преуспіянії.

— Треба ж не гаятись, поспішати...

— Я не дрімаю, у нас «в присутствії» діло добре йде — за день чи два піде воно до Пугача, тепер все діло за ним, треба його якось розігріть, але мені се не личить, се діло Вакуленка... Якийсь пікнік там чи що інше... Він знає.

— Треба швидше, швидше, а то ви як почнете жувати, та «бігти» ходою, так!..

— Ні, ми тепер по-кур'єрськи, навзаводи... Вакуленко вже й статут написав сподіваного товариства, аби тільки швидше Пугач... Сьогодні він підпише, а завтра і контракт, і статут... Гроші у Вакуленка готові. Аби Пугач!... Тоді діло по маслу! Тоді ми Летючого почастуємо табакою з чемерицею...

Вороніха раділа; очі, вся твар горіли у неї.

— Тоді зараз треба нам в Чорному Озері новий будинок становити.

— Без слова треба.

— Старий наймемо товариству під контору, чи що?

— Авжеж.

— За його дадуть річно не менше тисячі.

— Вельми вже ти ласа, він і увесь не варт тисячі, хоч би п'ять сотень.

— Дадуть і тисячу, тільки ти не мішайся, я умітиму взять.

— Бери на здоров'я.

— А землю нашу товариство найме?

— Коли буде в ній руда.

— Та хоч і не буде, все одно; їм треба ж землю і під город задля робочих, і на що інше. Вже ж ти будеш в «правленії»?

— Сподіваюся! — усміхнувся Ворона на повен рот.

— Ті гроші я всі собі візьму.

— Бери!.. Куди ж їх повернеш!

— А скільки їх буде?

— Якщо не під руду, так нехай три — чотири тисячі.

— Що ти! У тебе все так, або прогавиш, або продешевиш; менше п'яти не можна. На їх я накуплю акцій, гратиму на біржі, я певна, що мені поталанить, мати, може, поможе... Мені ще, як я була малою, циганка ворожила великі гроші... Ось побачиш, який я капітал зроблю... Аби було з чого почать; гроші роблять гроші...

І Вороніха, відкинувши голову на спинку канапки і прижмуривши очі, почала висловлювати чоловікові свої надії, а надії ті були такі смачні, такі солодкі, що вона облизувала губи.

— Перше діло — заведу свій салон, та ще який! Учені, професори, письменники, артисти... Ну, тоді зятя такого знайдемо, що ну!.. Я тоді..

— Пане! До вас старшина з Чорного Озера! — промовила покоївка і перебила Воронишині мрії-надії.

Ворона почув, наче його що вкололо. Покликавши зараз же старшину, він спитав у його:

— Що скажеш, Грицю?

— Пан начальник прислали до вас за порадою, у нас на селі не все гаразд.

— Ну? Що ж там?

— Прилетів до нас отой Летючий...

— Так що він? — стривожено перебив Ворона.

— Прилетів, та й ну по селу літати та людей баламутити; все з отією рудою, прямо бунтує та хоч ти що йому.

На се вже й Ворона не сподівався, щоб Летючий пішов в бунтарі!.. Се занадто вже...

— Хіба чи не з соціалістів він,— подумав Ворона,— так і тоді не був би він таким йолопом, щоб так прилюдно бунтував.

— Кого ж саме він бунтує? — спитав Ворона.

— Половину села збунтував, вас, каже, Наймитенко обдурив; я вам вчетверо більше дам, скасуйте свій приговор, і пристав до мене: скликай зараз громаду... Наче горить де...

— Було зв'язать його та до станового,— промовив Ворона, лютуючи в душі на Летючого.

— Не можна, за се люде і мене б по коліна в землю увігнали.

— Проти кого він бунтує?

— Проти нас самих... Подуріли, каже; вас, каже, той гашко Наймитенко ощахрував.

— Як се так, що вас проти вас бунтує?

— Продешевили, каже, дурні! Я вам вчетверо дам — і пішов, і пішов, а люде за ним, звісно — кожному ліпше, як дорожче. Коли б не Ошкало, та не Сергієнко, може б, люде вгомонилися, хоча правда-таки — продешевили... Він нашпигував Ошкала, а учитель Сергієнка, а вони людей на диби!..

Ворона і виду того не подав, як йому прикро се все, і наче людина зовсім не причетна до справи, мовив:

— Так се він за землі, що ж! Се ваше діло, я спершу не розібрав тебе, думав, що він бунтує проти царя, проти закону.

— Ні, сього нема, гріх і казати! Так нехай би він про се рота роззявляв, я б йому зараз же пельку заткнув би... Він про землю все, а люде напосідаються на мене: скликай громаду, я питаю писаря: чи можна? А він каже — ні, треба підождати відповіді з губернії. Я бачу, наче воно щось не так! Може б, і можна, та не посмів, боязко, побіг до начальника, а начальник послав до вас.

— Даремне він посилав, се його діло, а не моє. Треба вести діло по закону.

— Авжеж, по закону, а я не тямлю, як там у законі прописано? Чи можна скликати громаду на пораду, не діждавшись відповіді з губернії? Чи не ліпше нам повременити?

— Гм! Се діло не моє, а вашого начальника, він повинен вам сказати, як і що, а коли сам не втне, нехай напише до нас бомагу, тоді ми й розберемо.

— Еге! Я прохав бумагу, а він не дав.

— Його діло.

— Значить, повременить?

— Робіть по закону, як скаже начальник...

— Значить: од вас знов до його?

— По порядку треба, інстанції не можна минати.

— Значить, і в стан, кажете, треба.

— Сього я не кажу, до начальника треба.

Таким чином старшина нічого певного і не допитався у Ворони, з чим до його, з тим і від його.

XIII

Ворона бачив, що діло повертається недобре і треба випередити Летючого; він, випроводивши старшину, зараз же побіг в «присутствіє» і прискорив там, щоб того ж дня справа пішла до Пугача, потім пішов до Пугачевого секретаря «клопотати, щоб в інтересах крестян» якомога прискорив діло.

Секретар нічого не відав про сю справу, пойняв віри Вороні, що інтереси крестян вимагають кінчати діло швидше і обіцяв, не гаючись, доложити Пугачеві.

Так він і зробив: скоро прийшла до його рук з «присутствія» справа з приговором чорноозерців, він на другий день подав її Пугачеві.

Пугач, вислухавши секретарів доклад, взяв у його усі папери і сказав, що він мусить їх ще раз перечитати; справа, на його думку, дуже важна для крестян; нічого з нею хвататися, а треба порадитися з спеціалістами. Діло нічого не стратить, коли полежить кілька день.

Коли Пугачів секретар після докладу вертав до господи, його перестрів Ворона і зараз же спитав: чи дав Пугач санкцію на приговор.

— Ні, лишив у себе усі папери, хоче їх ще сам перечитати,— відповів секретар,— ви знаєте, що се у його часто трапляється: чоловік він сторожкий взагалі, де річ про селян; певно, що санкцію він дасть і скоро дасть, я тієї ж хвилини подам вам звістку телефоном.

Одначе така відповідь не заспокоїла Ворону, а ще більш збентежила його: «чи не закинув тут,— думав він,— якого гака Летючий або Хватько? Так же знав би про се і, певне, сказав би мені секретар».

Охмарений Ворона зайшов в банк до Вакуленка, щоб поділитися з ним невеселими звістками.

Справді, в сю справу закинено було аж два гаки.

За кілька годин до докладу Пугачеві, останній прийняв з пошти два пакети, заадресовані до власних його рук; в одному була просьба Ошкала і Сергієнка, в другому ніким не підписаний донос, що інженер Летючий, заїхавши до Чорного Озера, баламутить крестян, простаючи між ними соціалізм та штундову віру.

Пугач, найпаче після докладу, потроху догадався, звідкіль віє вітер «соціалізму та штундизму». Не кажучи ні слова навіть своєму секретарю, ні слова про просьбу селян, про донос на Летючого, він покликав до себе свого урядника-інженера Трохима Бородая і казав йому не гаючись поїхати до Чорного Озера і там зробити потайне слідство про всю справу чорноозерців, і про Летючого, і всі інші подробиці цього діла. Виряджаючи Бородая, він ще раз притьмом наказав йому, щоб він їхав не гаючись і всю отсю препоруку держав в найбільшій тайні, щоб, доки не скінчить цієї справи, нікому ні слова не повідав.

Бородай добре тямив, що Пугач в таких справах жартувати не вміє і не можна не справити його наказу. Бородай поїхав.

Минув тиждень; задля Вакуленка, а ще більш задля Ворони, незвичайно довгий, просто без краю, тиждень; щодня Ворона бігав до Пугачевого секретаря спитати, чи не видав Пугач якої

резолюції. Секретар розводив руками і щиро говорив, що він і сам не тямить, чого Пугач тягне справу.

— Раз я йому був нагадав,— мовив секретар,— а він тільки й сказав: «Пам'ятаю, пам'ятаю». Нагадувати вдруге не можна, треба ждати.

І Ворона ждав, та й що ж йому було більше робити, як не ждати, тільки нелегко йому було ждати, щодня в душі у його більш та більш зростала тривога і він все шукав причину: чому Пугач не підписує справи? Думки вилися в голові роями, не давали спокою, бентежили його. Самолюбство його мордувало його; чого він не придумував, за які тільки заходи не брався, щоб або прискорити справу, або принаймні довідатися, чому Пугач не підписує, ніщо не помагало... Пугач про чорноозерців наче забув; нікому ні слова про них.

Ворона був певен, що «все лихо діє Летючий», але яким чином? Невже Пугач взяв хабара? Ні, се неможлива річ! Так що ж?

XIV

Минуло ще кілька день, Бородай вернувся — і привіз Пугачеві потайне слідство; воно затвердило усе те, що ми тут розповіли. Звісно, донос про простання Летючим соціалізму і штундизму показався тим найпаскуднішим подлим наклепом, яким у нас часто-густо орудують задля егоїстичних рахунків...

Через день після приїзду Бородая з Чорного Озера зажурені і охмарені Ворона і Вакуленко сиділи ранком, перед полуднем, в банковому кабінеті Вакуленка та ганьбили і кляли Летючого за те, що «більш ніхто, як не він, загальмував справу».

Аж ось почувся дзвоник з телефону... Після звичайних питань Ворона припав ухом до телефону.

— Справа порішена, приказ пішов годину назад...

Ворона більше нічого вже й не питав; на радощах він нестямився, ні слова не говорив, мовчки поцілувався з Вакуленком, стис йому руку, взяв свого бриля і бігцем в своє «присутствіє»...

— Євхиме! — гукнув йому Вакуленко.— Зараз перекажи мені телефоном, що зробите.

Але Євхим ледві чи чув отсі слова...

Прибігли в «присутствіє», Ворона велів урядникові швидше подати йому пакет, що зараз прийшов від Пугача.

Подали. Ворона боявся розпечатувати пакет і не тямив, чого йому тремтять руки, чого за шкурою мороз ходить?.. Розпечатав, прочитав, бумага випала з рук, Ворона взявся крейдою.

Пугач писав, що, розгледівши всю справу, він запевнився, що чорноозерці яко люде темні дуже продешевили, і приговору їх на умову з Вакуленком не можна затвердити, а треба скасувати його, треба, щоб хтось тямущий з'ясував селянам усі подробиці сієї дуже важної справи, тим-то він наказує, щоб

пан Ворона, взявши інженера Бородая, не гаючи часу, поїхали в Чорне Озеро і там нехай Бородай, запросивши інженера Летючого, перевірить з ним: чи справді наділені землі чорноозерських селян такі багаті на залізну руду, і, коли так, так найменшою ціною за оренду земель з рудою треба брати ті, які визначив Летючий. Опріч того, по наказу Пугача Ворона повинен зібрати чорноозерців і розповісти їм докладно, що вони занадто продешевили були, прийнявши ті ціни, які показав Вакуленків повірений Наймитенко. Нарешті Пугач послав докір і місцевому начальнику, і «присутствію» за те, що вони не досить уважно глянули на сю справу і так легковажно затверджали приговор темної громади, цілком несвідомої в даному разі.

Може, з півгодини Ворона сидів німо, потім, взявши бриля, якось тороплено побіг до Вакуленка.

— Занапастили ви моїх дві тисячі карбованців,— якось нервово, гнівно промовив банкір, коли Ворона розповів йому Пугачеву постанову.

— Що вам ті гроші,— журливо сказав Ворона,— все одно, що мені п'ятак! Гроші річ наживна, а ви от на мене зауважте: і старшині, і писарю, і декому з громади я доводив, що Наймитенко посулив їм за оренду добрі, високі ціни, а тепер я ж мушу тим самим людям сказати, що я брехав, і доводити, що вони продешевили... Хіба се не сором? Навіки сором і треба проковтнути його мовчки. За що на мене такий гнів божий? За що?.. Все Летючий за мою хліб-сіль...

— Можна не їхати, скажіть, що ви нездужаєте,— радив Вакуленко, не знаючи, що більше сказати на утіху Вороні, справді-таки прикрученому Пугачем.

Ворона розпачливо махнув рукою і відповів:

— Про се годі й думати! Річ певна, що Пугач на те і посилає мене, щоб я карався... Я певен, що якийсь собака подав йому донос на мене, що я втручався в сю справу.

— Та хто ж би се?

— На мою думку, ніхто більш, як не той учитель!.. Я йому сього не подарую.

За рік, чи що, акціонерне товариство, на чолі з Лейбою Бубелем, Лазарем Врубелем, Яном Пшепшинським, Вакуленком, Летючим і іншими такими «істинно руськими людьми», взяло в оренду землі чорноозерських крестян. Завод, всякі при йому потрібні будівлі ростуть на тих землях, наче з води йдуть. Не відаю, чи примазався там і Ворона з Наймитенком, але учителя Дейкуна давно вже нема в Чорному Озері; учителює він тепер в убогому селі десь на далекому Поліссі...

28 серпня, р. 1900.
У Києві

ЮРІЙ ГОРОВЕНКО.
ХРОНІКА З СМУТНОГО ЧАСУ

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Перші дні цвітня 1879 р. Весна стоїть во всій своїй красі і пишноті: сади вже одцвіли; море зелені покрило луги, ниви, гаї, сади і городи. Невеличка і неширока, але бистра і глибока річка Ломаківка сизо-блакитним поясом підперезала невеличке українське місце Ломаків. Місце стоїть на високій кручі. Дивний краєзір сам проситься в вічі з тієї кручі на той бік Ломаківки: зараз над берегом поміж зеленими чагарами дубини золотом вилискуються проти сонця прогалини жовтого піску. Далій за чагарниками розіслався оксамитом широкий зелений луг; на лузі де-не-где невеличкі озерця, останки весняної води блищать мов краплі живого срібла. Над лугом в'ються чайки, шумлять крильцями качки, далій луг піднімається, ніби той велетень хоче встати, підвівся до половини і вперся головою в темно-зелений сосновий бір. За бором тілько синіє небесний краєзір.

На сім боці, в Ломакові, інша картина: душно, людей не видко, наче все спить або вимерло; тілько на улиці біля гімназії стоїть чимала купка гімназистів літ 10—13. Всі вони мовчки дивляться на гімназію, ніби ждуть, що от-от вийде відтіль що незвичайне, покажеться якась дивовижа. Замісто неї показався сивий педель — старий інвалід.

— Чого ви тут баньки повитріщали! — гукнув він на дітей.— Чого не бачили? Гави ловите чи що? Бач, коли свято видумали: завтра екзамени; сидіть би дома та вчитися, а вони байдакують, пиль місять та начальство сердять. Ідіть зараз додому... Чуєте??

— Якраз...— озвався хтось з хлопців.

— А не розійдетесь, лозиною розжену як тих ягнят...

— Ану, ну, попробуй...

— Думаєте ні! Ось я вас...— Тут почав спускатися з рундука; хлопці подались назад. Педель ступив разів три і став, хлопці і собі стали.

— Ану, діду! ну! дожени, дожени! ану! чи вмієш бігать? — дратували старого педеля.

— Я і не бігаючи так опережу тебе лозиною, що аж підскочиш,— гримав старий, не подаючись з міста.

— Ні, ні, не дражніть діда,— заговорив другий гімназист,— ми, діду, зараз розійдемось, тільки скажіть нам, що зробили Шпаченку?

— Нічого ще не зробили, ще не судили, не всі ще вчителі,— відповів педель.

— А що йому зроблять, діду?

— Хіба я знаю; по головці не погладять... тепер така пора, що, може, по-старинному під сорочку заглянуть[1].

— Фю, фю! дожидай! тепер не можна сього...

Двері з гімназії відчинились, на рундуці появився надзиратель.

— Чого ви тут стирчите? — гримнув він на гімназистів. Дітвора миттю розсипалась по улиці.

— Не давай їм збиратись тут,— повернувся надзиратель до педеля і пішов в гімназію. Там творилась незвичайна річ. Директор скликав якраз на півдня педагогічну раду — судити десятилітнього хлопця Шпаченка за велику політичну провинність. Позавчора Шпаченко, ідучи вранці в гімназію, зустрів якогось прохожого, котрий всунув йому в руку якусь невеличку книжечку і порадив прочитати в класі. Прийшовши в класу, хлоп'я справді принялось читати подаровану прохожим книжечку. Книжечка була не що інше, як Шевченків «Сон». Товариство обступило Шпаченка і слухало, як він вичитував. Дітвора так заслухалась, що і не зчулась, коли продзвонено на уроки і коли ввійшов в класу вчитель латинської мови «брат-слов'янин» Бурбан. Постоявши і послухавши кілька хвилин, Бурбан підкрався ззаду до Шпаченка, наче кіт до мишеняти, і, вихопивши книжечку, поніс її і повів Шпаченка до директора.

На переміні по гімназії тільки і розмовляли про те, що Бурбан піймав «нити» великого зла, революції і соціалізму, котре, мов гадина, пролізло в гімназію і котре треба зараз же викоренити, викурити. Шпаченка посадили в карцер. Директор побіг до жандарма, інспектор до поліцмейстра, і через годину чи дві два жандарми вели десятилітнього «преступника» до його на кватиру, де дожидала вже поліція з жандармським офіцером і директором гімназії, щоб потрусити у Шпаченка скриньку. Потрусили, нічого не витрусили, замкнули знов «преступника» в карцер. А на суботу опівдні, щоб не тратити учебного часу, директор скликав раду вчителів, щоб рішити велике «політичне» питання: що діяти з Шпаченком?..

Отсей-то случай і ся незвичайна рада і зібрали біля гімназії тих гімназистів, що розганяв педель і розігнав надзиратель.

Опівдні почалась рада і тяглась більше двох годин. Що там і хто з учителів говорив, не чути було. Двері були сильно причинені. Першим вийшов з ради вчитель Юрій Горовенко;

чоловік літ сорока. Швидко він перейшов через коридор, швидко спустився вниз, схопив своє пальто, шапку, грушевий суковатий ціпок і ще швидше пішов додому. Там він не то що ходив, а прямо бігав з одного в другий куток світлої, просторної, пообставленої квітками кімнати. Насупившись, заложивши праву руку в кишеню, всю п'ятірню лівої руки він запустив у свою довгу, широку і густу чорну бороду і крутив її на всі боки якось нервно, сердито, наче скуб її, наче хотів вимістити на їй свою злість, зірвати своє серце.

«От до чого дожили!.. От яка пора настала! Такої ще не було. Дитину виганяють з гімназії за те, що принесла книжку, котрої і не розуміє добре. Ну вже коли на те пішло, щоб показати, що ми не спимо, вартуємо, посадили б хлопця в карцер і годі... а то вигнать!.. Но-но, бач по-їхньому: хлопець запирається, бреше, не хоче по правді признатися, де запопав книжку!.. значить — хлопець уже скалічений, нікчемний, псуватиме своїх товаришів... держати його в гімназії не можна!.. нехай іде собі від нас. Ба, куди ж воно піде тепер? Аж ви тим самим напутили його на ту стежку, по котрій як не іди, а якраз прийдеш в саму тюрму або ще й гірш!.. Ох ви, педагоги, педагоги! Ви перш усякого соціаліста і гірш підриваєте «основи»... Тьфу!..»

Горовенко сплюнув і ще нервній став бігати і скубти свою бороду.

— Юрасю! а іди обідати, борщ на столі,— обізвалась до Горовенка його стара мати, просунувши голову з другої хати в прочинені до половини двері.

— Обідайте, матусю, самі; я не хочу,— відповів Горовенко.

— Чому? хіба обідав де?

— Ні, не обідав, та не хочу! Не до їжі мені. Обідайте, матусю, а то страва прохолоне.

— Чом же ти не хочеш? Може, нездужаєш або втомився; так я підожду, поки спочинеш? Добре?!

— Ні, ні, не треба; не ждіть, обідайте.

Стара підійшла до сина і, глянувши йому в лице, промовила тривожно:

— Ой-ой, який ти блідий! А очі як горять. Та ти нездужаєш, Юрасю?.. Ану, голова? — вона приложила стару руку до синового чола.— Ні, не гаряча.

— Та не турбуйтесь, нене! Кажу ж вам, що я здоровесенький; а так на душі погано... розсердився.

— На кого?

— На всіх, на все, а більш сам на себе.

— За що?

— За те, що всі ми лакеї, сміття з постола... Була в нас, бачте, рада в гімназії... бодай такої ради довіку — до суду більш не бувало.

— Ну? — перебила його мати і впилась в його очі своїм добрим, м'яким, ласкавим, але тривожним поглядом матері.

— Судили, бачте, школяра-«преступника», десятилітнього соціаліста.

— Іги! що ти говориш?

— Єй же богу, правда. Слухайте.— Юрій розповів матері усю подробицю.— І чого вже я не казав, як не висвіщував, нічого не помогло; наче затялись на одному: «треба викурити дух, вигнати соціаліста».

— І виженуть?

— Певно, що виженуть. Хіба, може, господь бог розкриє очі попечителю, одверне його серце від такого паскудного діла.

— А попечитель уже знає про се?

— Якже! ще позавчора директор послав йому телеграм. Та, крім того, подам від себе уваги: я не згодився з радою; діло мусить іти на суд до попечителя.

— Ну, так чого ж тут турбуватись? Ще, може, переменеться... Не все переймай, що по воді пливе... Сам знаєш, який тепер тяжкий час: скрізь таке діється, що аж волосся дубом стає... он у Києві вішають [2]...

— Знаю, мати, знаю,— перебив її син,— а все-таки не слід нівечити дитину; коли б вона і справді спіткнулась, так треба її підвести, напутити, а не кидати її в болото та ще і зверху колодою придавлювати.

— Така вже наша вдача, синку!.. Ох, ох... помилуй нас, владичице. А все-таки їсти треба, ходімо, сину.

— Та спасибіг вам: кажу — не хочу.

— Та хоч помов зі мною, і мені буде веселій їсти, і сам, може, трохи відійдеш... ходімо.

Юрко не отягався більш.

II

Вчитель історії Юрій Горовенко був сином заможненького панка. Батько його жив хутором під самим місцем Глуповом. Хутор його був добрящий, триста десятин глубокого чорнозему: в руках настоящого господаря з досвідом з такого хутора можна б жить та бога хвалить; так коли ж старий Горовенко зовсім не вмів господарювати. Чоловік з освітою кадета [3], прослуживши кілька літ в конниці, вийшов він ротмістром в отставку, зараз після смерті родителів, померших в одно літо з холери, і прийнявся господарювати; але всі свої уваги він звернув на садовину і як почав розводити сад, та до того дорозводився, що ні — тпру, ні ну.

Не жалів він на сад видатків, держав дорогого садовника-німця, виписував дорогі дерева; нестановало своїх грошей, пози-

чав і залазив до жидів у лапи. А до того ще любив пополювати і, як водиться, муху вбити. За чотири роки до смерті він одружився з убогою, але красивою дівчиною Ольгою Переходьківною, дочкою якогось свого старого ще по полку знайомого. Ольга ще більш нічогісінько не тямила в господарстві. На дев'ятому літі її, сироту, взяли в інститут, продержали там сім літ, навчили по-французьки, по-німецьки. Прямо з інституту її взяв за гувернантку предводитель глуповських дворян. Тут стрівся з нею Горовенко, закохався і посватався. Не по літам він був їй, трохи чи не в батьки б їй годився, але молода дівчина, та ще гувернантка, людина підневільна, рада була вирватись на волю і зажити самостійним життям. До того ж їй здавалось, що й вона полюбила Горовенка... Одружились!

Як же можна не показати людям своєї молодої дружини — красавиці? Пішли у Горовенка гості, бенкети, з ними довги, а там несподівано застигла і смерть. Зосталась молода вдова з двохлітком сином Юрком. Років зо три ще так-сяк перебивалась вона, поки не підступили жиди і не продали усієї худоби за довги... лишилося тільки дворище з будинком та садок і десятин сім тютюнових плантацій. З чого тут жити, чим тут перебиватися. Радили люде спродати і дворище, і плантації. Горовенчиха на се не пішла: на дворище — на сад, де була і могила покійного, вона гляділа як на святе місто, в котрому провела щасливих, по-своєму, чотири роки. Продала вона плантації і на ті гроші завела в Глупові училище задля дворянських дівчат. Школа вдалася. Юрко підріс, час вчити його. Ольга думала спершу сама вчити його, але скоро запевнилась, що на се нема у неї часу, і оддала до повітового училища, а тим часом дворяне взялись вихлопотати, щоб прийняли Юрка на казенний кошт в кадетський корпус. Мати не суперечила, знаючи, що у неї не буде достатків содержати сина в губернському місті в гімназії.

Ходить Юрко в училище. Горе і бідування матері, її убожество і праця, її журливість лягли і на молоде Юркове серце. З тих пір, як мати навчила його читати, він не мав других іграшок, кроме книжок. Од книжки, було, не одірветься дитина: то він перелистує буквар і по-своєму, як розуміє, сам собі вголос розказує про малюнки, то візьме клаптик паперу і списує ті малюнки. Частіш всього він списував розп'ятого Христа.

— Мамо! Христос добру вчив,— спитає,— за що ж його отак замучили?.. А тепер, мамо, так не мучать?

— Ні, синочку.

— Ну, добре коли ні, а то я боюся.

— Чого, Юрасю?

— Щоби тебе не замучили. І ти ж добру навчаєш.

Притисне Горовенчиха сина до серця, поцілує і силкується одірвати його од книжки, випровадити погуляти.

— Нездорово, синку, так подовгу в хаті сидіти; біжи, погуляй надворі.

— І вам, мамо, нездорово, а ви сидите.

— Мені ніколи гуляти, у мене діло є.

— І в мене є воно,— і знов до книжки.

А й книжок тих у Юрася було, як кажуть, дві без одної. Добути було ні в кого, а хоч би мати й бажала купити, так нігде. Тоді, в час найгіршої миколаївської реакції, після справи Петрушевського [4], книжок в Росії треба було шукати і серед дня з світлом, а про книжки дотепні до дітського виховання тоді чи і гадав хто!.. Книгарень не було не то що в якому-будь повітовому Глупові, а навіть і в інших губернських місцях, як приміром Полтава, Катеринослав, Херсон. Псалтир, молитовники, акафісники, що видавала Києво-Печерська лавра; казки про Бову Королевича [5], про Єруслана [6], що компонувала Москва — от і вся духовна пища задля дітей. Навіть казка Єршова «Коньок-горбунок» [7] і та тоді була заборонена.

Старий Горовенко був не вельми-то охочий до книжок. Одначе, коли траплялась «добра» книжка, він купував її, прочитував. Зібралось у його з десяток книжок і між ними Гребінчина «Ластівка» [8], подарована самим Гребінкою; перше видання Шевченкового «Кобзаря» [9] і дві-три книжки «Молодика» [10]. Як скуйовдилась завірюха з-за Кирило-Мефодієвського братства [11], як заслали Шевченка, тоді великий пішов переполох на Україні. Горовенко зібрав усі книжки свої, завернув їх у ряднину, зав'язав мотузком і кинув на полицю в коморі. Там вони і лежали, аж поки Горовенчиха, перебравшись вже в місто, не стала спродавати з комори не потрібну для неї старовину; знайшовши книжки, вона віддала їх синові. Юркові то була незвичайна знаходка, він так і впився в книжки. Аби вивчив на завтра вроки, Юрко примоститься біля матері: вона гаптує, а він читає; трохи не слово в слово повиучував він українські книжки. Тьмяно горить лоєва свічка, а йому байдуже, він тільки для бліхтру перекидує листки, а читає по пам'яті. Як почне «Наймичку» [12] або «Гайдамаки», так до сам кінця нігде ні словом не помилиться.

— Хто се, мамо,— питає,— були Залізняк [13] і Гонта [14]?

— Гайдамаки, синку.

— А гайдамаки хто?

— Не скажу, не знаю.

— А хто ж знає? Наш вчитель знає? Я у його спитаю... можна?

— Краще не питай. Може, се такі люде були, що про їх не слід й знати.

— А нащо ж про їх в книжці написано? Я, мамо, спитаю про гайдамаків у черниці Маври? Можна?

— У черниці?! Сількісь, питай!

Черниця Мавра — з сусіднього панянського монастиря, буваючи у Глупові, ніколи не минала Ольги: вона знала Горовенка ще парубком і пам'ятувала, як щедро наділював він садовиною і її, і матір-ігуменію. Отсе було восени цілий віз пришле він в монастир склянок, солінок, опортів [15]. Насушать, насолять черниці на всю зиму і на узвар і на пироги. Їдять, смакують та дякують Горовенкові. А вже, було, влітку, як повишні, малини, порічки, та як забереться до Горовенка в сад Мавра з «сестрою» Ориною, так Горовенко ублаготворить їх досхочу, ще і на дорогу повний глечик накладе. Черниці ласі до ягод; за доброго врожаю так, було, відрами несуть їх від Горовенка в монастир! Аби було кому рвати: а на се діло — у монастирі гулящого народу хоч греблю гати! От і велить мати-ігуменя Маврі взяти двох нерософорних та по малину до Горовенка. Черниця Мавра, хоч і молода тоді була, літ 26, але людина степенна, не пустоватиме сама і «сестрам» не дасть... Заведе Горовенко «сестер» в малину по сей бік клуні, а Мавру проведе в другий кінець саду, щоб на вибір нарвала малин задля самої матушки-ігумені. І вже було і навибирає Мавра: зерно в зерно, як буйні коралі. По смерті Горовенка Мавра не раз ставала вдові його в добрій пригоді.

Не вміла черниця задовольнити Юркову цікавість про Гонту і Залізняка; зате обіцяла принести таку книжку, «де, може, про се й написано».

Черничина обіцянка цілий тиждень не давала Юркові спокою — спить воно й бачить ту книжку; аби підвелося вранці:

— Мамо! не було черниці?

— Ні.

— А книжки не присилала?

— Ні,— та з ким же б вона і переслала, слуг у неї нема, а монастир не близько. Стривай трохи, прийде в неділю на місто базарувати, так і привезе.

В неділю — не світ, не зоря Юрко стояв вже за воротьми і визирав черницю. Довго визирав... аж ось люде вже з ранньої повернули, а черниці не видно... «Мабуть, не буде»,— думає дитина, ковтаючи сльози.

— Іде, іде, іде!..— скрикнув Юрко, вгледівши черничку, і стрілою метнувся до неї навстрічу. Мавра принесла одну книжку історії Бантиша [16]. Юрко три дні просидів над книжкою — «й тут про Гонту нічого нема». І знов занудило його спитати в учителя; так ніяково ж питати, коли мати не радить...

III

Юрко любив вчитися і вчився гарно. Одно не подобалося йому в училищі: товариші дратували його, продражняли «чистюком», білоручкою і глузували, що він такий мудрий, все за книжками, ніколи не хоче грати ні в пилку, ні в паци. Справді, мати чистенько, огрядненько, хоч і вбого, водила Юрка; а в школі були всякі, більш таких, що в матірок не було часу вмивати та зачісувати. В школі інший пустотливий хлопець підкрадеться тихенько до Юрка, посадить йому на лиці — сажою або чорнилом — пляму, а Юрко такий замислений — і не примітить, байдуже і сидить «з печаткою», поки не зверне хто з вчителів на се уваги. Обітреться Юрко і не розсердиться.

«Чистюк, чистюк!» — дратують його школярі, а він буцім і не чує. Вщипне хто або штовхне — «ну, ну, дурню!» — озветься Юрко і відступиться в друге місто. Нема і тут покою, і тут хтось вщипнув,— поки Юрко збереться озирнуться назад, виноватого вже і вода вмила!.. втік та здалеку й регоче, добре знаючи, що Горовенко не поженеться за ним. Незабавом прийшла звістка, що Горовенка записали в кадети в корпус в Отаві і щоб мати привезла його туди до першого Спаса.

Цілком нове життя пішло Юркові у корпусі: новий світ, нових товаришів побачив він. У Глупові домики низенькі, невеличкі, на улицях курява, а от в Отаві великі будівлі, та все кам'яниці з залізними зеленими дахами; улиці вимощені камінням; гуркотня, стукотня наче в пеклі. У Глупові вчилище — невеличкий домик, а тут корпус — страшенна озія на чотирі етажі. Там школярі ходили хто в чім попав, були й босі, а тут усі кадети як один обстрижені, обмиті, на всіх однакова одежина... У Глупові після школи Юрко йшов додому і що хотів те й робив; а тут ні! тут усе по барабану! По барабану — вставай, молись, учись; по барабану — обідай, іди на муштру — знов учись, вечеряй, молись; пробив барабан «зорю» — лягай; чи спи, чи не спи, а лежи мовчки... Таке розмірене життя взаперті спершу нудило Юрка, але швидко він зрозумів, що нічого не вдієш, і через два-три місяці навик до корпусних військових порядків; обжився він, помирився з муштрою. Спокійна, рівна натура його стала ще спокійній.

Одна тілько туга за матір'ю довго-довго не покидала його: тим тілько і втішався він, що в корпусі було що читати, були які-такі книжечки. Швидко однакже Юрко запримітив, що до сих книжок не тягне його так, як тягло дома до «Ластівки» та до «Кобзаря»... «Ех! якби отсе тут «Кобзар» був!» — подумає бувало Юрко і тілько нищечком зітхне. В корпусі сих книжок нема, і роздобути не можна, не можна їх і держати тут, не можна по-українськи й слова промовити. Щодня

коли не ротний, так фитьфебель або «дядько» твердять йому: «Горовенко! избегайте хохлацких слов, пора уж научиться правильно говорить...»

«Чому не можна тут говорити так, як говорив я у Глупові? — питав сам себе Горовенко.— Через що тут став я Горовенковим і не Юрієм, а Єгором?» — І не вмів він дати собі відповіді.

Не по літам ставав Юрко замисленим. Товариші і тут дали йому прізвище «філозофа». На насмішки кадетів Юрко, так само як і в школі, або мовчав, або відповідав так кротко і розумно, що насмішнику ставало соромно. Були, одначе, поміж товаришами і такі, що не засоромиш їх словом, не усовістиш їх, не одмовчишся: пристане воно, як реп'ях, лізе та й лізе в вічі. Юрко одучив і таких. Раз п'ять кадетів доти дратовали Юрка, доки він не розсердився. Став їх усовіщати, не слухають, регочуть, лізуть ще більш.

— Так зарегочи ж ти на кутні! — скрикнув він, вхопивши заводчика за шиворот, глимезнув його на долівку, сів верхи на його і прийнявся духопелити.

— Тепер годі! іди жалійся! — промовив Юрко і таким звірем глянув округ себе, що товариші заводчика подалися назад. Побитий кадет, вставши, кинувся на Юрка; Юрко не підпустив його, вхопив за груди, підняв вгору; трусячи його і скрегочучи зубами, він, дрожачи всім тілом, промовив:

— Хочеш — так за вікно й швирну?! Коли тобі не накучило жити, так геть від мене!! — і опустив кадета з такою силою на долівку, що той став навколішки.

— Просись! побожись, що більше не будеш!! — гримів Юрко, а товариші стояли мовчки, бліді наче крейда. Вони злякались Юрка, боялись підійти до його, промовити слово.

— Пусти! пусти! єй-богу, ніколи не займатиму тебе...

Горовенко випустив, і «хоробрий» заводчик пішов похнюпившись, наче хто його холодною водою облив.

Юрко сів, підпер голову обома руками. У висках у його стукало; груди важко дихали... Звуть його вечеряти, а він не з міста, наче прикипів: не чує. Підійшов «дядько», покликав — мовчить; потряс за плечі.— «Га? що? хто се? відчепись, не в'яжись, а то викину за вікно!..» «Дядько» взяв хлопця на руки і відніс в больницю. Інакше з тих пір стали товариші вважати Горовенка: ні в одного вже не повернувсь язик дражнити його: одні боялися його за силу, другі спершу інстинктивно, а далій і розумом постигли, що Горовенко не тілько фізична, але і моральна сила, і полюбили його. Горовенко став авторитетом в своїй роті. І не диво: учився краще всіх своїх товаришів, знав більше всіх, серце у його було добре, кротке, тепле, любляче; характер простий, чесний,

душа чиста. Ніколи, жадному товаришеві він не відмовив в запомозі і в пораді.

Ріс, виростав Горовенко і все більше і більше звертав він на себе уваги своїх учителів, особливо ж учителя історії і політичної економії Дмитра Павловича Пучки, котрий швидко запримітив способності і охоту Горовенка вчити і знати історію. Поміж корпусними педагогами Пучка дуже виділявся. Товариш по університету Куліша, Білозерського [17], Навроцького [18], Опанаса Марковича [19]; добрий знайомий Костомарова і Шевченка — Пучка напився з одного з ними ключа тої живучої води, котра розкриває духовні очі людям і, піднявши їх вище щоденного звичайного життя, не дає вже спуститися додолу в ту калюжу, що зоветься «аби день до вечора». Пучка налив в своє серце, повно до самого верху, непохибної любові до України і її народу; в голові у його лежав великий скарб знання історії, археології і політичної економії. Непоказний з себе, Пучка говорив — мов соловей співав; річ його лилась разом з розуму і серця; лилась тою тихою, теплою розмовою-піснею, котру слухаючи, бажаєш, щоб їй ніколи не було кінця. На лихо кадетів, не всім їм доводилось однаково користуватися цінним скарбом, зложеним у Пуччиній голові! Арештування, далій заслання Шевченка і товаришів його, справа Петрашевського, Достоєвського і інших; сурова, хижа реакція, а з нею своєвольство адміністрації, безсудність і обгорнувша всю Росію паніка, примусили Пучку до великої обережності в слові; а до того і начальство раз по раз напоминало учителям: «от программы ни на иоту не отступать». В класах на Пуччиних вроках рідкий день не сидів назирцем коли не сам директор, так інспектор або його помочник. І Пучка мусив давати своїм слухачам ту «історію», що подали в своїх учебниках Кайданов та Смарагдов [20].

Кінець сорокових і початок п'ятдесятих років були тяжким часом в Росії. Життя людей, особливо в таких глухих містах, як Отава, походило не на життя живих людей, а на якусь тишу могилок або хати, в котрій чума виморила людей і хата спустіла. Щодня в громаді становилось темній, страшній і журливій: один боявсь другого, люде силкувались мовчати, ні про що неофіціальне не говорити, щоб часом прив'язана під язиком думка не зірвалася з прив'язі і не наробила лиха за невинне слово... Люде стали жахатись самі своїх гадок, не зустрічатись з знайомими.

Людям з освітою, людям, у котрих, крім офіціальних прапорів зі словами: «бог, царь, отечество», були інчі прапори, вигодовані наукою, моральностію і роботою думки, таким людям тоді нічого було робити в Росії; нічого було працювати,

задля них не було жадної публічної ниви: вони мусіли одрізнитись, притаїтись в затишках, засісти самотою і спасати своє духовне «я», наче ченці в монастирях спасають «свої душі». Росія походила тогді на великий монастир, в котрому ченці замісто ряс ходили в мундурах, з двоголовими орлами.

Пучка добре се зрозумів...

Тим часом розпочалась Кримська війна: неудача походу за Дунай, ще більші неудачі в Криму [21]; панування крадіжі, недостача зброї, недостача корму людям, недостача розумних полководців починали колоти громаду і дошкулювати навіть через ту дубову кору бюрократичного патріотизму, котрим обросли люде за царювання Миколи.

Чує чоловік, що його щось коле, щось мучить, десь болить, не сміє слова промовити про біль, бо округ його бовваніють страшні манії адміністративного своєвольства, неправди і хабарів в судах, народної темноти і кріпацтва, панського розпутства і загальної деморалізації.

Стукнуло 18 лютого 1855 р. Упав Севастополь... Люде прокинулись! Стала потроху прочунювати громадська думка... стало легше дихати, настілько легше, як після великого чаду полегшає, коли вийдеш на свіже повітря, і чуєш, як воно цілющою цівкою само вливається в груди, надає нової сили, виганяє чад, освіжає і укріпляє твої нерви, увесь твій організм.

Став і Пучка спершу потроху, а далій більш і більш відступати від учебників і, хоч рідко, показувати в класі своїм слухачам ясні зірки з-під темряви офіціальної історії. Поміж старшими кадетами він запримічав талановитих, брав їх з корпусу на свята до себе і тут додав їм те, чого не можна було сказати в класі. Горовенко стояв у його першим. У бесідах дома Пучка вже не походив на сухого вчителя в класі; дома він був кадетам товариш, друг, помічник, старший літами, багатший знанням і досвідом. Він розгортував дома настоящу історію народного життя в Європі, а особливо на Україні. Але Пучка не зразу розгортував історію; а потроху — день за днем, рік за роком, відповідно тому, як його молоді слухачі розвивалися і росли духовно, як ширився їх критичний погляд. О тогді-то Горовенко настояще спізнав, хто такі були гайдамаки, хто Гонта, хто Залізняк, чого «бунтувались» кріпаки на Україні; чого вставали з народу такі велетні, як Разін [22], Пугачов [23]. З Пуччиних уст виходили живими образами діячі української минувшини і, стоячи перед очима молодого парубка, більш і більш тягли його до науки; як магніт тягне залізо. Розпізнавши добре Горовенкову натуру, Пучка давав йому читати такі книжки, яких у корпусі не можна було

добути. Крім історичних творів, Юрко читав Руссо [24], Жорж Занда [25], Теккерея [26], Діккенса [27]; доводилось дещо прочитати і з Вольтера [28], і з Лорона [29], і з Бюхнера [30] і Фейєрбаха [31]. Важній усього і корисній для його було те, що, читаючи, він мав з ким поділитися своїми гадками, перевірити їх, особливо впивався він творами Бєлінського [32], Грановського [33], Костомарова [34]. В історію і письменство Юрко так закохався, що товариші кадети часом дорікали йому «педантизмом», але у Юрка і похожого на «педантизм» нічого не було. Історія і письменство стали йому тим народним убранням, під котрим він вбачав минувшину; а минувше життя народів, особливо України, він розглядував так любовно; минувшина ж України ще любовній горнула Юрка до свого лона, пригортала його так, наче коли б горнула його до лона рідна неня. Історія і письменство стали Горовенкові криницею, з котрої він пив живу воду і на дні котрої читав будущину українського народу. В стару матір нашого знання Юрко закохався так горячо, як закохується першим коханням молодий паробок в дівчину: тілько його кохання, при Пуччиній запомозі, не виключало і критичного погляду; його кохання було міцніше і глибше, ніж кохання до дівчини... Дівоче кохання минає, проходить, часом замісто його лишаються гіркі плоди дівочої зради, а наука, знання ніколи не зрадять. Перед народно-історичними діячами, перед народним стражданням, перед великими світочами письменства, як Шекспір, Гете [35], Данте [36], Гейне [37], Міцкевич [38], Байрон [39], Пушкін, Шевченко, він молився, молився благоговійно, не як молиться сліпий перед художественним образом Мадонни, але як молиться зрячий, розумний чоловік, дивлячись на хрест, на котрому був розп'ятий великий народний світоч: він молиться і б'є головою перед його вченням, ідеями і вищими словами, словами високої любові.

Раз, незабавом вже перед тим, як скінчити корпус, Горовенко трохи-трохи не поплатився усією своєю будущиною за Шевченків «Кавказ». Се було зимою 1859 р. Зайшовши якось з своїм товаришем Ганжею до свойого приятеля-письменника, вони випросили у його, щоб переписати собі, «Кавказ». Вернувшись у корпус, Горовенко не запримітив, що рукопись до половини висунулась у його з кишені. Піднімався вгору на другий етаж Горовенко, перескакуючи з одного ступня на другий. Рукопись випала додолу; слідом за Горовенком ішов ротний діжурний офіцер, він підняв рукопись і, глянувши на ню, злякався... Горовенко був з його роти. Не довго думавши, поніс він рукопись до директора. Старий генерал скривився і, глянувши на ротного, спитав (звичайно по-великоруськи):

— Що, як ви ішли до мене, не бачили по дорозі де в коридорі груби?..

Офіцер зрозумів питання і мовчав.

— Покличте до мене Горовенка і Ганжу,— сказав генерал.

— Се чиє? — спитав генерал, показуючи «Кавказ».

— Моє,— повинився Горовенко.

— В кого ви взяли?

— Сього не скажу...

— А чи знаєте, що за се може бути? — строго говорив генерал.— За се вас можна заперти в гарнизу у Вятку або ще дальше, а ви на дорозі в гвардію. Через півроку — ви офіцер. Хіба вам не важко своєї будущини?.. Признайтесь — хто вам дав?

— Як чесний чоловік не можу.

— Вам буде гірше...

— Воля ваша, сам хоч чим одвічу, а другого не видам... се б було нечесно.

Генерал задумався... кадети мовчали.

— Признайтесь,— допитувавсь генерал,— ви читали сю рукопись?

— Читали.

— З якою думкою ви принесли її в корпус?

— Щоб перечитати для себе.

— Показували кому в корпусі?

— Ні...

— Знає хто з товаришів, що ви читали сю штуку, що принесли в корпус?

— Ні, ніхто не знає.

Генерал замовк і став ходити по хаті. По лицю його видно було, яке бороття ішло педагога-чоловіка — з військовими формальними порядками корпуса.

— Я вам вірю,— промовив генерал.— Я уважаю вас за чесних людей!.. Я сподіваюсь, що вам яко людям молодим дорожче всього честь і чесне слово. Тож от же як: спитайте себе і скажіть, чи можете ви добровільно зв'язати себе словом чесним, що поки ви у корпусі, ви вдруге не принесете сюди ніякої подібної рукописі або забороненої книжки? Що поки в корпусі, ви нікому ні слова не скажете про те, що приносили «Кавказ», про те, що згубили його, про те, що чули від мене? Обіцяєте — чи ні?

Горовенко і Ганжа обіцяли. Генерал кинув рукопись у комин, запалив і промовив:

— З отсим димом зникла з моєї пам'яті і ся історія. Глядіть же не нагадуйте мені про неї... ідіть собі; а ви,— обернувся він до ротного,— ніякої рукописі не знаходили і мені не показували... Чуєте?

— Чую...

IV

За тиждень по випуску з корпусу випускні кадети, а з ними і Горовенко, справляли «прощання» і радились, куди хто поверне тепер?

— Я піду до академії,— говорив один,— доб'юсь високих чинів; тоді в мене буде широка нива, де орати і сіяти правду, волю й добро; а то так що! підеш в військо, трапиться війна, сам іди і людей веди на убій; убивай других — поки тебе не уб'ють... Без війни загрузнеш десь ротним або батальйонним... а вже щоб діждати, що тобі полк дадуть — на се треба великого талану... а коли і зроблять тебе полковим, так тоді, як вже зовсім підтопчешся, як вже кроме муштри та спочину після неї ніщо тобі і в голову не полізе.

— А я прямо в гусари,— говорив другий,— років зо три побасую, аби до ротмістра, а тоді — цур йому всьому; заберусь на село, заведу своє кубло та господарюватиму...

— Багато толку,— перебив третій,— я намітив собі інженерство, тепер на те іде, що будуватимуть залізниці, інженерів треба буде раз у раз... ну, а ти куди, Ганжа?

— Я? Мене на село тягне; та тілько, що я там робитиму?..

— Муштруватимеш парубків...

— А їстиму що?

— Що ж ось Горовенко! Ти мовчиш, нічого не кажеш про себе: куди ти?

— Я ще про се не думав.

— Тебе в гвардію виписують...

— Не піду... ні в яку військову службу не піду...

— Так нічого було і в кадети іти.

— Я не ішов, мене віддали дитиною, не питаючи, чи хочу, чи ні?

Товариші розійшлись спати; ліг і Горовенко, але не спалося йому: вперше перед ним стояла думка: куди тепер? «Де моя стежка? — думав він.— Чи вже мені йти тою стежкою, котру протоптала корпусна муштра? Ні, не піду... а куди ж? Час же і про матір погадати, час би заспокоїти її руки!..»

Другого дня директор зібрав випускних кадетів, сказав, хто з них випускається в піхоту, хто в кінницю, хто в гвардію, і спитав, хто в який полк бажає. Кадети вибирали полки, а Горовенко стояв мовчки біля вікна.

— А ви, Горовенко, в який полк? — спитали його.

— Ні в який... я пораджусь ще з матір'ю.

Але до матері було далеко. Горовенко пішов на пораду до Пучки.

— В університет тягне мене,— говорить він Пучці.— Як порадите?

— Обома руками благословляю,— відповів Пучка і, обнявши, поцілував Юрка.— Тільки знаєте, що з тим, що дав вам корпус, не можна в університет. Треба ще допильнувати, треба екзамен здавати.

— Се мені байдуже! Півроку, рік попрацюю над латинянами...

— Добре, добре робите, що не закопуєте своїх талантів,— говорив Пучка,— а там з університету широкий шлях! З вас професор буде добрий...

— Ні, про се я не гадаю, Дмитро Павлович!

— Чому? Самі посудіть, де ж і як краще, як не на катедрі, можна вливати живе слово в цілі верстви молодого покоління? Де ж чоловік з освітою, розумом може більше принести користі, як не на професорстві?..

— Та ж то воно так; добра річ переливати в молоді душі все те, що сам знаєш, що любиш, чому віриш... Творити живих і міцних рататв на ниві нового життя!.. А для самого то скільки утіхи, скільки користі в університеті: книжки, архіви, товариства, можна за границю — в Гейдельберг, Камбрідж. Але се таке щастя, на яке я не сподівався... ні! я не ставлю своєю задачею професорство, я беру меншу ниву... беру цілину, от, приміром, таку цілину, яку ви орете, тілько не в корпусі, а в гімназії, де в невеличкому місті, як от: Ніжин, Катеринослав[40]... Вчительство, на мій погляд, важній професорства.— Пучка не перебивав і пильно слухав гарячу річ молодого парубка, як він викладував задачу вчителя, його працю, його вплив на нескалічену ще дітвору... Пучці здавалось, що Горовенковими устами говорить він сам; але він не хотів сказати сього і умисне став злегка суперечити Юркові.

— От, от,— говорив Юрко,— вийде визволення кріпаків; настане велика потреба на інтеліґентних людей, на проводаторів народних... кому ж, як не інтеліґенції, вести свій народ на путі освіти і піднесення його добробиту, підняття цілого краю? Отже нігде в світі між народом і інтеліґенцією не лежить така безодня, як у нас на Україні; нігде в світі нема такого безпомощного народу, як у нас... а через що? Через те, що у нас на Україні зовсім нема національної інтеліґенції... треба її сотворити... треба перекинути через оту безодню міст і по селу звести панів з людьми... людей з панами. Треба, щоб у нас були такі освічені люде, для котрих народна мова була б рідною мовою; для котрих народні звичаї, народні нужди, потреби були б святинею... Україні треба такої української інтеліґенції, котра б пильнувала про народні духовні і матеріальні потреби, признаючи, що поти усім буде жити погано, поки народу не стане жити краще...

— Так, так,— промовив Пучка, і все лице його сіяло... так сіяє лице батька, котрий слухає розумну пораду свого сина...

— Де твориться інтелігенція? Де треба класти підвалини такої просвіти? Певно, що не в університеті! В університеті тілько мусить гартуватись те, що викувала гімназія. В гімназії треба сіяти перші зерна.

— В сім'ї, починаючи з колиски,— перебив Пучка.

— Запевно, що так; але ж в наш час навряд чи є ще такі сім'ї. Навряд, чи є ще колиски, над котрими «просвіщена» мати приспівувала б українській дитині українську пісню. От тут і виходить велика задача гімназії: гімназія повинна стати такою колискою...

— Коли ж в гімназію не пустять нашої мови.

— Сьогодні не пускають, а завтра, може, і пустять. Тепер не к ночі іде, а на день повернуло... Та й те сказати: хіба з великоруською мовою не можна виховати українцем українську дитину? Сила не в одній тілько мові... аби охота була в учителів... Весілля знайде сорочку... от тим-то я і ставлю собі метою вчительство в гімназії.

— Боже вам поможи! — промовив Пучка: голос його дрожав; сльози радості душили його. Він кріпко обняв Юрка і додав: — Те, що ви говорили, свята правда... поможи вам, боже! Та пом'ятайте, що се шлях трудний і тернистий.

Ціле літо Горовенко прожив у матері: тут він спочивав, «видихаючи, як сам говорив, корпусний барабан». Мати спершу засмутилась, почувши від сина, що він не хотів «стати на свої ноги» і з офіцера іде в студенти, а далій згодилась. «Вже коли ти схотів, коли вже розумні люде так радять, значить, так воно богу завгодно, нехай воно так і буде»,— подумала Горовенчиха і заспокоїлась.

— Що, Юрасю! скучно тобі у Глупові? — питала мати.

— Чого, мамо, скучно, ні.

І справді, він не скучав; роздобув у когось рушницю, хорта, ходив на качок... Находившись, завертав в батьківське дворище; тут посумує на могилі; полюбується садком; вилежиться на траві і додому. А дома — для його материна ласка, материне приголублювання; глубока, безконечна любов. А ввечері Юрко веде з ненею розмову про свою будущину.

— От, мамусю! як візьму я місто вчителя, тоді ви свою школу побоку та до мене. Я вранці в класі, а ви порядкуєте дома в господі; а ввечері — от як і тепер, посидимо, порозмовляємо... потім ви до ліжка на спочин, я до столу, за роботу. Славно буде...

— Дай боже! дай боже! та коли то воно буде! Надопекло вже і мені нарізне жити. От за який-то час привів господь

докупи... та чи надовго ж? І не вспієш озирнутись, як мине літо, знов поїдеш...

І літо швидко минуло. Перед першою Пречистою стара Горовенчиха знов піклувалася коло своєї школи, а Юрко знов вертався в Отаву [41]... Два місяці перебивався він в великій нужді, в маленькій хатинці в кінці міста, поки Пучка поміг йому добути уроків.

Наступила зима. В історії громадського розвою і народної освіти не було в Основі, та чи і буде швидко, другої такої дорогої зими. Після довгого сну громадська думка, випутавшись з кайданів, вийшла на роботу: громадське життя кипіло. Скрізь люде вголос говорили те, що думали, мислили, спорились, працювали. Та й було ж про що мислити і спорити, було що робити, над чим працювати! Зо дня на день бажане і сподіване визволення кріпаків близилось стати реальним фактом. Потреба народної освіти, шкіл, жіноцьке питаннє, дівоча освіта, потреба дівочих гімназій, потреба нових судів і смерть канцелярської темноти і цензури, потреба національного і економічного розвою... Все те було на коші, все мололось. Вихід Кулішевої «Хати» [42], Шевченкового «Кобзаря», сподівання «Основи»... От з-під сього то каменя і сипалося таке мливо, як недільні школи з українською мовою; дівоча гімназія в Основі; літературні вечори з панованням на них українського слова; народні лекції, народна безплатна читальня! Завелись кружки. Біля Пучки, як пчоли біля матки, вилася та молодіж, котра покутним каменем громадського добра ставила національний розвій. В Пуччиній хаті щосуботи збиралася така молодіж, і тут-то ішла робота мислі і слова, і відсіль вже виходило слово з своїми робітниками на безкорисну громадську працю. Тут сходилися і судовики, і вчителі, і письменники, і гімназисти, і кадети, котрі були вже на зрості. Тут підтоптаний вже Пучка розкривав панораму вонючих громадських ран недавньої минувшини, а молодіж гарячими серцями і молодими головами придумувала, чим гоїти ті рани і мріла великими і недалекими надіями.

— От-от не за горами, панове, політична свобода і автономія України... п'ять — шість літ — не більш! — клекотав молодий вчитель гімназії Хоменко.

— Ой як ви бистро ідете! Глядіть, щоб не пристали,— відповів Пучка.

— Ні, ні! не на те воно йде, щоб приставати. От тілько кріпацтво впаде нехай; за ним виступить політична свобода,— стояв на своєму Хоменко.

— А по-моєму — коли б її хоч діти наші діждали.

— Гай, гай! як ви далеко берете Дмитро Павлович!

І пішла гаряча, жвава спірка поміж двох учителів. Пучка, яко чоловік з більшим досвідом, стоячи на підвалинах історії

Росії, доводив, що не слід покладати великих надій на російський прогрес, що се тілько полум'ям вдарило зверху; полум'я швидко скриється, а великі очерети гнилої соломи довго ще тлітимуть і чадітимуть, застилаючи димом світ.

— Молодий цар втомиться, борючись з ретроградами і бюрократами; треба довгого життя і великої сили — волі, щоб побороти отого велетня неволі і рабства, котрого вигодувала московська бюрократія...— доводить Пучка.

— А сам народ!.. народ, молода інтелігенція силою візьме політичну волю... як було в Європі!..— гомонів Хоменко.

— То, добродію, в Європі, а чи належить Москва до Європи? — перебив Горовенко.

— Е! се ви по Духинському [43] ? — обертався до його Хоменко.

— Не по Духинському, а по традиціям московського государства; по історичному життю великоруського народу...

— Народ — усюди народ...

— Тілько не всюди так його прикріпляли до деспотизму — як в Росії... на сковородах піджарювали, на кострах смалили, поки приготовили до смаку...

Вмішувався Пучка і тихо, спокійно, фактами доводив, як ретрогради-пани і бюрократія, мов гади, шипіли і ремствовали на реформи нового царя.

— Ось побачите, панове, як воно буде,— пророкував Пучка,— тепер навіть і губернатор і жандарм ліберадами стали; на недільні школи гроші дають, вихваляють українські книжки і разом з тим, на зорі визволення людей з кріпацтва, посилають солдатів сікти кріпаків, щоб слухали панів... Чи давно сей самий губернатор покрив багатиря Озерського, що на смерть засік свого куховара? Багато ще будемо бачити і переживати тяжких годин, поки і в наше віконце засвітить настоящє сонце.

— А що ж, по-вашому, теперішня свобода — нічого не варта?

— Се не свобода, а тілько передишка.

— Так значить — зложить руки і чекати біля моря години? — допитувався з іронією Хоменко.

— Ні... по-моєму, навпаки! Іменно тепер і час працювати, поки не насунули нові хмари... Треба користуватись чим можна і де можна...

— Та годі про се, от лучче порадьмось, як би завести ще одну школу недільну.

Не менш жваво ішла рада про нову школу, і дивись: тижнів через два відчинялась школа на краю міста.

Навесні Горовенко подався в Київ держати екзамен в університеті.

Про той класицизм, яким тепер муштрують в російських гімназіях, в той час нікому і на думку не впадало. Київською округою керував тоді Пирогов [44], і, здавалося, починало займатися на день свободної науки, замісто казенної, одміряної такими носителями темноти, якими були Бібіков [45] і Юзефович.

Невеликої праці стояло Горовенкові вступити в університет. Зате вельми трудно прийшлося йому, поки він в незнайомому місті роздобув приватні уроки, котрими і мусив перебиватися.

В самому Києві, особливо поміж університетської молодіжі, більш ніж де інде очевидна була переміна. До 1859 р. на головних місцевих улицях, в неофіціальних салонах, в коридорах судів і університету пановала польська мова. Тепер де-не-де прокидувалось українське слово, а в недільних школах воно пановало вже; українського руху не мож було не замітити; на улицях, в садах, в кофейнях, в театрі показувалась молодіж в національному убранні. Заложився кружок українофілів: до його приставала не тілько молодіж лівобережна, що приїздила до Києва, але деякі і ті молоді парубки з правобережжя, котрі родились і хрестились в католичестві, зросли серед польської мови і вважали себе за поляків, але тепер, зрісши і освітившись знаннями минувшого життя Правобережної України і сучасних народних нужд, зрозуміли, що вони — ніщо інше, як діти українських перевертнів, і тепер розум і совість вимагають од їх принести перед рідною землею і народом каяття за гріхи предків, випокутувати ті гріхи, вернувшись до лона рідної нені — України. Поляки зрозуміли, що український дух — се така жива сила, котра міцній сили Бібікова і всіх адміністративних мір; що се та могуча сила, котра, одержавши розвій і не будучи зупинена другою силою в своєму рості, швидко розростеться в того народного велетня, котрий без огня і меча роздавить навіки всяку польщизну на Україні. Треба було супротив нової сили випустити якогось борця... Поляки-хлопомани гадали і радили, щоб таким борцем явились послуги самих поляків на освіту і добро українського народу, але партія хлопоманів, чи народників, була дуже невеличка і голосу її не хотіла слухати більш численна партія польсько-шляхоцька. Отся-то партія і повела війну супротив українофілів. Війну вели хитро, мудро, а головна річ — не своїми руками. Після першого руху на улицях Варшави недобрим вітром повіяло і в Києві: з Варшави віяло повстанням, з Москви — реакцією, арештами і засланнями. Полякам у Києві треба було чимсь заслонити свої заміри, показати київській і столичній адміністрації, що поляки на Вкраїні сидять тихо, смирно, покірно, що урядові треба берегтись тої «грізної хмари», котра

нависає в образі українофільства. Як самі поляки, так і їх підкуплені агенти і органи не скупилися розпускати байки і нісенітниці про українофілів... З Одеси першим гукнув про «грозу українофільства» жидівський «Сіон» [46]... Подільські маршалки, арештовані за написану до царя просьбу, щоб Поділля і всю Правобережну Україну прилучити до Царства Польського [47], на слідстві виправдовували себе, клевещучи на українофільство.

«Українська партія,— говорив маршалок Радзієвський,— спершу бунтувала против панів — хлопство, а далій в «Основі» докоряє їх, що вони зреклись своєї національності, стали перевертнями».

«Сього мало ще,— додав Осип Липковський,— в Києві почитателі Шевченка завели громаду з комуністичними задачами. Адміністрація гладить по голові хлопоманів, а на поляків нічим не повинних дивиться осоружно».

«Та ще і те,— промовив маршалок Собанський,— добра наші небезпечні від крестян, а ми повинні мовчати; нас, завсігди вірних слуг царя, вважають за революціонерів, а настоящих революціонерів наче не бачать».

«Може, і справді так,— гадала київська адміністрація.— Та чом же ви не вкажете нам фактів?» — говорила вона полякам.

«Се не наше діло,— відповідали польські пани.— Поляк ні вовік не піде на донос — дивіться самі, у вас є поліція, жандармерія, їх діло вислідити».

Началась облава на українофілів...

Поміж урядниками одного київського адміністратора був вихрест з жидів — колись Мусій Апфельзон, а тепер Миколай Яблуновський, чоловік незамітний, але з добрим розумом і з великою жадобою грошей і наживи. До красивої, огрядної жінки Яблуновського, родом польки, залицявся адміністратор і за жінчину красу виводив по службі чоловіка і вмовляв його «своєю правою рукою». Раз Яблуновські сиділи під вечір удвох і бідкались, де б розжитись на гроші? Бог дав хлопця, треба позвати кумом адміністратора, свого патрона, треба було прийняти його, на славу справити хрестини, а тут грошей в обріз... Хтось постукав у двері. Яблуновський відчинив. Перед ним стояв багатий пан з Бердичівського повіту Вацлав Кришцюльський-Кнот, давній приятель Яблуновського.

— Пане Миколо! — заговорив по-польськи Кнот.— Як ся маєш, як живеш?

— Ба, ба! пан Вацлав! скілько літ, скілько літ...— приятелі обнялись і поцілувались.

Після звичайної бесіди Кнот прийнявся славити Яблуновського, який-то він «толерантний» і освічений чоловік, який у його великий розум, як він зумів вийти в люде і т. д.

Кнот не жалів влесливих слів, а Яблуновський слухав, всміхався, радів і дякував бога і добрих людей.

— А хто були ті добрі люде? — питав Кнот.— Певно не москалі?

— А вже ж ніхто, як наші милостиві і вельможні пани поляки.

Кнот похвалив Яблуновського за те, що він, ставши «великою особою», не забув, хто його вивів на шлях.

— І поки жив, не забуду,— перебив його Яблуновський,— сплю і думаю — коли б мати божа помогла мені хоч чим-небудь віддячитись, то буде щасливіша година мого життя; але чи прийде вона коли?..— він зітхнув.

— Вона вже прийшла,— відповів Кнот.

— Як то? — стрепенувся Яблуновський.

— Так... прийшов час, що пан може віддячити цілому краю, родині, Польщі... Певно не відмовиш?

— О боже мій! Обіруч, коли б тілько знав чим, де і як...

— Зараз скажу; за сим умисне мене і прислано...

— Від кого?

— Від Польщі, пане Миколо! Польща послала... Річ Посполита [48] вимагає твоєї послуги...

Яблуновський витягся вгору: цікавість світилась в його лиці і очах.

— Пан знає, що діється на Поділлі з маршалками?

Яблуновський кивнув головою і зітхнув.

— Знає пан і те, що діється у Києві, що витворяють хлопомани — українофіли, шевченковці?.. Комуну завели... панів збираються вирізати. Замісто Шевченкового тіла закопали під Каневом зброю... [49] швидко мусять роздавати її хлопам! Ох, ох, ох!.. Мати божа!..

— Дивний час, дивний,— промовив Яблуновський.

— Не що дивний, як страшний!.. Підніметься хлопство, піде гайдамаччина!.. Поллється шляхецька, благородна кров... страшно і нагадати... а ще страшній те, що київська адміністрація буцім нічого сього не знає — не відає і наче на руку отих комунарів — душить поляків; наводить на нас таке, що бридко і казати!..

Яблуновський мовчав і зітхав: його мудра голова зараз постигла, до чого Кнот веде свою річ.

— Так-от, пане Миколо! Треба, щоб хтось з людей вірних відкрив очі адміністрації, показав їй, де збирається вулканічна сила, котра може пожерти і поляків, і москалів, і саму адміністрацію. Ніхто тут у Києві не стоїть так близько біля адміністрації, як пан; і нікому вона так не вірить — як панові. Отутто пан і може стати у великій пригоді всьому шляхотству...— скінчив Кнот, впившись поглядом в лице Яблуновського.

— Чим же тут я можу? — спитав Яблуновський, ніби не розуміючи.

— Одним своїм словом!.. Аби схотів пан розказати про заміри українофілів...

— Розказати не штука, але треба ж і доказати.

— Так хіба пан того не зуміє? Хіба пану на те треба розуму позичати?

— До розуму треба ще дечого... Доводів треба... реальних доводів.

— А ніби їх мало ще? Рильський, Стоянов, Бернардович [50]... школи... речі на похоронах псевдо-Шевченка... ножі в могилі... Та що і казати... Пан і сам добре знає. Тільки, видима річ, що в такім разі треба все в свій час, в своєму місці і на се треба видатків!..

— То то і є...

— Се вже наше діло... Наше шляхетство на перший почин і помогло панові...— З сим словом Кнот дістав з-за пазухи і положив перед Яблуновським товстий пакет з грошима. Іскри замигтіли в очах Яблуновського. «Манну,— подумав він,— велику манну посилає мені Єгова [51]». Одначе він не доторкнувся до грошей і промовив:

— Не в одних грошах тут сила... і праця тут невелика, а треба вміючи... чи зумію?.. що як ні?.. а гроші видам.

«Ох брешеш ти, собако!» — подумав Кнот і відповів:

— Нехай тільки пан попробує, а там діло піде.

Через кілька хвилин Кнот прощався з Яблуновським.

— Ей! та що се: у пана кватира пустує? — спитав він, запримітивши на дверях табличку: «В найом».

— Пустує, мені на лихо...

— Завтра пришлю кватиранта, свого приятеля Задніпрянця... чоловіка вельми багатого... чудний трохи... в свитці ходить, але не ради хлопоманства.

Другого дня ввечері поселився кватирант у Яблуновського, а сей прийнявся служити рідному краю і розкривати очі адміністрації...

Щосуботи у нового кватиранта збирались «українці»; читали заказані Шевченкові стихи, співали українські пісні і вели гострі розмови про панів і москалів. Різнею і кров'ю тхло від тих вечорів. На третій четвер Яблуновського не було дома; а жінку його розважав адміністратор і слухав все, що творить-ся за стіною у сусідній хаті у кватиранта... слухати і чути добре випало, бо двері в ту хату щільно не причинялись. Вернувшись додому, адміністратор застав у себе не підписану звістку, що в домі Яблуновського збирається українська комуна. Зараз послав він за жандармами, за поліцією і велів якомога хутко

іти в дім Яблуновського, потрусити кватиранта і арештувати всіх, хто буде на тій кватирі.

Приїхали поліція з жандармами, але кватиранта вже і вода вмила і слід прохолов... Прийнялись шукати по лівобережжю... шукати вітра в полі. Але київська адміністрація завірилася очевидячки, що в Києві єсть українська «комуна», котра замишляє вирізати панів і що треба її стерегтися, виловити, видушити її. А до того на українофілів піддавали жару київські і московські публіцисти.

Пішла робота!.. недільні школи зачинили; цензура стала заборонювати українські книжки; молодіж за необережне слово стали арештовувати, засилати на північ... А тим часом у Києві, серед міста, публічно на майдані польські паничі вчились їздить верхи, фехтовати; за містом вчились стріляти; в костелі співали: «Z dymem poźarów...» [52] Гульк! вибухло польське повстання! [53] І в Петербурзі, і в Києві, і в Москві і публіцистам, і адміністраторам справді розкрилися очі, та соромно було признатися, в яке сільце вони піймалися, і вони перестали цьковати українофільство, тілько взяли вже на другий глас і вигадали, що українофільство — ніщо інше, як «польська інтрига»... Адміністрація хоч і менше стала засилати українофілів, але з українського слова не зняли путів.

От в отсю-то пору Горовенко одержував освіту в університеті. Благоговійно, як в ту «святую святих» вступав він в авдиторію на першу лекцію. «Тут,— гадав він,— живий чоловік науки і мислі покаже той тихий «невечірній» світ, котрого не вичитаєш ні з якої книжки». Ввійшов професор: сів і почав лекцію. Горовенко аж дух притаїв, слухаючи і ловлячи всяке слово, боячись не пропустити ні одного слова, ні одної мислі. Професор говорив гарно, красиво, доволі приводив фактів. Скінчилась лекція. Горовенко сидів якийсь замислений, наче ще чогось ждав; наче не все те взяв, чого сподівався.

Минув рік. Бурливе життя того року, побит українофілів, політичні обставини, життя в товаристві — не могли не зачепити і Горовенка, не могли не впливати і на нього. Вони розвивали, ширили, гартовали його політичні і соціальні погляди. Ходячи на громадські сходки, проводячи інколи цілі ночі за гарячими спірками, працюючи в недільних школах, Юрко хоч і не забував, що першою його задачею стоїть своя власна освіта, але на читання книжок у його мало було часу, бо ще, крім всього, мусив він вільний час обертати і на приватні свої уроки, без котрих нічим було жити. Разом з тим як пішла урядова реакція, падала і наука в університеті: лекції професорів становились більш і більш сухими, в'ялими, поки зовсім не змарніли...

— Не сього я ждав, не сього сподівався,— говорив Горовенко і пильно прийнявся читати і доганяти те, що втікало з лекцій... В кінці четвертого року, виходячи раз з авдиторії після лекції професора руської історії, Горовенко промовив до товаришів:

— Як правду сказати, так кожен з нас, хто має в кишені три карбованці, може і не ходити на лекції.

— А як же?

— Можна такого професора, якого ми чуємо, держати у себе дома у шафі. Купи книжку, постав у шафу, а що треба — прочитай... Все одно — мертве слово і в книжці, і в устах професора.

— Чиста, настояща наука і не може бути другою,— заговорив збоку його студент Пухно,— ви б бажали живої?

Горовенко обернувся, двигнув плечима і спитав:

— А чи вже б ви не бажали живої науки?

— Кажу вам, що живої науки нема; «жива» наука історії буде — сучасна політика... Професору — яке діло до політики?.. А коли він чіпляє її, так з його лекції вийде не наука, а пропаганда...

Горовенко скоса глянув на Пухна і, нічого не промовивши, пішов швидше.

VI

Прийшов цвітень... наступили екзамени. Стояв чудовий час! Сонце дивилось з синьої гори на зелені київські сади і гори і наче любувалось, як на золотих банях і хрестах київських церков вилискується його проміння, як нерухомо стоїть синьою скляною дорогою старий Дніпро... Тихо, сонячно, не душно...

Ближилось к півдню. З університетського рундука не ішов, а біг Горовенко... він вийшов з університета востаннє... він вийшов кандидатом [54]. В голові його росли, стояли гадки про свою будущину, про стару матір. Він підвів очі вгору і здалось йому, що перед ним стелиться шлях в Глупів... ось і Глупів... ось і школа його матері... ось і сама вона, стара, худа, бліда...

«Ой, так утомився ж я,— подумав він,— треба спочинуть».

Він завернув в ботанічний сад і сів на лавці під бузком против університетської церкви. Пахощі бузку, свіжість зелені стояли в саду... за спиною десь у куті тьохкав і переливався соловей... А у Горовенка не ішла з голови мати: дорожчій усього для його в світі стояв перед ним образ її, ясний, чистий, люблячий! «До неї! швидко до неї!» — думав Юрко. Чотири роки не бачився він з нею, бо щороку їздив на канікули, кудибудь на вроки «набиратися» сили, як говорив він, і грошей на

новий рік. Тепер треба додому: побачитись з ненею, заспокоїти її, порадувати її і погадати, що час ослобонити її від праці, час спочити їй. Листовався з матір'ю Горовенко часто: не жалилась вона на своє життя, ні разу не писала, як іде її школа; одначе від людей він прочував, що мати кріпко постаріла, бідує і школа її падає, бо дітей щороку віддають менше, через те що в місті сама громада завела свою дівочу прогімназію [55]. Того ж дня ввечері Горовенко попрощався з Києвом і їхав в Глупів.

— Боже мій! чи се ти, Юрю! — скрикнула Горовенчиха, побачивши сина.— Як же ти перемінився — і постарів, і похудів! — говорила вона, обнімаючи сина.

— Матусю... і ви змінились... та які ви бліді... чи дужі ви?..

— Дужа, синочку... тілько постаріла... пора... літа мої...

Не сподівався Горовенко знайти таку велику переміну з матір'ю і з обставинами її; їй ішов тілько сорок перший рік, а волосся вже наче гречка цвіте; стройна огрядна постать стала ще тоншою, але зігнулась; високі плечі — стали сутоловатими... убрання занадто ветхе, убоге... кватира не та вже... гірша. Радість і горе разом обгорнули його.

— Матусю!.. чого ж ви плачете? — спитав він, побачивши, як мати втирала на зморщених щоках блискучі сльози.

— Так, сину, так!.. я зараз, годі!..— І перед Юрком стояла знов та ж сама весела, ніжна, добра мати, з тими ж теплими чувствами. Тілько вид її не той був, що чотири роки назад.

— Тепер, матусю, не розлучимось, житимемо.

— Дай боже, дай боже... Як же ти, синочку, жив?

— Здається, краще, ніж ви,— всміхнувся Юрко.— Я добре жив.

— Добре! — переговорила мати, хитаючи головою,— видно по тобі...

— Справді, добре. Що ж мені? Жив я з людьми, з товаришами, були і приятелі... Учився, працював... але не завсігди працював задля насущного... от і вивчився... здоровий тепер, веселий...— Горовенко силовався видати себе перед матір'ю спокійним і веселим, а в душі його не було спокою... він мучився в душі бажанням — швидше, швидше запомогти матері! Його окульбачила думка: що робить, з чого почать, щоб швидше добути місто вчителя? Щоб вивести з отсих трухлих стін неню, щоб визволити її від праці, щоб жити умісті... З сею думкою він ліг спати, але вона не дала йому заснути. Вранці він встав, не показуючи матері й виду — як пройшла перша ніч під одним дахом з матір'ю... Одначе він чув потребу вийти, піти кудись одному, на самоті подихати свіжим повітрям. Він пішов ходити по Глупову.

Після Києва — Глупів здавався Горовенкові пустинею. Ходив він з улиці в другу — скрізь те саме: тихо як в могилі, спокійно як в усі. «Чи се город чи гробовище? — подумав Юрко.— Чи тут люде поснули, чи вимерлй? Вікна повідчинювані, а людей ні в домах, ні на улицях не видно... де ж вони? Куди сховалося саме життя? Округ така гарна природа: зелені скілько!.. Але і природа мовчить, навіть і вітрець не повіє... могила... пустиня... і в сій пустині моя бідна мати провела своє життя... Отсій пустині вона віддала молодість, працю, життя, а за що? За те, щоб не вмерти з голоду...» — Юрко йшов далій: картина не перемінялась: онде під тином в калюжі зарились свині; там у холодку під воротьми простяглась собака, висолопивши язик; жарко їй, душно... Біля жидівської призьби стоїть худа коза; на смітнику — гребеться квочка з курченятами, а біля неї обома ногами працює півень, шукаючи черв'яка... От і гребля: старі верби стоять похнюпившись; невеличкий ставок затягло зеленою ряскою, між котрою з великою працею пробиваються качки. А де ж люде? Не видно їх. От і головна глупівська улиця. Десь у дворі скиглить підсвинок, мабуть, кінчаючи життя під ножем куховарки. На базарі бігають жиденята, замурзані, брудні, трохи не голі...

— Па-а-ди!!!

Крикнуло зразу. Юрко здригнув і подався набік. Повз його пробігла четвернею коляска — він глянув: там сиділа пані, красива, весела, здоров'я тхло від неї. Коляска побігла далій, лишивши за собою хмару куряви. Горовенко повернув додому. Простір і тиша ще більше втомили його. Мати ждала його з обідом.

— Може, ще й рано,— сказала вона,— може, в Києві не привик так рано обідати.

— Байдуже, мамо! Їсти хочеться, значить, і пора...

— Так і гаразд... їж на здоров'я...

Минув тиждень, другий. Горовенко починав чути, що як він глибоко не любить матір, але одна ся любов не вдовольняє його, що єсть ще потреба чогось іншого. «Пустиня» нагадувала йому про потребу людей: часами стало підкрадуватись до його скучання. Він силковався не показати і виду, що йому скучно; але від досвідчених очей матері і чулого серця трудно було йому сховатися і обманити їх. Мати стала підходити здалека, стала радити зазнайомитись з глупівською громадою.

— Нащо, мамо, знайомитись? Ви і я добре знаємо, що нам тут недовго бути, що ми виберемось відсіль... Знов же тепер літо, з Глупова більша частина освічених людей роз'їхалась, хто тут тепер? Жидова, товстопузі крамарі та судовики... Бог з ними. От ще тиждень — другий, та поїду у Харків, у Київ шукати міста.

— А як же, сину, дворище наше буде? Може б, ми продали його...

— Коли ви вже вміли вдержати його, мамо, за собою досі, так тепер і гріх і сором би був збувати його... Та й дороге воно, може, для мене... Я йому і ціни не зложу...

Горовенчиха зраділа на сю річ; вона і сама так гадала, та не хотіла признатись, думаючи, що синові треба чимсь жити, поки знайде собі місце. А місто не так то легко і швидко вдалося Юркові добути. Повештавшись і в Києві, і в Харкові, Горовенко завірився, що міста вчителя в гімназії треба ждати; але йому поталанило добути вчительство в двох приватних пансіонах; хоч не за велику плату, але — на таку, що «жити можна» і можна стало перезвати до себе матір.

Після каракозовщини [56] російський уряд трохи не цілком перемінився. Новий міністр освіти перемінив, здається, усіх попечителів. Приїхав і в ту округу, де шукав собі міста Горовенко, новий попечитель — чоловік темний і ханжа: все те лихо в Росії, корінь усіх непорядків, здавалося йому, лежить нігде інде, як в освіті молодіжі; та коли хочете, не в самій освіті, а «в упадку православія», в великій недостачі релігійного виховання, і все спасеніє Росії він покладав на одну релігію: по його думці, стоїло тільки «викоренити» дух матеріалізму і вкоренити дух релігії — і Росія спасена!.. Сам міністр освіти недалеко відійшов від подібної гадки, і він все лихо звертав на природні науки, на «отруту» молодіжі чарами Бюхнера, Фейербаха, Молешотта [57] і ін.; а через те, мов, і недостача в молодіжі релігійного прямування...

Новий попечитель прийнявся їздити по окрузі і ревізувати гімназії. Приїхав він і в Ломаків, пробув тут увесь день, цілий ранок — з 10 до 3 години просидів у гімназії, заходив у класи, слухав потрошку всі уроки і завірився, що Ломаківська гімназія в великому непорядку: гімназисти не всі знають напам'ять «Помилуй мя, боже», з чого виходить, що піп у гімназії — атеїста, директор з німців і яко лютеранин — не може так як слід пильнувати, щоб на першому місці стояло православне виховання... Одним словом, попечитель трохи не більшу половину вчителів Ломаківської гімназії випер то в «чистую», то попереводив у другі місця, а в Ломаків поприсилав нових. Не бачивши зроду Горовенка, а тілько знайшовши його ім'я, записане ще старим попечителем в кандидати на вчителя, новий попечитель оприділив його в Ломаківську гімназію вчителем історії...

В гімназії завелись такі «порядки», яких вимагав попечитель: молитва, молитва і молитва; шпигунство і молитва стали програмом гімназії: директор вислідував, що гадає інспектор і вчитель; вчителям радили висліджувати думки один другого.

Горовенко зрозумів, в яку клітку він попав, з якою осторогою треба вести своє діло в гімназії і як трудно проводити ті теорії національно-українського розвою, котрими він мрів і ради котрих пішов він вчителювати.

Але Горовенко мав у себе досвід свого вчителя Пучки і став вести своє діло його стежкою: ніколи в класі ні один гімназист не чув від його революційного слова, зате з уст його ніколи не вилетіла ні разу похвала існуючому. Починаючи стародавню історію, Горовенко уміло підставляв факт до факта, яркими кольорами малював життя народів, їх культуру, побит і, переходячи середню історію, ніколи не говорив свого погляду на факти, зате своїми картинними розмовами глубоко впливав на молоді душі і серця своїх слухачів. Гімназисти щиро любили Горовенка, бо не було случая, щоб він не заступився за гімназиста, не поміг, кому чим треба було. І вчились у його гімназисти добре... Зате між вчителів він стояв осторонь, ні з одним не зжився по душі. Ніколи ще Горовенко не був так на самоті сам з собою, як тепер: у Глупові, хоч не було коло його освіченого товариства, так невсипуща думка про матір, про міста не давала йому загадуватись своєю самотою.

Тут інше діло: мати з ним; він ослобонив її від праці, заспокоїв її. Тепер йому велика простір для думок про науку; ніщо б, здається, не повинно безпечити його, мішати йому: у його повна воля вибирати собі в вільний час і працю, і людей... А справді не так було у його на душі: ніяк не вибере він праці, крім офіціальної, ні за що взятись, ніяк не набреде на таку товариську душу, котра б привітала його душу і котру б полюбила його душа. Чом воно так? Чи ж його душа така вередлива на людей, чи люде ним вередують? Так він же зазнайомився і з усіма товаришами, і де з ким з ломаківської громади і ходить в гості інколи, а все таки чує — що він живе самотою, що розмова в гостях в голові його лишає тілько якийсь туман, дим, чад; а в серці якусь потребу чогось кращого, вищого... І раз у раз, вернувшись додому з гостей — Горовенко починав споминати своє життя в Отаві, у Києві: від споминків разом і радощі, і журба обгортувала його душу; щось гаряче, палке здавлювало його за серце...

— Та що ж отсе таке! — скрикував він.— Ну нема душі, до котрої почув міцне, глубоке притягування, так якби знайти освічену бесіду, котра хоч на хвилю усього тебе, так тихо, спокійно притягує і обгортує, проймає тебе до серця, світлим промінням заглядає в душу... Хоч би таку громадку округ себе, де б люде раділи, сміялись, шутковали щиро, не кепкуючи один з другого; не осуджуючи другого; де б люде сходились хоч би заради того, що в гурті і з лихом веселій.

Попробував Горовенко поділитись своїми думками з матір'ю.

— Одружитись тобі треба, сину,— порадила неня,— а то живеш неначе чернець...

— Може, до того діло і дійде, мамо, але ще поки що не бачу, щоб, оженившись, я задовольнив себе...

— Коли люблячи одружишся, так і задовольниш...

— Люблячи, кажете ви,— перебив її Юрко,— люблячи... любов, матусю, не набирається з такого душевного стану, як у мене.— Він не заспокоювався і порадою матері, але більш хвилювався і сердився сам на себе...

«Не маю сили, волі,— думав він,— цілком відірватись від ломаківців, цілком засісти в своїй келії над книжками і, крім їх і своєї гімназії, нічого не знати... Попробую...» — Пробував він раз, вдруге; сидить дома місяць, два; на третій не видержить; обридне йому сидіти і знов сердиться на людей, лютує на себе самого.

VII

В Ломакові завели земство, відчинили новий окружний суд, наїхали в Ломаків нові люде: суд, адвокати, нотаріуси, земський лікар. Між сими людьми приїхало кілька товаришів і знайомих Горовенка ще по університету: більше всього зрадів він з приїзду лікаря Харченка, котрого знав ще в Києві. Трохи згодя Ломаків перерізала залізна дорога, і знов нові люде і між ними Горовенків приятель ще з корпуса, інженер Копач. Зложився невеличкий кружок українців, котрий і став збиратися щотижня.

Горовенко ожив.

— Що ж, панове,— заговорив він раз, як зібрався кружок у нотаріуса Шварцмана,— добре те, що ми збираємось, споримо, але, здається, ми могли б, крім бесіди, дещо і робити...

— Що ж ми можемо робити? А ну, ну, скажіте, цікаво послухати? — обізвавсь дивуючись і насміхаючись Шварцман.

— Та от, приміром, книжки видавати,— відповів Горовенко, не даючи примітити, як уколола його Шварцманова насмішка.

— Справді, се річ до діла,— промовив Харченко,— от якби написати та видати книжку одну, приміром про холеру, другу — про причини недороду.

— Де ж тоті люде, щоб написали по-українськи? Щоб були популярні і не сходили з научного грунту. Хто вміє — нехай спробує... а я за се не берусь,— насміхався Шварцман.— Та ще й те: де ж на ті книжки ми добудемо грошей?..

— Зложимось,— промовив Горовенко,— хто що зможе, те й дасть.

Всі згодились на се діло, крім Шварцмана, адвоката Свистуна і судії Копальницького.

Час ішов собі: громадка українців збиралась щотижня, а роботою ніякою себе не проявила. Правда, Харченко написав добру книжку «Про догляд за дітьми», а Горовенко зложив книжечку «Про Київську давнину», але ті книжечки побрали «передивитися» — першу Свистун, а другу Шварцман і передивлювались поти, поки десь вони і погубились... Горовенко почав потроху відставати від громади, зате більш і більш здружуватись з Харченком і Копачем, а особливо з молодим парубком Качкою, засланим з Києва в Ломаків на догляд поліції. Качка був чоловік вельми вбогий і мусив жити тільки на ті шість карбованців, що видавали йому з каси: приватні вроки, служба були заказані для його. Жив він на самому кінці міста, у якогось коваля, укупі з його сім'єю; їв те, що і ковалева сім'я, і за се платив йому п'ять карбованців, заходив щодня робити до його в кузню і вчитися ковальству.

— Колись-таки ослобонять мене, випустять на волю: сяду собі де-небудь в селі, заведу кузню,— говорив Качка Горовенкові.— Отут то я буду з народом раз у раз, працюватиму для його. Та погадай тільки: кому не треба коваля? Без коваля ніхто не обійдеться... чи заступ налагодить, чи косу зварить, чи сокиру насталить — все до коваля... отут то я гартую сокиру і розмовляю з людьми — знаєш, як і про що... а далій покажу їм, як добре завести громадську кузню, громадський шинок (коли не можна вже без шинку), громадську крамницю, а далій громадські землі... усе громадське і нічиє... Гарно!..

Горовенко слухав такі щирі речі і всміхався, глядячи, який широкий рум'янець покриває Каччині щоки...

— От — лихо тільки: прив'язався гаспидський кашель, ніяк не відкараскаюсь від його,— додавав Горовенкові. Довгодливий такий сей кашель, чого вже Харченко йому не робить, а нічого не вдіє...

— Ти залишив би на який час кузню та спочив, а то щодня з огню та на холод, звісно, від його і застуга, і кашель... Ось послухай мене,— вговорював його Горовенко.

— Добре речеш, та в громаду не беруть,— відмовляв шуткуючи Качка Горовенкові.— А що ж я робитиму? Сидіти без діла... нудьга візьме...

— Читатимеш.

— Я і тепер читаю.

Наступила холодна осінь; пішли тумани; Качка став більше кашляти; появилась пропасниця і звалила його з ніг.

Горовенко попитався вговорити Качку перебратися на кращу кватиру.

— Гм! чим же я платитиму? — відповів Качка.

— Я позичу грошей.

Качка махнув рукою:

— Годі про се; хіба ж я мало і так напозичався у тебе за два роки?! Подумай кілько! А коли я віддам?

— Колись віддаш.

— Колись!! колись! погана отсе річ — колись.

— Між товаришами...— почав Юрко.

— Що між товаришами? Набрав єм 200 карбованців, так не віддавать їх, но ще набирати? А дзуськи!.. Коли б ще і в тебе була зайвина, а то...

— У мене є голова і руки.

— Годі, годі про се,— сердився Качка.

А недуг ішов все швидше...

В суботу на кутю зібралися українці до Копача. На дворі вже більш тижня стояв туман.

— Що се нема нашого рицаря,— промовив з іронією Свистун, мірячи на Горовенка.

— Мабуть, сидить у Качки... знаєте, Качка доходить; не сьогодні, завтра,— відповів Харченко.

Аж ось згода трохи прийшов і Горовенко. По лицю його видно було, що він приніс недобрі вісті.

— Finis? — спитав у його Харченко.

— Вмер,— відповів він і швидше сів в кутку, щоб ні з ким не розмовляти: сльози душили його; він нізащо і не прийшов би сьогодні, коли б не пообіцяв Копачеві прийти до його на кутю з матір'ю.

— Треба, панове, складчину зробити та громадою, гучно поховати Качку...— сказав Свистун.

— Нащо та гучність,— промовив Харченко,— «земля єси, в землю й одідеши».

— По-моєму, не слід...

— Непремінно, безпремінно треба,— доводив Свистун.— Нехай люде бачуть, що єсть же такі люде і в Ломакові, що шанують і не цураються засланців...

— Коли вони мертві? — пустив крізь зуби Копач.

— Ні, і живих, і мертвих не цураються...— відповів Свистун.

— Складчину! Складчину... і всі підемо за труною... Се буде демонстрація, хоч невеликий протест живих людей,— промовив Шварцман.

Горовенко не витерпів.

— Нащо, панове, така складчина? Поховати Качку є на що і без складчини, треба було складуватись, поки він був

живий, поки можна було витягти його з сирої кватирі, не допустити до сухотки... ото б річ добра була, а тепер йому все одно...

— Йому все одно,— перебив Шварцман,— та нам не все одно: ми повинні протестувати...

— Овва! комусь то нужен той протест... Кажу ж вам — треба було вступатись за живого.

— Легко сказати: вступатися, помагати... Як його поможеш! Таківський був Качка: нехай би хто підступив до його з грішми!.. Так би межи очі і швиргонув...

— Можна б так зробити, щоб не швиргонув,— спокійно вже сказав Горовенко.

— Цікаво мені — яким се побитом? — з насмішком спита Шварцман.

— Та хоч би, приміром, так: дали б ви йому яку роботу, переписувати і платили б по коповику з аркуша...

— А хіба ви не знаєте,— огризнувся нотаріус,— що я не маю на се права, дізнались би жандарми, так би і мене спровадили туди, куди Макар телят не ганяв. Легко других дорікати, а спитали б попереду себе: чим ви запомогли Качці?..

Горовенко нічого не відповів і замовк.

До самого кінця вечора він не промовив ні слова, і про складчину вже ніхто більш не згадував.

За труною Качки ішла ковалева сім'я, Горовенко з матір'ю, Харченко та Копач.

Зустріти Новий рік зібрались у судії Копальницького; народу зійшлось чимало, бо на Різдво поприїздили студенти з Києва і з Харкова.

— Ох, панове! важна новина є,— заговорив один приїжджий студент.

— Ануте яка? яка? — загомоніло разом кілька голосів.

— Ось нате, подивіться та прочитайте.— З сим словом студент витяг з-за пазухи великий аркуш паперу, розгорнув, показав і став читати. То була «золота грамота», зазив до різні... Прочитавши, молодий безвусий парубок глянув округ себе: усі мовчали, спустивши очі вниз.

— Яка у вас, панове, думка про сю річ? — допитувався студент.

— Мене вирядили до вас з Петербурга, щоб ви запомогли розпустити в народі...

— Отсю дурницю? — перебив його Харченко.

— Отсі грамоти,— відповів студент, почервонівши і притискаючи на слові «грамоти».

— Ха, ха, ха! — реготався Харченко.— От знайшли де богу молиться!.. Не знаю, як хто: а про мене — так нам треба поли врізати та втікати від сього...

— Певно не всі так гадають. Єсть, може, такі, котрим остобісіла опіка урядників...

— Остобісіла вона і мені, та тілько не визволитись нам з неї «золотими грамотами»...

— Коли ж так, так треба працювати усім, щоб звергнути опіку...

— Певно, що треба, та кажу ж вам, що тілько не «золотими грамотами»...

— А чим же? Треба ж щось робити...

— Треба! Треба, щоб народ розплющив очі, подивився округ себе, хто його обдирає...— вмішався Свистун.

— То-то ж і є: треба оберігати народ від експлуатації жидів і павуків, від грабування урядників і панів,— доводив парубок.

Зав'язалась гаряча спірка. Вмішався і Горовенко.

— Ярмо, опіка, неволя, убожество і темнота народа,— заговорив він,— се, панове, така річ, що всі ми її знаємо; та не знаємо тілько одного — від чого воно се так сталося і чим воно держиться...

— Шинками держиться,— гукнув Свистун.

— Ні, ні! не шинками, а нашим громадським розладдям; нашою розню з народом, нашою апатією... коли хочете — нашою темнотою моральною. Гляньте навкруг: що таке з себе хоч би Ломаків — одні темніші ночі, другі грабують, обкрадують...

— От тим-то і треба розпустити «золоті грамоти» [58],— радісно перебив Горовенка приїжджий.

— Не «грамоти» ваші, а світ треба розпустити в народі; моральне виховання треба дати нашій інтелігенції.

— Що, що? інтелігенції? — разом заговорило кілька голосів...

Горовенко проговорив вдруге:

— Морального цементу між нами нема...

— Хіба де позичити... що ж! не боронимо тому, в кого нема сього цементу,— перебив Шварцман і глянув на Горовенка.

— Та не про се річ...— заговорила Свистуниха.— Питання прямо стоїть: чи нам взятися за отсі «грамоти», чи ні?

— Я хочу ще щось сказати, довести свою річ до кінця...

— Буде, буде,— закричали одні.

— Ні, нехай договорює; треба дослухати чоловіка,— говорили другі.

Прийнялись спорити: чи договорювати Горовенкові до кінця, чи годі?.. Горовенко, щоб скінчити спірку, зрікся свого слова і замовк. Годинник продзвонив дванадцяту. Горовенко поздоровив швидше з Новим годом господаря і других і пішов з матір'ю додому...

«Нехай собі,— думав він про себе,— що хочуть роблять... я їх не пересилю, а тілько нерви свої розворушу».

Частіш і частіш став Горовенко, сам того не замічаючи, говорити з своїми знайомими про незрілість громадську, про недостачу морального устою і ідеалів, про лукавство людей... Струна жовчі стала обзиватися в його речах. Йому іноді становилось гидко серед людей, тим більше, що сліди деморалізації, лицемірства, прямування до наживи, сліди громадської реакції став він бачити частій; і став знов менше показуватись між людьми і більше замикатися в своїй «обителі» з книжками. На всі оті «прокламації», грамоти і т. і. він дивився як на чесні, енергічні, але не в свою пору принесені жертви. Чим більш вдумовався він в громадський побит, тим більш завірявся в своїй гадці, що ніякого серйозного сподівання не можна покладати на сучасний рух анархістів, що надія на нове життя — надія далека, що жити чесним людям тяжко, душно, але треба жити і працювати біля громадської освіти і морального виховання. На сучасні урядові реформи Горовенко ще менше сподівався: «Поки слово і печать на прив'язі — ні з якої реформи добра не буде! Спокійно і в добрі живуть он ті, що прямують до наживи, до чинів і хрестів».

— Стривай, стривай! от-от усе повернеться на кращу стежку,— втішав його Копач.— Прочитай, що пишуть в чужоземних часописях.

Горовенко тілько рукою махне.

— Читаю я і часопись і історію і знаю з неї, що такою дорогою не примусиш уряду ні до якої такої реформи, котра б укорочувала руки бюрократії.

— То колись було, тепер не той час... Громада підросла, а реакція урядова дійшла до того, що дальше іти нікуди...

— То то і горе наше, що задля реакції немає межі... а щодо росту громади... так про його краще мовчати. Ріст її такий, що, по-моєму,— путнього слова не варто: одно ширення самої освіти без морального виховання не велика ще річ...

— Що ж діяти... уряд не дає,— перебив Копач.

— Не дає, бо громада не вимагає...

— Ну, так що, по-твоєму, робити?

Горовенко загорівся і прийнявся викладувати Копачеві ту програму, якої треба держатися, щоб дійти до політичної волі, щоб підняти економічний і соціальний побит.

— А ножа і крові,— скінчив він,— цур їм... жертви великі, а добутки малі...

Чим рідше Горовенко появлявся в своїй невеличкій громаді, тим більше несли про його всячину.

— Він нещирий чоловік, він чоловік антисоціальний,— говорили одні.

— Та він чоловік без серця, холодний, злий, гордий, егоїст... ніколи на громадські потреби шага не дасть,— блязкала Свистуниха.

— Може, ні з чого,— говорила їй Сакуниха.

— Де там ні з чого: я сама бачила, як він куповав банкові лотерейні білети.

— Я завірно знаю,— доводив Шварцман,— що в його сила грошей: от торік виграв сорок тисячів, але ж скупий такий, що крий боже.

— Та ще й трус великий,— додав Свистун.

— То і трус, і актор, і брехун.

— Добра голова і чисте серце у Горовенка,— говорили в другому кружку.— Живе чоловік тілько жалованням, а скілько то добра робить... От Качці скілько помагав.

— Я добре знаю,— говорив Харченко,— що в гімназії нема жадного вбогого гімназиста, котрому чим-будь не запоміг би Горовенко; знаю, що він не за одного виплачував за право вчення, і знаю багато дечого і кращого...

Не можна сказати, що такі супротивні один одному пересуди про Горовенка були зовсім брехливі: кожен, хто не відав з його життя правдивих фактів (а відали їх, та й то далеко не всі, тілько Харченко та Копач), судив його по тому впливу, який робила Горовенкова натура. Треба ж сказати, що в останні три-чотири роки характер Горовенка став перемінятись так, що він і сам того не примічав. Воно ще і перше треба було добре придивитися до Горовенка, щоб по чертам його лиця сказати, який в його характер. Іноді воно здавалось строгим, замисленим, але щасливим; дивився другий і думав: се характер прямий, чистий, але нервовий; а втретє — гляне чоловік на його палкі очі і скаже: от де спокій, а сила, та тілько сій силі не клади пучки в рот. Через се і про характер Горовенка гадав вірно тілько той, хто бачив його і в добрі, і в лихі години. У Ломакові лихих годин у його було більш, ніж добрих: кожна педагогічна рада не проходила йому так, щоб після неї не боліла в його голова, не билося незвичайно серце... кожен циркуляр, щоб пильній і пильній слідити про що говорять між собою гімназисти, що читають дома, з ким знаються, до кого ходять,— виводили Горовенка з себе, і багато тратив він сили здержувати себе в речах... Одначе вся сила з часом слабішає, і в характері Горовенка частій стало прокидуватись те щось «нерівне», що виходило з його чулого серця. В такі часи він силкувався нікого не бачити, ні з ким не говорити, і коли хто попадався йому в такі години, той виносив з розмови його такі уваги, що з Горовенком не слід сходитися, а краще обходити його; щось гірке, якесь ворогування виносив тоді чоловік від Горовенка. Був ще один случай,

котрий примусив Горовенка сидіти більш самотою. Інспектором гімназії був Іван Петраш, родом українець, чоловік літ на десять старший за Горовенка. Колись він був і українофіл, поки вчителював, а як прислали його в Ломаків інспектором — він показав себе настоящим бюрократом: приходячи до Горовенка, він інакше не говорив, як по-українськи, але Горовенко ні в чому йому не довірився і не любив його.

Раз прийшовши до Горовенка, Петраш став хвалитися, що в Києві і в Харкові ломаківські гімназисти різко виділюються в університетах яко люде добре освічені і з розвоєм.

— Особливо, котрі ідуть на історичні факультети,— додав він,— про сих професори говорять: перекинешся з ним кількома словами і зараз бачиш, що з Ломаківської гімназії.

— Та се таки правда, що наші гімназисти добре знають історію,— відповів Горовенко.

— А се все ваше діло... ваша праця...

— Ні, більше своя охота.— Горовенко був в доброму дусі і став вихваляти своїх слухачів.

— Так, так,— говорив Петраш,— але ж от що погано, що попечитель не так про нас і про вас гадає...

— Хіба що?

— Ось прочитайте, сьогодня прийшла...— Петраш подав Горовенкові бумагу попечителя: тут стояло, що з трьох політичних процесів примічено, що в них обвинувачувалось сім студентів, котрі були ломаківськими гімназистами. З сього попечитель виводив, що в сій гімназії мало слідять за гімназистами, мало вкореняють в них патріотичні чувства, значить, що вчитель історії не доволі звертає уваги на сей бік розвою і виховання...

— От тобі і на! — проговорив Горовенко, прочитавши бумагу.— Що ж се таке, яка ж тут наша або моя вина?.. Сього так не можна залишати: треба поїхати до попечителя... виявснити йому, я на Великдень поїду...

— Та до Великодня далеко... місяць ще, я міркую, що треба швидше їхати, тілько не вам, а самому директору.

— Нехай їде, а на Великдень і я поїду...

— Як знаєте, а тепер напишіть на сій бумазі, що читали її.

З сього часу директор став навідуватися на Горовенкові лекції в старших класах, а самому Горовенкові траплялося запримітити, що під дверима того класу, де були в його вроки, стояв або Петраш, або хто з надзирателів, прихиливши ухо до щілини.

— Вас підслухують,— остерігали гімназисти Горовенка.

— Нехай на здоров'я підслухують,— одповів він, всміхаючись, а на серці у його якоюсь гадюкою обзивались такі остороги.

«Розпутство, деморалізацію ширять межи дітьми»,— думав він, вертаючись з гімназії додому, і, скрегочучи зубами, ходив по кімнаті.

VIII

Ласки і любов матері не могли заспокоїти Горовенка, збентеженого рішенням ради, щоб виключити гімназиста Шпаченка. Після обіду він сів до стола і прийнявся писати свої уваги про сей случай, доводячи, що ні з політичного, ні з гуманного, ні, всього більше, з педагогічного погляду не слід допускати такої великої неправди і ні за що, ні про що з дитини робити політичного злочинця і так тяжко карати його. Уваги його вийшли логічні, совісливі, в них говорила душа чоловіка і розум педагога. Писання своє він відніс до директора, просячи переслати попечителеві укупі з рішенням педагогічної ради. Директор прочитав, скривився і сказав:

— Перешлю, але радив би вам забрати свої уваги: коли б за се чого і мені, і вам не було... не такий тепер час, щоб говорити про гуманність. Тепер в усіх повинна бути одна гадка, одна задача — викорінити крамолу... Он, чули, що діється у Києві?

— Чув, вішають...

— Вішають... легко сказать...

— А все-таки я мушу робити те, що вимагає у мене совість...

— Ваша воля...

По тілу Горовенка з досади і злості пробігло щось, наче там лазили мурашки. Він пішов гуляти по місту, сподіваючись розвіяти ті тяжкі думки, котрі обступили його. Перейшовши громадський сад, Горовенко вийшов на берег річки і сів під вербою над самою кручею. Сонце рожевим килимом заслало небо і річку, прощаючись з ними на добраніч. По річці бігали баркаси і човни. Горовенко задивився на далекий гай, що темнів на тім боці річки.

— Насилу знайшов тебе,— обізвався Копач, підходячи до Горовенка,— здоров!

— Здоров був... сідай!.. дивись, як гарно.

— Буде вже того, що ти сидиш тут, любуєшся та мрієш; а я тебе вже більш двох годин шукаю. Забіг до тебе — мати каже — в гімназії. Я в гімназію — кажуть, був та пішов в сад; я сюди, увесь сад обійшов...

— Так тепер спочинь...

— Спочину,— сказав Копач, сів на траві і, закурюючи папіроску, спитав у Горовенка.— Чув, яка колотнеча іде у нас?

— Ні, кажи яка? Може, з Свистуном знов полаявся?..

— Якби то се, то ще б байдуже; а як таки ти не чув сього, учора вночі...

— Що вночі? — Горовенка наче що кольнуло в серце...

— Ти знаєш генерала Капитова?

— Знаю... але не знайомий з ним...

— І Ревуна знаєш?

— Ну, знаю; та що таке, кажи швидше.

— Ну, так от-то. Сьогодня сиджу собі, обідаю; приїздить Капитов. «Ходім,— каже,— в другу хату».

Пішли. «Учора,— став нищечком говорити Капитов,— трусили Ревуна, забрали всі його папери і його самого... я почув про се в клубі; зараз згадав, що Ревун приятель Горовенка... Я,— каже Капитов,— хоч і не знайомий Горовенка, а все-таки, знаєте, теє... Сьогодня вранці до жандарма та слово по слову навів річ на Ревуна і випитав, які там папери забрали і що в них є. Се та те, каже... є, каже, лист і нашого вчителя Горовенка... Так от я, казав Капитов, отсе до вас: перекажіть се все Горовенкові... може б, йому не гріх обчиститися...» От нащо я тебе шукав... як твоя про се думка?

Горовенко кріпко стиснув Копачеву руку і промовив:

— Спасибі і тобі і Капитову, велике спасибіг.— Лице його стало блідим.

— А що то за лист твій? — питав Копач.

— Сам того добре не пригадую, але запевне знаю, що нічого там такого не могло бути.

— Одначе тепер не вгадаєш, за що б'ють, за що милують; що можна, чого не можна... може б, ти оглядівся дома,— радив Копач.

— Дома?.. та дома в мене нічогісінько... а проте не мішає... береженного бог береже. Ходім.

Пішли... Копач бачив, що Горовенко неспокійний, більш не розпитував його і, перейшовши сад, попрощався з ним, обіцяючи уночі довідатись у Горовенка «на всякий случай».

— Добре, приходь!.. не завадиш,— відповів Горовенко і швидше простував додому. Він не боявся за себе, але він розумів, що Ревун чоловік «неблагонадежный», що у Ревуна знайшли його лист; значить, сього доволі, щоб признати (така тогді логіка панувала в Росії), що і він, Горовенко, мислить заодно з Ревуном, що і він — чоловік «неблагонадежный», що треба і його потрусити. Видима річ, що така логіка примушувала чесних людей, щоб один оберігав другого, щоб ніхто не держав у себе ніяких листів від своїх знайомих і приятелів. І, здається, що ніколи ще в Росії не горіло стілько листів, як у той час! Кожен, хто мав у себе який лист, яку писульку, хоч капельку «скоромну», палив її! От через що стривожився і Горовенко: він боявся, щоб через його, через те, що, часом,

у його знайдуть чию писульку, не нашкодити другим, а ще більш тривожила його думка про матір. Треба було якось бережно вияснити їй, що, часом, опівночі можуть і до їх завернуть непрошені гості: жандарми, поліція, почнуть трусити, перевернуть усе догори ногами, нароблять колотнечі, стануть розписувати, зазирати в глубину душі і там своїми брудними пучками ковиряти його «святу святих». Мати — людина стара, певно злякається несподіваних гостей, не вдержиться, заплаче або ще і проситиме, сама не знаючи чого, наробить сорому; жалко буде і її, і на її. Матері Горовенко не застав дома: була вона в церкві на всенощній; діло було під Трійцю. «Ну, от і добре, що нема матусі дома»,— подумав Горовенко, зачинився у себе в кабінеті, відчинив грубку і прийнявся перебирати в шухлядках папери і палити у грубці. Через годину в цілій Горовенковій квартирі не було жадного листу.

Вернулась мати, сіли за чай. Лице у Горовенчихи було незвичайно бліде.

— Матусю! ви втомилися, стоячи в церкві? — спитав Юрко.

— Ні... хіба що?

— Такі ви бліді...

— Негарне, синку, чула в церкві... Може, і ти про се чув... Ревуна взяли вчора, а сьогодня повезли. Наша дяконіха сама бачила, як везли...

— Чув і я про се... Така тепер пора... ніхто тепер не безпечний... От, може, і до мене прийдуть трусити...— Горовенко пильно глянув на матір. Він ждав, що по сім слові вона вжахнеться, а замісто того вона тілько зітхнула і спокійно сказала:

— Ще щось погане, синку, чула та, може, краще б не казати...

— Кажіть, мамо, все, що чули: тепер нічого гарного не слід сподіватись...

— Дяконіха казала... може, вона і бреше, що у Ревуна якийсь твій лист забрали...

— Чув і я про се... дарма...

— Добре, як так, а то коли тебе...

— Ні, ні, не тривожтесь, ненечко... Мене не заберуть... за що? Нащо я їм? Хіба у їх і без мене не тісно в тюрмах? Про се нічого і гадати... а потрусити, може, і потрусять...

— Байдуже! нехай трусять...

Горовенкові полегшало: він радів, що мати довідалась про все не від його і що з розмови її видно вже, що вона готова зустріти все лихо.

— Ішли б ви, нене, спати...

— І ще трошки посиджу з тобою... Так слухай, Юрасю, не заберуть тебе? — не втерпіла ще, розпитала мати.

— Кажу, що не сподіваюсь... а проте усі ми під богом...

— Та за що ж? за що? Що ти їм заподіяв?

— Нічого, а доводилось і мені говорити грішними устами, що погано жити, що так жити — гірш ніж у каторзі.

— Овва! так що ж тут! Хіба се гріх сказати? Хто ж сього не знає, хто ж про се не говорить! Он послухав би ти, що і сьогодня, виходячи з церкви, верзли люде! Нащо вже тиха і смирна і стара людина Марина Івановна, вдова протопопа, а і вона те ж саме говорить, що усім гидко жити, що поліція та урядники людей обиджають... що великі податки, що тяжко платити усякі налоги... Та про се тілько німий не говорить...

— Так-то так, але на се не вважають...

Стара прийнялася перемивати і складувати в шахву посуду, потім поціловала сина, зачинилась у себе в хаті і, спустившись навколішки перед образом охтирської богоматері, молилася не словами, а сльозами. Щось подзвонило... Стара здригнула.

— Юрасю! се вони? — спитала вона, прочинивши трошки двері.

— Навряд вони, се, мабуть, Копач; вони так рано не ходять.

— А що, не було гостей? — спитав, входячи, Копач.

— Поки що, бог милував,— відповів Горовенко.

— Певно, що і не буде.

— Я сам такої думки... чого вони прийдуть? Сам посуди! Знайшли лист, хто його зна який: може, там тілько і всього: «що жив, здоров і благополучен...» Але нехай трусять, облизня піймають... не те що листи, навіть візитні картки всі попалив у грубі...

— І добре зробив. Готов, значить!..— шутковав Копач.

— Готов-то, готов, а все ж так бридко, так бридко, як нагадаєш про сю трусеницю.

— Що і казати... та час вже нам привикнути.

— Не можна до сього паскудства привикнути.

— Тебе ніколи не трусили?

— Бог милував...

— Так треба, щоб і ти покоштував сих кислиць...

— Отсе вже, певно, вони,— промовив Горовенко, почувши, що хтось знов задзвонив, і, взявши дрожачою рукою свічку, пішов відмикати двері, а Копач сів на канапі і став курити. Справді, ввійшов Петраш, а за ним жандармський офіцер, поліція і увесь той синкліт, якого потребують «парадні» обставини в таких случаях.

Жандармський офіцер Петров був чоловік літ п'ятдесяти, коренастий, присадковатий, широкоплечий: голова кругла, як кавун, низько обстрижена; потилиця, особливо підборіддя, незвичайно широкі; а чоло таке узьке, що, здається, природа уділила під чоло стілько місця, скілько треба тілько на те,

щоб відрізнити густі, широкі, щетиноваті брови від волосся на голові. Чертки лиця дрібні, але мініатюрні — зливались в одну купку, на котрій стриміли вуси, мов крила у кажана, і котра зоветься лицем, на тім лиці нічого не можна розпізнати: маса якась та й годі! Так само, як в шклянці з водою: знаєш, що ся маса води зложилась з крапельок, але не відрізниш одної краплі від другої, не скажеш, де кінчається одна і де починається друга. Груди у Петрова вип'ялись, немов зверх їх, там, під мундиром, було чогось намощено... Такі груди я бачив тілько в Берліні, у прусських офіцерів: дивлячись на їх, здавалось мені, що в тих грудях замісто легких вставлено скриньку з машиною, способною вдихати і видихати і промовляти тілько ті слова, котрі нагвіздковано в скриньці. Грудям Петрова відповідав і голос його: сухий, рипучий, мов колеса у коповозі, зате ж гучний, рівний, твердий. Слухаючи його, чуєш в йому велику, міцну силу, силу, котра способна, не змигнувши оком, роздавити чоловіка. Блідо-зелені, котячі, гострі очі Петрова бігали в орбітах мов іскри... Пучки на руках товсті, жилаві, міцні. Ходить Петров повагом, ступає твердо, немов хоче усякому сказати: подивись на мене — яка я сила.

Петраш протяг Горовенкові руку і промовив:

— Вибачте... не по своїй охоті.

Горовенко нічого не сказав, тілько кивнув головою. Петров сказав, чого вони прийшли.

— Сього не треба і казати,— відповів дрожачим голосом Горовенко, силкуючись не показати і виду, що діється у його в душі і в серцю.— Видно птицю по польоту. Звісно, чого жандарми ходять уночі — трусити... Ну і трусіть,— додав він; гордо і звисока глянув на Петрова, на Петраша і сів рядом з Копачем.

Уся ватага непрошених гостей перебігла в кабінет; в чужому добрі Петров копався наче в своєму: кожну книжку, всякий зшиток він перегортував листок за листком... Книжок у Горовенка стояло три повних шахви; щоб переглянути їх, треба було доволі часу. Після книжок пішла робота біля мебелі; заглядували під пружини, розпорювали ножем зверху обшивку... зазирнули на грубу, в грубу; полізли на горище... завернули в спальню Горовенчихи, розпороли напірнач. Всередину напірнача полізли руки поліціантов, ті самі руки, що, може, не далій як сьогодня вранці лазили в помийницю. Горовенко чув, що у його коло серця в'ється холодна гадина... він зціпив зуби... Від напірнача перейшли до кишень і «просили» Горовенка вивернути усі свої кишені... Горовенко затрусився, заскреготів зубами... холодний піт великими краплями виступив у його на чолі... Горовенко не встояв і став хилитися... Копач піддержав його...

— Пити... води...— промовив Горовенко. Петраш підніс йому миттю шклянку з водою. Горовенко проковтнув усю воду

з шклянки і спустився на канапу. Тим часом з одного боку рука Петрова, а з другого — поліцмейстрова шарили в Горовенкових кишенях... Горовенку здавалося, що по його тілу лазять гадюки і жаби... Надворі вже було світло, як скінчилась трусениця... Написали протокол, що нічого не знайшли, підписали, попрощались з Горовенком, попросили, щоб вибачив, що потурбовали його, і пішли...

— Юрочку! сину мій любий! ти тут! ти зо мною,— скрикнула мати, кинувшись обнімати сина, як тільки зачинились за «гостьми» двері. Нерви старої кріпились усю ніч; тепер вони більше не видержали, та Горовенчиха не мала вже і сили вдержувати їх... З старих очей полилися гарячі сльози, почулось ридання... Юрко прочуняв і, припавши до змоченого сльозами нениного лиця, заплакав і собі... Копач сидів мовчки, мов дух притаїв, боячись нічим не потривожити, нічим не зрушити тої тяжкої, але великої і святої сцени; живого свідка тих глибоко драматичних годин, котрі нерозумно творить жорстока і черства рука скаменілого жандармського серця.

Минуло кілька хвилин; крім хлипання і сліз, нічого в хаті не чутно було. Перший промінь ранкового сонця зирнув у вікно: сльози матері і сина засвітились самоцвітами.

— Годі, ненечко! годі,— проговорив Юрко,— годі, голубонько!.. заспокойтесь... Ідіть ляжте.

Копач подав старій шклянку з водою.

— Ви тут!.. Господи! я і забула про вас... вибачте мої сльози... За що вже ви справляли з нами всеношну? — спитала вона у Копача.

— За те, щоб не ходив уночі з дому,— відповів усміхаючись Копач. Горовенко взяв його руку, кріпко-кріпко стиснув і промовив:

— Спасибіг тобі.

Копач почув, що Горовенкова рука незвичайно холодна.

— Ну, тепер час спочити... втомились, хоч нічого і не робили,— сказав Горовенко.

— Признатися: втомились більше, ніж ті, що робили,— відказав Копач.

— Ідіть, матусю, спочиньте!.. Та й ти, Гнате, не ходив би додому, а тут спочив.

— Я й сам так гадаю; не піду, ноги не донесуть, дрожать від доброго життя... От життя!.. Якої ж більшої ще треба наруги над чоловіком, над його гніздом? Якої кращої пропаганди і запомоги треба соціалістам, як не отакі сцени, яку ми видержали, як не отакі ночі, яку ми пережили?! А міліони то їх тепер твориться скрізь по Росії!

Мати перехрестила сина і пішла спочити. Копач ліг на канапі, не роздягавшись; ліг і Горовенко, але він не спав: його дави-

ло щось в горлі і в серці; з плечей почало морозити, здавлювало в грудях... Цілий рій думок — одна слідом другої — обгортали його; трусениця викликала цілий ряд сцен, сліз, наруги... «Ну, може, се нічого! Потрусили, вивернули кишені, не вважаючи на те, що тим самим вивертають усю твою душу, потрусили і пішли; а он Ревун!.. де він тепер? Певно, в сирій, темній і вонючій тюрмі!..» — Перед Горовенком стала довга лава Ревунів. «Замість того,— думав він,— щоб отсі молоді, міцні сили Ревунів скористовати на громадське добро — гноять їх в тюрмах, по фортецях, в Сибірі на мочарах під землею... Гинуть люде, мов собаки, на шибениці!.. А за що? Скільки гине за одно необережне слово; часом за те тілько, що чесна, молода, не спаскуджена ще лакейством натура не витерпить і про чорне скаже, що воно не біле, а чорне!.. Часом за те просто, що один вид або погляд не вподобався поліції!.. І гинуть люде, гинуть! Беруть, везуть, і ніхто не спитає, куди, за що?.. Та й кому питати? Кому клопотатися про се?.. Кому заступиться?.. І поки отсю нашу молодіж гарячу, як усяка чесна молодіж, засилають, куди попало; поки зашивають громаді уста, поки кують в пута слово, зло — велике зло росте і росте, як бур'ян. Росте воно бистро, глибоко пускає коріння... Де в світі гаряча молодіж за необережне, але правдиве слово карається так тяжко, як у нас? Нігде в світі настоящі злодії, проходимці не окрадують так казну і громаду, як у нас, і нігде вони не впиваються таким спокоєм, як у нас».— І от Ревуни більш і більш лізуть в очі Горовенкові... Заплющив він очі, перед ним нова лава: матері, жінки, сестри, брати, діти плачуть — ридають... Розплющить — ще гірше! Живі люде по коліна в воді вергають під землею грязюку, з котрої по крапелькам вибирають золото і срібло на користь банкірам і іншим легальним злодіям...

Мороз більш і більш хапає Горовенка за плечі і трусить його, немов приказує йому: «Цить! годі тобі про се думати!.. не смій, а то заморожу до смерті!» Горовенко встав, взяв з шахви кожух, вкрився ним, закутався з головою... неначе потепліло... от він і нагрівся... вже аж душно стало. Він опустив кожух додолу. Не помагає: духота, спека у хаті. Горовенко відчинив вікно. Знадвору потягало свіжим ранковим повітром, а Горовенкові все-таки душно; голова наче в огні, на губах виступила смага. Він встав напитися води: ступив... ой! що се? ноги не слухають, не хочуть держати його, згинаються... він спустився на долівку... «Погане щось»,— подумав він і попитався знов підвестись: не бере, нема сили; він переліз в другу хату, підліз до канапи і стиха промовив до Копача:

— Ігнате, ти спиш чи ні?

— Ні,— відповів Копач, повернувся до нього лицем і здивувався, побачивши Горовенка на долівці.— Що се з тобою, Юрко?

— Погане щось, мабуть, гарячка буде... та цить, не гомони, щоб не розбудити старої; поможи мені лягти на ліжко.

Копач уложив Горовенка в постіль.

— Дай, братіку, води,— і він прожогом випив повну шклянку води.

— До лікаря треба, Юрасю, трудно тобі, ти гориш увесь, ослаб.

— Душно дуже в хаті, але тривай з лікарем, поспієш ще... нехай мати встане, а я тим часом засну; може, пересплю... нерви, бач, розгулялися...

— Добре, добре, засни, а я посиджу, не відійду вже від тебе; все одно не засну вже. Та нащо вікно ти відчинив?

— Душно вельми.

— Душно, а треба зачинити.

Лице у Горовенка ще більш горіло, аж паше від нього; очі стали широкі, незвичайно блискучі.

— Нема у тебе градусника? — спитав Копач.

— Нема, та без градусника видно, в яку велику жару кинуло мене; а тут,— він показав на груди,— так і пече, так і пече; огнем палить... дай води!.. Ох! голова починає боліти.

Горовенко приложив руку до чола.

— Ні, в голові жару нема,— промовив він до Копача,— ось попробуй.

Приложив свою руку Копач; чоло горіло.

— Є, та не вельми великий.

Перед обідом прийшов Харченко. Взяв живчик, перелічив — 102; поставив градусник — 40,2.

— Що се з тобою, Юрасю? — спитав він.

— Хіба не чув?.. Трусили... зроду, звіку не сподівався, щоб від трусениці та так мене самого затрусило... щоб так глубоко вразила вона мене. Я перше не розумів її ваги, тепер тілько постиг, як вона морально придавляє чоловіка, гнітить його... як вона...— Юрко закашлявся.

— Ану,— сказав лікар,— стисни мою руку.

Юрко став тиснути; сили нема, кудись вилетіла.

— Годі,— промовив Харченко,— не силкуйся даремно... Питимеш то, що я випишу, а завтра побачимо.

— Тиф у мене?

— Де там той тиф. Не верзи невідь-чого. То нічого страшного, заспокоїшся і все минеться.

— Добре, коли так, а то знаєш: послі завтрого у мене восьмикласникам екзамен... як же без мене?..

— І підеш собі,— заспокоював недужого Харченко.

Не встав Горовенко ні другого, ні четвертого дня. На другий день він став більш кашляти; на очах стояли сльози; четвертого дня тіло його обсипало, він оглух. Під вечір він не пізнав вже ні матері, ні Копача, ні Харченка. Лежав він з розплющеними очима, з нерухомим поглядом, кашляв, горів і твердив нісенітницю: «Он жандарми! трусять... Ревуна ведуть на шибеницю... Виженіть ката... Шевченко в Сибір».

Минуло десять днів. Чи треба говорити, як вистраждала, що винесла мати за сі дні, не відходячи від недужого сина, над котрим висіла смерть? Дивно тілько, де в тому старому тілі набралось тілько сили, щоб витерпіти десять тяжких, безсонних ночей?!

Одинадцятого дня недужому полегшало... На другий день Харченко прийшов щойно світ. Горовенко пізнав його... Градусник показав 38.

— Тепер житиме! — шепнув Харченко старій.

— Не вмре? Не вмре? — скрикнула Горовенчиха і впала навколішки перед образом.

IX

Нема, кажуть, такого лиха, щоб в йому не було, хоч на макове зерно, добра. Може, воно й справді так. Поки нездужав Горовенко, через Ломаків перейшла і втихомирилась хвиля гутірки про його, і не довелось йому слухати про себе нісенітницю, а часом і бачить, як обходили його «приятелі». А гутірка стояла велика!

— Чи чули, чи чули,— бігала по місту до знайомих Свистуниха,— у Горовенка трусили. Хто б сього сподівався, щоб наш чоловік, українофіл, та пристав до анархістів?..

— Хіба ж Горовенко пристав до їх? — питали у Свистунихи.— Але у його нічого не витрусили?

— Так що, що не витрусили, умів кінці сховати, розумна голова, сього нічого і ховати... і він за одно з анархістами. Тривайте, ще, може, й його заберуть, нехай лиш видужає.

— Не заберуть нині,— провадив Шварцман,— а з служби проженуть, вже йому більше не вчителювати.

— Нічого й жаліти, він напучував до соціалізму гімназистів,— гомонів протопоп Верба,— я добре знаю його думки; я давно примічаю, якої історії він навчає; але не моє діло; я мовчав, а от воно і виявилося.

— Про се я не знаю,— говорив Шварцман,— але виженуть його з служби за іншу річ. Ви не чули, яку бумагу він написав за Шпаченка? Рада рішила вигнати Шпаченка з гімназії за те, що роздавав у класі прокламації, а Горовенко став на тому, що ні за що виганяти, і написав свої уваги, та такі уваги, що то й зараз друкуй у «Народній волі»[59].

По других кутках говорили:

— Нещастя у вас, Ольго Олександровно,— говорив Горовенчисі старий міщанин, швець Копил, що шив Горовенкові чоботи.

— Самі знаєте,— відповідала вона.

— Що ж!.. усі під богом. Його свята воля на все, тілько аби здоров'я вашому сину, а що люде плетуть, на те не вважайте.

— Що ж плетуть?

— Та от писар нашого судії зайшов якось до мене чоботи полатати синові його — він у гімназію ходить — і почав: от, каже, які тут вчителі завелись, і почав, і почав...

— Що ж він?

— Таке поніс, що я слухав, слухав та кажу: се все брехня!.. от що... Як брехня! Хіба не правда, що Горовенко усіх лаяв? А я йому: настояща, кажу, брехня; лаяв того, хто стоїть того, щоб лаяти його, а не всіх... Тут сидів і кум мій, коваль, і той заступився; трошки на хмелю був та прямо так тому писареві в очі: а, по-вашому, каже, треба мовчати, хоч би що? Хоч нехай тобі в очі плюють, б'ють, а ти мовчи? Так, чи що? І пристав до писаря; насилу я його втихомирив.— Воно, кажу, куме, правда, що і собака огризається, як на хвіст наступиш, та се не нашого розуму діло...

— Ой, серденько, серденько,— голосила вдова протопопша, зустрівши в церкві Горовенчиху,— яке лихо, яке лихо, наробили вам на все місто сорому...

— Якого там сорому,— відрізала Горовенчиха.— Сором, як за злодійство трусять, а безвинно, що за сором?..

— А все-таки, все-таки, благородний чоловік, а його трусять.

— Тим-то і трусять, що він благородний; коли б був злодій або подлець, так би не трусили. Який тут сором? Я усім в очі прямо кажу: трусили мого сина — а за що? не знаю; знаю тілько, що він нічого безчесного не заподіяв, нічого не вкрав, нікого не ограбив. Сором! От вигадали ви... З такого сорому лице не горить...

— Отсе в нас в гімназії такого ще зроду не було,— говорив старий педель молодшому сторожу,— вчителя трусили.

— А що ж, коли і вчитель прокрався, так хіба його вже не можна й потрусити?..

— То-то! дурний! хіба його за злодійство трусили?

— А то ж за що? Трусять тілько злодіїв.

— Нерозумна ти голова... він не такий, щоб вкрасти; він ще своє віддасть, а против царя, значить, ішов.

— Против царя?

— Еге!

— От воно що... а я думав, що він прокрався... Тим-то вночі його й трусили, що против царя.

— Авжеж, щоб ніхто не знав...

— Чого ж він против царя? За що?

— Гм, чого! В тебе, бачу, в бороді гречка починає цвісти, а в голові на розум ще цілина не-орана... От що... Звісно тепер тобі чи ні, що є подать, налоги та некрутчина.

— Сам плачу, так добре знаю.

— Ну, так вони, оті спеціалісти, чи як їх в бога, і кажуть, що велика стала плата, а через неї на все така дорожня.

— Що правда, так правда.

— Так вони кажуть: не треба ні подушних, ні якої плати в казну, а цар каже: «Гм, з чого ж я житиму, самі посудіть; не йти ж мені в найми».

— І се правда, треба з чогось і царю жити.

— Вони кажуть знов: війська не треба, а цар питає: «Чим же воюватиму? Без війни ж не можна. Турка смиряти треба, щоб не бунтував!»

— А вже ж без війни не можна.

— Вони знов: у людей, кажуть, землі мало, а у панів сила її, а цар їм на се: «А вам яке діло до сього? Зась! Хіба ви давали панам землю?»

— Так вони що йому на се?

— Що ж вони!.. Звісно що!.. Коли, кажуть, зась, так і зась, ми собі й підемо... І пішли.

— І не зговорились з царем?

— Де тобі і зговоритьсяся, коли і слухать не хоче.

— Ну?

— Ну і нічого, тепер їх і ловлять.

— Нащо?

— А кого, значить, в Сибір, а кого на шибеницю.

— За що ж?

— Так, значить: не йди проти царя; а коли тобі землі мало, так от тобі Сибір... дри — хоч усю, а ніхто тобі не заборонить.

— Хіба вона нічия?

— Тепер нічия, а колись, кажуть, була якогось царя не нашої віри: він удержував її за собою поти, поки усе золото повикопував, а повикопувавши, зложив його на кораблі та й плюнув: беріть, каже, Сибір отсю, хто хоче, мені вона не потрібна, у мене і без неї доволі землі.

— Так ніхто й не бере?

— Усі цураються.

— Чому?

— Мерзла земля... не в'ореш.

— От що!

— Так отуди-то усіх і засилають, хто против царя.

— Не всіх, кажу, головніших на шибеницю.

— А нашого ж Горовенка?

— Ще не прийшла про його бумага до директора. Як прикажуть, так і буде... чи в Сибір, так і в Сибір.

— Хто ж се прикаже?

— Начальство, попечитель.

— От воно як.

— А ти думав як? Проти царя йти не переливки!.. От ще коли б і нам чого не було...

— Нам? За що?

— Та воно-то нізащо, а все, часом, щоб не сказали: чому ви не донесли, що Горовенко спеціаліст?

— Я сього не знав... я недавно у вас... А ти хіба знав?

— Я? Де ж мені знати; я в класі не сиджу, не знаю, чому він там навчає. А так як же ти вгадаєш, хто спеціаліст, а хто не спеціаліст?

— Звісно, так не вгадаєш.

— Тобі б тепер поїхать на все літо в Крим,— радив Горовенкові Харченко, як став той на ноги.— Там би ти добре поздоровів.

— Там би я другого тифу добув,— відповів Горовенко.— Хіба ти не знаєш, що діється в Ялті? Он якийсь секретар сімферопольського архієрея приїхав у Ялту; зараз у нього: паспорт! А він каже: «Який паспорт? Я десять літ їжджу сюди без паспорта, від Сімферополя до Ялти сорок верстов; у Ялті мене всяке знає... нащо паспорт? До завтра,— каже,— і сам архієрей сюди буде». Ну що ж ти думаєш? Посадили на віз його з двома урядниками і виправили у Сімферополь!.. Ні, вже за Крим дякую тобі... Цур йому.

— Ну, за границю.

— Се інше діло, так ні з чим.

— Хіба там багато треба? Коли є карбованців триста, і доволі.

— То-то зле, що нема. Усього на все маю один лотерійний білет на сто карбованців... Та он три шахви з книжками, от і все, що вислужив за дванадцять літ.

— Ти б подав просьбу до попечителя; певно, що не відмовив би тобі в запомозі... Візьми від мене свідоцтво про недуг.

— Ні, не хочу, бридко просити... От коли б у нас була своя каса — друге діло... Та чого ж я не робив, як не підбивав своїх товаришів, нічого не вдіяв; не хочуть та й не хочуть.

— Коли так, так ось що: я позичу тобі сто карбованців та Копач сто; от і буде з тебе, їдь на літо в гори, чи в Швейцарію, чи в Саксонію, чи до наших гуцулів.

Горовенко замислився.

— Ну, що ж? — допитувався Харченко.

— Сам не знаю; якось ніяково на чужі гроші їхати... і в тебе, і в Копача, які там гроші; з останнього ввірвете.

— Се вже наше діло.

— Не ваше, а моє. Взявши, треба вернути.

— І вернеш; виплачуватимеш не разом, а потроху.

— Добре, а як помру там?

— Ну, тоді на тім світі гарячим вугіллям віддаси,— шутковав Харченко.

— Ні, так не можна, знов же і матір... як її покинути? Хіба от як: візьми ти з Копачем у застанову мої книжки; як помру я — там, за границею, продайте їх і верніть свої гроші; книжок у мене, бачиш, стілько! Кому і не треба, дві тисячі дасть... Тілько мороки наберетесь, поки спродасте... у Ломакові се трудно...

— Нехай буде по твому,— відповів Харченко,— тілько їдь, їдь швидше; завтра подавай, щоб дали тобі одпустку...

— Добре, добре... подам; а ти піди до Шварцмана: нехай напише заставну бумагу... Інак я не хочу...

— Добрий день вам! — промовив, входячи в хату інспектор Петраш. Після трусениці він се вперш завернув до Горовенка.

— Та й змарніли ж ви вельми,— промовив він до Горовенка.— Хоч воно і не диво: таке лихо винести! Трусениця! Недуг...

— Зате,— відповів Горовенко,— загартовався тепер! Кажуть: не такий чорт страшний, яким малюють його; а я скажу, що трусениця страшній, ніж про її говорять! От, бачте, якого лиха вона наробила мені. Але ж лихо не без добра; тепер вже не злякає мене ніщо, бо в очі бачив найгірше паскудство... Що ж там у нас в гімназії? До мене ніхто з товаришів і не навідався...

— Та самі знаєте,— відповів Петраш, дивлячись на свої чоботи,— гаряча пора була у нас, наші жнива; ніколи всім... тепер от скінчились екзамени, робота поменшала, я зараз до вас...

— Спасибіг, спасибіг вам... Якже наші екзамени? Ніхто з історії не обрізався?

— Де вам! Як на диво, всі добре здали.

Горовенко зрадів.

— А Шпаченкові що?

— Отсе тілько вчора прийшла за його бумага...

— Що ж?

— Затвердили в окрузі наше рішення.

— Значить — вигнати?

— Не вигнати, а віддати батькові з тим, що коли хоче, нехай віддає в гімназію у другій округі...

— Не вмер Данило — болячка вдавила... теж та на те... погано.

— Буває і гірш... інколи виганяють зовсім неповинного чоловіка за те, що він добра хотів другому...

— Чого не буває,— озвався Харченко.

Петраш мулився, дивився в вікно, на стелю, на долівку, силкуючись, щоб очі його не зустрілись з поглядом Горовенка. Видно було, що його щось кортить, що щось мулить у його під язиком, та не знає він, з чого начать.

— А я отсе раджу Юркові,— обізвався Харченко до Петраша,— щоб їхав в гори, за границю, набирався здоров'я.

— Добре діло.

— Треба їхати, та ще чи пустять, чи дадуть відпускну, хоч би до Семена,— сказав Горовенко.

— Гм! відпускну... можна... відпускну... он, бачте...— мимрив Петраш,— як би вам теє... сказати... вибачте, сам знаю, що неприятно...

Горовенко і Харченко глянули на його і разом спитали:

— Що таке неприятно?

— Вибачте, не я; єй богу, не я... приказано, повинен слухати...

— Та що таке?

Петраш витяг з-за пазухи бумагу і подав Горовенкові. То був атестат йому з гімназії.

— От як!.. І несподівано і швидко дали відпускну,— промовив Горовенко, показуючи атестат Харченкові.

— Не наша вина, не наша і воля. Начальство... учора прийшов приказ від попечителя, щоб увільнити вас з вчительства... ми зараз написали атестат. От вам і жалування по сей день,— Петраш положив на стіл гроші, поклонився і пішов.

— Що скажеш? — спитав Горовенко.

— Я сподівався сього, сього всі в городі ждали, та не хотів я тобі говорити, щоб не тривожити.

— Байдуже! я спокійний.— Справді Горовенко нову вістку прийняв спокійно.— Хоч правду сказати,— говорив він далій,— жалко мені гімназії... служба мені — дарма; гроші я зароблю і приватними вроками: а жаль, що в гімназії підрізали мені крила.

— Переходь в другу яку; хіба мало їх в Росії!

— Не в українську гімназію я не піду... та і куди тебе приймуть з таким вовчим білетом [60]? Ти ж прочитав, що там написано, що мене увільнили без просьби... Цікаво б знати за що? Чи за те, що знав Ревуна, чи за те, що вступився за Шпаченка?

— Мабуть, усього потрошку: одно до другого... Що ж мислиш робити?

— Що ж? Більш нічого, як приватної роботи шукати. До сього часу я не брав її, цурався, щоб не віднімала у мене часу; а тепер мушу нею жити.

— А за границю — все-таки їдь.

— Ні, тепер шкода: тепер шукай мені вроків...

— За сим діло не стане.

Вийшовши від Горовенка, Харченко пішов до Копача переказати йому сумну новину.

— Що ж Горовенко? — спитав Копач.— Як на його ся оказія? Чи не звалить його знов?

— Здається, ні; він же охрещений; трусениця, Ревун, Шпаченко — ті ж загартували йому нерви... а от за матір його я боюсь... у неї організм напоготові... любов до сина піддала їй сили; але сі старечі сили такі, що тілько нехай їх торкне яке невеличке лихо, вони осядуть, а часом і розлетяться; я за неї боюсь...

І Харченко не помилився. Три дні кріпилася Горовенчиха, довідавшись про синове лихо, на четвертий злягла... Юрко побіг за Харченком...

Харченко здивувався, глянувши на Горовенчиху, так швидко вона перемінилась. Лице обвисло, очі запали глибоко; дихала важко, з перервами.

— Що в вас болить? — питав лікар.

— Нічого, нічого; я тілько вельми слаба.

Харченко авскультіровав недугу.

— Що в матері? — питав Горовенко.

— Зараз я сам не знаю... побачимо дальше... Стара вона людина, а до того у неї є великі сліди старого недугу. Чим вона боліла?

— Соромно сказати, я не знаю; як пішов я в корпус, так, поки не скінчив університету, не жив з нею. При мені вона нічим не боліла, ні на що не жалілась.

— Мабуть, у неї був колись або тиф, або велика ревматизма.

— Так вона небезпечна? — тривожився Юрко.

— У таких літах усякий недуг небезпечний... Побачимо через ніч.

Вночі стара страшно застогнала. Юрко кинувся до неї.

— Синочку мій, синочку!.. я вмираю... у грудях давить...

— Господь з вами, матусю! Чого ви гадаєте про смерть.

— Чую, синочку, що смерть за плечима... та й час вже мій... пожила-таки, хвала богові...

Прибіг вночі Харченко. Недужа лежала простягнувшись, сильно стогнала і жалілася, що під лівою лопаткою, в ліву

руку і в потилицю вельми коле; а в грудях аж пече... дихать не дає.

— Мати небезпечна,— промовив лікар Горовенкові, вийшовши в другу хату.

— Боже мій! а все через мене! — скрізь сльози заговорив Юрко.— Трусениця, мій недуг, моя одставка... Боже, і я з нею помру.

— Заспокойся,— сказав Харченко,— всі від смерті не втечемо; але всі в свій час...

— Нащо мені жити без неї? Для кого я житиму?

— Для того, для кого і досі жив: хіба ти для неї жив, хіба для себе? Ти жив і мусиш жити для людей...

Горовенко тільки рукою махнув.

— Ой, ой, ой! — стогнала недужа.

Юрко і лікар прийшли до неї.

Минуло з півгодини. Недужа утишилась і промовила:

— От і пройшло все, от і здорова наче... ніщо не болить, а чую, чую і знаю, що не вставати вже мені... Юрасю, один ти на світі, один...

— Ні, не один,— озвався Харченко,— а є й інші приятелі.

Минуло кілька таких днів, за котрі Горовенко привик трохи до тяжкої думки, що мати небезпечна.

— Ой, ой, ой! душить, душить! — застогнала стара.— Синку... іди сюди... дай образ...— з великою силою підвелась вона на локіть. Харченко піддержав її. Горовенко впав навколішки біля ліжка і припав головою до грудей матері. Вона поблагословила, спустилась на подушку. Очі заплющились, губи висіли, дрожали... в грудях тяжко хрипіло...

— Братику! поможи! — промовив плачучи Горовенко.

Харченко наклонився над недужою, бережно підняв віку... приложив ухо до грудей, підняв далій голову свою вгору, зітхнув і перехрестився... В холодній руці Горовенка лежала мертва рука матері, а він обсипав її гарячими поцілунками...

Харченко підвів його; вивів в другу хату і, посадивши на канапі, дав понюхати якогось ефіру і промовив:

— Кріпись, Юрасю!.. А слізьми нічого не вдієш; рук не підложиш...

— Будьте ж ви всі, кати, прокляті віднині і довіку! Ви вбили мою матір. Тепер над теплим ще тілом її клянусь все своє останнє життя віддати народові!.. Як зумію... Я тепер соціаліст... Чуєш, Харченко! От я присягаю перед матір'ю, беру тебе в свідки, що з сього часу я... я... самий гарячий проводар соціалізму і революції...

— Ну, ну, добре, добре... спершу втихомирся, а послі присягатимеш... тепер ти сам не свій! Серце в тебе говорить, а розум мовчить.

— Чи іти, чи не іти на похорон Горовенчихи? — питала у свого чоловіка Свистуниха.

— Треба іти, іди... як же не іти, не можна, таке лихо, таке горе чоловікові! Він же наш знайомий...

— Горе важке Горовенкові, що і казати, та стілько разом... службу втеряв, недуг переніс, мати вмерла... он знов трусили...

— То-то... як же не піти востаннє побачити Горовенчиху...

— Треба б то треба, та коли б з сього чого не було... щоб не подумали, що і ми з Горовенком за одно... а ти підеш?

— Ні, мені не можна: мені треба в суд; у мене якраз на той самий час процес в суді... чуже діло... як же я його покину.

— Так і я одна не піду.

— Може, Копальницькі підуть, так би з ними?

— Не підуть: йому не можна, треба судити, розбирати позви, а вона сказала мені, що одна не піде: хіба от Шварцман.

— Йому не можна, на кого ж він контору покине?

Невеличка купка людей ішла за Горовенчишиною труною; більш все цікавих, з знайомих було душ п'ять-шість та приятелі Горовенка: Харченко і Копач.

З гробовища Горовенко не вернувся додому: Копач взяв його до себе. Все, що пережив Горовенко в останні часи, зробило на його великий вплив. Лишившись на самоті, він почув, що прежній Горовенко, котрий провадив бороття против зла освітою і шляхом мирного розвою, сей Горовенко в йому вмер. Замісто його виріс новий Горовенко, з ненавистю, з жадобою помсти, з жадобою крові. Горовенко глянув на двері; йому здалось, що на порозі стоїть його мати і благословляє його на помсту. От він ясно бачить її худе лице, її запалі очі; от він чує її тяжке зітхання, її стогнання; от він чує її голос: «Іди, Юрасю, іди на помсту; іди, не бійсь ворогів! Не ти один страждаєш! Глянь округ на села; що переносить народ». Горовенко схопився, встав і заходив по хаті. «Народ,— думав він,— народ! темний, безпросвітний народ! Він вимагає запомоги, поради від освіченого чоловіка, але чим же поможу йому; коли я знаю наш народ тілько здалека, тілько з книжок. Але ж ніякі книжки, ніякі теорії не покажуть тобі того, що покаже живе життя... Так, але пізно вже тепер для мене іти в села, в народ... що я там робитиму?»

Горовенко знов сів... далій став сам сповідатися, згадувати свою минувшину, допитуватись сам у себе, що він путнього зробив за своє життя? Чи завсігди жив він ідеєю правди, чи не змилив коли в сторону багатого або сильного? На саме дно свого життя спустився він; згадував усю подробицю, строго судив, але нічого не знайшов, за що б можна осудити!.. Ніколи,

ні для кого не поступився він правдою, істиною, як її розумів... І що ж? Чого він добув?.. Ні для себе, ні для других нічого... А далій, далій що діяти? Діла, діла, діла, корисного краю, народові — де такого діла знайти? Пристать до анархістів і, взявши револьвер та динаміту, іти стріляти в губернаторів, в жандармів? Іти руйнувати!.. А користь з сього яка? Не переб'єш усього того кодла, з котрого набираються Петрови, Іванови!.. Уб'єш губернатора Сидорова — на місто його сто охочих Петрашів, Бодьків, Гопаненків... ні, з сього користі нема народові. Глибше, глибше лежить коріння, глибше треба копатися, треба заступа кращого, гострішого, ніж гайдамацькі ножі... Так говорив Горовенкові розум; а серце, нерви — знов бачили матір, знов вона благословляла на помсту кров'ю, огнем, мечем... усім, чим тілько можна звести якого-будь ката, злодія...

Час ішов. Горовенко переніс своє збіжжя до Копача. Харченко підсогласив Юрка їздити з ним по селам кожен раз, як він їхатиме по обов'язку лікаря. Горовенко згодився. Поїздки були для його корисними тим, що хоч не загоювали його ран, зате від сільської природи, котру Горовенко вельми любив, м'якшали болі в ранах, притупляли їх: а разом з тим Горовенко придивлявся до життя народного по селам.

— Даремна твоя лікарська праця,— говорив він Харченкові.

— Чого так?

— Хіба сам не розумієш? Ну до чого усі твої оті гігієнічні і санітарні поради, коли людям нічого їсти, коли вони мусять жити укупі з ягнятами, з поросятами... дивно ще мені, що обкладки не передушили досі усіх дітей до одного...

— Так, але ж все-таки треба боротися з злом; хоч потроху, не махнути на все рукою...

— Боротися треба...— промовив якось нехотя Горовенко.

— І я борюсь... борюсь не тілько через те, що, може, і злиденні обставини його не вдовольняють мене; а через те, що вірою, що бороттям дійдемо колись до кращого життя. Природа і чоловік — се ті дві величезні сили, котрі мусять дійти до того, щоб люде були щасливими.

— Якби-то чоловік жив за одно з природою; а то глянь! Скрізь він бореться з нею; хоче її зломити, перемогти; та ще як перемогти? Так, щоб менше людей користувалось усім добром, а більшість — щоб на їх орала, сіяла і сама з голоду здихала.

— Се ти, братику, береш вже економічні умови... се інша річ...

— Ні, не інша, а головна; від неї усе залежить.

— Не від неї... а від суми усіх обставин соціального життя...

— А вся ся сума від чого залежить? Хіба ти не бачиш сам, що всі недуги, розпутство, темнота, соціальна неправда, одно слово — уся сума зла, котрим клекоче наше життя, єсть ніщо інше, як добуток економічних підвалин, на котрих збудовано соціальне життя людей.

— Тим-то і треба боротися...

— Але не ланцетом, не ляпісом, не хіною, не саліциловим натром.

— Знаю і сам,— перебив його Харченко,— та руки короткі.

— До чого короткі?.. До того, щоб оті знання, котрими орудують люде, розсіяти між народом?

— Ге, ге, се довга пісня...

— Мабуть, довга, бо вже давно її співають...

— Співають!.. Мало сього... Споконвіку природа і чоловік чоловіку дають тяжелі уроки... але ж що вдієш, коли у людей — мабуть, така вже коротка пам'ять, що вони швидко все забувають... От тепер обкладки душать дітей — радиш людям те і те, щоб в хаті, в дворі чисто держали; поки що і слухають, а мине біда — всю пораду забудуть.

— Се ж те, що і казав тобі: забудуть твою пораду — бо їсти захочуть...

Минуло літо. Після спасівки почалось знов звичайне вчення дітей. В Ломаків поз'їздились знов ті, котрі виїздили на літо по селам. Горовенко швидко добув уроків; хоч правду сказати таких, котрі, беручи у його трохи не ввесь час, дуже скупо оплачували його працю.

— Одначе,— говорив йому Харченко,— було б краще, коли б у тебе було менше праці... здоров'я твоє — не єсть-то яке добре.

— Менше вроків — менше грошей; а мені тепер грошей хоч би повну скриню.

Харченко здивувався: він добре знав, що в його товариша ніколи не було жадоби до наживи, до грошей і спитав його.

— Нащо тобі гроші?

— Скрізь би заводив школи по селах, ну і на що інше треба...

— Що ж се таке інше? Можна спитати?

— Тобі можна; се інше ось що, дивись,— він показав лист з «Исполнительного Комитета» [61].

Харченко скривився.

— Де се ти роздобув? — спитав він.

— Будеш усе знати, швидко зістарієшся.

— Та, одначе... як би тобі сказати: чудно мені... ти колись був ворог революцій і крові... пам'ятаєш свої речі про «золоті грамоти»?

— А ти пам'ятаєш, через що я виніс також? За що мене вигнали з служби? Хто вбив мою матір?

— Так... але...

— Що — але! се ж те самісіньке бороття, котре і ти недавно проводив мені...

— Те, та не те... Там бороття з тим, що можна збороти... а тут? Тут, по-моєму, краще миритися, ніж битися...

— Миритися з найгіршим злом? — скрикнув Горовенко.— Я б згодився з тобою і сам кажу, що не слід теряти сил на бороття з тим, чого не побореш, але отсе зло не з тих, що не можна побороти... се історичне, а не природне зло; усе зло, яке напластовала людям історія людськими руками, людською темнотою і злостію — можна і треба знести, зчистити оті пластини і зчистити тими ж людськими руками.

— Мало сили у вас на се!

— Тим-то ми бережно обходимось з нашими силами... колись побільшає.

Харченко дивувався; він знав Горовенка ворогом крові і не втерпів, щоб не спитати у його:

— Давно ти таким став?

— Хіба ти забув мою присягу над теплим ще тілом мертвої матері? Вони... вони вбили мою матір... Вона благословила мене на помсту.

«Він душею нездужає,— подумав лікар,— у його психічний недуг»,— і замовк.

В хату вбіг Копач — якийсь блідий, збентежений.

— Ходіть зараз зі мною,— сказав він Харченкові.

— Куди?

— До недужого... один мій знайомий вельми занедужав... ходім швидше... ми зараз вернемось,— промовив він до Горовенка.

— Вельми погана новина,— сказав Копач Харченкові,— недужого в мене нікого нема, і я збрехав умисне для того, щоб викликати тебе та порадитись.

— Що ж таке? Кажи швидше!

— Зараз стрів поліцмайстра: питає, чи дома Горовенко. Нащо вам його? — питаю... «Прийшов,— каже,— приказ заборонити йому приватні уроки...» Я аж похолов — як почув... Ну чим же тепер житиме Горовенко?

— Погана річ! Треба щось помізкувати... треба якусь йому роботу дати, а то він і так... сьогодня я запримітив вже, що в його психічна сторона не в доброму здоров'ю...

— Чи правда? — здивувався Копач.

— Так мені здається! Поки що ніякого ще психічного недуга нема, але такі оказії можуть розвити його...

— Так чим же запомогти?

— Роботою — ділом.

— Ото ж то і є! Отим-то і треба роздобути для його таку роботу, та роздобути швидше, поки він ще не довідався про сю нову пригоду... щоб він і одної години не сидів, не знаючи, де взяти хліба... От і міркуй, де б таку роботу взяти? Треба ж чимсь чоловікові жити...

— Гм! краще усього ходім до нотаріуса, у його не може не бути роботи... хоч би карбованців по п'ятдесят за місяц...

— Рад би, усею душею, рад би запомогти Горовенкові,— говорив Шварцман Копачу і Харченку.— Жаль його, дуже жаль; але ж самі знаєте, що моя контора публічне місто... всякий, хто зайде, бачитиме Горовенка; не ховати ж мені його у другу хату...

— Нащо ж ховати,— перебив Копач,— йому ж не заборонено працювати?

— Знаю, але ж зверніть самі увагу: вигнали його з служби через політичну неблагонадежність, а я, чоловік офіціальний, візьму його... не приходиться, скажуть — і я за одно з ним... От до Копальницького підіть: йому інше діло, у його ніхто не бачить, хто там пише у канцелярії...— Копач узяв шапку і вийшов, не попрощавшись з Шварцманом.

— Хіба таки у Горовенка нічим жити? — дивувався Копальницький,— прослухавши річ Копача і Харченка.— Я чув, що у його великі гроші є, сорок тисячів виграв, жив скупікою; ні на яке діло зроду ніхто від його копійки не бачив...

— Се все неправда,— гарячився Харченко,— та не про се річ: можете ви дати Горовенкові місто писаря у себе чи ні?

— Так зразу не можу, а спитаю у прокурора; коли він нічого, так я з дорогою душею... Але кажете ви, що треба скоро, так, може б, лучче вам піти до Свистуна: у його роботи по горло, а помощника тепер в його нема; се я навірно знаю... ось ідіть швидше до його.

— Та, мабуть, чи слід нам ходити, щоб і в його облизня не піймати,— відповів Копач.

— Чого — облизня!.. Свистуну треба вірного помощника, а якого ж йому лучче, як Горовенко!.. Ідіть, ідіть до його швидше... тепер якраз він дома,— випроводжав своїх гостей суддя і, замкнувши за ними двері, подумав: «От ще напасть! Бач, які хитрі! Візьми Горовенка! Їм байдуже, а я ув'язну в таке лихо, що послі і не відкараскаюся! Цур йому...»

Свистун тільки що вернувся з суду і лежав вельми задовольнений виграним процесом, як прийшли до його Копач і Харченко.

— Ба, ба, ба! — заговорив він,— от спасибіг, що завернули, а то самому так скучно: жінка поїхала на село з дітьми, а я сиджу ченцем... Спасибіг вам, пообідаємо вкупі.

— Нам ніколи,— сказав Копач і став говорити, чого вони прийшли. Рядом з кожним словом Копача Свистунове лице витягувалось, очі ширшали, приймаючи погляд дивування, страху і замисливості, як би його вивернуться тут і вийти сухим з води.

— Ну час! ну час! — заговорив Свистун.— Се справді — хоч у пустиню тікай! Хто б його думав, щоб таке склалось!.. Як там так нівечити чоловіка ні за що, ні про що... Та тут і дерево не витерпить, заговорить; тим паче кожен чоловік повинен вступитися, помогти! Ох! якби-то! та що і казать! Так чим же я можу, панове, служити? Помощника мені треба, але ж юриста, а Горовенко історик... Краще всього складчину зробім: давайте!.. я перший...— він кинувся до стола, взяв сто карбованців і, подаючи Копачу, промовив: — Ось моя лепта.

— Сховайте її назад, Горовенко не старець, коли б річ була за грішми, ми б знайшли їх і без вас... Горовенкові треба не милостині, а роботи...

— Робота? — спитав Свистун, ховаючи в шухлядку гроші.— Роботу найкраще знайти у банці... ось підіть лишень до банкіра Галчевського; він же чоловік добрий і наш. Ручусь вам як за себе, що зараз прийме Горовенка в банк. Він же його добре і сам знає.

— Чи іти, чи не іти? — питав Харченко у свого товариша.

— Сходім, совість спокійна буде, і Галчевський не скаже послі: «Що б вам було мені сказати...» — Ходім...

— Місто в мене хоч зараз готове,— говорив банкір,— тілько, знаєте, таке бридке, що ніяково і приймати його такій голові, як Горовенкова... П'ятнадцять карбованців місячної плати... самі судіть: сторож стілько бере...

— Від вас залежить підняти плату,— відказував йому Копач.

— То-то, що не від мене; я чоловік на одчоті у акціонерів, як вони положили, так і я мушу робити.

Харченко, подумавши, промовив:

— Чи не зробили б ми так: ви дасте п'ятнадцять, а ми вдвох по п'ятнадцять, ми віддамо вам свої гроші, а ви Горовенкові, начебто з банка, щоб він і не знав?

Галчевський замахав обома руками, наче півень крилами перед тим, як хоче кукурікнути:

— Ні, ні, сього ніяк не можна, не я один, в банку скілько людей служить... крий боже, довідаються; а наше діло купецьке...

— Ну, погиб наш Юрко,— проговорив Харченко, вийшовши від Галчевського. Копач мовчав, тілько, ідучи, зітхав і спльовував.

Під вечір Харченко і Копач пристали до Горовенка, щоб він покинув свої уроки, бо здоров'я його плохе і вимагає спочинку.

— А їстиму ж я що?

— Те, що і ми,— відповів Копач.

— Себто як? З милості чи що?

— Між товаришами сього не кажуть... А коли на те пішло, так знай, що твоє здоров'я — громадянське добро і ми маємо право куповати твоє здоров'я.

— Може, мою працю, се буде правда, а здоров'я я не продаю...

— Нехай і по-твому, так-от, як ти добре спочинеш, так добре візьмешся і за працю, а ми її купуємо у тебе зарання...

— Виходить: не вбивши медведя, продавати з його шкуру,— відказав, всміхаючись, Горовенко, а потім спитав: — Куди ж ви повернете мою працю? Яку роботу загадаєте мені?

— Напиши українську історію.

— Мишам на снідання чи що?

— Людям, а не мишам... ти забуваєш про Галичину: там же нема «майского» закону [62]; там можна друковати. От тобі і робота... А ти сам розумієш, що Галичина той каганчик, з котрого Україна засвітить світло народно-національної освіти і розвою.

— Ну, добре! добре... я і так напишу... дожидай.

— Слухай, Юрю! Ми не шуткуємо, ми з проста ведемо таку річ.

— А, мов на догад буряків,— перебив його Горовенко,— так коли ж я недогадливий чоловік; кажи лучче просто: чим шкодять мені уроки?

— Не вони тобі, а ти ж їм шкодиш.

— От тобі і на! Сього вже не зрозумію.

— Гм! тепер, бач, такий час, що не всім можна і уроки давати.

— Нехай заборонять, так і не даватиму.

— Вже заборонили,— не вдержав язика Харченко.

— Се хто тобі сказав? — спитав здивований Горовенко.

Копач розказав усе, що чув від поліцмейстра.

— Та от і він сам,— додав він, глянувши в вікно на ворота, біля котрих зупинилися поліцмейстрові коні.

— Я все знаю,— сказав Горовенко поліцмейстрові в відповідь, як той почав здалека закидати.

— Все, та, може, і не все,— відповів поліцмейстер і прочитав бумагу від губернатора... Генерал-губернатор велів за-

боронити Горовенкові вчити дітей; самого його переслати з Ломакова на родину, в Глупів, і там «водворить под надзором поліції».

Сього не сподівались ні Харченко, ні Копач.

На третій день Горовенко їхав з урядником в Глупів.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Батьківське Горовенкове дворище вже більш п'ятнадцяти літ наймав приїжджий панок Олександер Захарович Галкін. В Глупові знали про його тілько те, що він служив урядником у суді в Харкові, вислужив там пенсію і ради того, що в Глупові дешево жити, перебрався сюди, що він удовець, що з ним живе його дочка Наталя. Приїхавши в Глупів, Галкін сподобав Горовенкове дворище і найняв його. Дворище стояло на кінці города, колись то був просто хутір; але за п'ятдесят літ Глупів розрісся і присунувся до самого Горовенкового хутора. Галкін не вважав на те, що дворище далеченько було від середини Глупова; раз, що він держав конячку, а вдруге, йому іменно хотілося осісти так, щоб дальше від пилу, воні, колотнечі, гуркотні, щоб округ його стояла тиша, щоб йому спокійно було доживати віку в захистку, де б природа голубила чоловіка, причаровувала до життя. Горовенкове дворище мало доволі краси, що від самої природи, а що і від рук і праці старого Горовенка.

Дворище обіймало більш десяти десятин землі: від шляху воно було обсаджене білими і жовтими акаціями, а з останніх трьох боків обкопане широким і глибоким ровом; по один бік рову розрослась така густа колючина, що навіть і собаці не можна було пролізти між нею; на другім боці рову росли товсті гіллясті верби. Від воріт до дому вела широка дорога, обсаджена липами, поміж котрих сиділи кущі бузку і білого ясміну; перед самим домом впирався в його ганок великий круглий квітник. Дом був старинний, дубовий, під залізом, з готическими вікнами; чорно-сиві стіни якось сурово і гордо визирали в прогаловини дикого винограду. З дому двері вели прямо в сад. Велика долина відходила зараз під квітки, далій вправоруч ішли кущі порічок, малини, агрусу; за ними городина, за нею тік, клуня, комори, омшеник, в котрий давно, давно вже не залітали бджоли, зате ніхто не мішав водиться там осам, шершеням, пугачам. Доріжка вліво від дому вела вже в настоящий сад.

Чудовий сад був у Горовенка! Не маючи більш тридцяти п'яти літ настоящого догляду, він все-таки не спустів, і тепер

він ще був красивий, дарма що містами дерева одичавіли, а в однім місті — більш десятини сливняку і вишняку чисто висохло від непролазної гущини.

Юрій Горовенко мало знав все дворище, з молодих літ він не жив на йому, а зрісши, бував тут вельми рідко: в останні ж дванадцять літ він ні разу не навідався на батьківщину. Він інстинктивно любив се дворище, як місто, де він родився, де покоїлись батьківські кістки. Ні за які гроші, ні за що в світі він не збув би того дворища, хоч йому і в думку не спадало, щоб коли довелося осісти на сьому дворищі і доживати віку. Заповітною гадкою у його було: віддати дворище земству, щоб воно завело тут ремісничу народну школу: він мізковав сю зиму умовитися про сю річ з земством; за життя матері він не хотів розпочинати сього діла, бо знав, «що вона бажала зложити кістки поруч своєї дружини».

Тепер Горовенко їхав на рідне селище, їхав не по добрій волі, а приневолений; їхав під вартою двох десятників, наче який душогуб або злодій; їхав у Глупів під надзор поліції... і не диво, що дорога батьківщина здавалася йому могилою. Хижа сила ні за що, ні про що, підборкавши йому крила, окрутивши, спутавши, пригнітивши, кине його живцем в отсю могилу: кине і не задушить його зразу, а моритиме голодом, нудьгою, щоб він вмирав повагом, день за днем: вмирав фізично і духовно, вмирав, тліючи в неволі, добивав сам себе, даремне б'ючись на волю з тої клітки-могили, з тої широкої тюрми. Йому б було легше, коли б могилу йому обібрали де-небудь на півночі; тліти-вмирати на чужині між чужими легше.

Такі сумні гадки не покидали його усю дорогу до самого Глупова. Показався на горі, заблищав золотий хрест глупівського Мазепинського собору. Горовенко глянув на його і швидше заплющив очі; йому здалось, що він лежить вже в труні; на труну поставили вже горбате віко; воно придавило йому груди; йому душно, тісно, тяжко! він один — один! Закричать би, гуконути би: «Рятуйте, хто вірує в правду і волю!» — Даремна праця! Він один, ніхто його не вчує, ніхто не поможе; ніхто не підніме віка; ніхто не випустить його на світ божий! Мусить задушитися, вмирати, а вмирати він не хоче; він хоче жити — жити, поки хоч чим-небудь помстить за наругу, за неволю, за матір. А чей востаннє попитає свою власну силу: може, скине віко домовини... І йому здалося, що він зібрав усю свою силу; вперся руками, ногами і головою в віко; напружується зірвати віко... Не бере... «Ой, ой, нічим вже і дихати».

Горовенко голосно зітхнув і розкрив очі. Коні зупинились... він у поліції. Ісправник відобрав від Горовенка атестат і взяв розписку, що він нікуди з Глупова не піде, не поїде; ніяких листів і рукописей ні до кого ні по пошті, ні через руки не по-

силатиме, не показавши спершу ісправникові задля цензури; коли від кого отримає лист чи що — повинен принести ісправникові на прочит; ні в кого дітей не вчитиме; ні на якій приватній службі не служитиме, не спитавши на те дозволенія начальства, і щосуботи приходитиме в поліцію.

Мовчки Горовенко підписав розписку і мовчки вийшов з поліції. Зложивши своє збіжжя на заїздному дворі, він пішов на батьківщину. «Що заспіває мені Галкін,— думав, ідучи до його Горовенко,— чи пустить жити, чи ні? Хоч би одну кімнаточку дав». Галкін за все дворище платив триста карбованців річно; отсе все, з чого мусив жити Горовенко. Правда, за ним було ще право требовати з казни щомісяця на прожиток шість карбованців, але він думав, що не годиться йому брати сі гроші. «Казна їх ні з кого другого,— думав він,— візьме, як з того ж таки вбогого народу, а хіба вона і так мало дере з його? Ні, як буде, то буде, а не хочу сього». Галкіна Горовенко бачив до сього часу разів зо три, не більше і вважав його за чоловіка сухого, черствого, без серця, за бюрократа, котрому усяке чуже лихо байдуже, а особливо — лихо чоловіка засланого, як от він, Горовенко.

День був хоч і осінній, але ясний і теплий, один з тих чудесних днів, які бувають у суху осінь на нашій Україні перед заморозками. Посупившись, вступив Горовенко в своє дворище. Серце його стисло ще міцній: могильною тишею повіяло на його. В квітнику він побачив якогось дідуся невеличкого росту, з довгою широкою білою бородою: сиве, але жовтувате волосся спускалось у його на плечі рідкими пасмами... «Се певно садовник»,— подумав Горовенко і, не підходячи близько до діда, спитав:

— Діду! чи пан дома?

— А якого вам треба пана?

— Олександра Захаровича Галкіна.

— Галкіна? — переспросив дід і, наблизившись до Горовенка, промовив.— От вам і сам Галкін: здорові були. Ба, ба, ба!.. і не пізнав вас! Се ви, Юрій Горовенко! — він протяг до його обидві руки.

— Вибачте,— відповів Горовенко,— і я вас не пізнав.

— Не диво, не диво! Скілько то літ не бачились! Та тоді і я не такий був, молодший був; ні бороди, ні отсих пател не носив; тепер, бачте, яким пасічником став. Прошу ж вас до хати, жалуйте; а я ще вчора сподівався вас. Жалуйте...

Ввійшовши в дім, Горовенко пізнав старі вимальовані стіни і стелі: переміни ніякої.

— Сідайте, сідайте на канапчику,— говорив Галкін.— Мені ще позавчора говорив ісправник, що ви їдете до нас «жити»... Він вас знає, товариш ваш.

Горовенко, здивовавшись, глянув на Галкіна і відповів:

— Щось не в познаку! Не в приміті, щоб були у мене такі товариші.

— Каже, вмісті були на університеті.

— А як його звати?

— Пухно.

— Ба,— згадав,— справді, були вмісті, але зроду не товаришовали.

— Ну, вибачте: що чув, те і кажу... А де ж ваші пакунки?

— Пакунки мої на заїздному дворі.

— От тобі і на!.. се славно!.. не сподівався! Чом же ви просто сюди не їхали?

Горовенко трошки засоромився.

— Ніяково було, боявся, щоб не побезпечити вас.

— Ой, ой! мене побезпечити! чим? Гріх вам за се... Та я, як вчув про вас, що їдете у Глупів, так аж підскочив з радості. Простіть старому... правду кажу. Не лиху вашому я радів... нехай мене господь боронить від сього, а радів, що в мене буде добрий, освічений сусіда... Зараз звелів приготовити вам дві кімнати, вони у нас зайві; нам на двох і шести доволі... Ви ж отут з нами житимете?

— Коли ласка ваша, я про се і прийшов просити.

— От і дякую вам,— Галкін стиснув руку Горовенка.— Тепер і мені повеселішає... та чи ви надовго до нас?

— Може, і до смерті.

— Крий боже! Знаючи, чого ви приїхали у Глупів, я б бажав, щоб ви завтра повернули до Ломакова; але яко егоїста, вибачте, бажаю, щоб довше сиділи у нас. Ха, ха, ха!.. От як приходиться двоїтися...

Горовенко хотів щось сказати, але Галкін перебив його:

— Так я зараз пішлю за вашими пакунками.

— Дякую вам, але тривайте — треба спершу умовитись за ціну: я даром не хочу жити.

— За яку ціну? — підскочив Галкін.— Ще чого не було! Раз, що ви господар сього всього дому, а вдруге, кажу вам, ті кімнати у нас пустують. Ціни ніякої не візьму... се б була наруга мені... Годі! Нехай іде за пакунками.

— Постійте ще: крім хати, мені треба і їжі.

— Се інша річ: за їжу — гроші візьму.

Умовились. Галкін послав привезти Горовенкові пакунки і сказав йому:

— Поки суд та діло, поки вернеться дочка та сядемо за обід, може, спочинете з дороги? Ось ваші і кімнати.

Галкін провів Горовенка в приготовлені йому кімнати, миттю вийшов і так швидко зачинив за собою двері, що Горовенко не вспів і подякувати йому.

Горовенко лишився на самоті і став серед хати. Пахло

трохи цвіллю. Він скинув очі на стелю і через вікно другої кімнати побачив сад, а в йому Галкіна. У голові у його мигнула чудна думка: «Чого отсе Галкін такий приязний до його, такий ласкавий? Один другого вони так мало знають; просто таки вперше, можна сказати, бачилися, а дивись ти — як стрів! Вітає наче батько сина! Що між ними? Він, Горовенко, заслaнець, «чоловік неблагонадежний», а він, Галкін, урядник судовий, генерал, пенсіонер... Огонь а вода... Чи нема тут чого? Чи не підмовив Галкіна Пухно шпигунити за ним, вивідувати, як і про що він, Горовенко, мислить? Певно так! Бо з якої речі отака приязнь, таке вітання? Так, так; не даром же він так креше по-українськи! О! хитра собака!.. Ну та розумний же і я чоловік! От впопавсь, сам себе в руки віддав. Ну, що б було погодити до завтрого чи що з пакунками, не переїздити, а спершу придивитися, розкусити Галкіна; так ні! пристав наче мокре рядно... От і вскочив, Юрку! Тепер що? Сиди в сільці та щогодини пильнуй держати язик за зубами. От навіжений я».— Юрко злився і сам з себе глузовав. Звісно, що ніхто не вміє так, як українець, кепковати з свого лиха і сам з себе.

Горовенко кусав собі губи, скуб бороду і говорив: «Ну, ну! утяв до гапликів... Що ж тепер вдієш? Хіба завтра ноги на плечі та на другу квартиру — так ще гірш буде: скажуть, що я догадався про їх умови, більш почнуть сочити, десятника приставлять... ще гидше буде... Отсе втяв... Господи!.. Ну що ж?.. Поживу тут тиждень, нехай вже місяць; зберусь на гроші; пригадаю якусь підходящу причину та тоді і переберусь... А поки що, сиди, коли заліз та стережись».— Горовенко обвів очима кімнату. Се була кімната його матері, тут він родився; ось той канапчик, де сиділа його неня; ось те зеркало, що вона дивилась. Погляд Горовенка упав на зеркало; він побачив себе і подався назад; на голові в його за сей тиждень показалося сиве волосся; під очима попідводило жовто-сині дуги; на чолі простяглися дві глубоких морщини... «Рано»,— подумав він і переступив другу хату. Ген-ген в саду з-за дерев білів верх хреста на батьківській могилі. Юрко взяв бриль і пішов на могилу вклонитися кісткам родителя.

До могили вела кленова доріжка, котру заслало листя з дерев, що наполовину вже обсипались. Косе проміння сонця, падаючи на листя, давало доріжці вид, наче вона заслана зеленовато-золотим килимом. Під ногами Юрка листя шелестіло, немов вітало його. Доріжка вивела на долину, котрою колись гордував старий Горовенко як найкращим містом у своєму саду. На сій долині він розводив найкращі довголітні квітки і яко чоловік знаючий в квітках, закоханий в них, вибирав і садив уміло. Тепер квітки росли по всій долині самосійно, де хотіли; зате без догляду одичавіли; але, може, дичавість їх

була краще культурної вроди. Доріжка кругом обгинала долину, в головах котрої покоївся старий господар саду, ніби з могили доглядаючи його. Могила була в великому догляді: округ неї і тепер ще пишалося ціле озеро осінніх квіток. Горовенко обійшов могилу, став у головах, положив перед хрестом три земних поклони і повернув до дому другою стежкою, обсадженою сріблолистими тополями. Ся доріжка привела до другої долини, по котрій, мов шматки золота, жовтіли гвоздики; серед долини стояла величезна ялина, так вміло підстрижена косою, що здалеку видавала велику копицю свіжої зеленої трави. Відсіля доріжка взяла вліворуч і привела до дому.

— А що, любовали своїм добром? — спитав Горовенка Галкін.— Гарний сад, чудовий сад, є чим любовати! Раю не треба... О! ваш татусь був великий художник.

Горовенко подяковав за се, а ще більш за догляд могили.

— Одначе ви і не спочили?

— Ні,— відповів Горовенко,— нехай вже вночі.

— Прошу ж до столу, чим бог послав. Ждав, ждав доньку — нема; мабуть, там обідатиме... а їсти вже хочеться. О, що не люблю я сього ждання, страх як не люблю. Добре розумію, що їй там, у Глупові, веселій... звісно, молода; що їй з мене старого?.. скучно... а все-таки не люблю ждати... Тепер, дасть бог, з вами буде веселіш... може, більш сидітиме дома, а то не вдержиш її нічим.

— Із мене не веселий сусід,— відповів Горовенко.

— А нуте по чарці! дулівка,— просив Галкін, наливаючи жовтої, густої як патока, настоянки.

— Дякую вам, не вживаю зроду.

— Ге, ге! в нас сього не можна: та ви покуштуйте тілько, губи до чарки приложіть тілько, а вона сама поллється: се не дулівка, а чистий нектар, «дар небес». З вашого саду. Я такий охочий до сього нектару і щороку підбавляю; хоч, правду сказати, ні з ким до смаку випити... Воно-то є, кажу, пити, аби пучкою кивнув — глупівці цілою отарою, мов до водопою, налетять, щоб вицідити, та з ними не охота... Я настоянку шаную!.. Ось нуте ж бо... За ваше здоров'я!

— Єй-богу, не п'ю.

— Та бачу, що не п'єте,— шутковав Галкін,— тим-то і прошу, щоб випили. Не можна, не можна не випити. Се десятилітня та яка! Гляньте! мов янтар.— Галкін підняв чарку проти сонця, глянув, цмокнув і випив.— Не хвастаючись кажу: рідка настоянка; пив я колись у Животовського в Опошні, добра і в його, нічого сказати, а все-таки далеко до моєї... Ось покоштуйте!

Горовенко не змагався більш; він знав, що не випити з рук поляка старої «wódki», а з рук українця настоянки — значить обідити господаря! Він відпив з чарки «по Марусин поясок».

— А що? яка? — спитав Галкін.

— Справді, вельми добра! Горілки і духу нема.

— Горілки? кажете ви! Бачу, що ви справді не питуха... Тут горілки і близько не було... Ось нуте ж кінчайте.

Горовенко допив.

— Тепер по другій,— промовив Галкін.

Як не змагався Горовенко, але Галкін так пристав до його, що мусив випити і по другій, зате в кінці обіду очі в його посоловіли.

— Тепер на бокову,— радив Галкін,— я сам туди ж.

II

Чи настоянка, чи дорога з її впливами вложили Горовенка, тільки лише, не вспів він перевернутись на другий бік, як заснув і проспав, не роздягаючись, до самого ранку. Вийшовши до снідання, Горовенко вперше побачив Галчину дочку Наталку: вона сиділа за столом. Як тільки ввійшов Горовенко, вона встала, пішла йому назустріч, простягла руку і привітливо попросила сідати до столу. Наталі недавно минуло двадцять вісім років. Стройна, висока, хоч трохи і повновида, вона зразу звертала на себе хоч чию увагу. Смугле, наче італьянське лице, з легким ніжним рум'янцем на щоках; очі темно-блакитні, широкі, вогкі, чудовні очі; вони не блищали, не горіли, а сіяли якимсь м'яким, теплим сяєвом; ніс прямий, гострий; з-за коралових губ визирало два ряди маленьких, білих, мов крейда, зубів. На ніжнорожеве плече спускалась з потилиці довга, товста темно-золотиста коса м'якого шовкового волосся; воно аж одлискувалось. Більше всього вражали її очі, і не то щоб самі очі, а погляд їх — бистрий, глибокий, задуманий, спокійний, наче журливий, але гордий і ясний: щось незвичайне, щось таке, чого нема в других, світилося в тому погляді. Погляд і вирази лиця мінялись у Наталки незвичайно бистро і без її волі; мінялись так, що по ним не можна було постигнути того, що діялось там, в душі, в самій глубині її. Горовенкові з першого погляду здалося, що у Наталчиній душі загніздилась якась сила, непостижима для неї самої, котра і керовала єю, гралася єю як хотіла, що сама Наталка, як кажуть, полум'я; але через кілька хвилин вона вся змінилась, і перед ним була натура холодній самого льоду, і в очах її він побачив чудний, наче хижий, але мертвий погляд.

— Чи добре спалося вам? — спитав Галкін у Горовенка.

— Послі вашої настоянки, хоч не схочеш, так заснеш.

— Ось покоштуйте ще сеї: слив'янка, вистоянка, з самих венгерок.

Горовенко підвів чарку до рота і проковтнув кільк[illegible]. З Наталкою розмова якось не йшла; Гор[illegible] нать[illegible]

її. Поснідавши, він пішов у сад. Йому нагадалась мати, він хотів бути самотою. За могилою цілі гони стояли вишняку і сливняку, з великою частиною сушняку. Насупротив більш гоней займали груші і яблуні. Стежка повела Горовенка вниз і вивела до ставка, на невеличку греблю, обсаджену яворами. Ставок з одного боку заріс очеретом і лепешником. З греблі Горовенко піднявся узленою стежечкою на гору: тут він зроду не був, а коли і був малою дитиною, так забув. На взгір'ю і по горі стояли купами дикі дерева: в однім місті вічно темнозелені сосни; в другому ялини; в третьому широковерхі дуби, там липи, а ген — берези спустили віти, неначе розпатлані дівчата у білих сорочках... далій осокори, за ними шумлять чуткі осики, на котрих осінь покропила немов кров'ю листя. Якась строга і радісна тиша царювала тут під золото-блакитним наметом осіннього неба. Горовенко став і німо дивився округ. Натовп дерев видав з себе якихсь спокійних, гордих велетнів. Враження природи зупинило в голові Горовенка течію думок, він стояв, дивився і нічого не думав, тілько любував природою. Пройшовши потім кілька ступнів, Горовенко вийшов на прогалину. Перед ним стояв чудесний краєвид: внизу річка Глупівка лежала сизо-олов'яною стрічкою, від неї йшло взгір'я, на котрого попритулювались невеличкі біленькі хатки селян, неначе сирітка, налякана собакою, тулиться до зрослого. За селом, на самому шпилю гори стояло з півдесятка вітряків і ліниво, повагом махали своїми крилами, немов вже і їм важко було працювати, щоб нагодовати людей.

«Час вже до двору»,— подумав Горовенко і подався назад, минаючи знайомі вже картини: тепер вони не давили вже його своїм впливом, зате думки розгулялись по волі, наче пустотливі школярі, вибігши з школи на муравник. В різні сторони сновали думки, зворушували з самого дна усю пережиту минувшину і сходились як радіус до центра, до одної невсипущої думки — про матір. Горовенко не примітив, як прийшов до могили.

— А я отсе вийшов кликати вас до обіду,— обізвався назустріч його Галкін.

— Вибачте мені! Не гадав так забаритися... пішов і не зчувся, як минав час, гарно тут.

— Коли б ви ще весною побули тут, а тоді б ви сказали — гарно! Се та обітована земля, де тілько і спочити людям, котрих утомило життя. Тут в отсім захистку заберешся у гущак, де тілько небо в щілині листя синіє, і забудеш про людей; про їх тяжкий пекольний побит і спочинеш в тихій безсловесній розмові серця з природою.

Горовенко мовчки слухав ліричну річ старого генерала, а думка про шпигунство Галкіна знов повернулась у його.

— Вийдеш між люде з сього едему,— говорив далій Галкін,— і серце аж заскрипить, так заболить: тяжко жити, а вмирати не хочеться. Сподіваєшся чогось кращого, хоч і знаєш, що те краще — доля не наша, а тих поколінь, що далеко — ідуть за ними.

«Говори, говори,— думав Юрко,— знаю, до чого ти ведеш, та не проведеш мене».

За обідом Наталя кілька разів пробувала завести розмову з Горовенком, але він відповідав як-небудь коротко, дивився хмуро, з-під лоба, наче боявся глянути на Наталю.

Минуло тижнів зо два. Горовенка гризла нудьга, котру добре знають ті, котрі приневолено сиділи без діла, без людей, з котрими б ділили б свої гадки і чувства, і мусили поневолі вертітися біля одної думки, з якої іменно і треба б звернути. Горовенко рад би кинутися на всяку роботу, так коли ж нема ніякої, а тут і книжки його не приходили з Ломакова. До того ж шкодило йому ще одно сподівання. Сподівався він, що от, може, приїде до його «приятель» і привезе якийсь приказ, а з самого приказу, може, доведеться йому, Горовенкові, утекти з Глупова. От через се він не приймався за ту роботу, що ще давно в Ломакові загадав собі і задля котрої він кілька літ вже збирав матеріали: він бажав написати історію розвою економічного побиту на Україні. Матеріалу було у його назбирано доволі, стояло тілько прийнятися, упорядковати той матеріал, звести докупи. Така робота вимагала вільного часу. А хіба ж тепер, сидячи у Глупові, мало ще було у Горовенка вільного часу! Так «мало», що він не знав, де його дівати, куди від його сховатися. Але ж всякий раз, як приходило до його бажання взятися за сю роботу, приходила з ним і така думка: «Тілько розпочну, а тут скажуть — іди! Повинен іти і піду! Піду, хоч би тут що! Підожду ще».— Отсе сподівання, не даючи йому нічого робити, тілько більше ще нудило його: він добре бачив, що в Глупові не може бути задля його ніякої такої реальної роботи, котра б провадила до поставленої ним найближчої задачі — помсти. Ся робота жде його десь в іншому місті... «а тут треба покоритись поки що, терпіти і сподіватись».

Поки стояла суха годинна погода, Горовенко розважав себе проходкою по саду. В Глупові він ні з ким не хотів знайомитись; навіть коли хто приходив чи приїздив в гості до Галкіна, він не виходив з своєї хати. Аж пішли осінні дощі, мрака, негодь і невчасне болото, з хати нікуди і носа виткнути. В таку пору ще більш чує чоловік потребу перекинутись живим словом з чоловіком.

Чув сю потребу і Горовенко, але з ким же йому розмовляти? Самого Галкіна він стерігся і силкувався не заводити з ним щирої розмови, особливо про політику; а Галкін мов

умисне вернув річ на політику, на сучасне життя. Се ще більш укріпляло в голові Горовенка ту думку, котра мулила йому з першого приїзду в Глупів, що Галкін взявся висліджувати його думки. Про Наталку думав Горовенко, що вона, хоч Галчина дочка, але натура молода і певно ще не зовсім попсована морально; а до того вона і до свого батька не вельми прихильна; з нею можна розмовляти, хоч теж треба бережно... бо все-таки...

І почав Горовенко щодня після обіду, як Галкін піде «на бокову», зіставатися з Наталкою на розмову. День за день він менше соромився і переставав боятися дивиться прямо в очі Наталці. Коли ж траплялося, що Наталя обідала у кого в Глупові, Горовенкові наче чогось не ставало. «От що значить потреба розмови з чоловіком»,— думав він в таких случаях, сумуючи самотою; а нудьга зараз вилазить до його, мов баба стара з запічку, пристане і гнітить...

Прийшла зима. Приказ не приходив... По ночам стало ніби-що снитись. А мати стала частій ввижатися йому та інколи не одна, а стоїть з якоюсь дівчиною; наче ся дівчина і по знаку йому; здається, десь він її бачив; але скілько не силкується він здумати, ніяк не згадає, хто вона і де він її бачив. Нічого мати йому не говорить, тілько стоїть, дивиться на його своїм мовлячим поглядом: здається Горовенкові, що вона хоче промовити: «Юрасю, забув?» — і він кинеться до неї, припаде до лона і скрикне: «Матінко моя! не забув я, нічого не забув! Сама бачиш, сковано мене по рукам і ногам». Мати щезне, а дівчина стоїть... Чого вона стоїть? Хто вона така?

Прокинеться Горовенко хмурий, замислений, блідий, наче з недугу.

— Нудитесь ви, бачу,— говорив йому Галкін, дивлячись, як він марніє,— не диво! Стілько літ провели з людьми, з ділом, привикли... а тут, у Глупові, що? Сам знаю, що сидіти, зложивши руки, в чотирьох стінах тяжко, обридне; хоч кого нудьга возьме... ви б писали що в журнали, в часописи,— радив Галкін.

«Не проведеш, не проведеш мене»,— думав собі Горовенко, слухаючи Галчину пораду і відповідав йому:

— Як же мені писати, самі знаєте.

— Знаю! Ісправникова цензура? А хіба її обминути не можна? І пишіть тілько, а пересилати се вже моє діло.

Горовенко подякував і подумав: «Бач! як в око вліпив. Ловко під'їжджає, та дзуски! Не на такого напав»,— а далій промовив: — Та й книжки мої ще і досі в Ломакові, а без них що ж я писатиму?

— Загляньте в мою книгарню,— сказав Галкін,— може, там знайдете що потрібне собі.

Горовенко і досі не знав, що у Галкіна є книгарня, бо ніколи не заходив до його в кабінет, і доволі здивувався тепер: в кабінеті стояли чотири шахви, повних з книжками. «Чудно»,— подумав Горовенко і глянув в першу шахву на книжки: чудасія просто! філософічні твори кращих писателів XVIII і XIX віку! З книжок він глянув на Галкіна так, ніби хотів спитати у його: «Судовик? генерал? філософ... як се так?»

Галкін вгадав його думку і промовив:

— Дивуєтесь, що у судовика, котрий цілий вік кис у чорнилі — та отакі книжки? Правда?

— Правда.

— Не дивуйтесь! Всякі судовики бувають. Правда: велику силу за свого життя вилив я чорнила в канцеляріях, але не думайте, щоб воно залило моє серце і душу... чоловік лишився у мені і по сей день.

Горовенко перейшов до другої шахви: історія, природовідання, медицина. В третій — чисто одна поезія! оригінальні твори поетів Англії, Франції, Німеччини і Слов'янщини. В дорогому оксамиті стояла ціла полиця золотообрізних книжок. Горовенко прочитав на корінцях: Євангеліє, Біблія, твори Шекспіра, Гейне, Міцкевича, Шевченка, Некрасова... Горовенко не знав, що і думати, і тільки спитав:

— На усіх сих мовах читаєте?

— Читаю! Колись умів і говорити, та тепер чи втну... без практики не вдержиш в голові чужої живої мови... Так-от, коли що вподобається,— беріть, читайте... Я люблю з людьми ділитися книжками, та ні з ким. На лихо, і Наталя моя не вельми охоча до книжок, лінива таки. Ще поезію сяк-так любить; а що до історії, до філософії — не заманиш її... Не дівоче, видно, діло філософічні книжки... За одно хвалю її: «Кобзаря» на пам'ять знає.

У Горовенка якось приятно забилось серце.

— Значить, Наталя Олександрівна любить українську музу? — спитав Горовенко.

— Своє рідне треба любити.

Горовенко лукаво глянув на Галкіна; погляд його Галкін примітив і промовив шутковно:

— Певно, ви не гадаєте так, що українську музу люблять тільки ті, в котрих фамілія кінчається на «како — он — ко»?

Горовенко всміхнувся і собі. «Щось тут чудне єсть, чого я не розберу,— думав він про Галкіна.— Хто він такий? Не може бути, щоб був з роду українець; вже одно «ін» вказує на се. Знов же дуже в його тверда вимова нашого «и». Українець ні вовік не скаже «любиты», хіба, може, правобережні там говорять так. Так де ж там візьмуться українці — Галкіни.

Одного вечора стояла надворі страшенна темнота; дощ лив як з відра. Всі троє наші знайомі сиділи мовчки за самоваром. Наталя вертіла в руках якесь шитво і не знала сама, що з ним робити? Чи шити? Чи кинути?

— Отсе шитво стілько тобі потрібне, як мені отой дощ, що аж плющить,— заговорив Галкін,— зложи його; не псуй очей, мережаючи при свічці, краще заграй нам або заспівай. Ви чули, як вона співає? — обернувся він до Горовенка.

— Не доводилось.

— Добре співає... Музикантша з неї невелика, техніки мало, хоч чувства в неї у музиці багато; ну, а що до пісень, так, не хвастаючись, скажу: добре співає.

— Годі вам, татусю, хвалити,— перебила його Наталя.

— Се правда, а не хвала... Голос у неї не щоденний, та вміє вона свою пісню влить в душу слухача; експресія велика у неї... Ось ну, сердешна Наталю, заспівай.

Наталя не змагалася, тілько промовила:

— Вам, татусю, мої пісні шкодять... якої ж вам?

— Якої?

— Еге.

— У мене сьогодня таке на душі, що бажаю слухати, слухати і слухати, не одну, не дві, а поки утомишся, співай.

— Се довго буде, татусю.

— Ніч велика. Починай, серце.

Наталя сіла до рояля, взяла кілька акордів і заспівала:

Дощик, дощик, капає дрібненько...

— Ні, ні! сеї не хочу... Ти мою знаєш?

Наталя почала:

Tancujcie Polki.

Співала вона, справді, гарно. Пісня її лилася оксамитовими м'якими нотами, але дивне враження робила вона на слухачів: вони сиділи нерухомі, мов яка електрична сила придавляла їх. Горовенко бачив, як в очах і на лиці Галкіна сходились і нависли густі хмари печалі, гніву і журби.

— Дякую тобі, доню,— промовив він, зітхнувши глибоко,— дойняла, якраз в саме серце вцідила. Знаєте, за що я люблю отсю пісню? — спитав він у Горовенка і, не дожидаючи відповіді, провадив далій.— По-моєму, сю пісню,— вона стара, з 30 років ще, її в Росії чи й знають, а треба її переложити і на українську, і на великоруську мову, її тепер якраз на порі співати по всій Росії.

Горовенко глянув на його дивним питливим поглядом. Галкін, наче в відповідь на той погляд, говорив:

— Хіба не те саме ми бачимо тепер скрізь, особливо в Україні? Зверніть, будьте ласкаві, вашу увагу хоч на отсе...

— Ви, татусю, мрачно і сурово дивитесь на життя,— перебила його Наталя,— і хочете, щоби всі думали по-вашому!

— Не по-моєму, не по-моєму, а по-людськи. Та от, прошу вас, прочитайте.

Горовенко прочитав: «Вчера Киевский военно-окружной суд объявил приговор по политическому процессу. Суд постановил Ивана Копчиньского [63], 20 от роду лет, признать виновным в принадлежности к тайному противозаконному сообществу, имеющему целью в более или менее отдаленном будущем ниспровержение существующего порядка, и подвергнуть смертной казни через повешение». У Горовенка виступив на чолі холодний піт; руки його дрожали; він сидів білий мов крейда.

— Читайте дальше... там вже веселіше буде...— сказав Галкін.

Горовенко читав: «Вчера состоялся танцевальный вечер в зале Киевской городской думы. Огромная зала едва могла вместить многочисленную публику, собравшуюся повеселиться. Танцевали до утра».

Галкін підскочив з свого міста, плюнув і став ходити по хаті.

— Співай, співай, доню! Співай другої.— Але перш, ніж Наталя вспіла завести пісню, Галкін обернувся до Горовенка і промовив:

— Хіба се не позор, не сором? Чоловіка присудили на смерть, а вони гайсають, радіють!

— Татусю, але Копчинський...

— Злочинець був? — хочеш ти сказати,— сердито перебив її Галкін.— Знаю, але що ж з того? Се діло суда, а ми знаємо, що він чоловік був, наш брат. Смерть висить над ним; роззявила свою прожерливу пельку, щоб проковтнути чоловіка, молодого паробка, а ми радіємо, танцюємо... тьфу!

— Сього не можна сказати, щоб публіка раділа,— заговорила Наталя.— Публіка зібралась собі повеселитися, просто не звертаючи ніякої уваги на процес Копчинського... Їй і діла нема до процесу...

— Та, та, та! — перебив її Галкін.— Діла нема — тим-то я і кажу, що «їй діла нема» — бо нема у неї морального виховання! Будь у нашої публіки моральне виховання, вона засоромилась би танцювати, дивлячись на шибеницю, на могилу!.. Хіба в годину чуми, холери... Е! та що казати!..— Галкін на одчай махнув рукою і сказав:

— Заспівай, серденько, про «Долю» [64].

В полі доля стояла,
Брівоньками моргала...—

Полилися срібно-оксамитові звуки Наталчиного голосу. Від сеї не всидів вже і Горовенко; у його задрижало під жижками, він кріпко стис руку Наталі і промовив:

— Дякую.

Наталі здалося, що в очах Горовенка мигтіли сльози. В сю годину він забув, покинула його гнітюча його думка, що Галкін підкуплений шпигун.

— Коли не втомилась, так третю,— промовив Галкін до дочки. Наталка проспівала ще кілька українських і великоруських пісень. Галкін обняв її, поціловав в чоло, в обидві руки і, обернувшись до Горовенка, подав йому руку і сказав:

— Добраніч! Піду спати, а ви на мене не вважайте, коли охота є — співайте собі хоч до світу, мені байдуже! Я засну,— повернувся і вийшов.

Юрко і Наталя однаково чули потребу говорити і не знали, з чого почать розмову. Наталя взяла кілька акордів і спитала у Горовенка:

— Слухатимете чи ні, як співатиму?

— Слухать я рад, та боюся, що ми не дамо спати татусеві.

— Якраз! Ви гадаєте, що він справді спатиме? І не думайте! Защепне за собою двері і прийметься плакати.

— Плакати? — переспросив Горовенко.

— Еге! плакати; і проплаче усю ніч, гадаючи собі, що його ніхто не бачить і не чує... а я раз підстерегла...

— Та чого ж він плаче? — дивувався Горовенко.

— Господь його знає. Спитати не можна. Мені спершу здавалося, що у його є яке тяжке лихо, з котрим він ховається від людей... Думала, за ненею вбивається...

— Ваша неня давно вмерла?

— Я її не зазнаю... Далій стала я примічати, що він плаче раз у раз після моїх пісень, тим-то я дуже-дуже рідко співаю... Сказать би, що в його так вже розбудоражені нерви — так то ж ні з чого. Можна б гадати, що в його серце таке вже чуле, так тож навряд.

«От добрий случай,— подумав собі Горовенко,— розпитати, висвідати у неї, що за чоловік її батько»,— і промовив:

— Мені здається, що у вашого татуся добре і чуле серце.

— Може, тілько я не розумію, чи може бути добре серце у деспота!

— Що ви кажете? У деспота! Чоловік, що плаче від таких пісень, що впивається піснею про волю... не може бути деспотом.

— Не судіть так! Ви його ще не знаєте... а я... я винесла на собі його деспотизм. Я ось тільки другий рік вибилась на волю, куди хочу, туди іду, що хочу, те роблю, а то було без спросу нікуди... Сам сидить отут у заперті і мене держить; ні ми ні в кого, ні в нас ніхто. Та й тепер ще чого мені стоїть виїхати чи в театр, чи в концерт, чи так куди!..

— А мені здавалось — такий він розумний...

— Розумний, освічений — се правда... та що з того? Начитавсь він отсеї філософії і всіх людей міряє на свою мірку; аби що в кого хоч трохи не по його, вже він і відвернеться, і осудить.

— З ким же він у Глупові приятелює?

— А ні з ким...

— Я думав, з Пухном...

— Що ви! Щоб він з поліціантом приятелював!.. Та він Пухна не то що зневажає, а просто не переносить!

«Гм! — подумав Горовенко,— добре, коли б так справді; але чи не підвозиш і ти візка?» — Одначе у його наче що важке впало з серця; йому від чогось полегшало, він взяв дзиглик і сів рядом з Наталкою біля рояля. Наталка перебирала по клавішам своїми маленькими білими пучками.

— Може, вдвох заспіваєм,— сказала Наталя і стрельнула своїм поглядом Горовенкові в очі.

— Давно вже я не співав, більш півроку... здається, і голос спав. Але вибирайте яку.— Вона перекинула ноти і положила перед Горовенком дует: «Скажи ты мне: любил же ты?»

Дует не виходив до ладу.

— Треба навчиться,— сказала Наталка,— ви отут невірно берете,— вона нагнулась до нот так близько, що волосся її торкнулось об Горовенкову щоку.

— Час спати,— сказав Горовенко, скочивши з свого міста; він почув, що якась ніби електрична сила пробігла по йому.

— Спати вже хочете? — спитала його Наталка, дивлячись йому пильно в очі. Горовенко почув на собі той погляд, почув, що той погляд приковав його до міста, де він стояв.

— Ні, я не хочу ще спати... я боюсь, що ви втомились...

— Я?.. я справді... ну добраніч.— Вона подала йому руку і сіла знов до рояля; вона чула якусь нову потребу бути одною, лишитися без людей; на самоті погадати.

А Горовенко, прийшовши додому, ліг в постіль, не роздягавшись; підложив руки під голову і пролежав до світу, не гасячи світла...

III

За увесь той час, що Горовенко прожив у Ломакові, багато дечого перемінилося у Глупові; виросли нові будівлі, замостились головні улиці каменем; явилось земство, нові суди, нова

дума, котра завела ліхтарі; на базарі стали замітати сміття, позасипали калюжі; одно тілько лишилось без жадної переміни — пащекування, карти — як було 50 літ назад, такі вони і досі. І нічого нема дивного, що гутірка про приїзд у Глупів Горовенчишиного сина широкою хвилею ходила по місту. Задля глупівців Горовенко став чимсь таким, що мусили розмовляти трохи чи не в кожному глупівському домі. Цікавість глупівців була і так дуже велика, а тут дратувало ще і те, що рідко хто з глупівців знав Горовенка в очі... один присягав, що Горовенко білявий, кучерявий, а другий «своїми очима бачив», що він чорнявий, довговолосий, а всі в один голос жалковали, «що у такої славної матері та вийшов отакий син! І в кого він вдався?»

— Сам в себе... ні в кого,— говорила вчительша Христя Пащенчиха,— се все з великого розуму; якби був послухав свою матір та з корпусу пішов у гвардію, досі б який чоловік був! Може б, до генерала дійшов; а то не слухав, пішов їй наперекір, от бог і покарав.

— Известно,— відповів їй піп, вчитель закону божого,— чти отця твоего и матерь твою и благо ти будет.

— Що він тепер? — говорила Пащенчиха.— Тілько що не сибірний.

— Нехай ще дякує богу, що на тому окошилося,— відповідав піп,— його, кажуть, стояло прямо в Сибір, та вже попечитель змилосердився, вступився за його; так і помилували.

Великим питанням для глупівської інтелігенції було те: як їй стати з Горовенком?

— Я з його матір'ю,— говорила стара предводителева мати,— душа в душу жила, в неї вчилась і дочка моя. Певно, що він буде такий звичайний, що заверне до нас; як же нам, чи приймати його чи ні? Я прийму.

— Не пораджу сього вам, мамо,— одвітував їй син,— самі знаєте: його покарали за політику.

— Знаю, та і те собі думаю: що мені до вашої політики! Я стара людина.

— Так, а все-таки опасливо, щоби про нас чого не подумали. Воно, звісно, і не пустити його до себе — якось незвичайно буде...

— То-то і є.

— Краще всього треба поспитати у ісправника, як він порадить...

— І се добре, тілько не відкладуй; бо я знаю, що Горовенко перш усіх до нас заверне.

Він ішов радитись не зразу до ісправника: се якось соромно було, а пішов спершу до свого кума директора прогімназії Андрія Гомоновича.

— У мене і в самого се мулить в голові,— відповів йому Гомонович.— Ви ж знаєте, що моя жінка вчилась у Горовенчихи. Не інак, що Горовенко завітає до нас... Ну жінці і нічого, а мені якось ніяково знайомитись з таким чоловіком... Я ж стою на варті — коло дітей, я директор, а тут спізнався з політичеським. Пухно зараз донесе... кинуть із служби, а я чоловік убогий, живу тільки службою; зовсім не те, що ви... Ви чоловік незалежний, вам можна.

— Якраз! подивляться вони і мені в зуби!.. Так запроторять, що і...

— А ходім до Пухна, що він порадить.

Пухно всміхався і говорив:

— Воля ваша, панове, як знаєте; се не моє діло... Я мушу тільки пильнувати, щоб Горовенко не розповсюджував соціалізму та не втік з Глупова.

Одначе даремне глупівці сподівались. Минув тиждень і другий, Горовенко ні до кого з них і очей не показував.

— Се він соромиться,— говорила Пащенчиха,— тим і не іде до нас. Чудний він, чого ж тут соромиться, він нічого не вкрав, се всі ми знаємо.

— Се правда!.. та воно і лучче, що він не приходить, спокійній для нас...

Цікавість дратовала глупівців: їх кортіло «хоч би одним оком» побачити Горовенка, хоч би одно слово почути його.

— Я зроду-звіку не бачила соціалістів,— говорила поштмейстерша головисі.— Які то вони з себе? Чи такі, як і всі люде?

— Кажуть,— такі патлаті, нечоси, веречковаті, а як заговорять, так наче в бочку,— відповідала головиха.

— Цікаво б, цікаво побачити його...

— Що і казати, але де його побачити? Я двічі вже умисне ради його була в соборі, думала там його побачу; ні! не був... вони всі, кажуть, в бога не вірують і в церкву не ходять.

— До Галкіна треба поїхать.

— Була, цілий вечір просиділа; так не вийшов же з своєї хати; такий грубий, неотеса; дама приїхала, а він і не вийшов.

— Такі вони і всі... А що ж Галківна каже про його?

— Вона хвалить його...

Минув ще тиждень чи два... Горовенка ніхто не дожидавсь до себе. Почали глупівці вчащати до Галкіна, щоб подивитися на соціаліста; а соціаліст, мов на зло їм, не виходив з своєї хати. І бідній Наталці не було спокою: хто тільки стрічався з нею, кожен розпитував про Горовенка. В кінець обридло Наталці се розпитування і вона стала менше їздити в гості. Глупівці прийнялись тоді за неї точити язики.

— Бач, яка стала домосідна,— говорили про неї,— то, було, ніколи дома не сидить, не відіб'ється від неї і вдень, і вночі, а тепер і калачем її не виманиш з дому.

— Соціаліст причарував її до себе,— відповідала Пухниха,— вони усі чарівники, зробить і її соціалісткою.

— А вже ж приверне...

— Не знаю, чи приверне він її до соціалістів, чи ні,— говорила головина невістка, жінка земського лікаря,— а чула, що вона його до себе привернула вже.

— Знайшло добро!.. Засланець, голодранець, в батьки їй годиться.

— Що ж, коли кращого нікого нема... Та й сама то вона не велика цяця! Слава тобі господи! за тридцять певно вже перехилило... Шкода вже перебирати...

— Та вона і не перебирала, бо ніким було перебирати.

— От же скажу вам, невелика користь і з такого чоловіка! По-моєму, як за Горовенка, так краще дівувати.

— Як для кого... для неї, може, і буде користь... заміжжям не то що дівкою, все-таки своя воля.

Від дочки глупівці добирались до батька і перебирали його по усім суставам.

— Глядіть лишень і сам Галкін чи не до соціалістів верне, вже не даром з ним знюхався Горовенко.

— Де там знюхався! Кажуть вони по тижню один до другого і не говорять.

— Не диво, не диво! — говорив голова.— Галкін сам... о!..

— Що: о? — питали у голови.

— А те, що, бачте, він або лає усіх, або звірем дивиться... Усі в його ледачі люде, один він світлий та божий...

— І до всього йому діло є, і все у його не так як слід... і все погано... усі злодії... один він чесний...

— Гм! чесний,— промовляв ніби нехотя голова,— чесний... а чим він живе?

— Ну, се звісно чим... пенсією.

— Велика там пенсія! Двісті карб.

— На двох стане...

— Якраз! подивіться ви, як він живе! які вина п'є, як дочка одягається... оксамити... шовки, золото... себто то все на ту злиденну пенсію! — роздратовував голова.

— Значить, хабарів налупив на службі.

— Я про се не чув,— відповідав голова,— говорять, що він служив становим, а тут трудно без хабарів. Чув, що в його грошей велика сила.

— Та вже ж коли так розкошує, так видно, що є гроші; тим-то він усіма і гордує.

— Так-от і догордувався, що дочка сидить невістою Христовою... ніхто і не бере...

— Горовенко візьме... чи ж не пара буде? — пускав крізь зуби свою нібито іронію голова.

Пересудам кінця не було. Треба-таки і те сказати, що Галкін залив глупівцям за шкуру сала і не даром вони говорили, що «Галкін без мила голить». Він не вельми-то придержував свій язик і шутками — шутками та так різав правду в очі, що глупівці вельми недолюблювали його.

— Чи ви зроду такий правдивий чоловік? — спитав його якось протопоп.

— Не скажу про те, яким я був як родився, а з тих пір, як зазнаю себе, так все однаковим, тілько що поки служив, так мусив мовчати, як і всі раби...

— То-то, бачте!.. отже і вважайте на те, що ви живете поміж людьми, а не між анголами. Люде усюди люде і треба згоджуватись з їх слабостями... Не все ж те переймати, що по воді біжить,— напучував протопоп.

— А чом же не можна сказать слабому чоловікові, що він слабий, і вказати, на що він слабує?

— Коли питають — так і кажіть, а коли вас ніхто не просить лічити, так не шийтесь у лікарі.

— На світі прямим шляхом ні до чого не прийдеш,— вставляв своє слово банкір-ліберал.

— А манівцями якраз у банк прийдеш до самої каси,— різнув Галкін. Банкір замовк, але з того часу став самим злим ворогом Галкіна.

Галкін найбільш не переносив проповіді про компроміси. По його думці, велика частина людського зла і нещастя лежала в компромісах. Вигадуючи компроміси, люде дальш і дальш відходили від моральних ідеалів, без котрих, по думці Галкіна, неможлива ніяка політична свобода. «Нащо злодіям політична воля? В пітьмах, без світла краще, смілій красти». Він стояв на тім, що у сучасній громаді більша потреба чується в моральнім вихованню: «Маємо ми політичні ідеали, а моральних нема і без них навіки будемо рабами».

Не любили глупівці Галкіна, не любив і він їх і не дуже вчащав до їх в гості.

— Чого ж ви тут живете? — питали у його.

— Треба ж десь жити! Мені зо сімдесят, обридло таборувати по-циганськи, треба десь осістись... Я і сів у Глупові; бо тут жити дешево... Коли б у мене була більша пенсія, певно, що не в Глупові я б жив.

З усіх глупівців, котрі перебували за сей час у Галкіна, тілько двом поталанило так, що коли вони сиділи у Галкіна, так Горовенко не збіг у свою хату, а сидів з ними; і потім кожен раз

виходив, коли вони приїздили. То були — мировий суддя Василь Лиштва і вчитель з прогімназії Лука Ганусенко. Дві причини було, котрі притягували до Ганусенка Горовенкову цікавість: раз, самий вид вчителя; а вдруге, Горовенкові здавалось, що Ганусенко закоханий у Наталку. До того ж Ганусенко видавав себе за українофіла, поета, ідеаліста. Чудний був Ганусенко з виду: маленького росту, худощавий, юркий, неначе в'юн, на голові риже рідке кучеряве волосся, маленькі голубі витришковаті очі; ніс — наче хто картоплину приліпив. Уся його постать здавалась дітською, наче недоробленою; наче у її чогось недоставало; наче розвій його тіла чогось злякався та і застив, закляк і дальше не пішов. Дивлячись на Ганусенка, не можна було повірити, що йому минуло вже тридцять літ, таким він здавався молодим, наче недолітком.

— Він у нас останній з естетиків і ідеалістів,— сміявся над ним Лиштва.

— А що ж! я не ховаюсь з сим, я гордую тим, що я естетик, ідеаліст, і кажу вам, що коли б в нас було більше естетиків і ідеалістів, то б наше українське питання — го-го! як би вгору пішло! А то що в нас є? Нічогісінько нема: науки нема...

— Зате вчених багато,— піддав Галкін, але Ганусенко не зрозумів сеї іронії і говорив:

— Поезії нема, письменство наше усе в торбочку влізе...

— Зате письменників — так хоч греблю вигатити стане,— знов не втерпів Галкін.

— Де ж ті поети? — гарячився Ганусенко.

— А от хоч би той, що твори його ви до мене приносили! Як його, забув вже. Та ви знаєте його: чим же справді не поет він? Я і досі пам'ятую його «стихи»:

На греблі стукіт говіркий,
Десь стогін чути пугачів,
На стежці таємний парубок прудкий
У думах думливих про життя собаче
Захищає співочу струну.

Горовенко і Лиштва покотились з реготу, а Галкін і не всміхнувся; він говорив:

— Чим же се не поезія! Хоч куди! Та у вашого поета є ще краще: забув тілько я у його оті «стихи», що починаються так: «Розпережись, спусти очкур, Іване».

Ганусенко почервонів з досади і промовив:

— Ви все смієтесь! Отак у нас усе! Нема того, щоб піддержати чоловіка, щоб дать йому спосібність розвернути свої крила; ми глузуємо з його.

— Не з його; бог з ним! А з його «поезії»,— відповів Галкін.

— Яка б не була поезія, а її треба шанувати, бо вона дар небес...

— Хоч би і про очкур? Ну, вже вибачте, Лука Петрович... нехай хто хоче шанує таку «поезію», а я, грішний чоловік, не з тих, щоб слухати єрунду про очкур.

— Так у нас і вся громада: аби чоловік став підніматися — зараз штовхнемо його в грязюку... Ні, не від теперішніх людей сподіватись розвою нашого письменства, нашої штуки, нашої науки,— жалкував Ганусенко.— Наші сучасні покоління не мають інших інтересів, крім буржуазних... у буржуазії — які ідеали, крім грошей.

Галкін підскочив.

— Про яку ви, добродію, говорите буржуазію, про нашу чи Західної Європи?

— Все одно: вона всюди одним миром мазана...

Горовенко всміхнувся, але приневолив себе мовчати, а Галкін відповів:

— Трохи воно не так; буржуазія в Європі має свою історію, за нею є заслуги; там буржуазія — зросла яко оборонитель, визволитель соціальних прав, а в нас...

— І в нас і там,— перебив його Ганусенко,— капіталіст все одно — егоїст, і годі.

— Тривайте: егоїст він усюди; але в Європі капіталіст чоловік освічений, він грабує, але він і вартує, яке ні єсть, мізерне право чоловіка, права громадського життя, без котрого в Європі люде б не зуміли і дня прожити і без котрого тілько ми одні уміємо жити; бо, вибачте, співаємо або про очкур, або не про людське, а «собаче» життя.

— По-моєму,— вмішався Лиштва,— чудно говорити про буржуазію в Росії, де вона у нас?

— Ні, вона є і в нас,— гарячився Ганусенко,— але де її інтереси?

— Видима річ де,— відповів Галкін,— де більш бариша і наживи. Інак воно і не може бути. Наш буржуа у своїй сім'ї страшенний деспот, а в громаді, в соціальному житті — безсловесний, безотвітний невольник, раб.

— Тим-то і треба його розворушувати...— перебив Ганусенко.

— Поезією про очкур?

Ганусенко розсердився. Наталка се примітила і перевела розмову на інші речі. Горовенко пильно слідив за Наталкою: йому цікаво стало, як вона дивиться на Ганусенка? Чи вона теж кохає його, як і він її?

IV

Наступили різдвяні свята. Глупівці перебували у Галкіна, поздоровляючи його; звичайно, і він віддавав поздоровлення. Пішли вечори, Наталка ні до кого не хотіла їздити.

— Чом се ти, доню, ні до кого? — питав її батько.

— Нездужається мені,— відповідала вона. Старий більш не розпитував, його досвідний погляд зрозумів, яка примха принадила дочку до дому і радів, що вона осілась дома. І коли хто приходив до їх в гості, Наталка вітала ввіжливо, але якось степенно, холодно; не так, як колись. З Ганусенком же перекинеться словом, двома і замовкне. Музика, пісні і книжки стали її щоденною потребою. Особливо подобалось їй, коли не було нікого чужого і вони сиділи собі втрьох і розмовляли. Вона вже не цуралась серйозної розмови з батьком; а навпаки, сама силковалась заводити з ним і Горовенком розмови більш і більш серйозні. Глупів і глупівці якось потроху никли перед нею; неначе вони тонули, зникали повагом і їй не то що не жалко їх було, а навіть цілком байдуже. Вона почула якесь нове, досі не відомо їй життя, і воно здалось їй кращим, ніж те, що минуло.

А Горовенко мучився. «Приказ» не приходив; «мабуть, через те, що не знайдуть вірного случаю; бо по пошті, звісно, не можна». Пробував він знов не один раз братися за роботу своєї історії, але робота падала з рук, не давалася йому; думки якось не слухали, не корилися йому; котрих йому не треба, ті натовпом лізли в голову, а котрі треба — ті не йдуть, наче замерзли. Посидить він, посидить над своїми матеріалами, погризе перо, кине його і встане з тим, з чим сів. Походить по хаті, зложить в шухлядку матеріали і піде розмовляти з Наталкою. «Се все від того, що я кинувся в воду, не спитавши броду,— думав він,— не треба було мені селитися у Галкіна; не можна писати, коли знаєш, що за стіною у тебе соглядатай сидить... Коли б швидше вилізти звідсіль... від Галкіна... от аби прийшли гроші з редакції, зараз переберусь».— Горовенко ще з Ломакова післав в один столичний вісник велику статтю про економічний сучасний стан України і її народу і сподівався одержать від редакції добрі гроші. Одначе ні грошей, ні відповіді не приходило.

«Може, завтра чи не буде»,— думав Горовенко: приходило і проходило завтра так само, як і вчора! Так само він вставав, сідав за роботу, нічого не писав або, написавши учора аркуш, сьогодня перечитував його і рвав або палив; а ввечері ішов слухати пісні і музику Наталки. Вертався в свою хату, присідав до столу, думки сновали в такому хаосі, що він не міг робити: «Ні,— говорив він сам собі,— годі! треба залишити сю роботу до кращого часу, а то тілько себе мучу; пора постигнути, що над науковою історичною роботою можна працювати тілько з спокійним духом, а коли чоловік зазирнув в безодню життя та напився з тої криниці гіркої трути, як я, такого страждання, тоді можна працювати хіба над публіци-

стикою, але не над історією. Коли клекотить в душі пімста до ворога, тоді не можна судити і писати про його без пристрасті, не можна тоді говорити спокійно, об'єктивно, держачись одної непохибної істини...»

Став Горовенко примічати, що в його серці ворушиться нове чувство — що він любить Наталку. Се ще більш піддало йому неспокою і тривоги. «Тікать, тікать треба з Глупова, так хоч від Галкіна, з сього дворища, щоб я її не бачив, щоб не чув її голосу! Не дам, не дам я розвитись сьому чувству; треба вирвати його зразу, з корнем! Нічого відкладувати, напишу до Копача, до Харченка, нехай позичать мені гроші, і як тілько пришлють, зараз відсіль виберуся... а поки що, годі по вечорам ходити до Наталки, годі слухати її пісні, годі розмовляти з нею... коли що — збрешу, що нездужаю». Того ж вечора він взявся писати лист до Копача: написав, вложив в пакет. «Завтра ж віднесу в поліцію,— подумав він.— А чим же ти віддаси? — наче хто спитав його.— Справді, чим я віддам?.. Книжки нехай попродають мої... редакція пришле гроші... Е! Коли б тілько вирваться з Глупова... а як будь — та зароблю... А не то!..» Думка його зупинилась: на дверях стояла мати! Він глянув — і вперше злякався її; він злякався рідної матері... Бачить він, що вона прийшла до столу, взяла лист його до Копача, вийняла з пакета, прочитала, знов положила, промовила: «Не треба сього»,— і зникла. Кілька хвилин Горовенко стояв мов вкопаний, ні живий, ні мертвий, дивлячись на двері услід матері. Далій погляд його упав на стіл, на лист до Копача; він вхопив лист: «Вона не хоче сього»,— промовив він голосно і запалив на свічці лист.

На другий день він рішив не виходити увечері з своєї хати, ліг і став читати книжку:

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні... [64а]

Почувся з-за стіни Наталчин голос. Книжка випала у Горовенка з рук: він дух затаїв, слухаючи сю пісню... Пісня лилась... зирк, на вчорашньому місті знов стоїть мати... знов прийшла до ліжка, взяла його за руку; він чує її мертву холодну руку...

«Не треба сього»,— промовила мати і стала повагом виходити. Горовенко дивився услід її і чудне він бачив! Уся хата: стіни, стеля, долівки були оббиті блакитною матерією; замісто свічки стояла квітка-тюльпан з червоною серцевиною всередині; з серцевини виходив туман і повагом застеляв усю хату; туман так згустився, що блакитні стіни стали чорними... Світло потухло... Горовенко закрив очі і почув, що голова у його крутиться, наче що давить на тім'я... йому стало нудно. Він схопився... свічка горіла... Він взяв її і швидше вийшов в залу.

— Що з вами? — спитала Наталка, глянувши на його біле як крейда лице, на його істомлений погляд.— Ви недужі?

— Голова трохи болить...

— Понюхайте отсього ефіру,— сказав Галкін, подаючи йому пляшечку.

Галкін незабаром пішов спати. Наталя лишилась удвох з Горовенком; він сидів і мовчав.

— Та ви нездужаєте справді,— сказала вона,— пішли б спочити...

— Хіба я вам наскучив? — спитав він.

Наталя тільки глянула на його і нічого не відповіла, а потім, помовчавши, сказала:

— Чого ви сьогодня такий журливий?

— Сам не знаю.

— Чи не закохались у кого в Глупові?

Горовенко всміхнувся.

— А нуте, давайте сповідатись; може, повеселішає,— сказала Наталя.

— Ні в чому! У мене гріхів нема.

— Та я не про гріхи. Давайте розкажемо своє життя.

— Мені і розказувати нічого; ви все знаєте.

— Ні, не все, цікаво б знати, чи ви любили кого? — спитала вона, дивлячись йому в очі пильно, але лукаво.

— Що вам про се сказати? Я любив свою матір так, що в моєму серці не було більш ні для кого міста. Моя любов до неї була така глибока, така міцна, що виганяла з серця, коли часом і западало туди кохання до другого кого...

— А таки западало?

— Доводилось...

— Ну — от про се і розкажіть.

— Та се давня і смішна річ. Літ десять, коли не більше, назад; се в Ломакові було, зустрів я дівчину, дочку одного старого вчителя; здалось мені, що вона якраз підходить до мого ідеалу... Ну і завелись у нас любощі... отсею, знаєте, молодою, дурною любов'ю, що тілько раз так і люблять; сліпо, хоч, може, і блаженно. Любились ми з півроку. Здавалось, помремо — коли не поберемось; аж ось прийшли в Ломаків гусари. Тиждень-другий, моя люба і одружилась з гусарином; та ще наче на глум упросила мене дружбовати...

— І ви пішли?

— Пішов. Мучився, трохи не плакав на вінчанні... і жаль, і досада брала... Що ж ви думаєте? Через день — наче я її зроду і не знав, де те і кохання ділось... аж самому смішно стало. З тих пір моє серце належало цілком одній матері... Наче в йому повна чаша була налита любов'ю, до самого верху, так що вже там ні одна крапля не помістилась би.

Наталя мовчала, тілько дивилась на Горовенка; але по її погляду видко було, що в голові у неї ходить якась глибока думка. Далій вона спитала:

— Кого ж ви обвинувачуєте за то, що ваша люба проміняла вас на гусарина?

— Нікого, ні її, ні себе; або усіх. Любов, по-моєму, то стежка, котра повинна вести людей до щастя. Яке ж у нас, у рабів, може бути щастя? Ми ще не навчилися поважати чоловіка, шанувати його волю, його бажання бути щасливим. От і розбирайте, хто тут винен?

Ну, тепер за вами черга, розказуйте про себе.

— Наскучить вам слухати...

— Се вже моє діло... Умовились — треба слово додержати.

— Матері своєї я не зазнаю,— почала Наталя.— Себе зазнаю з дев'яти літ. Татусь мій був судовиком: не знаю, чому йому не таланила служба; літ двадцять сидів він все на одному місті; давали йому хрести, чини, аж поти, поки не дали такого чину, з яким мусив він залишити службу. Зі мною ніколи йому за службою було видатися; доглядала мене до дванадцяти літ проста нянька, проста селяночка. Росла я без товариства і до десяти літ не вміла і слова інак промовити, як по-українськи. На десятому літі мене стали вчить; ходив вчитель, і сей інак не говорив ні зі мною, ні з татусем, як по-українськи. Через два роки батько взяв до мене бонну, німкеню, і віддав в гімназію. Походила, може, з рік чи що; татусь вийшов в одставку, пенсію йому дали таку, що з нею можна жити тілько в такому місті, як Глупів... От ми і переїхали сюди... Тут ще рік походила я до прогімназії... на тім і скінчилась моя освіта — що більш знаю, так або з книжок, або від татуся.

— А хто ж вас музиці вчив?

— Почала німкеня, а отут, у Глупові, брали вчителя: два роки ходив, а потім сказав, що я вже краще його знаю грати, кинув... я сама потім доучувалась. От і все... самі бачите, як живемо: аби день до вечора. Тягтись нам за багатирями глупівськими ні з чого. Про запас татусь нічогісінько не назбирав: чи не вмів, чи не хотів, чи ні з чого було — про се не знаю; знаю, що плату за службу він брав невелику і з неї багацько гатив на книжки... Не знаю, чим би спогадати мені свою першу молодість!.. Татусь мене любить, тілько якось по-своєму; ніколи я не чула від його лихого слова, не бачила докірливого погляду; хоч часто бачила його сердитого, суворого... Йому не подобалось, що я часто не сиділа дома, гостьовала... але ж — судіть самі,— що мені було робити? Сидиш було дома, нудишся... Коли б не книжки, нудьга загризла б мене; може б, завела кудись далеко... в таке місто, що цур його і казати... Книжки спасли мене, але ж книжки не живі люде! І від книжок не легко мені було: книжки будили в душі боротьбу, піднімали бажання іншого життя; вони забирали усі мої сили, усі мої гадки, мрії. Начитаєшся, нагадаєшся почнеш наче очунювати і чуєш, ніби ти

в чаду; чуєш — жадобу, потребу щастя і любові, потребу, котрої нема сили вдовольнити, котра мучить тебе. Любити, любити і щоб тебе любили — от яку основу життя виносила я з книжок. Любов вславлялась всюди, що я читала; любов ставилась (так я розуміла тоді) яко самий найвищий закон, котрим жили люде — того життя, яким я впивалася з книжок. Але хіба те життя було моїм життям? Ні, у тім житті не було моєї частки, я не жила тим життям, я тілько мріла їм. Ся думка сердила мене, дратовала, доводила часом до злості. Часом мені заздрило навіть на татуся: люблю я його щиро, а все-таки заздрила. Заздрість шептала мені: «Він жив, він любив, він знав радощі, а в мене нічогісінько!» Округ мене пустиня, в котрій мені тісно, душно; от-от задушусь, мов у теплі, і я бігла з дому у Глупів, гостьовала у глупівців. З кожним роком більш і більш давила мене, гнітила отся пустиня, часом здавалось, що я замерзла, одеревіла, вмерла, і сама дивилась на свої похорони. Тяжке життя було... а далій ще погіршало. Минуло мені двадцять два роки... ніхто мене не сватав. Мені, дурній, здалося тоді, що за се на мене татусь косо дивиться, дивлячись, як я марнію, як улітає його надія добути зятя. Мені здалось, що я повинна вийти заміж. Але заміж коли іти, так іти кохаючи, я хотіла кохати, я бажала, щоб і мене кохали. Я не хочу, не хотіла вмерти, не спізнавши любові; а замужество без щирої, глибокої любові, по-моєму, смерть. «Хто ж винен, що я досі нікого не полюбила?» — питала я саму себе. Сама я, бо я ні до кого ще і досі, ні разу не обернулась з ласкою, з ніжним дівоцьким привітом.

З ким доводилось стрічатись, показалось мені, що я держала себе гордо, холодно; ніби біля мене були не такі ж живі люде, як я сама, а якісь, не то дерев'яні, кукли; не то хоч і люде, та без душі, без серця, не такі, яких я бачила в книжках... От не гордуй я, гадалось мені, може б, і мене покохали досі... Може б... Але тут уставало друге питання: чи є в мене хоч щонебудь таке, за що б можна мене полюбити? Не молода вже я справді, з «дівочих» літ виросла, але ж хіба мої літа вже такі старі, що не можна і любити мене? Сама я добре знаю, що я не красавиця (Горовенко поглядів на її і довго не зводив очей з неї), але ж знаю і те, що я не машкара яка... А що до душі, до серця — сама знов знаю, що вони не злі. Освіта моя не велика, правда, та задля Глупова і її вволі буде... От і вдарилась я шукати жениха... І дивне диво! Як я не неволила себе, до нікого з глупівців не лежало моє серце! А літа минали... Що ж ви думаєте, торік вподобався мені такий чоловік, що тепер аж бридко згадати... Я закохалась!.. Вгадайте в кого?

— Трудно... та я тут нікого і не знаю.

— Ні, ви його знаєте...

— Чи вже ж таки в Ганусенка?

— Вгадали...

— А він? — спитав Горовенко якимсь зляканим поглядом.

— Він... він посватався... я одмовила.

— Чудно,— промовив Горовенко, і в очах його блиснув промінь веселості.

— Ні, не чудно, бо я тільки один день кохала його так, що в той день він був для мене і богом, і батьком, усім на світі... Я тоді не знала, чи він кохає мене, чи ні... На другий день я почала розбирати Ганусенка... на третій... Та що і казати... Став він мені смішним... Тим і скінчилось наше кохання...

— Давно він сватав вас?

— Ні, нещодавно. Ви вже були у Глухові.

Горовенко глянув у вікно:

— Еге! вже світ надворі... забалакались ми...

— І не зчулись, коли і ніч минула.

Вони розійшлись, і кожний думав свою думку.

«От кого я люблю, так люблю! — думала Наталя.— Яка б я була щаслива, коли б він мене полюбив... От се той чоловік, про яких я читала...» — і вона заснула повна мрії, повна надії...

«Пропащий я чоловік,— думав Горовенко,— що я діятиму? Вибрати чувство, заказати серцю не любити, нема сили... тягне до неї... чувство бере розум... а втекти від неї — куди? У Глупів — даремна річ... вернусь... коли б куди далеко, далеко... так з чим же? Але і так не можна жити? До чого воно дійде? Сам себе мучитиму, тільки... що, коли б вона мене кохала, так де! Нічого і сподіватись на се... Та хіба мені тепер можна про любощі дбати? Хіба се моя задача?.. Ні! ні! я повинен кріпитися. Мушу боротися... нехай серце горить, перегорить, попеліє; чувство не вічне; розум переживе його... Трудна річ таке бороття, але ж і я не парубок... волосся посивіло».

V

Скоро якось послі свят приїхав до Галкіна Лиштва обідати і посмаковати настоянки. Після чарки, другої він розказав, що бачився сьогодні з ісправником і чув від його, що прийшла якась нова бумага про Горовенка. У Наталі серце то тьохкало, то завмирало.

— Може, ослобонили? — сказав Галкін.

— Де там! Може, чи не дальш куди засилають,— відповів Горовенко.

Наталя поблідла.

— Може, ще і прибіжить сьогодня,— сказав Галкін.

— Ні, я питав: каже завтра, а то і послізавтра.

— Коли так, так мусить бути пусте щось,— промовив Галкін.

— А я думаю навпаки,— озвався Горовенко,— певно, що дальше кудись зашлють; тим він і не іде до мене зараз, щоб спершу усе приготовити, а тоді приїде, скаже: сідайте, коні вам готові, і годі...

— Сього не може бути! — вирвалось з Наталчиних грудей мимо її волі.

Лиштва глянув на її, а Галкін зрозумів, від чого у його дочки вирвалися ті слова.

— Цить,— промовив він,— но так нічого вгадувати, а ось, пообідавши, ми з Василем Федоровичем поїдемо у Глупів, він підведе мене до ісправника, а я в його усе розпитаю. Таїться він не стане.

Стемніло. Горовенко сидів в своїй хаті, перебирав «на всякий случай» папери в шухлядці і думав: «Було б не гірше, коли б куди мене відсіль заслали, хоч би в який там Челябінськ абощо. Разом би відрізав усе... Коли т р е б а буде, все одно і в Челябінську, як і в Глупові, не вдержать мене... аби тілько приказ, аби звеліли іти... а переїзд теперечки з Глупова відірвав би мене від Наталки; вже що б там не було, а легше, швидше загоїться рана, коли я щодня не буду розвереджувати її. Рипнули двері, ввійшла Наталка. Горовенко пішов до неї навстрічу: він здивувався, сього ніколи не було, щоб вона заходила до його в кімнату.

— Вибачте,— промовила вона,— може, я помішала вам?

— Ні, ні... нічого... я нічого не робив...

— Я на годиночку. Мені треба щось сказати вам... я маю до вас велике і важке діло.

Горовенко не знав, що і подумати і спитав:

— Діло? До мене?

— До вас...— відповіла вона, дивлячись на долівку,— у мене просьба є до вас... чи ви не відмовите, чого проситиму? — Вона глянула йому в очі.— Не відмовите, кажіть?

«Чого вона може просити у мене?» — дивувався Горовенко.

— Коли від мене залежить, так не відмовлю.

— Від вас, цілком від вас... тілько від вас, більш ні від кого... так не відмовите? — в довгому погляді її видно було і прохання, і бажання, і надію, і страх, і молитву.

— Кажіть що? Що від мене — я усе, усе зроблю, аби в моїй силі було.

— Я мушу просити... я не можу не просити вас...— Слова якось не ішли у неї з уст... груди її високо піднімались, наче вона видавлювала з них слова.— Ви, може, здивуєтесь, чого я

попрошу... але я не можу, інак... мене душить... отут,— вона вказала на серце... голос її дрижав, лице поблідло.

«Що з нею?» — подумав Горовенко і промовив:

— Ви стривожені чимсь? Сядьте отут, заспокойтесь, розкажіть мені спокійно... Я клянуся зробити задля вас усе... усе... що скажете...

Наталка заридала.

— Боже! чого ж ви плачете? — говорив Юрко.— Заспокойтесь... не плачте.

— Е!.. — промовила вона, махнувши хусточкою.— Що буде, те буде... справді, сі сльози не в пору... де вони взялися?..— Вона швидше, якось нервово витерла сльози, оборудувала сама собою і, взявши Горовенка за руку, сказала.— Ніколи і не треба говорити вам передмови... коли вам чудно покажеться те, що я скажу,— ви тілько не смійтесь... не ображайте мене...— Горовенко хотів щось говорити.— Тривайте, цитьте, не перебивайте, а то я ніколи не скажу... мені трудно застановлюватись... швидше треба все сказати... коли вас зашлють куди з Глухова — чи згодитесь, щоб я за вами їхала туди...

— Ви? за мною? Наталю? чого?

— Я, я... за вами... хоч на край світа... чого?.. чого?.. Господи! та того... того, що без вас мені не жити... того, що я вас люблю...

Розум потух у Горовенка... в очах у його потемніло...

— Що ж... кажіть? Згодитесь?..

— Наталю! Наталю! чи ви подумали про се?

— Що ж тут думати, Юрасю? Я твоя, твоя! Без тебе я не можу жити...

Вона кинулась до його на шию і кріпко обвила її своїми руками.

— Я твоя тілом і душею чи навік, чи на годину, чи тілько на отсю одну хвилину.

Горовенко нічого не бачив, нічого не чув, він тілько вп'явся устами в Наталчині уста і, заплющивши очі, цілував її. Він чув якесь нове життя; він впав у те небесне раювання, коли увесь світ з його людьми, неправдою, болотом, самосиллям і утисками щезає, провалюється в якусь безодню; а над усім організмом чоловіка орудує м'яке, тихе чувство задовольнення, раювання і чоловік увесь піддається сьому новому чувству і боїться, щоб воно не скінчилося... Жалко йому розлучитися з сим раюванням... Іноді так жалко буває нам прокинутись після сну, в котрому ми пережили ясні, чудові години!.. Горовенко забув увесь світ, він жив тілько сією годиною; він забув чи не знав, що такі години купуються дорогою ціною: за одну таку годину доводиться переживати довгі роки негоди, роки журливі а тяжкі. Він тихо, пильно водив свій гарячий погляд на роже-

вому лиці Наталі, наче хотів завчити, добре запримітити кожну чертку сього лиця, кожен вираз його — кожен промінь сяєва її очей. Наче він боявся, що такого лиця він ніколи вдруге не бачитиме, і силковався навіки залишити в своїй пам'яті милий, дорогий образ сього лиця, яким воно є тепер, в отсю святу, неземну годину неземного життя... І Наталя дивилась на його, і він їй здавався якимсь другим, не тим звичайним, а кращим. Обидвоє вони дивились не червоніючи, не соромлячись: щось незвичайне, міцне обгорнуло їх; наче вони вперше зустрілись і кожен держався кріпко один за другого, боячись, щоб ся «перша» стріча не сталася останньою. Вони зрозуміли, чули, як їх душі переливалися одна в другу... Їм здавалось, що вони — не вони, що янголи з неба; що се не Горовенко і Галківна зрушають вечірну тишу кімнати своїми поцілунками, а що се пісня янголів, небесна музика, а вони її слухають, не наслухаються.

Минуло кілька годин такого раювання... В вікно дивився місяць, зорі... Наталка глянула на їх і перша заговорила:

— Юрасю! вони дивились на нас... вони наші свідки... вони розмовляють про нас...

Надворі заскрипіли сани. Наталя прожогом вискочила на рундук, підбігла до саней і, не даючи Галкіну вилізти з них, питала:

— А що, татусю! що? засилають його?

— Ні, ні... добрі вісті.

— Ослобонили?

— Де там! Від губернатора прийшли якісь гроші Горовенкові, от і усе...

— Слава тобі господи! І я ж вам, татусю, скажу добрі вісті: я люблю Юрася, він мене любить... ми любимось і поберемось...

Вона швидко поціловала батька в сиву бороду і стрілою понеслася до Горовенка, вона вже не чула, як Галкін відповів услід їй:

— Я се давно, доню, бачу і знаю, що ви любитесь.

Наталя вбігла в кімнату Горовенка, взяла його лице в обидві руки, поціловала і швидко проговорила:

— Нікуди тебе не засилають, Юрасю! Гроші тобі якісь прийшли... Я сказала татові усе... що ми любимось, чуєш? — вона знов поціловала його і вибігла з хати. Вона в сю годину походила на малу дитину, котрій подаровано нову іграшку.

— Татусю, татусю! швидше роздягайтесь та ідіть сюди,— і Наталя потягла за руку Галкіна до Горовенка.

— Ну, кажіть тепер, чи подобається вам такий зять? Подобається?

— Кращого і не сподівався...

— Так благословіть же нас.

Галкін глянув на неї і на Горовенка. Останній стояв наче вкопаний і мовчав.

— Чого ж ти, Юрасю, мовчиш? — говорила Наталя.

— Щастя не дає говорити,— збрехав Горовенко: справді його душила думка, що він ще гірше затяг петлю.

Галкін розповів йому, що ісправник одержав від губернатора триста п'ятдесят карбованців, котрі прийшли в Ломаків з редакції, а з Ломакова переслали їх до Н. губернатора, сей же переслав до глупівського ісправника, щоби віддав їх Горовенкові. «Що ж от я тепер натворив,— думав Горовенко,— тепер гроші є, тепер би можна перебратись від Галкіна на другу кватиру та, втихомирячись трошки, взяться б за роботу, а я якраз в сю годину взяв та й пришив себе... гвіздком прибив до отсього міста! Як же тепер? Хіба, взявши гроші, та ноги на плечі з Глупова? Але куди? За чим? Та й як же, не спитавшись т а м? Але я віддав їм усього себе, сказав, що в о н и не звеліли б, куди б не послали, а я завсігди готов... а тут в о н и кинуться до мене, а мене в Глупові нема... але ж хіба не можна звістити їх, де я... в Глупові у їх діла нема...» А в друге ухо хтось йому шептав: «А Наталя? Як же з нею? Нащо ж ти цілував її?.. Хіба тобі не жалко її покинуть? Хіба чесно буде так? Хіба не підло буде втекти, не сказавши їй ні слова? Вона просила тебе взяти її з собою на край світа, в заслання; вона ради тебе готова була обректи себе на тяжке життя десь на півночі, в неволі і не як дружина вінчана, а як полюбовниця. Вона віддавала себе на наругу людям, на глум, на сміх; вона для тебе жертвовала усім, усім на світі; вона саму себе віддала тобі; і поїхавши з тобою твоєю полюбовницею — виставила б на глум і на сміховище сиву голову свого батька!.. А ти?! Погадай про се».

Горовенко стис обома руками свою голову.

— Благословіть же нас, тату! — говорила Наталя.

Горовенко притис до себе старого Галкіна і не міг ні слова промовити. Галкін зложив нахрест руки і перехрестив ними дочку і Горовенка.

— Чи будете ж ви щасливі? — спитав Галкін.

— Коли беремося, так сподіваємось на щастя...— відповіла Наталя.

— Добре, коли так... дай боже, дай боже, вам щастя... Але ж, коли, крий боже, постигне вас яке нещастя, не виноватьте мене...

— Ні, ні не вовік, татусю,— відповіла Наталя, впиваючись в старе чоло.— Коли ж ми звінчаємось? — спитала вона.

— Про мене, хоч зараз, хоч завтра, хоч ніколи; не всі ж ті вінчаються, що вірненько кохаються,— відповів Галкін.

— А ти, Юрасю! як? — допитувалась Наталя, переходячи від батька до його: вона уся тепер була одні нерви, одно чувство.

— Як ти, так і я,— відповів Юрко і сам собі подумав: «Чи не помилявся я часом, гадаючи, що Галкін шпигун? Чи може ж такий шпигуном бути чоловік, котрий має такий погляд на вінчання? Чудний для мене чоловік отсей Галкін... ніяк не розкушу я його».

Лишившись удвох з Горовенком, Галкін помовчав кілька хвилин, а потім обізвався до його:

— Юрій Олександрович! ви спати ще не хочете?

— Ні!.. я не засну...

— Так ось послухайте мене, що я вам розкажу. Берете ви Наталку... берете тим, що любите... тим, що вона вас любить, а чи знаєте, чию ви дочку берете?..

— Як чию? Вашу...

— Мою, то мою... та не знаєте, хто я такий?

Горовенко ще більш здивувався.

— Думаєте, що я Галкін, якийсь там судовик... а може, що і гірш думали? Так?

— Так,— відповів тихо Горовенко, не зводячи з його очей.

— От же ні, я не Галкін! А хто я такий — сього навіть і Наталка не знає, сього я нікому не казав, се моя велика тайна!.. Не хочу я нести її з собою в могилу, але не хочу і благовістити її на увесь світ... Як велика ся тайна, судіть з того, що я рідній дочці не говорив про неї, нікому в світі не говорив, а вам скажу... тілько вам, бо вас вважаю яко чоловіка чесного... яко товариша по долі, по засланню.— Горовенко увесь обернувся в слух, в увагу.— Слухайте ж: я родом з Київщини, з Канівського повіту, син українського попа-уніата, я не Олександер Галкін, а Роман Натальський! Я студент Віленського університету, лікар колись був, доктор медицини...

Горовенко слухав і ухам своїм не вірив, тілько гадав: «А я думав... що я думав про його... як я ображав його... коли б він знав про те...»

— Я був молодим парубком, як почалось польське повстання [65]... я пішов у польську армію лікарем; я хотів служити не шляхетській Польщі, а тим нещасним мученикам, раненим за волю... мене тягла туди невідступна сила... під дощем куль я перев'язував рани, носив ранених... Штурмовали Прагу [66]. Я забув про штурм, я тілько пильнував над раненими і так запильнувався, одрізуючи у одного солдата руку, що не зчувся, коли той штурм скінчився... я бантував руку, як почув, що мене мов довбнею хватило щось по голові... я впав... кілька хвилин я пролежав без чувства. Тілько що підвівся, дивлюсь — коло мене стоїть донець та як утне мене вдруге нагайкою по голові, я повалився як сніп!.. Що було далій, і досі не знаю... Очуняв я — дивлюсь — я в тюрмі... Нас тут валялося на брудній долівці чоловік п'ятдесят. Мене судили і засудили на п'ятнадцять літ

у каторгу... повезли... В Персії я занедужав, мене положили в больницю... Лікарем був там тогді поляк Кияковський... Тут я вмер... Розумієте: Роман Натальський вмер... його поховали... Я став канцелярським судовиком, одставним урядником Олександром Захаровичем Галкіним...

Горовенко схватив руку його, горячо поціловав і промовив:

— Простіть мене, простіть!.. Я думав... бридко вимовити...

— Що ісправник підсогласив мене назирати над вами? — перебив його Галкін.

— Еге,— тихо відповів Горовенко.

— Се нічого — слухайте далій. В Персії добрі люде вирядили мене, я подався в Петербург; тут помогли мені вступити на службу в канцелярію міністра внутренніх діл. Петербурзьке болото стало обзиватись на моєму здоров'ю, я перепросився на службу в Херсон, потім перевели мене в Ригу, відсіля в Харків. Тут зустрівся я з одною німкенею, сподобалась вона мені; ми побрались... Бог нам дав дочку... На спомин своєї настоящої фамілії я нарік її Наталею... Останнє все ви знаєте, Наталя, певно, розказувала вам... У Глупові я осівся тим, що тут не дорого жити і вельми сподобався мені ваш хутор: я такого міста довго шукав, щоб у тиші з природою дожити віку... Тепер ви розумієте все... розумієте і мою прихильність до вас... та так би я обернувся і до всякого засланця... От вам моя сповідь: сховайте її на саму глубину душі. Сеї сповіді ніхто, ніхто не чув від мене, кромі вас, і ніхто не вчує більше... Тепер же ще от що. Я добре розумію жадання і задачі в а ш і... Не думайте, що ніщо сучасне мене не інтересує, гляньте... се до вас... се ще вчора я одержав, та не знав, з якого боку краще підступити до вас.— Галкін подав Горовенкові листок: се був давно сподіваний «приказ». В «приказі» стояло, щоб Горовенко сидів у Глупові і ждав чоловіка, котрий привезе йому роботу...

Нові чувства, нові думки обхопили Горовенка — «Та чи не во сні се все я бачу?» — думав він.

— Бачте, який я шпигун,— сказав сміючись Галкін,— бачте, що ми одного поля ягоди; тілько, що з мене така вже ягода, як гнила ріпа... Та, здається, в мої літа з мене не можна більш нічого і вимагати! Як умію, так і сію.— Помовчавши, Галкін знов заговорив.— Я правду сказав Наталці, що кращого, як ви, я собі зятя не бажаю... Дай боже, щоб вона зробила вас щасливим.. Тілько про одно, мабуть, недобре ви погадали: чи не зв'яжете ви собі рук? — Горовенко мовчав.— Але,— промовив Галкін,— Наталка знає, що у людей єсть обов'язки, вищі чувства до женщини. Наталка, не скажу я, що патріотка, але не стане вам поперек дороги.

Довго ще, довго Горовенко і Натальський розмовляли між собою про минувшину, про сучасне життя і вгадували будущину, судячи по минувшині...

VI

Через тиждень Горовенко звінчався з Наталею: весілля відбулось тихо, без бучності, без пишності. Горовенко став далеко спокійній; дістав знов свої папери, матеріали, прийнявся за роботу. Не страх за шпигунство Галкіна, ні сподівання «приказа» вже не тривожили його; жінчина любов, тихі, розумні розмови з тестем наче бальзам спокою вливались в його серце... Робота пішла, хоч і не так бистро, як би він хотів, але все-таки йшла. Наталка чула себе щасливою.

Тим часом вибух взрив у Зимньому дворці в Петербурзі [67]; за тим стріляння у міністра Лоріс-Мелікова і повішення Млодецького [68], а в Києві суд знов засудив на шибеницю аж трьох; двох повісили, третього, Арсенія Богуславського, помиловали. Реакція і паніка царювали скрізь по Росії, рикошетом обізвалися і в сонному Глупові.

Засуджений тепер на шибеницю попович Арсеній Богуславський вчащав колись до декотрих з київських українофілів: як вирік йому суд приговор на шибеницю, Богуславський впав в ноги жандармам, став каятися і присягатись сказати «усе, що він знає». Знав він мало — просто нічого не знав, а може, і нічого було знати. Богуславського посадили писати свою сповідь — донос. І почав він в свою нечестиву грамотку записувати усякого, кого вважав за українофіла, кого стрічав в українофілів!.. Чиє життя згадав, те і промовляв його гадючий язик, те і писала його юдина рука.... І написала вона цілу сотню імен і між ними ім'я Горовенка... Сього доволі було, щоб з Києва написали у Глупів до ісправника, щоб потрусили Горовенка.

Довелося Горовенкові вдруге винести знайому вже колотнечу, знайому наругу чоловіка і його домашнього кубла. На сей раз Горовенкові нерви видержали себе лучче; хоч трусениця пожерла усі його матеріали, що збирав задля своєї історії. Ісправнику не було написано, чого він мусить шукати, трусячи Горовенка: «отобрать все, что окажется противозаконным»,— стояло у київському приказі. Пухно, чоловік з університетською освітою, не довго ламав свою освічену голову над питанням, що «протизаконне», а що ні! Він забрав усі Горовенкові папери і відіслав у Київ. «Нехай вже там розбирають,— говорив він,— а мені тут ніколи возитися над усякою дурницею, у мене і свого діла доволі, ось поки»,— він проводив пучкою по шиї під бородою.

— Дурні ми, дурні з тобою,— говорив Натальський зятеві,— що б було усі твої папери держати у мене в кабінеті.

— Хто ж його сподівався на його трусеницю... а ще більш, хто б його сподівався, що заберуть «яко протизаконне» виписки і вирізки з цензурованих книжок і часописей або з архівних документів.

— Жаль, великий жаль...

— Як не жаль, кілько-то літ я збирав, а тепер все пропало. От життя!

— Юрасю любий! ти вельми стривожився,— заспокоювала його Наталя,— спочинь, втихомирся.

— Легко тобі сказати: втихомирся, та не легко мені се зробити,— відповів Горовенко.— Як його втихомиритися? Як його примиритися? Як його жити? Таке життя викликує в моїй душі не апатію, а ненависть... помсту... сліпу, може, нерозумну, але справедливу. Добре б помиритися, добре б сідати, коли б я бачив, що хоч десь далеко, далеко дніє, займається на мирний, спокійний світ, а не на бурю... коли б я бачив, що наша «інтелігентна» громада ворушиться, хоче жити своїм життям, а то!.. Я б втихомирився, коли б я бачив, що мої вимагання не сходяться з громадськими, що я мушу щось спустити, уступити і якось підладиться до громадського життя... Коли б... коли б... Гляньте, що діється: громада не живе, а тліє, гниє, наче колода в багні, у неї нема, вона не заявила ніяких своїх вимагань... До чого би тут можна примиритися, з чим примиритися, з чим погодитися, чим затихомиритися?..

Наталя не знала, що відповідати, і мовчала: вона бачила, що в політичних питаннях вона мало що розуміє, і вслухувалась і вдумувалася в спірки і розмови чоловіка з батьком.

Життя Горовенкове пішло собі спокійно, тихо; тілько у Юрковій душі не було спокою, але про се він мовчав; він не любив ділитися своїм лихом; один тілько батьківський погляд старого Галкіна догадувався, що діється в душі його зятя.

Прийшла весна 1880 року — і розпустився своєю пишною красою Горовенків сад! Природа після довгої, холодної зими ожила і звала чоловіка до себе на роботу. Знайшлась робота і Горовенкові: він зрадів; він щодня нарівні з тижневими наймитами рано вставав і виходив на роботу; копав город, садив, бороновав, підчищав дерева, вирізував сушняк, чистив доріжки, копав грядки на квітки. Приходив снідати — вставала його люба Наталя... Після снідання вона, упоравшись по своєму хатньому ділу, виходила до його в сад і помагала йому коло квіток; сіяла їх, пересаджувала. Старий Натальський і собі не відставав від дітей: там копне заступом, там підріже суху гіллю, там обмаже деревину... Прийдуть до обіду:

— Не той вже я став, дітки!.. Здоров'я нема... от, от — кавкну...

А ввечері іде у їх друга рада:

— Як би то добре було отут завести ремісничу школу! Ти б учив школярів наукам; Наталя вчила б дівчат шити, а я б господарював... Е! та се мрія...

— Треба попробувати, треба переговорити з земцями,— відповідав Юрко.

— Даремна річ — тепер і говорити з ними про се діло... тепер їм і без того всюди верзеться соціалізм, а у хуторі Горовенка — по-їхньому, у самому гнізді соціалізму, щоб завести школу та ще, щоб ти вчителював!.. ба! Та вони при одній гадці про се перелякаються!.. З такими мертвими людьми нічого і говорити. Тривай, восени вибори, може, нових виберуть, не таких полохливих, не таких тупоголових.

Пройшла весна. Затихли вішання... Реакція починала ніби затихати; в печаті стало інколи прокидатися живе слово.

— Ти б написав, Юрасю,— радив Горовенкові тесть,— до Лоріса лист; може б, він визволив тебе з-під надзору.

— А що про се там скажуть?

— Скажуть, що ти добре зробив; бо коли будеш вільний чоловік, їм же від тебе більше користі буде.

— Справді так, треба написати.

Горовенко сів увечері сочиняти лист до міністра: не давалося йому то «сочинєніє»; напише раз, прочитає, ні, не годиться; порве, пише вдруге, знов погано. «Виходить все, наче я чого випрошую! — думав Горовенко.— Так не слід, се якось по-лакейськи... просити мені нічого, ні за що... вони мене двічі осоромили; двічі зробили наругу; вкрали здоров'я, працю, заграбили місто моє, вбили мою матір, і я ж ще мушу у їх просити... Винитися... За що? В чому я був винний?» — Горовенко кинув перо, розірвав третій лист і сів, підпершись в коліна обома руками... Через кілька хвилин йому показалось, що в хаті димно; він підняв голову: на стінах, на стелі, на столі — скрізь бачив він якісь червоні, наче криваві плями; він підійшов до столу, щоб роздивитися пляму, а біля столу стояла мати.

— Мамо! — тихесенько промовив Горовенко.— Се ви?

Мати мовчала. Він спитав удруге, відповіді не було; він ступив до неї близш... мати зникла. Горовенкові стало холодно; він швидше потушив свічку і пішов в залу.

— Написав вже? — спитала жінка.

— Ні, тричі писав і тричі рвав; ніяк не напишу, не зумію.

— Де-таки не зумієш,— відповіла Наталя,— просто не хочеш...

— Не хочу, кажеш ти? — Горовенка так боляче кольнуло в серце, що він не всидів на своєму місті.— Не хочу, я не хочу... ти не подумавши се сказала.

Натальський, дивлячись збоку, зрозумів, як отсе слово вразило Горовенка. Бажаючи швидше потушити пожежу, котрої дочка не примічала, він сказав:

— І я розумію, що справді він не може: чоловік зроду не писав канцелярських листів. Се особа наука... я на їй зуби приїв... сяду, так зразу напишу... хочете?

— Напишіть, татусю! — сказав Юрко.— Я підпишу, аби, знаєте, не було того мерзенного лакейства...

— Не вчи, знаю,— з сим словом він пішов в кабінет. Не минуло і півгодини, як Натальський вернувся з готовим листом до міністра.

— Слухай, Юрасю! — він прочитав лист.— Чи годиться, чи ні?

— Давайте, зараз підпишу.

— Треба ж переписати.

Вранці Горовенко відніс той лист до ісправника; сей прочитав, запечатав і відіслав на пошту.

Пішли у Горовенка нові сподівання... Наталя спала і бачила тілько те, чого їй бажалося. «От ослобонять Юрка; зараз поїдемо в Київ... Я зроду не була в Києві... Там опера є; я зроду не була в опері... коли б швидше».

VII

На Семена в Глупові становиться ярмарок. В сю пору Глупів оживає тижнів на два, за котрі у Глупові силкуються навеселиться, находиться, награться на цілий рік, так щоб стало чим споминати ярмарок до другого, до нового. Більш ніж за тиждень до ярмарку, зараз послі першої Пречистої показувались вже перші ознаки, що підходить ярмарковий час. Жидки незвичайно вертілись по місту, будуючи на майдані ятки і балагани. Приїздили бердичівські балагули, намощені до полудрабків ящиками з «красним» товаром, переправленим контрабандою з Бродів у Радзивилів [69]; з «самоновішими» модами, що торік не спродали паризькі модниці; поверх полудрабків балагули привозили натовп жидків-факторів, перекупщиків і всяких інших «посередників» і мішуресів, без котрих ніяк не вміє ні купити, ні продати ні один український пан; без сих пиявок ще і досі навіть люде освічені не вміють ні збути плодів своєї праці, ні роздобути матеріалу для своєї праці. А що вже до позички грошей, так тут і гадати нічого! Ся річ у нас зроду без жида не обходиться. Коли не сам жид дає в позичку гроші, так він знає, в кого їх можна позичити.

Ні в одного народу немає такого гострого понюху на гроші, як у жидів.

Темна аж чорна будівля невеличкого дерев'яного глупівського театру цілий рік стояла замкнута, забита, була пристановищем галок і пугачів; послі Пречистої її відбивали, відчиняли двері, провітрювали, щоб не воняло цвіллю і гниллю, а на самого Семена входила в сей «храм» сама господарка його, пані Мельпомена [70], в образі глупівських охотників і охотниць до театру.

На сей рік головиха заходилася спорудити на ярмарковий час кілька спектаклів з охотників.

— Чи пійде ж то тепер Горовенчиха до нашого гурту? — радилась головиха з банкіровою дочкою.

— Чом же їй не йти? А коли і не схоче, і без неї обійдемось.

— То-то що ні; без неї трудно... я вибрала такі пієси, де багацько співів, а хто в нас краще Горовенчихи співатиме?

— Се правда, та вже ж ради її, щоб спектаклів не було!.. Сього не можна; краще пієси перемінити.

— Ні, сього вже не можна: я, бачте, вибрала такі патріотичні, підходящі до нашого часу...

— А нуте які?

— «Ямщики», «Матрос», «Ворона в павлиньих перьях» [71], знаєте?

— Знаю, гарні, але як же з Горовенчихою?

— Треба просити.

Головиха їхала до Горовенчихи. Випало так, що якраз на той час ні Горовенка, ні Галкіна не було дома. Наталя сиділа одна. Головиха не довго її благала; вона згодилась.

— Юрасю! ти знаєш, що на Семена у нас ярмарок? — говорила Наталя своєму чоловікові, як він вернувся додому.

— Чув.

— Може, чув, що і спектаклі будуть, гратимуть охотники.

— Про се не чув.

— Ти нічого не скажеш, як я до них пристану?

— Не радив би я.

— А я вже слово дала, приїздила прохати головиха; ніяково було відмовити.

— Коли слово дала, так нащо ж у мене питати,— промовив Горовенко; в голосі його чутно було ноту досади.

— Завтра у нас перша репетиція.

— От як!

— Я гратиму в «Ямщиках».

Горовенко скривився і нічого не сказав.

На репетицію з'їхалось доволі людей і між ними Ганусенко. Горовенко не хотів бути з гістьми і ще до приїзду їх зійшов в сад. Репетиція скінчилась, гості пішли проходиться в саду.

— От ви де! — промовив Ганусенко, підходячи до сосни, під котрою лежав Горовенко.

«І тут знайшли»,— подумав Горовенко; швидше встав, поздоровився з гістьми і сказав:

— Я умисне пішов з хати, щоб не мішати; мені здається, зайвий чоловік — завсігди мішає.

— Ви ніколи не можете бути зайвим у нашій громаді,— сказала головиха.

— Ви ще пользу б нам зробили, порадили б нас,— вставив своє слово Ганусенко.

— Яка вже моя рада! Я зроду не грав на сцені.

— А як гратиме Наталя Олександровна! — заговорив Ганусенко.— Просто і сказати не можна, яка вона артистка! Задивишся на неї, хоч не схочеш.

Горовенкові не подобалося, що Ганусенко хвалить його жінку.

Головиха прийнялася дяковати Горовенка і Наталю і вихваляти її гру, її голос:

— Усе місто дяковатиме їй за ті години, що проведуть у театрі; та і діло добре зробила. Ви знаєте,— спитала вона у Наталі,— куди ми повернемо ті гроші, що зберемо з спектаклів?

— Ні, я про се і байдуже.

— Віддамо ісправникові, щоб найняв більш поліціантів: сих що є, мало на Глупів, особливо вночі.

— Здається, можна б пригадати що краще,— озвався Лиштва,— здається, у Глупові усе тихо, благополучно і ничим не вимагається більш поліціантів.

— І я такої думки була; так-от же прийшов у думу від губернатора приказ, щоб непримінно завести нічну сторожу; а в Думі — де ті гроші?.. Себто новий налог треба завести... так от мій чоловік радився, радився з ісправником і придумали на ярмарковий час спектаклі, три або чотири; зберемо тисячу карбованців, от і десять сторожів.

Горовенка від сих слів наче хто приском обсипав.

— Я не знав сього,— відповів Лиштва,— а коли так, так вибачте мені: я не хочу заробляти на поліцію. Сторожа — діло думи; коли вона їй треба, нехай вона й наймає на свої гроші, а не треба, нехай так і відпише губернатору.

— Так ви і не будете грати? — спитало Лиштву разом кілька голосів.

— На поліцію — не буду; на що інше рад.

— Перемінити сього вже не можна; се б образило ісправника...

— Тоді без мене.

— Обійдеться! — проговорила з насмішкою головиха і відвернулась від Лиштви.

Гості роз'їхались. Горовенко прийшов у хату і сидів мовчки. Наталя стала вчити свою роль.

— Як душно в хаті,— промовив Горовенко і пішов в сад. В лице йому пахнуло свіжим вітерцем: він потяг в себе свіжого пахучого повітря. Повновидий місяць плив по небу і дивився на його з чистого блакитного неба... нігде ні хмариночки! Ніч стояла ясна, чудовна. Горовенко глянув на небо і довго дивився на місяць, на зірки і на далекий безкінечний краєзір. І разом у його по душі, по серцю пролетіли спомини тої ночі, коли Наталя просила його взяти її з собою. І тоді стояла місячна ніч! Тоді він раював! Щось чудне ніби вщипнуло його за серце. Він опустив голову і повагом став ходити по саду. Його почала гризти думка зовсім нова, якої він і не викликав, і не сподівався: йому тяжко було, що Наталя пішла грати та ще в «Ямщиках», та ще на користь поліції. Він сів на траву і схопився рукою за лівий бік, наче хотів придержати серце, щоб воно так не билось, так не щеміло.

А в хаті між батьком і дочкою ішла така розмова:

— Не слід би тобі, Наталю, грати; хіба ти не бачиш, що Юркові се не подобається; я радив би тобі кинути.

— Не можна, татусю! Коли б тілько ви знали, як мені хочеться грати! Так хочеться, що і сказати не можна...

— То хоч би в кращій пієсі... хоч би не на таке діло...

— Се ще краще, татусю! Особливо тепер, коли пішов до міністра Юрків лист. Міністр, певно, запитає про Юрка поліцію; а Пухно, бачучи, що я граю...

— Цить! — перебив її отець.— Не вирівайся з сим! Зрозумій, що се хула на твого чоловіка!.. Та знаєш ти, що коли б він вчув твої слова... що б він сказав? Послухай, доню! — заговорив він знов ласкаво.— Покинь се діло, не сердь Юрка.

— Татусю! я вблагаю його, він не сердитиметься... ось побачите — сам піде в театр... я зараз вблагаю його.

— Ні, вже краще сьогодня не нагадуй йому про се діло... Бачу я, що ти мало знаєш свого чоловіка! Стережись, щоб з сього пива не вийшло якого дива...

На другий день знов зібралась репетиція, на місто Лиштви головиха привела секретаря думи. Горовенко всю репетицію просидів у хаті, не спускаючи очей з жінки та з Ганусенка.

— Юрасю! серденько! — говорила Наталя, цілуючи свого чоловіка.— Ти вже не сердишся на мене? Ні?

— За що?

— Що я граю! Коли хоч, я покину.

— Се буде приневолювання... я не хочу нікого, а тим паче тебе, неволити.

— Значить, ти не сердишся.... а в театр підеш, як я гратиму?

— Піду, але з умовою: не сидітиму між публікою, а за кулісами.

— Добре, добре... хіба мені не все одно; де хоч сиди; аби я знала, що се ти тут. От дякую, тобі за се.— Вона його жарко поцілувала, а він чогось зітхнув.

Прийшло Семена: наступив ярмарок. В Глупові тиск народу! З самого ранку жидки снують з одного заїздного двора у другий, розносячи в узликах на показ крамарям від панів льон, пшеницю, вовну. На майдані коло коней циганять задніпровські жидки, цигани з Волощини [72] і ремонтери з Московщини [73]: округ стоїть крик, гомон, галас... Глупівські пані переходять з одної крамниці в другу, вибирають на вечір в театр своїм донькам кружево, рукавці, стрічки.

— Отся стрічка і гарна, і добротна, і широка, та чи буде к лицю Галі? — питає голосно сама себе якась пані.

— Буде к лицю, якраз к лицю буде,— завіряє її крамар, жидок з Бердичева.

— Хіба ти знаєш мою Галю, що завіряєш так?

— Ну що ж, що не знаю! Нащо знати? Се така стрічка, що хоч кому до лиця буде... От примірте до себе.— Жидок приложив коробку з стрічками до грудей пані.— Ай вай! Як хороше!.. Просто — а! Якби ваш пан побачив, як вам до лиця! Ай вай! Наче не ви; наче молода панянка.

Пан купує стрічку...

Увечері почався спектакль. Горовенко не спускав очей з жінки. З театра головиха позвала до себе вечеряти усіх акторів і чимало гостей.

— Наталю! — говорив Юрко своїй жінці.— Ходім додому, в мене голова болить...

— Як же таки се можна: головиха так просила, а ми не підем... вона ж розсердиться.

— Так іди сама.

— Де-таки се видано, щоб серед ночі самій ходити... Та і там усі люде будуть як люде, я одна, ні вдова ні дівка.— Горовенко більш не змагався і пішов. На вечері він перекинувся кількома словами з знайомими і пильнував, як Ганусенко вився біля Наталі, наче пчола біля квітки. Горовенко чув, що його щось шарпає за серце: може, ті речі, котрі ходили округ його.

— Вам земство припоручило мости перемостити? — питав голова в одного земця.— Які палі ставитимете?

— Положено дубові.

— Положено — звісно; але се одні вигадки, можна наполовину; одну дубову, дві соснових: а я б доділив вам з свого лісу такої соснини, що всякого дуба перестоїть.

— Добре! Заходьте завтра, поміркуємо.

Горовенко сплюнув і перейшов у друге місто.

— Добре я продав свою вовну: купців наїхала сила; ціни високі, з рук рвуть... в один куль подивились — а до останніх і не доторкнулись!.. А там, знаєте, було всяково: прикажчик понапихав усередину і обніжків і всячини... хо, хо, хо!.. Усе пішло за перегон...— хвастався один пан другому.

— Поталанило вам, а от мені не веде з льоном, бракують усе... кажуть, не підточений... дешево дають... Мабуть, не продам... Голова радить заложить у банк... він же там усьому сила... обіцяє під заклад дать продажну ціну... А там, каже,— відцуряєтесь, прострочите... ми продамо самі...

— Се добре діло.

— Не ледаче, аби тілько тое... голові сюди,— він сунув руку в кишеню і додав,— куртаж, звісно, без того не можна.

— Ваш могорич! — говорив в другому кутку маленький товстенький панок високому, чорнявому, похожому на поляка своєму сусідові.

— За що?

— Ще і питаєте! Ніби не знаєте! Бач, який святий та божий! Ставив муку помішану з вапном... Сподівались усі, що за те борошно тобі підріжуть фалди; а тепер он: вийшла тобі ще і нагорода! Станіслава дали [74].

— Чи чули, панове, чи чули: піймали Гартмана! [75]

— Піймали? Що ж йому?

— Та ще нічого; ще Франція не дає...

— Як вона сміє не дати! Гартман наш підданий!.. Хіба французи забули вже, що ми були в Парижі? [76]

— Таких собак мало вішати.

— Годі вам про Гартмана. Ось послухайте, що в Ломакові діється.

— А що там таке?

— У якогось інженера машину знайшли.

— Се брехня! Думали, що в його в сінях справді стоїть якась машина Рупера чи Румпеля [77], та боялись піти до його трусити; думка така: прийдемо, а він припал підложить, усіх розірве... Так підкупили якихось злодіїв, щоб викрали той ящик уночі з сіней... Украли, привезли в поліцію... Ходять коло ящика, остерігаються, не знають, як розпаковати. Страшно, щоб не рвонуло... Ну, якось осмілились, зірвали віко, дивляться, аж там... що б ви думали?

— Динаміт — тілько не той, що рве, а той, що склеює...

— Який се такий?

— Попросту — цемент...

Усі покотились з реготу...

— Кхи, кхи! — кашлянув збоку Пухно.

Світом вже Горовенки вернулись додому. Юрко не міг спати. Він довго ходив у себе по кімнаті, потім пішов у сад. Через кілька годин вийшов і Галкін: він нічого не розпитував у Юрка про вчорашній спектакль і вечерю у голови: по лицю, по очам Горовенка він бачив, чого стояла йому та вечеря. Вони йшли мовчки по доріжці. Над головами у їх пролетів табун диких гусей.

— От якби рушниця була,— сказав Горовенко.

— А ти стріляєш? — спитав Галкін.

— Колись я був завзятий охотник.

— А я сього і не знав; чом же ти давно не сказав; я б тобі роздобув зараз рушницю... У Лиштви єсть зайва. Я пошлю до його. Тут на глупівських болотах сила дичини.

— Сьогодні знов у нас репетиція? — спитав Горовенко.

— Здається.

Горовенко глянув вбік, щоб не стрічатись з поглядом Галкіна.

— А від Лоріса ні одвіту, ні привіту,— сказав трохи згодя Горовенко.

— Нема.

— Певно, що і не буде... і відтіля нічого?

— Нічого.

— Замовкли щось...

— Гольдемберг багато нашкодив [78].

— Не втерпів дияволів жидюга,— різко проговорив Горовенко.

— Не то, що не втерпів, мені здається він збожеволів...

— Добре збожеволів,— перебив його Горовенко,— прочитайте, як гладко, як логічно він показує.

— По тому ще не можна судити... Треба самому чути і бачити чоловіка... Я інак не розумію, що він з глузду зсунувся. Здоровий чоловік на таке б паскудство не пішов.

VIII

Ще двічі Наталя грала в спектаклях і раз співала в концерті.

Горовенко не перечив вже їй ні в чому і мовчки ходив за нею в театр. Його наче що пригнітало. Ярмарок скінчився, і життя в Глупові пішло своєю сонною чергою.

Горовенко став щодня ходити на охоту. Раз, вернувшись увечері додому, він побачив світло у своїй кімнаті. Там з Галкіним сидів якийсь незнайомий йому чоловік. Галкін зараз вийшов з хати. Цілу ніч незнайомий просидів з Горовенком і чуть світ поїхав від його.

— Хто в тебе був? — питала жінка.

— То старий товариш мій; вмісті були в університеті... їде з Криму; лічився там усе літо; так завернув до мене.

— Хіба він знав, що ти тут?

— Хтось з ломаківських написав йому.

Горовенко взяв швидше рушницю і поплівся в поле.

«Ну, от тобі і робота,— думав він, ідучи шляхом,— що ж се за робота: писати статті задля «Народної волі»! Та се на один вечір робота.— Сиди, кажуть, і жди... в сьому році вже нічого не сподівайся. Як бачу, так, мабуть, вже мені нічого сподіватись ні звідкіль. Думав, покличуть туди, там яке діло загадають... аж от що: сиди та жди... «ти нам згодишся в свою пору». Коли то та пора буде? Ні, не приходиться мені сидіти, згорнувши руки... тепер... треба щось самому гадати».

Увечері він пізно вертався додому. Він вельми втомився і, щоб швидше прийти, пішов через сад. В домі горіло вже світло. Горовенко став супроти дома, обперся на рушницю і глянув в вікно. Наталя ходила по залі з Ганусенком.

— Ой! — скрикнув Горовенко, вхопив рукою за лівий бік і пішов в дім.

Наталя сердечно стріла його.

— Ти втомився, Юрасю! — сказала вона, цілуючи його.— Ляж спочинь, поки чай, а може, обідатимеш? Страва гаряча.

— Ні, я не хочу нічого,— відповів він,— тілько полежу трохи.

Поставивши рушницю в кутку сіней, Горовенко пішов прямо в свою хату... Зайшовши поздоровитись з Ганусенком, він сів на ліжко, підпер голову долонями і загадався. Через кілька хвилин почала боліти голова, щось здавило в горлі; на всього його спустилась якась невидима сила, але важко тяжка сила, з-під котрої не міг він вислобонитись, а котра не давала йому ні мислити, ні чувствовати нічого, кромі важноти сеї сили... в грудях стисло; дихати важко.

«Отсе я застудився так,— прийшло на думку Горовенкові.— Треба лягти». Він встав, щоб скинути чоботи, але голова закрутилась, він швидше спустився на ліжко... Не то сон, не то забуття найшло на його. Минуло з півгодини. «Ой!» — скрикнув він і прокинувся... Йому було і страшно і бридко! Йому здалося, що Наталя цілувалася з Ганусенком; він сам своїми ушми чув, як вони цілувались... Він підскочив з ліжка. «Ні, ні!.. сього не може бути!.. Ні! щоб вона проміняла мене на отого дурного шолудивого Ганусенка! Ні!.. Ой, Наталю, Наталю, як же я тебе люблю і як ти вразила мене отими своїми спектаклями... на... користь... Господи!... тьфу!...— злість підступила під серце.— А все отсе з того, що нема у неї характеру: голова у неї світла, серце добре, ніжне, а сили волі нема!.. Живе вона більш чувством, серцем, ніж розумом... Підбити її не довго... спершу пообіцяє вона, а тоді вже думає... Ну що ж! Тепер

вже не рано; в такі літа вже не виховаєш, не переробиш характеру... Буду мириться з сим, аби вона любила мене... Вона ж знає, що у мене, крім її любові, нічого вже нема... Ні, вона любить мене: се така нісенітниця приверзлась мені».

Горовенко вийшов в залу. Усі троє сиділи за чаєм: Горовенко обняв жінку і поздоровив Ганусенка.

— Вбили що? — спитав сей.

— Гуску застрелив.

— Коли ж їстимемо її?

Горовенко строго глянув на його; ніби хотів сказати: «Тебе ніхто не просить».

— Хоч і завтра,— відповіла Наталя.

Горовенко глянув і на неї; хотів всміхнутися, та усмішка замерла у його на лиці.

Ганусенко скоро попрощався. Юрко став ходити по хаті, потім здавив голову руками, наче що згадав, і сів на канапі. Через хвилину він знов встав, сів біля Наталі, обвів її шию своєю рукою і довго дивився їй в очі.

— Чого ти так дивишся на мене? — спитала Наталя.

Юрко притис її до серця і, кріпко поцілувавши, спитав:

— Ти мене любиш?

— Наче не знаєш...

— Знаю, знаю... Ех, коли б можна з сього гаспидського Глупова куди поїхати! — вирвалось з уст Горовенка.

— Мабуть, не скоро... От хвалений Лоріс: більш півроку ніякої відповіді.

— А тобі не огид отсей Глупів, Наталю?

— Я привикла до його...

«Привикла»,— подумав собі Горовенко.

— Привикла! кажеш ти,— говорив він далій,— а якби прийшлось виїхати, жалковала б чи ні?

— Може б, за чим і жалковала.

— За чим же?

Наталя нагнулась підняти хустку з долівки і відповіла:

— Та от за садом жалковала б.

Минула Покрова. Після кількох дощових днів знов прояснилося і наступила незвичайно тепла, ясна година. В саду знов знайшлося діло: треба позакопувати на зиму виноград, а поки морози, треба його підрізати, заготовити ямки. Треба походити коло квіток.

— Се добре, що ти працюєш в саду,— говорив Галкін Юркові,— а то глянь, який ти став, як змарнів...

— Хіба?

— Подивись в зеркало: пожовтів, лице обвисло; кожа та кості; наче ти вилежав місяць... Ти таки справді нездужаєш... я бачу.

— Ні, тату, я здоров.

— Говори кому другому, а не мені.

Галкін хотів повести с зятем щиру розмову про його здоров'я, про його душевний стан, та, на лихо, його розмову перебили чужі люде. Прийшло два мужики і баба просити рятунку: в одного нездужала дочка, а двоє тих просили в позичку грошей.

— За подушне зборщики душать... Зарадьте, пане...

— Отак, бачиш,— сказав Галкін Горовенкові,— бабі шістдесят літ, крім ветхої хати та на ступінь грядки — нема в її нічого, а п'ятнадцять літ платить подушне за мертвого чоловіка... А він,— вказав він на мужика,— був добрим хазяїном, та звівся.

— Лихо мене звело.

— Знаю, що не добро, а лихо. Старший син-робітник вмер, за ним і жінка туди ж; лишився чоловік з п'ятьма малими дітьми... треба їх одягти, обути... Позаторік пара волів здохла і корова...

Галкін дав їм грошей.

— А віддають в срок? — спитав Горовенко.

— У мене ніяких сроків нема; коли спроможеться, тоді і принесе... За всі десять літ, як вони позичають у мене, ще ні за ким і копійка не пропала... Вельми убогі люде тут по селам... Землі велика недостача, не дають випасів...

— Та й не дадуть,— пустив з серця Горовенко.

Увесь день до вечора Горовенко не брався вже за роботу в саду, а просидів у себе в хаті. Журба якась обгорнула його, гризла його, і не знав він сам причини її, не знав, з чого і до чого вона. «Так тяжко, та й годі!»

Всю ніч не зводив Горовенко очей, сон не йшов, голова боліла.

— Се від того, що я мало ходжу,— сказав вранці Галкіну і зараз після обіду взяв рушницю на плечі і пішов. Одначе хоч на польованні він добре втомився, але вночі все-таки мало спав.

День за день стала і Наталя примічати переміну з Юрком: він став незвичайно смутний, замислений, незвичайно суворий, а інколи і надто грубий з жінкою. Попробувала вона кілька разів спитати його: чого він такий сумний.

— Ні від чого бути веселим,— сухо і грубо відкаже він.

— Та ти нездужаєш, Юрасю? — каже вона ніжно.

— Не тривожся! Се вже моє діло... коли б нездужав, так би лежав.

Наталя більш не розпитувала і йшла на розмову до батька.

— Татусю! чи ви не примічаєте переміни з Юрком? Чого він став таким смутним, сердитим? Нічим його не вдовольниш, за все сердиться, все не по його.

— Бачу я і сам се все, доню, та не знаю, як і руки підложити.

— Від чого се все?

Старий ні слова не відповідав, тільки зітхав...

— Може б, до лікаря треба?

— Треба б; та як ти з сим до Юрка підступиш! Давно вже я хочу з ним побалакати про його здоров'я, та все, що почну, так або хто переб'є, або він на друге зверне.

А Горовенко сидів собі в хаті і мислив: «Ну, що отсе воно таке з нею сталося? Поцілую її і наче між моїми і її губами єсть щось таке, чого ніколи не було, щось гірке... і се страшне, се гірке щось не дає мені спокою! Чом тепер від її ласк, від її поцілунків не наступає вже те високе, небесне чувство радості, яке бувало перше? Від чого се? Хтось з нас та перемінився, певно перемінився, прохолов... хто ж? Вже таки не я. Я, яким був, таким і є. Моє серце те ж саме... моє чувство до неї не перемінилося... Від чого ж між моїм чувством і єю наче що лежить, щось таке, що загороджує дорогу моїм ласкам до її серця?.. Так не я, а вона перемінилась, а через що?.. На кого вона мене проміняла? Га!» — Горовенко виходив в залу, скрегочучи зубами, зливсь, до всього причіплявся, за все сердився, силкувався умисне образити Наталю; а потім знов йшов до себе в хату і знов мислив: «Та за що ж я її образив? Що вона мене не любить; так хіба вона винна в сьому? Хіба не я винен? Хіба я стою того, щоб мене любити? Хіба я мало ще їй допікаю? А за що? За те, що вона зазирнула люблячим оком у мою душу, на саме дно; полюбила мене, оддалась мені? А що я їй за се дав? Одно звання «Горовенчиха»... велика цяця! Багацько дав! Серце ще дав... добре серце, добру любов, коли так її ображаю, не шаную...» На Горовенка находила хвиля каяття, він плакав... «Мене не можна любити, мене ні за що любити... я тепер вже не той, яким вона мене любила... Через що ж я перемінився? Через те, що сиджу без всякого діла, без роботи, сам не знаю — чого сиджу, чого жду, нащо живу?.. Я хотів би роботи, я хотів би працювати, заподіяти що таке, з чого б була людям користь, і щоб та робота, те діло сталося помстою народним ворогам, катам моєї матері! Гм! а чом же я нічого не роблю? Що мені не дає, що мішає, що душить мене отут, у тому Глупові? Ба! те, що в мене нема сили волі!.. А колись була! Де ж вона ділася? Чи я її згубив, чи кому віддав, чи в мене вкрали її? Одно слово: нема її! З нею б чоловік вибився і не з такого тяжкого стану... з нею ніщо б не примусило мене кипіти в отсьому пеклі і щогодини чути, що в жилах у мене не кров, а кип'ячий лій, що в мене не нерви, а гаряче вугля...»

Горовенко став швидко ходити по хаті... В залі почулись акорди, а далі Наталчин голос співав: «Я все еще его, безумная, люблю...» [79]

«Тільки не мене! не мене ти любиш,— говорив Горовенко сам до себе, ніби відповідаючи на слова пісні... Мене нізащо любити... Я заїв твоє щастя... Тривай, Наталю! Я верну його! Ти будеш щасливою! Ти повинна бути щасливою... Але чи ж зумію ж я се зробити? Чи стане в мене хоч на се сили волі».

«Все, что мог, я уже совершил», [80] — почав він декламувати стихи; а Наталя так гарно, так сердечно співала!.. Горовенко не вдержався. Він прийшов у залу, припав до неї на груди і став цілувати. Вона хотіла взяти його за голову і почула, що на руки до неї падали теплі, аж гарячі сльози з очей Юрка.

— Юрасю! ти плачеш? Чого? Скажи, серденько, скажи!

— Так... так! нічого, нічого; дарма, мені так лучче... мені так легше.

Він знов цілував її... «Єсть, єсть щось гірке у неї на губах,— думав він.— Се та трута, що я налив їй в серце, гадаючи, що наливаю кохання».— Він сидів мовчки, схиливши голову на жінчине плече.

Біля рундука загуркотіли колеса, затупотіли коні; хтось приїхав з дзвінком. Юрко і Наталя здрогнули, кріпко схопились один за другого і заніміли, пильно дивлячись друг другові в очі. У кожного вертілося питання: хто се? І кожен боявся промовити сі прості, звичайні слова... Не диво! Хто в той час міг ручатися, що не підбіжать з дзвінком тройки, не являться «несподівані» гості і не скажуть: «Потрудитесь собраться в дорогу!» Спокійно сиділи і спали тоді одні поліціанти та легальні люде.

Відчинилися двері.

— Ба! ба! Копач! Ігнате! друже мій! — скрикнув Горовенко, біжучи назустріч Копача.— Відкіля ти? Чи не з неба?

— Ні, з самого Ломакова,— відповів Копач, цілуючись з Горовенком.

— От кого не ждав, не сподівався... чи надовго ти?

— Та ти спершу познайом мене з дружиною та дай попоїсти, бо я не їв ще зранку, а тоді вже і розпитуй.

— Здорово ти перемінився,— говорив Копач послі вечері, сидячи за столом,— похудів вельми, змарнів!.. З такою дружиною, з таким тестем, з такою настоянкою! Та я б молодів і молодів і ніяке б заслання мене не вгризло...

— Коли б я не тинявся без діла!

— Ти б кмокав потрохи отсю добрячку, от би тобі і діло,— шутковав Копач, смакуючи настоянку, а потім розказав, що його «перевели» на службу у Пензенську губ[ернію], і отсе він, їдучи туди, завернув до Горовенка.

Бесіда перейшла на сучасну політику. Приятелі забалакались і не примітили, що надворі світає.

— Нічого, значить, ждати, нічого сподіватись,— сказав Горовенко, вислухавши від Копача, що того трусили, другого засадили в тюрму, тамтого заслали на Амур.

— Ні,— відповів Копач,— сподіваються на конституцію.

— Нехай дурні сподіваються! Де се видано, щоб уряд так дешево поступився своїм самовластям?..

Копач хотів світом їхати.

— І не гадай сього!.. не пущу... пообідай зо мною... може, востаннє.— Копач згодився, бо, дивлячись на Горовенка, він справді думав, що відвернуло вже його від життя.— «Погиб чоловік,— думав він, виїздячи з Горовенкового двору.— Нізащо погиб! Погиб за свої чесні і чисті прямування. В іншому місті, при інших обставинах не те б з його вийшло! Гніт і самовластя задавили чоловіка... чоловіка з розумом, з талантом, з добрим серцем. Ех! не по-людськи у нас діється! Не треба нам таких людей; вони не знаходять у нас для себе роботи... Свої знання, свою працю — ми примушуємо їх розвіювати, розкидати або в чужині де за границею, або поховати де на мочарах, або на отсих глупівських пустинях. Ой, темне, темне царство!.. Кругом неправда і неволя; народ замучений мовчить...»

— Поганяй, голубчику, швидше! — обернувся Копач до погонича.— Поганяй!

Випровадивши Копача, Горовенко почув знов свою тюрму, почув ще міцній. Він кинув на плечі рушницю і потяг через сад за Глупівку...

Звечоріло... Повний місяць стояв над садом і дивився на сад, на могилу, на дім, на вікна в домі, на Горовенка, котрий повагом, посупившись, замисливши, вертався додому.

Над головою Горовенка пролетіла якась птиця і, хлопаючи крилами, спустилася і сіла на хресті. Горовенко підвів голову вгору. З-за другого боку могили виходила мати: мовчки зрівнялась вона з ним і мовчки йшла поруч його. Підійшли к дому. Одсвіт з вікон падав на ганки. Горовенко зупинився против вікна: в залі біля рояля сиділа Наталя, пучки її лежали на клавішах, поруч її сидів Ганусенко. Наталя вийняла з кишені хустку і впустила її додолу: і вона, і Ганусенко разом нагнулись піднімать хустку... Горовенкові здалося, що вони поцілувались... у його помутилось і в очах, і в голові; він схопив рушницю, приложився, прицілився в те місто, де сиділа Наталя!.. «Хіба вона винна?» — почув він неньчин голос... руки в його затряслись, він відступив вбік... «Ні,— мигнула в його думка,— ні, не її!» Він знов приложив до щоки рушницю, наводячи її на Ганусенка. Хлап! Рушниця не випалила. Горовенко забув, що він не наложив... Він озирнувся: матері нема.

«Не судилося! — подумав він.— Значить, так тому і треба... І нащо його вбивати? Коли я вб'ю його, вона ж вбиватиметься за ним, а я обіцяв зробити її щасливою». А в вікна видно було, як Наталя і Ганусенко привітливо дивляться один на другого...

У Горовенка знов якимсь полум'ям засліпило очі: він не міг рушитись з міста, він стояв мов вкопаний, мов отуманений, мов що оглушило його; у серці на самому дні ворушилось щось темне, тяжке... Йому показалось, що він стоїть по коліна в калюжі, в багні, що на його усякий прохожий кидає грязюкою...

— Нехай же вони живуть щасливі,— промовив він і тихесенько пішов в дім, в свою кімнату: сів під вікном і задивився на хрест на могилі, на місяць, на зорі. Все минувше життя його піднімалось перед ним, наче з землі росло... «Годі себе обманювати, годі других нівечити,— думав Юрій Горовенко,— годі мені загороджувати другим шлях до щастя. Кожен чоловік бажає собі щастя і простує до його... Годі! А мати, а помста!...— Е-е! нема сили, знемігся, і поки я помщу — скільки то нароблю лиха моїй любій, моїй милій Наталі!.. Матінко моя! прости мене! прости... благослови!..»

Рушниця бацнула!

Наталя, Ганусенко і Галкін вискочили в сіни... нічого нема! Вони кинулися в Юркову кімнату.

— Світла, світла дайте швидше сюди,— крикнув не своїм голосом Галкін, почувши, як на долівці під вікном стогнав Горовенко.

Ганусенко приніс світло.

Горовенко лежав долі, впершись головою в куток... в ногах лежала рушниця... з голови бігла цівкою кров, на стіні поприлипали шматочки мозку, перемішаного з кров'ю.

Наталя, мов сніп, повалилась на груди свого чоловіка.

Горовенко розплющив очі.

— Наталю! я любив, я люблю тебе,— тихо проговорив він. Наталя ридала.— Наталю! прости! Я, бажаючи тобі щастя... я... будь щасливою... люби! Тату! — Він глянув на Галкіна, котрий возився біля його рани.— Тату! Наталю! помста за матір... за мене... за нар...

Він не договорив і навіки замовк...

Чого він не договорив?

Чи за нар — угу?

Чи за нар — од?

1883 р.

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

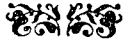

СИРОТИНА

Не той сиротина —
Кого рід не знає;
У кого хатини
Й худоби немає;
Не той сиротина —
Хто ходить в десятці,
У кого свитина —
Вся латка на латці;
Аби була в його
Голова та руки;
Любов до народу,
Волі і науки,—
Він не сиротина,
Він родину має,
Він краю дитина,
І край його знає;
Він чадо громади:
Вона його любить,
Як сина кохає,
Як сина голубить.
Хто ж всім коверзує,
Зневажа родину,
Свого не шанує,
А служить чужині;
Хто в краще не вірить,
Душею не рветься
Будущину змірить
Й живе «як живеться»,
Хто правди боїться,
Хто панська дитина,—
Отой-то безрідний,
Отой сиротина;
Тому треба плакать
На себе самого,
Бо не привітає
Вкраїна такого.

НА СМЕРТЬ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Вийшов місяць на могилки
З неба подивитись;
Округ глянув світлим оком,
Став чогось журитись;
Далі в хмару загорнувся,
Перестав світити,
За ним зірки поховались,
Мов за батьком діти.
Ніч, мов ворон, чорна стала,
Хмари скрізь блукають;
Вітри буйнії з хрестами
Сумно розмовляють...
Чого ж місяць, чого срібний
Хмарою закрився?
Чого вітер, чого буйний
Грізно розходився?
Місяць бачив, як учора
Могилу копали,
А в могилу домовину
Стиха опускали...
Зачинилось в Україні
Покутне віконце;
Заховалось під землею
Українське сонце...
Умер Кобзар! Його пісні
Більше не гриміти...
Почав вітер на могилі
Сумно голосити;
То завиє, то застогне,
Жалібно заллється,
Наче сокіл об могилу
Крилами заб'ється;
Б'ється, квилить, свіжу землю
З могили змітає,
Молить: «Встань, мій вільний брате!»
Ні! Не дочуває...
Спи, Тарасе, тихо-тихо,
Поки бог розбудить;
Твою пісню в Україні
Повік не забудуть.

МОЄ БАЖАННЯ

Не обскурант я, що не плачу
За тим, чого нема.
Що вже минуло і мина...
Я України долю бачу
Не в бунчуках, не в булаві,
Не у гетьманській голові;
Не в скарбах, схованих у скрині,
Не в запорозькій Україні,
Не в тім, щоб, вибившись на волю,
З ляхами знову воювать
Та кров слов'янську проливать
І засівать трупами поле.
Я даром сліз не проливаю:
Слов'ян усіх в одній сім'ї
Побачить хочеться мені...
Ось бачте, я чого бажаю!

В Полтаві, 1862

ГРІШНИЦЯ

Не дорікайте їй гріхом,
Ви більш її грішили,
Не дорікайте женихом —
Вона його любила.

Не дорікайте їй за те,
Що серця не спинила
І чувство чистеє святе
Не знать з ким поділила.

Не дорікайте серцем їй,
Ви серце занедбали
І холодний розум свій
До серця прирівняли.

Не дорікайте бідній їй,
Із вас ніхто не бачить,
Як тяжко їй самій,
Як в неї серце плаче.

Для вас чудна свята любов,
Самі ви не любили,
Вам: «Зуб за зуб, а кров за кров»,
Ви злом за зло платили.

Не дорікайте, кажу знов,
Хто з вас не согрішає?
Вона любила: за любов
Сам бог гріхи прощає!

Полтава, 1862

ЗАПОВІДЬ

Богдану Олександровичу Калині

Як помру я, любий друже,
На чужій чужині,
Перевези моє тіло
В рідну Україну,
Де і сонце ясній світить,
Краще зорі сяють,
Де порою весняною
Солов'ї співають;
Де, як море, хвилюються,
Золотії ниви,
Де дівчата красуються
Світові на диво;
Де, як килимом зеленим,
Степи одяглися;
Де могили, аж до моря,
Сумно простяглися.
Поховай там над Десною
Де я народився;
Де зустрівся я з тобою,
Де правди навчився;
Де, сидячи під вербою,
Ми пісні співали;
Де про волю з кобзарями
Часто розмовляли;
Де кориннями сплелися
Дуби вікові;
Де в нас перші полилися
Сльози молодії,
Як ми власно зрозуміли
Предківську долю,
І бажанням загорілись
Вернуть стару волю...

От під тими-то дубами...
Ми воскресли, брате,
Просвітилися душами
Полюбили хату!..
От під тими ж то дубами
Сховай мене, брате,
Збудуй мені непорочну
Домовину-хату.
Там я буду спочивати
До правого суду;
На Вкраїну поглядати
З-за могили буду.
Буду, друже, сподіватись,
Що пора прибуде,—
Коли й наших невольників
Архангел розбудить.
У могилі, в домовині
Я, брате, вгадаю,
Як вольную на Вкраїні
Пісню заспівають.
Тая пісня всіх розбудить,
Всі мертвії встануть,
Щоб на вольну Україну
Оком вольним глянуть!
І я встану подивитись
Едемському раю;
І я встану поклонитись
Братам свого краю!..
Не покинь же мене, брате,
Лежати в чужині,
Перевези моє тіло
В рідну Україну...

Полтава, 30 серпня 1862

КАЛІКА

На цвинтарі під церквою
Безрукий, безногий,
Сидить старець, ветхий дуже
Худий і убогий;
Обідраний, обшарпаний,
Сорочки не має;
У прохожих він крізь сльози
«На хліб дать» прохає.
Оцей ветхий, сей безрукий,
Сей старець убогий,—

Колись звався «храбрим войном»,
Покіль мав він ноги,
Покіль руки ще служили,
Казна харчувала...
Скалічено, замучено,
Й нехай погибає!

Полтава, серпень 1862 р.

ДОЛЯ

Де ти, доле, де ти, доле?
Чи ти в лісі, чи ти в полі?
Чи недужа під копою
Притулилась самотою?
Чи по селах тиняєшся?
Чи у морі купаєшся?
Чи на Дону з чумаками?
Чи в будинках між панами?
Чи з хлоп'ятками у школі?
Скажи мені, моя доле:
Куди йти тебе шукати,
Відкіль тебе виглядати?
Я, здається, син слухняний,
Не лежнюха, не лукавий,
Братів темних не цураюсь
І з панами не братаюсь;
Чом же й досі, моя доле,
Ми не стрілися ніколи?
Чом ти мене не вітаєш?
Защо мене зневажаєш?
Чом не вирвеш із неволі?
Чом не даси мені волі?
Тільки волі прошу в тебе,
Більш ніщо мені не треба...

ПРОРОК

Миколі Івановичу Костомарову

Ходім, ходім мерщій відсіль,
Ми тут не найдем щастя-долі,
Тут тісно нам, тут всі раби,
Привикли жить в гіркій неволі.

Тут нам привіту не дадуть,
Тут брат над братом коверзує,
Тут наше слово осміють;
Бо тут за слово кат катує

Тут нам і віри не дадуть;
Бо віри в правду тут не мають,
За гроші волю продають,
На гроші правду тут міняють.

Коли б Христос сюди прийшов
Любов народню возвіщати,
І він тут віри б не найшов,
І його стали б зневажати.

Ходім, ходім в далекий край,
Куди-небудь, хоч у пустиню,
А ти, родиноньку, прощай!
Прощай, невольників країно!

Ходім, ходім мерщій відсіль:
Бо ми обидва добре знаєм,
Що в краю рідному ніхто
З своїх пророком не буває.

На Україні, 6 юлія 1862

ДУМКА

У киреях, у брилях,
З люльками, з саквами
Ішли наші на Ладогу
Битими шляхами.
Везли вони за собою
Не з Січі гармати,
Не рушниці й гаківниці,
Заступи, лопати...
Ішли вони не битися,
Не шведів смиряти
І не волі боронити,
А рови копати!
Йдучи вони, сіромахи,
Не пісні співали,
А хустками з мережками
Слізоньки втирали...
Ішли полки козацькії
Смутними рядами,

Наче батька-отамана
В могилу сховали.
Попереду Полуботок, [1]
А за ним Сулима [2]...
Заридала за синами
Вдова-Україна...
Не вернулись її діти
З Ладоги додому,
Де копали, там пропали...
Така вже їх доля!..
І за що таку поругу
Вони потерпіли?
Хіба за те, що правдою
Щирою служили?!
Хіба за те, що трупами
Полтавщину вслали,
Як від шведів відбитися
Москві помагали?!
Хіба за те, що із волі
Віддались в неволю
І навіки погубили
Козацькую долю?!

ДО РОДИНИ

Ой що з тебе,— що зроблено:
Жидам тебе запродано,
Твої ниви поорано,
Твої степи покошено,
І могили розкопано,
І Січ твою зруйновано,
Родино моя!

В найми тебе заручено,
На світ божий не пущено,
Твою славу потоптано,
Твою мову занедбано,
Речі правди задавлено,
Думки-мислі придавлено,
Родино моя!

Твої ризи розідрано
І худобу розібрано,
Все, що мала, залучено,
З дітьми тебе розлучено,

Усю тебе зграбовано,
Святу волю зграбовано,
Родино моя!

За́що ж тебе так скручено?
За́що тебе замучено,
В тюрму за́що посаджено
І світ тобі зав'язано?
Й чом не рвешся ти на волю
Із каторги, із неволі,
Родино моя!

1862 р.

НЕ ВІРЮ КЛЯТВІ Я РАБА

Не вірю клятві я раба,
Бо правди раб не знає,
Не вірю я сльозам раба,
Бо сліз в раба немає.
Не вірю я рабам-панам,
Бо віри в їх немає,
Вони давно свого Христа
На ідолів зміняли.
Не вірю панській доброті,
Бо серця пан не має,
Правдивий з серцем чоловік
Братів не обижає.
Кажу: не вірю я панам,
Вони ні в що не вірять,
Вони з жінками, і з дітьми,
З собою лицемірять!
Се фарисеї наших днів,
Тільки хрестом покриті,
Брехнею спутані кругом,
Неволею повиті.
Не той їх бог, що в небесах,
Що на хресті розп'ятий,
Їх бог брехня, їх гроші бог,
Їх бог — їх раб багатий.

МОЯ ЛЮБОВ

Була пора — знавав і я
Літа веселі, парубочі;
Була пора — любив і я
Дивитися в блакитні очі.

Була пора — не раз і я
Без сну один проводив ночі,
Не раз слізьми вмивавсь і я
Через пісні оті дівочі.

Була пора, і в мене кров,
Мов хвиля в морі, бушувала,
Була пора — я знав любов,
Була пора — й мене кохали!...

Тепер не те; друга пора,
Друга любов тепер настала;
До світу, волі і добра
Мене навік опанувала...

СПОКОЮ РАБСЬКОГО НЕ ХОЧУ Я

Спокою рабського не хочу я,
Рабом в покої жить не вмію,
Дарма, що тілом я марнію,
А житиме повік душа моя!

Спокою рабського не хочу я!..
Він гірш мені нудьги, неволі,
Дарма, що я живу без долі,
Дождусь, зоря засвітить і моя...

Спокою рабського не хочу я!
Він серце труїть і морозить,
І снігом душу він заносить,
Не любить він розумного життя.

Спокою рабського не хочу я!
Нехай рабам спокой і доля,
А я в чужині, у неволі,
Бажаю з ураганами життя!

ПРОРОК

(За Лермонтовим)

З тих пір, як вічний судія
Мене наставив на пророка,
Проміж людей вбачаю я
Велику заздрість і пороки.

За те, що став я возвіщать
Любові, правди чисте вчення,
На мене стали всі кидать,
Немов скаженії, каміння.

Мерщій в пустиню я утік,
Голодний, голий, необутий,
І тут тягну свій трудний вік,
І тут я богом не забутий.

Покірне все мені земне,
Бо правди заповіт конаю,
І зорі слухають мене,
Як в небі весело гуляють.

Через село, мов боючись,
Коли іду куди тихенько,
Діди там кажуть, сміючись,
Хлоп'ятам всім своїм маленьким:

«Дивіться! Се примір для вас;
Він не схотів ужитись з нами;
Дурний! хотів завірить нас,
Що бог гласить його устами.

Дивіться, діти, на його:
Який мугир, худий і блідий,
Який голісінький і бідний,
Як зневажають всі його...»

ПРОЩАННЯ ЧАЙЛЬД-ГАРОЛЬДА

(З Байрона)

Прощай, прощай мій рідний краю!
Ти вже ховаєшся в тумані,
Вже вітер свище, море грає,
І хвиля хвилю доганяє.
В западній сонце стороні
У білу піну пониряє,
Його не бачить там мені...
Прощай, прощай, мій рідний краю!

Я бачу, в небі сяють зорі,
Я бачу, місяць плава в морі,

А краю рідного не бачу,
І тяжко мучуся і плачу...
Я кинув хату, сад і двір,
Він бур'яном зазеленіє;
Тепер там, стоячи в воріт,
Собака вірная завиє...

Ходи сюди, мій любий джуро!
Скажи мені, чого ти хмурий
Чого ти журишся і плачеш,
За слізьми й світу ти не бачиш?
Не бійся моря, годі плакать,
Ми снасті маєм справні дуже,
Мов ті орли ми будем плавать.
Нам буря, хвилі — все байдуже!

Нехай, нехай вітри шумують,
Най хвилі грають і бушують,
Душа моя не улякнеться,
А тільки слізьми обіллється...
Країну кинув я свою,
Покинув батька я старого,
Покинув неньку і сім'ю,
Усіх — опріч тебе та бога!..

З якою тяжкою журбою
Стара жде бачитись зі мною!
Старий мій батько без тривоги
Благословляв мене в дорогу!
О годі, джуро, сліз не лий,
Нехай душа на час спочине,
Об тім, що кинув, не жалій —
Нехай журба навік загине.

Ходи до мене й ти, козаче!
І ти поблід і гірко плачеш,
Здається, моря ти боїшся.
Чи розбишак морських страшишся?
«Не по собі я так нужусь,
Мій пане, мій Гарольде милий!
Об жінці серцем я журюсь,
Я діток кинув на родині.

По край села стоїть хатинка,
У ній зосталась люба жінка;
Що скаже дітям, як спитають:
«Де рідний батько їх блукає?»

О годі, годі! Джуро мій,
Твоя печаль святеє діло,
Та треба бути нам смілій,
Дарма, що серце наболіло...

Блудить тепер в широкім світі
Ми будем, джуро, наче діти;
А плакать нічого, козаче!
Ніхто й за нами не заплаче...
Хіба уранці у воріт,
Як ще туман надворі мріє,
Голодний пес згада привіт
Хазяїна й за ним завиє...

Вже наш корабль відплив від краю,
Вже вітер жаглик надимає.
Нехай пливе, куди захоче,
Аби назад вже не ворочав.
Гаразд могилам, усьому
Привіт свій щирий посилаю,
А зла не зичу нікому...
Бувай здоров, мій рідний краю!

ДУМКА

Я не боюсь тюрми і ката,
Вони для мене не страшні!
Страшніш тюрма у рідній хаті,
Неволя в рідній стороні.

Мені не стид носить кайдани
За волю краю і братів;
Позор — золочені жупани
Носить, найнявшись до катів.

Нехай нас мучать і катують,
А слова правди не уб'ють!
Нехай кати всі бенкетують —
Час прийде — разом пропадуть.

Що нам тюрма! То слава наша!
Ми всі тепер сидим в тюрмі!
Всі п'єм одну ми скорбну чашу,
Одна вона — тобі й мені.

В кого єсть совість і надія,
Того ся чаша не мина,
Той випити її зуміє
Усю, усю! до дна, до дна!

Кого у краще віра гріє,
Тому ся чаша не страшна,—
Вона прибавить ще надії,
І більше укріпить вона.

ДУМКА

На скелі високій сиджу одинокий,
Круг море синіє безкрає та хвилі...
Про тебе гадаю, моя чорноока!
Лягла ти, спочила у тихій могилі!..

Зорею ясною, пишною, святою
Недовго для мене ти в світі зоріла,
Недовго впивався я щастям з тобою,
Недовго проміння людові світило...

Зайшло моє сонце, скотилася зоря,
Я знов одиноким на скелі сиджу;
На синє, безкрає, на вольнеє море,
Невольник-засланець, журливо гляджу!

Кинувся б на хвилі, нехай би втопили,
Так в серці палає ще інша любов:
Любов до родини — святої Вкраїни!..
Може, на Вкраїну вернуся я знов!

І принесу в дари коханому краю,
Не злато, не гроші — пісню голосну;
Ту пісню старую про волю новую.
Про рівність, братерство — та тоді і вмру...

С. Петербург, 1866 р.

СТАРИЙ

Хоч вус його, мов сніг, біліє,
Хоч голова вже посивіла,
А серце юне у його!
Хоч підтоптався він літами,
Але іде з молодиками
І думки свіжі у його.

Хоч на чолі видно морщини,
Хоч боротьба його зсушила,
Але він духом не упав.
Громадську ниву засіває
Словесним хлібом і гадає:
«Колись-то буде урожай»

УТОПЛЕНИЙ

Жене вітер тихо хвилю,
На берег звертає;
Хвиля берег поцілує
І швидше втікає.
Ніби щось вона тихенько
Берегу шепнула,
Ніби скеля на березі
Важенько зітхнула...
Може, хвиля їй сказала,
Як тієї ночі
Наміткою водяною
Закривала очі
Убогому, голодному
Наймиту-голоті,
Що покинув «свято жизні»
Та шубовсть у воду...
Наче неня — його хвиля
Обняла, погнала
Аж у море, щоб не чув він,
Як жінка ридає
Над малою дітворою
Без хліба, без хати...
Тяжко жити убогому,
Тяжко і вмирати.

ДО МУЗИ

Молю тебе, моя благая,
Моя ти, Музо, пресвятая,
Мене сірому не покинь!
Люби мене, як перш любила.
Нехай до самої могили
Мені да світить твій промінь.
З тобою серце молодіє,
З тобою віру і надію
На кращу долю я ношу.

Я поруч тебе не спіткнуся,
Людської кривди не вбоюся
І правду сміло возглашу.
О Музо! чистая, єдина!
З тобою дома і в чужині
Я духом твердий, наче дуб.
Без тебе немощен я, Музо!
Без тебе духом я недужий,
Без тебе я — холодний труп!..

НА БЕРЕЗІ МОРЯ

Хвилюй, хвилюй, сердите море,
І хижим звіром завивай:
Бушуй і скелі на просторі
У білу піну убирай.

Реви, бушуй, сердите море,
Людські ридання заглушай;
І кров, пролитую за волю,
З землі невольної змивай!

Коти, коти сердиті хвилі...
В твою безодню глибиню
Пішли й мої надії милі,
Пішло усе, що я люблю.

Усе святе, що дух живило,
Що хвилювало в жилах кров —
Ти все те, море, затопило,
Ти вкрало в сироти любов!

Реви ж, хвилюй, сердите море,
І хижим звіром завивай,
Втопи й мене в моєму горі
Або верни мій давній рай!..

Не вернеш ти святого раю,
Зарило ти його на дні —
Той рай ніколи, добре знаю,
І не приснiться вже мені!

Реви ж, бушуй, безкрає море,
І хвилю хвилею вкривай!
Погибло все: душа холоне —
Навіщо ж щиро я кохав?!

29 січня 1876

В БОЛЬНИЦІ ДУШЕВНО НЕДУЖИХ

Сидить на ліжку одинока...
Яка хороша, чорноока,
Рум'янець грає, кров кипить,
Любові жар в очах горить...
До лона руки притискає
І стиха «котика» співає.

Сумна історія її:
Вона не знала батька зроду,
А мати вже на восьмім року
На службу віддала її;
Сім літ за хліб вона служила,
На восьме плату получила.

Пан добрий був — подарував
Разок намиста і хустину...
А навесні господь дитину
Їй «несподівано» послав.
За се її недужу, вбогу
Пан з двору протурив, небогу.

Шукать роботи потягла;
Потіль ходила та шукала,
Покіль на улиці упала...
Очнулась вже в тюрмі вона;
«А де дитя моє?» — спитала.
«Його давно вже поховали».

Заголосила, заревла,
Несамовито закричала,
Одежу на собі порвала
Й «кота» співати почала...
Так третій рік сидить, співає,
Дитину ніби присипає.

ЛЮБЛЮ

Люблю дивитись, як водиця
По білім каменю біжить;
Люблю дивитись, як пшениця
На нивах золотом блищить.
Люблю дивитись, як на небі
Стидливо сходить молодик

І зіркам ясним, мов дівчатам,
На «добрий вечір» шле привіт;
Люблю дивитись, як дівчина,
Обнявшись з парубком, стоїть,
А соловейко недалечко
І заливається й тремтить;
Тоді і я, мов молодію,
І оживаю, і люблю,
І серцем чистим, незлобивим
Усіх людей благословлю...

УКРАЇНСЬКА ПІСНЯ

Федьковичу [1]

Вранці-рано по садочку
Мати походжає,
Та на рожі свіжу росу
Краплями збирає;
А ввечері при зіроньках —
Тихою добою,
Своє перше немовлятко
Умиє росою;
Шовковою червоною
Хустиною вкриє,
Спати вложить, заспіває,
Не пісню, молитву:
«Милий боже! Якби знала,
Що моя дитина
Зросте мені на утіху,
На користь Вкраїні,
Я б щоранку до схід-сонця
Росоньку збирала;
Щовечора при зіроньках
Росою б вмивала;
І на квітках, на рожевих
Її спати клала,
Шовковою хустиною
Її сповивала;
Й гарячими слізоньками
Все б тебе благала,
Щоб моя дитина перша
Росла-виростала!..
Коли б знала, милий боже!
Що моя дитина
Зросте мені на нещастя,
На зраду Вкраїні,

Коли б знала я, що з неї
Слуга кату буде,
Я б на неї наложила
До схід-сонця руки,
Я б отрути наварила,
Сповила б в ряднину
І живою закинула б
В колючу тернину...»

Київ, 8 червня 1877

БІЛЯ ЦЕРКВИ

Іду біля церкви: тиск панства великий,
На дверях сторожа з шаблями стоїть,
Побідний молебень сам править владика,
А дяк горлатий «много літ» кричить.

В молитву єдину всі уста злилися,
Всі дякують богу за вбитих людей;
Хвалити святого гуртом прийнялися
За ріки кривавi й тисячі смертей!

А в мене в серці ні молитви,
Ані хвилі в душі нема:
За що хвала? За що молитва?
За що подячливі слова?..

Ні, не молитву і не славу,
Тому, хто підніма війну,
Я чистим серцем нелукавим
Проклін навік пошлю йому...

1. XII. 1877

* *
*

Чого б, здається, бідувати,
Чого б журитися мені?
Що холодно в сусіда в хаті
Й розбита шибка у вікні,
Що пухне з голоду дітвора,
А грошей і шага нема,
І хліба в хаті і коморі
Не знайде й миша ні зерна?

Чого б, здається, сумувати,
Що за подушне у його
Останню шкапу цінувати
«Начальство» вчора узяло?..
Не слід-бо й справді сумувати,
«Що груш немає на вербі...»
Дурне ти, серце! Час би знати:
«На всіх не стане в нас журби».

* *
*

Ніч надворі: тихо, ясно,
Срібний сніг кругом;
Повний місяць серед неба
Сяє над селом.
Он на церкві хрест високий,
Мов огонь блищить;
Мов на варті запорожець
Січовий стоїть:
Стереже людей убогих
В сонному селі.
Най сердечнії спочинуть
На хвилину — хоч у сні!
Най у сні хоча забудуть
Голод і нужду,
Тяжку працю нескінченну,
Неволю й тюрму!

В'ЇЗДЯЧИ НА УКРАЇНУ

Вкраїно рідная моя!
Я знов тебе в неволі бачу,
болію, серденько, і плачу,
що ти обідрана така!..

О, скільки б сліз не вилив я,
якії б я не виніс болі —
не виплачу тобі тим волі,
убога родино моя!

* *
*

Отак, не вирвавшись на волю,
в тюрмі, в неволі і помру!..

В чаду безправ'я і неволі —
в кайданах руки я згорну...
А кат у тісну домовину
положить тіло і заб'є...
Отак, безслідно, без спомину
життя скінчається моє...

Тоді в о н а — моя єдина,
хіба згадає про мене
і нишком вранці на могилі
мене в молитві пом'яне.
І скаже: «Він умів любити,
його завіт — свята любов!»
О, серденько! На всьому світі
є тільки вічного — любов...

ДО МИКОЛИ ЛИСЕНКА

Вдар по струнах тихесенько,
та про нашу долю
не грай мені веселої,
а заграй смутної...

Легесенько, тихесенько,
мов на сон дитині,
щоб встав образ перед мене
сонної Вкраїни.

Ніч зорява... блідий місяць...
соловей співає,—
мати в хаті голодного
сина присипляє...

Світ на дворі,— із кошари
останню телицю
бере збірщик за податки...
Плаче молодиця!

А от літо... от і жнива:
на вкраїнських нивах
буйне жито, колосисте,
на славу вродило.

От пожали, в копи склали,
у клуню звозили;

змолотили — попродали,
подать заплатили...

Зима, холод; діти плачуть
голодні і голі...
В теплій хаті лічить гроші
Лейба довгополий...

Оттакої-то смутної
заспівай, козаче!
Нехай в пісні і в музиці
Україна плаче...

1881

ФІЛАНТРОПИ

Світлом залита світлиця,
Золото сяє, горить;
Ходять веселії лиця,
Гомін веселий стоїть.

От і музики заграли,
Танці до світу гули;
Світом вечерять сідали,
Вина коштовні пили;

Чарками вгору махали,
Вбогих здоров'я пили!..
Весело, жваво гуляли,
В південь на спочин пішли...

Так філантропи потіють
Для вбогих, голодних дітей;
Дітки ж, дурненькі, не вміють
Славити «добрих людей»...

ЗАСПІВ ДО ПОЕМИ «ГУЦУЛ»

Ой поля ви, поля!
Мати, рідна земля!
Скільки крові і сліз
По вас вітер розніс!

Він розносив кругом,
І Дніпром, і Дністром,

В Чорне море котив,
Босфор кров'ю поїв.

Од Карпат, за Кубань,
Поза Сейм, за Есмань,
По траві, по степах,
У горах, у ярах.

І на листі в лісах
Блищить, наче роса,
Наша руська сльоза,
Наша тямка лиха.

І блищить, і горить,
Жалем серце гнітить;
Та сльоза гаряче
Душу чулу пече.

Сивий діду Дніпро!
Свої води давно
Ти всі морю віддав,
Собі сліз ти набрав.

І у Дністер, і в Прут
З гір не води течуть;
Не повінь то була,
Що поля залила;

Не водою заливсь
Дніпровою наш низ,—
То з народних із сліз
Береги розійшлись...

Діти руські, ідіть,
Сльози нені утріть!
Нехай промінь весни
Зсушить сльози старі.

Яворів, 30 червня 1884 р.

СПОДІВАННЯ

В душі пекли гарячі муки,
На серце скорби налягли...
І ми, до бога звівши руки,
Недолю та людей кляли.

Ми сподівались: сонце зійде,
День тьму розгонить навісну;
Настане світ, і правда прийде,
Всім приведе красу-весну...

Ми сподівались, ждали, ждали,
Ждемо й тепер... весни нема,
А перед нами і за нами
Холодна, темная зима!..

РОЗМОВА МУЗИ З ПОЕТОМ

(Із Альфреда де Мюссе [1])

Присвячую В. П. докт. проф. Омеляну Огоновському [2]

Муза

Поете мій! З тривожним сподіванням,
Даремно нудячись, зову тебе;
Даремно я на ніжне раювання
Спішу з коханням чистим до тебе...
Поете! Голосу твого не чую:
Скрізь тиша в домі, як в труні,
І мовчки я одна стою, сумую;
Журливо, тяжко тут отак мені,
Як матері на свіжій тій могилі,
Де син її спочив, одинчик милий!

Поет

Перед тобою знов я, Музо,
Упившись мріями, стою!
Знов я недужою душею
Твій вплив небесний пізнаю...
Людське життя бажав спізнать я,
Йому оддавсь,— даремна річ:
Сушили грудь мою страждання,
Проклін та сльози день і ніч...
Коли ж палка твоя любов,
Я пісню заспіваю знов.

Муза

Нащо ж, поет, на довгу ти розлуку,
Скажи, так часто кидаєш мене?
Шукаючи любов, знаходиш муку,
Як хвилею журба журбу жене.

Всю ніч тебе даремно дожидаю,
Томлюся тугою,— тебе нема!
І звідкіль виглядать тебе, не знаю...
І ніч проводжу я в сльозах сама.
Даремно жду коханого привіту,
Округ мене скрізь темрява стоїть
Не тим огнем душа твоя нагріта,
І мрія вже не та в тебе мигтить.
Весну життя, і молодість, і силу
По вітру десь розвіяв марно ти,
Тепер й мене, подругу незрадливу,
Вернувшися, чи опізнаєш ти?
Дивись, зав'яли вже в садку навіки
Твої колись коханії квітки.
Згадай: любив ти рожі і гвоздики,
Барвінок, чорнобривці, нагідки...
Ти пестив їх і інколи сльозою
У ясну ніч скропляв їх лепестки,
Їх умивав, неначе ніч, росою...
Поете! я похожа на квітки!..
Покинеш музу — вір: ти пожалкуєш.
В пустині, знай, не падає роса;
Натхнення і пісень моїх не вчуєш,—
Навік вони полинуть в небеса.

Поет

В долині рожа зав'ядала,
Недовгії проживши дні,
А біля неї розцвітала
Друга, пишніша од її.
Росте одно, друге вмирає,
І поруч сліз існує сміх.
Усе кінець на світі має,
І обновлення — доля всіх.

Муза

Скрізь плач і стогін чую я,
Сльозами повна всюди хата.
Чи є на світі де сім'я,
Щоб брат не встав на брата?
Усюди кров людська тече,
Скорботи, вбожество усюди
І чорна зрада... Боляче
Вони печуть у мене груди.
Дивись на серце: там на дні,
Яка глибока рана зяє.

Брехня і заздрість між людьми,
Мов шашель, рану роз'їдає.
І скрізь по світу те ж саме:
Актори, сцена ті ж самії;
Фізична сила правду гне,
Даремні мрії і надії.
А воля? Де вона — скажи,
Про неї люде вже забули!
Ти хоч куточок покажи,
Де б люде ший в ярмі не гнули.

Поет

Даремна річ... Мовчать уста...
Мовчить моя свята бандура...
Неволі, темряви рука
На їй в шматки порвала струни.
Коли ж палка твоя любов,
Без струн ми заспіваєм знов.

СМЕРТЬ ВАТАЖКА ПЕРЕХОЖИХ

(Пісні Фрейліграта [1]*)*

Вогкість з жагликів аж капле,
Округи густий туман;
«Засвітить огонь на щоглі» —
Каже гучно копитан;
«На молитву всім ставати,
До каюти всі ідіть,
Шапки скиньте, помолітесь,
Там покійничок лежить».—

І пішли за копитаном
Перехожі по трапу...
Боже, боже! ватажок їх
Лежить мертвий на полу.
Всі вони плили по морю
Хліба, волі пошукать...
Довелося ватажкові
Серед моря помирать.

Він повів їх в путь далекий
В невідому чужину —
Хліба — волі добувати,
Пошукати талану,

Він казав їм: «Гей ходімо!
Знайдем долю в чужині,—
В власнім краю ми не маєм
Клаптя власної землі.

Попливем геть-геть на захід —
Наша зоря там блищить,
Долі-волі ясний промінь
Світлом радощів горить;
Там засіємо пустиню,
Хоч проллємо тяжкий піт,
З віковічної цілини
Ми добудем добрий плід.

Там гаї неісходимі
Без кінця степи, луги;
Заживем ми на просторі,
Мов біблейські пастухи.
Вічний світ в дорозі стане
Огняним стовпом для нас,
Проведе нас, шлях нам вкаже,
Гей! за мною в добрий час!

В силу світу, в силу праці
Щиро, твердо вірю я:
Де світ, праця і надія,
Безталанних там нема.
Прощавай, мій рідний краю!
Хоч в чужині я помру,
Але з добрим сподіванням
Торбу й палицю беру!»

І подібно він Мойсею [2],
Посеред чужих країв,
Свій бажаний іздалека
Ханаан [3] новий узрів,
Він спочив в далекім морі;
З ним спочили вічним сном
Сподівання і бажання
І потух святий огонь.

Тяжко, сумно перехожим
Ватажка прийшлось ховать;
Плачуть матері тихенько,
Діти злякані мовчать;
Батьки дивляться тривожно
На чужії береги,

Де вовіки не поставить
Проводатир їх ноги...

Вогкість з жагликів аж капле,
Обгорнув корабль туман;
«Труп небіжчика у воду
Киньте!» — каже копитан.
Розступилась вода в морі!
І безодня прийняла
Труп того, кому родина
Праці й хліба не дала...

УДОСВІТА

Ти рано, рано, друже, встав,
Удосвіта збудив ти долю;
І рано, друже, розпочав
Вовік не оранеє поле.

Поглянь, щириця скрізь яка,
Яка тверда, як скаменіла;
Вовік тут ратая рука
По ниві з плугом не ходила.

Давно й дощу тут не було,
Все без роси позасихало;
Бур'ян та зілля поросло
І пирію сліду не стало.

Даремна праця, друже мій!
На камінь кидати насіння;
Даремно час загубиш свій,
Не буде вжитку поколінням.

Покиньмо мертвих, брате мій!
Будім живих; ходім орати
Свої степи; та знання сій,—
То хліб і долю будем мати.

ДО М. О. К.

(На пам'ять 10 січня 1865 р.)

Як у неволі на чужині
Округ мене пославсь туман,
Здавалось: розум потухав;

В той час, коли остання сила
От-от вже кидала мене,
Холола кров, і річ німіла,
Смерть підступала до мене;
В той тяжкий час, як клеветою
«Приятелі» труїли грудь,—
Явилась ти мені зорею
І не дала на вік заснуть.
Моя небесна, ясна зоре!
Любові світоч і добра!
Живила ти мене в неволі
З тюрми на «волю» провела!
Ти вбите серце воскресила,
Життя нового налила;
Мій шлях ти сонцем освітила,
Ожив, живу й співаю я;
Благословен святий той світ,
Світ непорочної любові!
Благословене будь вовік
Дівоче серце й серця слово!

РАТАЙ

Дивлюсь: схилившись над сохою,
Працює ратай на ролі;
Працює мовчки, хоч порою
Нудьга, злигавшися з журбою,
Мигає в його на чолі.

В ярмі скорбот, нужди, неволі
Важке він тягне «житіє»
І, затаївши в серці болі,
Не нарікаючи на долю,
Оре він поле не своє...

НА ШЕВЧЕНКОВОМУ ВЕЧОРІ

(26 лютого 1882 року)

І холодно, і тьмяно, і не дніє!
Коли ся довга, темна ніч мине,
Коли те сонечко ясне пригріє?
Коли той вітер хмари розжене?

Остило вже так довго в хаті спати,
Ждеш не діждеш, коли той буде світ,
Коли гукнуть: що сп'ящим час вставати,
Що ніч минула вже й надворі світ?

О, господи! коли б мерщій світало,
Коли б хоч в щілину мигнув промінь,
Коли б мерщій на світ займатись стало,
Коли б розвиднялось у нас мерщій!

Благослови ж, святий! Най ніч минає.
І теплий, ясний ранок нам подай;
І тихий світ нехай нас окриває,
Промінням волі нас благословляй!..

СКОРБНІ ПІСНІ

I

Ні, не зови мене на пир,
Я не піду на пир лукавих,
Не поклонюсь Мамони славі,
Не воспою його кумир,
Ні, я не був вовік рабом,
Не прославляв брехні, неволі;
Поет, співака правди, волі
Не піде к кату на поклон!
Пируй без мене в добрий час,
Тобі й без мене заспівають,
Превознесуть, возвеличають
І станеш генієм у нас...

II

Ти любиш, сидячи у хаті,
На злу неволю нарікати,
А після доброго обіда
Поганить «деспота»-сусіда!
З чужої любиш ти кишені
Давать убогим грошей жмені
І розсипать слова не нові
«Про світ науки і любові»;
Покинь «високії» слова
Берись за просте діло;
У нас робітників нема
А «ватажки» і так остили.

III

Не сталося, як я гадав,
Не сталося, як сподівався;
В житті багацько я жадав,
А мало дечого дождався.

Людей я рано розпізнав,
І серце рано похололо;
Даремно в світі я шукав
Кохання, дружби, правди, волі.

Шукав людей, шукав братів...
Нема, нема, один блукаю,
Як старець вбогий і нігде
Я пристановища не маю.

Округ пустинею несе...
Коли б мені скорій в могилу;
Злиденну долю, і людей,
І світ без жалю я покину.

IV

Мені аж страшно, як згадаю,
Яке я лихо пережив,
Скількох людей похоронив!..
Навіщо ж я ще сновидаю?

Нехай би ще жилось, як людям,
А то приблудою живу,
Неначе віл ярмо тягну...
Коли ж на спочин я прибуду?

І смерть мене, мабуть, минає!
Іди, небого, йди мерщій;
Я жду тебе, давно я твій!
Не йде!.. глуха!.. недочуває...

V

Покинь мене, забудь мене,
Від мене холодом вже віє;
Кохання ніжнеє твоє
Мого вже серця не нагріє.

Минув той час, коли і я
Кипів любовію до тебе,
Коли від погляду твого
Душа палала у поета.

Не пригорнулась ти тоді,
Не обізвалась теплим словом;
І без жалю сміялась ти
З моєї чистої любові.

Навіщо ж горнешся тепер
І будиш давні, тяжкі болі?
Замерзле серце, мертвий труп
Не оживиш його ніколи...

VI

Схиливши голову униз,
Сиджу та смерті жду неначе,
А збоку шепче хтось: «Кріпись!
Не падай духом, небораче!

Округ пишаються квітки,
І соловейко вже співає.
Минуть незгоди навісні,
На світі, друже, все минає».

VII

Листя пожовкле опало,
Вітер сердитий реве;
Сонця не видко вже стало,
Дощик буйненький іде.

Осінь панує надворі,
Прийде небавом зима..,
Вбогий, голодний і хворий,
Певно, замерзну і я.

Серденьку тяжко і нудно,
В душу залізла печаль;
Літо забути нам трудно,
Літ пережитих нам жаль.

Сонечка шкода ясного,
Жаль молодої весни!
Віку не маєм другого,
Вдруге не маєм весни.

VIII

Не для мене прийшла,
Знов зелена весна,
Не піду я в садок
Любувати з квіток...
І квітки і трава
Вже не втіха моя!

В ясну ніч солов'я
Вже не чутиму я,
Його пісні дзвінкі,
Оксамитно-м'які,
Чарівничі вони,
Та не втіха мені.

Срібний місяць пливе,
На розмову зове,
І небесна блакить,
Вся зірками горить,
А ген-ген визира
Із-за муру мара —

Навіжена тюрма.
В ясну нічку вона
І темній і страшній;
Щемить серце больній...
Там погибла моя
Молодая весна.

IX

Мої кучері опали,
Мої очі тьмяні стали,
Вуси білі, мов сметана,
Рано, рано зима впала.

На мочарах, на півночі
Потемніли мої очі,
На чужині хуртовина
Мої кучері оббила.

Ба! байдуже! Все марніє,
Тільки правда не старіє,
Та поета вольне слово
Вічно юне, вічно нове.

X

В ясну ніч у садок
Вже не ходить вона,
Не пригорне мене,
Не підставить чола
Під гарячії губи мої.
Не пронише мене
Її погляд палкий;
І на серці, на дні
Не загоїть ніхто
Превеликії рани мої...
Зрозуміла вона
На всім світі одна
Мій недуг, і печаль,
І пекельний той жар,
Що во вік не покине мене.
Мою тугу й нудьгу
Поділяла вона,
І коханням своїм
Скільки раз, о, свята!
Життя нове вливала мені...
А тепер?.. Ні, не жди!..
Ти не прийдеш сюди...
Серце, змовкни моє,
Старих ран не буди.

XI

Не споминай старі печалі,
Старого лиха не буди;
Прости лукавих і неправих,
Усім обидящим прости.

Не згадуй давньої скорботи,
Забудь тяжкі в неволі дні,
Журби, пекельної нудоти
І серця мук не спом'яни,

А перші ласки і кохання,
Бажання першої любви,
І погляд любий, і зітхання
Ти спом'яни і пом'яни!..

XII

Буває інколи порою
Неначе з неба благодать
На мене сходить і з нудьгою
Тоді я в силі воювать;

Журба десь зникне на годину,
І серце муки забува...
І бачу знов тебе — дівчино,
І молодію!.. Ти жива,

Заводиш вольні, любі речі,
І ясний погляд твій горить;
Чолом схилилася на плечі
І просиш жити і любить.

Але... такі святі години
Неначе блискавка мигнуть:
І знов один я, знов в пустині
І знов журба тюрми гнітить...

XIII

Дивлюсь, дивлюсь: на сході тьма,
Не проясняється, не дніє;
Нігде і променю нема,
Північна хмара світ закрила.

А де ж ти, зіронька ясна,
Сподівана, бажана доля?
Куди сховалася, зайшла?
Ба!.. ти й не сходила ніколи...

XIV

Минули літа, утекли
Мої надії молодії,
А мрії чисті і святії
Десь буйні вітри рознесли.

Минули літа, на душі
Лежать незрушені печалі.
Ох! їх і літа обминали
Неначе вбогих багачі.

Минули літа, а стара,
Як світ стара неволя,
Мене не кидає старого,
Гнітить, лякає, як мара.

XV

Ізо дня в день, із віку в вік
молитви люди шлють до бога,
щоб чоловіку чоловік
не заступав на світ дороги...

Даремно вбогий чоловік
чогось від бога жде і просить;
молитви ті із віку в вік
по полю вітер десь розносить.

З СКОРБНИХ ПІСЕНЬ

* *
*

Пишне, золотисте, жито колосисте
Стоїть мов стіна;
Колосся схилилось, ніби зажурилось,
Що женців нема.
І чую я, чую, як колос сумує,
Що нікому жать;
Здається він плаче, що серпи козачі
Досі не блищать;
Здається ридає, слізно промовляє:
«Ратаю! Вставай!
Орав ти глибоко, всю ниву широко,
Потом поливав;
І за щиру працю бог тобі віддячив —
Урожай послав;
Сторицею в зерно, земля тобі верне,
Приходь та збирай...»
Не йде ратай жати... Марне його ждати...
Орав не своє;
Не його то нива, не йому вродила,
Не він і пожне.

* *
*

I

Не тямлю сам: чому мені
Отут на панському бенкеті,
Журливо, сумно, мов в тюрмі;
Немов закутий я в лабети,
Немов не люде тут живії,
А все невольники німії.

Не тямлю сам: чого мені
Веселий регіт серце крає,
А жартівливії пісні,
Що наша молодіж співає,
Мене вражають, наче туга,
Мені лунає в них наруга...

Не тямлю сам: чому мені
І день і ніч журливо всюди,
Чому ходжу, мов навісний?..
Округ мене веселі люде,
Квітки, вино, музика грає...
Чому ж мене журба лигає??

II

В розкішній залі світло сяє...
В шклянках вино... Вечеря йде;
Господар ласкаво вітає,
Громада весело гуляє
Та про голодних річ веде.

А там на вулиці цікава
Голота під вікном стоїть:
Чого вона, дурна, чекає,
Чого у вікна зазирає,
Чого на холоді тремтить??

III

Не рад би я, моя люба,
Голову схиляти;
Не рад би я, сумуючи,
Так німо мовчати;

Ой рад би я із тобою
Раз в раз розмовляти,
Веселії соловейком
Пісні витинати.
Ой рад би я, та не в силі
Не коритись тузі...
Гнеться-хилиться од вітру
Шиляга у лузі...

IV

Вночі росою квітка пала,
Повеселіла, підвелась,
А вранці з сонячним промінням,
Вся самоцвітом занялась.
Чому ж тебе роса-кохання
Не звеселить, не оживить?
І на очах твоїх блакитних
Все самоцвіт-сльоза тремтить?
Я знаю: та свята сльозина
Блищатиме в тебе в очах,
Аж доки мати-Україна
Не виб'ється на кращий шлях.
1891 р.

* *
*

Біля моря в Криму

I

Не грає безкрає, а тихо шумить,
мов свічки по небі, ті зірки горять;
за хвилею хвиля цілує граніт,
гонкі кипариси байдужії сплять;
лиш кедри з Ливану в далекій чужині
журливу, скорботну розмову зняли
про край незабутній, про любу родину...
Я бачив, що з жалю тремтіли вони...

II

Одна-одинока берізка стоїть,
на гору Ай-Петрі журливо глядить;
ні велетні кедри — сусіди німі,
ні мірти пахучі не ваблять її,

фонтани про неї не мають ваги.
А ген на Ай-Петрі біліють сніги;
туди її думи, туди її очі
пильнують від ранку до темної ночі.
Вона споминає далекі гаї,
де сестри зростають на рідній землі.
Коли б її воля, коли б її сила —
з розкішного парку туди б полетіла...

III

Дрімає море, вітер спить,
суворі гори сном повиті;
німує пишний кедр; мовчить
і лавр, немов журбою битий;
і тьмяно, сумно круг мене.
Осіння хмура ніч панує,
листок ніде не шолохне,
в пустім тумані все німує...
Отак густа неволі сила
своєю тяжкою рукою
мене покрила, сповила,
немов сповивачем, нудьгою.
Сімеіз, 1895

Біля моря в Одесі

IV

Тебе я знов бачу, море!
Ти знов привітно гомониш
і на широкому просторі
блакиттю й зорями гориш.
Дивлюсь на тебе й забуваю
свій лютий недуг і журбу
та німо в небо посилаю
палку до господа мольбу,
щоб він послав любов нам, згоду,
щоб розум з серцем примирив,
щоб розтічі лиху негоду
наш край якшвидше пережив.

V

Під впливом моря чарів могутніх
росте бажання жить і жить
і під погоду і негоду
робить на Вкраїну, робить!

VI

Знявся вітер і на сході море почорніло;
покотило гори-хвилі, піна берег вкрила.
А рибалку в хисткім човні буря не лякає:
в море сміливо він невод з човна закидає...
От і вщухнув буйний вітер і затихло море;
і рибалка сивоусий човном хвилі оре
та на берег невод повен риби витягає.
«Гей! По рибу! Нуте, швидше!» — на курінь гукає.

3/15 липня, 1898

* *
*

I

Не під вінець тебе, небого!
В тюрму мурована ведуть...
Дарма, кріпись, молися богу,
З очей хай сльози не підуть!
Не дай тим синім лиходіям
Ніде єдиної сльози;
Святії сльози і надію
Потай людей в собі носи...

II

Минає день, приходить ніч,
Заходить сонечко за гори;
Спочинуть люди, та не ти;
Тобі не дасть спочити горе.

Воно, як лютая змія,
Впилося в серденько глибоко,
Ти гинеш, чахнеш,— бачуся,—
Самітня гинеш, одинока.

Минає ніч, приходить день,
Виходить сонечко з-за гаю,
І я, істомлений, сумний,
Тебе заплакану стрічаю...

III

В срібло-ясні шати
Іней гай прибрав:
Й манить тебе з хати
В той холодний рай.

Не підеш!.. я знаю;
Тобі треба жить;
А в холоднім раю
Серця не нагріть...

IV

Ви підупали, земляки!
Так підупали, що й не знаю —
Чи є ще це в якому краю
Такі плюгавії раби!

В очах з полудою, в ярмі,
Халяву лижете у ката,
Свого лякаєтеся брата,
Гукаючи: «Распни! Распни!..»

ПРИМІТКИ

До тому ввійшла краща частина художньої спадщини О. Я. Конського — оповідання, повість, поезії.

Перші друковані твори письменника почали з'являтися в кінці 50-х років XIX ст. Протягом 1858—1862 рр. на сторінках українських періодичних видань, що виходили на території Російської імперії («Черниговский листок», «Основа»), О. Конський надрукував понад півтора десятка поетичних та прозових творів.

Після виходу Валуївського циркуляру 1863 р. були знищені будь-які можливості для розвитку українського друкованого слова в Росії. Центр українського літературного життя перемістився в Галичину, де українська література не зазнавала таких утисків і де існували певні умови для її розвитку.

Становлення і зростання О. Я. Конського як письменника найтісніше пов'язано з українською періодикою Галичини. Впродовж майже цілого тридцятиріччя (60—90-ті роки) О. Я. Конський друкував художні твори, наукові та публіцистичні статті переважно у галицьких виданнях («Слово», «Вечерниці», «Мета», «Русалка», «Правда», «Світ», «Зоря», «Діло», «Буковина», «Дзвінок»), підписуючи їх здебільшого псевдонімами (Верниволя, Жук, Красюченко, Лесько, Лисий, Перебендя, Яковенко та багато інших). Тут же окремими книжками вийшли його драма «Порвалася нитка» та повість «Юрій Горовенко».

Майже до кінця 90-х років твори О. Я. Конського на Східній Україні не друкувались. На перешкоді стояла цензура. Тільки наприкінці життя письменникові вдалося домогтися цензурного дозволу на видання в Росії зібрання творів у чотирьох томах, але з умовою, що воно буде надруковано «общепринятым» (російським) правописом. Два останні томи цього видання вийшли вже після смерті О. Конського *(Конський- Перебендя О. Я.* Твори: В 4-х т.— Одеса, 1899—1903.— Т. 1—4).

Чотиритомник охоплює, але далеко не повністю, тільки прозовий доробок письменника. Цензура, наприклад, вилучила сатиричну повість «І ми люде!», а значна частина творів подавалася із суттєвими купюрами: знімались, зокрема, соціально гострі та антиклерикальні місця. Цензурних втручань зазнала і збірка поезій «Порвані струни», що вийшла 1886 р. у Житомирі.

У 1889 р. побачила світ ще одна збірочка його оповідань, видана у Львові Науковим товариством імені Шевченка.

За роки Радянської влади збірки творів О. Я. Конського не друкувались. Окремими книжками в кінці 20-х — на початку 30-х років виходили деякі його оповідання («Спокуслива нива», «Млин», «За кригою», «У тісної баби») та повість «Юрій Горовенко» (1929). Невеличка добірка оповідань (85 с.) була видана 1930 р. у Харкові Державним видавництвом України, а 1986 р. у Києві видавництво «Дніпро» здійснило збірку «Вибраних творів» О. Я. Конського, куди ввійшли 24 твори.

У даному томі твори О. Я. Конського друкуються за прижиттєвими виданнями, які не зазнали цензурних втручань і виявляють творчу волю автора.

Твори розміщені в хронологічному порядку — за часом написання, а недатовані — за часом першої публікації.

Тексти подаються за сучасним правописом, із збереженням усіх лексичних, фразеологічних, морфологічних та найважливіших фонетичних особливостей мови письменника. У виданні послідовно застосовано сучасну пунктуацію, водночас зберігаються найхарактерніші особливості авторського синтаксису. В примітках дається історико-літературний та реальний коментар. Авторські примітки, що наводяться беззастережно в посторінкових виносках, переклади іноземних слів і виразів (з ремаркою *Ред.)* позначені зірочками. Історичні події, імена та назви, що коментуються, нумеруються в межах твору.

Передмова доктора філологічних наук члена-кореспондента АН УРСР М. Є. Сиваченка — це останнє дослідження вченого, над яким він працював до останніх днів свого життя. Підготовка її до друку завершилася вже після смерті відомого знавця творчості О. Кониського. В кінці тому подається пояснення малозрозумілих сучасному читачеві слів та виразів.

ОПОВІДАННЯ, ПОВІСТЬ

ПАНСЬКА ВОЛЯ

Вперше надруковано в зб.: Галичанин.— Львів, 1862.— Кн. 1.— Вип. 1.— С. 21—35. Дата під текстом — Полтава, 27 юнія 1862. Підпис — Олександр Кониський.

Під заголовком «Старці», з деякими стилістичними правками (Не щастя, а гірка недоля та тяжка неволя... *на* — Нещастя, гірка недоля да тяжка неволя...; ...ради Христа старому каліці...— ...старому каліці; Та що давно...— Не що давно...; Хлопцем я був щедушенний такий...— Хлопцем я був тендітний...; А що за сердобольна була...— ...а що за сердешна була!..; ...прихильна була душа до вбогих! —...прихильна була до вбогих! ... та жалко...— ...та шкода...; Пройшло літо...— Минуло літо...; ...огню не тушать...— ...світла не тушать...; ...а я вбогий наймит...—...а я вбогий...; Ганнуся стояла красна як рак.— Ганнуся стояла червона як рак; ...заповіді не зміню!..— ...заповіді не зламаю!..; ...відкіля і як довелося йому се іменіє? — ...відкіля і яким чином до нього перейшло наше село?) та без останнього абзаца, який мав виразне соціальне спрямування (Боже, як у мене стало тяжко на серці, смутно на душі!.. І не найшлось же, подумав я, живої душі, щоб оступилась за погублені душі! За душі, погублені так по-варварськи панською волею!..

О боже, суд твій всує,
І всує царствіє твоє,..)

оповідання ввійшло до зібрання творів О. Кониського у чотирьох томах: *Кониський-Перебендя О. Я.* Твори: В 4-х т.— Одеса, 1903.— Т. 4.— С. 46—68.

Подається за першодруком.

[1] Покрова — церковне свято покрови Богородиці, що відзначається 1 жовтня за старим стилем.

[2] М'ясниці — м'ясоїд, певний період перед великим постом (за 9 тижнів до Великодня), коли дозволялося вживати м'ясну їжу, справляти весілля.

[3] Великий піст — піст, що тривав сім тижнів перед Великоднем, коли за церковними правилами не дозволяється вживати скоромної їжі.

[4] ...пішли до церкви на пасію...— Так звані пасійні служби, які відбувались у перші чотирі тижні великого посту (по п'ятницях), на яких читалось Євангеліє.

[5] Великдень — одне з головних свят у християнстві, яке пов'язується з міфом про смерть та «воскресіння» Ісуса Христа.

[6] Чистий четвер — день останнього тижня великого посту (перед Великоднем), в який слід, за настановою церкви, тримати все в чистоті.

[7] ...близько коло Юрія — напередодні християнського свята на честь святого Юрія (23 квітня за старим стилем), який вважався покровителем хліборобства і скотарства.

[8] О боже, суд твій всує...— перефразований рядок із поеми Т. Шевченка «Єретик» (1845): «Небесний царю! суд твій всує...».

ДМИТРО КНИШ

Вперше під заголовком «Мої давні знайомі (Етюди з життя). III. Дмитро Куниш» надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1875.— № 24.— С. 948—953, без зазначення дати написання. Підпис — О. Я. К—ий. Під заголовком «Протестант», із значними стилістичними правками та вилученням місць, де негативно зображено попівство, оповідання ввійшло до зібрання творів О. Конисього в чотирьох томах: *Кониський-Перебендя О. Я.* Твори: В 4-х т.— Одеса, 1900.— Т. 3.— С. 300—310.

Нижче наводимо основні різночитання першодруку і зібрання творів у чотирьох томах.

Журнал «Правда»

Чудний чоловік отсей Дмитро Куниш! Двадцять літ, як я його перший раз бачив: а хоч би тобі він на макове зернятко перемінився. Яким був тоді, таким і тепер. Та не то, що не перемінив своєї вдачі, а й на вид не подався: ні потовщав, ні похудів, ні посивів, зовсім-таки не постарів, наче він тих двадцять літ і не переживав!.. Хіба вже дуже довго і пильно станеш придивлятися до нього, так запримітиш, що інколи у Дмитра очі не такі ясні, як колись були, і погляд не такий палкий, а більш нічого не запримітиш. (с. 948)

Я зазнаю Дмитра, як він ще був панським, ще паробковав...

...ходить повагом, трохи перевалюючись з одного боку на другий; завжди невеселий, раз у раз недоволен. Отаким я його бачив вперше, такий він і сьогодні. Як тоді його дражнили «протестантом», так се прізвище зісталося за ним і понині, так вже і вмре він «протестантом».

Та й недаром же й прозвали його так: він усім недоволен, нічим його не можна задовольнити, на все він нарікає, усе він судить; усе у нього не до ладу, усе

Зібрання творів у чотирьох томах (т. 3)

Дмитра Книша не бачив я двадцять років, час життя цілого покоління! І хоча б він на макове зерно перемінився: і вид, і постать, і вдача, і душа ті самі; ні потовщав, ні похудів, ні посивів, ніже постарів... Сатурн не зайняв його. Хіба вже дуже пильно придивишся до його, дак спостережеш, що очі у його не такі ясні, як були замолоду і огню в них поменшало. (с. 300)

Вперше я спізнав Дмитра, коли він ще парубковав...

...хода повагом, трошки перехлябисто; раз у раз з чогось незадоволений, завжди невеселий, охмарений, понурий, неговіркий. Такий він і через 20 років. Замолоду продражнили його «протестантом»; так і тепер його зовуть.

І не дурно таке ймення приложили йому люде: нічим його не можна задовольнити; на все він нарікає, проти усього протестує; усе у його не до ладу, усе не по його, не так би то, як треба! (с. 300)

у нього не так як слід би, одно слово: против усього він протестує.

Він з дворових, сирота.

На дванадцятім літі його взято до панів у дім; там він лакейчуковав. Його й не били, й годували як і всіх людей, а зодягали — краще ніж кого іншого і робота...

...перемий панську посуду та нагодуй...

...чого б, здається, ще йому! Так ні ж!

...панська передня: то огризається він супротив...

(с. 948)

...то лається з економкою, то гризеться з кухарчуками, то заб'ється собі у сінях та струже що-небудь, або клітку майструє, або робить мишину пастку. Та отак розвів у передній трісок, наче на дровітні. Пан поскуб його за чуба...

...насупився наче тхір та й каже...

— Невгодно мені тут.

— Ах ти, собаче кодло! — гукнув пан.— Ще й воно сміє розсуждати, де йому вгодно, а де ні!

...як відпущу на конюшню та як скажу стягнути штани, так знатимеш ти, що вгодно, а що невгодно.

Що ж би думали, так він і осів? Еге! Якби то так! Так ні ж! Яке мале було, а пустилося на хитрощі.

Став він панську посуду бити: отсе було несе на кухню тарілки та умисне і впаде, начебто спіткнувся.

...підложать йому в голови ті черепки і почнуть періщити з обох боків: періщать, періщать його, а воно собі мовчить, пари з уст не пустить, наче йому заці-

Він з кріпаків, з дворових, сирота-покритченко.

На дванадцятім році його взято до панського двору; спершу гусей пас, а потім сказали йому лакейчуковати. Годували його, як і всіх людей, одягали добре, не били і робота...

...перемий посуду, навощі долівку, нагодуй...

Не трудна робота... Так ні ж!

...панська прихожа! Спершу почав він огризатися проти...

...а то — загризеться з економкою, з кухарчуками або забуде про щенят, заб'ється в кутку в сінях та що-небудь майструє, трісок розведе наче на дровітні. Раз якось майстрував він чи клітку, чи пастку та так перейнявся своєю роботою, що й забув про щенят; щенята аж скиглять не ївши, а Дмитрові байдуже. Пан за се поскуб його за чуба...

...насупився наче хом'як та до пана...

— З людьми хочу жити...

— А тут ти — не з людьми чи що?

— Тут з панами та з лакеями; невгодно мені.

— Ах ти, хамове кодло! — гукнув пан: — Ще й воно сміє витребенькувати! Бач: «невгодно».

...як відпущу на стайню та скажу спустити тобі штани, так знатимеш тоді «невгодно»...

— Воля ваша, а невгодно...

— Мовчи!

...але не вгамовався. Яке мале тоді було, підліток, а пустилося на хитрощі.

(с. 301)

Почав він панську посуду бити: отсе було несе в пекарню чи з пекарні посуду, набере її повно та навмисне або спотикнеться або підковзнеться...

...черепки йому під голову і полосують на дві руки... Періщать, а воно ні пари з уст, наче не по йому б'ють... мовчить, наче йому заціпило...

пило, наче воно неживе, мов не його б'ють!

Не помагає: б'ють Дмитра, а він — знай собі — б'є посуду. Отже добився до того, що панові огидло вже його бити...

Німець якийсь будував. Провели Дмитра до німця.

...питає його німець.

...лу-лусь його по пиці та й питає:

Мовчить Дмитро. Приставили його в столярню.

Добре сполечували його і послали свиней пасти.

Тоді Дмитрові минав вісімнадцятий рік. Став Дмитро свинарем. Ну вже ж тут ніяка робота, сиди собі з гирлигою та дивися, щоб свині не забрели в збіжжя,— от і вся робота: жити б та бога хвалити. Так на Дмитра ж нічим не вгодиш. Та, мабуть, і сам бог на нього не вгодить.

Перебув Дмитро зиму так-сяк: дивився за надвірними і годова-

Б'ють Книша, а Книш посуду товче... Панові остогідло. «На його,— каже,— і різок не вистачиш»...

...німець якийсь будував.

...спитав німець Книша.

...йому ляща і знов питає:

Дмитро ні слова... Німець подивився на його, подивився і казав в столярню його приставити.

І тут Книшеві не до вподоби. Став він просторікувати; його з столярні геть; сказали корів пасти дійних... Робота зовсім не мудра. Вижене він скотину, сяде під вербою, очі скине на небо, а про корів і байдуже; розпустить їх, а вони в жита, шкоди нароблять... Скотар до пана:

— Не треба його бити,— каже пан,— чи не ліпше його голодом напутити.— І звелів цілий тиждень не давати Дмитрові страви, опріч шматка хліба нічого, та й то не до схочу, а в обріз. Не йметься Дмитро, не просить їсти. Воловик і давай його сочити: чим він живе, чи не краде де страви,— та й пристеріг, що Дмитро і в снідання, і в обід, і під вечір уплітає молоко. Візьме оце вибере корову, у якої повніше вим'я, заведе її в жито та й ссе, немов теля те... Стали його люде ганьбити, а він їм:

— Не моя вина, що я їсти хочу, а ви мені не даєте.

— Ти повинився б, просив.

— Ні в чому мені винитися. Скиньте мене з пастуха; мені се діло не вгодне...

Знов його на стайню, а тоді свинопасом його зробили...

Дмитрові минав тоді вісімнадцятий рік. Перебув він зиму, коло свиней зимою порався добре: поприв'чав свиней так, що вони його голосу слухалися. Навесні знов: «Не вгодно мені коло свиней...»

— А куди ж би тобі «вгодно» було? — питається у його пан, передражнюючи його.

— На село, до людей; на волю...

— Підрости трохи,— каже пан,— так тоді і пошлю тебе «на волю» —

ними свинями, а як тільки запялось на весну — не всидів Дмитро: знов ноги на плечі, знов у довгі лози. (с. 949—950)

...мабуть, років зо два, коли не більше; думали всі, що вже Дмитро пропав, що, певно, десь його вбито. Коли ж на тобі! Якраз на самісінького Спаса ведуть раба божого: і голова переголена, і руки в ланцюгах, а на ногах путо! На сей раз вже не били його, а тільки посадили...

...його і кінець замкнули, а другим кінцем замкнули до двохпудової гирі. Тижнів зо два сидів Дмитро на «бику» та драв пір'я...

...та одну ногу забили в колодку і приставили пасти гусей. Волочив він колодку щось довгенько, мабуть, чи не до самої Покрови, поки колодка не протерла ноги аж до м'яса; тоді збили.

— Тепер нехай тікає! — сказав пан і велів іти Дмитрові до печі у винницю.

Пішов!.. Нога аж-аж болить, а він — анітелень. Мовчки верг-гає собі дрова в піч, та й годі! Прийшов раз пан...

...від панської похвали наче робота випала у нього з рук...

...що б воно було дальш; але недовго довелося Дмитрові кочегарувати.

...Книшеві велів обмитися, причепуритися, надягти нові чоботи, котрі й дав йому зараз, і йти до церкви.

— Чого се до церкви? — спитав Дмитро.

— Там побачиш.

— На сповідь, чи що? Я ж, здається, не збираюся ще на той світ, і не говію.

— Ну вже, швидше йди... молода жде!

(950)

— Поведемо... в зуби не подивимося... та ще перед вінцем можна і в баню повести, коли захочеш...

в москалі...

Недовго пас Дмитро свиней: весна потягла його знов «в довгі лози». (с. 303—304)

...щось років зо два; і чутки про його не було; думали: пропав десь. Коли ж ось саме в Спасівку приводять його; половина голови йому виголена, ноги в ланцюгах... Вже не били його, а посадили...

...підперезали Дмитра і примкнули ланцюг на замок, а другим кінцем примкнули ланцюг до пудової гирі і казали йому драти пір'я. На «бику» просидів Книш два тижні...

...одну ногу забили в порплицю і послали його на топчак волів поганяти. Отак до Покрови... порплиця протерла йому ногу аж до кісток... тоді збили порплицю: «Тепер,— кажуть,— нехай тікає...»

Приставили Дмитра знов у винницю за кочегара. Вергає він собі дрова у піч мовчки, ні до кого й слова не промовить, наче онімів чоловік. Раз якось навідався пан...

...неначе з панської похвали руки у його не ті стали...

(с. 305)

...що б воно було далі...

...Дмитрові дав нові чоботи і каже:

— Обувайсь, та ходім до церкви.

— Се ще чого?

— Там бачитимеш... швидше... піп жде...

— Я ж не говію і вмирати не збираюся...

— Молода жде.

— Поведемо... можна перед вінцем і в бані сполоснуть...

— Коли так, про мене, лучче ведіть, а сам не піду. Отаман оперезав ціпком Дмитра, вхопив за шиворот і повів у церков.

Знайшлися і бояре: причепили молодому квітку, поставили на рушник і... звінчали!

...город, дав в придане порісну свиню, телицю, відро горілки на весілля, хліба, пшона, сала і на заводини корбованця грошей.
(с. 951)

І землі мало, і земля погана, самий пісок, і оброк за землю великий,— нічим на Дмитра не вгодиш, усе не по його.

Вибрали його старшиною. Став він старшиновати: правда, не відмагався, але зараз усе захотів поставити по-своєму! Зараз, щоб жида в селі не було, давай підбивать громаду на приговор, щоб жид не шинковав, щоб навіть зовсім шинку не було в селі... Громада не послухала: відома річ, без шинку не можна! Добре Дмитрові, що він не вживає, так йому й байдуже, чи є шинок на селі, чи нема; а задля громади шинок важна річ. Наполовину громада послухала Дмитра, вигнала жида з села, а шинковати припоручила якомусь москалеві.

— Е, навчись! Де ж його навчиться, коли й школи в нас нема?

— А шинок є? — одповідає Дмитро. І чого йому той шинок ввірився так? Наче він йому у горло заліз та там, мов та болячка, душить.

Причепився знов Дмитро й до попа. «Здирство,— каже,— одно з оцього попа, та й годі; а користі — як з того цапа! Чи вже ж то усюди у людей такі деруни-попи, як наш?»

Поїхала раз попадя по селу льнувати, а Дмитро стрів її та й ну ганьбити! «Ви,— каже,— лучче б у старці йшли; а то, бач! З жиру щоки наче кавун,

— Так ведіть же, а я з доброї волі не піду...— Отаман стусонув його межи плечі, вхопив за комір і повів.

Повінчали.

...наділив молодих городом, телицею, порісною свинею; казав дати на весілля відро горілки, хліба і ще там що подобає і грошей карбованця... Були й музики...
(с. 306)

...я дворовий... землі мені не дадуть...

Але не вгадав... Пан зглянувся над ним, казав наділити його землею. От же й тут Книш не задовольнився.

— Що там тієї землі!.. десятина!.. Та ще ж чи не земля! Самий пісок, а платити за його треба...

Небавом — по знесенню кріпацтва — люде вибрали Дмитра Книша старостою. Він не змагався, але зараз почав крутити, щоб усе повернуть та ще зразу, одним заходом — на свій лад.. Зараз заходився підбивати громаду проти шинку, проти жида, щоб ні шинку, ні жида в селі не було. Громада не слухається, каже:

— Без шинку не можна!

— Чому? — соромить Дмитро.— Горілка лихо.

— Добре, що ти не вживаєш, а хто звик до неї, тому як?

Дмитро нестерпна людина: таки хоч наполовину свого дійшов: жида вигнали з села, а шинок оддали якомусь лопацону.

— Де ж таки старій людині учиться... Та й школи у нас нема...

Нарешті не минув він і попаді: нащо вона їздить по селу льнувати.

— Вже,— каже до неї,— коли так, так йшли б, паніматко, прямо з довгою рукою.
(с. 308)

а їздите по селу, старцюєте, канючите жменю льону! Тьфу!»

(с. 952)

...Сам не знаю!.. У Таврію піду або за Кубань, на поселеніе.

— Чого се так?

— Тут тісно! Землі мало, земля лиха, урожаїв нема, а плата велика, не вистачить на одні податі та оброки.

— Аж і в Таврії те ж свято.

...назад не піду.

— Дякую вам на сім слові... прощавайте!

— Прощай, Дмитре!

...чую: Дмитро вернувся!.. Не втерпів я, швидше до нього.

— От так, я бачите, вернувся.

— Чого?

— З дурного розуму!

— Як се так?

— Не взяв відсіля «увольнительного приговору», а там без нього мене не прийняли. Написав сюди раз, вдруге, втретє — нічого!.. Не шлють мені приговору. Пишу, щоб хоч «паспорту» вислали,— і того не послали... От мене й випровадили відтіля яко безпаспортного...

— Ніщо більш, як житиму... І живе Дмитро Книш! Той же самий Дмитро...

Така вже вдача у нього... Мабуть, йому так на роду написано!

(с. 953)

...і сам добре не знаю... Гадаю у Таврію або на Кубань! Тоді наші люде на Амур та на киргизькі степи ще не ходили.

— Тісно,— каже,— мені тут; землі мало, земля недобра, родить мало, а платня велика.

— Та і в Таврії не з медом; те ж святе.

...назад не вернусь... і люде тут не по мені...

— Ну, поможи боже!

...сусіль Дмитро до мене в хату...

— Отак, як бачите... самотою...

— А жінка, дочка де?

— В Криму... пропасниця з'їла... нехай вже царствують.

— Якось житиму — доживатиму, свою постать дожинатиму...

— Не треба було зриватися...

— Говоріть же... А все з дурного розуму... Забув, що там добре, де нас нема... Покарав господь за те, що свій рідний край покинув... Правду сказано: батька покинеш, так і сам загинеш. І живе Дмитро, доживає, і все він той самий...

...одно слово: як був, так і є «протестант».

(с. 310)

Включаючи оповідання до зібрання творів у чотирьох томах, О. Кониський значно доопрацював його. Змін зазнав текст усього твору. Цілком очевидний і характер їх: письменник знімав або переробляв ті місця, які могли видатися неприйнятними для цензури. Особливо це помітно в тій частині, де йдеться про стосунки селян з церквою. Негативну оцінку попа вилучено повністю, а характеристику попаді значно пом'якшено. Зазнав помітного переосмислення і сам образ центрального персонажа твору, Дмитра Книша. У новому варіанті його «протестантство» розкривається уже тільки як риса характеру.

Подається за першодруком, текст якого, порівняно з останнім прижиттєвим виданням, повніше виражає творчу волю автора.

[1] С п а с — християнське церковне свято «преображения господня», що відзначається 6 серпня за старим стилем.

[2] П и л и п о в е п у щ е н н я — переддень пилипівського (різдвяного) посту, який тягнувся з 24 листопада по 24 грудня за старим стилем.

[3] П о ї х а л а р а з п о п а д я п о с е л у л ь н у в а т и... — Йдеться про один із видів церковних поборів з населення. Після закінчення збирання врожаю попадя об'їжджала прихожан, збираючи подаяння на церкву, зокрема льоном.

СУДДЯ ГАРБУЗ

Вперше під заголовком «Мої давні знайомі (Етюди з життя). II. Сила Федорович Гарбуз» надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1875.— № 21.— С. 829—834. Дата написання не зазначена. Підпис — О. Я. К-ий.

З деякими змінами, переважно мовностилістичного плану, і доповненнями під заголовком «Суддя Гарбуз» оповідання ввійшло до зібрання творів у чотирьох томах: *Кониський-Перебендя О. Я.* Твори: В 4-х т.— Т. 4.— С. 161—171. Дата — 1873. Кам'янка, Прилуцьк[ого] повіту.

Нижче подаємо найважливіші доповнення, внесені в текст чотиритомного зібрання творів.

Журнал «Правда»

— А що ж більше?

— Е, що! Хіба в наш час мало чого можна робити...

(с. 830)

...тогді Сила почав творити суд... Другого дня дивлюсь: що за морока! Учора Сила судив од снідання до обіду, трохи не чотири години зряду, а людей не поменшало... А може, думаю, і нові позивачі...

(с. 831)

Зібрання творів у чотирьох томах (т. 4)

— А що ж більш...

— Тут ходила чутка, що ти тее... далеко був?

— Був таки...

— І довго?

— Вісім років...

— Дак оце тепер спочиваєш?

— А що ж більш?

— Ба! Що! Хіба за нашого часу мало що можна робити...

(с. 162)

...тоді Сила почав творити «суд скорий і милостивий»; а я пішов собі по селу.

На третій день я встав дуже рано. Ранок був дуже гарний, ясний. Хмарки розходились і зникали десь за обрієм; сонце, викочуючись, неначе якийсь величезний рубін, розливало світ на ліс; проміння його великими снопами плило по гущавині стовбурів старих дубів, осик, осокорів і інших дерев і красило рожевою барвою папороть, що росла насупроти лісу; сиві мохи здавалися кораловими килимчиками. З листви капали рожеві каплі роси; усе повітря дихало свіжими ранковими пахощами, що самі лилися до мене в груди і пробивалися в серце. Коли я вийшов у Силин двір, учорашній натовп народу стояв на суддіному дворі. «Що воно за знак,— подумав я,— учора Сила судив людей і розсуджував трохи

що не до пізнього вечора, а сього-дні знов скільки народу!.. Не легка праця суддіна».

(с. 164)

Я трохи не кинувся цілувать Силу.

(с. 832)

Мене взяла така вдячність до Сили, що я трохи не кинувся цілувати його і нехотя згадав собі його молоді, колишні обіцянки. «Певен Сила в своєму слові»,— подумав я.

(с. 166)

— На біса,— каже,— нам здалась ота Хіва, отой Ташкент, тілько людей нівечимо!.. Наче свого мало.— Та як почав, як почав!.. батю мій! — чого-чого Сила не наговорив! Кого тільки не вилаяв! Особливо ж допікав він людей померших...

— На біса,— каже,— здалася нам ота Хіва...

— То стежка в Індію...

— До Індії нам що? Тільки людей нівечимо; наче у нас свого мало... Отсі «владенія» в Америці продали і добре зробили... А Ташкенту не продамо; на нього купця не знайдемо: кому його треба... Он прочитай, що пише Щедрін...

— Щедрін жартує...

— Нехай собі й жартує, а все ж з чогось він да взяв...

І почав Сила ганьбити. Особливо допікав він ганьбою людям померщим.

...похвалив тілько японського мікадо та Луї-Блана... навіть і Гарібальді вилаяв «лежебоком»...

...але японського мікадо похвалив, а Гарібальді наградив епітетом «лежебока»...

...не йде він і досі одбирать Трієст?..

...не рушає одібрать Трієст? Тому, що ліноші не дають...

«...обернись краще на наші рідні, хатні справи! Придивись до Києва, до Полтави...» Так ні!

«...обернися да подивись ближче; згадай, що й на Січі мудрий німець картопельку садить...» Так де!

Аж ось приїхав мій сусіда, священик.

Невдовзі приїхав мій сусіда, піп Гречка.

Панотець став бідковатися на своє убожество.

Отець Василій — своїм звичаєм — заходився зараз бідкуватися про своє убожество, зв'язуючи його з «упадком віри вообще».

Народ одбився од церкви, акафістів мало наймають, на часточку не подають, за вінчанне мало платять, а є й такі, що й до сповіді не ходять... без віри погибнемо!

...народ одбився од церкви, служителів її не шанує, акафістів не наймає; сорокоустів не править; за вінчання, наче на глум, дає «трьошника», а є й такі, що до сповіді не ходять... Яка сьому причина?.. Еге! А без віри, без благочестія усі погибнемо!..

Сила з усмішкою потурає попу...

Сила глумливо потурає попові...

...говорив чогось багато; більш все про прусів, а далі якось повернув на демократію, на соціологію та як утне...

(с. 833—834)

...говорив багацько, нарешті накинувся на Вільгельма, що він нівечить Познаньщину... Потім перевів бесіду на демократію, на соціалізм, на Бебеля та як утне...

(с. 169—170)

«Коли,— каже,— зійде зоря демократії, світ економічного добробиту, так певно, що більш нівідкуди, як від нас; бо у нас, і тільки в одних нас, усі реформи заложені і закладені на чисто демократичних підвалинах...»

Я подивився на свої чоботи; жінка, слухаючи Силині речі, глянула в вікно, чи не зайшло теля в сад; а панотець гладив бороду та шептав щось про себе. Судячи по тому, як двигтіли у панотця губи, мені показалось, що він шептав: «Да воскресне бог і розточаться вразі його...»

Перевів Сила дух, запалив люльку та й знов...

...у нас нема експлуататорів-заводчиків, наше царство — царство хліборобів, царство — мужиків: у нас найбільший пан...

Кожен з нас, людей середнього стану, завжди рад запомогти мужикові, ми не вміємо користоваться працею мужика, праця його задля нас святиня...— Сила замовк...

І радий я був, випровадивши Силу додому... Цур йому! Великий він «ліберал»; страшно слухать його речі...

(с. 834)

— Ніколи сонце не сходило з заходу, і не зійде звідти довіку; отак і сонце побиту економічного: коли судилося йому зійти, коли засяє світ справедливості, так не звідкіль більш, як зі сходу, з Росії...

— Може... а проте Іркутськ, Якутськ ще більш на схід...

— Говори!.. Ти зауваж на те, що тільки у нас і єдине у нас на цілу Європу усі реформи заложені і закладаються на певному грунті демократичному.

Я подивився на долівку; жінка моя, слухаючи Силину бесіду, дивилася у вікно на курчат та на город, щоб не заскочило туди теля, а отець Василій гладив свою широку бороду та щось шепотів; судячи по тому, як двигтіли у нього пружки губ, мені здалося, що він шепотів: «А ще возьму крила і полечу в послєднія моря..»

— А по-твоєму, не так? — спитав мене Сила.

— По-моєму, час би вже «хліб наш насущний...»

— Зараз, я вже казала Опанасові, щоб давав борщ,— промовила жінка.

Сила запалив люльку і знов...

...у нас панує не фабричний промисел, а хліборобство; нема у нас жмикрутів-фабрикантів; наше царство — з краю до краю царство мужиче; у нас найбільший аристократ...

(с. 170)

У нас кожна інтелігентна людина радо запоможе мужикові; ми не вміємо, не в наших звичаях експлуатувати працю темного мужика...

— Ось, ну, Сило, по чарці перед борщем...

— Зараз, дякую... От тільки ще одно слово: задля нас мужикова праця святощі... Чи так, батюшко, отче Василю?

— Мужик — гадина; ні страху, ні віри у нього нема,— відповів батюшка.

— Прошу до столу,— озвалася жінка.

(с. 171)

Подасться за вид.: *Коніський-Перебендя О. Я.* Твори: в 4-х т.— Т. 4.— С. 161—171.

[1] Земство — органи місцевого самоврядування, які були створені в частині губерній європейської частини Російської імперії, а також на Лівобережній і Південній Україні відповідно до земської реформи 1864 р. Земства, діяльність яких повністю була підпорядкована місцевим органам царської влади, займалися господарськими справами, початковою освітою, медичними закладами, шляховим господарством, статистикою.

[2] Фукідід (бл. 460— бл. 400 до н. е.) — давньогрецький історик. Автор «Історії» (у 8-ми кн.), в якій на основі власних спостережень та свідчень очевидців висвітлив події Пелопоннеської війни (431—404 до н. е).

[3] Ціцерон Марк Туллій (106—43 до н. е.) — давньоримський політичний діяч, оратор, філософ і письменник. Промови Ціцерона на захист республіки вважаються зразками ораторського мистецтва.

[4] Вергілій Марон Публій (70—19 до н. е.) — римський поет. Переробки його поеми «Енеїда» відомі в багатьох літературах світу.

[5] ...читав я десь, мабуть, у «Московских»...— Йдеться про газету «Московские ведомости», що виходила в Москві протягом 1756—1917 рр. З 1863 р. мала реакційне спрямування.

[6] На біса... здалася нам ота Хіва...— У 1873 р. російські війська вступили на територію Хівинського ханства, внаслідок чого його хан визнав васальну залежність від Росії.

[7] ...«владенія» в Америці продали...— Царський уряд у 1867 р. продав Сполученим Штатам Америки за 7,2 млн. доларів Аляску разом з Алеутськими островами, в освоєнні і заселенні яких величезну роль відіграла Росія.

[8] Он прочитай, що пише Щедрін...— Натяк на цикл сатиричних нарисів російського письменника Михайла Євграфовича Салтикова-Щедріна (1826—1889) («Господа ташкентцы», «Что такое ташкентцы?», «Митрофаны», «Ташкентцы приготовительного класса»), що протягом 1869—1872 рр. друкувались на сторінках журналу «Отечественные записки», а в 1873 р. вийшли окремою книжкою під загальною назвою «Господа ташкентцы». Приводом для появи цих блискучих сатиричних узагальнень письменника стали події, що відбувалися після оволодіння Росією великих територій у Середній Азії. У Ташкент, завойований Росією 1865 р.,— центр нового Туркестанського губернаторства швидко хлинула орда чиновництва, яке зайнялось відвертим грабуванням місцевого населення, присвоєнням асигнувань, виділених на казенні потреби. Створені Салтиковим-Щедріним сатиричні типи «ташкентців» глибоко відбивають внутрішню суть подібних явищ.

[9] ...згадав і Наполеона з Седаном...— Йдеться про так звану Седанську катастрофу: під час франко-прусської війни 1870—1871 рр. французька армія, оточена в районі Седанської фортеці, де тоді перебував і Наполеон III, змушена була капітулювати.

[10] ...Бісмарка з Лотарінгією...— Одним із наслідків франко-прусської війни 1870—1871 рр., яка завершилась повною поразкою Франції, було відторгнення від Франції Лотарінгії і приєднання її до Німеччини. Ця війна була спровокована і організована міністром-президентом Пруссії Отто Бісмарком фон Шенгаузеном (1815—1898), який здійснював політику возз'єднання Німеччини «залізом і кров'ю» під егідою Пруссії.

[11] Базен Ашіль Франсуа (1811—1888) — французький військовий діяч, маршал Франції. Під час франко-прусської війни 1870—1871 рр. командував III корпусом, а згодом Рейнською армією. Попавши в оточення, він здав місто Мец з 173-тисячною армією, за що 1873 р. був засуджений до смертної кари, пізніше заміненої двадцятилітнім ув'язненням.

[12] Мец — одне з найбільших міст Лотарінгії, адміністративний центр департаменту Мозель.

[13] Гербст Едуард (1820—1892) — австрійський юрист, політичний діяч, відігравав помітну роль у політичному житті Австрії. Один час був професором філософії права у Львівському університеті. Як міністр юстиції Австро-Угорщини (з 1867 р.) домігся відміни арешту за борги і введення суду присяжних щодо злочинів проти законів про друк. Після смерті йому встановлено пам'ятник у парламенті.

[14] Гарібальді Джузеппе (1807—1882) — італійський революціонер, керівник національно-визвольного і демократичного руху в Італії.

[15] ...на Січі мудрий німець картопельку садить...— Слова із твору Т. Шевченка «І мертвим, і живим...» (1845).

[16] ...звертає річ на Калька...— Очевидно, мається на увазі Міхал Кайка (1858—1940) — польський поет, журналіст і громадський діяч на Мазурщині. В останні десятиліття XIX ст. активно виступав на захист польської мови та проти онімечення в північно-східних польських землях (Мазурщини), які перебували тоді у складі Прусії.

[17] Ледоховський Мечислав (1822—1902) — діяч католицької церкви у Польщі. З 1865 р.— архієпископ познанський, у 70-х роках активно виступав за національно-релігійні права поляків у Познаньщині, захопленій Пруссією. З 1873 р. призначений папою примасом Польщі, з 1875 р.— кардинал. У 1876 р. висланий з Німеччини. Перебуваючи в Римі, очолив антинімецьку партію, а в 1892 р. був призначений папою префектом конгрегації по розповсюдженню католицької віри.

[18] ...накинувся на Вільгельма, що він нівечить Познаньщину...— На польських землях (Познаньщина), захоплених Пруссією в результаті поділів Польщі, активно здійснювалась політика онімечування польського населення. Таку політику проводив і Вільгельм I (1797—1888), король Пруссії (1866—1888) та імператор Німеччини (1871—1888).

[19] Бебель Август (1840—1913) — діяч німецького і міжнародного робітничого руху, один із засновників і керівників німецької соціал-демократичної партії і 2-го Інтернаціоналу.

МАРТА ПЕРЕПІЧКА

Вперше під заголовком «Мої давні знайомі (Етюди з життя). І. Марта Михайлівна Перепічка» надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1875.— № 20.— С. 792—799. Без зазначення дати написання. Підпис — О. Я. К-ий. З деякими змінами мовностилістичного плану і під заголовком «Марта Перепічка» оповідання ввійшло до зібрання творів О. Кониського у чотирьох томах: *Кониський-Перебендя О. Я.* Твори: В 4-х т.— Одеса, 1899.— Т. 2.— С. 179—191. Дата — 1873 р.

Нижче наводимо основні різночитання першодруку і зібрання творів у чотирьох томах.

Журнал «Правда»	Зібрання творів у чотирьох томах (т. 2)
...просто козир-дівка!	Просто козир-дівка; краса на всю губу!
...плечі закруглені, широкі, білі наче вапно...	...плечі широкі, закруглені, білі, наче сніг...
...чоло широке, пряме... (с. 792)	...чоло широке, пряме, наче виточене... (с. 179)
...наче німим станеш...	...немов заніміш!
...якось інстинктивно!	...якось нехотя, мимоволі...

...так, звісно, з слугами не панькались...

...малесенька панська дитинка...

...не сказала, навіть і в очах її не видко було...

...та й ударився в сльози.

...тим, видно, і рюмсав...

І мати, й сестри...

...не сказав! мовчав та плакав!

...і, хто його знає чого, на другий день подався...

...і тепер живе Марта Михайловна...

...дом похилився, на клуні криша провалилась, у колодізі дубова соха згнила...

(с. 793)

...огорожу кругом обнесли на топливо, верби на греблі...

...се життє цілого покоління!

...хіба люде не докладували рук, щоб зістаріть мене!...

...борода сива, насилу переступає з ноги на ногу...

...а вона взяла та й повісилась!

Зістався Василь самотою...

...що все у пасіці з ним жила, і вона здохла...

...та вже недовго й мені,— говорив Василь до мене.

...і на чолі смужки, і лице якесь пожовкле...

— Хіба вона ще... й...

— І досі дівує... пора б... так як замовлено... і женихів багацько було: були між ними і неабиякі люде, присватувався і ваш шуряк... Не пішла...

...перебирала все; ну і доперебиралась! Тепер рада б обіруч...

...так тоді з слугами не панькалися...

...малесеньке паненя...

...не промовила, навіть не скривилася, навіть і виду не показала...

...та ні з сього, ні з того — в сльози.

(с. 180)

...тим-то, мабуть, і рюмсав...

І неня, й сестри...

А я мовчав та плакав; таки й сам добре не знав — чому плачу?

...а другого дня подався...

...й досі живе Мартуня...

...будинок похилився, на клуні солома попровалювалася, крокви світяться; у колодязі дубова соха струхла...

...теперечки чмелі та шершні живуть... Горожу кругом обнесено на топливо, хоч навкруги шумлять гаї. І верби на греблі...

...вік цілого покоління!

...не без того, що й люде докладали рук...

...борода в сметані; сам насилу переступає з ноги на ногу; підтоптався, охляв.

...здавалося, і добре видав, а вона взяла та й повісилася...

(с. 181)

Лишився Василь самотою...

...взяла та й здохла...

...говорив Василь до мене,— та вже недовго; бачу, що вже на божій дорозі стою, хури своєї чекаю...

...хтось на чолі ралом пройшов, лице — наче кленове листя під Покрову!..

— Що ж вона? Жива-здорова?

— Дівує й досі... воно б, сказать, не то пора, а й пора перейшла, так наче замовлено: і женихів багацько було: траплялися і неабиякі люде! Присватувався і ваш шуряк; не пішла і за нього: удовець, бачте...

Усе перебирала, вередувала, от і довередувалась; тепер рада б обіруч...

...так ніхто не бере...

...і ся надія пропала.

— А мати її й батько?

— Давно повмирали... вона одна живе...

То, може, поїдете до її, навідаєтесь?

Давай, справді поїду!

...стояв тепер якось сумно!

...тепер лежали величезні купи, наче стоги, березових тоненьких гілок, начухраних з хворосту.

Я ступив у фіртку.

...лежала біля баби...

...почувши, що я ляпнув клямкою у фіртці, кинулась до мене.

...вона нем займе...

...не слухав баби і кидався на мене.

— Що ж отсе мені в світі робити! — говорила баба.— Вража собака не слухає мене, не йде сюди...

— Проведи, Вівде!
Баба стала проганять Чухрая.

— А то ж де — як не дома!.. Он де вони стоять,— одповіла баба.

...стояла Марта Михайловна, покривши голову білою хусткою.

Боже! чи справді отсе перед мене стоїть прежня Мартуня?

Де отсе узялося у неї...

Хіба руки у неї такі костляві, чорні?..

Та се, може, не Мартуня?..

...познав я їх...

...та ба!

...то й остання надія пропала.

— А мати її, батько — живі?

— Де там! Давно перемерли... сама собі живе...

Та ви б, може, поїхали, провідали її.

Справді, чи не поїхать.
— То-то б зраділа панночка!..

...стояв тепер сумно, трохи похилившись...

(с. 182)

...там навалено тепер цілі ожереди тоненьких гілок, начухраних з березового хворосту.

Я одчинив хвіртку.

...лежала біля ряден...

...почувши, що ляпнула у хвіртці клямка, прожогом кинулась до мене. Я мерщій хвіртку на клямку та й гукаю.

...вона не порве...

...і вухом не веде та гавкає, сичеться до мене через хвіртку, аж скиглить.

— Чухрай!.. Чухрай! — гукала баба.— Не слухає, бодай він опрягся! Що ж отсе мені робити? Вража собака не слухає...

— Піди, Вівде, проведи...
Баба взяла лозину і почала проганяти Чухрая.

— А то ж де! Он вони біля переlазу. Ідіть, ідіть... Чухрай не займе.

...стояла моя Перепічка, в білій хусточці поверх голови.

...сам своїм очам не вірив. Боже мій! Невже ж отсе справді я бачу прежню Мартуню!

Де ділося її свіже рожеве лице, де взялося у неї...

Хіба у неї були отакі кістляві, засмалені, аж червоні руки?

(с. 183)

Та чи Мартуня се?

...я пізнав ті очі, я почув той прежній погляд...

— Пізнала!..— одповіла вона, і з грудей її мимовільно од неї вилетіло тихе, тяжке зітхання...— Боже! Боже! як ви змінились!.. тілько по голосу й пізнала вас!.. Просимо ж до хати! — говорила Перепічка.

...у вікнах дві шибки вибито і заклеєно синім сахарним папером...

Сіли...

...мені показалось...

...де ж ділись ваші кучері? Чи в снігах, чи в степах ви їх покинули? — допитувалась Марта Михайловна.— І я вже не та!.. ні! ой, літа, літа!..

(с. 795—796)

Вона зітхнула.

...спитав тілько так, ради того, щоб що-небудь сказати.

— Знав.

...опікуном над дітьми Торби...

...шахровав, поки сироти росли...

А який там одчіт?..

...видно — наскучило...

...поки суд приїхав...

...просто не хотів чоловік іти в Сибір, та й годі...

І Величко пропав!..

...сахарний завод завів: горілку став гнать та й догнався до того, що усю худобину з-під барабана продали...

...десь у Литві служить...

...і той звівся... старцем живе... усім тепер погано стало...

— Порядки нові пішли... крестян одібрали, земство видумали, нові суди... і все таке нове... найгірш, що людей одібрали... Ну, коли вже царю мало своїх — нехай би вже брав собі й наших, та без землі; а то й землю одібрали... земля не царська, а наша... знищили всіх і ще нищать, нові налоги видумують...

— Коли б не вклепаться... пізнала! Пізнала, по голосу пізнала...— з Мартуниних грудей вирвалося тихе глибоке зітхання.— Боже! Як же ви перемінилися! Просимо ж до хати... хата знайома вам,— і знов зітхнула.

...двері перекосилися набік; у вікні двох шибок нема; замісто них синій цукровий папір...

Сіли... канап знайомий...

...мені здалося...

А де ж ваші кучері? Чи в снігах, чи в степах? Ой, ой! Он і на вусах іней!.. І я вже не та стала, ні!.. Ой літа, літа!..— Перепічка зітхнула і спитала...

(с. 184)

Аби день до вечора! — Мартуня зітхнула і витерла очі.

...спитав ради тільки того, щоб що сказати, щоб мовчки не сидіти.

— Знав, а що?

...опікуном над Торбиними дітьми і худобою...

...переводив, шахрував сирітське добро, поки сироти росли...

А який там одчіт, коли все «опік»!

...видко, не смачно під замком...

...доки суд вийшов...

...Не хотів чоловік на Сибір іти — от і причинна...

І Теличка пропав...

...цукровий завод завів, винницю, став горілку гнати та всю худобу через барабан і перегнав... продали усе!

...на Литві акцизником...

(с. 185)

...і той звівся, жебраком живе... усім тепер якось тяжко... усім не з медом!!

— Порядки нові пішли, от чому! крестян одібрали; якесь земство завели; мирові суди; школи і все таке нове... найгірше ж без крестян... Ну, вже коли на те йшло, коли така вже царська воля — нехай, нехай би людей одбирали, та землі не займали... Земля наша, а то ще й землю пообрізували, що на наділи, а що на межуван-

...погано стало жити!

— І вам погано?

...та мені ще вдвоє гірш...

...сто на крестян одібрали...

...за покійного отця у нас на конюшні два шестерики стояло...

(с. 796)

...думаю продать останню землю і двір...

— У вас ліси є...

— Що ліси!.. Тепер ліси гниють... он подивіться, скілько на дворі хворосту гниє.

...березину на дрова, почухрають: цівку попалять, а гілля пропадає, гниє.

— Хто ж куповав їх? — спитав я, дивуючись, щоб за різки та платили добрі гроші.

— І станові куповали, окружний куповав, у поліцію брали і інвалідний начальник куповав.

...чи солдата висікти, чи кого другого...

Тепер усі панами стали... бить не можна!.. Погано!

Перепічка задумалась, я став курить.

...спитала мене ні з сього ні з того Марта Михайловна.

— Нащо воно мені?

— Пригодиться... у печі топить або й на що друге: я б дешево продала...

ня. Межовики зарізали нас без ножа... хто сміливий та з товстою кишенею, тому поодмежовували і гаї, і сіножаті, і чорнозем... знищили нас... А тут ще оте земство додає свого — нові налоги видумує.

...тяжко стало жить! Не приведи, мати божа!..

— І вам тяжко?

Та мені ще вдесятеро гірше... Я наче муха в окропі.

...сто на наділи одібрали...

...за покійного батька у нас карета була, на конюшні два шестерики стояло, упростяж їздили, а тепер драбинчастий віз...

...Отсе збираюсь продать останню землю і дворище...

(с. 186)

— У вас же гаї такі добрі...

— Що гаї! Тепер гаї гниють; он гляньте, скільки на дворі хмизу гине!

...березину з гаю, почухрають, цівка на дрова йде, а хмиз гниє...

— Хіба хто купував березові різки? — спитав я.

— Аякже! Ще як купували: і станові купували, і в земський суд, і в поліцію, особливо інвалідний начальник багато забирав.

...чи солдатів, чи злодіїв, чи просто людей...

Тепер, бачте, усі панами стали, бити не можна... Ох-ох! До чого воно все отсе доведе — один бог про те знає.

Замовкли. Здавалось, ні про що вже й розмовляти.

...спитала Перепічка, вказуючи пучкою на двір.

— Якого добра? Дворище?

— Ні хворосту.

— Нащо мені ті різки?

— Не все різки, між ними є й хворост.

— Та нащо ж він мені?

— В хазяйстві всяка річ згодиться; в доброго хазяїна ніщо не пропаде: на топливо або на що інше повернете... купіть! Дешево продам...

(с. 187)

...а се готовий. Купіть! Гребню загатите...

— Так на що інше повернете.

— Ні не треба мені!

— Жаль!.. А я думала, що хоч ви поможете...

(с. 797)

...у мене не такий хворост, а настоящий, що на плетінь іде...

...я вже хотів їхать...

Я й забула! Пропали пироги... перепеклись!.. А ти сама й байдуже!.. у! дивишся! — докоряла вона молодицю.— Іди ж, іди, чого стоїш, зложивши руки, наче сьогодні проведена!.. Кажу тобі: йди та виймай...

— Чую, не позакладало ще! — одповіла молодиця і пішла.

...бур'ян... вишні, яблоні, груші наполовину повсихали...

— Час додому.

...на часиночку... Ні... не пущу! Зараз пироги подадуть.

...принесла пироги.

...говорила Марта Михайловна.

...запитала послі пирогів Перепічка.

...дівую... сумно одній, одначе б нічого...

...почувся голос на улиці.

...Еге! се Грицька Соломаху ховають,— сказала Перепічка, дивлячись в вікно.

(с. 798)

...і коваль, і боднар, і пічник — куди кинь, так клин...

...сирота...

...до багатої: жінка возьми та й запий...

...він її просить...

Красива була...

...а се вже готовий, сухий... Може, на греблю треба.

— Знайдете де приткнуть, аби охота була купить.

— Коли ж не треба.

— Шкода, велика шкода! А я думала... сподівалася, що хоч ви поможете.

...у мене ж настоящий хворост...

...я вже збирався додому...

Заговорилась та й забула! Пропали пироги, певно перепеклися! А ти собі, Гапко, й байдуже! У!.. Чого очима блимаєш? Іди, іди та швидше виймай...

— Поспіємо,— одповіла молодиця і повагом вийшла.

(с. 188)

...бур'яни аж гудуть, груші, яблуні, черешні наполовину повсихали... не весною життя, а зимою смерті вієд саду!..

— Пора до двора.

...на годиночку. Ні, не пущу од пирогів. Зараз принесуть.

...внесла повну миску гарячих пирогів.

...сама місила,— говорила Марта Михайлівна, всаджуючи мене за стіл.

...спитала Перепічка, пильно дивлячись на мене.

...дівую... не вибрала до вподоби... сумно одній і стара вже стала, а не привикну... може б...

...почулося десь недалечко.

(с. 189)

— Се сусіду мого — Грицька Соломаху ховають,— промовила Марта Михайлівна.

...і маляр, і стельмах, і коваль, а як треба, так і піч складе.

...сирота; з себе вдатний, як вилитий, як намальований...

...до багатирки. Жили нічого собі, а далі жінка візьми та й запий...

Усе що на собі, до самої сорочки проп'є. Він її просить...

Пила, пила та й повіялась... Красива з себе була...

Стала гулять, станового до себе причаровала... Грицько якось підстеріг та, не вам кажучи, і вимазав становому дьогтем голову, а жінці нічого і не сказав...

...сполосовать од шиї до п'ят!..

Почув про се ісправник; приїхав, за щось причепився до Грицька, за подушне б то чи що та й висік його...

...великий там сором, що його висікли! Овва! велика цяця!.. і не таких, як він, січуть... Він спився од дання: жінка дала йому такого зілля — от і спився!

...чи од розповіді її про Грицька, не знаю! Певно, що од пирогів...

— Ні, пора до двора.

Стала повією. Станового причарувала до себе... Грицько догадався, давай сочить... підстеріг, застукав у клуні та дьогтем і вимазав становому голову, а жінці ні слова...

...сполосовать од шиї до п'ят, а він станового... хіба станового вина.

От же прочув ісправник... станового взяли кудись у друге місто, а за Грицьком якусь провинність знайшли та й засипали нишком березової каші...

...великий там сором!.. Колись не так сікли, а прилюдно, на кобилі. Просто з дання спився: жінка піднесла...

...чи од чого іншого... не скажу.

— Ні, час додому.
— Коли ж побачимось?
— Будем живі — побачимось.

Подається за вид.: *Конiський-Перебендя О. Я.* Твори: В 4-х т.— Т. 2.— С. 179—191.

НАЙМИЧКА

Вперше надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1876.— № 21.— С. 813—821; № 22.— С. 845—851. Дата — 1874 р. Підпис — О. Я.

Включаючи оповідання до зібрання творів у чотирьох томах (*Конiський-Перебендя О. Я.* Твори: в 4-х т.— Т. 3.— С. 335—352. Дата — 1874. Грудень. У Києві), письменник дещо скоротив його, вилучивши зокрема соціально гострі та антиклерикальні місця, вніс цілий ряд правок стилістичного характеру, зняв присвяту.

Наводимо основні різночитання першодруку і зібрання творів у чотирьох томах.

Журнал «Правда»

...але не то що в крамницях, навіть і по улиці не видко було людей: хто не хто інколи проїде наборзі; да де-не-де покажеться яка людина, певно вертаючись з поденщини або шукаючи пристановища на ніч.

Аж ось ще й мрячно-холодна осіння мряка засіяла наче з сита. Якась неприятна холодна вогкість пронизувала усе тіло. Коли ж хто виривався на улицю, поспішав швидше додому, в хату...

(с. 813)

Дніпро мов замирав на зиму. З гори збігала в його мутна грязюка.

Зібрання творів
у чотирьох томах (т. 3)

...та марне! людей по вулиці не видно; хто-не-хто хіба проїде або пройде, вертаючи до господи.

Небавом, замість туману, почала сіяти холодна мряка осіння!.. Холодна вогкість пронизувала тіло і кожного гнала з вулиці в хату...

(с. 335)

З гори рине в Дніпер каламутна вода; Дніпро реве, сердиться, не хоче замирати до весни.

Олександрівською вулицею з Хрещатицької тинялася попід парканом молодиця. Мряка била її прямо в лице і не можна було вгадати, чого у неї мокрі очі — чи від мряки, чи від сліз.

Під отаку вечорову пору в темряві під дощем пленталась якась молодиця попід парканами, прямуючи на берег Дніпра. У молодиці очі були мокрі, та чи від сліз, чи від мряки, що вітром забивало їй в лице, того не можна було розібрати.

Лице худе-худе!.. Латану свитину так змочило, що з неї аж текло... мабуть, давно вона не висихала; або давно вже її мочило.

Твар у молодиці худа, аж запала. З латаної свитини вода аж цівками бігла: або її давно змочило, або довго мочило.

Вона ступила кілька ступнів і стала під ліхтарем.

Пройшовши кілька ступнів вона почула, що ноги підгинаються і обперлася об ліхтарний стовп.

(с. 336)

...упав їй на лице. Жовтяниці не згладили того сліду, котрий залишила на лиці молодість і краса...

...упав їй на твар.

Єсть ступінь того тяжкого, страшенного, хижого убожества, та ступінь, на котрій з тіла чоловічого стираються усі сліди божого образу... Мені аж страшно нагадати про сю ступінь убожества!..

Є ступінь того тяжкого, хижого убожества, що з людської тварі стирає слід божого образа.

На їх лицях не було ніякого виразу, кроме убожества: в сьому виразі, мені здається, поміщаються вирази усього того, що тільки може виявитись під тиском убожества... Ся ступінь убожества не виявилась ще зовсім на лиці тієї молодиці, про котру ми ведемо річ і котру назвемо хоч Стехою.

На тварі таких злидарів нема інчого виразу опріч убожества. На тварі молодиці, про яку у мене річ і яку назовемо хоч Стехою, ще не виявився зовсім отой хижий вираз злиднів...

...щось таке симпатичне, що притягувало до себе, наче та розкішна, пишна квітка, котру вже вдарив осінній мороз, котра вже зблякла, котра вже не вичуняє, погибне...

(с. 814)

...ще щось таке привабливе, немов та пишна квітка, що вже була під морозом, що вже зблекла, не вичуняє...

Вітер подув кріпше; дощ линув буйний; Стеха здригнула від холоду... Вона повернула вправоруч і подалася вниз...

Вітер рвонув міцніше, сердито; линув буйний крапелястий дощ. Стеха здригнула, затрусилася і пішла вправоруч...

От вона зрівнялась з колодязем. Зайшла б в каплицю, приложилась,— так замкнута вже.

От вона вже біля каплиці. Каплиця замкнена, тільки...

...пучки заклякли, не можна розігнути...

...не можна зложити пучок... заклякли з холоду...

...тихо, нічого ніде не щавокне, тільки й чутно, як ще трохи нижче дніпрова хвиля вдариться об берег...

...людського голосу не чутно, ніщо живе не щавокне; тільки хвиля б'е: вдарить та й утече...

...глянула туди, де тече Дніпро... Нічого не видко! Туман повис над річкою і злився з видом... Стеха пішла до берега. От вона на березі.

Берег вже далеченько!..

Стеха глянула на воду: біжать хвилі!..

Щось наче шепче Стесі...

Чого стоїш? Переступи через бильце — да кинься в воду!

...вона тебе заїсть і з'їсть. Кінчай!

А може, бога боїшся? Не бійсь!.. Він би тебе простив, дак і прощати нізащо...

Чого ж вона жде? Хіба ще мало змокла, хіба ще дощ не пробрав до рубця...

(с. 815)

...приманює її до себе!... Так!.. З такою журбою згадала вона, що життя їй ще потрібне задля других: вона жінка — у неї єсть недужий, голодний чоловік; вона мати — у неї єсть мала дитиночка...

...їх нагодувати?

...йшла сюди? Чого ти в таку хвилю тиняєшся по улиці? — наче хто питав її.

...у мене ні крихти хліба, ні шага за душею... А колись то не так було...

А де, у кого?

Стала вона згадувати своє життя.

Згадала Стеха, як була ще вона малою дитиною. Жили вони в селі; родителі її були кріпаки...

...пам'ятує вона, як мати встане рано-ранесенько...

...йде швидше на панщину; вернеться додому нерано ввечері. А Стеха одна собі просидить у хаті цілий день.

...глянула на Дніпер: туман повис над річкою; дощ ллється в воду... Стеха стоїть на самому березі.

(с. 337)

Чимало вже одійшла вона, берег вже геть за нею...

Стеха схилилася через бильце; придивляється до води: вода — як вода; біжать хвилі...

Стесі здалося, ніби з води хтось шепче до неї...

Не гай часу! Переступи через бильце, в воду і амінь!

Кінчай!..

Чом же Стеха не рушає? Хіба ще мало намокла, натерпілась...

(с. 338)

...вабить до себе... Авжеж є... Стеха тямить, що вона ж і н к а,— у неї є хорий чоловік; вона м а т и, є мала, ненагодована дитина.

...нагодувати їх; от і сьогодні цілий день простояла, ніхто не взяв на роботу, нічого не заробила...

...сюди приходила? Нащо по дощу вночі пленталася? Дурна! Годі ждати!

...У нас ні крихти хліба...

...дак у кого ж? Боже! чи так же ждалося, як сталося! Чи так воно було колись?

...і мимоволі почало вставати перед нею її колишнє, минуле...

(с. 339)

Стеха бачить себе малою дитиною. Батьки її були панські...

Мати, було, встане рано-прерано...

...піде на панську роботу, а вернеться вже смерком. Стеха цілий день сама.

Байдуже, що батько й мати цілий день тягнуть в ярмі!..

...ущипнула її, і вона жахнеться зо сну...

(с. 816)

В церкву вона тільки загляне, а більш попустує на цвинтарі з дітьми, посидить на мурашку, інколи полізе на дзвіницю, подивитися, як там дзвонять...

З церкви додому; у матері вже й обід готов, борщ з салом, часом молочна каша...

А вони на неї дивляться не надивляться...

...такий сердитий-пресердитий! Гляне — наче п'ятака дасть! Так від його погляду мороз поза кожею й піде.

...от якби стільки їх на улиці! То-то б мали награтись гарно у гусей або в горюдуба! А тут не можна! Тут не до пустоти: тютюнник назирцем ходить, приказує, що не «воля ж», щоб на сонце не дивилися, а допильновували насіння знімати...

Сумно той день — перший день неволі — провела Стеха на панщині...

(с. 817)

Вдень була на панщині, а вночі коло недужого. Матері не ослобонили від панщини, тільки на час недугу тата Стеху не ганяли на тютюн, і вона сиділа біля недужого. Вона доглядала його, вона молилася за нього. Стане вона навколішки, згорне на грудях рученята, гляне на образ,— а на образі намальована божа мати; дивиться на образ, слізки з очиць — кап-кап! «Господи! Поможи видужати татові!» — шептала Стеха. Не помогло! Бог не вчув її молитви... А вона молилася так щиро, так чисто!

Стеха зітхнула і глянула на небо. Тьма! Страшенна тьма дивилася з неба. Дощ лив. Стесі здалося, що то плачуть хмари. Так плакала і вона, ховаючи свого тата!.. Якою ж страшною звірюкою дивиться небо... «Чи на тому небі єсть той добрий бог, що не вчув моєї молитви! Ні! Бог милосердя і любові не лишає жити в такій темноті, в такій пустоті!.. Ні! Мабуть, він не там живе, або деінде, або, його, «милосердного», й зовсім нема?..»

Згадала Стеха, як прийшла ввечері з панщини мати. Тато вже похолов, сусіди-люде обмили...

Про те, що батьки на панщині, зовсім їй байдуже було...

...ущипнула її...

Недовго вона постоїть в церкві; нишком од матері вийде на цвинтар; тут така сила ровесників, так любо, так весело... Було полізе на дзвіницю подивитися, як там дзвонять... З дзвіниці усе село — як на долоні!.. Гарно, так гарно...

Після служби — обід...

Батьки радіють з неї...

(с. 340)

...сердитий такий, аж страшний. Гляне на тебе — мороз за плечима бере.

От би погратися, так же тютюнник — старий Опанас — назирцем ходить, дивиться, щоб гав не ловили, а пильновали коло насіння.

Сумно перейшов той перший день неволі...

(с. 341)

А Стеха впаде було навколішки перед образом Пречистої, дивиться на його та тільки плаче... Без слів молилася... Не вчув господь тих молитов.

І саме тоді, як мати на дев'ятий день батькового недугу пішла на панщину, батько помер. Чужі люде обмили...

Уранці прийшли майстри, зробили труну...

...однесла до жида в шинок; жидівка подивилась, довго вертіла в руках, переміряла на аршин, сховала в скриню, а Стесі дала дві пляшки горілки...

Дячок не пішов на віру читати псалтиря, так обійшлося без Псалтиря. На поминки з панського двору прислано півпуда круп да пуд гречаної муки. І не взяла мати панського добра — старцям роздали...

Тоді їй п'ятнадцятий ішов. А вона добре пам'ятує: було в піст, якраз в неділю на сорока мучеників.

(с. 818)

...народу зібралося видимо-невидимо, старе й мале, усе йшло, бо знали, що читатимуть волю. Навіть пани прийшли в нашу церкву, хоч до того зроду не ходили: звісно ляхи, не нашої віри, до костьолу їздили в друге село.

І в церкві, й на цвинтарі така тіснота, що й пучки не можна просунути. Одправив панотець службу, послі молебень за царя, послі прочитав волю в церкві, потім на цвинтарі становий прочитав її. Люде раділи! Дітвора бігала, кричала: «Воля! Воля!» — а пани такі сумні,— швидше додому. Жид думав, що люде з церкви так і привалять в шинок. Де тобі! Ні одна душа й не зазирнула, і без горілки воля всіх впоїла...

— А ви чого, дурні, радієте?— одрізав він.

— Воля!.. Добра воля! Є чому радіти!.. А їстимете що? Дурні!.. Воля без землі!

Забули хіба, що в нас послі останньої ревізії більша половина села дворові.

Ох ви, дурні, дурні! Не розумієте, що без землі погана воля. Се будуть знов нові пани...

Не віщуй, старий, невідь-чого! — гукнув хтось.

Нащо вам землі, аби воля.

Мене наділять землею нарівні з усіма, із старцями, із царями...

А люди не слухали діда, не до того було. Раділи усі, впилися волею.

Стали люде вольними. Ні Стеха, ні її ненька...

Ранком другого дня майстри труну зробили...

...однесла до жидівки в шинок; взяла за його горілки на похорони...

...а дяк не пішов читати псалтиря на віру... Так без псалтиря обійшлися...

Тоді вона була на п'ятнадцятій весні... Було се у великий піст, саме на сорока мучеників.

...Навіть пани поприходили до нашої церкви, хоч досі не ходили, бо були другої віри...

По службі вичитали волю.

— А ви, дурні, чого радієте?

(с. 342)

— Воля... добра воля без хліба... їстимете що?

Забули, що у нас більша половина села дворові, а на дворових землі нема.

Ох ви, зелені голови! Не тямите, що без землі воля — друга неволя. Підуть знов і нові пани...

Не каркай, старий, невідьчого.

Нащо вам земля?

Мені дадуть наділ однаковий з усіма: з старцями і з панами...

— Якось воно буде,— говорили люде: оп'яніли од волі, не йняли діду віри...

З того дня ні Стеха, ні її мати...

Довелося ходити не на панщину, а на поденщину. Піде Стеха куди: чи копати, чи мазати, або влітку сіно гребти, чи жито жати,— заробить за день четвертака, та й годі! Мати стара стала, на роботу нездужає ходити. Ледві справиться дома коло печі, їсти зварить, на городі попорається та, сліпуючи, яку-таку нитку виведе. От і вся робота з неї.

Стеха вже на зрості! Розцвіла наче маківка, не то що парубки, а й попович коло неї моститься. А Стеха ні на кого й не дивиться. Весело їй! Тільки й журби у неї, що старість матері да благе здоров'я її. «От,— думає вона,— коли б неня були здорові, як би добре було, як би весело жилося».

(с. 819—820)

Почала Стеха ходити на поденщину.

Згадала Стеха своє перше і останнє кохання. Стояла тоді надворі весна, все зеленіло, все розцвітало, все жило. Стеху позвали на поденщину, до попа...

Раз навесні покликали її до попа...

...літ 25, чорнявий, голова в кучерях, з очей так і летить проміння.

...чорнявий, голова в кучерях, а з очей так іскри і б'ють...

За обідом сів він обідати поруч Стехи.

За обідом сидів він проти Стехи...

(с. 344)

...Юрко затремтить, ось ложка дрижить у нього в руках, от-от випаде з рук!

...увесь він так затремтить, що аж ложка в руках танцює...

Давно се було, літ сім назад, а Стесі здається, що се було ніби вчора, так ясно усе нагадується їй. Ніби вчора...

Давня се річ, а Стесі здалося, ніби се вчора діялося; і на душі у неї полегшало; з серця неначе щось важке упало... Буцім вчора...

...у неї якось чудно забилось серце, так чудно, як ще ніколи не билося. За день у попа на роботі вона добре упріла, лягти б швидше та заснуть, спочить, набраться на завтра нової сили на поденщину. Вона б лягла, так сну ж нема.

...вперше почула, що серце б'ється у неї не так, як доти билося... Пам'ятає, як того вечора, невважаючи на утому, вона довго неспроможна була лягти спати, серце не давало... а коли лягла — сон тікав од неї...

От вона й бачить його, от і голос його чує. Втретє заспівали півні...

Півні заспівали втретє...

...наче що коло серця болить.

...коло серця наче щеміло...

Стеха швидше встала, вимела хату, затопила піч; порається, діжу місить, а стара дивиться на неї й сама собі дивується: «Щось з дівкою чудне; не своя вона, ні».

...вона швидше на ноги: вимела хату, витопила піч, обід зварила. Стара пильно так дивиться на неї і питає...

...почервоніла і спустила очі в діжу.

...почервоніла.

— Як можна, матусю! Треба йти! Не піду — дома золотого не висиджу; та й пан-отець розсердиться. Треба йти.

(с. 820)

— Не можна, мамо! Треба йти; дома нічого не висиджу і попадя розгнівається... піду.

Вона й обімліла, уся затрусилася...

— Здорова, дівчино! — промовив Юрко.

Щаслива стала Стеха!..

Стеха швиденько пішла з тієї кладки...

Стало Стесі темно, страшно, вона зупинилась на березі, щоб погадати: куди йти?.. Нікуди, нікуди голову прихилити... «Що ж!.. Хіба вернуться знов на кладку?..» — «А Юрко, а дитина?» — шепнув їй хтось в вухо...

(с. 821)

Еге, Юрко! Згадала Юрка й забажалось жити. Знов спало їй на думку, як вона любилась з Юрком: як вона женихалась, як милувалися... Гарно було!.. Да в спасівку занедужала мати...

Коли б не Юрко, нічим би було й поховати. Усе, що треба, було, Юрко роздобув за свої гроші. А попу і дяку за те, що поховали,— одробляла. Попові два тижні гречку в'язала, картоплю вибирала, тютюн у папуші клала, тощо — хіба в хазяйстві мало діла. А в дячка цілий тиждень коло печі ходила да пряла.

...як скінчиться у попа робота, вийде вона до колодязя, ніби за водою...

...а Юрко їй шепче — щебече про кохання...

...житимуть не в наймах, а в своїй хаті... І погляди їх стрінуться, засвітяться коханням і надією... Стеха до нього тільки всміхнеться, а він її притисне до себе, і весело їм! Щасливі вони!..

(с. 845)

...такими добрими-предобрими, що й сказати не можна!..

...в божому світі нема ні нужди, ні неволі, ні вбожества, ні печалі, а єсть тільки одне святе чисте кохання!.. «Дурні ми були! — подумала Стеха.— Думали, бач, у бога усе по-божому, що бог береже людей, наче дітей... ніl.. Ох! Ох! Ох!»

Вона затремтіла, обімліла...

— Магай біг, дівчино! — каже Юрко.

(с. 344)

Яка вона була тоді рада, весела, щаслива!

— До його, до його! — промовила вона голосно і швиденько пішла з тієї кладки...

Стеха спинилася... страшно їй стало...

— Вони недужі, голодні... чого я до них... Чи не ліпше назад, на кладку?

— А дитина?..— почулолося їй.

О! як вони щиро кохалилися!.. Як вона глибоко і тепер його кохає... тільки, що вже не так палко, як тоді...То була молода сила... Так гарно було... Та, на жаль, ясні дні їх охмарило небавом горе. На Спаса занедужала мати...

У Стехи нізащо було й поховати... Попу да дяку відробляла за похорони: попові гречку в'язала, картоплю вибирала, два тижні робила; а дякові тиждень по хазяйству служила... Усе останнє, що треба було на похорони, справив Юрко...

(с. 345—346)

...скоро скінчиться робота,— вона за відро да по воду до криниці...

...а він щебече їй про кохання...

...житимуть на власному кишлі, хазяйноватимуть, діток бог пошле. І в очах у них горить кохання і сяє надія... Щасливі були вони тоді!

...такими добрими, приязними...

...на світі нема ні нужди, ні неволі, ні лиха, а є між людьми сама тільки любов.

От минула Покрова; умовилися вони з Юрком стати під вінець.

— Звінчайте нас, паночте,— мовляли попу.

— Добре, звінчаю,— каже піп,— а п'ятнадцять буде?

Стеху й наче варом обдало, як згадала вона сі слова.

— Господи!.. Паночте!.. Де ж нам узяти таку силу грошей, та ми зроду й віку не бачили стільки!

— Не моя вина,— каже панотець,— все од бога... В поті лиця твоєго сниси хліб твой...

Зітхнув Юрко, заплакала Стеха.

— Одслужите! Хіба так! А скільки служитимите?.. Півроку обоє!

— Може, менш положите?

Стали торгуватися наче за вола.

Панотець був добрий чоловік, спустив по два місяці. Юрко і Стеха вклонилися йому. Повінчав їх.

Згадала Стеха, як вони стояли під вінцем, як їм піп зв'язав руки, як водив їх вкруг стільця...

Одслужили вони попові за вінчання і незчулися, як минуло чотири місяці.

Після матері лишилася хата...

Пішли в сусіди до козака. Дав їм козак Ломака хату, шматочок городця...

(с. 846)

...ніде було б й прихилитися. Нехай над ним земля пером!

...любо Стесі в ній жилося.

...насадила м'яти, васильків, кущ півонії попадя подарувала.

...встане, вмиється, богу помолиться, поцілує...

...прибере в хаті...

Здавалося їй, що те щастя ніколи не мине, ніколи не покине їх.

Отже, й минуло!

Коби те щастячко вернулося ще хоч на часочок, хоч би на годиночку. Коли б милосердний схотів вернути їм те щастя, вона б помолоділа, вона б ожила, вона б спочила з своїм Юрком.

«Може, може! — подумала Стеха.— Може, й вернеться! У бога все готово... та

Після Покрови вони звінчалися. Не було грошей заплатити за вінчання, дак панотець — спасибіг йому! — повінчав за відробіток. Три місяці вони обоє відробляли йому.

Перед очима у Стехи церква: горять свічки; на голові і у неї, і у Юрка вінці...

І незчулася вона, як швидко одробили вони попові.

У батьків була хата...

Впросилися вони в підсусідки до козака, до Павла Отеси. Він дав їм хату, клапоть на городи, присівок на ниви...

...нігде б було і голову прихилити.

...весело в ній було жити.

...насадила на задвірку всяких квіток.

...поцілує...

...прибравши в хаті, кине оком на квітки...

...і певна була, що те щастя ніколи не мине, а ще більшатиме.

Отже минуло, зникло.

Коли б воно хоч на годиночку вернулося!.. І вернулося б, коли б всемогущий на те призволив...

(с. 347)

«А може, воно й повернеться,— думала собі Стеха,—

де!.. За що ж він нас покарав? За що? Хіба за те, що ми любилися? Хіба ж за любов карають! Так за що ж?» А кара була велика...

Однієї ночі пожежа злизала усе, наче корова язиком. Нічого не винесла, хоч і виносити було тільки одну бодню!.. В чім спали, в тім тільки й зостались.

...стояла на городі і дивилася, як огонь пожирав її добро!

...просила, щоб потухла пожежа, щоб хоч бодню винести, нічого не помогло. Зісталися шматочки тільки.

...добрі люде запомогли: хто дав запаску, хто хустку. Зодягли добрі люде.

А Юрко! Юрко трохи з глузду не подався.

...рук заложить, хоч вмирай.

А тут під'їхав якийсь пан чи окомон з цукрового заводу, на роботу наймати. Такий той пан був милостивий, так він і тепер наче перед Стехою стоїть, трохи високий, товстий, пузатий, чорний, аж жовто-оливковий, мов той циган, з вусами, бородою, а губи од жиру аж одвисли. Умовилися Юркові шість, а Стесі три карбованці на місяць, хліб і харч з завода. Плата добра.

(с. 847—848)

Приїхали в завод. Юрка приставили...

Робота не що важка, з досвітка до обіду...

...більш нічого Стесі не загадували, кроме тільки підкладати буряки в тертушку. Не трудна робота, тільки що ввечері спина крішко боліла, звісно, увесь день нагиналася.

...а жити в гурті з усіма робочими — то й що то ж за життя! Аби переночувати, а то увесь день на роботі. Ночувати затісно б було: один повз другого, соломи наносили доволі, мабуть, давня солома, бо трохи цвілю несло від неї і перетерлася таки чимало; але проте байдуже, м'якше спати на потерусі.

у бога все готове... Так чом же ще не пожити мені на світі?..

Промінь ясної надії одним ментом покрила густа хмара, скоро згадала Стеха, як однієї темної ночі огонь усе добро їх пожер! Нічого не лишилося!.. В чому спали, з тим тільки й зісталися... Добре, що з душами вискочили.

...стояла серед улиці і мусила дивитися, як огонь жере усе те, що вони з Юрком придбали кривавим потом.

...не багацько й прохала: хоч би була бодня її не згоріла...

...люде запомогли: хто дав хустку на голову, хто запаску.

А Юрко тоді трохи що не збожеволів!

...рук зачепить! Хоч живцем в могилу лягай!

Навесні приїхав якийсь оконом з цукроварні наймитів набирати... Такий він був милостивий! Дав Юркові шість, а їй три карбованці на місяць, його й харчі...

На цукроварні Юрка приставили...

Робота з досвіту до обід...

...робота не важка; знай — підкладати буряки на тертушку; нетрудно, тільки увечері з тієї роботи було спини не розігнеш...

(с. 348)

...жили вони з усіма робочими в казармі... Яке там і життя було: аби переночувати. Спали усі покотом, на соломі, один повз другого; трохи тісно було.

...се не завод, а дійсне пекло...

...се не цукроварня, а суще пекло...

...тріскотня, душно, темно, вонюче.

...темно, душно, смород...

...що вона ніколи не привикне до пекла, настоящого пекла, де замість чортів заводчики й машини видавлюють сік з робочих. Байдуже! Привикла, чоловік, та ще наймит,— мусить до всього привикати.

...довіку не призвичаїться вона до сього пекла... А проте — призвичаїлась... Наймити мусять до всього призвичаюватися... треба щось їсти, з голоду не вмирати...

...привикла до шести годин без перерви стояти під тертушкою і вергати з долівки буряки. Привикла! Навчить біда коржі з маком їсти.

...звикла по шість годин без спочину стояти під тертушкою...

...не привикла Стеха.

...не спроможна була Стеха призвичаїтися — до ласки пана-оконома.

...люльку смокче да все задивляється на Стеху.

...смокче цигарку та з Стехи очей не зводить...

...так дивиться на неї?

...так задивлявся на неї? Вона ж добре працювала, не ліновалася...

Може, жалував, що така молода, гарна молодиця да на такій важкій роботі, та ще й за таку дешеву плату?

Мабуть, він жалковав, що така молода та чепурна людина мусить працювати коло такої роботи...

...він думав, задивляючися на Стеху. Хто його зна!

...його надило...

А куди ж підемо?

...але куди ж подамося?

— В степи...

— Запізно вже.

— Так до свого села.

(с. 350)

— А скільки ж! Давай лічити.

— Полічимо. Карбованців з п'ятдесят заробили... сума велика.

— Що ж, Стехо, добудьмо до місяця та й амінь!..

Зраховали: виходило з півсотні... великі гроші. Стали на тому, щоб, добувши місяця, додому.

І не гадали вони, яке їм лихо складеться

(с. 848)

Зроду й на думку їм не впадало, яке нове лихо жде їх!..

...якось не поберігся: вхопило колесо його за полу та й притиснуло до стіни ногами.

...чи не поберігся, чи господь його видає, яким робом вхопило його колесо з машини та й притисло до стіни.

...поки вирятували, так йому ногу розчавило, якраз у самій ступиці.

...заким спинили машину — Юркові праву ногу на мотлох потрощило.

...вбивалася коло нього і день і ніч не відходила від нього.

...вбивалася коло його день і ніч; і пан оконом інколи навідувався, вболівав...

...замість ноги добув милицю, та все ж живий чоловік.

...а той самий циган пан і розщитував...

...гріх пополам — візьмемо тільки двадцять... От вам і тридцять карбованців, беріть!

Нічого не вдієш...

Юрко залився слізьми...

Згадалося Стесі, як вони прийшли в Київ. Як вона вперше побачила св. Лавру...

...на ласки печерських владик!

...пустили ночувати...

...шукати собі місця.

Печерські вгодники заступилися, помогли. Знайшла вона місце у жида на Подолі, за два карбованці місяць. А Юрко став за сторожа...

...благословила їх дітьми.

Пречиста вчула їх молитву і якраз тоді, як і самим доводилося голодувати, благословила їх дитиною.

Пішла Стеха, у сторожці біля теріз родила сина. Сама й бабувала. Юрко пішов шукати кумів. Якогось сліпого солдата знайшов, спасибі попу, охрестив, гарне ім'я дав, Василем нарік і небагато взяв — тільки коповика.

Настала осінь...

...а тут і на Юрка напав недуг.

Пішла б знов у наймички, ніхто з дитиною не бере.

(с. 849)

Залишити свого Василечка на чужі руки? Ні, ні! Нема сили: «Воно ж моє, моє рідне, моє єдине, я ж його мати!.. Та як його йти; на кого покинути Юрка? Хто його доглядатиме?..»

Люде якісь порадили одвезти Юрка у больницю. Тяжко везти у больницю... та що ж не краще й в сторожці. Пішла в одну больницю, в другу, в третю; ніде не беруть,

Замість ноги — милиця у його; без грошей йому зробили її панські майстри.

...в конторі дали їм 30 карбованців.

...гріх пополам... От ваші гроші, беріть!

...скривилися і взяли; нічого не вдієш...

— Ходімо до Києва...

І пішли... Скільки вона вилила тоді сліз!.. Навіть Юрко плакав...

(с. 350)

Нарешті вони в Києві, в Лаврі.

...на ласку печерських угодників!..

...пустили в казарму...

...шукати собі роботи...

Стала на Подолі у жидів за наймичку, а Юрко за ночного сторожа біля крамниць.

...послала їм утіху, благословила дитиною...

Пречиста мати зглянулася: Стеха повила дочку...

Та нестало у Стехи сили послухатися жидівської ради. Перебралася вона до чоловіка в сторожку. Літом було незгірше.

А от прийшла холодна осінь.

Небавом і Юрко заслаб і його розщитали...

За наймичку ніхто з дитиною не бере...

І чоловік і дитина недужі; грошей нема; їсти нічого; завтра треба вибиратися з сторожки...

І от сьогодні цілий день під дощем, в холодну негодь ходила Стеха по місту, шукала якої-небудь роботи... Ходила і прийшла... топитися, і страшно, і жалко стало їй, і вона

місця, кажуть, нема. До вечора ходила та й доходилася до того, що пішла на Дніпр, щоб кинутися в воду... Прийшла... і не кинулася...

Так в одну годину в жилах Стехи пробігли споминки усього життя її... Темне, безрадісне, смутне, тяжке життя, а покинути його жаль стало, не за себе, жаль за їх — за чоловіка, за сина.

Спустила Стеха голову на груди, а дощ лив їй за шию і лив.. Вона глянула на Владимирів колодязь, думала побачить на версі хрест; не видно, сховався і він в тумані... Стеха хотіла перехреститися, та рука не піднялася, пучки заклякли.

Вона повернула вправоруч, на Поділ, повз дров'яні двори... «Куди ж його повернутися? Що діяти?.. Просила, молила, робила, нічого не вимолила, що заробила, усе марно пішло... Чи не краще буде піти вкрасти? Кажуть гріх; нехай і гріх, нехай він ляже на мене, а я визволю Юрка і Василька... Піду... Куди ж я піду красти?.. Чи ж зумію? І красти треба уміти!..»

Як павук опутує в павутиння муху, так оті сумні гадки опутували Стеху... Колись вона злякалась би їх, стала б молитися, щоб святий одвернув од неї ті думки. Тепер — ні! Молилася вже й так доволі, а лякатися чого? Хіба її життя не страшніше тюремного? Хіба дивитися, як її любий чоловік і син лежать недужі з голоду і холоду, легше, ніж дивитися, як сковують ноги у залізне путо, щоб догнати у Сибір?.. Хіба...

Стеха не додумала — щось ззаду так луснуло їй по голові, що вона як сніп покотилася в грязюку на кам'яну мостову!.. Біля неї стояв якийсь чоловік і шукав, де у неї кишеня...

— От тобі й поживився! Нічогісінько! — промовив він сам про себе.— Тільки дармо руки попоганив, хоч би тобі так!.. Давай хоч хустку зніму... Пляшку пива за неї можу добуть!

З сим словом він зцупив з Стешиної голови хустку і потяг повагом на Поділ... Вітер рянув наче звір... дощ линув наче з відра...

(с. 850)

Другого дня Стеху знайшли мертвою з пробитою головою.

Прийшла поліція, подивилися округ, списала усе що слід по закону..

— Хто отся молодиця? — питав поліцейський.

вернулась знов на берег... І жити тяжко, і топитися страшно...

(с. 351)

Стеха рушила назад до сторожки... Уся одежа на ній мокра, рубця сухого нема...

«Коли б як отсю ніч перебути,— думає Стеха,— а завтра... завтра піду красти... Вже що бог дасть... але і красти треба уміючи; треба знати; де й коли зручніш... А піймають? Тоді!.. Тюрма!.. Там нагодують... Гаразд... а недужий чоловік і дитина... Але ж!.. Ранком до жидів... заким жиди повстають, можна дечим в пекарні у їх поживитися... сковородою абощо... скринька з грошима у шафі... як би до неї добратися?.. Хіба...

Стеха не додумала. Хтось ззаду так ударив її по голові, що вона снопом упала на пішоход...

Ранком Стеху зняли з дороги... Вона була мертва, з пробитою головою...

— А бог її знає... раба божа!..— промовив хтось збоку...

Того ж вечора з сторожки, що біля теріз, десятники винесли і положили на віз двоє мерців: чоловіка і манюсенького хлопчика. То були Юрко й Василько. Не діждався Юрко жінки, а Василько нені, опухли з голоду.

— Куди везти? — спитав погонич.

— Звісно куди, до анатомическього театру,— одповів.

— Йо! — гукнув погонич на коня...

В театрі, мов умисне, на однім столі положили Юрка, Стеху і Василька. Лікар почикрижив їх на шматки і довідався, що Стеху вбито, а Юрко і Василько вмерли з голоду... В одну труну скидали шматки і кістки усіх трьох — вкупі лежатимуть усі троє...

Подається за першодруком. У розділі XIV поправлено за змістом «благословила їх дочкою» на «благословила їх дитиною».

[1] Олександрівська вулиця — тепер нижня частина вул. Кірова та вул. Сагайдачного. Забудова вулиці почалася з середини XVIII ст.; у 1750—1755 рр. на ній споруджено царський Маріїнський палац.

[2] Псалтир — книга псалмів, одна з біблійних книг Старого завіту. Складається з 150 релігійних пісень (псалмів), які виконуються під час богослужіння.

[3] ...На сорока мучеників — церковне свято, що відзначається 9 березня за старим стилем, під час великого посту.

[4] Спасівка — піст, що припадає на кінець літа (з 1-го по 15 серпня за старим стилем).

[5] ...на Головосіка...— Церковне свято, яке припадає на 29 серпня за старим стилем. За біблійною легендою, у цей день було страчено Іоанна Хрестителя (за намовою дружини царя Ірода йому було відтято голову).

[6] Лавра. — Мається на увазі Києво-Печерська лавра, давній (з 1051 р.) руський монастир, з 1598 р.— лавра. Одним із його засновників був Антоній Печерський. Києво-Печерська лавра відіграла значну роль у розвитку давньоруської та української культури. З 1926 р. Києво-Печерську лавру оголошено державним заповідником-музеєм.

[7] ...благала Пречисту... — Тобто молилася Богородиці, матері божій.

І МИ — ЛЮДЕ!

Вперше надруковано в журн.: Світ.— Львів, 1882.— № 15.— С. 260—263; № 18-19.— С. 319—322; № 20—21.— С. 349—352.

За життя письменника твір не передруковувався, цензура не дозволила включити його до зібрання творів у чотирьох томах.

Подається за першодруком. За автографом (ІЛ, ф. 100, № 351) відновлюються в кінці твору одна фраза, пропущена в першодруку, що призводило до порушення логіки розвитку дії («Та й нащо його терпіти?» — перед словами: «Одначе ж — чистота сім'ї...»).

[1] «Правительственный вестник» — російська офіційна газета, що видавалась у Петербурзі (1869—1917). Публікувала урядові розпо-

рядження, звіти про засідання державної ради і ради міністрів, адміністративні повідомлення, телеграми з-за кордону тощо.

[2] «Киевлянин» — щоденна газета реакційно-монархічного, а з 1905 р.— відверто чорносотенного спрямування. Виходила в Києві російською мовою у 1864—1919 рр.

[3] «Сенатские объявления» — «Сенатские объявления по казенным, правительственным и судебным делам» — офіційна газета, що видавалась з 1838 р. Сенатом як щотижневий додаток до «Сенатских ведомостей». Вміщувала всі оголошення урядових установ і офіційних осіб з питань судочинства та різних урядових справ.

[4] Страсна п'ятниця — день на великодному (страсному) тижні, за два дні до Великодня.

[5] ...календар Андріяшева... — «Киевский народный календарь». Видавався у Києві з 1864 р. культурно-освітним діячем Олексієм Хомичем Андріяшевим (1826—?).

[6] ...«Байок» Глібова... — Йдеться про збірку байок Л. І. Глібова, що вийшла першим виданням у 1862 р. Другим виданням «Байки» вийшли 1872 р., ще до прийняття Емського указу, яким заборонялось друкування книжок українською мовою.

[7] «Гугеноти» — опера (1835) французького композитора Джакомо Мейєрбера (1791—1864).

[8] «Наталка Полтавка»— опера українського композитора Миколи Віталійовича Лисенка (1842—1912), написана 1889 р. за однойменною п'єсою українського письменника Івана Петровича Котляревського (1769—1838).

[9] Євангеліє — частина Біблії (головна частина Нового завіту), в якій вміщено легенди про життя та повчання Ісуса Христа.

[10] «Дело» — російський літературно-критичний журнал ліберальної орієнтації, що виходив у Петербурзі в 1866—1888 рр.

[11] Піхно Дмитро Іванович (1853—1913) — російський економіст, у 1879—1907 рр.— редактор реакційно-монархічної газети «Киевлянин».

[12] Прудон П'єр Жозеф (1809—1865) — французький дрібнобуржуазний соціолог, один з ідеологів анархізму.

[13] Наполеон III — Луї Наполеон Бонапарт (1808—1873) — французький імператор у 1852—1870 рр., небіж Наполеона I. З 1848 р.— президент французької республіки, у 1851 р. здійснив державний переворот, проголосивши себе у 1852 р. імператором Франції. Після поразки у франко-прусській війні 1870—1871 рр. уряд Наполеона III був скинутий революційним народом.

[14] Ігнатьєв Микола Павлович (1832—1908) — російський державний діяч і дипломат. У 1881—1908 рр.— міністр державних маєтностей, пізніше — міністр внутрішніх справ; проводив реакційну політику. Постать Ігнатьєва була об'єктом сатиричного зображення в багатьох брошурах і памфлетах як у Росії, так і за кордоном.

АНТІН КАЛИНА

Вперше надруковано під заголовком «Мої давні знайомі (Етюди з життя). VII. Антін Калина» в журн.: Світ.— Львів, 1881.— № 11-12.— С. 190—194; 1882.— № 1(13).— С. 216—220; № 2(14).— С. 236—239. У кінці зазначено дату написання — 1878 р. Підпис — О. Я. К-ий.

За життя письменника твір не передруковувався, цензура не дозволила включити його до зібрання творів у чотирьох томах.

Подається за першодруком.

[1] Зелені свята — одне з свят православної церкви, яке відзначається на п'ятдесятий день після Великодня, супроводжується прибиранням хати всередині і ззовні зеленню.

[2] «О с н о в а» — перший український суспільно-політичний і літературно-мистецький журнал, що виходив у 1861—1862 рр. у Петербурзі за редакцією В. Білозерського. Значне місце в заснуванні журналу належить П. Кулішу. «Основа» відіграла помітну роль у розвитку українського друкованого слова в перші пореформені роки.

[3] ...в ч и в і в н е д і л ь н и х... ш к о л а х... — Йдеться про безплатні школи для дорослих у царській Росії та на Україні, які працювали в недільні та святкові дні і давали початкову освіту. Виникли в кінці 50-х років XIX ст. завдяки старанням прогресивної інтелігенції. Одна з перших недільних шкіл була заснована 1858 р. у Полтаві. Т. Г. Шевченко написав і видав спеціально для недільних шкіл «Букварь южнорусскій». У 1862 р. недільні школи були закриті. З 1864 р. вони були знову дозволені, але з великими обмеженнями.

[4] Ц а р е в о с а н ч у р с ь к — заштатне місто в Яранському повіті Вятської губернії за адміністративним поділом Російської імперії. Місце проживання політичних засланців.

[5] Ц а р е в о к о к ш а й с ь к — повітове місто Казанської губернії за адміністративним поділом Російської імперії. Місце проживання політичних засланців.

[6] Ц а р е в о м о с к о в с ь к — узагальнююча назва місцевостей, куди відправляв царський уряд на проживання політичних засланців.

[7] І д е н ь і д е, і н і ч і д е... — Цитуються рядки однойменного вірша Т. Г. Шевченка (1860).

[8] ...с и н ь о м у н д и р н і г о с т і — жандарми. У царській Росії жандарми носили сині мундири.

[9] Р і з д в о — одне з головних християнських свят на честь народження міфічного засновника християнства Ісуса Христа. Відзначається 25 грудня за старим стилем.

[10] ...Г а м л е т о в е «ч и ж и т и, ч и н е ж и т и?» — Вислів головного героя трагедії В. Шекспіра «Гамлет» (1601).

[11] Д р у г а П р е ч и с т а — церковне свято на честь народження Богородиці, що відзначається 8 вересня за старим стилем.

[12] С а м а р а — тепер місто Куйбишев, обласний центр РСФСР.

[13] С п а а — відомий курорт у Бельгії. Славився своїми мінеральними джерелами.

[14] З а к и п і л а б а т а л і я п і д Д ю н і ш е м... — Епізод сербо-чорногорсько-турецької війни 1876 р. У серпні 1876 р. поблизу гирла річки Дюнішка відбулась битва між сербо-чорногорським і турецьким військом.

ЗАВЕРТКА

Вперше надруковано в журн.: Зоря.— Львів, 1886.— № 1.— С. 1—4, як перша частина нарису «З життя на селах (Фотографії)», без зазначення дати написання. Підпис — Семен Жук. Заголовок «Завертка» наведено в змісті журналу.

Із деякими скороченнями та мовностилістичними правками і під заголовком «Завертка» оповідання ввійшло до зібрання творів у чотирьох томах: *Коніський-Перебендя О. Я.* Твори: В 4-х т.— Т. 2.— С. 89 — 102. Дата — 1884.

Нижче наводяться різночитання першодруку та зібрання творів у чотирьох томах.

Журнал «Зоря»	Зібрання творів у чотирьох томах (т. 2)
...стоїть, щоб ти побачив.	...варто побачить.
...ні підпанка, ні посмітника. (Посмітники — се поліціанти; офіці-	...ні підпанка...

альна назва їх «урядники», а народ продражнив їх «посмітниками»).	
...швидше в перину...	...полягали спати...
...ще протягаємся...	...ще не вставали... (с. 89)
...очей не попротирали! От засоні! — шуткує сестра Настя...	...очей не попродирали! — шуткує Настя, сестра Іванова...
...вмішується Настя...	...каже Настя... (с. 90)
...як приїхав торік сюди...	...як торік от сюди... (с. 91)
...через верх...	...через край... (с. 92)
...менше стане...	...дешевше стане... (с. 93)
...в клуні крутиться...	...в клуні лежить... (с. 94)
...понесе шкодить?.. — Говори! — Так по-моєму... а проте... воля ваша, ваше добро, як знаєте... А я знов-таки гадаю: і чоловік, і звір, і козявка — коли голодні, дак зліші і більше шкодять...	...понесе шкодить... (с. 96)
— Завертка! Се так!	— Се так! (с. 99)
Як зверне тобі набік в'язи...	Як розверне набік тобі в'язи...
Тюкайте, люде, на новика...	Тюкайте, люде...
...прийде до вас жать...	...прийде до нас жать... (с. 100)
— Тут кіп на десять жита буде...	— Тут на цілу копу жита буде... (с. 101)
Моєму другові маячились крізь сон зеленуваті козявки...	Манячились зеленуваті казявки...
...одного карбованця, ніж п'ятдесят.	...одного карбованця, ніж десять. (с. 102)

Подається за першодруком.

[1] Н і с Степан Данилович (1829—1900) — український етнограф і фольклорист, за професією лікар. Працюючи земським лікарем на Україні, в Росії та в Болгарії, зібрав багато пісень, приказок, прислів'їв, частина з яких була опублікована у різних періодичних виданнях та збірниках.

КАЗЕННИЙ МЛИН

(Розповів Мартин Химуля)

Вперше надруковано в газ.: Діло.— Львів, 1887.— № 36—38. За підписом — О. Я. Кониський. Дата написання не зазначена.

Під заголовком «Млин» і з деякими змінами мовностилістичного характеру і окремими скороченнями оповідання ввійшло до зібрання творів у чотирьох томах: *Кониський-Перебендя О. Я.* Твори: В 4-х т.— Т. 2.— С. 26—45.

Нижче наводяться основні різночитання першодруку і зібрання творів у чотирьох томах. [1]

Газета «Діло»	Зібрання творів у чотирьох томах (т. 2)
О. Максим поїхав до благочинного. Той сказав:	А писар наш і рає:
— Стрічати єнорала треба з проскуркою.	— Може б,— каже,— і з кадилом, і з кропилом, щоб не сердився єнорал... О. Максим не відважився сам ні на те, ні на друге. Поїхав до благочинного. Той сказав:
	— Ні з кадилом, ні з кропилом, а з самою лишень проскуркою. (с. 28)
...засунув у зуби люльку...	...засунув у зуби сосульку...
...мнé свої сліпаки, наче собачка в човні.	...мне свої баньки, наче сучка в човні. (с. 33)
...смокче люлечку...	...смокче сосульку... (с. 34)
— Помаж каміння медом!	— Помаж шестерню медом! (с. 38)
З твого млива не їсти...	З твого млина не їсти... (с. 39)
...на моє копито чоботи.	...на мій копил чоботи.
І одпекався.	І одкараскався. (с. 40)
...хоч і знає...	...хоч і тямить...
...на конину в полі...	...на кобилу в полі... (с. 49)
...нехай їх бог там судить. Добре, що тепер нема тих сіпак окружних та помічників їх... Хоч і тепер, правду сказати, на селах ладу — коту на сніданок не стане.	...нехай їх бог там судить. (с. 45).

Подається за першодруком.

[1] Довелось і мені під зеленим верхом ходити...— Сільські старшини (війти) на Україні в XIX ст. носили шапки з зеленим суконним верхом.

[2] Клечана неділя — зелена (русальна) неділя; восьма неділя після Великодня.

[3] Водохреще — церковне свято богоявлення, яке відзначається 6 січня за старим стилем. Те ж саме, що Йордан. У цей день в певному місці на річці відбувається свячення води, що пов'язано з християнською легендою про хрещення Ісуса Христа у воді річки Йордан (знаходиться в Передній Азії, впадає в Мертве море). Свячена під час Йордана вода вважається цілющою, нею зокрема кроплять скотину, щоб не хворіла, окроплюють людське обійстя.

[4] ...на саму похвалу приїхав...— Субота п'ятого тижня великого посту.

[5] ...перед дев'ятою п'ятницею...— Православна церква відзначала дванадцять так званих іменних п'ятниць, прив'язаних до головних свят року. Тим, хто дотримувався цих дат, обіцялись якісь особливі переваги, що випливали із змісту свята, якому передувала та чи інша «п'ятниця», або були запозиченням із сфери народних прикмет чи забобонів, котрі прив'язувались до того чи іншого дня або пори року. Дев'ята п'ятниця передувала церковному святу Кузьми і Дем'яна (Кузьминки), яке відзначалося 1 листопада за старим стилем. Тим, хто дотримувався цієї п'ятниці, обіцялась охорона в дорозі, убереження від муки, зубного болю.

[6] Полупетра — церковне свято, що відзначається 30 червня за старим стилем.

[7] Пречиста.— Мається на увазі перша Пречиста — церковне свято успіння Богородиці, що відзначається 15 серпня за старим стилем.

[8] Проводи — Фомина неділя, друга після Великодня, день поминок померлих родичів, що відбуваються на могилах померлих.

[9] Вербна неділя — неділя напередодні Великодня.

НАРОДНА ПЕДАГОГІЯ

Вперше надруковано в журн.: Зоря.— Львів, 1886.— № 11.— С. 177—180, як друга частина циклу нарисів «З життя на селах (Фотографії)», без зазначення дати написання. Підпис — Семен Жук. Заголовок «Народна педагогія» наведено в змісті журналу.

Із рядом скорочень та мовностилістичних змін оповідання ввійшло до зібрання творів у чотирьох томах: *Коніський-Перебендя О. Я* Твори: В 4-х т.— Т. 2.— С. 103—116. Дата — 1885.

Нижче наводяться основні різночитання першодруку і зібрання творів у чотирьох томах.

Журнал «Зоря»	Зібрання творів у чотирьох томах (т. 2)
...поможи визволитися «з каторги».	...поможи визволитися «з каторги»...
«Яка його там каторга постигла?» — думаю собі і не придумаю; та другого дня, як розвиднялось, взяв пару надьожних коненят, посадив на передок за фурмана малого підпасача, і «ньо» в Криничку до Шумка, рятувати його «з каторги».	
В'їжджу в двір...	В'їжджаю в двір...
(с. 177)	(с. 105)
...як би тебе ошукати...	...як би тебе одурити...

...по піврубля в день...	...по півкарбованця в день... (с. 106)
Та се ж вже зочевидячки насмішка!	Та се ж вже очевидячки глум!
Беруть наче за батька!	Деруть наче за батька!
А ще всього досадливій...	Більш всього прикро...
...скажу тобі, чоловіче...	...скажу тобі, Олексо...
...чи вона з народом? Чи вона піклується про народ? Чи веде його до освіти і добра?.. Веде його поліція, начальство... Станові його просвіщають, урядники моралізують...	...чи вона піклується про народ, чи веде його до освіти і добра?.. (с. 108)
Рішили у «злодія».	Стали на «злодію».
Бачив подібні іграшки... (с. 178)	Бачив іграшки... (с. 110)
Пустіть!	Пустіть,— проситься «злодій». (с. 111)
...нема купила... (с. 179)	...нема грошей... (с. 112)
Шумко довго нарікав на народ, котрий так по-рабськи переносить од пані пощочини, котрий покірливо слухає, як суддя не судить його, а лає.	Шумко довго нарікав на народ.
...її у нас нема. Третє століття розвивають в народі деморалізацію, почуття повної зневаги до чоловіка, всі ті чувства, котрі існують у невольників і котрими держиться неволя...	...її у нас нема...
Більш не хочу!	...доволі! Бо не хочу! (с. 115)
...не «грабуватиме», не «ошукуватиме»... (с. 180)	...не дратуватиме, не дуритиме... (с. 116)

Подається за першодруком.

БУГАЙ

Вперше надруковано в журн.: Літературно-науковий вісник.— Львів, 1901.— Т. 14.— Кн. 5.— С. 125—135, уже після смерті письменника.

Публікація супроводжувалась приміткою І. Франка, яка пояснювала, чому оповідання було надруковане більш як через п'ятнадцять років після його написання: «Отсе оповідання передане було мені [покійним] О. Я. Кониським ще 1885 р. для «Зорі». Тодішня громадська цензура признала його нездалим для друку з «естетичних» причин. Надіюсь, що естетичні погляди серед нашої громади настільки змінилися, що сьогодні кожний залюбки і без соблазна прочитає отсе живе, надихане щиро народним гумором оповідання».

Датується 1885 р. на підставі свідчення І. Я. Франка.

Подається за першодруком.

КОЗАРСЬКИЙ ЛАНОК

(З хроніки одного села на Україні)

Вперше надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1889.— № 10.— Жовт.— С. 10—37; № 11-12.— Лист.-груд.— С. 86—110. У кінці зазначено дату написання — 1885. Підпис — О. Я. К-ий.

Під заголовком «Спокуслива нива» та із значними змінами (вилучено соціально гострі та антицерковного спрямування місця) твір увійшов до зібрання творів у чотирьох томах: *Кониський-Перебендя О. Я.* Твори: В 4-х т.— Т. 3.— С. 29—108. Тут зазначено іншу дату написання — 1887.

Нижче наводяться текстуальні зміни, внесені у твір, при підготовці його для зібрання творів у чотирьох томах.

Журнал «Правда»	Зібрання творів у чотирьох томах (т. 2)
...чи є й 35 літ, кабанковатий, тілистий... (с. 12)	...чи є й 35 літ, тілистий... (с. 32)
...довчитися і вийти на попа. Та з його вдачею навряд чи вийшов би дотепний піп, хоч не такий, щоб душу свою покладав «за овцы своя», та хоч би такий, щоб тямив духове життя своїх парохіян і дбав про нього більш, ніж про власну кишеню. З духовної семінарії... (с. 16)	...довчитися і вийти на попа. З духовної семінарії... (с. 39)
...ще пильніше на Настю. — Се наш священик,— мовив жид до Коломійця. (с. 20)	...ще пильніше на Настю. (с. 44)
...собі якось ніяково; думка: коли у вас з консисторії наказ є... (с. 24)	...собі якось ніяково.
...недаром шарять його і урядники, і станові, і жандарми. От і ісправник прибігав і мені, і шинкарю наказував пильно вартувати... (с. 25)	...недаром шарять його! (с. 52)
...по українських селах, з того часу як розвелися урядники та «кулаки», люде стають... (с. 33)	...по українських селах люде стають... (с. 66)
Чи своєю головою, як ви кажете, чи панською? Що пан або окружний веліли, те люде і робили. А чи гаразд воно, чи добре, чи ні, про те ніхто не міркував; ніхто не розбирав, чи до ладу, чи ні; сказано — звелено робить — роби, та й годі!.. — Та хіба ж воно й тепер не те ж святе? (с. 90)	Чи своєю головою, як ви кажете, чи панською? — Та хіба ж воно й тепер не те ж святе? (с. 78)
...Ілія «вертить хвостом», не хоче правди мовити. На серці у Наума заклекотіло почуття, похоже трохи на те, яке він почуває до панів і урядників: «І в нього та сама кров...» (с. 97)	...Ілія виляє, не хоче правди мовити. На серці у Наума заклекотіло почуття: і в нього та сама кров... (с. 89)

— Так, так! Правда!

Що йому за се? — спитався Передерій, коли писар скінчив читати.

— Що ж йому?

(с. 101)

...а ще кажуть: правда є!.. І той самий Гречаний напучує: «Живи по правді». От тобі й правда! А може, й я не по правді жив!

(с. 102)

— Бог простить, отець Кузьма відмолить нас... сам він радив...

Одначе ж не сталося так...

(с. 106)

Тихо і спокійно жили люде, спекавшися «баламута» Олешка...

На Кузьму-Дем'яна Гречаний щороку справляв свої іменини. Тут вже на обіді у нього благочинний, і ісправник, і становий, і інше таке «начальство».

Торік на Кузьму-Дем'яна день винявся гарний, хоч і холодний, мороз був, зате ясний. Сонечко підбилося вже геть високо і так привітно дивилося на Горбанівку, наче ніжна мати на своїх коханих діток. Задзвонили до служби. В сей день отець Кузьма забороняв людям робити, і кілька вже років горбанівці святкують сей день, наче яке урочисте свято.

Люде зібралися до церкви. Правив благочинний з отцем Кузьмою. Тільки що почали «Иже херувими», як на дзвониці ударено на гвалт.

— Пожежа! Пожежа! — загомоніли люде і раптом кинулися з церкви.

У попа на дворі горіла комора. Поломеня шугало через двір прямо на будинок.

— Рятуйте, рятуйте! — голосила неєамовито попадя.— Біжіть, хто в бога віруе, до отця Кузьми, нехай швидше ключі несе, у нього ключі від усіх комор, скринь і комодів.

А в церкві, опріч благочинного та Гречаного, не зісталося нікогісінько, бо навіть і диякон, і дяк лишили службу божу і побігли на пожежу. Попам не вільно було вийти з церкви, доки не скінчать служби. Вони й не правили, а тільки якось нервово шепотіли слова.

— Паночче! Давайте ключі швидше, у вас горить! — промовив до Кузьми титар, вбігши у вівтар.— Комора горить, на будинок так і пре.

Не дожидаючи відповіді, титар дістав ключі з кишені попової ряси, що виселa на кілочку у паламарні, і прожогом побіг з церкви.

Отець Кузьма й нестямився, затрусився і снопом гепнувся на долівку.

На попівському дворі страшенно гоготіло полум'я. Огонь з комори перекинуло на стіг сіна. Чорний густий дим закрив сонце. Попадя здіймала до бога руки і невимовно голосила, аж квилила;

— Так, так! Правда!

— Що ж йому?

(с. 95—96)

...а ще кажуть: правда є!.. А може, я й не по правді жив!

(с. 98)

— Бог простить! Одначе ж не сталося так...

(с. 104)

Тихо і спокійно йшло життя в громаді... Село, бачте, спекалося «баламута» Олешка...

(с. 108)

люде кричали; коні в стайнях ржали; воли, корови, назимки ревіли, немов скажені. Люде, немов та комашня, снували то в будинок, то з будинку, виносячи усе, що попадало на очі. Криша в коморі впала на стелю і разом з нею провалилася в комору.

— Ха-ха-ха! — реготався хтось у клуні і плескав в долоні. Аж ось ворота в клуні відчинилися, на порозі стояв Олешко.

— Олешко! Олешко! Наум! Звідкіля ти взявся? — дивувалися люде і на якийсь час забули й про пожежу.

— З неба впав! Дурні! Ха-ха-ха!

Олешко реготався несамовито і плескав в долоні.

— Добре горить! Важно горить! Ха-ха-ха! Є де руки погріти! Ха-ха-ха! Є де люльку запалити! А що, добре? Чи й мій ланок тут згорить? Ха-ха-ха! А Настя де? Де Настя? Отам? Там?..

Олешко вказав на стіг сіна, що вже палав навкруги; розігнався що сили було і плигнув в огонь.

За годину витягли вже мертве, обгоріле Олешкове тіло.

(с. 109—110)

Подається за першодруком.

[1] А р е д — за народними легендами, древній дід, бурчун і скнара, злий чаклун. Аредові віки — довголіття, від імені біблійного персонажа Іареда, батька Єноха, що прожив 962 роки.

[2] ...н а П е т р а й П а в л а... — Церковне свято на честь християнських апостолів Петра і Павла, відзначається 29 червня за старим стилем.

[3] ...с в я т о П р о к о п і я... — День святого Прокопія відзначався православною церквою 21 грудня за старим стилем.

[4] Н а М и к о л а я... — Церковне свято на честь християнського святого Миколи. Відзначається 9 травня за старим стилем (весняний Микола) і 6 грудня за старим стилем (зимовий Микола).

[5] Т р і й ц я — назва релігійного свята п'ятдесятниці, відомого на Україні як «зелені свята».

[6] Н а К у з ь м у - Д е м ' я н а... — День пам'яті християнських святих Кузьми і Дем'яна (Кузьминки). Відзначається церквою 1 листопада за старим стилем.

ДОЛЯ ОДНОГО ПИСЬМЕННИКА

Вперше надруковано в журн.: Зоря.— Львів, 1887.— № 3.— С. 40—43, з підзаголовком «Ескіз з натури». Дата написання не вказується. Підпис — О. Я. Кониський.

Значно удосконаливши твір, зокрема стилістично, письменник включив його до зібрання творів у чотирьох томах: *Кониський-Перебендя О. Я.* Твори: В 4-х т.— Т. 4.— С. 271—284. Дата — 1886, липень. Хутір Кониських. У тексті чотиритомника знято підзаголовок, змінено ім'я головного персонажа (з Опанаса на Марка), надано прізвища іншим персонажам твору, майже повністю замінено прізвища українських письменників, які зазнали переслідувань (Гулак, Шевченко, Бодянський, Костомаров, Свидницький, Кулик, Кузьменко), включено дві поетичні цитати, розширено окремі описові моменти.

Подається за вид.: *Кониський-Перебендя О. Я.* Твори: В 4-х т.— Т. 4— С. 271—284.

[1] Хортиця (колишня назва — Велика Хортиця) — острів на Дніпрі, поблизу сучасного Дніпрогесу. У XVI—XVIII ст. Хортиця входила до складу території Запорозької Січі, була одним з її важливих опорних пунктів.

[2] Жовті Води. — Йдеться про першу перемогу селянсько-козацьких військ, очолюваних Б. Хмельницьким, над польсько-шляхетським військом у битві поблизу урочища Жовті Води (неподалік від теперішнього м. Жовті Води Дніпропетровської області), яка відбулася в квітні 1648 р.

[3] «Губернские ведомости» — офіційні періодичні видання, що виходили згідно з царським указом з 1838 р. щотижнево у всіх губернських містах. Складалися з офіційного відділу (друкувалися розпорядження і накази місцевої влади) та відділу неофіційного (призначався для публікації праць з історії, географії, етнографії краю, статистичних повідомлень).

[4] Свидницький Анатолій Патрикійович (1834—1871) — український письменник, автор першого в українській літературі соціально-психологічного роману «Люборацькі», який був опублікований тільки через сорок років після смерті автора.

[5] Кулик Василь Степанович (1830—1870) — український письменник, захоплювався ідеями народників, у своїх віршах правдиво писав про життя пореформеного села, про долю заробітчан.

[6] Кузьменко Петро Семенович (1831—1867) — український письменник, автор романтичних віршів та оповідань з життя села.

ПОПОВІ ГРУШІ

(Розповіла стара дячиха)

Вперше надруковано в журн.: Зоря.— Львів, 1887.— № 4.— С. 54—57, без зазначення дати написання. Підпис — Перебендя.

Під заголовком «То йому за чужі груші» та з досить значними змінами, передусім стилістичного плану, оповідання ввійшло до зібрання творів у чотирьох томах: *Конiський-Перебендя О. Я.* Твори: В 4-х т.— Т. 3.— С. 353—364. Дата — 1886. Середівка, Прилуцького повіту.

У тексті чотиритомника змінено імена окремих персонажів, внесено ряд реплік, які прямолінійно підкреслюють богомільність оповідачки, скорочено і досить спрощено передаються певні суттєві моменти оповіді, що, зрештою, призвело до розмивання іронічно-викривального змісту твору.

Подається за першодруком.

СТЕЛЬМАХИ

Вперше під заголовком «Брати Чепіги (фотографія з народного життя)» надруковано в журн.: Зоря.— Львів, 1887.— № 15-16.— С. 246—251, без зазначення дати написання. Підпис — О. Я. Конiський. У першодруку твір має присвяту: «На спомин Титу Реваковичу».

Під заголовком «Стельмахи» із значними текстуальними змінами оповідання ввійшло до зібрання творів у чотирьох томах : *Конiський-Перебендя О. Я.* Твори: В 4-х т.— Т. 4.— С. 23—45. Дата —1887. У Переходівці. Нижче наводимо основні різночитання першодруку і зібрання творів у чотирьох томах.

Журнал «Зоря»	Зібрання творів у чотирьох томах (т. 4)
В північно-західному кутку Полтавщини, трохи не на самій межі	В селі Половому — верстов за три до мого хутора — жили брати Вене-

і Чернігівщиною, стоїть маленький хуторець — всього шість хат. Офіціальна назва його: «хутор Чепіжин», а народ зове його «Злодійським хутором». Завівся сей хутор щонедавно, вже по моїй пам'яті. Першими осадчими його були два брати, Венедикт та Іван Чепіги. Венедикт вже помер, а Іван і досі здравствує.

Жили Чепіги в селі недалеко від мого хутора. Тоді, як я вперше спізнав їх...

...добрий чоловік і двір їх обходив, і ніхто інакше і не звав їх, як злодіями. Та, мабуть, така «слава» про Чепіг або була даремна, з наговору, або ж вони дуже мудро вміли кінці ховати, бо ніхто ніколи їх в крадежі не злапав, ніхто ніколи не доказав в суді, що Чепіги злодії.

Раз ото приходять до мене на хутір обидва Чепіженки:

— Здорові були, пане!

— Здорові були, люде добрі! Що скажете? — питаю.

— Все добре, пане! Прийшли до вас за порадою.

— Якої вам від мене поради?

— Громада нападає на нас. Та так нападає, так нападає, просто поїдом з'їсти хоче...

...куди знаєте, та й виселяйтесь, а не виселитесь... от вам півроку даємо,— тоді задамо вас обох з жінками з усім кодлом на Сибір... От воно до чого дійшло!

— Та за що ж на вас так громада? Невже ж таки без причини? — питаюся, а сам добре розумію, що воно і до чого.

— Жодної причини нема за нами... А що люде верзуть про нас, ніби ми живемо чужим добром, так нехай спершу докажуть, що ми вкрали, хто нас ловив? Ні вовік сього не було за нами — одна напасть, попущенне боже!

дикт та Іван Чепіги — обидва Стельмахи. Тоді, коли вперше я їх спізнав...

...добрий чоловік цурався їх, двір їх обходили й до себе в хату не пускали. Не було у них між людьми іншого прізвища, як — злодії. Злодії — а проте ніхто їх на злодійстві не накрив і ніхто ніколи за злодійство їх не позивав.

Обидва Чепіги були понизькі зростом. Венедикт — трохи клишоногий, пригорблений, чорнявий, з густими вусами, твар біла; Іван — рижий, наче жар, лице червоне, плямувате; в обох очі осокою; обидва — злючі до людей, хитрі й на око тихше води, нижче трави.

Раз якось приходять вони до мене. Привіталися; питаю:

— Що скажете?

— Все добре,— кажуть,— за порадою до вас. Громада кривдить нас, нападає; поїдом їсть, жити нам не дає.

(с. 23)

...куди хочете, а не то — на Сибір вас заженемо; от вам,— кажуть,— півроку даємо. Отаке лихо наше.

— Яка ж тому причина?

— Нема пане, за нами причини: не злюбили нас безпричинно. Оклепали нас з вітру: ніби ми з чужого добра живемо; ви, кажуть, злодії,— а нехай же доведуть, що ми в кого хоч на крихту вкрали; хто нас ловив на злодійстві? Сама чиста напасть, попущення боже... Злодії!.. Легко язиком бовкнути, а ти докажи моє злодійство!.. Наче ми не люде, і бога в животі не маємо, й не тямимо, що

хто порося вкрав, в того й в ушах пищить. Ми, паночку, вікнами не ходимо, а як і всі люде — дверима.

...коли не по правді кажемо!.. Ми ж таки не собаки, а люде, як і всі, і душі християнські маємо...

..коли не так, ми ж таки християни.

— Сама не може; а може зробити приговор такий, що як ви люде небезпечні і ще там що інше, дак щоб уряд заслав вас на Сибір.

Я відповів, як воно по закону. Чепіги повісили носи, а далі Іван питає:

— І то б то послухає уряд такого приговору?— питає Іван Чепіга, міряючи мене очима.

— Мусить послухати...

— Значить: се так в законі прописано?

— В законі...

— От як погано...

Чепіги покрутили головами й мовчки стояли; помовчавши, просять мене заступитися за них перед громадою. Я відмовив.

Чепіги замовкли. Я бачив, що в них щось на думці, та не придумав, з чого б його почати. Я й собі мовчав.

— Так спишіть нам бумагу на громаду.

(с. 24)

— Погано, погано... промовив згодя Венедикт.

— Погано! — відповів йому Іван.

— Кажи, Іване, дальше, чого ми прийшли.

— Говори ти, ти старший, ти виразній умієш.

— Коли говорити, то й говорити. Дак ми отсе, пане,— не во гнів вам,— прийшли ще просити вас ось об чім: коли вже громада за тее... дак чи не заступились би ви за нас?

— Себто як? — питаюся.

— Бачте, коли б ваша ласка, та списали нам жалобу на громаду.

...ми й до царя доступимось... Скрізь підемо, аби нам жалобу списали. Ми таки так без жадної нашої вини або провинності, та така напасть... Се просто хоч не живи на світі. «Або виселяйтесь, або в Сибір!» — легко то сказати: в Сибір — нехай він там провалиться!.. Заступіться, пане!

...ми скрізь доступимося, а на поталу себе не дамо... Ге! На Сибір; нехай вона скисне! Ми, пане, такої думки: не по-божому не давать людині жити, де вона хоче; коли я в чому винен — суди мене, штрапуй, а не засилай мене, куди я не хочу. Отак і спишіть нам, а ми вам за те віддячимо.

(с. 24—25)

— Заступіться за нас, безталанних, а ми вас віддячимо: вовіки за вас бо бога молитимемо! — кланявся Чепіженко.

Я зразу сказав, що тут нічого не вдію: жалоби не писатиму на громаду і не раджу їм жалуватись.

Я й на се відмовив і пораяв перепрохати громаду й покаяться.

— Нічого з того не буде,— кажу їм,— а вже ліпше перепросіть громаду, а може, вона змилується...

...промовили:

— Даремна річ, пане! Заздалегідь знаємо, що даремна. Ми вже і просили і молили — ніщо не помагає...

«...в Сибір підете!» Господи, і за що воно так?

— Моя рада,— кажу їм,— ублаготворіть громаду.

— Шкода, пане, нічого з сим і заходитися.

— Дак треба покоритися громадській волі.

— Як же його коритися так? Нехай би ми справді були злодії, ну тоді і суди нас! А то ніхто не злапав, ніхто не доказав, а так пустили гуторку, саму брехню, та й на тобі! — зітхнув Іван.

— Хіба людям дорого збрехать,— промовив далі Венедикт, хитаючи головою, і, помовчавши трохи, знов за своє.— Коли б ваша ласка та жалобу нам... теє... Може б, ми в судах одкупилися, останні злидні спродали б та однесли б в суд...

Довго ще балакали Чепіженки, домагаючись на всі боки, щоб я «списав їм жалобу», але завірившись, що даремно «воду товчуть», пішли геть. А діло було якось восени.

(с. 245—246)

...нічого не здобулись!.. Треба коритись громаді; мабуть, так вже від бога...

...не послухали вас. Думка така була, що, може, в Полтаві за гроші перевернуть діло... Гроші побрали та тоді кажуть, що «вам нізащо на громаду жалітися». От яка правда на світі! «Нізащо!..» Громада загрозилась Сибіром, а вони кажуть «нізащо!» Дак ми передумали: чим іти на Сибір, заведемо ліпше свій хутір...

— Кажіть якою?

— Та, бачте, ми обібрали під нове сельце оту нашу земельку, що межа в межу з вашим лісом — там думка осісти...

— Дак що?

— Дак чи не буде...

...в один голос:

— Каяться нам ні в чому, а прохати — даремна річ! Як уже ми не благали, нічого не вийшло...

...так на Сибір.

Довго ще Чепіги балакали, виводили себе, ганьбили громадян і все прохали «списати їм бумагу», нарешті попрощалися, запевнившись, що я їм нічого не напишу.

...скрізь чули те, що й ви радили; приходиться виселятися з батьківщини... Знати, така вже лиха доля нам судилася.

...не поняли віри; сподівалися, що в Полтаві діло перевернемо грошима, гроші протриньками, а здобулися — шилом патоки... Кажуть нам: «Громада ще нічого вам не заподіяла, тільки ще похваляється». Так що ж! Хіба ждати, доки заподіє!.. Ми ото думали і стали на тому: громада наша — звір лютий, а од звіра — сказано — тікай необзир: ми з братом приміркували — вибратися з села та сісти власним хутором на одшибі...

(с. 25)

Під хутір ми вибрали оту нашу піщугу, що під вашим лісом... Так чи не буде...

...коли станете моїми сусідами, то й живіть по-сусідськи.

— Се все про що, пане?
— Сам знаєш про що?
— Про ліс би то?
— Еге!..
— Та крий нас мати божа! Та нехай нам руки повсихають...

...Хіба ми не доглядимо ваших гаїв?..

— Пам'ятай же, Іване, отсі свої слова! Чуєш?
— І вмру, не забуду.

...а на третій і байдуже! Вже не заманеться йому горівка.

...наче свого ока: хоч би хто однолітка-дубця зрубав...

— Що, Ониську, покрали ліс? — питаю.

...позволить селиться під самим лісом!
— Се ти про мене, Ониську?
— А вже ж не про кого більш... Ось побачите, якого ви лиха собі наживете; залізуть оті Чепіженки до вас у печінки... Наче ви не знаєте, що вони колесники?
— Дак що?
— Дак то, що в гаю не вдержиться...

— Ти ж стерегтимеш?

...нехай би там заводили хутір.
(с. 246)

...не скажу. Ониську каже було, що їздять в чужі гаї, верстов за десять від села. Може, й так; може, й крали, а може, й куповали. Мені до того діла не було!

...і нема! Та й сліду нема, хто їх спилив!

...говорить Ониську,— я казав, що воно так буде.

...живіть по-сусідськи, щоб нам не довелося сваритися.

— Крий боже, паночку! Не дурні ж ми, тямимо, що з добрим сусідою черствий хліб смачніший за буханець. Нехай нам і руки повсихають...

...Ми ваша сторожа.

— Спасибіг на сьому слові, Іване! Пам'ятай же свою добру обіцянку.
— Моє слово не циганське! І вмру — не забуду його.
(с. 26)

...а на третій — і байдуже; хоч вал з нього вали!..

...наче свого ока; дерева любив, наче мати сина. Було, хто зрубає в гущавині дубка-однолітка...

— Мабуть, у тебе в гаю велика косовиця?
(с. 27)

...пустити окукоблюватися під самим лісом!.. Наче не відаєте, що вони стельмахи і живуть з краденого. Не вдержиться у нас в гаю...

Я усміхнувся собі в уса й кажу:
— Всього не викрадуть: ти ж стерегтимеш...

...от і нехай там таборують.
(с. 28)

...не відаю. Ониську твердив своє: крадуть.
— А може, й купують,— кажу я.
— Коли б купували, так купували б у нас, а то їздять кудись за тридев'ять земель... Крадуть... Та біс з ними — аби наше було ціле.

...хтось і зрубає у мене в лісі. Ониську лютує.

...На моє вийшло, казав; не давайте селитися під лісом. Сказано:

звикне собака за возом — побіжить і за саньми.

...Я б йому, знав би він мене! — Онисько заскреготав зубами.

...Я б їх почастував льотками!

...деревина не голка; у коморі не сховаєш; се таке діло, що по свіжому сліду можна знайти.

...та никнув би в клуню; може б, по свіжому сліду й знайшов би порубане дерево.

...дак ззаду десять других мене на шматки рознесуть...

...останні мене з ніг звалять і на шматки рознесуть... Хіба б зібрати людей, старшину...

— Ні, не підстерігши — не годиться гвалтовно сором робити.

(с. 29—30)

Став я радитися з громадянами, питати: на кого вони думають? Усі в одно слово:

— Ніхто більше як Чепіженки.

— Що ж, потрусить би їх! — радив мене старшина.— Потрусить, думаю собі, не штука, а що як не витрусимо? Ославить людей недобре, та потім і самому ніяково, соромно буде. Підождемо, що далі буде.

Взяла мене досада, а Онисько просто озвірився.

Розпитую я у громадян: на кого вони гадають? Усі в один голос:

— Тут і гадати не треба: ніхто, як не Чепіги.

— Гляди, Іване, щоб часом...

— Гляди, Іване, щоб часом не довелося тобі в сірка очей позичати.

...Землі готов з'їсти, жінкою, дітьми заприсягну...

...Жінкою, дітьми заприсягну...

Іван мій так і пополотнів, так і обомлів...

Іван сполотнів, зомлів, на ногах не встояв і, присівши, затрусився, наче з пропасниці.

(с. 30)

— Я ніякої обіцянки, пане, не давав вам,— відповів Венедикт.

— Мовчи, дияволе! — гукнув на нього Іван, підскочивши до нього.— Винись, винись перед паном!

Венедикт упав навколішки.

— Я вам, пане, ніякого слова не давав; то Іван вам присягався, а я тоді мовчав.

Іван прожогом схопився з ослона й крикнув:

— Не бреши, дияволе! Винись! Винись! — і з сим словом вхопив брата за груди й повалив на долівку до моїх ніг.

...а вже не піду я ціновати грунту або хати — на се в мене духу не стане... Що ж тут пригадати?

...а грабувати та цінувати — у мене духу не стане... Простить не можна: люде скажуть — пан дурний.

— Я не прощу! — озвірився старшина...

Я мовчав і ладен був простити.

— Я не прощу, ми не простимо! — суворо озвався старшина.— Пан за свою шкоду як собі хоче; нехай прощає, його діло, а я за крадіжку не прощу...

(с. 31)

— Не хочемо ми злодійського могорича! — відповів старшина, а за ним і всі останні люде.

— Ми своїм громадським звичаєм, як водиться...

— Виб'єте?

— Не без того... нічого їм в зуби дивитися...

— У вас все одно! Одним миром мазані: разом крадете, разом і переводите...

...Коли каються, то прощаю!

— Се ваше діло — ми нічого і не присудимо вам, а за крадіж простити не можна... вони у нас явні злодії... Ведіть їх, хлопці, до волості,— приказав старшина.

Я став усовіщовати старшину, щоб їх не били. Старшина довго не здавався, а далі і каже:

— Добре! бити не будемо!..

На другий день чую, щось гукає на улиці...

...глузованню, реготу, лайці — і кінця нема.

— Чи бачили, пане, яка сверблячка напала Чепіг від злодійства? — спитав у мене Онисько, зупинившись з усією процесією проти моїх воріт; ось гляньте, подивіться!

Онисько розгорнув пазуху у Івана Чепіженка...

(с. 247)

— Ми злодійського могорича не п'ємо,— відповів гордовито старшина.

— В дві руки шелягою їх! — озвався Онисько.

— Се вже наше діло... Громадським звичаєм осудимо їх.

— Під різки?

— Може, й під шелягу; в зуби їм нічого дивитися.

— У вас одна душа!

...коли каються, нехай на шкоду дадуть карбованця...

— Господь з вами, пане! — перебив мене Онисько.— За такі два грабки, кому й не треба, дасть п'ять карбованців.

— Ну, то вже панська воля,— мовив старшина,— а за крадіжку наше діло; ведіть, хлопці, обох їх до волості та у хурдигу, а по обідах зберемо громаду.

Старшина дав мені слова, що ні під різки, ні під шелягу Чепіг не положать.

Другого дня ранком треба було мені в село на базар. Ледві наблизився я до базару — чую...

...глузування, регіт, наруга... З-поміж підлітків вискочить одно та до Чепіг, забігши спереду:

— Яка ціна на грабину? — й висолопить язика.

За ним друге:

— Де купували грабину?

А далі цілим хором: «Чепіги злодії! Чепіги злодії!»

(с. 32—33)

Онисько підійшов до мене, спершу усміхнувся, а далі, глянувши на мою сувору твар, каже:

— Погляньте, який свербіж напав на Чепіг за те, що крадуть.

— Який свербіж?

— Подивіться їм за пазуху... То громада так присудила.

Я швидше до Чепіг; Онисько розгорнув пазуху у Івана...

...уся грудина у чоловіка і боки вкрилися пузирями!

— Та що се ви: з глузду з'їхали чи що? — скрикнув я на Ониська.

...ослобоніть! Аж пече, так жарить кропива! — просилися Чепіженки.

...вражим дітям, щоб не крали! — промовив якийсь старий чоловік.

— Які вони люде? — одповів мені десятник.

...викиньте з-за пазухи кропиву! Чуєш, Ониську?

— Не можна!.. Не сміємо! Старшина звелів! — одмагався десятник.

Чепіженки прийнялися витрушувати кропиву з-за пазухи; народ так і покотився з реготу.

...знов привів обох Чепіженків: то на злодійстві піймався Іван...

Став я їх усовіщувати, став радити, що краще б вони прийшли до мене, я або на віру продав би, або, може, й подаровав яку деревину; бо мене не так шкодить ота крадькома зрубана береза, як те, що вони, крадучи, псують велику силу молодняку.

...усе тіло під кропивою знялося пухирями. З очей у Чепіг котилися сльози.

— Чи ви не подуріли отсе? — голосно й суворо гукнув я на десятників.

— Громада так присудила,— відповіли вони.

...благали крізь сльози Чепіженки.— Згляньтеся на нас, змилосердіться, ослобоніть нас... Кропива огнем пече!

...то не кропива, то злодійство пече,— озвався чийсь голос.

— Хіба вони люде? Вони злодії!

...повикидайте кропиву,— кажу до десятників.

— Нам сього не можна, не наша воля; нам велено провести їх тричі по селу.

(с. 33—34)

...вони, витрусивши кропиву, кинулися терти землею попечене тіло, а люде навкруги їх реготали й глумилися...

...злапав знов Івана Чепігу на порубі й привів до мене.

Почав я усовіщувати Чепіг. Вони винилися, каялися, а нарешті Іван і каже:

— А розсудіть, паночку, ще й так: Чепіги — стельмахи, їм треба дерева, а дерева у них свого нема, що ж їм діяти?

— Купити.

— Купив би село, та грошей голо... А ви з двох дубків не зубожієте.

— А сором? Гріх?

— І сором, і гріх люде без'язикі; та ще й те сказати: яке се злодійство? Нужда закон переміняє...

— Кажеш — не злодійство? А що ж воно! Ліс не твій?

— Звісно, не мій, божий... Ви його не садили, не ростили.

— А земля чия?

— Земля ваша, так ми ж землі не беремо.

— Чия земля, того й те, що в землі й на землі.

— Простіть, паночку!

(с. 34)

Прощати Іванові я не покладав собі на умі: не тим, що б хотів його карати, а тим, що боявся: коли пущу його не покаравши, дак щоб часом знов не вступився старшина, а вступиться, то певно вийде недобре задля Чепіженка. Треба якусь кару видумати самому.

— Ну, Іване! — кажу я.— Як бачу, ти настояще ледащо: нема в тебе ні совісти ні стиду; бога не боїшся, людей не стидаєшся, моєї ради не слухаєш, не шануєш! Отже тобі моя умова і знай, що остання вже, а як ще раз прокрадешся — тоді в суд... чуєш?

— Чую, пане, але...— Іван мулився щось сказати, та якось не важився чи що.

...з ним замкніть у комору! — промовив до мене Венедикт.

...ти не крав...

...а в комору не піду.

Я з дивовижею глянув на нього і не розумів, що воно і до чого.

...— обізвався Венедикт,— страх як боїться пацюків...

— Я помру зі страху, повішуся!— промовив Іван.

...там ні на чому повіситися, стіни мурувані; там ні гвіздків, ні сволоків нема, ні за що й петлю почепити,— вмішався Онисько.

...їх погляд, вираз лиця говорили мені, що Іван зарядився незвичайною відвагою, і, справді, коли силою його повести в комору, оборонятиметься! «Цур йому,— подумав я,— ще наживеш якої пригоди».

— Ну, дак я тебе до мирового, в суд; то вже тоді не жалкуй на мене.

...стали божитися, заприсягати, що ніколи не крастимуть. Я добре знав, що вони зломлять слово і почав наставляти їх, усовіщувати.

— От вам ще що скажу: коли два місяці не вчините шкоди в моєму лісу, дак подарую вам пару обіддя; коли ще другі місяці не крастимете — стан обіддя і маточин; а як ще два місяці мине без шкоди — от вам дерева на два стани коліс... Согласні?

— І господи, паночку, вічно за вас молитимем бога!

Не було у мене на думці прощати, але ще менше не гадав я позивати Івана або ставити його на суд у волості; треба було самому прибирати кару. Я став на тому, щоб на цілу ніч замкнути Івана в комору. Іван мовчав.

...коли так, замкніть з ним,— кланявся Венедикт.

...тебе не злапали...

...а в темній коморі сам не сидітиму, а закинете силою, так повішуся.

...страх як боїться пацюків, і завжди в темноті ввижається йому, що пацюки цілою отарою гризуть його.

...— озвався Онисько,— в льоху ні на чому повіситься; там ні гвіздків, ні трамків нема.

...з тварі його і з движків було знати, що в комору він не піде, а коли закинуть його силоміць, він скоїть щось лихе.

— Коли так,— я тебе знов на суд громадський.

...у ноги мені; землю їдять, присягаються, що довіку, до суду ніже єдиної гілки у моєму лісі не зрубають.

— Добре,— кажу я,— от же вам мій суд і присуд: коли ви впродовж двох місяців нічого не вкрадете в моєму лісі — подарую вам два стани обіддя; коли ще два місяці нічого не займете — подарую вам дерева на повних три стани коліс. Чуєте? Коли ж не додержите слова, жалкуватимете на себе.

Хто його знає, що б воно вийшло з тієї обіцянки: чи одкупився б я від Чепіженків, чи, може б, вони й не видержали, прокрались; але випало так, що я не дочекався і першого терміну. Небавом після нашої умови цілком несподівано продав я свій хутір і зараз же перебрав геть-геть далеко жити... Видима річ, що я й забув про Чепіженків.

Як ось літ через десять довелось мені позаторік простовати через «Злодійський хутір».

...скрізь лісову гущину пробивалося ще жовто-золоте м'яке його проміння. В повітрі стояли ті гаєві свіжі, вогковаті пахощі, котрі так чудово самі просяться в груди! Дишеш ними, втягуєш в себе і не надишешся; бо сам так і чуєш, ніби молодієш, ніби оживаєш...

Як же гарно-любо перемінився «Злодійський хутір»! В дворах, скрізь на горожі, на будівлях, на хатках, скрізь видна господарська огрядна рука і догляд! Давніх нечепурних, непобілених хат...

...скрізь видко селянські достатки. Он біля хати пасеться три корівчини...

Хто б се такий? Лице у нього худе, жовте-жовте, наче шафран... Придивляюсь!.. Ба, та се ж Іван Чепіженко!.. Зупиняю коней; підходжу до нього.

— Здоров був, Іване, пізнаєш?

Заночував. Слово по слову розговорився з Іваном.

(с. 248)

...Бач, як посивів, а ще і не старий чоловік!..

Не скажу, щоб б воно вийшло з того присуду: може б, я й відкупився був від злодіїв, але сталося так, що не минуло й місяця, як я продав свій хутір і зараз же вибрався з нього геть далеко.

Минуло день крізь день цілих десять років. Я про Чепіг зовсім забув, як забув і інші прикрості від сусід-селян. Торік трапилося мені простувати через Чепіжин хутір.

..через гущавину листви визирало жовтогаряче проміння його.

Порівнявшись з Чепіжиним хутором, я його не пізнав — так гарно він перемінився: замість трьох хатин тепер їх з десяток; скрізь добра огорожа, на всьому знати хазяйську руку й догляд...

В дворі видко через плетінь кілька корів...

«Або се не Чепіжин хутір, або Чепіги звелися і хто інший тут живе»,— подумав я собі й спитав підводчика:

— Чий се хутір?

— Злодійський...

— Колись був Чепіжин.

— І тепер він їх; он же під хатою й сам Чепіга сидить; люде зовуть хутір злодійським.

Я придивився до того діда й пізнав Івана Чепігу; зараз з воза та до нього. Привітався. Іван пізнав мене і, радіючи, промовив...

(с. 36)

Так і зробили. Іван Чепіга вельми осунувся, зістарився; твар жовта, наче воскова або шафраном вимазана.

Бач, як сметаною взялася і голова, й борода, а ще ж твій вік не дуже й старий.

— Ат, живемо, нічого жалкувати!.. Спасибі вам, покинув злодійство... Не крадемо і живемо як добрі люде — добре живемо. Я пасічником... Здоров'я тілько позбувся!..

— Гріх нарікати: з того часу, як покинули злодійство, життя наше поліпшало: розжились і на пасіку, я пасічникую; діти з небожатами коло землі, а зимою стельмашать... Тільки й мого лиха, що здоров'я позбувся.

...просто за злодійство пішло моє здоров'я...

— Як се так?

— Ат, бодай його не казати!.. Коли є охота слухати, дак ось так: чи пам'ятаєте, яка у нас...

...на злодійство пішло моє здоров'я; на тому клятому злодійстві змарнував свої сили. Не по-божому жили ми колись, чужим живилися, ото воно нам випадком і випало!

Мені кортіло довідатися подробиці життя Чепіг за останні десять років, але ніяково було розпитувати; боявся, щоб часом не розколупати в Івана старої виразки, та таки сподівався, що, може, й сам Іван — а він людина охоча до слова — розкаже. Так воно й сталося. Випивши з моїх рук чарочку рому, Іван підбадьорився й став казати мені:

— Пам'ятаєте либонь, пане, яка була у нас...

(с. 37—38)

...Сидимо дома та вас згадуємо. Не буде в нас, кажу я, вже такого пана!..

— Авжеж,— одповідає братуха,— що не буде.

А Венедикт як визвіриться на мене:

— Кидай, хай тебе об землю кине! А що їстимемо? Що їстимуть жінки, діти?

...Сидимо собі в господі, згадуємо вас і таки потроху нарікаємо, що через вас отак змарнували довгий час, нічого чужого не займали, а яка користь з того?

Венедикт розсердився.

— Кидай,— каже,— коли охоту маєш, нехай би тебе об землю кинуло!.. Кидай, а що їстимеш? Без краденого і жінки, і діти з голоду попухнуть...

(с. 38)

...А він і слухати не хотів. «Коли,— каже,— за готівку — продам; а на віру в мене нема ні задля кого, а тим паче таким злодіям, як ви».

...Не згодився. На віру, каже, нікому нема у мене, тим паче таким злодіям, як ви.

(с. 39)

...Дак сядемо тоді гірш, ніж без рук! Думали, думали, а тут от-от строк за подушне кінчиться: не заплатимо, коня оцінують, тоді хоч в старці! Горенько наше! «Ну вже ж,— каже Венедикт, що буде, то буде, а сю ніч до попа в гай; на стан коліс треба роздобути дерева, або поживимось, або ні! Збирайся!»

...так тоді самим хіба торби на плечі та в Київ, у Лавру... Що ж його діяти?.. Не заплатимо — старшина коня забере під молоток і продасть... Отак журимось — аж ось прийшла чутка, що Онисько з перепою занедужав.

— Се на наше щастя,— каже Венедикт,— сю ніч до поповича по обіддя.

...Ніч темна — думка така, що під свято і попович, і Онисько будуть в церкві на всеношній... От як стемніло вже зовсім, ми в гай...

...Прийшла ніч темна така, що хоч око виколи. От так як перед першими півнями, ми в ліс.

...а самі навтікача!.. Колода як дасть мені по ногам, я так і присів.

...а самі навтікача, тільки підошвами крешуть, а я затремтів, свою колоду упустив; вона мені як дасть по ногах — я й присів...

(с. 40)

...добре таки побився!

...добре забився! Підвівся і вже не гнався за Венедиктом, вернувся до мене й каже...

...так щоб в косовий сажень завдовжки.

...завдовжки в косову сажінь та принеси сюди.

Коня прип'яли, пасеться він, а я стою, дрижаки їм, боюся; не знаю, що вони мені робитимуть. Принесли латину.

Чую я отсе й жах мене бере: се вони коло моєї смерті заходжуються; почав я молитися богові. Приніс наймит лату.

Ідемо; я мовчки молюся — думка: отсе моя смерть прийшла...

(с. 249)

Я йду, мовчки молюся, аж сорочка на мені труситься; думаю...

У мене в душі похололо, думаю: отсе вони мене втоплять у болоті. Я в ноги поповичу, прошуся, цілую йому ноги...

Я йому в ноги, прошу в нього милосердія...

Роздягся.

Роздягли мене, як мати народила.

...на землю! — приказує попович.

...на землю — постіль м'яка.

Підложили вони тоді під руку оту латину...

Простягли вони мене, підложили під поперек мені оту латину...

Метнувся Онисько, приніс...

Примчав Онисько...

(с. 41)

Поставили Ониська з наймитом по бокам, а попович у головах у мене. Отсе ж він і виводить: «Подай, господи!» — виведе, а Онисько мене лозиною! Виведе попович вдруге: «Подай, господи!» — а наймит з другого боку мене! Я спершу кричав, що духа було, а далі вже і не тямлю як замовк, духу не стало.

Як взялися мене полосувати!.. Мати божа! Спершу я кричав, що сили було, а потім і духу рішився, і не скажу, чи довго вони мене катували.

— Годі,— каже попович,— буде з нього, нехай собі на здоров'я ночує! — Та й пішли.

Пішли собі, а мене так, зв'язаного, й покинули біля болота. Отоді-то почалися мені суще пекельні муки.

Паночку-голубонько, і в пеклі так не мучаться, як я мучився!... Нехай би вони були вдесятеро більше били мене, та не знущалися так,

...того й не вимовити!.. Лежу, поворухнутися мені не можна...

не кидали на поталу комарам!.. Ой, паночку! Як помучився, аж тепер страшно нагадати! Лежу мов неживий...

Не тямлю вже, що далі було, як я виліз з болота, не тямлю!.. Як прийшов у себе — дивлюсь, руки у мене розв'язані, лозини нема; а на тіло аж страшно глянути...

Ой, паночку мій, як боляче було, як боляче було мені!.. Глянув, одежа моя біля мене: одягся з превеликою силою та рачки доліз додому. Приліз.

Живого міста не було у мене на тілі! Положили в клуні! Людям свято, Маковія, а я на соломі ледві дишу. Уночі думав — дійду. Насилу дожидаю світа, швидше за попом, щоб запричастив. Приїхав, спасибі йому, не одмовив.

...та тілько покинь красти і прости мого сина.

...коли видужаю, і рука моя до чужого не доторкнеться...

Ходив до поповича, щоб коня вернув — де вам! Ні приступу! Єще ж брата мого вивів, от його і засудили на Сибір... Став я од сього часу потрохи поправлятися, видно, що господь за мої муки відвернув від мене смерть! А вже ж натерпівся!!

...з моєї легкої руки на завод тобі! Та схаменись, не кради більш!.. Буде з чого — вернеш, а ні — бог з тобою!

Справді з легкої руки пішло мені на добро; видко, що чоловік від доброго серця давав!

...дякуємо богу, яку то він нам благодать послав...

...порошинки чужої не вкрали і з попом поквитовались!..

Не тямлю, як я доліз до болота і вліз у воду; не тямлю нічого; а вже світом отямився, коли Онисько розв'язав мене й витяг з болота. Глянув я на себе...

Одягся, приліз рачки до хати.

Почали голосити, потім положили мене в клуні, думали: вночі дійду... Вранці привезли попа сповідати та запричастити.

(с. 42)

...аби ти покинув своє погане ремесло — злодійство... Та прости, не кляни мого сина.

...коли господь одведе од мене смерть і я видужаю, так довіку рука моя ні до чого чужого й не доторкнеться...

Забувся сказати вам, що попович, як ото злапав нас на порубі, так і коня нашого, й воза забрав. Ходив до нього Венедикт прохати, щоб вернув. Де там!.. І слухать не хоче; позивай, каже, мене в суд. Ну, де вже нам позиватися! Венедикт не стерпів — пустив йому півня, а сам опинився на Сибірі...

...та з моєї легкої руки і щирого серця нехай тобі господь поможе розжитися, а злодійство покинь.

Справді у попа легка рука була!

(с. 43)

...дякуємо богові за його ласку. Нема у нас ні сварки з людьми, ні лайки: нікого ми не боїмося; спокійно лягаємо, спокійно встаємо...

...усе у нас є — не багацько, а без нужди живемо; живемо не пишно, але затишно. Отак за рік і з попом поквитували, і чужої порошини не зайняли... І на душі у мене — просто літній, погожий день!..

...у нього, бачте, бричка була, дак колеса не наші, мужицькі, а панські.

...бачте, у нього був не простий віз, а бричка, так просте колесо з нашого воза йому не годилося.

...і розговорився зі мною, потім з дітьми, з небожатами; давай нас напутувати, щоб ми не ділилися, а гуртом вкупі жили і робили.

...слово по слові розбалакався з нами й став нам розповідати, як і де люде живуть по слову спасителя...

...так думаю, що то не пан був, а певно янгол божий прийняв вид пана. Кажу ж вам: не видано, не чувано, щоб хто так розумно поставив чоловіка. А з себе ще молодий він був.

...собі міркую, так ледві чи не янгол божий то був або хто з святих...

Послухали ми його і пішло у нас все гуртово. От, приміром, хата отсе моя і що в хаті, те моє; а то все, що є в дворі, в хуторі — яка там птиця, скотина, знаряд, вози — то все у нас гуртове, неділене.

Ото як поїхав він, я почав радитися з дітьми, а потім і з усім нашим родом: а що, коли б почали ми хазяйнувати в своєму хуторі так, як той радив: не твоє, не моє, а всіх нас; а що всіх, то й твоє, і моє? Приміром так: хата й що в хаті — те моє, а що в дворі й за двором — те гуртове.

Навіть і землі прикупили за гуртові заробітки, гуртом її пашемо, жнемо, косимо — усе гуртом. От як бачте: шість хат у нас, а наче одна сім'я...

Порадилися, умовилися, спробували: добре діло йде; і скотини побільшало, й земельки на гуртові заробітки прикупили... Горілки ніхто з нас і не лизне; сваритися і лаятися ми забули вже й як! І в селі тепер нас люде не цураються, а шанують, а шанують,тільки продражнили нас «гуртовиками»; та ми на се не ображаємося. Що ж!

(с. 44—45)

...хвалити бога, добре, навіки добре живемо: і перед богом нам тепер не страшно, і перед людьми не соромно, і люде вже не цураються нас...

Ми справді живемо й працюємо гуртом і, хвалити бога, навіки нам добре...

Одно недобре: здоров'я нема... позбувся його...

...коли б тільки здоров'я мені більше...

Ох! ох! ох! А з чого все так? З отих десять рублів, що піп зарадив мене...

(с. 250)

Та вже ж не вернеш... От бачте, як ми прожили отсі десять літ. Перш за все дяка попові, що зарадив мені оті десять карбованців.

Господи! Боже мій! І Венедикт би не пішов на Сибір, і я не протерпів отих мук, і комари б мого здоров'я не випили!..

Не зазнав би я комарів, і Венедикт не був би в Сибірі.

...чоловік видумав, все лихо з вас повстає, а й без них не обійдемося...

...чоловік вас видумав!

— Без розуму, Іване, і з грішми ради не даси,— кажу я.	— Самі гроші, Іване, нічого не вдіють: розум та добре серце всьому голова на світі.
— Вірне ваше слово, паночку! Розум усьому голова: от коли б не нанутив нас на гуртове життя, чи вже б ми отак до ладу жили і так добре заробляли? Ні вовік. В самих у нас на тé розуму не було, а він, спасибі йому, навів нас на розум... (с. 251)	— Авжеж... (с. 45)

Як видно з наведених зіставлень, у зібранні творів у чотирьох томах письменник дав фактично нову редакцію оповідання. Істотних змін зазнала як змістова, так і образно-стильова система твору, ті чи інші правки були зроблені буквально в кожному рядку. Доопрацьовуючи твір, письменник йшов насамперед по лінії ущільнення й конкретизації численних діалогів, дуже багатослівних, розтягнутих, позбавлених глибшого смислового навантаження, які в першодруку були основною формою розкриття змісту. Разом з тим цілий ряд сцен у другій редакції (опис покарання братів Чепіг громадою, друга їх крадіжка) набули більшої чіткості й виразності, а поведінка персонажів — глибшої логічної й психологічної мотивації.

Подається за вид.: *Коніський-Перебендя О. Я.* Твори: В 4-х т.— Т. 4.— С. 23—45.

[1] Н а т е п л о г о О л е к с і я...— Церковне свято, відзначається 17 березня за старим стилем.

ПІМСТА

Вперше надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1891.— № 8.— С. 73—86, з підзаголовком «З записної книжки». В кінці зазначено дату написання — червень, 1889. Підпис — Перебендя. Публікація супроводжувалась приміткою від редакції: «Се оповідання друкується як зразок, чого московська цензура не пускає».

З деякими скороченнями та поправками стилістичного характеру оповідання ввійшло до зібрання творів у чотирьох томах: *Коніський-Перебендя О. Я.* Твори: В 4-х т.— Т. 3.— С. 390—411. Дата —1887, Переходівка, Ніжин[ського] пов[іту].

Нижче наводяться основні різночитання першодруку і зібрання творів у чотирьох томах.

Журнал «Правда»	Зібрання творів у чотирьох томах (т. 3)
...примчали до тебе на ніч: були б раніш дістались, та задляли нас на тім березі: швирень, бач, надвоє; ну, доки розжились на новий, і ніч настигла. Як же ти тут? (с. 73)	...примчали до тебе на ніч. Як же ти тут? (с. 390)
...горобців дер. Годі спати, де той і сон дівся, як побачив своїх людей-придесенців... Сіли ми біля столу; слово по слові: як там сей да той? Не спостерегли, коли і ніч пролинула! Звісно, влітку і ночі тієї!.. Прочинив я окінницю, а світ у хату: «Добрий день!» — Еге!.. люде добрі! Нумо спати лягати,— кажу я.	...горобців дер... Еге, так ми до тебе прихапцем... (с. 351)

— Ні вже, вибач, брате! — каже Василь, нам не до сну, не на те ми забивалися до Києва в робочу пору, щоб спати да гостювати: самі не ляжемо й тобі не дамо; запиши сю ніч на наші душі; колись спокутуємо. Нам, бач, треба швидче, неодмінно сьогодні й до господи рушати; дома скирда не вивершена, а небо щось драглями взялося. Ми до тебе прихапцем...

...не турбуйся! Ось на тютюну в люльку та й розкажи усе...

(с. 74)

...не турбуйся, а розкажи все...

...знайдемо сина в горосі...

...знайдемо дитину в горосі...

...на силу підтоптався.

...сам підтоптався.

(с. 392)

...він і гигнув...

(с. 77)

...він і пропав...

(с. 397)

Живуть собі вони, нам що до них! Нехай з богом; тілько гидко якось, що людей крутять та кривдять.

(с. 78)

Живуть собі вони та людей кривдять.

(с. 398)

...як воно у вас велося і як почалося.

(с. 79)

...як воно у вас почалося.

(с. 399)

...той аж назад подався...

— Не диво,— перебив Василь,— він знає твій погляд... позаторік, бач, Леську, Максим тому Крачку чуприну добряче намняв та й і межи плечі буханців надава, провчив, значить... Ну, ну, кажи, говори, як воно далі було.

— Стою я біля Параски...

(с. 79—80)

...той аж назад подавсь... Стою я біля Параски...

...так листочком і прилипло... цілу ніч тоді я й очей не заплющив: так вона мені усе ввижається та ввижається... Ото ж і почали ми...

...так листочком і прилипло... Ото ж і почали ми...

...при людях ні вона, ні я і знаку того не дамо, а поляжуть батьки спати — ми в садок... І любо ж мені було, та недовго так!.. Пішли дощі...

...Почалася негодь, пішли дощі.

...цілісінький тиждень...

...цілісінький день...

(с. 401)

...кирпу верне. Я тоді...

— Постій, Максиме, пусти моє слово попереду, а то забуду. У його, бач, Леську, у Максима, голова зелена, а моя Настя людина зірка; старе око бачить далеко; вона небавом спостерегла, що Стеха ману пускає, дурить хлопця, а справді у неї і в мислях Максима нема. Їй хіба такого, як Максим треба! Їй подавай жевжика у витяжних чоботах, у сертуці! От як у С. вчитель із школи, або у Д. фельшер, ото її... Бачимо ми те, та мовчимо: думка така: нехай сам схаменеться, от що... Тепер знов говори, Максиме, твоє на коші...

... кирпу верне ... Я тоді улучив годину...

(с. 402)

— Схаменеться, кажете, тату! — мовив Максим,— може б, був і схаменувся, коли б не те весілля, що справляла Варка Тирлиха, а то... Там я таки улучив годину...

(с. 80—81)

...як ні, то й ні... Та ще й те: треба спитатися у С-го, чи згоден він на те... Він же посватався до Стехи, так тепер він голова в сьому ділі, ідіть до нього...

Отак він сказав: я роззявив рот...

...як ні, то й ні. Я роззявив рота

...дві тисячі! Та я зроду-віку й не лічив стілько, не то що!.. Дві тисячі! Га!

(с. 85)

Дві тисячі! Га!

(с. 409)

Подається за вид.: *Коніський-Перебендя О. Я.* Твори: В 4-х т.— Т. 3.— С. 390—411.

[1] Середохрестя (середопістя) — четвертий тиждень великого посту.

[2] Заговини — переддень посту, кінець масляної (за 49 днів до Великодня).

[3] Вшестя (Ушестя) — церковне свято «вознесіння» Ісуса Христа, що відзначається на 39-й день після Великодня.

[4] ...під Симона Зілота... — тобто під церковне свято на честь християнського святого Симона Зілота, що відзначається 10 травня за старим стилем.

[5] ...після Петра... — церковне свято на честь християнських апостолів Петра і Павла, яке відзначається 29 червня за старим стилем.

У «ТІСНОЇ БАБИ»

Вперше надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1889.— № 9.— С. 202—217. У кінці зазначено дату написання — 1886. Без підпису.

З деякими скороченнями, які помітно зменшують розтягненість у розвитку дії, оповідання ввійшло до зібрання творів у чотирьох томах: *Коніський-Перебендя О. Я.* Твори: В 4-х т.— Т. 2.— С. 3—25. Дата — 1889, Київ.

Подається за вид.: *Коніський-Перебендя О. Я.* Твори: В 4-х т.— Т. 2.— С. 3—25.

[1] ...на Івана Хрестителя...— Тобто на Водохреще.

[2] На самого Михайла...— Церковне свято на честь архистратига Михаїла, що відзначається 8 листопада за старим стилем.

[3] Благовіщення — церковне свято, яке відзначається 25 березня за старим стилем.

ПІВНІВ ПРАЗНИК

(З вуст Дениса Гармаша)

Вперше надруковано в газ.: Діло.— Львів, 1889.— № 66—68, під заголовком «Півень». Дата написання не зазначена. Підпис — О. Я. К-ий.

Під заголовком «Півнів празник» та з деякими скороченнями (зокрема знято надто широкий опис на початку твору, який не має безпосереднього відношення до розвитку дії) і стилістичними правками оповідання ввійшло до зібрання творів у чотирьох томах: *Коніський-Перебендя О. Я.* Твори: В 4-х т.— Т. 4.— С. 131—160. Дата — 1889. У Києві.

Подається за цим виданням.

ХВОРА ДУША

(Споминки баби Оришки Прядчихи)

Вперше надруковано у вид.: *Конiський-Перебендя О. Я.* Твори: В 4-х т.— Одеса, 1899.— Т. 1.— С. 186—223. У кінці зазначено дату написання — 1895 р.

Подається за першодруком.

[1] Маковіївська вода — вода, освячена під час церковного обряду в день пам'яті християнських мучеників братів Маккавіїв. У народі цей день має назву Маковія, відзначається 1 серпня за старим стилем.

[2] ...саме на Варвари...— В день пам'яті християнської святої Варвари, припадає на 4 грудня за старим стилем.

[3] Масниця — давньослов'янське свято проводів зими, пристосоване християнською церквою до тижня перед великим постом і пов'язане зі звичаєм веселитися та готувати певні страви (млинці, вареники з сиром).

[4] ...на Євдокії...— в день пам'яті християнської святої Євдокії, що відзначається 1 березня за старим стилем.

РАНКОМ В АЛУПЦІ

Вперше надруковано в журн.: Літературно-науковий вісник.— Львів, 1898.— Т. 1.— Кн. 1.— С. 135—139, під заголовком «В тумані (Дійсність і галюцинації)». Дата написання не зазначена. Підпис — Олександр Конiський.

Письменник включав оповідання до складу першого тому своїх «Творів», але воно було вилучено цензурою.

Під заголовком «Ранком в Алупці» та з незначними стилістичними поправками оповідання ввійшло до зібрання творів у чотирьох томах: *Конiський-Перебендя О. Я.* Твори: В 4-х т.— Т. 3.— С. 177—183. Дата — 1896.

Подається за цим виданням.

[1] Жемчужников Лев Михайлович (1828—1911) — український і російський художник, близький знайомий Т. Г.Шевченка.

[2] Працював я ... над перебуванням Шевченка на другому засланні...— тобто над біографією Т. Г. Шевченка. Розділ, який тут згадується, під заголовком «Тарас Шевченко на другому засланні (17/29 жовтня р. 1850—2/14 серпня р. 1857)» надруковано у 1896 р. в «Записках Наукового товариства імені Шевченка» (т. 13, с. 1—76).

[3] ...море суворе, непривітне, «невмите»...— Ремінісценція з вірша Т. Шевченка «І небо невмите, і заспані хвилі...» (1848).

[4] Айвазовський Іван Костянтинович (1817—1909) — російський живописець, мариніст.

[5] ...бaшточки Воронцовського палацу...— Йдеться про палац в Алупці, побудований у своєму маєтку російським генералом і державним діячем Михайлом Семеновичем Воронцовим (1782—1856) у період його перебування на посту новоросійського генерал-губернатора та намісника Бессарабії (1823—1844). Визначна пам'ятка архітектури.

[6] Новопетровський форт — фортеця в Оренбурзькій губернії на півострові Мангишлак (тепер місто Форт Шевченка в Казахській РСР), де Т. Шевченко перебував на засланні в 1850—1857 рр.

БАБА ЯВДОХА

Вперше надруковано в журн.: Зоря.— Львів, 1897.— № 14.— С. 261—267; № 15.— С. 281—286; № 16.— С. 301—306; № 17. С. 321—326. У кінці зазначено дату написання — 1897. Підпис — О. Я. Конiський.

За текстом першодруку ввійшло до зібрання творів у чотирьох томах: *Кониський-Перебендя О. Я.* Твори : В 4-х т.— Т. 1.— С. 118—185. У кінці зазначено дату написання — 1897, у Києві.

Подається за цим виданням.

[1] Паликопа — церковне свято на честь християнського святого Пантелеймона, що відзначається 27 липня за старим стилем.

[2] Іллі вже минуло...— церковне свято на честь біблійного пророка Іллі, що відзначається 20 липня за старим стилем.

[3] ...«Ісайю» проспівають! — Тобто обвінчають у церкві.

[4] Волосожар — українська народна назва зоряного скупчення Плеяд у сузір'ї Тельця.

[5] Решетилівські смушки — в районі села Решетилівки (тепер районний центр Полтавської області) в XIX ст. і раніше вироблялися високоякісні смушки (каракуль), які славилися далеко за межами свого району.

ХОЧА Б БУЛА ПОСТАТІ ДОЖАЛА!

(Етюд з сільського життя)

Вперше надруковано в журн.: Літературно-науковий вісник.— Львів, 1898.— Т. 4.— Кн. 12.— С. 255—261. У кінці зазначено дату написання — 1898.

Підпис — Олександр Кониський.

З незначними змінами ввійшло до зібрання творів у чотирьох томах: *Кониський-Перебендя О. Я.* Твори : В 4-х т.— Т. 3.— С. 365—373. Дата — 1898, у Києві.

Подається за першодруком.

ЗА ПЛАХТУ

Вперше надруковано в журн.: Літературно-науковий вісник.— Львів, 1900.— Т. 9.— Кн. 3.— С. 273—280. У кінці зазначено дату написання — Погорілівці, 30 червня, 1899 р. Підпис — О. Я. Кониський.

До зібрання творів у чотирьох томах не ввійшло.

Подається за першодруком.

СІКУТОР

(З дорожніх заміток)

Вперше надруковано в журн.: Літературно-науковий вісник.— Львів, 1899.— Т. 8.— Кн. 12.— С. 251—258. У кінці зазначено дату написання — Липень, 1899.

До зібрання творів у чотирьох томах не ввійшло.

Подається за першодруком.

[1] ..«паход на Карс»...— Під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. російські війська здобули штурмом турецьку фортецю Карс.

[2] Пілат Припонтійський — Понтій Пілат, римський прокуратор (намісник) Іудеї у 26—36 рр. н. е. За євангельською легендою, затвердив смертний вирок Ісусу Христу.

ТРИВОГИ АВТОРА І ВИДАВНИКА

(З натури)

Вперше надруковано в газ.: Руслан.— Львів, 1902.— № 18—23. У кінці зазначено дату написання — у Києві, 25 мая 1900.

Того ж року оповідання вийшло окремим виданням: *Кониський О. Я.* Тривоги автора і видавника (З натури).— Львів, 1902.

О. Я. Кониський включав оповідання до складу четвертого тому зібрання творів у чотирьох томах, але цензура не дозволила його публікувати. Твір з'явився друком після смерті автора.

Подається за вид.: *Кониський О. Я.* Тривоги автора і видавника (З натури).— Львів, 1902.

[1] «Сіра кобила» — оповідання П. Куліша.

[2] ...щоб «не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания».— Один з пунктів так званого Емського акту від 18 (30) травня 1876 р. (розпорядження царського уряду, підписані Олександром II у німецькому місті Емсі), яким встановлювалися «ограничительные правила в отношении употребления малорусского наречия»: заборонялося ввозити в Росію українські книги, видані за кордоном, друкування і видання в Росії українською мовою оригінальних творів і перекладів, не дозволялися театральні вистави українською мовою тощо. Лише після суворого цензурного розгляду дозволялося видавати історичні документи і художні твори, але їх тексти мали відтворюватися тільки російським алфавітом за фонетичним принципом.

[3] Російська граматика Кирпичникова...— Йдеться про два підручника історика російської літератури, філолога Олександра Івановича Кирпичникова (1845—1903): «Этимология русского языка» (1869) і «Синтаксис русского языка» (1869), які були дуже популярні і витримали більш як двадцять видань.

[4] ...гірше галицького «язичія».— Термін «язичіє» вживається в художній літературі та наукових працях, ще починаючи з 60-х років XIX ст., для визначення штучної книжної мови, запровадженої галицькими «москвофілами» у своїх виданнях. Для «язичія» характерне безладне поєднання елементів української мови, російської, церковнослов'янської, польської. Одним з найбільш активних пропагандистів «язичія» був галицький поет і журналіст Богдан Дідицький.

[5] ...російські граматики, починаючи з Греча і Востокова і кінчаючи... Гротом.— Маються на увазі автори граматик, за якими провадилось викладання російської мови в шкільних закладах Росії, починаючи з 30-х років XIX ст.

Греч Микола Іванович (1787—1867) — російський письменник, журналіст і філолог. Автор «Практической русской грамматики» (1827), за яку був обраний кореспондентом Петербурзької АН.

Востоков Олександр Христофорович (1781—1864) — російський філолог-славіст, автор двох граматик російської мови — «пространной» і «краткой» (1831).

Грот Яків Карлович (1812—1893) — російський філолог, його праця «Русское правописание» (1895) вважалася нормативною граматикою російської мови.

[6] ...наказ 18 мая...— Тобто Емський указ.

[7] ...приснопам'ятних авторів «отступлений»: Толстого, Потапова, Шувалова і Юзефовича? — Саме ці високопоставлені представники царської адміністрації були безпосередніми організаторами та ініціаторами Емського акту.

Толстой Дмитро Андрійович (1823—1889) — російський державний діяч. У 1865—1880 рр.— обер-прокурор Синоду і з 1866 р. одночасно міністр народної освіти. Був одним із стовпів політичної реакції 80-х років.

Потапов Олександр Львович (1818—1886) — російський військовий і державний діяч. У 1874—1876 рр.— шеф жандармів і головний начальник III відділення власної його імператорської величності канцелярії.

Шувалов Павло Петрович (1847—1902) — російський реакційний політичний діяч, входив до близького оточення Олександра III, що стояло на особливо реакційних позиціях.

Юзефович Михайло Володимирович (1802—1889) — у 70-х роках — помічник куратора Київського учбового округу, надіслав цареві доповідну записку про так званий «українофільський рух», у якому він вбачав «замаскований соціалізм» і «приховане зазіхання на державну єдність Росії». Зіграв підступну, провокаторську роль у справі Кирило-Мефодіївського братства, про що докладно розповідає П. Куліш в автобіографічному творі «Історичне оповідання», яким відкривається його збірка «Хуторна поезія» (1882).

[8] Соломон (?—928 до н. е.) — цар Ізраїльсько-Іудейської держави. Згідно з біблійною традицією, уславився надзвичайною мудрістю, вважається автором деяких книг Біблії, зокрема циклу любовно-весільних пісень («Пісня пісень»).

[9] ...самовластя цензора Василя Р-го! — Йдеться про київського цензора Василя Рафальського, який відзначився у 80-ті роки особливо жорстоким переслідуванням українського художнього слова. За словами О. Кониського (щоденник), він «довів цензуру до поліцейсько-сискного бюро, а звання цензора постановив зарівно з званням жандарма-сищика».

НАВВИПЕРЕДКИ

Вперше надруковано в журн.: Літературно-науковий вісник.— Львів, 1903.— Т. 24.— Кн. 11.— С. 113—133; Кн. 12.— С. 176—196, під псевдонімом «Аріадна Сакунівна». В кінці зазначено дату написання — Київ, 28 серпня 1900 р.

З незначними стилістичними змінами ввійшло до зібрання творів у чотирьох томах: *Кониський-Перебендя О. Я.* Твори : В 4-х т.— Т. 4.— С. 199—255. Дата — 28 серпня р. 1900. У Києві.

Подається за цим виданням.

[1] ...коли толстовська система опанувала наші гімназії...— Реформа середньої освіти, що була проведена в Росії у кінці 60-х років XIX ст. за ініціативою міністра освіти графа Д. А. Толстого, передбачала, зокрема, значне посилення викладання класичних мов у гімназіях, применшення ролі природничих дисциплін. І. С. Нечуй-Левицький у своїй статті «Органи російських партій» (1871) так оцінював цю реформу: «Теперішній міністр просвіти граф Толстой, за поміччю консервативної московської партії Каткова, змінив шкільний устав, попереробляв майже всі гімназії на класичні, зменшив натуральні науки, наставив в устави десятки годин на латину і на греку, так що ученики тільки те й роблять, що барабанять латинську і грецьку граматику. Ціль урядову тут можна бачити усю: уряд хоче вигубити дух реальний, а з ним разом і дух ліберальний, маючи його за духа тьми, а греками і латинами хоче заморочити голови молодому поколінню і повернути його мисль не вперед, а назад, в часи Греції й Риму, щоб зробити її консервативною».

ЮРІЙ ГОРОВЕНКО.
ХРОНІКА З СМУТНОГО ЧАСУ

Вперше надруковано окремим виданням під псевдонімом: *Красюченко.* Юрій Горовенко. Хроніка з смутного часу.— Львів, 1885. У кінці книжки зазначено дату написання — 1883 р.

З часу першодруку повість перевидавалась тільки раз: *Кониський Олександр.* Юрій Горовенко. Хроніка з смутного часу. Повість.— Київ : Сяйво, 1928. Редакція, вступна стаття та примітки Петра Волинського. Текст твору зазнав значного редагування, зокрема лексичних змін.

Окремі персонажі повісті в тій чи іншій мірі мають своїх реальних прототипів. В образі вчителя історії Дмитра Павловича Пучки досить виразно проглядаються риси особистості і громадсько-суспільної діяльності Дмитра Павловича Пильчикова (1821—1893) — відомого українського освітньо-громадського діяча 50—60-х років XIX ст., активного члена Кирило-Мефодіївського братства. Підтвердження цього факту знаходимо в Кониського, який у посмертній згадці про Пильчикова («Зоря», 1894, с. 92—93) говорить про нього те саме (а часто і тими ж словами), що у повісті про Пучку.

Принципову подібність можна помітити в багатьох деталях життєвої і громадської біографії головного героя повісті Кониського Юрія Горовенка та іншого українського освітньо-громадського діяча цього періоду — Олександра Івановича Лоначевського-Петруняки.

Крім цього, в образі Юрія Горовенка відбилось чимало деталей, характерних для біографії автора повісті.

Подається за першодруком.

[1] ...по-старинному під сорочку заглянуть.— Натяк на фізичні покарання (биття різками, лінійкою тощо), які широко практикувались у дореволюційній школі, зокрема в XIX ст.

[2] ...он у Києві вішають...— Йдеться про судові процеси над учасниками терористичних актів. 1879 р. у Києві відбулось два таких процеси, які закінчились смертними вироками. Зокрема до страти було засуджено члена таємної революційної організації народників «Земля і воля» Валер'яна Андрійовича Осинського (1853—1879).

[3] ...з освітою кадета...— Особи, що виховувались у кадетських корпусах, закритих станово-дворянських навчально-виховних закладах типу середньої школи (гімназії). У царській Росії кадетські корпуси готували своїх вихованців (переважно дітей офіцерів) до вступу у військові училища.

[4] ...після справи Петрушевського...— У 1849 р. царський уряд розгромив таємний гурток революційної молоді в Петербурзі, очолюваний революціонером, соціалістом-утопістом Михайлом Васильовичем Петрашевським (1821—1866). Учасники гуртка вивчали і пропагували ідеї утопічного соціалізму. Революційно-демократичне крило гуртка на чолі з Петрашевським зробило спробу організувати таємне товариство, підпільну друкарню, налагодити видання журналу, вони написали революційну відозву до селян і солдатів. У зборах гуртка брали участь М. Є. Салтиков-Щедрін, Ф. М. Достоєвський, композитор А. Г. Рубінштейн. Понад 60 учасників гуртка було репресовано, 21 з них заслано на каторгу та в арештантські роти (серед них М. В. Петрашевський, Ф. М. Достоєвський).

[5] Бова Королевич — герой російської фантастично-героїчної повісті (казки), яка веде своє походження від широко відомого в Європі лицарського роману про Бово д'Антона, що виник у Франції в епоху хрестових походів. Образ Бови Королевича міцно ввійшов в російський фольклор і лубок ще у XVIII ст. Лубочні казки про Бову Королевича виходили сотнями видань з кінця XVIII ст. до початку XX ст.

[6] Єруслан — герой російської фантастично-героїчної казки про Єруслана Лазаровича, яка бере свій початок від міжнародного сюжету. Була поширена в дореволюційній Росії у лубочних виданнях.

[7] ...казка Єршова «Коньок-горбунок»...— Віршована казка російського поета Петра Павловича Єршова (1815—1869) «Горбоконик» (1834).

[8] ...Гребінчина «Ластівка»...— Український альманах, виданий 1841 року Євгеном Павловичем Гребінкою (1812—1848) в Петербурзі У «Ластівці» опубліковані твори І. Котляревського, Є. Гребінки, Т. Шевченка, українських поетів-романтиків, зразки народної творчості.

[9] ...перше видання Шевченкового «Кобзаря»...— «Кобзар» Т. Шевченка — перша збірка його творів; вийшов друком у Петербурзі 1840 р.

[10] ...дві-три книжки «Молодика».— Український літературно-художній альманах «Молодик», що його видавав у 1843—1844 рр. літератор І. Бецький за допомогою Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова та інших. Три книги альманаху вийшли у Харкові, остання (четверта) — в Петербурзі.

[11] Як скуйовдилась завірюха з-за Кирило-Мефодіївського братства...— Йдеться про розгром царським урядом у 1847 р. таємної політичної організації у Києві, відомої під назвою «Кирило-Мефодіївське братство», та жорстоке переслідування передової української інтелігенції й культури, до якого вдався після цього царизм.

[12] «Наймичка» — поема (1845) Т. Г. Шевченка.

[13] Залізняк Максим (поч. 40-х рр. XVIII ст.— ?) — керівник народно-визвольного антифеодального повстання 1768 р. на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту, відомого під назвою «Коліївщина».

[14] Гонта Іван (?—1768) — один з керівників Коліївщини. Т. Г. Шевченко увічнив образи М. Залізняка і І. Гонти в поемі «Гайдамаки» (1841).

[15] ...пришле він в монастир склянок, солінок, опортів.— Народні назви сортів яблук.

[16] ...одну книжку історії Бантиша.— Йдеться про «Историю Малой России», написану українським і російським дворянським істориком Д. М. Бантиш-Каменським (1788—1850). Видана 1822 р. у чотирьох томах.

[17] Білозерський Василь Михайлович (1825—1899) — український громадсько-культурний діяч, один з організаторів Кирило-Мефодіївського братства, у 1861—1862 рр.— редактор першого українського суспільно-політичного і літературно-мистецького журнала «Основа».

[18] Навроцький Олександр Олександрович (1823—1892) — український громадський діяч і поет, учасник Кирило-Мефодіївського братства.

[19] Маркович Опанас Васильович (1822—1867) — український фольклорист і етнограф, учасник Кирило-Мефодіївського братства.

[20] ...подали в своїх учебниках Кайданов та Смарагдов.— Підручники з історії цих авторів були дуже поширені в Росії у середині XIX ст., історія в них трактувалась як історія царювань та воєн. Іван Кузьмич Кайданов (?—1843) був автором восьми підручників, які вийшли протягом двадцяти років, починаючи з 1814 р.: «Основание всеобщей политической истории. Ч. I. Древняя история» (Спб, 1814), «Руководство к познанию всеобщей политической истории» (Спб, 1821), «Краткое начертание всемирной истории» (Спб, 1821), «Начертания истории государства Российского» (Спб, 1829), «Учебная книга всеобщей истории для юношества. Древняя история» (Спб, 1834), «История средних веков», «История 3 последних веков до 1831 г.», «Краткое начертание российской истории». У 40-х роках XIX ст. широко видавались підручники Сергія Миколайовича Смарагдова (?—1871): «Руководство к познанию древней истории для средних учебных заведений» (Спб, 1840), «Руководство к познанию средней истории» (Спб, 1841), «Руководство к познанию новой истории» (Спб, 1844), «Краткое начертание всеобщей истории для первоначальных училищ» (Спб, 1845). Підручники Смарагдова витримали багато видань.

[21] ...розпочалась Кримська війна: неудача походу за Дунай, ще більші неудачі в Криму...— Кримська війна 1853—1856 рр. розпочалась невдалими діями російських військ у гирлі Дунаю, спробою оволодіти турецькою фортецею Силістрія; у 1854 р., після вступу у війну Англії і Франції, воєнні дії перенеслись у Крим, де розпочалась облога англо-французькими військами Севастополя.

[22] **Разін** Степан Тимофійович (?—1671) — керівник селянської антифеодальної війни 1670—1671 рр. у Росії. Після поразки під Сімбірськом був зрадницьки захоплений багатими козаками і виданий царському уряду. Після жорстоких тортур скараний у Москві.

[23] **Пугачов** Омелян Іванович (бл. 1742—1775) — керівник селянської війни 1773—1775 рр. у Росії. Оголосивши себе царем Петром III, підняв 1773 р. повстання яїцьких козаків, яке переросло у селянську війну, що охопила Урал і Поволжя. Зрадницьки виданий заможними козаками після поразки в боях з царськими військами, був прилюдно страчений у Москві.

[24] **Руссо** Жан Жак (1712—1778) — французький просвітитель і філософ, педагог, письменник.

[25] **Занд** (Санд) Жорж (1804—1876) — французька письменниця, автор романів, у яких порушувалось жіноче питання, викривались вади капіталістичного суспільства.

[26] **Теккерей** Уїльям (1811—1863) — англійський письменник, представник критичного реалізму.

[27] **Діккенс** Чарлз (1812—1870) — англійський письменник-реаліст.

[28] **Вольтер** (справжнє прізвище та ім'я — Аруе Франсуа Марі; 1694—1778) — французький письменник і філософ-просвітитель.

[29] **Лорон** — Огюст Лоран (1807—1853) — французький хімік-органік.

[30] **Бюхнер** Фредерік Карл Крістіан Людвіг (1824—1899) — німецький фізіолог, прихильник вульгарного матеріалізму і соціального дарвінізму. Особливо відомою була його праця «Сила і матерія» (1855).

[31] **Фейєрбах** Людвіг (1804—1872) — німецький філософ-матеріаліст, один із попередників марксизму.

[32] **Бєлінський** Віссаріон Григорович (1811—1848) — російський критик і публіцист.

[33] **Грановський** Тимофій Миколайович (1813—1855) — російський історик і громадський діяч. Лекції Грановського з всесвітньої історії, значна частина яких була опублікована, користувались великою популярністю у прогресивної частини російського суспільства.

[34] **Костомаров** Микола Іванович (1817—1885) — український письменник, публіцист та історик. Створив ряд важливих праць з історії України, які і сьогодні не втратили свого значення.

[35] **Гете** Йоганн Вольфганг (1749—1832) — німецький поет і мислитель.

[36] **Данте** Аліг'єрі (1265—1321) — італійський поет-гуманіст. Автор всесвітньовідомої поеми «Божественна поема».

[37] **Гейне** Генріх (1797—1865) — німецький поет, революційний демократ.

[38] **Міцкевич** Адам (1798—1855) — польський поет і діяч національно-визвольного руху.

[39] **Байрон** Джордж Ноел Гордон (1788—1824) — англійський поет-романтик.

[40] **Катеринослав** — тепер місто Дніпропетровськ, обласний центр Української РСР.

[41] **...вертався в Отаву...**— В тексті першодруку надруковано помилково «в Основу». Виправлено на «в Отаву» у відповідності з авторським написанням у всіх інших розділах твору.

[42] **Вихід Кулішевої «Хати»...**— У 1860 р. П. Куліш видав у Петербурзі альманах «Хата», в якому були надруковані твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, Є. Гребінки, Я. Щоголева, Ганни Барвінок, П. Кузьменка.

[43] **Духинський** Франциск (1817—1893) — польський учений, публіцист, автор відомої у 60-ті роки XIX ст. теорії про нібито не слов'янське походження росіян.

[44] **Пирогов** Микола Іванович (1810—1881) — російський хірург, основоположник воєнно-польової хірургії, педагог і громадський діяч; у 1858—1861 рр. був куратором Київської учбової округи.

[45] Бібіков Дмитро Гаврилович (1792—1870) — державний діяч царської Росії XIX ст., у 1837—1852 рр.— генерал-губернатор Південно-Західного краю (Правобережної України). Був активним провідником реакційної політики царського уряду, брав участь у розгромі Кирило-Мефодіївського братства.

[46] «Сіон» — щотижневий журнал російських євреїв, що видавався у 1861—1862 рр. в Одесі.

[47] Царство Польське (Королівство Польське) — назва частини Польщі, яка входила у 1815—1917 рр. до складу Росії. Утворене за рішенням Віденського конгресу 1814—1815 рр. Верховним правителем Царства Польського вважався російський цар.

[48] Річ Посполита — від часу Люблінської унії 1569 р., яка об'єднала Велике князівство Литовське з шляхетською Польщею, і до 1795 р. (третього поділу Польщі) — офіційна назва Польської феодальної держави. Буквально — республіка.

[49] Замість Шевченкового тіла закопали під Каневом зброю...— Весною 1861 р. тіло Шевченка перевезли з Петербурга на Україну й поховали на Чернечій горі в Каневі. На похорони зібралась велика кількість людей, не припинявся потік відвідувачів і на могилу поета. Приятель Т. Шевченка художник Г. М. Честахівський, який залишився опорядити могилу, розповідав відвідувачам про поета, про минуле України. Все це викликало велику тривогу у панів, побоювання нової гайдамаччини, У зв'язку з чим виникла легенда, що на Чернечій горі поховано не тіло Шевченка, а «свячені ножі», якими народ розправиться з своїми ворогами.

[50] Рильський, Стоянов, Бернардович — члени українського студентського гуртка.

[51] ...велику манну посилає мені Єгова.— Ремінісценція з біблійної легенди про «манну небесну», яку нібито бог Ягве посилав у пустелі стародавнім євреям, коли вони повертались з єгипетського полону на батьківщину.

[52] ...в костелі співали: «Z dymem pożarów...» — Слова з вірша польського поета Корнелія Уейського (1823—1897) «Choral» (збірка «Skargi Jeremiego»), написаного під впливом спогадів про галицьку різню 1846 р. (селянське повстання 1846 р. у Західній Галичині).

[53] ...вибухло польське повстання! — Визвольне повстання в Царстві Польському (Королівстві Польському) 1863—1864 рр. проти соціального та національного гніту царизму. У березні 1864 р. при підтримці Пруссії і Австрії повстання було жорстоко придушене. Але, незважаючи на поразку, воно завдало удару царизмові і примусило його здійснити ряд реформ у Царстві Польському.

[54] ...вийшов кандидатом.— У дореволюційній Росії особам, що закінчували університет з відзнакою і подали письмову роботу на обрану тему, присвоювалось звання кандидата.

[55] Прогімназія — неповний середній загальноосвітній навчальний заклад у дореволюційній Росії. Строк навчання в ній дорівнював 4—6 рокам. Осіб, що закінчили прогімназію, приймали до наступних класів гімназії без екзаменів.

[56] Після каракозовщини...— Весною 1866 р. студент Московського університету, учасник революційного студентського гуртка Дмитро Каракозов (1840—1866) зробив невдалий замах на царя Олександра II, за що за вироком суду був страчений.

[57] Молешотт Якоб (1822—1893) — німецький фізіолог і філософ, представник вульгарного матеріалізму. Твори його («Кругообіг життя», «Фізіологічні шкіци») користувалися великою популярністю серед прогресивної російської інтелігенції 60-х років XIX ст.

[58] «Золоті грамоти» — назва прокламацій до народу революційних народників 70-х років.

[59] «Народна воля» — газета, орган таємної революційної народницької організації «Народна воля»; видавалась у 1879—1884 рр.

...до Семена...— Церковне свято на честь християнського святого Симона Стовпника, яке відзначається 1 вересня за старим стилем.

[60] Вовчий білет — у царській Росії документ з позначкою про звільнення з роботи, виключення з навчального закладу в зв'язку з неблагонадійністю. «Вовчий білет» закривав доступ на державну службу, у навчальні заклади.

[61] ...лист з «Исполнительного Комитета».— Виконавчий Комітет був керівним центром таємної революційної народницької організації «Народна воля», що виникла 1879 р. внаслідок розколу першої народницької таємної організації «Земля і воля». Виконавчий комітет перебував у Петербурзі.

[62] ...забуваєш про Галичину: там же нема «майського» закону...— Йдеться про Східну Галичину, західноукраїнські землі, які з 1349 р. перебували під владою Польщі, а з 1772 р. (після першого поділу Польщі) і до 1918 р.— під владою Австро-Угорщини. Після прийняття так званого Емського указу від 30 травня 1876 р. («майського» закону) українське друковане слово існувало тільки в Галичині.

[63] Суд постановил Ивана Копчинского... признать виновным...— Прізвище Копчинського не згадується в документах про політичні процеси 1879—1880 рр. (див.: Хроника социалистического движения в России 1878—1887 гг. М., 1907). Тому особа Копчинського в даному випадку, очевидно, вигадана, є засобом характеристики тієї доби.

[64] Заспівай, серденько, про «Долю».— Слова цієї пісні, популярної серед інтелігенції останньої третини XIX ст., належить А. П. Свидницькому.

[64а] Мені однаково, чи буду // Я жить на Україні, чи ні...— Слова із однойменного вірша Т. Шевченка (1847). Цитується неточно. В оригіналі: «жить в Україні».

[65] ...почалось польське повстання...— Йдеться про польське визвольне повстання 1830—1831 рр. проти гніту царизму.

[66] Штурмовали Прагу.— Взяття передмістя Варшави Праги російськими військами під час придушення польського визвольного повстання 1830—1831 рр.

[67] ... взрив у Зимньому дворці в Петербурзі...— 5 лютого 1880 р. (за старим стилем) за постановою Виконавчого Комітету «Народної волі» Степан Халтурін (1857—1882), відомий революціонер, що працював робітником у Зимовому палаці, підготував вибух під царською їдальнею, де в той час мав обідати цар. Але обід було відкладено і замах не вдався.

[68] ... стріляння у міністра Лоріс-Мелікова і повішення Млодецького...— У лютому 1880 р. член «Народної волі» Млодецький вчинив невдалий замах на міністра внутрішніх справ Російської імперії М. Т. Лоріс-Мелікова. Через два дні після замаху Млодецького було страчено.

[69] ... ящиками з «красним товаром», переправленим контрабандою з Бродів у Радзивилів...— Після третього поділу Польщі в 1795 р., за яким Галичина відійшла до Австро-Угорщини, а Правобережна Україна — до Росії, кордон між обома країнами проходив по лінії Броди (з боку Австро-Угорщини) — Радзивилів (з боку Росії). (Радзивилів — тепер м. Червоноармійськ Ровенської області).

[70] Мельпомена — в давньогрецькій міфології одна з дев'яти муз, яка опікала й надихала творців трагедії та виконавців її ролей. Переносно — символ сценічного мистецтва.

[71] «Ямщики», «Матрос», «Ворона в павлиньих перьях» популярні п'єси, що ставились на сценах тогочасних провінційних театрів та аматорських труп. «Ямщики, или как гуляет староста Семен Иванович»

водевіль на 1 дію П. Григорьєва; «Матрос» — водевіль на 1 дію Т.-М.-Ф. Соважа та Ж.-Ж. Демор'є, переклад з французької Д. Шепелєва; «Ворона в павлиньих перьях» — водевіль на 3 дії М. Куликова.

[72] Волощина — історична область в Південній Румунії. З XIV ст. існувала як феодальне князівство, яке з XVI ст. потрапило під владу Туреччини. За Андріановським мирним договором 1829 р. Волощина здобула автономію. У 1859 р. об'єдналась з Молдовою в єдину державу, яка з 1861 р. дістала назву Румунія.

[73]... ремонтери з Московщини...— особи, що займалися поповненням коней для військових частин.

[74] Станіслава дали.— Тобто нагородили орденом Станіслава, одним з орденів Російської імперії (з 1831 р.). Орден Станіслава мав спочатку чотири ступеня, а пізніше (з 1839) — три, найвищий — перший, до 1845 р. давав право на спадкове дворянство.

[75]... піймали Гартмана! — Лев Гартман, член народницької підпільної організації «Народна воля», учасник одного з підкопів під залізницею, щоб підірвати царський поїзд, восени 1879 р. втік за кордон. Царський уряд на початку 1880 р., довідавшись, що Гартман перебуває в Парижі, вимагав від французького уряду його видачі. Однак він відмовився виконати цю вимогу з огляду на те, що тотожність запідозреного з особою Гартмана не доведена.

[76] Хіба французи забули вже, що ми були в Парижі? — В результаті розгрому армії Наполеона Бонапарта російські війська, разом із союзниками, у березні 1814 р. вступили в Париж.

[77]...якась машина Рупера чи Румпеля...— Йдеться про катушку Румкорфа, прилад для перетворення змінного струму низької напруги в постійний струм високої напруги. Використовувалась, щоб викликати вибух.

[78] Гольдемберг багато нашкодив.— Григорій Гольдемберг, член «Народної волі», заарештований у листопаді 1879 р. після участі у кількох терористичних актах, дав письмові зізнання щодо революційного руху в Росії та його діячів.

[79] «Я все еще его, безумная, люблю...» — слова з відомого російського романсу на слова поетеси Юлії Валер'янівни Жадовської (1824—1883). Поезія входила до складу збірки Ю. Жадовської «Стихотворения» (1846). Музику написав російський композитор Олександр Сергійович Даргомижський (1813—1869). Популярності романс набув 1853 р., після виконання його французькою співачкою Поліною Віардо (1821—1910).

[80] «Все, что мог, я уже совершил...» — перефразований рядок із вірша М. Некрасова «Размышления у парадного подъезда» (1858): «Все, что мог, ты уже совершил...»

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

Поетичний доробок О. Я. Кониського досить значний. Починаючи з 1858 р. і фактично до останніх днів життя він регулярно виступав із своїми поезіями на сторінках українських періодичних видань, зокрема в Галичині.

Проте за життя Кониському вдається видати тільки одну невеличку збірочку своїх поетичних творів («Порвані струни», Житомир, 1886), куди ввійшли 34 вірші. Основна ж частина поезій так і залишилась у періодиці.

Ще одна маленька збірочка поезій під заголовком «Вибір з поем Олександра Кониського» (24 твори) вийшла у Львові 1901 р., вже після смерті письменника.

У нашому виданні вміщені кращі зразки поетичної творчості О. Я. Кониського, які відбивають різні періоди його творчого шляху. Твори роз-

міщені в хронологічному порядку, за часом написання, зберігаються цикли, в які Кониський згрупував певну частину свого поетичного доробку.

Тексти подаються за авторитетними авторськими джерелами, які найповніше виявляють творчу волю автора.

Сиротина.— Вперше надруковано в журн.: Основа.— Львів, 1861.— № 5.— С. 26.

Дата написання не зазначена. Підпис — Олександр Кониський.

З незначними змінами стилістичного характеру твір увійшов до зб.: *Конисъкий О. Я.* Порвані струни.— Житомир, 1886.— С. 9. Подається за збіркою.

На смерть Тараса Шевченка.— Вперше надруковано в журн.: Основа.— Львів, 1861.— № 6.— С. 16—17, без заголовка (у статті «Значение Шевченка для Украины. Проводы его тела в Украину из Петербурга»).

Під заголовком «На смерть Тараса Шевченка» ввійшло до зб.: *Конисъкий О. Я.* Порвані струни.— С. 12.

Подається за збіркою.

Моє бажання.— Вперше надруковано в газ.: Слово.— Львів, 1862.— № 22. У кінці зазначена дата написання — Полтава, 1862. Підпис — Ф. Верниволя.

Передруковано в журн.: Правда.— Львів, 1867.— № 1.— С. 1.

З деякими змінами, очевидно, цензурного характеру (знято рядок «Не у гетьманській голові», зроблено ряд лексичних замін) твір увійшов до зб.: *Конисъкий О. Я.* Порвані струни.— С. 11.

Подається за першодруком.

Грішниця.— Вперше надруковано в газ.: Слово.— Львів, 1862.— № 53. У кінці зазначено дату написання — Полтава, 1862. Підпис — О. Я. Кониський.

Подається за першодруком.

Заповідь.— Вперше надруковано в газ.: Слово.— Львів, 1862.— № 78. У кінці зазначено дату написання — Полтава, 30 серпня, 1862. Без підпису.

Подається за першодруком.

Каліка.— Вперше надруковано в газ.: Слово.— Львів, 1862.— № 79. У кінці зазначено дату написання — Полтава, серпень 1862. Підпис — Ф. Верниволя.

Подається за першодруком.

Доля.— Вперше надруковано в зб.: Галичанин.— Львів, 1862.— Кн. 1.— Вип. 1.— С. 3. Підпис — Александр Я. Кониський.

Передруковано в посмертній збірці: *Конисъкий О. Я.* Вибір з поем.— Львів, 1901.— С. 2—3.

Подається за першодруком.

Пророк.— Вперше надруковано в зб.: Галичанин.— Львів, 1862.— Кн. 1.— Вип. 1.— С. 7. У кінці зазначено дату написання — На Україні, 6 юлія 1862.

Передруковано в зб.: *Конисъкий О. Я.* Вибір з поем.— С. 13.

Подається за першодруком.

Думка (*«У киреях, у брилях...»*) — Вперше надруковано в зб.: Галичанин.— Львів, 1862.— Кн. 1.— Вип. 1.— С. 10—11. Підпис — Ф. Верниволя.

Передруковано в зб.: *Конисъкий О. Я.* Вибір з поем.— С. 9.

Подається за першодруком.

До родини.— Вперше надруковано в зб.: Галичанин.— Львів, 1863. Кн. 1.— Вип. 2.— С. 11. У кінці зазначена дата написання — 1862.

Передруковано в зб.: *Конисъкий О. Я.* Вибір з поем.— С. 17—18.

Подається за першодруком.

[1] Полуботок Павло Леонтійович (бл. 1660—1723) — чернігівський полковник (1706—1722), наказний гетьман Лівобережної України (1722 1723). У роки російсько-шведської війни залишився вірним царському урядові.

Ставши наказним гетьманом, очолив старшинську верхівку, яка домагалась відновлення гетьманства та ліквідації Малоросійської колегії. Був ув'язнений Петром I у Петропавлівській фортеці, де і помер.

[2] Сулима Іван Михайлович (?—1635) — гетьман нереєстрових козаків. У серпні 1635 р. очолив повстання на Запоріжжі. Був зраджений, переданий польсько-шляхетській владі і страчений.

Не вірю клятві я раба.— Вперше надруковано в зб.: Галичанин.— Львів, 1863.— Кн. 1.— Вип. 2.— С. 12—13. Дата написання не зазначена. Підпис — Ф. Верниволя.

Подається за першодруком.

Моя любов.— Вперше надруковано в зб.: Галичанин.— Львів, 1863.— Кн. 1.— Вип. 2.— С. 16. Дата написання не зазначена. Підпис — Ф. Верниволя.

З деякими змінами (без двох останніх строф) твір увійшов до зб.: *Конисъкий О. Я.* Порвані струни.— С. 21.

Подається за збіркою.

Спокою рабського не хочу я.— Вперше надруковано в зб.: Галичанин.— Львів. 1863.— Кн. 1.— Вип. 3,4.— С. 2. Дата написання не зазначена. Підпис — Сирота з України.

Подається за першодруком.

Пророк (За Лермонтовим).— Вперше надруковано в зб.: Галичанин.— Львів, 1863.— Кн. 1.— Вип. 3, 4.— С. 4. Дата написання не зазначена. Підпис — Сирота з України.

З незначними стилістичними змінами твір увійшов до зб.: *Конисъкий О. Я.* Порвані струни.— С. 19.

Подається за збіркою.

Прощання Чайльд-Гарольда (З Байрона).— Вперше надруковано в газ.: Слово.— Львів, 1864.— № 100. Дата написання — 1864. Підпис — Ф. Верниволя.

Передруковано в зб.: *Конисъкий О. Я.* Вибір з поем.— С 31—33.

Подається за збіркою.

Думка (Я не боюсь тюрми і ката...»).— Вперше надруковано в журн.: Русалка.— Львів, 1866.— № 7.— С. 49. Дата написання не зазначена. Підпис — Перебендя.

Під заголовком «Тюрма за волю» передруковано у вид.: Антологія руська. Збірка найзнаменитіших творів руських поетів.— Львів, 1881.— С. 33—34.

Подається за першодруком.

Думка («На скелі високій сиджу одинокий...»).— Вперше надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1877.— № 22.— С. 835. У кінці не зазначено дату написання — С. Петербург, 1866 р. Підпис — О. Перебендя.

Подається за першодруком.

Старий.— Вперше надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1875.— № 5.— С. 170—171. У кінці зазначено дату написання — 1871. Підпис — Ф. В-р-я.

За текстом першодруку ввійшло до зб.: *Конисъкий О. Я.* Порвані струни.— С. 31.

Подається за збіркою.

Утоплений.— Вперше надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1876.— № 9.— С. 326. Дата написання не зазначена. Підпис — Перебендя.

За текстом першодруку ввійшло до зб.: *Конисъкий О. Я.* Порвані струни.— С. 29.

Подається за збіркою.

До Музи.— Вперше надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1876.— № 8.— С. 235. У кінці зазначено дату написання — 19/31 січня, 1876. Підпис — Ф. В-р-ля.

За текстом першодруку ввійшло до зб.: *Конисъкий О. Я.* Порвані струни.— С. 3.

Подається за збіркою.

На березі моря.— Вперше надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1876.— № 5.— С. 166—167. У кінці зазначено дату написання — 29 січня, 1876. Підпис — О. Перебендя.

До збірки «Порвані струни» (с. 34) ввійшло із суттєвими змінами — випущено 3-й і 4-й рядки другої строфи (І кров, пролитую за волю // З землі невольної змивай!), що, очевидно, було зроблено на вимогу цензури, внесено інші лексичні зміни.

Подається за першодруком.

У больниці душевно недужих.— Вперше надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1876.— № 10.— С. 365—366. Дата написання не зазначена. Підпис — Ф. В-р-ля.

Передруковано під заголовком «Божевільна» у вид.: Луна. Український альманах на 1881 рік.— Київ, 1881.— Ч. 1.— С. 11—12.

Подається за першодруком.

Люблю.— Вперше надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1876.— № 13—14.— С. 485. Дата написання не зазначена. Підпис — Перебендя.

За текстом першодруку ввійшло до зб.: *Конiський О. Я.* Порвані струни.— С. 4.

Подається за збіркою.

Українська пісня («Вранці-рано по садочку...»).— Вперше надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1877.— № 22.— С. 832—833. У кінці зазначено дату написання — Київ, 8 червця, 1877. Підпис — О. Перебендя.

Передруковано в зб.: *Конiський О. Я.* Вибір з поем.— С. 20.

Подається за першодруком.

[1] Федькович Юрій Адальбертович (1834—1888) — український письменник-демократ і громадський діяч.

Біля церкви.— Вперше надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1878.— № 1.— С. 233. У кінці зазначено дату написання — 1. XII 1877.— Підпис — Перебендя.

Подається за першодруком.

«Чого б, здається, бідувати...».— Вперше надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1879.— № 8.— С. 505. Дата написання не зазначена. Підпис — Перебендя.

Подається за першодруком.

«Ніч надворі: тихо, ясно...».— Вперше надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1879.— № 8.— С. 505. Дата написання не зазначена. Підпис — Перебендя.

Подається за першодруком.

В'їздячи на Україну.— Вперше надруковано в журн.: Світ.— Львів, 1881.— № 1.— С. 4. Дата написання не зазначена. Підпис — Ф. В-р-ля.

Передруковано в зб.: *Конiський О. Я.* Вибір з поем.— С. 25.

Подається за першодруком.

«От так, не вирвавшись на волю...».— Вперше надруковано в журн.: Світ.— Львів, 1881.— № 7.— С. 125. Дата написання не зазначена. Підпис — Перебендя.

Подається за першодруком.

До Миколи Лисенка.— Вперше надруковано в журн.: Світ.— Львів, 1881.— № 10.— С. 167. У кінці зазначено дату написання — 1881. Підпис — Перебендя.

Передруковано у зб.: *Конiський О. Я.* Вибір з поем.— С. 25—26.

Подається за першодруком.

Філантропи.— Вперше надруковано в журн.: Світ.— Львів, 1881.— № 11-12.— С. 195, під назвою «Філантропія». Дата написання не зазначена. Підпис — Ф. В-р-ля.

Під заголовком «Філантропи» ввійшло до зб.: *Конiський О. Я.* Порвані струни.— С. 39.

Подається за збіркою.

Заспів до поеми «Гуцул».— Вперше надруковано в журн.: Літературно-науковий вісник.— Львів, 1901.— Т. 14.— Кн. 4.— С. 45, під заголовком «Із ненадрукованих поезій О. Я. Кониського. Заспів до поеми «Гуцул». У кінці зазначено дату написання — Яворів, 30 червця 1884 р. Підпис — Перебендя.

Автограф, що має заголовок «Заспів до поеми «Гуцул», зберігається в ІЛ (ф. 77, № 8). Першодрук має незначні відмінності від автографа.

Подається за автографом.

Сподівання.— Вперше надруковано в журн.: Зоря.— Львів, 1884.— № 13.— С. 103. Дата написання не зазначена. Підпис — Перебендя.

За текстом першодруку ввійшло до зб.: *Кониський О. Я.*— С. 50.

Подається за збіркою.

Розмова Музи з поетом (Із Альфреда де Мюссе).— Вперше надруковано в журн.: Зоря.— Львів, 1885.— № 8.— С. 88—89. Дата написання не зазначена. Підпис — О. Перебендя.

Подається за першодруком.

[1] Мюссе Альфред де (1810—1857) — французький поет-романтик. Його твори перекладались багатьма українськими поетами.

[2] Огоновський Омелян Михайлович (1833—1894) — український літературознавець і письменник, автор шеститомної «Історії літератури руської» (1887—1894), праць про Т. Г. Шевченка, про «Слово о полку Ігоревім», ряду драматичних творів; тривалий час був професором Львівського університету.

Смерть ватажка перехожих (Пісні Фрейліграта).— Вперше надруковано у вид.: Альманах буковинський в пам'ять общества «Союз» в Чернівцях.— Чернівці, 1885.— С. 39. Дата написання не зазначена. Підпис — К. Я.

За текстом першодруку ввійшло до зб.: *Кониський О. Я.* Порвані струни.— С. 53—55.

Подається за збіркою.

[1] Фрейліграт Фердінанд (1810—1876) — німецький письменник.

[2] Мойсей — за біблійною легендою, пророк, який у давні часи очолив ізраїльські племена і вивів їх з так званого єгипетського полону. Здійснивши ряд чудес, після сорока років блукань по Сінайській пустині та інших випробувань привів єврейський народ до «землі обітованої» — Палестини.

[3] Ханаан — стародавня назва Палестини і Фінікії, що її вживали головним чином у II тисячолітті до н. е. єгиптяни та деякі народи Передньої Азії.

Удосвіта.— Вперше надруковано в зб.: *Кониський О. Я.* Порвані струни.— С. 22. Дата написання не зазначена.

Подається за першодруком.

До М. О. К. (На пам'ять 10 січня 1865 р.).— Вперше надруковано в зб.: *Кониський О. Я.* Порвані струни.— С. 30. Дата написання не зазначена.

Подається за першодруком.

Ратай.— Вперше надруковано в зб.: Порвані струни.— С. 38. Дата написання не зазначена.

Подається за першодруком.

На Шевченковому вечорі (26 лютого 1882 року).— Вперше надруковано в зб.: *Кониський О. Я.* Порвані струни.— С. 56. Дата написання не зазначена.

Подається за першодруком.

СКОРБНІ ПІСНІ

Цикл «Скорбні пісні» як поетична цільність був сформований у збірці «Порвані струни». В ньому об'єднані вірші ліричного та філософського плану, що протягом 1876—1884 рр. друкувалися у періодиці. Цикл «Скорбні пісні»

подається за збіркою «Порвані струни». Сюди включений і вірш «Ізо дня в день, із віку в вік», що вперше був надрукований як XV поезія циклу «Скорбні пісні», але до збірки не увійшов через протидію цензури.

I. *«Ні, не зови мене на пир...».*— Вперше надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1876.— № 7.— С. 245. У кінці зазначена дата написання — Січень, 1876.

II. *«Ти любиш, сидячи у хаті...».*— Вперше надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1875.— № 5.— С. 170, під заголовком «До ватажка». В кінці зазначена дата написання — 1871. Підпис — Ф. В-р-ля.

III. *«Не сталося, як я гадав..».*— Вперше надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1876.— № 7.— С. 245. У кінці зазначена дата написання — Січень, 1876 р.

IV. *«Мені аж страшно, як згадаю...».*— Вперше надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1876.— № 7.— С. 245. У кінці зазначена дата написання — Січень, 1876 р.

V. *«Покинь мене, забудь мене...».*— Вперше надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1876.— № 7.— С. 245. У кінці зазначено дату написання — Січень, 1876 р.

VI. *«Схиливши голову униз...».*— Вперше надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1877.— № 22.— С. 834. У кінці зазначено дату написання — Київ, 1877. Підпис — О. Перебендя.

VII. *«Листя пожовкле опало...».*— Вперше надруковано у вид.: Луна. Український альманах на 1881 рік.— Київ, 1881.— Ч. 1.— С. 9. Підпис — О. К.

VIII. *«Не для мене прийшла...».*— Вперше надруковано в журн.: Світ.— Львів, 1881.— № 8-9.— С. 144. Дата написання не зазначена. Підпис — Перебендя.

IX. *«Мої кучері опали...».*— Вперше надруковано в журн.: Світ.— Львів, 1881.— № 8-9.— С. 144—145. Дата написання не зазначена. Підпис — Перебендя.

X. *«В ясну ніч у садочок...».*— Вперше надруковано в журн.: Світ.— Львів, 1881.— № 7.— С. 124—125. Дата написання не зазначена. Підпис — Перебендя.

XI. *«Не споминай старі печалі...».*— Вперше надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1877.— № 22.— С. 834. У кінці зазначена дата написання — Київ, 1877. Підпис — О. Перебендя.

XII. *«Буває інколи порою...».*— Вперше надруковано в журн.: Світ.— Львів, 1881.— № 8-9.— С. 144. Дата написання не зазначена. Підпис — Перебендя.

XIII. *«Дивлюсь, дивлюсь: на сході тьма...».*— Вперше надруковано в журн.: Світ.— Львів, 1881.— № 8-9.— С. 158, під заголовком «Зоря». Підпис — Ф. В-р-ля. До збірки «Порвані струни» увійшло з незначними змінами стилістичного характеру.

XIV. *«Минули літа, утекли...».*— Вперше надруковано в журн.: Зоря.— Львів, 1884.— № 3.— С. 21. Підпис — Перебендя.

XV. *«Ізо дня в день, із віку в вік...».*— Вперше надруковано в журн.: Світ.— Львів, 1882.— № 15(3).— С. 259. Підпис — Перебендя.

З СКОРБНИХ ПІСЕНЬ

Поетичні твори, що друкувалися в періодиці під спільним заголовком «З скорбних пісень» уже після виходу збірки «Порвані струни», являють окремий цикл, який продовжує «Скорбні пісні». Ці поезії подаються під авторським заголовком «З скорбних пісень» і в тій же послідовності, як вони з'являлися в періодичних виданнях.

«Пишне, золотисте, жито колосисте...».— Вперше надруковано в журн.: Правда.— Львів, 1889.— № 4.— С. 62, під заголовком «З скорбних пісень». Підпис — Ф. Перебендя.

I. *«Не тямлю сам: чому мені...»*; II. *«В розкішній залі світло сяє...»*; III. *«Не рад би я, моя люба...»*; IV. *«Вночі росою квітка пала...»*.— Вперше надруковано в журн.: Зоря.— Львів, 1891.— № 17.— С. 327—328, під спільним заголовком «З скорбних пісень Перебенді». В кінці зазначено дату написання — 1891. Підпис — О. Я. Кониський.

I. *«Не грає безкрає, а тихо шумить...»*; II. *«Одна-одинока берізка стоїть...»*; III. *«Дрімає море, вітер спить...»*; IV. *«Тебе я знову бачу, море!»*; V. *«Під впливом моря чарів могутніх...»*; VI. *«Знявся вітер і на сході море почорніло...»*.— Вперше надруковано в журн.: Літературно-науковий вісник.— Львів, 1898.— Т. 4.— Кн. 10.— С. 47—49, під спільним заголовком «З скорбних пісень Перебенді». Вірші I—III датовані — Сімеїз, 1895; вірші IV—VI — 3(15) липня 1898.

I. *«Не під вінець тебе, небого!»*; II. *«Минає день, приходить ніч...»*; III. *«В сріблo-ясні шати...»*; IV. *«Ви підупали, земляки!»*.— Вперше надруковано в газ.: Руслан.— Львів, 1900.— № 16, під спільним заголовком «З скорбних пісень Перебенді». Дата — 1899.

Подається за першодруками.

...тим синім лиходіям...— У дореволюційній Росії жандарми носили сині мундири.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

А к ц и́ з н и к — чиновник, що працює в акцизі. У дореволюційній Росії акцизна установа займалася збиранням непрямого податку на продукти масового споживання, який підприємці уже включили у їх продажну ціну

А́ н т и к — тут: дуже гарний, надзвичайний

Б а́ б и н е ц ь — спеціально відведене місце у церкві для жінок. Розташоване зразу біля входу

Б а л а г у́ л а — критий віз для перевезення цінних товарів або пасажирів, що ним користувалися євреї-торговці та візники

Б а́ н т и н а — поперечна балка, що зв'язує крокви, на яких тримається стріха

Б а р и́ л ь ц е — зменшувальне від «барило». Посудина для рідини, зокрема горілки, з двома днищами і опуклими стінками, стягнутими обручами. В одному із днищ є отвір, закритий чопом, для випуску рідини

Б е з к л у́ б и й (віл) — той, що має слаборозвинені стегна

Б і г у́ н — тут: вісь, на якій ходять двері, ворота

Б л а г о ч и́ н н и й — служитель культу, священик, що керує церквами кількох парафій

Б л а з н я́ (блазня́) — розпещена дитина, пестун

Б л і х т р — блиск, полиск; мішура; для бліхтру — для вигляду, для виду

В е р т е́ п — тут: печера

В и́ д о к — зменшувальне від «вид»; на видок — на показ

В і н к о п л е́ т и н и — весільний обряд плетіння вінків на голови нареченої і нареченого. Супроводжуються обрядовими піснями

В к о н т е н т у́ в а т и — задовольнити, прогодувати

Г а к і в н и́ ц я — старовинна довгоствола рушниця

Г а н д л ь (ге́ндель) — торгівля, баришництво

Г а́ ш к а — гадюка

Г и р л и́ г а (герли́га) — довга паштуна палиця з карлючкою

Г и́ р я — тут: голова

Г л а́ с н и й (земства) — виборна особа від сільської, міської громади, повітових землевласників, яка брала участь у роботі земських зібрань, органів місцевого самоврядування за царизму

Г л е з н у́ т и — сковзнутися, спотикатися

Г о в і́ т и — постити і відвідувати церковні служби, готуючись до сповіді і причастя

Г о л і́ н н и й — завзятий, молодецький; здатний до чогось

Г о́ н и — міра поля в довжину від 60-ти сажнів і більше: добрі гони — 120 сажнів

Г о р ю д у́ б — дитяча гра на селі. Учасники гри стають парами, а той, хто «горить», стає спереду і ловить одного із задньої пари, що роз'єднується, перебігаючи наперед

Г о т о в и́ к — готівка, готові гроші; жити з готовика — жити за готові гроші

Г р а н а́ т и — тут: коштовне каміння

Г р и н д ж о́ л и — маленькі санчата; звичайні сани-дровні

Г у б е́ р е ц ь — тут: дрібний чиновник губернської палати

Гуме́нник (гуме́нний) — прикажчик, що наглядає за роботою на току

Гу́си — тут: рід гри

Ді́вер — брат чоловіка

Дія́нія — відправа в церкві, під час якої читаються книги Нового завіту про діяння апостолів

Для́тися — баритися, гаятися

Довгодли́вий — тривалий, затяжний

Доне́ць — тут: донський козак

Дре́нути — дременути

Дрік — тут: гедзь, овід

Ду́лі — тут: сорт груш

Духопе́лити — бити, дубасити

Еде́м — за біблійною легендою, земний рай, місцеперебування людини до гріхопадіння. Переносно — благодатний куточок

Жа́глик — парус, вітрила

Жень — ужинок, те, що нажато

Животко́ва — горілка, приготовлена на травах; вважається корисною для шлунку

Зави́йна (завійниця) — різкий, пекучий біль у грудях або животі

За́ким — заки, поки

Заступи́льно — держалко, древко на заступі

Згедзка́тися — впертися, зноровити

Зе́мський — службова особа у волостях і повітах у дореволюційній Росії

Зінське щеня — сліпець, рід гризунів, що ведуть підземний риючий спосіб життя; очі у них недорозвинені, сховані під шкірою

Імпе́т — натиск, сила, поривистість

Испра́вник (спра́вник) — у царській Росії начальник повітової поліції. Посада існувала з кінця XVIII ст. до 1917 р.

Кав'я́р — солона рибна ікра

Казе́нні (селяни) — закріпачені селяни, що належали не панові, а державі

Калгані́вка — горілка, настояна на калгані

Карафа́шка — зменшувальне від «карафа», графін

Ква́рта — міра рідини (трохи більша літра); кухоль

Ке (ке́те) — присудкове сло́во в значенні «подай»

Кивот (кіот) — божник; складана рама або шафка зі скляними дверцятами для ікон

Ки́шло — жито, гніздо

Ко́вбик — тут: шлунок

Коза́рський — тут: козацький

Комо́лий — безрогий

Консисто́рія — у дореволюційній Росії установа з церковно-адміністративною і судовою владою. Підлягала єпархіальному архієрееві

Конти́т — скорочене від «конституція»

Контентува́ти — годувати, утримувати, вдовольняти

Копе́ць — тут: межовий знак

Копильчаки́ — рід саней.

Копови́к — монета вартістю п'ятдесят копійок

Крише́ник — шматок, кусочок

Ку́бовий — пофарбований кубовими барвниками (органічні барвники, нерозчинні у воді). Основні кольори кубових барвників — синій і червоний.

Куве́рт — конверт

Ку́ндель — пес породи вівчарок

Кутя — обрядова каша з ячмінних або пшеничних зерен, уживана з солодкою підливою напередодні Різдва (багата кутя) і Водохрещ (голодна кутя)

Ку́ховка (ку́хва) — бочка, барило

Лата́ — довга жердина, що прибивається горизонтально поверх кроков

Легкува́ти (легува́ти) — заповідати

Ле́мбик (але́мбик) — перегінний куб, дистилятор

Ліцита́ція — примусовий продаж селянських земель за борги. Особливо практикувалась у другій половині XIX ст. — на початку XX ст. у Галичині, що входила тоді до складу Австро-Угорської імперії

Лото́ки — дерев'яні жолоби, якими подається вода на водяних млинах

Магазе́й (гамазе́й) — комора, магазин для складування і зберігання зерна або інших продуктів і речей

Мартопля́с — вітрогон, вертихвіст

Ма́точина — ступиця в колесі

Мирови́й посере́дник — після селянської реформи 1861 р. в Росії — урядовий чиновник, що залагоджував конфлікти між селянами та поміщиками

Мирови́й суддя́ — суддя, що розглядав дрібні кримінальні й цивільні справи.

Мирові́ суди́ — суди, що займалися залагодженням конфліктів між селянами і поміщиками

Мирува́ти — церковний обряд мирування, помазання миром (ароматичним маслом, яке начебто несла в собі «божу благодать») лоба, очей, грудей, ніздр, вух, а також рук і ніг при посвяченні людини як християнина

Ми́тель — тепла вода для миття голови

Монопо́ль (монопо́лька) — торгові точки по продажу спиртного. У дореволюційній Росії держава володіла виключним правом (монополією) на торгівлю спиртним, звідси й назва — «монополь»

Навісни́й — навіжений, шалений, божевільний

Нази́мок — однолітній бичок

На хути́лочку — на хвилиночку, на часиночку

Недоро́ка — людина, яка неправильно вимовляє деякі звуки чи слова; переносно: ні на що не здатна людина; нікчема

Непритама́нний — несамовитий, ненормальний у психічному відношенні

Нестеме́нний — точнісінько такий самий

Нім — поки, перш ніж

Обкла́дки — дифтерит

Обскура́нт — реакціонер, мракобіс

Обцирклюва́ти — обвести круг

Одкара́скатися — звільнитися від чогось, відкручуватись

Озія — громаддя, щось велике; величезний будинок

Окселентува́ти — вторити, вторувати

Окульба́чити — осідлати

Омофо́р — частина вбрання сановитої духовної особи (єпископа, архієрея), що накладається на плечі

Омша́ник — приміщення для зберігання вуликів з бджолами в зимовий період

Оплінь (оплін) — дерев'яна подушка у возі, що кладеться на вісь, на якій лежить кузов

О́рдія — спеціальна молитва, яка читається для очищення, просвітлення чиєїсь душі

Оса́дчий — перший поселенець

Па́йдити — таланити, щастити (пайда — удача, талан)

Па́ци — від «пацати», ударяти, бити долонею (не сильно) по чомусь, торкатися чогось руками; дитяча гра

Пе́дель — у дореволюційних учбових закладах наглядач за студентами та учнями гімназій.

Пи́лка — тут: гра в м'яч

Писаніє — тут: Святе письмо, Біблія

Питуне́ць — рід глиняного кухля для пиття води

Півупру́га — від «упруг», міри площі, ділянки землі, яку можна зорати парою волів

Підме́т — грядка, невелика ділянка поля

Підсусі́дки — безземельні селяни, що проживали у найманих хатах

Плащани́ця — зображення на полотні тіла Ісуса Христа; атрибут християнського культу

Побезпе́чити — уберегти, захистити

Пода́ти (да́ти) **на ча́сточку** — пожертвувати на церкву в ім'я здоров'я ближнього або родича, а також за упокій душі померлого

Посере́дник (мирови́й посере́дник) — урядовий чиновник, що залагоджував конфлікти між селянами та поміщиками

По́стать — смуга, ділянка ниви, яку займає, працюючи, один полільник, жнець

Потéруха — перетерта солома
Потýльний — покірний, поступливий
Прáти — тут: вичитувати, ганьбити, батькувати
Прачувáти — тіпати, тріпати (льон)
Превподóбитись — стати вгодним богу, зробитись святим
Примíти (примíв би) — бути в силах, могти
Припíл — пола, згорнута так, щоб в неї можна було щось покласти
Присóхи — стовпи в плоті, тину або в клуні, які підтримують дах
Прúстріт — за народними уявленнями, хвороба від злого ока
Прúшви — нижня частина чобота, яка прикриває ступню
Прóбіг (прóбі) — вигук, що вживається в значенні «ради бога»
Проскомíдія — перша частина християнської церковної відправи (літургії), під час якої виконуються обряди, пов'язані з таїнством причащання
Прóскура — білий хлібець особливої форми, що використовується у православному богослужінні

Рáкло — босяк
Рахмáнний — сумирний, тихий
Ревíзія — тут: перепис населення, що повинно було платити подушну подать і відбувати рекрутську повинність. Проводився за часів кріпацтва
Рéтязь — ланцюг
Ригувáти — невміло писати, писати карлючками; переносно: складати якийсь документ, заяву тощо
Ридвáн — велика карета для далеких подорожей
Рýдка — іржаве болото, багно
Рундýк — ганок
Рýтити — міцно і довго спати

Саéтовий — виготовлений із саєти (оксамиту)
Сáкви — тут: торбинки для носіння люльки, тютюну і сірників
Сапс — очевидно, від «сапсан» (сокіл)
Своóлок — балка, що підтримує стелю
Сéлех — качур, селезень
Селúтьба — садиба
Семигрúвенник — монета вартістю 20 копійок
Сирівéць — хлібний квас
Сíлькісь — байдуже, нехай, гаразд, так і бути
Сіпáки — лайливе прозвище злих і придирливих начальників, прикажчиків
Скíпщина — певна частина урожаю, яка дістається співучаснику в обробітку землі. Селяни брали за скіпщину землю у панів на обробіток
Скýток — наслідок, результат
Слебезувáти — тут: несхвально обговорювати когось, пересуджувати
Сліпакúй — тут: очі
Смик — тут: пара або дві пари гончих собак, зв'язаних ременем або ланцюжком для полювання
Смúрна — ароматична смола, яку використовують для обкурювання, зокрема в церковних обрядах
Соловúй — масть у тварин (коней), те, що й буланий (світло-рудий)
Сочúти — вистежувати, підстерігати
Спаш — псування, знищення трав, посівів тваринами; потрава
Сполечувáти — висікти різками
Ставнúк — церковний підсвічник
Стáлка — пасмо, рядок, низка, прядка
Стан (коліс) — повний набір коліс для воза
Становúй (становúй прúстав) — поліцейський чин, у віданні якого перебувало кілька волостей (поліцейський стан)
Стрижчá (стригýн) — лоша
Судóвий прúстав — чиновник судового відомства у дореволюційній Росії, який виконував рішення суду
Супóня — ремінець, яким стягують хомут
Сусíль — вигук, що виражає раптову появу; шасть
Сутáнія — сутана, верхній довгий одяг у католицького духовенства, який носять не під час богослужіння

Сýточки — вузький прохід, проміжок між двома будинками, вузький провулок, коридор; тут: темний закуток

Талáн — доля, удача, щастя
Тарáнів гнáти — опускати, рухати довбню в олійниці. Переносно — відчувати стукіт, біль у голові
Твар — обличчя
Трéбник — богослужбова книга, що містить молитви для треб (релігійних обрядів — хрестин, вінчання, панахид), які здійснює священик на замовлення віруючих
Тямка — кмітливість, глузд

Убезпéка — запевнення кого-небудь у чомусь, заспокоювання
Урóки — пристріт, переполох, переляк від «дурного ока»
Ухнáль (вухнáль) — спеціальний цвях, яким прибивають підкову до кінського копита

Фýрман — візник, машталір

Хамúза — лайливе слово, за значенням близьке до «хам»
Харцúз — грабіжник, розбійник
Хистúтися — ховатися, переховуватися, захищатися
Хльóрка — шмагання, биття, покарання різками; повія
Хрéщик — дитяча гра
Хурдúга — в'язниця
Хутрувáти — обмазувати глиною стіни або піч

Цáдик — святенник; відлюдник
Царинá — застава в селі; ворота при в'їзді в село
Цíвка — стовбур дерева
Цуркýвання — застосовувана в минулому на Україні кара для злодіїв. Засудженому до цуркування об'язували голову вірьовкою і починали її закручувати, що викликало страшний біль. Цуркування могло призвести до смерті

Чабáк — лящ
Чóло — тут: найкраще, найдобірніше (зерно)

Шаг — гріш, дрібна монета
Шарувáти — терти, скребти
Шеляга (шелюга) — червона лоза, тальник
Шестерúк — шестеро (волів, коней)
Шляга — довбня, великий дерев'яний молот
Шóлуді — парші; струпи на голові
Шпарувáти — замазувати глиною щілини і заглибини у стінах
Штапувáти — робити узори, нашивки кольоровими нитками на свитках або іншому одязі; стьобати при шитті
Шýпити — розуміти, тямити

Яропудóвий — проклятий, гидкий, нерозумний
Ясувáти — пояснювати, тлумачити що-небудь, свідчити про щось

ЗМІСТ

Олександр Коніський. *М. Є. Сиваченко* 5

ОПОВІДАННЯ, ПОВІСТЬ

Панська воля 28
Дмитро Книш 42
Суддя Гарбуз 47
Марта Перепічка 53
Наймичка 60
І ми — люде! 73
Антін Калина 98
Зáвертка 127
Казенний млин *(Розповів Мартин Химуля)* 135
Народна педагогія 147
Бугай 155
Козарський ланок *(З хроніки одного села на Україні)* 163
Доля одного письменника 209
Попові груші *(Розповіла стара дячиха)* 218
Стельмахи 223
Пімста 237
У «тісної баби» 249
Півнів празник *(З вуст Дениса Гармаша)* 262
Хвора душа *(Споминки баби Оришки Прядчихи)* 274
Ранком в Алупці 296
Баба Явдоха 299
Хоча б була постаті дожала! *(Етюд з сільського життя)* 340
За плахту 345
Сікутор *(З дорожніх заміток)* 350
Тривоги автора і видавника *(З натури)* 356
Навзипередки 367
Юрій Горовенко. Хроніка з смутного часу 402

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

Сиротина 512
На смерть Тараса Шевченка 513
Моє бажання 514
Грішниця 514
Заповідь 515
Каліка 516
Доля 517
Пророк 517
Думка («У киреях, у брилях...») 518
До родини 519

Не вірю клятві я раба . . . 520
Моя любов . . . 520
Спокою рабського не хочу я . . . 521
Пророк (За Лермонтовим) . . . 521
Прощання Чайльд-Гарольда (З Байрона) . . . 522
Думка («Я не боюсь тюрми і ката...») . . . 524
Думка («На скелі високій сиджу одинокий...») . . . 525
Старий . . . 525
Утоплений . . . 526
До Музи . . . 526
На березі моря . . . 527
В больниці душевно недужих . . . 528
Люблю . . . 528
Українська пісня («Вранці-рано по садочку...») . . . 529
Біля церкви . . . 530
«Чого б, здається, бідувати...» . . . 530
«Ніч надворі: тихо, ясно...» . . . 531
В'їздячи на Україну . . . 531
«Отак, не вирвавшись на волю...» . . . 531
До Миколи Лисенка . . . 532
Філантропи . . . 533
Заспів до поеми «Гуцул» . . . 533
Сподівання . . . 534
Розмова Музи з поетом *(Із Альфреда де Мюссе)* . . . 535
Смерть ватажка перехожих *(Пісні Фрейліграта)* . . . 537
Удосвіта . . . 539
До М.О.К. *(На пам'ять 10 січня 1865 р.)* . . . 539
Ратай . . . 540
На Шевченковому вечорі *(26 лютого 1882 року)* . . . 540

СКОРБНІ ПІСНІ

I. «Ні, не зови мене на пир...» . . . 541
II. «Ти любиш, сидячи у хаті...» . . . 541
III. «Не сталося, як я гадав...» . . . 542
IV. «Мені аж страшно, як згадаю...» . . . 542
V. «Покинь мене, забудь мене...» . . . 542
VI. «Схиливши голову униз...» . . . 543
VII. «Листя пожовкле опало...» . . . 543
VIII. «Не для мене прийшла...» . . . 544
IX. «Мої кучері опали...» . . . 544
X. «В ясну ніч у садок...» . . . 545
XI. «Не споминай старі печалі...» . . . 545
XII. «Буває інколи порою...» . . . 546
XIII. «Дивлюсь, дивлюсь: на сході тьма...» . . . 546
XIV. «Минули літа, утекли...» . . . 546
XV. «Ізо дня в день, із віку в вік...» . . . 547

З СКОРБНИХ ПІСЕНЬ

«Пишне, золотисте, жито колосисте...» . . . 547
I. «Не тямлю сам: чому мені...» . . . 548
II. «В розкішній залі світло сяє...» . . . 548
III. «Не рад би я, моя люба...» . . . 548
IV. «Вночі росою квітка пала...» . . . 549
I. «Не грає безкрає, а тихо шумить...» . . . 549
II. «Одна-одинока берізка стоїть...» . . . 549

III. «Дрімає море, вітер спить...» 550
IV. «Тебе я знову бачу, море!» 550
V. «Під впливом моря чарів могутніх...» 550
VI. «Знявся вітер і на сході моря почорніло...» 551
I. «Не під вінець тебе, небого!» 551
II. «Минає день, приходить ніч...» 551
III. «В срібло-ясні шати...» 551
IV. «Ви підупали, землякиі» 552

Примітки 553

Пояснення слів 627

Литературно-художественное издание

Академия наук Украинской ССР
Издательство «Наукова думка»

БИБЛИОТЕКА УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Дооктябрьская украинская литература

КОНИССКИЙ
АЛЕКСАНДР ЯКОВЛЕВИЧ
(1836—1900)

Рассказы
Повесть
Поэтические произведения

Составитель и автор примечаний
ГОНЧАРУК НИКОЛАЙ ЛАВРЕНТЬЕВИЧ

Редактор тома
Н. Е. СИВАЧЕНКО

Киев, издательство «Наукова думка»
На украинском языке

Художник
В. М. ДОЗОРЕЦЬ

Художній редактор
В. П. КУЗЬ

Технічний редактор
І. А. РАТНЕР

Коректори
К. С. МІРЗАМУХАМЕДОВА
Л. І. СЕМЕНЮК

ІБ № 11166

Здано до набору 22.01.90. Підписано до друку 28.04.90.
Формат 84 × 108/32. Папір друк. № 2. Гарн. Тип Таймс.
Вис. друк. Ум. друк арк. 33,6. Ум. фарбо-відб. 33,6.
Обл.-вид. арк. 40,62. Тираж 93 400 прим. Зам. 24.
Ціна 4 крб. 30 к.

Видавництво «Наукова думка».
252601, Київ 4, вул. Репіна, 3.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

СЕРІЯ
«ДОЖОВТНЕВА
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА»

*

ВИПУЩЕНО:

I. ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ
1982, 320 с.

2. ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО
1982, 544 с.

3. МАРКО ВОВЧОК
1983, 640 с.

4. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА XVIII ст.
1983, 696 с.

5. ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА
1983, 544 с.

6. ПЕТРО ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ
ЄВГЕН ГРЕБІНКА
1984, 608 с.

7. АНАТОЛІЙ СВИДНИЦЬКИЙ
1985, 576 с.

8. СТЕПАН РУДАНСЬКИЙ
1985, 640 с.

9. ЮРІЙ ФЕДЬКОВИЧ
1985, 576 с.

10. ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ, т. 1
1986, 640 с.

11. ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ, т. 2
1986, 640 с.

12. ЛЕСЯ УКРАЇНКА, т. 1
1986, 608 с.

13. ЛЕСЯ УКРАЇНКА, т. 2
1987, 728 с.

14. УКРАЇНСЬКІ ПОЕТИ-РОМАНТИКИ
1987, 592 с.

15. МАРКО ЧЕРЕМШИНА
1987, 448 с.

16. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА XVII ст.
1987, 608 с.

17. МИХАЙЛО СТАРИЦЬКИЙ
1987, 576 с.

18. СТЕПАН ВАСИЛЬЧЕНКО
1988, 600 с.

19. МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ, т. 1
1988, 584 с.

20. МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ, т. 2
1988, 496 с.

21. АРХИП ТЕСЛЕНКО
1988, 480 с.

22. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА XIV—XVI ст.
1988, 600 с.

23. ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА
1988, 672 с.

24. ПАНАС МИРНИЙ, т. 1
1988, 752 с.

25. УКРАЇНСЬКА НОВЕЛІСТИКА
кінця XIX — початку XX ст.
1989, 688 с.

26. ПАНАС МИРНИЙ, т. 2
1989, 640 с.

27. ІВАН КАРПЕНКО-КАРИЙ
1989, 608 с.

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

БОРИС ГРІНЧЕНКО

ВОЛОДИМИР САМІЙЛЕНКО

Конiський О. Я.

К 64 Оповідання. Повість. Поетичні твори / Упоряд. і приміт. М. Л. Гончарука; Вступ. ст. М. Є. Сиваченка.— К.: Наук. думка, 1990.— 640 с.: портр.— (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.).

ISBN 5-12-002485-8 (в опр.): 4 крб. 30 к., 93 400 пр.

У книзі подано кращі оповідання, повість «Юрій Горовенко» та поетичні твори українського письменника Олександра Конiського.

К $\frac{4702640201\text{-}270}{M221(04)\text{-}90}$ передплатне

ББК 84Ук1

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ